

माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला

जैनदर्शन-साहित्य-पुराण-आगमादिप्राचीनसाहित्योद्धारिका प्राकृत-संस्कृत-
अपभ्रंशादिभाषागुम्फिता जैनग्रन्थावलि ।

इयञ्च

साधुचरित-सदाशय-दानवीर-स्व० सेठ श्री माणिकचन्द्र-हीराचन्द्र जे. पी.
महाशयाना स्मरणकृते दि० जैनसमाजेन संस्थापिता ।

अवै० मन्त्री— { श्री पं० नाथूरामः प्रेमी, बंबई ।
श्री प्रो० हीरालालः M A LL B अमरावती ।
कोषाध्यक्षः— श्री ठाकुरदास-भगवान्दासः जवेरी बंबई ।

ग्रन्थांकः—३९.

प्राप्तिस्थानम्—

मन्त्री—श्री माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला

हीराबाग

पो० गिरगाँव, बंबई नं० ४

श्रीमद्भट्टकलङ्कदेवविरचितस्य
स्वविवृतिसहितलघीयसूत्रयस्य
अलङ्कारभूतः

श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्यविरचितः

न्यायकुमुदचन्द्रः
[द्वितीयो भागः]

(न्यायाचार्यमहेन्द्रकुमारलिखितटिप्पणादिसहितः)

स चायम्

काशीस्थ-श्रीस्याद्वाद दि० जैन महाविद्यालयस्य न्यायाध्यापकपदप्रतिष्ठितेन
'प्रमेयकमलमार्तण्ड-अकलङ्कग्रन्थत्रया'दिग्रन्थानां सम्पादकेन
न्यायाचार्य-न्यायदिवाकर-जैन-प्राचीनन्यायतीर्थाच्युपाधिभूषितेन
पं० म हे न्द्र कु मा र शा स्त्रि णा
प्रस्तावना-पाठान्तर-तुलनार्थबोधकटिप्पणी-अवतरणनिर्देश-परिशिष्टादिभिः
संस्कृत्य संशोधितः, सम्पादितश्च ।

प्रकाशक :-

मन्त्री-श्री पं० नाथूराम प्रेमी,
माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला
हीराबाग, गिरगाँव, बंबई नं० ४ ।

मुद्रण - बाबू रामकृष्णदास बनारस हिन्दू यूनिवर्सिटी प्रेस बनारस ।

वीरनिर्वाणायदा २४६७

MÂNIK CHANDRA DIG. JAIN GRANTHMÂLÂ.

A SERIES PUBLISHING CRITICAL EDITIONS OF CANONICAL, PHILOSOPHICAL,
HISTORICAL, LITERARY, NARRATIVE ETC WORKS OF JAIN LITERATURE
IN PRAKRITI SAMSKRIT AND APABHRAMŚA

FOUNDED

BY

THE DIG. JAIN SAMÂJA

IN MEMORY OF

LATE, DÂNVÎR, SÊTH MÂNIK CHANDRA HIRA CHANDRA

JUSTICE OF PEACE BOMBAY.

NUMBER 39

HONY. SECRETARIES:-

Pandit Nathu Ram Premi, *Bombay.*

Prof. Hiralal, M.A., LL.B. *Amraoti.*

CASHIER:-

Seth Thakur Das, Bhagwan Das Javery, *Bombay*

TO BE HAD FROM-

Secy. MANIK CH. DIG. JAIN SERIES

HIRABAG,

Post Girgaon, BOMBAY, 4.

NYÂYA KUMUD CHANDRA

OF

ŚRÎMAT PRABHÂCHANDRÂCHÂRYA

[VOL II]

A commentary on Bhattâkalankadêvâ's Laghiyâstraya

EDITED WITH —INTRODUCTION EXHAUSTIVE ANNOTATIONS, COMPARATIVE
STUDY OF JAIN, BUDDHIST AND VEDIC—PHILOSOPHIES, AND THE
VARIANT READINGS INDEXES ETC

BY

PT. MAHENDRA KUMAR NYAYACHARYA

NYAYA DIVAKAR, JAIN & PRÂCHÎN NYÂYÂTÎRTHA,

EDITOR OF 'AKALANK GRANTHATRAY', 'PRAMEYA KAMAL MARTAND' ETC

JAIN-DARŚANÂDHYÂPAK

ŚRÎ SYÂDVÂD DIG JAIN MAHÂVIDYÂLAYA

BHADAINI, KASHI.

PUBLISHED BY

SECY. PANDIT NATHU RAM PREMI

MÂNIK CHANDRA DIG JAIN SERIES

HIRABAG, GIRGAON.

BOMBAY 4

PRINTED BY—RAMA KRISHNA DAS AT THE UNITED HINDI UNIVERSITY PRESS BENARÉS

V E. 1998]

First Edition, 600 Copies.

[1941 A D.

न्यायकुमुदचन्द्र द्वि० भागका अनुक्रम

१ प्रकाशक की ओरसे—पं० नाथूरामजी प्रेमी	7-8
२ आदि वचन—डॉ० मङ्गलदेवजी शास्त्री	9-11
३ प्राक्कथन—पं० सुखलालजी	12-20
४ सम्पादकीयम्	१-४
५ प्रस्तावना	५-६७
अकलङ्कका समय	५
आ० प्रभाचन्द्र	६-६७
प्रभाचन्द्रकी इतर आचार्योंसे तुलना	६-४६
[(वैदिक दर्शन)—वेद, उपनिषत्, स्मृति- कार, पुराण, व्यास, पतञ्जलि, भर्तृहरि व्यास, ईश्वरकृष्ण, माठर, प्रशस्तपाद, व्योम- शिव, [व्योमशिवका समय] श्रीधर, वात्सा- यन, उद्योतकर, जयन्त, [जयन्तका समय] वाचस्पति, शबर, कुमारिल, मण्डनमिश्र, प्रभाकर, शालिकनाथ, शङ्कराचार्य, भामह, बाण, माघ, (अवैदिक-दर्शन)—नागार्जुन, वसुबन्धु, दिडनाग, धर्मकीर्ति, प्रज्ञाकर, कर्ण- कगोमि, शान्तरक्षित, कमलशील, अर्चट, धर्मो- त्तर, ज्ञानश्री, जयसिहराशिभट्ट, कुन्दकुन्द, समन्तभद्र, पूज्यपाद, धनञ्जय, [धनञ्जय- का समय] रविभद्रशिष्य अनन्तवीर्य, विद्या- नन्द, अनन्तकीर्ति, शाकटायन, अभयनन्दि, मूलाचारकार, नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्ती, प्रमे- यरत्नमालाकार अनन्तवीर्य, देवसेन, श्रुत- कीर्ति, श्वे० आगमसाहित्य, तत्त्वार्थभाष्य- कार, सिद्धसेन, धर्मदासगणि, हरिभद्र, सिद्धर्षि, अभयदेव, वादिदेवसूरि, हेमचन्द्र, मलयगिरि, देवभद्र, मल्लिषेण, गुणरत्न, यशोविजय आदिसे प्रभाचन्द्रकी तुलना]	

प्रभाचन्द्रका आपूर्वज्ञान	४६
प्रभाचन्द्रकी कल्पनाशक्ति	४६
उदार विचार	४७
प्रभाचन्द्रका समय	४८-५८
कार्यक्षेत्र और गुरुकुल समय विचार	
प्रभाचन्द्रके ग्रन्थ	५९-६७
शाकटायनन्यासके कर्तृत्वपर विचार	
शब्दाम्भोजभास्कर	
प्रवचनसारसरोजभास्कर	
गद्यकथाकोश	
६ मूलग्रन्थका विषयानुक्रम	६८-६२
७ मूलग्रन्थ	४०४-८८१
८ परिशिष्ट	८८५-९२६
१ लघीयस्त्रयकारिकार्धका अकारानुक्रम	
२ लघीयस्त्रयगत अवतरण	
३ लघीयस्त्रयके लाक्षणिक और विशिष्ट दार्शनिकशब्द	
४ जिन आचार्योंने लघीयस्त्रयके वाक्योंको उद्धृत किया है उन आचार्योंकी सूची	
५ न्यायकुमुदचन्द्रगत अवतरण	
६ न्यायकुमुदचन्द्रनिर्दिष्ट न्याय	
७ न्यायकुमुदचन्द्रगत ऐतिहासिक और भौगोलिक शब्द	
८ न्यायकुमुदचन्द्रनिर्दिष्ट ग्रन्थ-ग्रन्थकार	
९ न्यायकुमुदचन्द्रगत लाक्षणिकशब्द	
१० न्यायकुमुदचन्द्रगत विशिष्टशब्द	
११ न्यायकुमुदचन्द्रके दार्शनिकशब्द	
१२ मूलटिप्पण्युपयुक्त ग्रन्थसङ्केतविवरण	
९ शुद्धिपत्र	९२६

समर्पणम्—

“श्रीजैनसिद्धान्तमहोदधिर्मे समग्रसिद्धान्तगुरुश्चकास्ति ।
वंशीधरो जैनकुलावतंसी हंसीयति न्यायनये जनोऽयम् ॥ १ ॥

म न्यायालङ्कारश्चन्स्याद्वादवारिधिर्धोमान् ।
वाग्देवीनर्मज्ञो मर्मज्ञः कर्मकाण्डस्य ॥ २ ॥

तस्याद्य वरिवस्यायामुपहारधिया मया ।
सम्पाद्य न्यायकुमुदोत्तगर्भमिदमर्प्यते ॥ ३ ॥”

तद्व्यतमशिष्येण
न्यायाचार्यमहेन्द्रकुसारेण

नरूपस्यापि सैत्तिकर्षाद्व्यमाङ्गः

द्विसाधनानि व्यमाणा नीत्फक्कातन् (परिच्छिन्ना) भि

तुकारकत्वे तत्राद्यमन्तावत्समर्थात्तत्राद्विहिरिवाधोपलक्षि

नञ्जनज्ञानिबन्धनं वा संज्ञा सोऽयादिवत्समया

सर्वत्रार्थित्वस्य निवृत्तमगात् तत्त्वज्ञावावदके च व्यमाणच

ज्ञायात्तद्विद्यतहितमपि किं न शृङ्गायादवित्राषात् किं

तथाहादियनासन्निडाखिर्धे फलसुतादयतिकारक

त्साधमादिविद्युत्तरथपितक्त्वत्पतामवित्राषात्तत्वे

मवायसमवायसमत्तसमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

* संज्ञासमावतसमवायसंज्ञासमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

चाद्वेनसमत्तसमवायसंज्ञासमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

डयद्यात्तातत्राद्ये रूपादोचतः सैत्तिकर्षादिवत्समवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

उरवादोउत्तरैर्यसैत्तिकर्षादिवत्तत्राद्यपारासावात्तत्वे

* साधनं

* साधनं

तद्विद्युत्कारकं कारकं तन्नाम

चाहास्यद्विदत्ता

वैधर्मिद्वधरूपसैत्तिकर्षादिवत्समवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

श्रुति तत्राद्यपि तत्त्वज्ञावावदके च व्यमाणच

ज्ञायात्तद्विद्युत्तरथपितक्त्वत्पतामवित्राषात्तत्वे

मवायसमवायसमत्तसमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

* संज्ञासमावतसमवायसंज्ञासमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

चाद्वेनसमत्तसमवायसंज्ञासमवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

डयद्यात्तातत्राद्ये रूपादोचतः सैत्तिकर्षादिवत्समवायसंज्ञवित्राषात्तत्वे

उरवादोउत्तरैर्यसैत्तिकर्षादिवत्तत्राद्यपारासावात्तत्वे

उत्तरमसंमतम्

आ० संज्ञक, ईडरभण्डारीय त्रुटित प्रति का ११ वॉ पत्र, द्वितीय पार्श्व.

प्रकाशककी ओरसे

लगभग दो वर्षके बाद न्यायकुमुदचन्द्रका यह दूसरा भाग भी पाठकोके सामने उपस्थित किया जा रहा है और इस तरह कोई बीस वर्षके बाद इस महान् ग्रन्थको प्रकाशित करनेकी मेरी इच्छा पूरी हो रही है। पूर्वार्धके समान इस उत्तरार्धका भी सर्वाङ्ग सुन्दर पद्धतिसे सम्पादन और सजोधन किया गया है और इसके लिए सम्पादक महाशय धन्यवाद के पात्र है। उनका यह परिश्रम और अध्यवसाय दूसरे विद्वानेके लिए ग्रन्थ-सम्पादन कार्यमें मार्गदर्शकका काम देगा। हमें आशा करनी चाहिए कि आगे जो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशित हो वे इसी सावधानी और ऐसे ही परिश्रमसे हो।

इन दो वर्षोंमें इस ग्रन्थमालाकी ओर से महापुराणका दूसरा खण्ड और जयसिंहनन्दिका वरागचरित्र, ये दो ग्रन्थ और भी प्रकाशित हो चुके हैं। महापुराणका तीसरा खण्ड प्रेसमें है, और आशा है कि वह भी इस सालके अन्त तक समाप्त हो जायगा।

ग्रन्थमालाके आर्थिक सकटकी बात में पहले लिख चुका हूँ, वह अभी चल ही रहा है। ग्रन्थमालाके कोषाध्यक्ष सेठ ठाकुरदास भगवानदासजी जौहरीने अपने हाथकी अन्य सस्थाओंसे कुछ रकम कर्जके तौर पर ले ली है और इस तरह फिलहाल अग्यरे ग्रन्थोको पूरा करनेकी समस्याको हल कर लिया गया है। आगे क्या होगा, यह भविष्य ही बतलायगा, अभी कुछ नहीं कहा जा सकता।

यह बात ग्रन्थमालाके मन्त्रीके अधिकारकी सीमाके भीतर नहीं आती कि वह ग्रन्थकर्ताके समय आदिके विषयमें भी कुछ लिखे और उसकी ऐसी कोई जरूरत भी नहीं मालूम होती। परन्तु सम्पादक महाशयका आग्रह है कि मुझे कुछ लिखना ही चाहिए, अत एव विवश हूँ।

पहले भागकी भूमिकामें प० कैलासचन्द्रजीने और इस भागकी भूमिकामें प० महेन्द्रकुमारजीने आचार्य प्रभाचन्द्रके समयादिके विषयमें खूब विस्तारके साथ उद्घापोह किया है। यद्यपि दोनों विद्वानेमें अनेक बातोंमें मतभेद है, फिर भी उससे इस ग्रन्थके पाठकोके समस्त आचार्य प्रभाचन्द्रके समयकी गतान्दी तो कमसे कम निर्भन्तरूपसे स्पष्ट हो जाती है, और यह बहुत बड़ी बात है।

मेरी समझमें प्रभाचन्द्राचार्य, जैसा कि उनके ग्रन्थोकी प्रगलियोंमें ही लिखा है, धामनरेण भोज-देव और उनके उत्तराधिकारी जयसिंहदेवके समयके विद्वान् हैं और अब इस विषयमें जरा भी सन्देहकी गुंजाइश नहीं है।

अभी तक उनके समय-निर्णयमें सबसे बड़ा बाधक भगवज्जिनसेनके अदिपुराणका वह चन्द्रागुप्त-यशस' आदि श्लोक* था, जिसने विद्वानोको एक ऐसा दिश्रम उत्पन्न कर दिया था कि वे जिनसेनके बाद प्रभाचन्द्रके होनेकी बात सोच ही नहीं सकते थे। क्योंकि उसमें प्रभाचन्द्रकी ओर हत्वा चन्द्रोदय पद इतने स्पष्ट थे कि उनके कारण प्रभाचन्द्राचार्य और न्यायकुमुदचन्द्रने सिवाय दूसरी ओर किसीकी दृष्टि ही नहीं जाती थी। जहाँ तक मैं जानता हूँ सबसे पहले प० कैलासचन्द्रजीने उक्त श्लोकके माने हुए अर्थमें गड़बा उठाई और अनुमान किया कि जिनसेन स्वर्षाने किसी और ही प्रभाचन्द्रकी मूर्तिका होगा और उनका बनाया हुआ कोई 'चन्द्रोदय' नामका ग्रन्थ भी होगा।

उन्होंने द्वितीय जिनसेनके हर्षिवंगपुराणके श्रापार वगैरे लोकें आदि और। में यह भी अनुमान

* चन्द्रागुप्तयशस प्रभाचन्द्रकी मूर्तिका है। हत्वा चन्द्रोदय के अर्थमें उक्त श्लोक

में श्रापार वगैरे लोकें प्रभाचन्द्रोदयेत्यन्तम्। उक्त अनुमानके लिये लिखित

किया कि वे प्रभाचन्द्र कुमारसेन गुरुके शिष्य थे जब कि न्यायकुमुदचन्द्रकर्ताके गुरु पद्मनन्दि थे । अत एव दोनों जुदा जुदा समयके जुदा जुदा विद्वान् है ।

इस उलझनके सुलभ जानेपर प्रभाचन्द्रके समय-निर्णयका मार्ग सुगम हो गया और अब तो पं० महेन्द्रकुमारजीने उनके ग्रन्थोंके अन्तरंग प्रमाणों तथा वहि प्रमाणोंसे विल्कुल निश्चित ही कर दिया है ।

प्रमेयकमलमार्तण्ड और न्यायकुमुदके अतिरिक्त उनके और कौन कौन ग्रन्थ हैं, इसका पता लगानेकी और यह सप्रमाण सिद्ध करनेकी कि वे उन्हींके हैं, दूसरे प्रभाचन्द्र नामधारियोंके नहीं हैं, अभी और जरूरत है ।

मेरी समझमें प्रभाचन्द्रने टीका-टिप्पण ग्रन्थ बहुत लिखे हैं और अभी तक जिन्हें दूसरे प्रभाचन्द्रोंका समझा जाता था उनमेसे नीचे लिखे टीका-ग्रन्थ तो उनके ही हैं यह प्राय निश्चय पूर्वक कहा जा सकता है । भूमिकामें इनमेंसे कुछकी चर्चा भी की जा चुकी है—

१ तत्त्वार्थट्टित्तिपद विवरण (सर्वार्थसिद्धि-टिप्पण) ।

२ प्रवचनसरोजभास्कर ।

३ शब्दाम्भोजभास्कर ।

४ रत्नकरण्ड-टीका ।

५ क्रियाकलाप-टीका ।

६ समाधितन्त्र-टीका ।

७ आत्मानुशासन-तिलक ।

८ महापुराण (पुष्पदन्त)-टिप्पण ।

९ द्रव्यसंग्रह-पंजिका ।

पिछले ग्रन्थकी सूचना अभी हाल ही मुझे रायल एशियाटिक सोसाइटी बाम्बे ब्राचके हस्तलिखित ग्रन्थोंके कैटलॉगमें मिली । उक्त ग्रन्थकी प्रति सं० १८२२ की लिखी हुई है । उसका मङ्गलाचरण यह है—

“नत्वा जिनाकर्मपहस्तितसर्वदोषं लोकत्रयाधिपतिसस्तुतपादपद्मम् ।

ज्ञानप्रभाप्रकटिताखिलवस्तुसार्थ षड्द्रव्यनिर्णयमहं प्रकटं प्रवक्ष्ये ॥”

मङ्गलाचरणकी यह शैली प्रभाचन्द्रकी ही है और उनके अन्य मङ्गलाचरणोंके साथ इसका शब्दसाम्य भी है ।

आराधनाकथाकोश (गद्य) भी इन्हींका बनाया हुआ है ।

अन्य ग्रन्थसूचियोंमें प्रभाचन्द्रके नामसे नीचे लिखे टीका ग्रन्थोंके नाम और भी मिलते हैं । मेरा अनुमान है कि इनमेंसे अधिकांश इन्हीं प्रभाचन्द्रके होंगे—

१ अष्टपाहुड-पञ्जिका

२ स्वयम्भूस्तोत्र-पञ्जिका

३ देवागम-पञ्जिका

४ समयसार टीका

५ पञ्चास्तिकायटीका

६ मूलाचारटीका

७ आराधना-टीका

८ पद्मनन्दिपञ्चविंशतिकाटीका

इन टीका-ग्रन्थोंकी छान-बीन होने पर समयादिके सम्बन्धमें और भी पुष्ट प्रमाण उपलब्ध हो सकेंगे । मैं गवर्नमेण्ट सस्कृत कालेजके प्रिंसिपल डॉ० मङ्गलदेवजी शास्त्री और हिन्दू विश्वविद्यालयके जैनदर्शनाध्यापक पं० सुखलालजीका आभार मानता हूँ जिन्होंने आदिवचन और प्राक्थनके रूपमें बहुमूल्य विचार उपस्थित किए हैं ।

बम्बई
२७-३-४१

—नाथूराम प्रेमी
मन्त्री ग्रन्थमाला ।

॥ आ दि व च न ॥

भारतीय दर्शनशास्त्रका इतिहास अत्यन्त प्राचीन है, भिन्न भिन्न समयमें अधिकारिभेदसे अनेक दर्शनोंका उत्थान इस देशमें हुआ । हृदय जगत्के सम्पर्कसे विभिन्न परिस्थितियोंके कारण मनुष्यके हृदयमें जो अनेक प्रकारकी जिज्ञासा उत्पन्न होती है, उनका समाधान करना ही किसी दर्शनका मुख्य लक्ष्य होता है । जिज्ञासाभेदसे दर्शनोंका भेद स्वाभाविक है । भारतीय दर्शनोंमें जैनदर्शनका भी एक प्रधान स्थान है । इसका हमारी समझमें एक मुख्य वैशिष्ट्य यह है कि इनके आचार्योंने प्रचलित परम्परागत विचार और रूढ़ियोंमें अपनेको पृथक् करके स्वतन्त्र दृष्टिसे दार्शनिक प्रमेयोंके विटलेपणकी चेष्टा की है । हम यहाँ विटलेपण शब्दका प्रयोग जान-बूझकर कर रहे हैं । वस्तुस्थितिमें एक दार्शनिकका कार्य—जिस प्रकार एक वैचारण शब्दका व्याकरण अर्थात् विटलेपण न कि निर्माण, करना है—इसी प्रकार पदार्थोंके सम्वन्धसे उत्पन्न होनेवाले हमारे विचारों और उनके सम्वन्धोंमें रहस्यका उद्घाटन करना होता है । 'पदार्थोंकी सत्ता हमारे विचारोंमें निरपेक्ष, स्वतः सिद्ध है' इस सिद्धान्तको प्रायः लोग भूल जाते हैं । हम मानते हैं कि जैन दर्शनका अनेकान्तवाद, जिसको कि उसकी मूलभूति कहा जा सकता है, उपर्युक्त मूलसिद्धान्तों में से एक प्रवृत्त हुआ है ।

अनेकान्तवादका मौलिक अभिप्राय यही हो सकता है कि स्वयंके विषयमें व्यापक न

होते हुए भी उसके विषयमें तत्तदवस्थाभेदके कारण दृष्टिभेद संभव है । इस सिद्धान्तकी मौलिकतामें किसको सन्देह हो सकता है । क्या हम

“श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।” [महाभारत]

“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥” [केनोपनिषत् २।३] इत्यादि वचनोंको मूलमें अनेकान्तवादका ही प्रतिपादक नहीं कह सकते ? दर्शनशब्द ही स्वतः दृष्टिभेदके अर्थको प्रकट करता है । इस अभिप्रायसे जैनाचार्योंने अनेकान्तवादके द्वारा दार्शनिक आधार पर विभिन्न दर्शनोंमें विरोध भावनाको हटाकर परस्पर समन्वय स्थापित करनेका एक सत्प्रयत्न किया है ।

अनेक अवस्थाओंसे वद्ध, सदैव विभिन्न दृष्टिकोणोंसे पदार्थोंको देखनेका अभ्यासी मनुष्य, किसी पदार्थके अखण्ड सकल-स्वरूपको कैसे जान सकता है ? उस अखण्ड मूल-स्वरूपको हम सच्चे अर्थमें “गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्” कह सकते हैं । “पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यां वृतं दिवि” [यजुर्वेद पुरुषसूक्त] इस वैदिकश्रुतिका भी वास्तविक तात्पर्य यही है । इसमें सन्देह नहीं कि जैनदर्शनमें प्रतिपादित अनेकान्तवादके इस मौलिक अभिप्रायको समझनेसे दार्शनिक जगत्में परस्पर विरोध तथा कलहकी भावनाओंके नाशसे परस्पर सौमनस्य और शान्तिका साम्राज्य स्थापित हो सकता है ।

जैनधर्मकी भारतीय संस्कृतिको बड़ी भारी देन अहिंसावाद है । जो कि वास्तवमें दार्शनिकभित्तिपर स्थापित अनेकान्तवादका ही नैतिकशास्त्रकी दृष्टिसे अनुवाद कहा जा सकता है । धार्मिकदृष्टिसे यदि अहिंसावादको ही जैनधर्ममें सर्वप्रथम स्थान देना आवश्यक हो तो हम अनेकान्तवादको ही उसका दार्शनिकदृष्टिसे अनुवाद कह सकते हैं । अहिंसा शब्दका अर्थ भी मानवीय सभ्यताके उत्कर्षानुत्कर्षकी दृष्टिसे भिन्न भिन्न किया जा सकता है । एक साधारण मनुष्यके स्थूल विचारोंकी दृष्टिसे हिंसा किसीकी जान लेनेमें ही हो सकती है । किसीके भावोंको आघात पहुंचानेको वह हिंसा नहीं कहेगा । परन्तु एक सभ्य मनुष्य तो विरुद्ध विचारोंकी असहिष्णुताको भी हिंसा ही कहेगा । उसका सिद्धान्त तो यही होता है कि—

“अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ।

सैव दुर्भाषिता राजन् अनर्थायोपपद्यते ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहताः शोचति राज्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेभ्यः ॥”

[विदुरनीति २।७७, ८०]

सभ्य जगत्का आदर्श विचार स्वातन्त्र्य है । इस आदर्शकी रक्षा अहिंसावाद (हिंसा-असहिष्णुता) के द्वारा ही हो सकती है । विचारोंकी सङ्कीर्णता या असहिष्णुता

ईर्ष्या-द्वेषकी जननी है। इस असहिष्णुताको हम किसी अन्धकारसे कम नहीं समझते। आज हमारे देशमें जो अशान्ति है उसका एक मुख्य कारण यही विचारोंकी सङ्कीर्णता है। प्राचीन संस्कृत साहित्यमें पाया जानेवाला 'आनृशंस्य' शब्द भी इसी अहिंसावादका द्योतक है। इस प्रकारके अहिंसावादकी आवश्यकता सारे संसारकी है। जैनधर्मके द्वारा इसमें बहुत कुछ सहायता मिल सकती है। उपर्युक्त दृष्टिसे जैनदर्शन भारतीय दर्शनोंमें अपना एक विशिष्ट स्थान रखता है।

चिरकालसे ही हमारी यह हार्दिक इच्छा रही है कि हमारे देशमें दार्शनिक अध्ययन साम्प्रदायिक सङ्कीर्णतासे निकलकर विशुद्ध दार्शनिकदृष्टिसे किया जावे। और उसमें दार्शनिक समस्याओंको सामने रखकर तुलनात्मक तथा ऐतिहासिक दृष्टिका यथासंभव अधिकाधिक उपयोग हो। इसी पद्धतिके अवलम्बनसे भारतीय दर्शनका क्रमिक विकास समझा जा सकता है, और दार्शनिक अध्ययनमें एक प्रकारकी सजीवता आ सकती है।

यह प्रसन्नताकी बात है कि कुछ विद्वानोंने बहुत कुछ इसी पद्धतिके अनुसार ग्रन्थोंका सम्पादन प्रारम्भ कर दिया है। प्रज्ञाचक्षु प्रसिद्ध विद्वान् पं० सुखलालजीका नाम इस सम्बन्धमें विशेषरूपसे उल्लेखनीय है। दार्शनिक विद्वान् पं० महेन्द्रकुमारजी शास्त्रीने भी इसी पद्धतिका अवलम्बन कर जैनदर्शनके साहित्यका सम्पादन करना प्रारम्भ कर दिया है। अब तक आप न्यायकुमुदचन्द्र प्रथमभाग, अकलङ्कग्रन्थत्रय, प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिके विद्वत्तापूर्ण संस्करण प्रकाशित कर चुके हैं। न्यायकुमुदचन्द्रका यह द्वितीय भाग भी उसी प्रकार बड़े परिश्रमसे सम्पादन करके प्रकाशित किया जा रहा है। आपकी प्रस्तावनाओं और टिप्पणियोंसे पगपग पर यह स्पष्ट है कि आपने अनेकानेक अन्य ग्रन्थोंके साथ तुलना करके यथासंभव इस बातकी चेष्टा की है कि प्रकृतग्रन्थका उनके साथ जो कुछ भी सम्बन्ध हो वह स्पष्ट हो जावे। इसके लिए संस्कृत विद्वन्मण्डली सम्पादक महाशयकी अवश्य आभारी होगी। हम अपनी ओरसे उनको हृदयसे इस सफलता पर बधाई देते हैं, और आशा करते हैं कि अन्य ग्रन्थ सम्पादक महाशय उसी पद्धतिका अवलम्बन करेंगे।

—मङ्गलदेव शास्त्री,

M A D Phd, C S O

सम्पत्ती भवन,
२८।३।२६

[प्रिन्सिपल, गवर्नमेण्ट मन्टून कॉलेज, बलान
जिल्हा, तबर्नमेण्ट मन्टून कॉलेज इन्सपेक्शनर
२० फी०, बलान]

॥ प्राक्कथन ॥

न्यायकुमुदचन्द्रके प्रथम भागमें मैं अपना प्राक्कथन लिख चुका हूँ । फिर भी इस दूसरे भागकी प्रस्तावना जब मैं सुन गया तब प्राक्कथन रूपसे कुछ भी लिखनेके संपादकीय अनुरोधको टाल न सका । इसीलिए कुछ लिखने को प्रवृत्त हुआ हूँ । न्यायकुमुदचन्द्र यह दर्शनका ग्रन्थ है सो भी संप्रदायविशेषका, अतएव सर्वोपयोगिताकी दृष्टिसे यह विचार करना उचित होगा कि दर्शनका मतलब क्या समझा जाता है और वस्तुतः उसका मतलब क्या होना चाहिए । इसी तरह यह भी विचारना समुचित होगा कि संप्रदाय क्या वस्तु है और उसके साथ दर्शन का सम्बन्ध कैसा रहा है तथा उस सांप्रदायिक सम्बन्धके फल स्वरूप दर्शनमें क्या गुण-दोष आए हैं इत्यादि ।

सब कोई सामान्यरूपसे यही समझते और मानते आए हैं कि दर्शनका मतलब है तत्त्वसाक्षात्कार । सभी दार्शनिक अपने अपने सांप्रदायिक दर्शनको साक्षात्काररूप ही मानते आए हैं । यहाँ सवाल यह है कि साक्षात्कार किसे कहना ? इसका जवाब एक ही हो सकता है कि साक्षात्कार वह है जिसमें भ्रम या सदेहको अवकाश न हो और साक्षात्कार किए गए तत्त्वमें फिर मतभेद या विरोध न हो । अगर दर्शनकी उक्त साक्षात्कारात्मक व्याख्या सबको मान्य है तो दूसरा प्रश्न यह होता है कि अनेक संप्रदायाश्रित विविध दर्शनोमें एक ही तत्त्वके विषयमें इतने नाना मतभेद कैसे ? और उनमें असमाधेय समझा जानेवाला परस्पर विरोध कैसा ? इस शकाका जवाब देने के लिए हमारे पास एक ही रास्ता है कि हम दर्शन शब्दका कुछ और अर्थ समझें । उसका जो साक्षात्कार अर्थ समझा जाता है और जो चिरकालसे शास्त्रोंमें भी लिखा मिलता है, वह अर्थ अगर यथार्थ है, तो मेरी रायमें वह समग्र दर्शनो द्वारा निर्विवाद और असंदिग्धरूपसे सम्मत निम्नलिखित आध्यात्मिक प्रमेयोमें ही घट सकता है—

१—पुनर्जन्म, २—उसका कारण, ३—पुनर्जन्मआही कोई तत्त्व, ४—साधनविशेषद्वारा पुनर्जन्मके कारणोका उच्छेद ।

ये प्रमेय साक्षात्कारके विषय माने जा सकते हैं । कभी न कभी किसी तपस्वी द्रष्टा या द्रष्टाओको उक्त तत्त्वोका साक्षात्कार हुआ होगा ऐसा कहा जा सकता है; क्योंकि आज तक किसी आध्यात्मिक दर्शनमें इन तथा ऐसे तत्त्वोके बारेमें न तो मतभेद प्रकट हुआ है और न उनमें किसीका विरोध ही रहा है । पर उक्त मूल आध्यात्मिक प्रमेयोके विशेष विशेष स्वरूपके विषयमें तथा उनके व्यौरेवार विचारमें अभी प्रधान प्रधान दर्शनोका, और कभी कभी तो एक ही दर्शनकी अनेक शाखाओंका इतना अधिक मतभेद और विरोध शास्त्रोंमें देखा जाता है कि जिसे देखकर तदर्थ ममान्योचक यह कभी नहीं मान सकता कि किसी एक या सभी संप्रदायके व्यौरेवार मन्तव्य साक्षात्कारके विषय दृष्ट हो । अगर वे मन्तव्य साक्षात्कृत हों तो किस संप्रदायके ? किसी एक

संप्रदायको व्यौरेके वारेमें साक्षात्कर्ता-द्रष्टा सावित करना टेढ़ी खीर है । अतएव बहुत हुआ तो उक्त मूल प्रमेयोमें दर्शनका साक्षात्कार अर्थ मान लेनेके बाद व्यौरेके वारेमें दर्शनका कुछ और ही अर्थ करना पड़ेगा ।

विचार करनेसे जान पड़ता है, कि दर्शनका दूसरा अर्थ 'सबलप्रतीति' ही करना ठीक है । शब्दके अर्थोंके भी जुड़े जुड़े स्तर होते हैं । दर्शनके अर्थका यह दूसरा स्तर है । हम वाचक उमास्वातिके "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्" इस सूत्रमें तथा इसकी व्याख्याओमें वह दूसरा स्तर स्पष्ट पाते हैं । वाचकश्रीने साफ कहा है कि प्रमेयोकी श्रद्धा ही दर्शन है । यहाँ यह कभी न भूलना चाहिए कि श्रद्धाके माने हैं बलवती प्रतीति या विश्वास, न कि साक्षात्कार । श्रद्धा या विश्वास, साक्षात्कारको संप्रदायमें जीवित रखनेकी एक भूमिका-विशेष है, जिसे मैंने दर्शनका दूसरा स्तर कहा है ।

यो तो संप्रदाय हर एक देशके चिन्तकोंमें देखा जाता है । यूरोपके तत्त्वचिन्तनकी आद्य भूमि ग्रीसके चिन्तकोंमें भी परस्पर विरोधी अनेक संप्रदाय रहे हैं, पर भारतीय तत्त्वचिन्तकोंके संप्रदायकी कथा कुछ निराली ही है । इस देशके संप्रदाय मूलमें धर्मप्राण और धर्मजीवी रहे हैं । सभी संप्रदायोंने तत्त्वचिन्तनको आश्रय ही नहीं दिया बल्कि उसके विकास और विस्तार में भी बहुत कुछ किया है । एक तरहसे भारतीय तत्त्वचिन्तनका चमत्कारपूर्ण बौद्धिकप्रदेश जुड़े जुड़े संप्रदायोंके प्रयत्नका ही परिणाम है । पर हमें जो सोचना है वह तो यह है कि हर एक संप्रदाय अपने जिन मन्तव्यों पर सबल विश्वास रखता है और जिन मन्तव्योंको दूसरा विरोधी संप्रदाय कतई माननेको तैयार नहीं है वे मन्तव्य सांप्रदायिक विश्वास या सांप्रदायिक भावनाके ही विषय माने जा सकते हैं साक्षात्कारके विषय नहीं । इस तरह साक्षात्कारका सामान्य स्रोत संप्रदायोंकी भूमि पर व्यौरेके विशेष प्रवाहोमें विभाजित होते ही विश्वास और प्रतीतिका रूप धारण करने लगता है ।

जब साक्षात्कार विश्वास रूपमें परिणत हुआ तब उस विश्वासको स्थापित रखने और उसका समर्थन करनेके लिए सभी संप्रदायोंको कल्पनाओंका-दलीलोंका तथा तर्कोंका महारा लेना पड़ा । सभी सांप्रदायिक तत्त्वचिन्तक अपने अपने विश्वासकी पुष्टिके लिए कल्पनाओंका सहारा पूरे तौरसे लेते रहे फिर भी यह मानते रहे कि हम और हमारा संप्रदाय जो कुछ मानते हैं वह सब कल्पना नहीं किन्तु साक्षात्कार है । इस तरह कल्पनाओंका तथा नव्य अमन्य और अर्धमन्य तर्कोंका समावेश भी दर्शनके अर्थमें हो गया । एतदर्थमें जहाँ संप्रदायोंने मूलदर्शन यानी साक्षात्कारकी रक्षा की और जहाँ उने स्पष्ट करने के लिए अनेक प्रकारके चिन्तनको चालू रखा तथा उसे व्यक्त करनेकी अनेक मनोगत कल्पनाएँ कीं, जहाँ दर्शन नामसे संप्रदायकी बाड़ पर चढ़ने तथा फलने-फूलनेवाली तत्त्वचिन्तनकी देन इतनी प्रशस्ति हो गई कि उने संप्रदायोंके सिवाय दूसरा कोई महारा ही न रहा । अन्त में यह परिणति हुई कि तत्त्वचिन्तनकी देन भी जोश और मंजुचिन्तनवाली बन गई ।

हम सांप्रदायिक चिन्तकोंका यह भुकाव रोज देखते हैं कि वे अपने चिन्तनमें तो कितनी ही कमी या अपनी दलीलोमें कितनाही लचरपन क्यों न हो उसे प्रायः देख नहीं पाते । और दूसरे विरोधी संप्रदायके तत्त्वचिन्तनोंमें कितना ही सादूगुण्य और वैशद्य क्यों न हो उसे स्वीकार करनेमें भी हिचकिचाते हैं । सांप्रदायिक तत्त्वचिन्तकोंका यह भी मानस देखा जाता है कि वे संप्रदायान्तरके प्रमेयोंको या विशेष चिन्तनोंको अपनाकर भी मुक्तकण्ठसे उसके प्रति कृतज्ञता दर्शानेमें हमेशा हिचकिचाते हैं । दर्शन जब साक्षात्कारकी भूमिकाको लँघकर विश्वासकी भूमिका पर आया और उसमें कल्पनाओं तथा सत्यासत्य तर्कोंका भी समावेश किया जाने लगा, तब दर्शन सांप्रदायिक संकुचित दृष्टियोंमें आवृत होकर, मूलमें शुद्ध आध्यात्मिक होते हुए भी अनेक दोषोंका पुञ्ज भी बन गया । अब तो यह पृथक्करण करना ही कठिन हो गया है कि दार्शनिक चिन्तनोंमें क्या कल्पनामात्र है, क्या सत्य तर्क है, या क्या असत्य तर्क है ? हर एक संप्रदायका अनुयायी चाहे वह अपढ़ हो, या पढ़ा लिखा, विद्यार्थी एवं पंडित, यह मानकर ही अपने तत्त्वचिन्तक ग्रन्थोंको सुनता है या पढ़ता पढ़ाता है, कि इस हमारे तत्त्वग्रन्थमें जो कुछ लिखा गया है वह अक्षरशः सत्य है, इसमें भ्रान्ति या सदेहको अवकाश ही नहीं है । तथा इसमें जो कुछ है वह दूसरे किसी संप्रदायके ग्रन्थमें नहीं है । और अगर है तो भी वह हमारे संप्रदायसे ही उसमें गया है । इस प्रकारकी प्रत्येक संप्रदायकी अपूर्णमें पूर्ण मान लेनेकी प्रवृत्ति इतनी अधिक बलवती है कि अगर इसका कुछ इलाज न हुआ तो मनुष्य-जातिका उपकार करनेके लिए प्रवृत्त हुआ यह दर्शन मनुष्यताका ही घातक सिद्ध होगा ।

मैं समझता हूँ कि उक्त दोषको दूर करनेके अनेक उपायोंमें से एक उपाय यह भी है कि जहाँ दार्शनिक प्रमेयोंका अध्ययन तात्त्विकदृष्टिसे किया जाय वहाँ साथ ही साथ वह अध्ययन ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक दृष्टिसे भी किया जाय । जब हम किसी भी एक दर्शनके प्रमेयोंका अध्ययन ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक दृष्टिसे करते हैं तब हमें अनेक दूसरे दर्शनोंके प्रमेयोंके बारेमें भी जानकारी प्राप्त करनी पड़ती है । वह जानकारी अधूरी या विपर्यस्त नहीं । पूरी और यथासंभव यथार्थ जानकारी होते ही हमारा मानस व्यापक ज्ञानके आलोकसे भर जाता है । ज्ञानकी विशालता और स्पष्टता हमारी दृष्टिमेंसे संकुचितता तथा तज्जन्य भय आदि दोषोंको उसी तरह हटाती है जिस तरह प्रकाश तम को । हम असर्वज्ञ और अपूर्ण हैं, फिर भी अधिकसे अधिक सत्यके निकट पहुँचना चाहते हैं । अगर हम योगी नहीं हैं फिर भी अधिकाधिक सत्य या तत्त्वदर्शनके अधिकारी बनना चाहते हैं तो हमारे वास्ते साधारण मार्ग यही है कि हम किसी भी दर्शनको यथा संभव सर्वांगीण ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक दृष्टिसे भी पढ़ें ।

न्यायकुमुदचन्द्रके संपादक पं० महेन्द्रकुमारजी न्यायाचार्यने मूल ग्रन्थके नीचे एक एक छोटे बड़े मुद्देपर जो बहुश्रुतत्वपूर्ण टिप्पण दिये हैं और प्रस्तावनामें जो अनेक संप्रदायोंके आचार्योंके ज्ञानमें एक दूसरेसे लेनदेनका ऐतिहासिक पर्यालोचन किया है, उन सबकी सार्थकता उपर्युक्त दृष्टिने अध्ययन करने करानेमें ही है । सारे न्यायकुमुदचन्द्रके टिप्पण तथा प्रस्तावनाका

समांश अगर कार्यसाधक है तो सर्वप्रथम अध्यापकोके लिए । जैन हो या जैनेतर, सच्चा जिज्ञासु इसमें से बहुत कुछ पा सकता है । अध्यापकोकी दृष्टि एक बार साफ हुई, उनका अवलोकन प्रदेश एक बार विस्तृत हुआ, फिर वह सुवास विद्यार्थियोंमें तथा अपठ अनुयायियोंमें भी अपने आप फैलने लगती है । इस भावी लाभकी निश्चित आशासे देखा जाय तो मुझको यह कहनेमें लेश भी सकोच नहीं होता कि संपादकका टिप्पण तथा प्रस्तावनाविषयक श्रम दार्शनिक अध्ययन क्षेत्रमें सांप्रदायिकताकी सकुचित मनोवृत्ति दूर करनेमें बहुत कारगर सिद्ध होगा ।

भारतवर्षको दर्शनोकी जन्मस्थली और क्रीडाभूमि माना जाता है । यहाँका अपठ जन भी ब्रह्मज्ञान, मोक्ष तथा अनेकान्त जैसे शब्दोंको पद पद पर प्रयुक्त करता है, फिर भी भारतका दर्शनिक पौरुषशून्य क्यों होगया है ? इसका विचार करना जरूरी है । हम देखते हैं कि दर्शनिक प्रदेशमें कुछ ऐसे दोष दाखिल हो गए हैं जिनकी ओर चिन्तकोका ध्यान अवश्य जाना चाहिए । पहली बात दर्शनोके पठन-सम्बन्धी उद्देश्यकी है । जिसे दूसरा कोई क्षेत्र न मिले और बुद्धि-प्रधान आजीविका करनी हो तो बहुधा वह दर्शनोकी ओर झुकता है । मानो दार्शनिक अभ्यास का उद्देश्य या तो प्रधानतया आजीविका हो गया है या वादविजय एवं बुद्धिविलास । इसका फल हम सर्वत्र एक ही देखते हैं कि या तो दार्शनिक गुलाम बन जाता है या सुखशील । इस तरह जहाँ दर्शन शाश्वत अमरताकी गाथा तथा अनिवार्य प्रतिक्षण-मृत्युकी गाथा सिगाकर अभयका संकेत करता है वहाँ उसके अभ्यासी हम निरे भीरु बन गए हैं । जहाँ दर्शन हमें सत्य-असत्यका विवेक सिखाता है वहाँ हम उलटे असत्यको समझनेमें भी अससर्थ हो रहे हैं, तथा अगर उसे समझ भी लिया, तो उसका परिहार करनेके विचारसे ही कौंप उठते हैं । दर्शन जहाँ दिन रात आत्मैक्य या आत्मौपम्य सिखाता है वहाँ हम भेद-प्रभेदोंको और भी विशेषरूपमें पुष्ट करनेमें ही लग जाते हैं । यह सब विपरीत परिणाम देखा जाता है । इसका कारण एक ही है, और वह है दर्शनके अध्ययनके उद्देश्यको ठीक ठीक न समझना । दर्शन पढ़नेका अधिकारी बही हो सकता है और उसेही पढ़ना चाहिए कि जो सत्य-असत्यके विवेकका सामर्थ्य प्राप्त करना चाहता हो और जो सत्यके स्वीकारकी हिम्मतकी अपेक्षा असत्यका परिहार करनेकी हिम्मत या पौरुष सर्वप्रथम और सर्वाधिक प्रमाणमें प्रकट करना चाहता हो । मनेने दर्शनके अध्ययनका एक मात्र उद्देश्य है जीवनकी बाहरी और भीतरी शुद्धि । इस उद्देश्यको मानने रखकर ही उसका पठन-पाठन जारी रहे तभी वह मानवताका पोषक बन सकता है ।

दूसरी बात है दार्शनिक प्रदेशमें नये समोचनोंकी । अभी तक नहीं देखा जाता है कि प्रदेश संप्रदायोंमें जो मान्यताएँ और जो कल्पनाएँ रूढ़ हो गई हैं उन्हींको उन संप्रदायोंमें सर्वप्रथम माना जाता है । और आवश्यक नये विचार प्रकाशका उनमें प्रदेश ही नहीं होने पाता । पूर्व-पूर्व पुरखोंके द्वारा किए गए और उत्तराधिकारों देए गए चिन्तनों तथा आशयों का प्रकाश ही संप्रदाय है । हर एक संप्रदायका माननेवाला उसमें रूढ़ाचारोंके समर्थनमें ऐतिहासिक तथा दार्शनिक दृष्टिकोण प्रतिष्ठापना उपयोग हो करना चाहता है, पर इस दृष्टिकोण उपयोग को नहीं मक

ही करता है जहाँ उसे कुछ भी परिवर्तन न करना पड़े। परिवर्तन और सशोधनके नामसे या तो सम्प्रदाय ध्वंशता है या अपनेमें पहलेसे ही सब कुछ होनेकी डींग हॉकता है। इसलिए भारतका दार्शनिक पीछे पड़ गया है। जहाँ जहाँ वैज्ञानिक प्रमेयोंके द्वारा या वैज्ञानिक पद्धतिके द्वारा दार्शनिक विषयोंमें सशोधन करनेकी गुंजाइश हो वहाँ सर्वत्र उसका उपयोग अगर न किया जायगा तो यह सनातन दार्शनिकविद्या केवल पुराणोंकी ही वस्तु रह जायगी। अतएव दार्शनिक क्षेत्रमें संशोधन करनेकी प्रवृत्तिकी ओर भी झुकाव होना जरूरी है।

दर्शन सम्बन्धी इतनी सामान्य चर्चा कर लेनेके बाद कुछ ऐतिहासिक प्रश्नों पर भी लिखना आवश्यक है। पहला प्रश्न है अकलंकके समयका। प० महेन्द्रकुमारजीने “अकलङ्कग्रन्थत्रय” की प्रस्तावनामें धर्मकीर्ति और उसके शिष्यों आदिके ग्रन्थोंकी तुलनाके आधार पर अकलङ्कका समय निश्चित करते समय जो विक्रमाकीय शकसंवत् का अर्थ विक्रमीयसंवत् न लेकर शकसंवत् लेनेकी ओर संकेत किया है वह मुझको भी विशेष साधार मालूम पड़ता है। इस विषयमें पंडितजीने जो धवलाटीकागत उल्लेख तथा प्रो० हीरालालजीके कथनका उल्लेख प्रस्तावना (पृ० ५) में किया है वह उनकी अकलङ्कग्रन्थत्रयमें स्थापित विचारसरणीका ही पोषक है। इस बारेमें सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ प० जयचन्द्र विद्यालङ्कारजीका § विचार भी प० महेन्द्रकुमारजीकी धारणाका ही पोषक है। मैं तो पहिलेसे ही मानता आया हूँ कि अकलंकका समय विक्रमकी आठवीं

§ वे भारतीय इतिहासकी रूपरेखा (पृ० ८२४-२९) में लिखते हैं कि—“महमूद गजनवीके समकालीन प्रसिद्ध विद्वान् यात्री अल्बेरूनीने अपने भारत विषयक ग्रन्थमें शकराजा और दूसरे विक्रमादित्यके यद्धकी बात इस प्रकार लिखी है—“शकसंवत् अथवा शककालका आरम्भ विक्रमादित्यके संवत्से १३५ वर्ष पीछे पड़ा है। प्रस्तुत शकने उन (हिंदुओं) के देश पर सिन्ध नदी और समुद्रके बीच, आर्यावर्तके उस राज्यको अपना निवास स्थान बनानेके बाद बड़े अत्याचार किए। कइयो का कहना है, वह अलमनसूरा नगरीका शूर था, दूसरे कहते हैं वह हिन्दू था ही नहीं और भारतमें पश्चिम से आया था। हिन्दुओंको उससे बहुत कष्ट सहने पड़े। अन्तमें उन्हें पूरब से सहायता मिली जब कि विक्रमादित्यने उम पर चढ़ाईकी, उसे भगा दिया, और मुलतान तथा लोनीके कोटलेके बीच करूर प्रदेशमें उसे मार डाला। तब यह तिथि प्रसिद्ध हो गई, क्योंकि लोग उस प्रजा पीडककी मौतकी खबरसे बहुत खुश हुए, और उस तिथिमें एक संवत् शुरू हुआ जिसे ज्योतिषी विशेषरूपसे वर्तने लगे।” किन्तु विक्रमादित्य संवत् कहे जानेवाले संवत् के आरम्भ और शकके मारे जाने के बीच बड़ा अन्तर है, इससे मैं समझना हूँ कि उस संवत् का नाम जिस विक्रमादित्य के नामसे पड़ा है, वही शकको मारनेवाला विक्रमादित्य नहीं है, केवल दोनोंका नाम एक है।” पृ० (८२४-२५) “इस पर एक शका उपस्थित होनी है शालिवाहनवाली अनुश्रुतिके कारण। अल्बेरूनी स्पष्ट कहता है कि ७८ ई० का संवत् राजा विक्रमादित्य (सातवाहन) ने शकको मारने की यादगारमें चलाया। वैसी बात ज्योतिषी भट्टोटपल (९६६ ई०) और ब्रह्मगुप्त (६२८ ई०) ने भी लिखी है। वह संवत् अब भी पञ्चाङ्गोंमें शालिवाहन-शक अर्थात् शालिवाहनाब्द कहलाता है।” (पृ० ८३६)। इन दो अवतरणोंमें इतनी बात निर्विवाद सिद्ध है कि विक्रमादित्य (सातवाहन) ने शकराजाको मारकर अपनी शकविजयके उपलक्ष्यमें एक संवत् चलाया था। जो सातवीं शताब्दी (ब्रह्मगुप्त) से ही शालिवाहनाब्द माना जाना है। धवलाटीका आदिमें जिस ‘विक्रमार्कशक संवत्’ का उल्लेख आता है वह यही ‘शालिवाहनशक’ होना चाहिए। उसका ‘विक्रमार्कशक’ नाम शकविजयके उपलक्ष्यमें विक्रमादित्य द्वारा चलाए गए शकसंवत् का स्पष्ट सूचन कर रहा है।

आचार्य प्रभाचन्द्रके समयके विषयमें पुरानी नववीं सदीकी मान्यताका तो निरास पं० कैलाशचन्द्रजीने कर ही दिया है। अब उसके सम्बन्धमें इस समय दो मत हैं, जिनका आधार 'भोजदेवराज्ये' और 'जयसिंहदेवराज्ये' वाली प्रशस्तिओंका प्रक्षिप्तत्व या प्रभाचन्द्रकर्तृत्वकी कल्पना है। अगर उक्त प्रशस्तियाँ प्रभाचन्द्रकर्तृक नहीं हैं तो समयकी उत्तरावधि ई० स० १०२०, और अगर प्रभाचन्द्रकर्तृक मानी जाय तो उत्तरावधि ई० स० १०६५ है। यही दो पक्षोंका सार है। पं० महेन्द्रकुमारजीने प्रस्तावनामें उक्त प्रशस्तिओको प्रामाणिक सिद्ध करनेके लिए जो विचारक्रम उपस्थित किया है वह मुझको ठीक मालूम होता है। मेरी रायमें भी उक्त प्रशस्तिओको प्रक्षिप्त सिद्ध करनेकी कोई बलवत्तर दलील नहीं है। ऐसी दशामें प्रभाचन्द्रका समय विक्रमकी ११ वीं सदीके उत्तरार्धसे बारहवीं सदीके प्रथम पाद तक स्वीकार कर लेना सब दृष्टिसे सयुक्तिक है।

मैंने 'अकलङ्क ग्रन्थत्रय'के प्राक्कथनमें ये शब्द लिखे हैं—“अधिक संभव तो यह है कि समन्तभद्र और अकलङ्कके बीच साक्षात् विद्याका ही सम्बन्ध रहा है, क्योंकि समन्तभद्रकी कृतिके ऊपर सर्वप्रथम अकलङ्ककी ही व्याख्या है।” इत्यादि। आगेके कथनसे जब यह निर्विवाद सिद्ध हो जाता है कि समन्तभद्र पूज्यपादके बाद कभी हुए हैं। और यह तो सिद्ध ही है कि समन्तभद्रकी कृतिके ऊपर सर्वप्रथम व्याख्या अकलङ्ककी है, तब इतना मानना होगा कि अगर समन्तभद्र और अकलङ्कमें साक्षात् गुरु-शिष्य भाव न भी रहा हो तब भी उनके बीचमें समयका कोई विशेष अन्तर नहीं हो सकता। इस दृष्टिमें समन्तभद्रका अस्तित्व विक्रमकी सातवीं शताब्दीका अमुक भाग हो सकता है।

मैंने अकलङ्कग्रन्थत्रयके ही प्राक्कथनमें विद्यानन्दकी आत्तपरीक्षा* एवं अष्टमर्श्रीके सप्त

[illegible]

उल्लेखोंके आधार पर यह निःशंक रूपसे बतलाया है कि स्वामी समन्तभद्र पूज्यपादके आप्त-स्तोत्रके मीमांसाकार हैं अत एव उनके उत्तरवर्ती ही हैं। मेरा यह विचार तो बहुत दिनोंके पहिले स्थिर हुआ था, पर प्रसंग आनेपर उसे सक्षेपमे अकलंकग्रन्थत्रयके प्राक्कथनमे निविष्ट किया था। पं० महेन्द्रकुमारजीने मेरे संक्षिप्त लेखका विशद और सबल भाष्य करके प्रस्तुत भागकी प्रस्तावना (पृ० २५) मे यह अभ्रान्तरूपसे स्थिर किया है कि स्वामी समन्तभद्र पूज्यपादके उत्तरवर्ती हैं। अलबत्ता उन्होंने मेरी सप्तभंगीवाली दलीलको निर्णायक न मानकर विचारणीय कहा है। पर इस विषयमे पंडितजी तथा अन्य सज्जनोसे मेरा इतना ही कहना है कि मेरी वह दलील विद्यानन्दके स्पष्ट उल्लेखके आधार पर किए गए निर्णयकी पोषक है। और उसे मैंने वहाँ स्वतन्त्र प्रमाणरूपसे पेश नहीं किया है। यद्यपि मेरे मनमे तो वह दलील एक स्वतन्त्र प्रमाणरूपसे भी रही है। पर मैंने उसका उपयोग उस तरहसे वहाँ नहीं किया। जो जैन परम्परामें संस्कृत भाषाके प्रवेश, तर्कशास्त्रके अध्ययन और पूर्ववर्ती आचार्योंकी छोटीसी भी महत्त्वपूर्ण कृतिका उत्तरवर्ती आचार्यों के द्वारा उपयोग किया जाना इत्यादि जैन मानसको जानता है उसे तो कभी संदेह हो ही नहीं सकता कि पूज्यपाद, दिग्गगके पद्यको तो निर्दिष्ट करे पर अपने पूर्ववर्ती या समकालीन समन्तभद्रकी असाधारण कृतियोंका किसी अंशमे स्पर्श भी न करे। क्या ब्रजह है कि उमास्वातीके भाष्यकी तरह सर्वार्थसिद्धिमे भी सप्तभंगीका विशद निरूपण न हो? जो कि समन्तभद्रकी जैन-परंपराको उस समयकी नई देन रही। अस्तु। इसके सिवाय मैं और भी कुछ बातें विचारार्थ उपस्थित करता हूँ जो मुझे स्वामी समन्तभद्रको धर्मकीर्तिके समकालीन माननेकी ओर झुकाती हैं-

मुद्देकी बात यह है कि अभी तक ऐसा कोई जैन आचार्य या उनका ग्रन्थ नहीं देखा गया जिसका अनुकरण ब्राह्मणों या बौद्धोंने किया हो। इसके विपरीत १३०० वर्षका तो जैन संस्कृत एव तर्कवाङ्मयका ऐसा इतिहास है जिसमे ब्राह्मण एव बौद्ध परम्पराकी कृतिओका प्रतिबिम्ब ही नहीं, कभी कभी तो अक्षरशः अनुकरण है। ऐसी सामान्य व्याप्ति बाँधनेके जो कारण हैं उनकी चर्चा यहाँ अप्रस्तुत है। पर अगर यह सामान्यव्याप्तिकी धारणा भ्रान्त नहीं हैं तो धर्मकीर्ति तथा समन्तभद्रके बीच जो कुछ महत्त्वका साम्य है उस पर ऐतिहासिकोको विचार करना ही पड़ेगा। न्यायावतारमे धर्मकीर्ति के द्वारा प्रयुक्त एक मात्र अभ्रान्त पदके बलपर सूक्ष्मदर्शी प्रो० याकोबीने सिद्धसेन दिवाकरके समयके बारेमे सूचन किया था, उस पर विचार करनेवाले हम लोगो को समन्तभद्रकी कृतिमे पाये जाने वाले धर्मकीर्तिके साम्य पर भी विचार करना ही होगा।

पहली बात तो यह है कि दिग्गगके प्रमाणसमुच्चयगत मंगलश्लोकके उपर ही उसके व्याख्यानरूपसे धर्मकीर्तिने प्रमाणवार्तिक का प्रथम परिच्छेद रचा है। जिसमें धर्मकीर्तिने प्रमाणरूपसे सुगतको ही स्थापित किया है। ठीक उसी तरह से समन्तभद्रने भी पूज्यपादके 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' वाले मंगल पद्यको लेकर उसके ऊपर आप्तमीमांसा रची है और उसके द्वारा जैन तीर्थंकरको ही आप्त-प्रमाण स्थापित किया है। असल बात यह है कि कुमारिलने श्लोकवार्तिकमे चोदना-वेद कोही अंतिम प्रमाण स्थापित किया, और 'प्रमाणभूताय जगद्धितैपिणे'

इस मगलपद्यके द्वारा दिग्गगप्रतिपादित बुद्धप्रामाण्यको खण्डित किया । इसके जवाब में धर्म-कीर्तिने प्रमाणवार्तिकके प्रथम परिच्छेदमे बुद्धका प्रामाण्य अन्ययोगव्यवच्छेदरूपसे अपने ढंगसे सविस्तर स्थापित किया । जान पड़ता है इसी सरणीका अनुसरण प्रबलप्रज्ञ समन्तभद्रने किया । पूज्यपादका 'मोक्षमार्गस्य नेतारम्' वाला सुप्रसन्न पद्य उन्हें मिला फिर तो उनकी प्रतिभा और जग उठी । प्रमाणवार्तिकके सुगतप्रामाण्यके स्थानमे समन्तभद्रने अपनी नई सप्तभंगी सरणीके द्वारा अन्ययोगव्यवच्छेदरूपसे ही अर्हत्-जिन को ही आप्तप्रमाण स्थापित किया । यह तो विचारसरणीका साम्य हुआ । पर शब्दका सादृश्य भी बड़े मार्के का है । धर्मकीर्तिने सुगतको— 'युक्त्यागमाभ्यां विमृशन्' (प्रमाणवा० १।१३५) "वैफल्यद् वक्ति नानृतम्" (प्र० वा० १।१४७) कह कर अविरुद्धभाषी कहा है । समन्तभद्रने भी "युक्तिशास्त्राविरोधिवाक्" (आप्तमी० का० ६) कह कर जैन तीर्थंकर को सर्वज्ञ स्थापित किया है ।

धर्मकीर्तिने चतुरार्यसत्यके उपदेशकरूपसे ही बुद्धको सुगत-यथार्थरूप सान्वित किया है, स्वामी समन्तभद्रने चतुरार्यसत्यके स्थानमें स्याद्वादन्याय या अनेकान्तके उपदेशक रूपसे ही जैन तीर्थंकरको यथार्थरूप सिद्ध किया है । समन्तभद्रने स्याद्वादन्यायकी यथार्थता स्थापित करनेकी दृष्टिसे उसके विषयरूपसे अनेक दार्शनिक मुद्दोंको लेकर चर्चा की है, सिद्धसेनने भी सन्मतिके तीसरे काण्डमें अनेकान्तके विषयरूपसे उन्हीं मुद्दों पर चर्चा की है । सिद्धसेन और समन्तभद्रकी चर्चामें मुख्य अन्तर यह है कि सिद्धसेन प्रत्येक मुद्देकी चर्चामें जब केवल अनेकान्त-दृष्टिकी स्थापना करते हैं तब स्वामी समन्तभद्र प्रत्येक मुद्दे पर सयुक्तिक सप्तभंगी प्रणालीके द्वारा अनेकान्त दृष्टिका स्थापन करते हैं । इस तरह धर्मकीर्ति, समन्तभद्र और सिद्धसेनके बीचका साम्य-वैषम्य एक खास अभ्यासकी वस्तु है ।

स्वामी समन्तभद्रको धर्मकीर्ति-समकालीन या उनसे अनन्तरोत्तरकालीन होनेकी जो मेरी धारणा हुई है, उसकी पोषक एक और भी दलील विचारार्थ उपस्थित करता हूँ । समन्तभद्रके "द्रव्यपर्याययोरैक्यम्" तथा "संज्ञासंख्याविशेषाच्च" (आप्तमी० ७१, ७२) इन दो पद्योके और प्रत्येक शब्दका खण्डन धर्मकीर्तिके टीकाकार अर्चटने किया है, जिसे प० महेन्द्रकुमारजीने नववीं शताब्दीका लिखा है । अर्चटने हेतुबिन्दु टीकामें प्रथम समन्तभद्रोक्त कारिकाके अशोको लेकर गद्यमें खण्डन किया है और फिर 'आह च' कहकर खण्डनपरक ४५ कारिकाएँ दी हैं । पण्डित महेन्द्रकुमारजीने अपनी सुविस्तृत प्रस्तावनामें (पृ० २७) यह सभावना की है कि अर्चटोद्धृत हेतुबिन्दुटीकागत कारिकाएँ धर्मकीतिकृत होगी । पण्डितजीका अभिप्राय यह है कि धर्मकीर्तिने ही अपने किसी ग्रन्थमें समन्तभद्रकी कारिकाओका खण्डन पद्यमें किया होगा जिसका अवतरण धर्मकीर्तिका टीकाकार अर्चट कर रहा है । पर इस विषयमें निर्णायक प्रकाश डालनेवाला एक ग्रन्थ और प्राप्त हुआ है जो अर्चटीय हेतुबिन्दु टीकाकी अनुटीका है । इस अनुटीकाका प्रणेता है दुर्वेक मिश्र, जो ११ वीं शताब्दीके आसपासका ब्राह्मण विद्वान् है । दुर्वेकमिश्र बौद्ध शास्त्रों का, खासकर धर्मकीर्तिके ग्रन्थोंका, तथा उसके टीकाकारोंका गहरा अभ्यासी था । उसने अनेक

बौद्ध ग्रन्थों पर व्याख्याएँ लिखी हैं। जान पड़ता है कि वह उस समय किसी विद्यासम्पन्न बौद्ध विहारमें अध्यापक रहा होगा। वह बौद्ध शास्त्रोंके बारेमें बहुत मार्मिकतासे और प्रमाणरूपसे लिखने वाला है। उसकी उक्त अनुटीका नेपालके ग्रन्थसंग्रहमेंसे कॉपी होकर भिज्जु राहुलजीके द्वारा मुझको मिली है। उसमें दुर्वेक मिश्रने स्पष्ट रूपसे उक्त ४५ कारिकाओंके बारेमें लिखा है कि—ये कारिकाएँ अर्चटकी हैं। अब विचारना यह है कि समन्तभद्रकी उक्त दो कारिकाओंका शब्दशः खण्डन धर्मकीर्तिके टीकाकार अर्चटने किया है न कि धर्मकीर्तिने। अगर धर्मकीर्तिके सामने समन्तभद्रकी कोई कृति होती तो उसकी उसके द्वारा समालोचना होनेकी विशेष संभावना थी। परऐसा हुआ जान पड़ता है कि जब समन्तभद्रने प्रमाणवार्तिकमें स्थापित सुगतप्रामाण्यके विरुद्ध आसमीमांसामें जैनतीर्थंकरका प्रामाण्य स्थापित किया और बौद्धमतका जोरोसे निरास किया तब इसका जबाब धर्मकीर्तिके शिष्योंने देना शुरू किया। कर्णकगोमीने भी जो धर्मकीर्तिका टीकाकार है, समन्तभद्रकी कारिका लेकर जैनमतका खण्डन किया है। ठीक इसी तरह अर्चटने भी समन्तभद्रकी उक्त दो कारिकाओंका सविस्तर खण्डन किया है। ऐसी अवस्थामें मैं अभी तो इसी नतीजे पर पहुँचा हूँ कि कमसे कम समन्तभद्र धर्मकीर्तिके पूर्वकालीन तो हो ही नहीं सकते।

ऐसी हालतमें विद्यानन्दकी आप्तपरीक्षा तथा अष्टसहस्रीवाली उक्तियोंकी ऐतिहासिकतामें किसी भी प्रकारके सन्देहका अवकाश ही नहीं है।

पंडितजीने प्रस्तावना (पृ० ३७) में तत्त्वार्थभाष्यके उमास्वातीप्रणीत होनेके बारेमें भी अन्यदीय संदेहका उल्लेख किया है। मैं समझता हूँ कि संदेहका कोई भी आधार नहीं है। ऐतिहासिक सत्यकी गवेषणामें सांप्रदायिक संस्कारके वश होकर अगर संदेह प्रकट करना हो तो शायद निर्णय किसी भी वस्तुका कभी भी नहीं हो सकेगा, चाहे उसके बलवत्तर कितने ही प्रमाण क्यों न हों। अस्तु।

अन्तमें मैं पंडितजीकी प्रस्तुत गवेषणापूर्ण और श्रमसाधित सत्कृतिका सच्चे हृदयसे अभिनन्दन करता हूँ, और साथ ही जैन समाज, खासकर दिगम्बर समाजके विद्वानों और श्रीमानोंसे भी अभिनन्दन करनेका अनुरोध करता हूँ। विद्वान् तो पंडितजीकी सभी कृतियोंका उदारभावसे अध्ययन-अध्यापन करके अभिनन्दन कर सकते हैं और श्रीमान्, पंडितजीकी साहित्यप्रवण शक्तियोंका अपने साहित्योत्कर्ष तथा भण्डारोद्धार आदि कार्योंमें विनियोग कराकर अभिनन्दन कर सकते हैं।

मैं पंडितजीसे भी एक अपना नम्र विचार कहे देता हूँ। वह यह कि आगे अब वे दार्शनिक प्रमेयोंको, खासकर जैन प्रमेयोंको केन्द्रमें रखकर उनपर तात्त्विक दृष्टिसे ऐसा विवेचन करे जो प्रत्येक या मुख्य मुख्य प्रमेयके स्वरूपका निरूपण करनेके साथ ही साथ उसके सम्बन्धमें सब दृष्टिओमें प्रकाश डाल सके।

—सुखलाल संघवी

हिन्दू विश्वविद्यालय
काशी ।
२५।३।४१

[प्रधान जैनदर्शनाध्यापक ओरियण्टल कालेज
हिन्दू विश्वविद्यालय काशी,
भूतपूर्व दर्शनाध्यापक गुजरात विद्यापीठ अहमदाबाद]

॥ स म्पा द की य म् ॥

सितम्बर सन् १९३८ में न्यायकुमुदचन्द्र का प्रथम भाग प्रकाशित हुआ था । करीब २॥ वर्ष बाद उसका अग्रशिष्टांश दूसरे भाग के रूप में सम्पादित करके चित्त आनन्द से किसी अनिर्वचनीय उल्लासता का अनुभव कर रहा है, सो इसलिए कि—इस भाग के सम्पादन का पूरा भार मुझे ही ढोना पड़ा है। इस भाग को प्रथम भाग से भी अधिक परिष्कृत तथा सामग्री-समृद्ध रूप में प्रस्तुत करने का श्रेय प्रथमभाग के रसिक विद्वन्मण्डल को ही दिया जाना चाहिए । उन्हीं के सदभिप्रायो में इसके प्रेरणावीज निहित हैं ।

इस भाग का सम्पादन-संशोधन व०, आ० तथा श्र० प्रति के आधार से किया गया है । इनका परिचय प्रथम भाग के सम्पादकीय स्तम्भ में दिया जा चुका है । ओरियण्टल बुक् एजेन्सी पूना के अध्यक्ष श्री देसाई ने कृपा करके न्यायकुमुदचन्द्र की एक अधूरी प्रति हमारे पास भेजी थी, उसका भी यथावसर उपयोग किया है । इस भाग के टिप्पणों में प्रथम भाग में उपयुक्त ग्रन्थों के सिवाय प्रमाणवार्तिकस्ववृत्ति, प्रमाणवार्तिकस्ववृत्तिटीका, प्रमाणवार्तिक-मनोरथनन्दिनीवृत्ति जैसे दुर्लभ ग्रन्थों के प्रूफ तथा हेतुविडम्बनोपाय, हेतुबिन्दुटीका, सिद्धिविनि-श्रयटीका, सत्यशासनपरीक्षा, न्यायविनिश्चयविवरण जैसे अलभ्य लिखित ग्रन्थों का भी उपयोग किया गया है । अर्थोद्घाटन करने वाले टिप्पण भी पर्याप्त मात्रा में लिखे गये हैं ।

टिप्पणों में समस्त दर्शनशास्त्रों के प्रमुख ग्रन्थों से की गयी बहुमुखी तुलना से जिज्ञासु पाठको को न केवल ग्रन्थ के हार्द को ही समझने में सहायता मिलेगी किन्तु प्रत्येक दार्शनिक मुद्दे के क्रमविकास का सारा इतिवृत्त दृष्टिपट पर अङ्कित हो सकेगा । वीरहिमाचल से निकली हुई अर्धमागधीमय स्याद्धाद-वाणी की धारा कितने उच्चावच दर्शनस्थानों से बहकर उन्हें सम बनाती है तथा कितनेक समन्तभद्र सिद्धसेन पूज्यपाद मल्लवादि अकलंक जिनभद्र हरिभद्र विद्यानन्द जैसे तीर्थों पर मिलने वाले सहायकनदीकल्प दार्शनिकवादों के स्वच्छ युक्तिसलिल-संभार से समृद्ध बनती है । आज वह इस विकसित दार्शनिक रूप में एकान्तवाद के कदाग्रह से सन्तप्त जिज्ञासुओं को शीतल, समन्वयकारक, मानसअहिंसा के प्रतिरूप, अनेकान्तवाद-रूप जीवन से अकथ आप्यायक सुषमा का सहज भाव से अनुभव कराती है । वीर हिमाचल की वह वाग्गंगा प्रभाचन्द्र के न्यायकुमुदचन्द्र की पूर्ण विकसित ज्योत्स्ना में आज काशी की गंगा की तरह घीर और उदात्तभाव से बह रही है । उसके उदर में कितनी ऐतिहासिक घटनाएँ द्रव्य में पर्याय या उद्दाम जवानी में लोल बालभाव की तरह छिपी पड़ी हैं । उसमें कितने उच्चावच शिलाखण्डकल्प दार्शनिकवाद आज रेत बनकर तदात्म हो रहे हैं । इस सब क्रमविकास की धारा का यत्किञ्चित् आभास इन टिप्पणों में की गयी बहुगामी तुलना से

हो सकेगा। इन उदात्त आचार्यों ने अपनी अहिंसारूपा अनेकान्तदृष्टि से विरोधी दर्शनों की सुयुक्तियों को भी उचित स्थान देकर उनका समन्वय किया है। दार्शनिक क्षेत्र में एकान्त-मूलक चौका न लगाकर अनेकान्त का प्रकाश सर्वत्र फैलाया है और उसमें अहिंसा की जान स्याद्वाददृष्टि से सभी एकान्तों का उचित आदर किया है। और इस तरह उन्होंने दार्शनिक वादविवादों का समन्वय कर अहिंसा का मार्ग प्रशस्त किया है तथा उन वादों का उचित फैसला करने का प्रयत्न किया है। आज तक कितनेक वाद उदित हुए, अस्त हुए, तथा कितने आज भी अन्तिम आसे ले रहे हैं और वे किस पर अपना कितना और कैसा प्रभाव छोड़ गए हैं, यह सब कहानी इन टिप्पणों के परिशीलन से मानस पटल पर चित्रित होगी।

दर्शनशास्त्र स्थूलरूप से यदि मानसिक व्यायाम का प्रदर्शन है तो इसका दूसरा रूप अनेकों वादों के उत्थान-पतनो का अजायबघर भी है। इसके परिशीलन से उन उन युगों की विद्वन्मनोवृत्ति के साथ ही साथ अनेक सामाजिक प्रवृत्तियों का पूरा पूरा प्रतिबिम्ब झलकने लगता है। दर्शन ग्रन्थों का तुलनात्मक अध्ययन तथा उसके क्रमविकास की कहानी का तटस्थ-भाव से अवलोकन, हमें इस नतीजे पर पहुँचाता है कि खण्डन मण्डन में सिद्धान्तों की समता और विषमता के कारण एक वादी दूसरे वादी का सहकार प्राप्त करने में, उसकी युक्तियों का अपने ढंग से अनुसरण करने में कभी नहीं हिचकता था। प्रत्युत ऐसी विनिमयपरम्परा के कारण ही आज दर्शनशास्त्र इस विकास को पा सका है। उदाहरणार्थ—नैयायिकाभिमत सृष्टिकर्तृत्व के खण्डन में जहाँ जैन और बौद्धों के साथ मीमांसक भी अपना कन्धा लगाता है वहाँ मीमांसकाभिमत वेद के अपौरुषेयत्व के खण्डन में नैयायिक, जैन और बौद्धों का साथ देता है। इसी तरह वैशेषिक आदि के खण्डन में साथ साथ चलने वाले बौद्ध और जैन भी, जहाँ क्षणिकत्व का विचार होता है, वहाँ वादी और प्रतिवादी बन जाते हैं। उस समय वैशेषिक आदि यथासंभव जैन का खण्डन करने में बौद्धों का तथा बौद्धों का खण्डन करने में जैन का साथ देते हैं। पर जहाँ चार्वाक का खण्डन करने का प्रसंग है वहाँ वैदिक दर्शनो के साथ ही साथ बौद्ध और जैन भी पूरी तरह मैदान में डट जाते हैं। सर्वज्ञत्व के विचार में जैन बौद्ध तथा वैशेषिक आदि मिलकर मीमांसक का मुकाबिला करते हैं। पर जहाँ ब्राह्मणत्वजाति का विचार आता है वहाँ केवल बौद्ध और जैन ही एक ओर रह जाते हैं। इस तरह इस दार्शनिक महाभारत में सिद्धान्तों की समता और विषमता के कारण परस्पर विरोधी वादी भी कहीं समानतन्त्रीय बनकर किसी तीसरे वादी का खण्डन करते हुये देखे जाते हैं तो कहीं एक दूसरे का खण्डन करने में ही अपना बुद्धिकौशल दिखाते हैं। अतः विभिन्न वादों की समालोचना के समय एक ग्रन्थकार का दूसरे ग्रन्थकार की युक्तियों का शब्द अर्थ और भाव की दृष्टि से अनुसरण करना सिद्धान्तों के साम्य-वैषम्य का ही फल है। दार्शनिक क्षेत्र में यह कोई अनहोनी या अनुचित बात नहीं है क्योंकि यह विचार विनिमय ही तो दर्शन शास्त्र के विकास का आधार होता है और इसी में उसकी प्राणप्रतिष्ठा है।

दर्शनशास्त्र का चरम उद्देश तो वस्तु के यथार्थ स्वरूप का यथावत् परिज्ञान करके शान्तिलाभ करना है। स्वदर्शनप्रभावना, लाभ पूजा ख्याति आदि तो वादियों के चित्त की विजिगीषा के परिणाम हैं। सच्चा दार्शनिक इस स्तरके ऊपर रहता है और वस्तुतत्त्व की समीक्षा में ताटस्थ्य रखने में ही अपनी बुद्धि का सदुपयोग मानता है।

संस्करणपरिचय—इस भाग का मुद्रण भी प्रथम भाग की तरह ही कराया गया है। विशेषता यह है कि टिप्पणों में ग्रन्थों के नाम मोटे टाइप में दे दिये हैं। जिस ग्रन्थ का पाठ लिया है उस ग्रन्थ का (—) ऐसे डैश के साथ पाठ के बाद सर्वप्रथम निर्देश किया है। अन्य जिन ग्रन्थों के मात्र पृष्ठस्थल दिये हैं उन ग्रन्थों में वैसी ही आनुपूर्वी से पाठ का होना आवश्यक नहीं है। उन ग्रन्थों के नाम तो अर्थसादृश्य, भावसादृश्य और कहीं शब्दसादृश्य मूलक तुलना के लिए दिये हैं। जो अर्थबोधक टिप्पण आ० प्रति के हॉसिए में लिखे थे उनके आगे 'आ० टि०' ऐसा विभाजक निर्देश किया गया है। बाकी टिप्पण स्वयं सम्पादक द्वारा ही लिखे गये हैं। टिप्पण या मूल ग्रन्थ में जो शब्द त्रुटित थे या नहीं थे उनकी जगह सम्पादक ने जिन शब्दों को अपनी ओर से रखा है वे [ ] ऐसे ब्रेकिट में मुद्रित हैं। तथा जिन अशुद्ध शब्दों को सुधारने का प्रसङ्ग आया है वहाँ सम्पादक द्वारा कल्पित शुद्ध पाठ ( ) ऐसे ब्रेकिट में दिया गया है।

भूमिका में जो विषय प्रथम भाग की प्रस्तावना में चर्चित हो चुके हैं उनकी चरचा यहाँ नहीं की है। आ० प्रभाचन्द्र के समय के विषय में ही कुछ विशिष्ट सामग्री के साथ ऊहापोह किया है। मैं अकलङ्कदेव के समय विषयक अपने विचार सिधी सीरीज से प्रकाशित "अकलङ्कग्रन्थत्रय" की प्रस्तावना में लिख आया हूँ। अतः यहाँ आवश्यक होने पर भी पुनरुक्ति नहीं कर रहा हूँ।

परिशिष्ट—इस भाग में निम्नलिखित १२ परिशिष्ट लगाए गए हैं। जिनसे ऐतिहासिक या तात्त्विकदृष्टिवाले जिज्ञासु, ग्रन्थ के विषयों को अपनी दृष्टि से सहज ही खोज सकेंगे। १ लघीयस्त्रय के कारिकार्थ का अकाराद्यनुक्रम। २ लघीयस्त्रय और उसकी स्वविवृति में आए हुए अवतरण वाक्यों की सूची। ३ लघीयस्त्रय और स्वविवृति के विशेष शब्दों की सूची, इसमें लाक्षणिक शब्द काले टाइप में दिए हैं। ४ लघीयस्त्रय की कारिकाएँ तथा विवृति के अश जिन दि० श्रे० आचार्यों ने अपने ग्रन्थों में उद्धृत किए हैं या उन्हें अपने ग्रन्थों में शामिल किया है उन आचार्यों के उन ग्रन्थों की सूची। ५ न्यायकुमुदचन्द्र में आए हुए ग्रन्थान्तरों के उद्धरणों की सूची। ६ न्यायकुमुदचन्द्र में उपयुक्त न्यायों की सूची। ७ न्यायकुमुदचन्द्रगत प्राचीन ऐतिहासिक पुरुषों के नाम तथा भौगोलिक शब्दों की सूची। ८ न्यायकुमुदचन्द्र में उल्लिखित ग्रन्थ और ग्रन्थकारों की सूची। ९ न्यायकुमुदचन्द्र में जिन शब्दों के लक्षण या निरुक्तियाँ की गई हैं उन लाक्षणिक शब्दों की सूची। १० न्यायकुमुदचन्द्र के कुछ विशिष्ट शब्द। ११ न्यायकुमुदचन्द्र के दार्शनिक शब्दों की सूची। १२ टिप्पणी में तथा मूलग्रन्थ

मे आए हुए अवतरणों के मूलस्थल निर्दिष्ट करने में जिन ग्रन्थों का उपयोग किया है उन ग्रन्थों के संस्करण आदि का परिचय, संकेत विवरण तथा न्यायकुमुद के जिन पृष्ठों पर उनका उपयोग किया है उन पृष्ठों की सूची ।

शुद्धिपत्र—प्रूफ देखने में पर्याप्त सावधानी रखने पर भी दृष्टिदोष, यन्त्रपरिचालन आदि के कारण होने वाली स्थूल अशुद्धियों का निर्देश ही इस पत्रक में किया है ।

आभार—आदरणीय प्रज्ञाचक्षु पं० सुखलाल जी ने अपनी सहज विद्यारसिकता से यथावसर सत्परामर्श दिये हैं तथा सिद्धिविनिश्चयटीका, हेतुबिन्दुटीका एवं तत्त्वोपप्लवसिह आदि लिखित ग्रन्थों के उपयोग करने की पूरी पूरी सुविधा दी है । ग्रन्थमाला के प्राण, निर्व्याज साहित्योपासक यथार्थोपनामक पं० नाथूराम जी प्रेमी ने प्रभाचन्द्र के समय में उपयुक्त होने वाली प्रशस्तियाँ, श्रीचन्द्र और प्रभाचन्द्र नामक लेख की कच्ची नकल तथा अन्य आवश्यक सामग्री को बड़ी तत्परता एवं निरुत्सेक सहज भाव से जुटाया है । सच पूछो तो प्रेमीजी जैसे सद्बृत्त मन्त्री की सदाशयता से ही इस ग्रन्थ का इस रूप में सम्पादन, मुद्रण आदि हो सका है । त्रिपिटिकाचार्य महापंडित राहुलसांकृत्यायन ने प्रमाणवार्तिकस्ववृत्ति, स्ववृत्तिटीका के दुर्लभ प्रूफ तथा प्रमाणवार्तिकालङ्कार की सर्वथा अलभ्य प्रेस कापी से यथेष्ट नोट्स लेने दिये हैं । सुहृद् पं० कैलाशचन्द्र जी शास्त्री के सहयोग से ही प्रथम भाग की प्रेस कापी के समय इस भाग में मुद्रित अंश का प्रथमवाचन हुआ था और ब० प्रति के पाठान्तर लिए गये थे ।

प० परमानन्दजी वीर सेवा मन्दिर सरसावा ने प्राकृतपंचसंग्रह की गाथाओं के स्थल खोज कर भेजे । ओरियंटल बुक् एजेन्सी पूना के अध्यक्ष श्री देसाई ने न्यायकुमुदचन्द्र की एक त्रुटित प्रति भेजी । भाण्डारकर प्राच्यविद्यासशोधनमन्दिर के अध्यक्ष ने हेतुबिडम्बनोपाय तथा जैनसिद्धान्तभवन आरा के पुस्तकाध्यक्ष श्री के० भुजबली शास्त्री ने सत्यशासनपरीक्षा ग्रन्थ के उपयोग करने का अवसर दिया तथा पत्रोत्तर दिए । श्रीमान् प्रो० हीरालाल जी, प्रो० ए० एन० उपाध्ये, प० जुगलकिशोर जी मुख्तार, प० चैनसुखदास जी, प० लोकनाथ जी शास्त्री, प० वर्धमान शास्त्री, सा० र० प० हीरालाल शास्त्री, पं० नाथूलाल जी आदि विद्वन्मण्डल ने यथासमय प्रशस्ति आदि के वावत ज्ञातव्य प्रश्नों के उत्तर दिये । पञ्चाचार्य पं० भूपनारायण जी झा ने प्रशस्ति श्लोको की रचना करके सहायता की । श्री विजयमूर्ति जी एम० ए०, शास्त्री ने पाठान्तर लेने में तथा प्रियशिष्य गुलाबचन्द्र जी न्याय-साख्यतीर्थ और उदयचन्द्रजी ने परिशिष्ट बनाने में पूरी पूरी मदद की है । मैं उक्त सभी महाशयों का हार्दिक आभार मानता हूँ ।

पौष शुक्ल पूर्णिमा
मकरनक्रान्ति
का० नि० २४६७

सम्पादक—
न्यायाचार्य महेन्द्रकुमार
स्या० वि० काशी ।

॥ प्रस्तावना ॥

इस संस्करणमें मुद्रित मूलग्रन्थ लघीयस्त्रय और उसकी व्याख्या न्यायकुमुदचन्द्रका परिचय इसी ग्रन्थके प्रथमभागकी प्रस्तावनामें दिया जा चुका है। यहाँ ग्रन्थकारोके विषय में ही कुछ लिखना इष्ट है। प्रस्तुतग्रन्थके कर्ता आचार्य प्रभाचन्द्र है। यह न्यायकुमुदचन्द्र अकलङ्कदेवके स्वविवृतियुक्त लघीयस्त्रय प्रकरणकी विस्तृत व्याख्या है। अतः मूलकार अकलङ्कदेव और व्याख्याकार प्रभाचन्द्रके विषयमें लिखना ही यहाँ प्रस्तुत है। न्यायकुमुदचन्द्र प्रथमभागकी प्रस्तावनामें सुदृढ़र ५० कैलाशचन्द्रजी शास्त्रीने इन दोनो आचार्योंके समय आदिके विषयमें यथेष्ट ऊहापोह किया है। मैं अकलङ्कदेवके समयविषयक अपने विचार “अकलङ्क-ग्रन्थत्रय” की प्रस्तावनामें विस्तार के साथ लिख चुका हूँ। जिस—

“विक्रमार्कशकाब्दीयशतसप्तप्रमाजुषि ।

कालेऽकलङ्कयतिनो बौद्धैर्वादो महानभूत ॥”

कारिकाके ‘विक्रमार्कशक’ शब्द पर विद्वानो का मतभेद है कि ‘अकलङ्कदेव का शास्त्रार्थ विक्रमसंवत् ७०० में हुआ है, या शक संवत् ७०० में ?’ उसके विषयमें इतना और विशेष वक्तव्य है कि—‘विक्रमार्कशक’ शब्दका प्रयोग अनेक प्राचीन आचार्योंने ‘शकसंवत्’ के अर्थमें किया है। उदाहरणार्थ धवलाटीकाकी अन्तिम प्रशस्तिकी यह गाथा ही पर्याप्त है—

“अठतीसस्मिहं सतसए विक्रमरायंकिए सु-सगणामे ।

वासे सुतेरसीए भाणुविलग्गे धवलपक्खे ॥”

षट्खंडागम प्रथमभागकी प्रस्तावना (पृ० २५-४५) में प्रो० हीरालालजीने बहुमुख ऊहापोहके अनन्तर यह सिद्ध किया है कि उक्त गाथा में वर्णित ‘विक्रमरायंकिए सुसगणामे’ पदसे ‘शकसंवत्’ ही ग्राह्य हो सकता है। इसी प्रस्तावना (पृ० ४०) में प्रो० सा० ने अपने मतके समर्थनकेलिए त्रिलोकसारके (गा० ८५०) टीकाकार श्रीमाधवचन्द्रत्रैविद्यका यह अवतरण दिया है—“श्रीवीरनाथनिर्वृतेः सकाशात् पंचोत्तरषट्शतवर्षाणि (६०५) पंचमासयुतानि गत्वा पश्चात् ‘विक्रमाङ्कशकराजो’ जायते...” इससे अत्यन्त स्पष्ट हो जाता है कि शकराजको भी ‘विक्रमांकशक’ लिखने की प्राचीन परम्परा रही है और इसीलिए ‘शकसंवत्’ का उल्लेख भी ‘विक्रमाङ्कशकसंवत्’ पदसे किया जाता था। मैंने “अकलङ्क-ग्रन्थत्रय” की प्रस्तावनामें अन्य प्रमाणोंके आधारसे विक्रमार्कशकाब्दका शक संवत् ७०० अर्थ करके अकलङ्कदेवका समय ई० ७२० से ७८० सिद्ध किया है। अस्तु ।

आ० प्रभाचन्द्र

आ० प्रभाचन्द्रके समयविषयक इस निबन्धको वर्गीकरणके ध्यानसे तीन स्थूल भागों में बाँट दिया है—१ प्रभाचन्द्र की इतर आचार्यों से तुलना, २ समयविचार, ३ प्रभाचन्द्र के ग्रन्थ ।

§१. प्रभाचन्द्र की इतर आचार्यों से तुलना—

इस तुलनात्मक भागको प्रत्येक परम्पराके अपने क्रमविकासको लक्ष्यमें रखकर निम्नलिखित उपभागोंमें क्रमशः विभाजित कर दिया है । १ वैदिक दर्शन—वेद, उपनिषद्, स्मृति, पुराण, महाभारत, वैयाकरण, सांख्ययोग, वैशेषिक न्याय, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा । २ अवैदिक दर्शन—बौद्ध, जैन-दिगम्बर, श्वेताम्बर ।

(वैदिकदर्शन)

वेद और प्रभाचन्द्र—आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्डमें पुरातनवेद ऋग्वेदसे “पुरुष एवेदं यद्भूतं” “हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे” आदि अनेक वाक्य उद्धृत किये हैं । कुछ अन्य वेदवाक्य भी न्यायकुमुदचन्द्र (पृष्ठ ७२६) में उद्धृत है—“प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत्, ततस्त्रयो वेदा अन्वसृज्यन्त” “रुद्रं वेदकर्तारम्” आदि । न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ७७०) में “आदौ ब्रह्मा मुखतो ब्राह्मणं ससर्ज, बाहुभ्यां क्षत्रियमुरुभ्यां वैश्यं पद्भ्यां शूद्रम्” यह वाक्य उद्धृत है । यह ऋग्वेद के “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्” आदि सूक्तकी छाया रूप ही है ।

उपनिषद् और प्रभाचन्द्र—आ० प्रभाचन्द्रने अपने दोनो न्यायग्रन्थोंमें ब्रह्माद्वैतवाद तथा अन्य प्रकरणोंमें अनेकों उपनिषदों के वाक्य प्रमाणरूपसे उद्धृत किये हैं । इनमें बृहदारण्यकोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद्, कठोपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद्, तैत्तिर्युपनिषद्, ब्रह्मविन्दूपनिषद्, रामतापिन्युपनिषद्, जाबालोपनिषद् आदि उपनिषद् मुख्य हैं । इनके अवतरण अवतरणसूची में देखना चाहिये ।

स्मृतिकार और प्रभाचन्द्र—महर्षि मनुकी मनुस्मृति और याज्ञवल्क्यकी याज्ञवल्क्यस्मृति प्रसिद्ध हैं । आ० प्रभाचन्द्रने कारकसाकल्यवादके पूर्वपक्ष (प्रमेयक० पृ० ८) में याज्ञवल्क्य-स्मृति (२।२२) का “लिखितं साक्षिणो भुक्तिः” वाक्य कुछ शाब्दिक परिवर्तनके साथ उद्धृत किया है । न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ५७५) में मनुस्मृतिका “अकुर्वन् विहितं कर्म” श्लोक उद्धृत है । न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ६३४) में मनुस्मृतिके “यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः” श्लोकका “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इस कूर्मपुराणके वाक्यसे विरोध दिखाया गया है ।

पुराण और प्रभाचन्द्र—प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें मत्स्य-पुराणका “प्रतिमन्वन्तरञ्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ।” यह श्लोकांश उद्धृत मिलता है । न्याय-कुमुदचन्द्र (पृ० ६३४) में कूर्मपुराण (अ० १६) का “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” वाक्य प्रमाणरूपसे उद्धृत किया गया है ।

व्यास और प्रभाचन्द्र—महाभारत तथा गीताके प्रणेता महर्षि व्यास माने जाते हैं । प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ५८०) में महाभारत वनपर्व (अ० ३०।२८) से “अज्ञो जन्तुरनीशो-
ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ...” श्लोक उद्धृत किया है । प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ३६८ तथा ३०६) में भगवद्गीताके निम्नलिखित श्लोक ‘व्यासवचन’ के नामसे उद्धृत हैं—“यथैधांसि
समिद्धोऽग्निः ” [गीता ४।३७] “द्वाविमौ पुरुषौ लोके, उत्तमपुरुषस्त्वन्यः . ” [गीता १५।१६, १७] इसी तरह न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३५८) में गीता (२।१६) का “नाभावो
विद्यते सतः” अश प्रमाणरूपसे उद्धृत किया गया है ।

पतञ्जलि और प्रभाचन्द्र—पाणिनिसूत्रके ऊपर महाभाष्य लिखनेवाले ऋषि पतञ्जलिके
समय इतिसाहकारोने ईसवी सन्से पहिले माना है । आ० प्रभाचन्द्रने जैनेन्द्रव्याकरणके साथ
ही पाणिनिव्याकरण और उसके महाभाष्यका गभीर परिशीलन और अध्ययन किया था । वे
शब्दाम्भोजभास्करके प्रारम्भमे स्वयं ही लिखते हैं कि—

“शब्दानामनुशासनानि निखिलान्याध्यायताऽहर्निशम्”

आ० प्रभाचन्द्रका पातञ्जलमहाभाष्यका तलस्पर्शी अध्ययन उनके शब्दाम्भोजभास्कर-
में पद पद पर अनुभूत होता है । न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २७५) में वैयाकरणोंके मतसे गुण
शब्दका अर्थ बताते हुये पातञ्जलमहाभाष्य (५।१।११६) से “यस्य हि गुणस्य भावात् शब्दे
द्रव्यविनिवेशः” इत्यादि वाक्य उद्धृत किया है । शब्दोंके साधुत्वासाधुत्व-विचारमें व्याकरणकी
उपयोगिताका समर्थन भी महाभाष्यकी ही शैलीमें किया है ।

भर्तृहरि और प्रभाचन्द्र—ईसाकी ७ वीं शताब्दीमे भर्तृहरि नामके प्रसिद्ध वैयाकरण
हुए हैं । इनका वाक्यपदीय ग्रन्थ प्रसिद्ध है । ये शब्दाद्वैतदर्शनके प्रतिष्ठाता माने जाते हैं ।
आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रमें शब्दाद्वैतवादके पूर्वपक्षको वाक्यपदीय
की अनेक कारिकाओको उद्धृत करके ही परिपुष्ट किया है । शब्दोंके साधुत्व-असाधुत्व विचार
में पूर्वपक्षका खुलासा करनेके लिए वाक्यपदीयकी सरणीका पर्याप्त सहारा लिया है । वाक्य-
पदीयके द्वितीयकाण्डमें आए हुए “आख्यातशब्दः” आदि दशविध या अष्टविध वाक्यलक्षणोंका
सविस्तर खण्डन किया है । इसी तरह प्रभाचन्द्रकी कृति जैनेन्द्रन्यासके अनेक प्रकरणोंमें वाक्य-
पदीयके अनेक श्लोक उद्धृत मिलते हैं । शब्दाद्वैतवादके पूर्वपक्षमें वैखरी आदि चतुर्विधवाणीके
स्वरूपका निरूपण करते समय प्रभाचन्द्रने जो “स्थानेषु विवृते वायौ” आदि तीन श्लोक
उद्धृत किये हैं वे मुद्रित वाक्यपदीयमें नहीं हैं । टीकामें उद्धृत हैं ।

व्यासभाष्यकार और प्रभाचन्द्र—योगसूत्र पर व्यास-ऋषि का व्यासभाष्य प्रसिद्ध है ।
इनका समय ईसाकी पञ्चम शताब्दी तक समझा जाता है । आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र
(पृ० १०६) में योगदर्शनके आधारसे ईश्वरवादका पूर्वपक्ष करते समय योगसूत्रोंके अनेक उद्धरण
दिए हैं । इसके विवेचनमें व्यासभाष्यकी पर्याप्त सहायता ली गई है । अणिमादि अष्टविध

ऐश्वर्यका वर्णन योगभाष्यसे मिलता जुलता है। न्यायकुमुदचन्द्रमे योगभाष्यसे “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” “चिच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा” आदि वाक्य उद्धृत किये गये हैं।

ईश्वरकृष्ण और प्रभाचन्द्र—ईश्वरकृष्णकी सांख्यसप्तति या सांख्यकारिका प्रसिद्ध है। इनका समय ईसाकी दूसरी शताब्दी समझा जाता है। सांख्यदर्शनके मूलसिद्धान्तोंका सांख्यकारिकामें सक्षिप्त और स्पष्ट विवेचन है। आ० प्रभाचन्द्रने सांख्यदर्शनके पूर्वपक्षमें सर्वत्र सांख्यकारिकाओंका ही विशेष उपयोग किया है। न्यायकुमुदचन्द्रमें सांख्योके कुछ वाक्य ऐसे भी उद्धृत हैं जो उपलब्ध सांख्यग्रन्थोंमें नहीं पाये जाते। यथा—“बुद्धयध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते” “आसर्गप्रलयादेका बुद्धिः” “प्रतिनियतदेशा वृत्तिरभिव्यज्येत” “प्रकृतिपरिणामः शुक्लं कृष्णञ्च कर्म” आदि। इससे ज्ञात होता है कि ईश्वरकृष्णकी कारिकाओंके सिवाय कोई अन्य प्राचीन सांख्य ग्रन्थ प्रभाचन्द्रके सामने था जिससे ये वाक्य उद्धृत किये गए हैं।

माठराचार्य और प्रभाचन्द्र—सांख्यकारिकाकी पुरातन टीका माठरवृत्ति है। इसके रचयिता माठराचार्य ईसाकी चौथी शताब्दीके विद्वान् समझे जाते हैं। प्रभाचन्द्रने सांख्यदर्शनके पूर्वपक्षमें सांख्यकारिकाओंके साथ ही साथ माठरवृत्तिको भी उद्धृत किया है। जहाँ कहीं सांख्यकारिकाओं की व्याख्याका प्रसङ्ग आया है, माठरवृत्तिके ही आधारसे व्याख्या की गई है।

प्रशस्तपाद और प्रभाचन्द्र—कणादसूत्र पर प्रशस्तपाद आचार्यका प्रशस्तपादभाष्य उपलब्ध है। इनका समय ईसाकी पाँचवीं शताब्दी माना जाता है। आ० प्रभाचन्द्रने प्रशस्तपादभाष्यकी “एवं धर्मेर्विना धर्मिणामेव निर्देशः कृतः” इस पंक्तिको प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ५३१) में ‘पदार्थप्रवेशकग्रन्थ’ के नामसे उद्धृत किया है। न्यायकुमुदचन्द्र तथा प्रमेयकमलमार्तण्ड दोनोंकी षट्पदार्थपरीक्षाका यावत् पूर्वपक्ष प्रशस्तपादभाष्य और उसको पुरातनटीका व्योमवतीसे ही स्पष्ट किया गया है। प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० २७०) के ईश्वरवादके पूर्वपक्षमें ‘प्रशस्तमतिना च’ लिखकर “सर्गादौ पुरुषाणां व्यवहारो” इत्यादि अनुमान उद्धृत है। यह अनुमान प्रशस्तपादभाष्यमें नहीं है। तत्त्वसंग्रह की पञ्जिका (पृ० ४३) में भी यह अनुमान प्रशस्तमतिके नामसे उद्धृत है। ये प्रशस्तमति, प्रशस्तपादभाष्यकारसे भिन्न मालूम होते हैं, पर इनका कोई ग्रन्थ अद्यावधि उपलब्ध नहीं है।

व्योमशिव और प्रभाचन्द्र—प्रशस्तपादभाष्यके पुरातन टीकाकार आ० व्योमशिवकी व्योमवती टीका उपलब्ध है। आ० प्रभाचन्द्रने अपने दोनों ग्रन्थोंमें, न केवल वैशेषिकमतके पूर्वपक्षमें ही व्योमवतीको अपनाया है किन्तु अनेक मतोंके खंडनमें भी इसका पर्याप्त अनुसरण किया है। यह टीका उनके विशिष्ट अध्ययनकी वस्तु थी। इस टीकाके तुलनात्मक अंशोंको न्यायकुमुदचन्द्रकी टिप्पणीमें देखना चाहिए। आ० व्योमशिवके समयके विषयमें विद्वानोंका मतभेद चला आ रहा है। डॉ० कीथ इन्हे नवमशताब्दी का कहते हैं तो डॉ० दासगुप्ता इन्हे छठवीं शताब्दीका। मैं इनके समयका कुछ विस्तार से विचार करता हूँ—

राजशेखरने प्रशस्तपादभाष्यकी 'कन्दली' टीकाकी 'पजिका' में प्रशस्तपादभाष्यकी चार टीका-
ओका इस क्रमसे निर्देश किया है—सर्वप्रथम 'व्योमवती' (व्योमशिवाचार्य), तत्पश्चात् 'न्यायकन्दली'
(श्रीधर), तदनन्तर 'किरणावली' (उदयन) और उसके बाद 'लीलावती' (श्रीवत्साचार्य)। ऐतिह्यपर्या
लोचनासे भी राजशेखरका यह निर्देशक्रम सगत जान पड़ता है। यहाँ हम व्योमवतीके रचयिता व्योम-
शिवाचार्यके विषयमें कुछ विचार प्रस्तुत करते हैं।

व्योमशिवाचार्य शैव थे। अपनी गुरु-परम्परा तथा व्यक्तित्वके विषयमें स्वयं उन्होंने कुछ भी
नहीं लिखा। पर रणिपद्रपुर रानोद, वर्तमान नारोदग्राम की एक वापी प्रशस्ति ४३ से इनकी गुरुपरम्परा
तथा व्यक्तित्व-विषयक बहुतसी बातें मालूम होती हैं, जिनका कुछ सार इस प्रकार है—

“कदम्बगृहाधिवासी मुनीन्द्रके शखमठिकाधिपति नामक शिष्य थे, उनके तेरम्बिपाल, तेरम्बिपालके
आमर्दकतीर्थनाथ और आमर्दकतीर्थनाथके पुरन्दरगुरु नामके अतिशय प्रतिभाशाली तार्किक शिष्य हुए।
पुरन्दरगुरुने कोई ग्रन्थ अवश्य लिखा है, क्योंकि उसी प्रशस्ति-शिलालेखमें अत्यन्त स्पष्टतासे यह उल्लेख है
कि—“इनके वचनोका खण्डन आज भी बड़े बड़े नैयायिक नहीं कर सकते।”† स्याद्वादरत्नाकर आदि
ग्रन्थोंमें पुरन्दरके नामसे कुछ वाक्य उद्धृत मिलते हैं, सम्भव है वे पुरन्दर थे ही हो। इन पुरन्दरगुरुको
अवन्तिवर्मा उपेन्द्रपुरसे अपने देशको ले गया। अवन्तिवर्मने इन्हें अपना राज्यभार सौंप कर शैवदीक्षा
धारण की और इस तरह अपना जन्म सफल किया। पुरन्दरगुरुने मत्तमयूरमें एक बड़ा मठ स्थापित किया।
दूसरा मठ रणिपद्रपुरमें भी इन्हींने स्थापित किया था। पुरन्दरगुरुका कवचशिव और कवचशिवका सदाशिव
नामक शिष्य हुआ, जो कि रणिपद्रपुरके तापसाश्रम में तप साधन करता था। सदाशिवका शिष्य हृदयेश और
हृदयेशका शिष्य व्योमशिव हुआ, जोकि अच्छा प्रभावशाली, उत्कट प्रतिभासम्पन्न और समर्थ विद्वान् था।”
व्योमशिवाचार्यके प्रभावशाली होनेका सबसे बड़ा प्रमाण यह है कि इनके नामसे ही व्योममन्त्र प्रचलित हुए
थे।‡ “ये सद्गुणानुपरायण, मृदु-मितभाषी, विनय-नय-सयमके अद्भुत स्थान तथा अप्रतिम प्रतापशाली थे।
इन्होंने रणिपद्रपुरका तथा रणिपद्रमठका उद्धार एवं सुधार किया था और वही एक शिवमन्दिर तथा वापीका
भी निर्माण कराया था। इसी वापीपर उक्त प्रशस्ति खुदी है।

इनकी विद्वत्ताके विषयमें शिलालेखके ये श्लोक पर्याप्त हैं—

“सिद्धान्तेषु महेश एष नियतो न्यायेऽक्षपादो मुनि । गम्भीरे च कणाशिनस्तु कणभुक्शास्त्रे श्रुतौ जैमिनि ॥
साख्येऽनल्पमति स्वयं स कपिलो लोकायते सद्गुरु । बुद्धो बुद्धमते जिनोवित्तु जिन को वाथ नाय कृती ॥
यद्भूत यदनागत यदधुना किञ्चित्त्वचिद्वर्ध (र्त) ते । सम्यग्दर्शनसम्पदा तदखिल पश्यन् प्रमेय महत् ॥
सर्वज्ञ स्फुटमेष कोपि भगवानन्य क्षितौ स(श)कर । धत्ते किन्तु न शान्तधीर्विषमदृष्टोद्ग्रे वपु केवलम् ॥”

इन श्लोकोमें बतलाया है कि 'व्योमशिवाचार्य' शैवसिद्धान्तमें स्वयं शिव, न्यायमें अक्षपाद, वैशेषिक
शास्त्रमें कणाद, मीमांसामें जैमिनि, साख्यमें कपिल, चार्वाकशास्त्रमें बृहस्पति, बुद्धमतमें बुद्ध तथा
जिनमतमें स्वयं जिनके समान थे। अधिक क्या; अतीतानागतवर्तमानवर्ती यावत् प्रमेयोकी अपनी सम्य-
ग्दर्शनसम्पत्तिसे स्पष्ट देखने जानने वाले सर्वज्ञ थे। और ऐसा मालूम होता था कि मात्र विषमनेत्र (तृतीयनेत्र)
तथा रौद्रशरीर को धारण किए बिना वे पृथ्वी पर दूसरे शकर भगवान् ही अवतरे थे। इनके गगनेश,
व्योमशम्भु व्योमेश, गगनशशिमील आदि भी नाम थे।

शिलालेखके आधारसे समय—व्योमशिवके पूर्ववर्ती चतुर्थगुरु पुरन्दरको अवन्तिवर्मा राजा अपने
नगरमें ले गया था। अवन्तिवर्मके चाँदीके सिक्के पर “विजितावनिरवनिपति श्री अवन्तिवर्मा दिव

४३ प्राचीन लेखमाला द्वि० भाग, शिलालेख न० १०८।

† “यस्याधुनापि विबुधैरितिकृत्यशसि व्याहन्यते न वचन नयमार्गविद्भि ॥”

‡ “अस्य व्योमपदादिमन्त्ररचनाख्याताभिधानस्य च।”—वापीप्रशस्ति

जयति" लिखा रहता है तथा सवत् २५० पढा गया है ॥ यह सवत् सभवत् गुप्त-सवत् है। डॉ० पलीट्के मतानुसार गुप्तसवत् ई० सन् ३२० की २६ फरवरी को प्रारम्भ होता है †। अतः ५७० ई० में अवन्तिवर्माका अपनी मुद्राको प्रचलित करना इतिहाससिद्ध है। इस समय अवन्तिवर्मा राज्य कर रहे होंगे। तथा ५७० ई० के आसपास ही वे पुरन्दरगुरुको अपने राज्यमें लाए होंगे। ये अवन्तिवर्मा मौखरी-वर्गीय राजा थे। जैव होने के कारण शिवोपासक पुरन्दरगुरुको अपने यहाँ लाना भी इनका ठीक ही था। इनके समयके सम्बन्धमें दूसरा प्रमाण यह है कि—वैसवशीय राजा हर्षवर्द्धनकी छोटी बहिन राज्यश्री अवन्तिवर्माके पुत्र ग्रहवर्माकी विवाही गई थी। हर्षका जन्म ई० ५९० में हुआ था। राज्यश्री उससे १ या २ वर्ष छोटी थी। ग्रहवर्मा हर्षसे ५-६ वर्ष बड़ा जरूर होगा। अतः उसका जन्म ५८४ ई० के करीब मानना चाहिए। इसका राज्यकाल ई० ६०० से ६०६ तक रहा है। अवन्तिवर्माका यह इकलौता लडका था। अतः मालूम होता है कि ई० ५८४ में अर्थात् अवन्तिवर्माकी ढलती अवस्थामें यह पैदा हुआ होगा। अस्तु; यहाँ तो इतना ही प्रयोजन है कि ५७० ई० के आसपास ही अवन्तिवर्मा पुरन्दरको अपने यहाँ ले गए थे।

यद्यपि सन्यासियोंकी शिष्य-परम्पराके लिए प्रत्येक पीढ़ीका समय २५ वर्ष मानना आवश्यक नहीं है; क्योंकि कभी कभी २० वर्षमें ही शिष्य-प्रशिष्यों की परम्परा चल जाती है। फिर भी यदि प्रत्येक पीढ़ीका समय २५ वर्ष ही मान लिया जाय तो पुरन्दरसे तीन पीढ़ी के बाद हुए व्योमशिवका समय सन् ६७० के आसपास सिद्ध होता है।

दार्शनिकग्रन्थोंके आधारसे समय—व्योमशिव स्वयं ही अपनी व्योमवती टीका (पृ० ३९२) में श्रीहर्षका एक महत्वपूर्ण ढगसे उल्लेख करते हैं। यथा—

“अत एव मदीय शरीरमित्यादिप्रत्ययेष्वात्मानुरागसद्भावेऽपि आत्मनोऽवच्छेदकत्वम्। श्रीहर्ष देव-कुलमिति जाने श्रीहर्षस्येव उभयत्रापि बाधकसद्भावात्, यत्र ह्यनुरागसद्भावेऽपि विशेषणत्वे बाधकमस्ति तत्रावच्छेदकत्वमेव कल्प्यते इति। अस्ति च श्रीहर्षस्य विद्यमानत्वम्। आत्मनि कर्तृत्वकरणत्वयोरसम्भव इति बाधकम्।”

यद्यपि इस सन्दर्भका पाठ कुछ छूटा हुआ मालूम होता है फिर भी ‘अस्ति च श्रीहर्षस्य विद्यमानत्वम्’ यह वाक्य खाम तौरसे ध्यान देने योग्य है। इससे साफ मालूम होता है कि श्रीहर्ष (606-647 A.D. राज्य) व्योमशिवके समयमें विद्यमान थे। यद्यपि यहाँ यह कहा जा सकता है कि व्योमशिव श्रीहर्षके बहुत बाद होकर भी ऐसा उल्लेख कर सकते हैं, परन्तु जब शिलालेखमें उनका समय ई० सन् ६७० के आसपास है तथा श्रीहर्षकी विद्यमानताका वे इस तरह जोर देकर उल्लेख करते हैं तब उक्त कल्पनाको म्यान ही नहीं मिलता।

व्योमवतीका अन्तः रीक्षण—व्योमवती (पृ० ३०६, ३०७, ६८०) में धर्मकीर्तिके प्रमाणवार्तिक (२-११, १२ तथा १-६८, ७२) से कारिकाएँ उद्धृत की गई हैं। इसी तरह व्योमवती (पृ० ६१७) में धर्मकीर्तिके हेतुविन्दु प्रथमपरिच्छेदके “डिण्डिकराग परित्यज्य अक्षिणी निमील्य” इस वाक्यका प्रयोग पाया जाता है। इसके अतिरिक्त प्रमाणवार्तिककी और भी बहुतसी कारिकाएँ उद्धृत देखी जाती हैं।

व्योमवती (पृ० ५९१, ५९२) में कुमारिके मीमांसा-श्लोकवार्तिककी अनेक कारिकाएँ उद्धृत हैं। व्योमवती (पृ० १२९) में उद्योतकरका नाम लिया है, भर्तृहरिके शब्दाद्वैतदर्शनका (पृ० २० च) मण्डन तिरा है और प्रभाकरके स्मृतिप्रमोपवादका भी (पृ० ५४०) खंडन किया गया है।

उनमें भर्तृहरि, धर्मकीर्ति, कुमारिक तथा प्रभाकर ये सब प्रायः समसामयिक और ईमाकी मानवीय मताब्दीके विद्वान् हैं। उद्योतकर छठी मताब्दीके विद्वान् हैं। अतः व्योमशिवके द्वारा इन समसामयिक मताब्दीके विद्वानोंके विद्वानाका उल्लेख तथा समालोचनका होना मगन ही है। व्योमवती (पृ० १५) में बाणकी मदनमयीका उल्लेख है। बाण हर्षकी मताब्दीके विद्वान् थे, अतः इसका उल्लेख भी होना ठीक ही है।

१ देवी, भास्करे प्राचीन राजवंश, द्वि० भाग पृ० ३७५।

२ देवी, भास्करे प्राचीन राजवंश, द्वितीय भाग पृ० २०९।

व्योमवती टीकाका उल्लेख करनेवाले परवर्ती ग्रन्थकारोंमें शान्तरक्षित, विद्यानन्द, जयन्त, वाचस्पति, सिद्धर्षि, श्रीधर, उदयन, प्रभाचन्द्र, वादिराज, वादिदेवसूरि, हेमचन्द्र तथा गुणरत्न, विशेषरूपसे उल्लेखनीय हैं।

शान्तरक्षितने वैशेषिक-सम्मत षट्पदार्थोंकी परीक्षा की है। उसमें वे प्रशस्तपादके साथ ही साथ शकरस्वामी नामक नैयायिकका मत भी पूर्वपक्षरूपसे उपस्थित करते हैं। परन्तु जब हम ध्यानसे देखते हैं तो उनके पूर्वपक्षमें प्रशस्तपादव्योमवतीके शब्द स्पष्टतया अपनी छाप मारते हुए नजर आते हैं। (तुलना-तत्त्वसंग्रह पृ० २०६ तथा व्योमवती पृ० ३४३।) तत्त्वसंग्रहकी पंजिका (पृ० २०६) में व्योमवती (पृ० १२९) के स्वकारणसमवाय तथा सत्तासमवायरूप उत्पत्तिके लक्षणका उल्लेख है। शान्तरक्षित तथा उनके शिष्य कमलशीलका समय ई० की आठवीं शताब्दिका पूर्वार्द्ध है। (देखो, तत्त्वसंग्रहकी भूमिका पृ० XCVI)

विद्यानन्द आचार्यने अपनी आप्तपरीक्षा (पृ० २६) में व्योमवती टीका (पृ० १०७) से समवायके लक्षणकी समस्त पदकृत्य उद्धृत की है। 'द्रव्यत्वोपलक्षित समवाय द्रव्यका लक्षण है' व्योमवती (पृ० १४९) के इस मन्तव्यकी समालोचना भी आप्तपरीक्षा (पृ० ६) में की गई है। विद्यानन्द ईसाकी नवम शताब्दीके पूर्वार्द्धवर्ती हैं।

जयन्तकी न्यायमजरी (पृ० २३) में व्योमवती (पृ० ६२१) के अनर्थजत्वात् स्मृतिको अप्रमाण माननेके सिद्धान्तका समर्थन किया है, साथही पृ० ६५ पर व्योमवती (पृ० ५५६) के फलविशेषणपक्षको स्वीकारकर कारकसामग्रीको प्रमाणमाननेके सिद्धान्तका अनुसरण किया है। जयन्तका समय हम आगे ईसाकी ९ वीं शताब्दीका पूर्वभाग सिद्ध करेंगे।

वाचस्पति मिश्र अपनी तात्पर्यटीकामें (पृ० १०८) प्रत्यक्षलक्षणसूत्रमें 'यत' पदका अध्याहार करते हैं तथा (पृ० १०२) लिङ्गपरामर्श ज्ञानको उपादानबुद्धि कहते हैं। व्योमवतीटीकामें (पृ० ५५६) 'यत' पदका प्रयोग प्रत्यक्षलक्षणमें किया है तथा (पृ० ५६१) लिङ्गपरामर्श ज्ञानको उपादानबुद्धि भी कहा है। वाचस्पति मिश्रका समय ८४१ A D है।

प्रभाचन्द्र आचार्यने मोक्षनिरूपण (प्रमेयकमलमार्तण्ड पृ० ३०७) आत्मस्वरूपनिरूपण (न्याय-कुमुदचन्द्र पृ० ३४९, प्रमेयकमलमा० पृ० ११०) समवायलक्षण (न्यायकुमु० पृ० २९५, प्रमेयकमलमा० पृ० ६०४) आदिमें व्योमवती (पृ० २०, ३९३, १०७) का पर्याप्त सहारा लिया है। स्वसवेदनसिद्धिमें व्योमवतीके ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानवादका खडन भी किया है।

श्रीधर तथा उदयनाचार्यने अपनी कन्दली (पृ० ४) तथा किरणावलीमें व्योमवती (पृ० २० क) के "नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात् यथा प्रदीपसन्तानः।" इस अनुमानको 'तार्किका' तथा 'आचार्या' शब्दके साथ उद्धृत किया है। कन्दली (पृ० २०) में व्योमवती (पृ० १४९) के 'द्रव्यत्वोपलक्षित समवाय द्रव्यत्वेन योग' इस मतकी आलोचना की गई है। इसी तरह कन्दली (पृ० १८) में व्योमवती (पृ० १२९) के 'अनित्यत्व तु प्रागभावप्रध्वसाभावोपलक्षिता वस्तुसत्ता।' इत्यनित्यत्वके लक्षणका खण्डन किया है। कन्दली (पृ० २००) में व्योमवती (पृ० ५९३) के 'अनुमान-अज्ञाने' विद्याके सामान्यलक्षणकी अनुवृत्ति करके सशयादिका व्यवच्छेद करना तथा स्मरणके व्यवच्छेदके लिये 'द्रव्यादिषु उत्पद्यते' इस पदका अनुवर्तन करना' इन दो मतोंका समालोचन किया है। कन्दलीके अन्तमें दिए गए "व्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे" पदके अनुसार ११३३ ई० तक का समय व्योमवतीका उद्धारण देते हैं। और उदयनाचार्यका समय ९८४ ई० है।

वादिराज अपने न्यायविनिश्चय-विवरण (लिखित पृ० १११ B. १११ A.) में व्योमवतीके पूर्वपक्ष करते हैं। वादिदेवसूरि अपने स्याद्वादरत्नाकर (पृ० ३१८ B. ३१८ A.) में व्योमवतीका उद्धरण देते हैं।

सिद्धर्षि न्यायावतारवृत्ति (पृ० ९) में, हेमचन्द्र प्रभाचन्द्र (पृ० ८) के मतों पर अपनी षड्दर्शनसमुच्चयकी वृत्ति (पृ० ११४ A.) में व्योमवतीके लक्षण का उद्धरण करते हैं।

प्रमाणत्रित्वकी वैशेषिकपरम्पराका पूर्वपक्ष करते हैं। इस तरह व्योमवतीकी सक्षिप्त तुलनासे ज्ञात हो सकता है कि व्योमवतीका जैनग्रन्थोसे विशिष्ट सम्बन्ध है।

इस प्रकार हम व्योमशिवका समय शिलालेख तथा उनके ग्रन्थके उल्लेखोंके आधारसे ईस्वी सातवीं शताब्दीका उत्तर भाग अनुमान करते हैं। यदि ये आठवीं या नवमी शताब्दीके विद्वान् होते तो अपने समसामयिक शकराचार्य और शान्तरक्षित जैसे विद्वानोंका उल्लेख अवश्य करते। हम देखते हैं कि-व्योमशिव शाकरवेदान्तका उल्लेख भी नहीं करते तथा विपर्यय ज्ञानके विषयमें अलौकिकार्थख्याति, स्मृतिप्रमोष आदिका खण्डन करने पर भी शकरके अनिर्वचनीयार्थख्यातिवादका नाम भी नहीं लेते। व्योमशिव जैसे बहुश्रुत एव सैकड़ों मतमतान्त्रोका उल्लेख करनेवाले आचार्यके द्वारा किसी भी अष्टम शताब्दी या नवम शताब्दीवर्ती आचार्यके मतका उल्लेख न किया जाना ही उनके सप्तम शताब्दीवर्ती होनेका प्रमाण है।

अतः डॉ० कीयका इन्हें नवमी शताब्दीका विद्वान् लिखना तथा डॉ० एस० एन० दासगुप्ताका इन्हें छठी शताब्दीका विद्वान् बतलाना ठीक नहीं जँचता।

श्रीधर और प्रभाचन्द्र—प्रशस्तपाद भाष्यकी टीकाओंमें न्यायकन्दली टीकाका भी अपना अच्छा स्थान है। इसकी रचना श्रीधरने शक ६१३ (ई० ६६१) में की थी। श्रीधराचार्य अपने पूर्व टीकाकार व्योमशिवका शब्दानुसरण करते हुए भी उनसे मतभेद प्रदर्शित करनेमें नहीं चूकते। व्योमशिव बुद्ध्यादि विशेष गुणोंकी सन्ततिके अत्यन्तोच्छेदको मोक्ष कहते हैं और उसकी सिद्धिके लिए 'सन्तानत्वात्' हेतुका प्रयोग करते हैं (प्रश० व्यो० पृ० २० क)। श्रीधर आत्यन्तिक अहितनिवृत्तिको मोक्ष मानकर भी उसकी सिद्धिके लिए प्रयुक्त होनेवाले 'सन्तानत्वात्' हेतुको पार्थिवपरमाणुकी रूपादिसन्तानसे व्यभिचारी बताते हैं (कन्दली पृ० ४)। आ० प्रभाचन्द्रने भी वैशेषिकोंकी मुक्तिका खंडन करते समय न्यायकुमुद० (पृ० ८ २६) और प्रमेयकमल० (पृ० ३१ द) में 'सन्तानत्वात्' हेतुको पाकजपरमाणुओंकी रूपादिसन्तानसे व्यभिचारी बताया है। इसी तरह और भी एकाधिकस्थलोमें हम कन्दलीकी आभा प्रभाचन्द्रके ग्रन्थों पर देखते हैं।

वात्सायन और प्रभाचन्द्र—न्यायसूत्रके ऊपर वात्सायनकृत न्यायभाष्य उपलब्ध है। इनका समय ईसाकी तीसरी-चौथी शताब्दी समझा जाता है। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमल-मार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें इनके न्यायभाष्यका कहीं न्यायभाष्य और कहीं भाष्य शब्दसे उल्लेख किया है। वात्सायनका नाम न लेकर सर्वत्र न्यायभाष्यकार और भाष्यकार शब्दोंमें ही इनका निर्देश किया गया है।

उद्योतकर और प्रभाचन्द्र—न्यायसूत्रके ऊपर न्यायवार्तिक ग्रन्थके रचयिता आ० उद्योतकर ई० ६ वीं सदी, अन्ततः सातवीं सदीके पूर्वपादके विद्वान् हैं। इन्होंने दिङ्नागके प्रमाण-समुच्चयके खंडनके लिए न्यायवार्तिक बनाया था। इनके न्यायवार्तिकका खंडन धर्मकीर्ति (ई० ६३५ के बाद) ने अपने प्रमाणवार्तिकमें किया है। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्डके सृष्टिकर्तृत्व प्रकरणके पूर्वपक्षमें (पृ० २६८) उद्योतकरके अनुमानोंको 'वार्तिकारेणापि' शब्दके साथ उद्धृत किया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें एकाधिकस्थानोंमें 'उद्योतकर' का नामोल्लेख करके न्यायवार्तिकसे पूर्वपक्ष किए गए हैं। न्यायकुमुदचन्द्रके षोडशपदार्थवादका पूर्वपक्ष भी उद्योतकरके न्यायवार्तिकसे पर्याप्त पुष्टि पाया है। "पूर्ववच्छेपवत्" आदि अनुमानसूत्रकी वार्तिकारकृत

विविध व्याख्याएँ भी प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें खंडित हुई हैं । वार्तिककारकृत साधकतमत्वका “भावाभावयोस्तद्वत्ता” यह लक्षण प्रमेयकमलमार्त्तण्डमे प्रमाणरूपसे उद्धृत है ।

भट्ट जयन्त और प्रभाचन्द्र—भट्टजयन्त जरन्नैयायिकके नामसे प्रसिद्ध थे । इन्होंने न्यायसूत्रोंके आधारसे न्यायकलिका, और न्यायमञ्जरी ग्रन्थ लिखे हैं । न्यायमञ्जरी तो कतिपय न्यायसूत्रोंकी विशद व्याख्या है । अब हम भट्टजयन्तके समयका विचार करते हैं—

जयन्तकी न्यायमञ्जरीका प्रथम संस्करण विजयनगर सीरीजमें सन् १८९५ में प्रकाशित हुआ है । इसके संपादक म० म० गंगाधर शास्त्री मानवल्ली हैं । उन्होंने भूमिकामें लिखा है कि—“जयन्तभट्टका गणेशोपाध्यायने उपमानचिन्तामणि (पृ० ६१) में जरन्नैयायिक शब्दसे उल्लेख किया है, तथा जयन्तभट्टने न्यायमञ्जरी (पृ० ३१२) में वाचस्पति मिश्रकी तात्पर्य-टीकासे “जात च सम्बद्ध चेत्येक. काल.” यह वाक्य ‘आचार्य’ करके उद्धृत किया है । अतः जयन्तका समय वाचस्पति (841 A. D.) से उत्तर तथा गणेश (1175 A. D.) से पूर्व होना चाहिये ।” इन्हींका अनुसरण करके न्यायमञ्जरीके द्वितीय संस्करणके सम्पादक प० सूर्यनारायणजी शुक्लने, तथा ‘संस्कृतसाहित्यका संक्षिप्त इतिहास’के लेखकोने भी जयन्तको वाचस्पतिका परवर्ती लिखा है । स्व० डॉ० शतीशचन्द्र विद्याभूषण भी उक्त वाक्यके आधार पर इनका समय ९ वीसे ११ वी शताब्दी तक मानते थे॥ अतः जयन्तको वाचस्पतिका उत्तरकालीन माननेकी परम्पराका आधार म० म० गंगाधर शास्त्री-द्वारा “जात च सम्बद्ध चेत्येक. काल” इस वाक्यको वाचस्पति मिश्रका लिख देना ही मालूम होता है । वाचस्पति मिश्रने अपना समय ‘न्यायसूचीनिबन्ध’ के अन्तमें स्वयं दिया है । यथा—

“न्यायसूचीनिबन्धोऽयमकारि सुधिया मुदे । श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वकवसुवत्सरे ।”

इस श्लोकमें ८९८ वत्सर लिखा है ।

म० म० विन्ध्येश्वरीप्रसादजीने ‘वत्सर’ शब्दसे शकसंवत् लिया है† । डॉ० शतीशचन्द्र विद्याभूषण विक्रम संवत् लेते हैं‡ । म० म० गोपीनाथ कविराज लिखते हैं§ कि ‘तात्पर्यटीकाकी परिशुद्धिटीका बनानेवाले आचार्य उदयनने अपनी ‘लक्षणावली’ शक स० ९०६ (984 A. D.) में समाप्तकी है । यदि वाचस्पतिका समय शक स० ८९८ माना जाता है तो इतनी जल्दी उस पर परिशुद्धि-जैसी टीका बन जाना संभव मालूम नहीं होता ।

अतः वाचस्पति मिश्रका समय विक्रम संवत् ८९८ (841 A. D.) प्रायः सर्वसम्मत है । वाचस्पति मिश्रने वैशेषिक दर्शनको छोड़कर प्रायः सभी दर्शनो पर टीकाएँ लिखी हैं । सर्वप्रथम इन्होंने मडनमिश्रके विधिविवेक पर ‘न्यायकणिका’ नामकी टीका लिखी है, क्योंकि इनके दूसरे ग्रन्थोमें प्रायः इसका निर्देश है । उसके बाद मडनमिश्रकी ब्रह्मसिद्धिकी व्याख्या ‘ब्रह्मतत्त्वसमीक्षा’ तथा ‘तत्त्वबिन्दु’, इन दोनों ग्रन्थोका निर्देश तात्पर्य-टीकामें मिलता है, अतः उनके बाद ‘तात्पर्य-टीका’ लिखी गई । तात्पर्य टीकाके साथही ‘न्यायसूची-निबन्ध’ लिखा होगा, क्योंकि न्यायसूत्रोंका निर्णय तात्पर्य-टीकामें अत्यन्त अपेक्षित है । ‘सांख्यतत्त्वकौमुदी’ में तात्पर्य टीका उद्धृत है, अतः तात्पर्यटीकाके बाद ‘सांख्यतत्त्वकौमुदी’ की रचना हुई । योगभाष्यकी तत्त्ववैशारदी टीकामें ‘सांख्यतत्त्वकौमुदी’ का निर्देश है, अतः निर्दिष्ट कौमुदीके बाद ‘तत्त्ववैशारदी’ रची गई । और इन सभी ग्रन्थोका ‘भामती’ टीकामें निर्देश होनेसे ‘भामती’ टीका सबके अन्तमें लिखी गई है ।

॥ हिस्ट्री ऑफ दि इण्डियन लाजिक, पृ० १४६ ।

† न्यायवार्त्तिक-भूमिका, पृ० १४५ ।

‡ हिस्ट्री ऑफ दि इण्डियन लाजिक, पृ० १३३ ।

§ हिस्ट्री एंड विन्लोग्राफी ऑफ दि न्याय-वैशेषिक Vol. III, पृ० १०१ ।

जयन्त वाचस्पति मिश्रके समकालीन वृद्ध है—वाचस्पति मिश्र अपनी आद्यकृति 'न्याय-कणिका' के मङ्गलाचरणमें न्यायमञ्जरीकारको बड़े महत्त्वपूर्ण शब्दोंमें गुरुरूपसे स्मरण करते हैं। यथा —

‘अज्ञानतिमिरशमनीं परदमनीं न्यामञ्जरीं रुचिराम् । प्रसवित्रे प्रभवित्रे विद्यातरवे नमो गुरवे ॥’

अर्थात्—जिनने अज्ञानतिमिरका नाश करनेवाली, प्रतिवादियोका दमन करनेवाली, रुचिर न्यायमञ्जरीको जन्म दिया उन समर्थ विद्यातरु गुरुको नमस्कार हो ।

इस श्लोकमें स्मृत 'न्यायमञ्जरी' भट्ट जयन्तकृत न्यायमञ्जरी जैसी प्रसिद्ध 'न्यायमञ्जरी' ही होनी चाहिये । अभी तक कोई दूसरी न्यायमञ्जरी तो सुनने में भी नहीं आई । जब वाचस्पति जयन्तको गुरुरूपसे स्मरण करते हैं तब जयन्त वाचस्पति के उत्तरकालीन कैसे हो सकते हैं । यद्यपि वाचस्पतिने तात्पर्य-टीकामें 'त्रिलोचनगुरुनीत' इत्यादि पद देकर अपने गुरुरूपसे 'त्रिलोचन' का उल्लेख किया है, फिर भी जयन्तको उनके गुरु अथवा गुरुसम होने में कोई बाधा नहीं है, क्योंकि एक व्यक्तिके अनेक गुरु भी हो सकते हैं ।

अभी तक 'जातञ्च सम्बद्ध चेत्येक. काल' इस वचनके आधार पर ही जयन्तको वाचस्पतिका उत्तरकालीन माना जाता है । पर, यह वचन वाचस्पतिकी तात्पर्य-टीकाका नहीं है, किन्तु न्यायवार्तिककार श्री उद्योतकरका है (न्यायवार्तिक पृ० २३६), जिस न्यायवार्तिक पर वाचस्पतिकी तात्पर्य-टीका है । इनका समय धर्मकीर्तिसे पूर्व होना निर्विवाद है ।

म० म० गोपीनाथ कविराज अपनी 'हिस्ट्री एण्ड बिब्लोग्राफी ऑफ न्याय वैशेषिक लिटरेचर' में लिखते हैं † कि—“वाचस्पति और जयन्त समकालीन होने चाहिए, क्योंकि जयन्तके ग्रन्थों पर वाचस्पतिका कोई असर देखने में नहीं आता ।” 'जातञ्च' इत्यादि वाक्यके विषय में भी उन्होंने सन्देह प्रकट करते हुए लिखा है कि—“यह वाक्य किसी पूर्वाचार्य का होना चाहिये ।” वाचस्पतिके पहले भी शंकरस्वामी आदि नैयायिक हुए हैं, जिनका उल्लेख तत्त्वसंग्रह आदि ग्रन्थोंमें पाया जाता है ।

म० म० गङ्गाधर शास्त्रीने जयन्तको वाचस्पतिका उत्तरकालीन मानकर न्यायञ्जरी (पृ० १२०) में उद्धृत 'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ' इस पद्यको टिप्पणीमें 'भामती' टीकाका लिख दिया है । पर वस्तुतः यह पद्य वाक्यपदीय (१-३४) का है और न्यायमञ्जरी की तरह भामती टीकामें भी उद्धृत ही है, मूलका नहीं है ।

न्यायसूत्रके प्रत्यक्ष-लक्षणसूत्र (१-१-४) की व्याख्यामें वाचस्पति मिश्र लिखते हैं कि—‘व्यवसायात्मक’ पदसे सविकल्पक प्रत्यक्षका ग्रहण करना चाहिये तथा ‘अव्यपदेश्य’ पदसे निर्विकल्पक ज्ञानका । संशयज्ञानका निराकरण तो ‘अव्यभिचारी’ पदसे हो ही जाता है, इसलिये संशयज्ञानका निराकरण करना ‘व्यवसायात्मक’ पदका मुख्य कार्य नहीं है । यह बात मैं ‘गुरुनीत मार्ग’ का अनुगमन करके कह रहा हूँ । इसी तरह कोई व्याख्याकार ‘अयमश्व’ इत्यादि शब्दसंश्लेष ज्ञानको उभयजज्ञान कहकर उसकी प्रत्यक्षताका निराकरण करनेके लिये अव्यपदेश्य पदकी सार्थकता बताते हैं । वाचस्पति ‘अयमश्व’ इस ज्ञानको उभयजज्ञान न मानकर ऐन्द्रियक कहते हैं । और वह भी अपने गुरुके द्वारा उपदिष्ट इस गाथाके आधार पर—

शब्दजत्वेन शब्दञ्चेत् प्रत्यक्ष चाक्षजत्वतः । स्पष्टग्रहरूपत्वात् युक्तमैन्द्रियकं हि तत् ॥

इसलिये वे ‘अव्यपदेश्य’ पदका प्रयोजन निर्विकल्पका संग्रह करना ही बतलाते हैं ।

न्यायमञ्जरी (पृ० ७८) में ‘उभयजज्ञानका व्यवच्छेद करना अव्यपदेश्यपदका कार्य है’ इस मतका ‘आचार्याः’ इस शब्दके साथ उल्लेख किया गया है । उसपर व्याख्याकारकी अनुपपत्ति दिखाकर न्यायमञ्जरीकारने उभयजज्ञानका खंडन किया है ।

म० म० गङ्गाधर शास्त्रीने इस 'आचार्या' पदके नीचे 'तात्पर्यटीकाया वाचस्पतिमिश्राः' यह टिप्पणी की है। यहाँ यह विचारणीय है कि—यह मत वाचस्पति मिश्र का है या अन्य किसी पूर्वचार्यका। तात्पर्य-टीका (पृ० १४८) में तो स्पष्ट ही उभयजज्ञान नहीं मानकर उसे ऐन्द्रियक कहा है। इसलिये वह मत वाचस्पतिका तो नहीं है। व्योमवती* टीका (पृ० ५५५) में उभयजज्ञानका स्पष्ट समर्थन है, अतः यह मत व्योमशिवाचार्यका हो सकता है। व्योमवतीमें न केवल उभयजज्ञानका समर्थन ही है किन्तु उसका व्यवच्छेद भी अव्यपदेश्य पदसे किया है। हाँ, उसपर जो व्याख्याकार की अनुपपत्ति है वह कदाचित् वाचस्पतिकी तरफ लग सकती है, सो भी ठीक नहीं, क्योंकि वाचस्पतिने अपने गुरुकी जिस गाथाके अनुसार उभयजज्ञानको ऐन्द्रियक माना है, उससे साफ मालूम होता है कि वाचस्पतिके गुरुके सामने उभयजज्ञानको माननेवाले आचार्य (संभवतः व्योमशिवाचार्य) की परम्परा थी, जिसका खण्डन वाचस्पतिके गुरुने किया। और जिस खण्डनको वाचस्पतिने अपने गुरुकी गाथाका प्रमाण देकर तात्पर्य टीकामें स्थान दिया है।

इसी तरह तात्पर्य टीकामें (पृ० १०२) 'यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्' इस भाष्यका व्याख्यान करते हुए वाचस्पति मिश्रने उपादेयताज्ञानको 'उपादान' पदसे लिया है और उसका क्रम भी 'तोयालोचन, तोयविकल्प, दृष्टतज्जातीयसंस्कारोद्बोध, स्मरण, 'तज्जातीयञ्चेदम्' इत्याकारकपरामर्श, इत्यादि बताया है।

न्यायमजरी (पृ० ६६) में इसी प्रकरणमें शङ्का की है कि—प्रथम आलोचन ज्ञानका फल उपादानादिबुद्धि नहीं हो सकती; क्योंकि उसमें कई क्षणोंका व्यवधान पड़ जाता है? इसका उत्तर देते हुए मजरीकारने 'आचार्या' शब्द लिखकर उपादेयताज्ञानको उपादानबुद्धि कहते हैं इस मतका उल्लेख किया है। इस 'आचार्या' पद पर भी म० म० गङ्गाधर शास्त्रीने 'न्यायवार्त्तिक-तात्पर्यटीकाया वाचस्पतिमिश्रा' ऐसा टिप्पण किया है। न्यायमजरीके द्वितीय संस्करणके संपादक प० सूर्यनारायणजी न्यायाचार्यने भी उन्हीका अनुसरण करके उसे बड़े टाइपमें हेडिंग देकर छपाया है। मजरीकारने इस मतके बाद भी एक व्याख्याताका मत दिया है जो इस परामर्शात्मक उपादेयता ज्ञानको नहीं मानता। यहाँ भी यह विचारणीय है कि—यह मत स्वयं वाचस्पतिका है या उनके पूर्ववर्ती उनके गुरुका? यद्यपि यहाँ उन्होंने अपने गुरुका नाम नहीं लिया है, तथापि जब व्योमवती† जैसी प्रशस्तपादकी प्राचीन टीका (पृ० ५६१) में इसका स्पष्ट समर्थन है, तब इस मतकी परम्परा भी प्राचीन ही मानना होगी। और 'आचार्या' पदसे वाचस्पति न लिए जाकर व्योमशिव जैसे कोई प्राचीन आचार्य लेना होंगे। मालूम होता है म० म० गङ्गाधर शास्त्रीने 'जातञ्च सम्बद्धञ्चेत्येक काल' इस वचनको वाचस्पतिका माननेके कारण ही उक्त दो स्थलों में 'आचार्या' पद पर 'वाचस्पतिमिश्रा' ऐसी टिप्पणी कर दी है, जिसकी परम्परा चलती रही। हाँ, म० म० गोपीनाथ कविराजने अवश्य ही उसे सन्देह कोटिमें रखा है।

भट्ट जयन्तकी समयावधि—जयन्त मजरीमें धर्मकीर्तिके मतकी समालोचनाके साथ ही साथ उनके टीकाकार धर्मोत्तरकी आदिवाक्यकी चर्चाको स्थान देते हैं। तथा प्रज्ञाकरगुप्तके 'एकमेवेद हर्षविषाद-

* 'न, इन्द्रियसहकारिणा शब्देन यज्जन्यते तस्य व्यवच्छेदार्थत्वात्, तथा ह्यकृतसमयो रूप पश्यन्नपि चक्षुषा रूपमिति न जानीते रूपमिति शब्दोच्चारणानन्तर प्रतिपद्यत इत्युभयज ज्ञानम्, ननु च शब्देन्द्रिययोरेकस्मिन् काले व्यापाराऽसम्भवादयुक्तमेतत् । तथाहि—मनसाऽधिष्ठितं न श्रोत्र शब्द गृह्णाति पुन क्रियाक्रमेण चक्षुषा सम्बन्धे सति रूपग्रहणम् । न च शब्दज्ञानस्यैतावत्कालमवस्थानं सम्भवतीति कथमुभयज ज्ञानम्? अत्रैका श्रोत्रसम्बद्धे मनसि क्रियोत्पन्ना विभागमारभते तत स्वज्ञानसहायशब्दसहकारिणा चक्षुषा रूपज्ञानमुत्पद्यते इत्युभयज ज्ञानम् । यदि वा भवत्येवोभयज ज्ञानम्'—प्रश० व्यो० पृ० ५५५।

† "द्रव्यादिजातीयस्य पूर्वं सुखदुःखसाधनत्वोपलब्धे तज्ज्ञानानन्तर यद्यत् द्रव्यादिजातीयं तत्तत्सुखसाधनमित्यविनाभावस्मरणम्, तथा चेद द्रव्यादिजातीयमिति परामर्शज्ञानम्, तस्मात् सुखसाधनमिति विनिश्चयं तत उपादेयज्ञानम्" —प्रश० व्यो० पृ० ५६१।

छनेकाकारविवर्त्त पश्यामः तत्र यथेष्ट संज्ञाः क्रियन्ताम्” (भिक्षु राहुलजीकी वार्तिकालकारकी प्रेसकापी पृ० ४२९) इस वचनका खडन करते हैं, (न्यायमजरी पृ० ७४) ।

भिक्षु राहुलजीने टिवेटियन गुरुपरम्पराके अनुसार धर्मकीर्तिका समय ई० ६२५, प्रजाकरगुप्तका ७००, धर्मोत्तर और रविगुप्तका ७२५ ईस्वी लिखा है । जयन्तने एक जगह रविगुप्तका भी नाम लिया है । अतः जयन्तकी पूर्वावधि ७६० A. D. तथा उत्तरावधि ८४० A. D. होनी चाहिए । क्योंकि वाचस्पतिका न्यायसूचीनिबन्ध ८४१ A. D. में बनाया गया है, इसके पहिले भी वे ब्रह्मसिद्धि, तत्त्वविन्दु और तात्पर्यटीका लिख चुके हैं । संभव है कि वाचस्पतिने अपनी आद्यकृति न्यायकणिका ८१५ ई० के आसपास लिखी हो । इस न्यायकणिका में जयन्तकी न्यायमजरीका उल्लेख होनेसे जयन्तकी उत्तरावधि ८४० A. D. ही मानना समुचित ज्ञात होता है । यह समय जयन्तके पुत्र अभिनन्द द्वारा दी गई जयन्तकी पूर्वजावलीसे भी सगत बैठता है । अभिनन्द अपने कादम्बरी कथासारमें लिखते हैं कि—

“भारद्वाज कुलमें शक्ति नामका गौड ब्राह्मण था । उसका पुत्र मित्र, मित्रका पुत्र शक्तिस्वामी हुआ । यह शक्तिस्वामी कर्कोटवशके राजा मुक्तापीड ललितादित्यके मंत्री थे । शक्तिस्वामीके पुत्र कल्याणस्वामी, कल्याणस्वामीके पुत्र चन्द्र तथा चन्द्रके पुत्र जयन्त हुए, जो नववृत्तिकारके नामसे मशहूर थे । जयन्तके अभिनन्द नामका पुत्र हुआ ।”

काश्मीरके कर्कोट वंशीय राजा मुक्तापीड ललितादित्यका राज्य काल ७३३ से ७६८ A. D. तक रहा है॥ शक्तिस्वामी के, जो अपनी प्रौढ अवस्थामें मन्त्री होंगे, अपने मन्त्रित्वकालके पहिले ही ई० ७२० में कल्याणस्वामी उत्पन्न हो चुके होंगे । इसके अनन्तर यदि प्रत्येक पीढ़ीका समय २० वर्ष भी मान लिया जाय तो कल्याण स्वामीके ईस्वी सन् ७४० में चन्द्र, चन्द्रके ई० ७६० में जयन्त उत्पन्न हुए और उन्होंने ईस्वी ८०० तकमें अपनी ‘न्यायमजरी’ बनाई होगी । इसलिये वाचस्पतिके समयमें जयन्त वृद्ध होंगे और वाचस्पति इन्हे आदर की दृष्टिसे देखते होंगे । यही कारण है कि उन्होंने अपनी आद्यकृतिमें न्यायमजरीकारका स्मरण किया है ।

जयन्तके इस समयका समर्थक एक प्रबल प्रमाण यह है कि—हरिभद्रसूरिने अपने षड्दर्शनसमुच्चय (श्लो० २०) में न्यायमजरी (विजयानगर सं० पृ० १२९) के

“गम्भीरगजितारम्भनिभिन्नगिरिगृह्वरा । रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनतिवषः ॥

त्वङ्मत्तडिल्लतासङ्गपिशङ्गोत्तुङ्गविग्रहा । वृण्टि व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुच ॥”

इन दो श्लोकोके द्वितीय पादोको जैसाका तैसा शामिल कर लिया है । प्रसिद्ध इतिवृत्तज्ञ मुनि जिन-विजयजीने ‘जैन साहित्यसंशोधक’ (भाग १ अंक १) में अनेक प्रमाणोंसे, खासकर उद्योतनसूरिकी कुवलय माला कथामें हरिभद्रका गुरुरूपसे उल्लेख होनेके कारण हरिभद्रका समय ई० ७०० से ७७० तक निर्धारित किया है । कुवलयमाला कथाकी समाप्ति शक ७०० (ई० ७७८) में हुई थी । मेरा इस विषयमें इतना संशोधन है कि उस समयकी आयु स्थिति देखते हुए हरिभद्रकी निर्धारित आयु स्वल्प मालूम होती है । उनके समयकी उत्तरावधि ई० ८१० तक माननेसे वे न्यायमजरीको देख सकेंगे । हरिभद्र जैसे सैकड़ों प्रकरणोंके रचयिता विद्वान्के लिए १०० वर्ष जीना अस्वाभाविक नहीं हो सकता । अतः ई० ७१० से ८१० तक समयवाले हरिभद्रसूरिके द्वारा न्यायमजरीके श्लोकोका अपने ग्रन्थमें शामिल किया जाना जयन्तके ७६० से ८४० ई० तकके समयका प्रबल साधक प्रमाण है ।

आ० प्रभाचन्द्रने वात्सायनभाष्य एवं न्यायवार्तिककी अपेक्षा जयन्तकी न्यायमञ्जरी एवं न्यायकलिकाका ही अधिक परिशीलन एवं समुचित उपयोग किया है । षोडशपदार्थके निरूपणमें जयन्तकी न्यायमञ्जरीके ही शब्द अपनी आभा दिखाते हैं । प्रभाचन्द्रको न्यायमंजरी स्वभ्यस्त

थी। वे कहीं कहीं मंजरीके ही शब्दोको 'तथा चाह भाष्यकारः' लिखकर उद्धृत करते हैं। भूतचैतन्य-वादके पूर्वपक्षमें न्यायमञ्जरी में 'अपि च' करके उद्धृत की गई १७ कारिकाएँ न्यायकुमुदचन्द्रमें भी ज्योंकी त्यों उद्धृत की गई है। जयन्तके कारकसाकल्यका सर्वप्रथम खण्डन प्रभाचन्द्रने ही किया है। न्यायमञ्जरीकी निम्नलिखित तीन कारिकाएँ भी न्यायकुमुदचन्द्रमें उद्धृत की गई हैं।

(न्यायकुमुद० पृ० ३३६) “ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।

तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥” [न्यायमं० पृ० ४४७]

(न्यायकुमुद० पृ० ४६१) “भूयोऽवयवसमान्ययोगो यद्यपि मन्यते ।

सादृश्यं तस्य तु ज्ञप्तिः गृहीते प्रतियोगिनि ॥” [न्यायमं० पृ० १४६]

(न्यायकुमुद० पृ० ५११) “नन्वस्त्येव गृहद्वारवर्तिनः संगतिग्रहः ।

भावेनाभावसिद्धौ तु कथमेतद्विष्यति ॥” [न्यायमं० पृ० ३८]

इस तरह न्यायकुमुदचन्द्रके आधारभूत ग्रन्थोंमें न्यायमंजरीका नाम लिखा जा सकता है।

वाचस्पति और प्रभाचन्द्र—षड्दर्शनटीकाकार वाचस्पतिने अपना न्यायसूचीनिबन्ध ई० ८४१ में समाप्त किया था। इनने अपनी तात्पर्यटीका (पृ० १६५) में सांख्यों के अनुमान के मात्रामात्रिक आदि सात भेद गिनाए हैं और उनका खंडन किया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ४६२) में भी सांख्योके अनुमानके इन्हीं सात भेदोके नाम निर्दिष्ट हैं। वाचस्पतिने शांकरभाष्यकी भामती टीकामें अविद्यासे अविद्याके उच्छेद करने के लिए “यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति स्वयं च जीर्यति, विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति, यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति...” इत्यादि दृष्टान्त दिए हैं। प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ६६) में इन्हीं दृष्टान्तों को पूर्वपक्ष में उपस्थित किया है। न्यायकुमुदचन्द्रके विधिवादके पूर्वपक्षमें विधिविवेक के साथही साथ उसकी वाचस्पतिकृत न्यायकणिका टीकाका भी पर्याप्त सादृश्य पाया जाता है। वाचस्पतिके उक्त ई० ८४१ समयका साधक एक प्रमाण यह भी है कि इन्होंने तात्पर्यटीका (पृ० २१७) में शान्तरक्षितके तत्त्वसंग्रह (श्लो० २००) से निम्नलिखित श्लोक उद्धृत किया है— “नर्त्तकीभ्रूलताक्षेपो न ह्येकः पारमार्थिकः । अनेकाणुसमूहत्वात् एकत्वं तस्य कल्पितम् ॥” शान्तरक्षितका समय ई० ७६२ है।

शबर ऋषि और प्रभाचन्द्र—जैमिनिसूत्र पर शबरभाष्य लिखने वाले महर्षि शबरका समय ईसाकी तीसरी सदी तक समझा जाता है। शबरभाष्यके ऊपर ही कुमारिल और प्रभाकर ने व्याख्याएँ लिखी हैं। आ० प्रभाचन्द्रने शब्दनित्यत्ववाद, वेदापौरुषेयत्ववाद आदिमें कुमारिल के श्लोकवार्तिकके साथ ही साथ शबरभाष्य की दलीलो को भी पूर्वपक्षमें रखा है। शबरभाष्य से ही “गौरित्यत्र कः शब्दः ? गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुपवर्षः” यह उपवर्ष ऋषि का मत प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ४६४) में उद्धृत किया गया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २७६) में शब्दको वायवीय माननेवाले शिक्षाकार मीमांसकोंका मत भी शबरभाष्यसे ही

उद्धृत हुआ है। इसके सिवाय न्यायकुमुदचन्द्र में शाबरभाष्यके कई वाक्य प्रमाणरूपमें और पूर्वपक्ष में उद्धृत किए गए हैं।

कुमारिल और प्रभाचन्द्र—भट्टकुमारिलने शाबरभाष्य पर मीमांसाश्लोकवार्तिक, तन्त्रवार्तिक और टुप्टीका नामकी व्याख्या लिखी है। कुमारिलने अपने तन्त्रवार्तिक (पृ० २५१-२५३) में वाक्यपदीयके निम्नलिखित श्लोककी समालोचना की है—

“अस्त्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याग्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गैः सममाहुर्गवादिषु ॥” [वाक्यप० २।१२१]

इसी तरह तन्त्रवार्तिक (पृ० २०६-१०) में वाक्यपदीय (१।७) के “तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते” अंश उद्धृत होकर खंडित हुआ है। मीमांसाश्लोकवार्तिक (वाक्याधिकरण श्लो० ५१) में वाक्यपदीय (२।१-२) में निर्दिष्ट दशविध या अष्टविध वाक्यलक्षणोंका समालोचन किया गया है। भर्तृहरिके स्फोटवादकी आलोचना भी कुमारिलने मीमांसाश्लोकवार्तिकके स्फोटवादमें बड़ी प्रखरतासे की है। चीनी यात्री ह्वेनसांगने अपने यात्रा-विवरणमें भर्तृहरिका मृत्युसमय ई० ६५० बताया है। अतः भर्तृहरिके समालोचक कुमारिलका समय ईस्वी ७ वीं शताब्दी का उत्तर भाग मानना समुचित है। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेय-कमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रमें सर्वज्ञवाद, शब्दनित्यत्ववाद, वेदापौरुषेयत्ववाद, आगमादि-प्रमाणोंका विचार, प्रामाण्यवाद आदि प्रकरणोंमें कुमारिलके श्लोकवार्तिकसे पचासो कारिकाएँ उद्धृत कीं हैं। शब्दनित्यत्ववाद आदि प्रकरणोंमें कुमारिलकी युक्तियोंका सिलसिलेवार सप्रमाण उत्तर दिया गया है। कुमारिलने आत्माको व्यावृत्त्यनुगमात्मक या नित्यानित्यात्मक माना है। प्रभाचन्द्रने आत्माकी नित्यानित्यात्मकताका समर्थन करते समय कुमारिलकी “तस्मादुभय-हानेन व्यवृत्त्यनुगमात्मकः” आदि कारिकाएँ अपने पक्षके समर्थनमें भी उद्धृत कीं हैं। इसी तरह सृष्टिकर्तृत्वखंडन, ब्रह्मवादखंडन, आदिमें प्रभाचन्द्र कुमारिलके साथ साथ चलते हैं। सारांश यह है कि प्रभाचन्द्रके सामने कुमारिलका मीमांसाश्लोकवार्तिक एक विशिष्ट ग्रन्थके रूप में रहा है। इसीलिए इसकी आलोचना भी जमकर की गई है। श्लोकवार्तिक की भट्ट उम्बेक-कृत तात्पर्यटीका अभी ही प्रकाशित हुई है। इस टीकाका आलोचन भी प्रभाचन्द्रने खूब किया है। सर्वज्ञवादमें कुछ कारिकाएँ ऐसी भी उद्धृत हैं जो कुमारिलके मौजूदा श्लोकवार्तिकमें नहीं पाई जातीं। संभव है ये कारिकाएँ कुमारिलकी बृहट्टीका या अन्य किसी ग्रन्थ की हों।

मंडनमिश्र और प्रभाचन्द्र—आ० मंडनमिश्रके मीमांसानुक्रमणी, विधिविवेक, भावना-विवेक, नैष्कर्म्यसिद्धि, ब्रह्मसिद्धि, स्फोटसिद्धि आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इनका समय ईसाकी ८वीं शताब्दीका पूर्वभाग है। आचार्य विद्यानन्दने (ई० ६ वीं शताब्दी का पूर्वभाग) अपनी अष्टसहस्रीमें मण्डनमिश्र का नाम लिया है। यतः मण्डनमिश्र अपने ग्रन्थोंमें सप्तमशतकवर्ती कुमारिलका नामोल्लेख करते हैं। अतः इनका समय ई० की सप्तमशताब्दीका अन्तिमभाग तथा

८ वीं सदी का पूर्वार्ध सुनिश्चित होता है। आ० प्रभाचन्द्र ने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० १४६) में, मंडनमिश्रकी ब्रह्मसिद्धिका “आहुर्विधात् प्रत्यक्षं” श्लोक उद्धृत किया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ५७२) में विधिवादके पूर्वपक्ष में मंडनमिश्रके विधिविवेकमें वर्णित अनेक विधिवादियोंका निर्देश किया गया है। उनके मतनिरूपण तथा समालोचन में विधिविवेक ही आधारभूत मालूम होता है।

प्रभाकर और प्रभाचन्द्र—शाबरभाष्यकी बृहती टीकाके रचयिता प्रभाकर करीब करीब कुमारिलके समकालीन थे। भट्टकुमारिलका शिष्य परिवार भाट्टके नामसे ख्यात हुआ तथा प्रभाकर के शिष्य प्रभाकर या गुरुमतानुयायी कहलाए। प्रभाकर विपर्ययज्ञानको स्मृतिप्रमोष या विवेकाख्याति रूप मानते हैं। ये अभावको स्वतन्त्र प्रमाण नहीं मानते। वेदवाक्योंका अर्थ नियोगपरक करते हैं। प्रभाचन्द्रने अपने ग्रन्थोंमें प्रभाकरके स्मृतिप्रमोष, नियोगवाद आदि सभी सिद्धान्तों का विस्तृत खंडन किया है।

शालिकनाथ और प्रभाचन्द्र—प्रभाकरके शिष्योंमें शालिकनाथका अपना विशिष्ट स्थान है। इनका समय ईसाकी ८ वीं शताब्दी है। इन्होंने बृहतीके ऊपर ऋजुविमला नाम की पञ्जिका लिखी है। प्रभाकरगुरुके सिद्धान्तोंका विवेचन करनेके लिए इन्होंने प्रकरणपञ्जिका नामका स्वतन्त्र ग्रन्थ भी लिखा है। ये अन्धकारको स्वतन्त्र पदार्थ नहीं मानते किन्तु ज्ञानानुत्पत्तिको ही अन्धकार कहते हैं। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० २३८) तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ६६६) में शालिकनाथके इस मतकी विस्तृत समीक्षा की है।

शङ्कराचार्य और प्रभाचन्द्र—आद्य शङ्कराचार्यके ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य, गीताभाष्य, उपनिषद्भाष्य आदि अनेको ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इनका समय ई० ७८८ से ८२० तक माना जाता है। शाङ्करभाष्यमें धर्मकीर्तिके ‘सहोपलम्भनियमात्’ हेतुका खण्डन होनेसे यह समय समर्थित होता है। आ० प्रभाचन्द्रने शङ्करके अनिर्वचनीयार्थख्यातिवादकी समालोचना प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें की है। न्यायकुमुदचन्द्रके परमब्रह्मवादके पूर्वपक्षमें शाङ्करभाष्यके आधार से ही वैषम्य नैर्घृण्य आदि दोषोंका परिहार किया गया है।

सुरेश्वर और प्रभाचन्द्र—शङ्कराचार्यके शिष्योंमें सुरेश्वराचार्यका नाम उल्लेखनीय है। इनका नाम विश्वरूप भी था। इन्होंने तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिक, बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक, मानसोल्लास, पञ्चीकरणवार्तिक, काशीमृत्तिमोक्षविचार, नैष्कर्म्यसिद्धि आदि ग्रन्थ बनाए हैं। आ० विद्यानन्द (ईसाकी ९ वीं शताब्दी) ने अष्टसहस्री (पृ० १६२) में बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकसे “ब्रह्माविद्यावदिष्टश्चेन्ननु” इत्यादि कारिकाएँ उद्धृत की हैं। अतः इनका समय भी ईसाकी ९ वीं शताब्दीका पूर्वभाग होना चाहिए। ये शङ्कराचार्य (ई० ७८८ से ८२०) के साक्षात् शिष्य थे। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ४४-४५)

तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० १४१) में ब्रह्मवादके पूर्वपक्षमें इनके बृहदारण्यकोपनिषद्वाच्य-वार्तिक (३।५।४३-४४) से “यथा विशुद्धमाकाशं” आदि दो कारिकाएँ उद्धृत की हैं।

भामह और प्रभाचन्द्र—भामहका काव्यालङ्कार ग्रन्थ उपलब्ध है। शान्तरक्षितने तत्त्वसंग्रह (पृ० २६१) में भामहके काव्यालङ्कारकी अपोहखण्डन वाली “यदि गौरित्ययं शब्दः” आदि तीन कारिकाओंकी समालोचनाकी है। ये कारिकाएँ काव्यालङ्कारके ६ वे परिच्छेद (श्लो० १७-१९) में पाई जाती हैं। तत्त्वसंग्रहकारका समय ई० ७०५-७६२ तक सुनिर्णीत है। बौद्धसम्मत प्रत्यक्षके लक्षणका खण्डन करते समय भामहने (काव्यालङ्कार ५।६) दिङ्नागके मात्र ‘कल्पनापोढ’ पदवाले लक्षणका खण्डन किया है, धर्मकीर्तिके ‘कल्पनापोढ और अभ्रान्त’ उभयविशेषणवाले लक्षणका नहीं। इससे ज्ञात होता है कि भामह दिङ्नागके उत्तरवर्ती तथा धर्मकीर्तिके पूर्ववर्ती हैं। अन्ततः इनका समय ईसाकी ७ वीं शताब्दी का पूर्वभाग है। आ० प्रभाचन्द्रने अपोहवादका खण्डन करते समय भामहकी अपोहखण्डन-विषयक “यदि गौरित्ययं” आदि तीनों कारिकाएँ प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ४३२) में उद्धृत की हैं। यह भी संभव है कि ये कारिकाएँ सीधे भामहके ग्रन्थसे उद्धृत न होकर तत्त्वसंग्रहके द्वारा उद्धृत हुई हो।

बाण और प्रभाचन्द्र—प्रसिद्ध गद्यकाव्य कादम्बरीके रचयिता बाणभट्ट, सम्राट् हर्षवर्धन (राज्य ६०६ से ६४८ ई०) की सभाके कविरत्न थे। इन्होंने हर्षचरितकी भी रचना की थी। बाण, कादम्बरी और हर्षचरित दोनों ही ग्रन्थोको पूर्ण नहीं कर सके। इनकी कादम्बरीका आद्यश्लोक “रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये” प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० २६८) में उद्धृत है। आ० प्रभाचन्द्रने वेदापौरुषेयत्वप्रकरणमें (प्रमेयक० पृ० ३६३) कादम्बरीके कर्तृत्वके विषयमें सन्देहात्मक उल्लेख किया है—“कादम्बर्यादीनां कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः”—अर्थात् कादम्बरी आदिके कर्ताके विषयमें विवाद है। इस उल्लेखसे ज्ञात होता है कि प्रभाचन्द्रके समयमें कादम्बरी आदि ग्रन्थोंके कर्ता विवादग्रस्त थे। हम प्रभाचन्द्रका समय आगे ईसाकी ग्यारहवीं शताब्दी सिद्ध करेंगे।

माघ और प्रभाचन्द्र—शिशुपालबध काव्यके रचयिता माघ कविका समय ई० ६६०-६७५ के लगभग है^१। माघकविके पितामह सुप्रभदेव राजा वर्मलातके मन्त्री थे। राजा वर्मलात का उल्लेख ई० ६२५ के एक शिलालेखमें विद्यमान है अतः इनके नाती माघ कविका समय ई० ६७५ तक मानना समुचित है। प्रभाचन्द्रने माघकाव्य (१।२३) का “युगान्तकाल-प्रतिसंहृतात्मनो....” श्लोक प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ६८८) में उद्धृत किया है। इससे ज्ञात होता है कि प्रभाचन्द्रने माघकाव्यको देखा था।

(अवैदिकदर्शन)

अश्वघोष और प्रभाचन्द्र—अश्वघोषका समय ईसाका द्वितीय शतक माना जाता है । इनके बुद्धचरित और सौन्दरनन्द दो महाकाव्य प्रसिद्ध हैं । सौन्दरनन्दमें अश्वघोषने प्रसङ्गतः बौद्धदर्शनके कुछ पदार्थोंका भी सारगर्भ विवेचन किया है । आ० प्रभाचन्द्रने शून्यनिर्वाणवादका खंडन करते समय पूर्वपक्षमें (प्रमेयक० पृ० ६८७) सौन्दरनन्दकाव्यसे निम्नलिखित दो श्लोक उद्धृत किए हैं—

“दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावर्णि गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥

जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावर्णि गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥”

[सौन्दरनन्द १६।२८, २९]

नागार्जुन और प्रभाचन्द्र—नागार्जुन की माध्यमिककारिका और विग्रहव्यावतिनी दो ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं । ये ईसाकी तीसरी शताब्दीके विद्वान् हैं । इन्हें शून्यवादके प्रस्थापक होनेका श्रेय प्राप्त है । माध्यमिककारिकामें इन्होंने विस्तृत परीक्षाएँ लिखकर शून्यवादको दार्शनिक रूप दिया है । विग्रहव्यावतिनी भी इसी तरह शून्यवादका समर्थन करनेवाला छोटा प्रकरण है । प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० १३२) में माध्यमिकके शून्यवादका खंडन करते समय पूर्वपक्षमें प्रमाणवार्तिककी कारिकाओके साथ ही साथ माध्यमिककारिकासे भी ‘न स्वतो नापि परतः’ और ‘यथा मया यथा स्वप्नो’... ये दो कारिकाएँ उद्धृत की हैं ।

वसुबन्धु और प्रभाचन्द्र—वसुबन्धुका अभिधर्मकोश ग्रन्थ प्रसिद्ध है । इनका समय ई० ४०० के करीब माना जाता है । अभिधर्मकोश बहुत अंशमें बौद्धदर्शनके सूत्रग्रन्थका कार्य करता है । प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३६०) में वैभाषिक सम्मत द्वादशाङ्ग प्रतीत्य-समुत्पादका खंडन करते समय प्रतीत्यसमुत्पादका पूर्वपक्ष वसुबन्धुके अभिधर्मकोशके आधारसे ही लिखा है । उसमें यथावसर अभिधर्मकोशसे २।३ कारिकाएँ भी उद्धृत की हैं । देखो-न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ३६५ ।

दिङ्नाग और प्रभाचन्द्र—आ० दिङ्नागका स्थान बौद्धदर्शनके विशिष्ट संस्थापकोंमें है । इनके न्यायप्रवेश, और प्रमाणसमुच्चय प्रकरण मुद्रित हैं । इनका समय ई० ४२५ के आसपास माना जाता है । प्रमाणसमुच्चयमें प्रत्यक्षका कल्पनापोढ लक्षण किया है । इसमें अभ्रान्तपद धर्मकीर्तिने जोड़ा है । इन्हींके प्रमाणसमुच्चय पर धर्मकीर्तिने प्रमाणवार्तिक रचा है । भिक्षु राहुलजीने दिङ्नाग के आलम्बनपरीक्षा, त्रिकालपरीक्षा, और हेतुचक्रडमरु आदि ग्रन्थोंका भी उल्लेख किया है । आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तिण्ड (पृ० ८०) में

तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० १४१) में ब्रह्मवादके पूर्वपक्षमें इनके बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्य-वार्तिक (३।५।४३-४४) से “यथा विशुद्धमाकाशं” आदि दो कारिकाएँ उद्धृत की हैं।

भामह और प्रभाचन्द्र—भामहका काव्यालङ्कार ग्रन्थ उपलब्ध है। शान्तरक्षितने तत्त्वसंग्रह (पृ० २६१) में भामहके काव्यालङ्कारकी अपोहखण्डन वाली “यदि गौरित्ययं शब्दः” आदि तीन कारिकाओंकी समालोचनाकी है। ये कारिकाएँ काव्यालङ्कारके ६ वे परिच्छेद (श्लो० १७-१९) में पाई जाती हैं। तत्त्वसंग्रहकारका समय ई० ७०५-७६२ तक सुनिर्णीत है। बौद्धसम्मत प्रत्यक्षके लक्षणका खण्डन करते समय भामहने (काव्यालङ्कार ५।६) दिङ्नागके मात्र ‘कल्पनापोढ’ पदवाले लक्षणका खण्डन किया है, धर्मकीर्तिके ‘कल्पनापोढ और अभ्रान्त’ उभयविशेषणवाले लक्षणका नहीं। इससे ज्ञात होता है कि भामह दिङ्नागके उत्तरवर्ती तथा धर्मकीर्तिके पूर्ववर्ती हैं। अन्ततः इनका समय ईसाकी ७ वीं शताब्दी का पूर्वभाग है। आ० प्रभाचन्द्रने अपोहवादका खण्डन करते समय भामहकी अपोहखण्डन-विषयक “यदि गौरित्ययं” आदि तीनो कारिकाएँ प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ४३२) में उद्धृत की हैं। यह भी संभव है कि ये कारिकाएँ सीधे भामहके ग्रन्थसे उद्धृत न होकर तत्त्वसंग्रहके द्वारा उद्धृत हुई हों।

बाण और प्रभाचन्द्र—प्रसिद्ध गद्यकाव्य कादम्बरीके रचयिता बाणभट्ट, सम्राट् हर्षवर्धन (राज्य ६०६ से ६४८ ई०) की सभाके कविरत्न थे। इन्होंने हर्षचरितकी भी रचना की थी। बाण, कादम्बरी और हर्षचरित दोनों ही ग्रन्थोंको पूर्ण नहीं कर सके। इनकी कादम्बरीका आद्यश्लोक “रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये” प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० २६८) में उद्धृत है। आ० प्रभाचन्द्रने वेदापौरुषेयत्वप्रकरणमें (प्रमेयक० पृ० ३६३) कादम्बरीके कर्तृत्वके विषयमें सन्देहात्मक उल्लेख किया है—“कादम्बर्यादीनां कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः”—अर्थात् कादम्बरी आदिके कर्त्ताके विषयमें विवाद है। इस उल्लेखसे ज्ञात होता है कि प्रभाचन्द्रके समयमें कादम्बरी आदि ग्रन्थोंके कर्त्ता विवादग्रस्त थे। हम प्रभाचन्द्रका समय आगे ईसाकी ग्यारहवीं शताब्दी सिद्ध करेंगे।

माघ और प्रभाचन्द्र—शिशुपालबध काव्यके रचयिता माघ कविका समय ई० ६६०-६७५ के लगभग है। माघकविके पितामह सुप्रभदेव राजा वर्मलातके मन्त्री थे। राजा वर्मलात का उल्लेख ई० ६२५ के एक शिलालेखमें विद्यमान है अतः इनके नाती माघ कविका समय ई० ६७५ तक मानना समुचित है। प्रभाचन्द्रने माघकाव्य (१।२३) का “युगान्तकाल-प्रतिसंहतात्मनो...” श्लोक प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ६८८) में उद्धृत किया है। इससे ज्ञात होता है कि प्रभाचन्द्रने माघकाव्यको देखा था।

(अवैदिकदर्शन)

अश्वघोष और प्रभाचन्द्र—अश्वघोषका समय ईसाका द्वितीय शतक माना जाता है । इनके बुद्धचरित और सौन्दरनन्द दो महाकाव्य प्रसिद्ध हैं । सौन्दरनन्दमें अश्वघोषने प्रसङ्गतः बौद्धदर्शनके कुछ पदार्थोंका भी सारगर्भ विवेचन किया है । आ० प्रभाचन्द्रने शून्यनिर्वाणवादका खंडन करते समय पूर्वपक्षमें (प्रमेयक० पृ० ६८७) सौन्दरनन्दकाव्यसे निम्नलिखित दो श्लोक उद्धृत किए हैं—

“दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावर्णि गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चिद् विदिश न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥

जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावर्णि गच्छति नान्तरिक्षम् ।

दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥”

[सौन्दरनन्द १६।२८, २९]

नागार्जुन और प्रभाचन्द्र—नागार्जुन की माध्यमिककारिका और विग्रहव्यावर्तिनी दो ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं । ये ईसाकी तीसरी शताब्दीके विद्वान् हैं । इन्हे शून्यवादके प्रस्थापक होनेका श्रेय प्राप्त है । माध्यमिककारिकामें इन्होंने विस्तृत परीक्षाएँ लिखकर शून्यवादको दार्शनिक रूप दिया है । विग्रहव्यावर्तिनी भी इसी तरह शून्यवादका समर्थन करनेवाला छोटा प्रकरण है । प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० १३२) में माध्यमिकके शून्यवादका खंडन करते समय पूर्वपक्षमें प्रमाणवार्तिककी कारिकाओके साथ ही साथ माध्यमिककारिकासे भी ‘न स्वतो नापि परतः’ और ‘यथा मया यथा स्वप्नो....’ ये दो कारिकाएँ उद्धृत की हैं ।

वसुबन्धु और प्रभाचन्द्र—वसुबन्धुका अभिधर्मकोश ग्रन्थ प्रसिद्ध है । इनका समय ई० ४०० के करीब माना जाता है । अभिधर्मकोश बहुत अंशोंमें बौद्धदर्शनके सूत्रग्रन्थका कार्य करता है । प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३६०) में वैभाषिक सम्मत द्वादशाङ्ग प्रतीत्यसमुत्पादका खंडन करते समय प्रतीत्यसमुत्पादका पूर्वपक्ष वसुबन्धुके अभिधर्मकोशके आधारसे ही लिखा है । उसमें यथावसर अभिधर्मकोशसे २।३ कारिकाएँ भी उद्धृत की हैं । देखो—न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ३६५ ।

दिङ्नाग और प्रभाचन्द्र—आ० दिङ्नागका स्थान बौद्धदर्शनके विशिष्ट सस्थापकोंमें है । इनके न्यायप्रवेश, और प्रमाणसमुच्चय प्रकरण सुदृढ़ हैं । इनका समय ई० ४२५ के आसपास माना जाता है । प्रमाणसमुच्चयमें प्रत्यक्षका कल्पनापोढ लक्षण किया है । इसमें अभ्रान्तपद धर्मकीर्तिने जोड़ा है । इन्हींके प्रमाणसमुच्चय पर धर्मकीर्तिने प्रमाणवार्तिक रचा है । भिक्षु राहुलजीने दिङ्नाग के आलम्बनपरीक्षा, त्रिकालपरीक्षा, और हेतुचक्रडमरु आदि ग्रन्थोंका भी उल्लेख किया है । आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ८०) में

‘स्तुतश्च अद्वैतादिप्रकरणानामादौ दिग्नागादिभिः सद्भिः’ लिखकर प्रमाणसमुच्चयका ‘प्रमाणभूताय’ इत्यादि मंगलश्लोकांश उद्धृत किया है। इसी तरह अपोहवादके पूर्वपक्ष (प्रमेयक० पृ० ४३६) में दिग्नागके नामसे निम्नलिखित गद्यांश भी उद्धृत किया है—
 “दिग्नागेन विशेषणविशेष्यभावसमर्थनार्थम् ‘नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः’ इत्युक्तम् ।”

धर्मकीर्ति और प्रभाचन्द्र—बौद्धदर्शनके युगप्रधान आचार्य धर्मकीर्ति इसाकी ७ वीं शताब्दीमें नालन्दाके बौद्धविद्यापीठके आचार्य थे। इनकी लेखनीने भारतीय दर्शनशास्त्रोंमें एक युगान्तर उपस्थित कर दिया था। धर्मकीर्तिने वैदिकसंस्कृति पर दृढ़ प्रहार किए हैं। यद्यपि इनका उद्धार करनेके लिए व्योमशिव, जयन्त, वाचस्पतिमिश्र, उदयन आदि आचार्योंने कुछ उठा नहीं रखा। पर बौद्धोंके खंडनमें जितनी कुशलता तथा सतर्कतासे जैनाचार्योंने लक्ष्य दिया है उतना अन्यने नहीं। यही कारण है कि अकलङ्क, हरिभद्र, अनन्तवीर्य, विद्यानन्द, प्रभाचन्द्र, अभयदेव, वादिदेवसूरि आदिके जैनन्यायशास्त्रके ग्रन्थोंका बहुभाग बौद्धोंके खंडनने ही रोक रखा है। धर्मकीर्तिके विषयमें मैं विशेष ऊहापोह “अकलङ्कग्रन्थत्रय” की प्रस्तावना (पृ० १८-) में कर आया हूँ। इनके प्रमाणवार्तिक, हेतुबिन्दु, न्यायबिन्दु, सन्तानान्तरसिद्धि, वादन्याय, सम्बन्धपरीक्षा आदि ग्रन्थोंका प्रभाचन्द्रको गहरा अभ्यास था। इन ग्रन्थों की अनेकों कारिकाएँ, खासकर प्रमाणवार्तिक की कारिकाएँ प्रभाचन्द्रके ग्रन्थोंमें उद्धृत हैं। मालूम होता है कि सम्बन्धपरीक्षाकी अथ से इति तक २३ कारिकाएँ प्रमेयकमलमार्त्तण्डके सम्बन्धवादके पूर्वपक्ष में ज्यों की त्यों रखी गई हैं, और खण्डित हुई हैं। विद्यानन्दके तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक में इसकी कुछ कारिकाएँ ही उद्धृत है। वादन्यायका “हसति हसति स्वामिनि” आदि श्लोक प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें उद्धृत है। संवेदनाद्वैतके पूर्वपक्षमें धर्मकीर्तिके ‘सहोपलम्भनियमात्’ आदि हेतुओंका निर्देश कर बहुविध विकल्पजालोंसे खण्डन किया गया है। वादन्यायकी “असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः” कारिकाका और इसके विविध व्याख्यानोका सयुक्तिक उत्तर प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें दिया गया है। इन सब ग्रन्थोंके अवतरण और उनसे की गई तुलना न्यायकुमुदचन्द्रके टिप्पणोंमें देखनी चाहिए।

प्रज्ञाकरगुप्त और प्रभाचन्द्र—धर्मकीर्तिके व्याख्याकारोंमें प्रज्ञाकरगुप्तका अपना खास स्थान है। उन्होंने प्रमाणवार्तिक पर प्रमाणवार्तिकालङ्कार नामकी विस्तृत व्याख्या लिखी है। इनका समय भी ईसाकी ७ वीं शताब्दीका अन्तिम भाग और आठवींका प्रारम्भिक भाग है। इनकी प्रमाणवार्तिकालङ्कार टीका वार्तिकालङ्कार और अलङ्कारके नामसे भी प्रख्यात रही है। इन्हींके वार्तिकालङ्कारसे भावना विधि नियोगकी विस्तृत चरचा विद्यानन्दके ग्रन्थों द्वारा प्रभाचन्द्रके न्यायकुमुदचन्द्रमें अवतीर्ण हुई है। इतना विशेष है कि—विद्यानन्द और प्रभाचन्द्रने प्रज्ञाकरगुप्तकृत भावना विधि आदिके खंडनका भी स्थान स्थान पर विशेष समालोचन किया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ३८०) में प्रज्ञाकरके भाविकारणवाद और भूतकारणवादका उल्लेख तथा

प्रज्ञाकरका नाम देकर किया गया है। प्रज्ञाकरगुप्तने अपने इस मतका प्रतिपादन प्रमाणवार्तिकालङ्कार में ही किया है^१। भिक्षु राहुलसाकृत्यायनके पास इसकी हस्तलिखित कापी है। प्रभाचन्द्रने धर्मकीर्तिके प्रमाणवार्तिककी तरह उनके शिष्य प्रज्ञाकरके वार्तिकालङ्कारका भी आलोचन किया है।

प्रभाचन्द्रने जो ब्राह्मणत्वजातिका खण्डन लिखा है, उसमें शान्तरक्षितके तत्त्वसंग्रहके साथ ही साथ प्रज्ञाकरगुप्त के वार्तिकालङ्कारका भी प्रभाव मालूम होता है।^२ ये बौद्धाचार्य अपनी संस्कृतिके अनुसार सदैव जातिवाद पर खड्गहस्त रहते थे। धर्मकीर्तिने प्रमाणवार्तिकके निम्नलिखित श्लोकमें जातिवादके मदको जड़ताका चिह्न बताया है—

“वेदप्रामाण्यं कस्यचित्कर्तृवादः स्नाने धर्मेच्छा जातिवादावलेपः।

सन्तापारम्भः पापहानाय चेति ध्वस्तप्रज्ञानां पञ्च लिङ्गानि जाड्ये ॥”

उत्तराध्ययनसूत्रमें ‘कम्मुणा बल्लणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ’ लिखकर कर्मणा जातिका स्पष्ट समर्थन किया गया है।

दि० जैनाचार्योंमें वराहचरित्रके कर्ता जटासिहनन्दिने वराहचरित्रके २५ वे अध्यायमें ब्राह्मणत्वजातिका निरास किया है। और भी रविषेण, अमितगति आदिने जातिवादके खिलाफ थोड़ा बहुत लिखा है पर तर्कग्रन्थोंमें सर्वप्रथम हम प्रभाचन्द्रके ही ग्रन्थोंमें जन्मना जातिका सयुक्तिक खण्डन यथेष्ट विस्तारके साथ पाते हैं।

कर्णकगोमि और प्रभाचन्द्र—प्रमाणवार्तिकके तृतीयपरिच्छेद पर धर्मकीर्तिकी खोपज्ञवृत्ति भी उपलब्ध है। इस वृत्तिपर कर्णकगोमिकी विस्तृत टीका है। इस टीकामें प्रज्ञाकर गुप्तके प्रमाणवार्तिकालङ्कारका ‘अलङ्कार’ शब्दसे उल्लेख है। इसमें मण्डनमिश्रकी ब्रह्मसिद्धिका ‘आहुर्विधातृ’ श्लोक उद्धृत है। अतः इनका समय ई० ८ वीं सदीका पूर्वार्ध संभव है। न्यायकुमुदचन्द्रके शब्दनित्यत्ववाद, वेदापौरुषेयत्ववाद, स्फोटवाद आदि प्रकरणों पर कर्णकगोमिकी खवृत्ति-टीका अपना पूरा असर रखती है। इसके अवतरण इन प्रकरणोंके टिप्पणोंमें देखना चाहिये।

शान्तरक्षित, कमलशील और प्रभाचन्द्र—तत्त्वसंग्रहकार शान्तरक्षित तथा तत्त्वसंग्रह-पञ्जिकाके रचयिता कमलशील नालन्दाविश्वविद्यालयके आचार्य थे। शान्तरक्षितका समय ई० ७०५ से ७६२ तथा कमलशीलका समय ई० ७१३ से ७६३ है। शान्तरक्षितकी अपेक्षा कमलशीलकी प्रावाहिक प्रसादगुणमयी भाषाने प्रभाचन्द्रको अत्यधिक आकृष्ट किया है। यो तो प्रभाचन्द्रके प्रायः प्रत्येक प्रकरणपर कमलशीलकी पञ्जिका अपना उन्मुक्त प्रभाव रखती है पर इसके लिए षट्पदार्थपरीक्षा, शब्दब्रह्मपरीक्षा, ईश्वरपरीक्षा, प्रकृतिपरीक्षा, शब्दनित्यत्वपरीक्षा आदि परीक्षाएँ खासतौरसे द्रष्टव्य हैं। तत्त्वसंग्रहकी सर्वज्ञपरीक्षामें कुमारिलकी पचासो कारिकाएँ उद्धृत कर पूर्वपक्ष किया गया है। इनमेंसे अनेको कारिकाएँ ऐसी हैं जो कुमारिलके श्लोक-

१ इसके अवतरण अकलक ग्रन्थत्रयकी प्रस्तावना पृ० २७ में देखना चाहिए।

२ इन आचार्योंके ग्रन्थोंके अवतरणके लिए देखो न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ७७८ टि० ९।

३ देखो तत्त्वसंग्रहकी प्रस्तावना पृ० XCVI

वार्तिकमें नहीं पाई जातीं। कुछ ऐसी ही कारिकाएँ प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्तण्ड और न्याय-कुमुदचन्द्रमें भी उद्धृत हैं। संभव है कि ये कारिकाएँ कुमारिलके ग्रन्थसे न लेकर तत्त्वसंग्रहसे ही ली गई हों। तात्पर्य यह कि प्रभाचन्द्रके आधारभूत ग्रन्थोंमें तत्त्वसंग्रह और उसकी पञ्जिका अग्रस्थान पानेके योग्य है।

अर्चट और प्रभाचन्द्र—धर्मकीर्तिके हेतुबिन्दु पर अर्चटकृत टीका उपलब्ध है। इसका उल्लेख अनन्तवीर्यने अपनी सिद्धिविनिश्चयटीकामें अनेकों स्थलोंमें किया है। 'हेतु-लक्षणसिद्धि' में तो धर्मकीर्तिके हेतुबिन्दुके साथही साथ अर्चटकृत विवरणका भी खण्डन है। अर्चटका समय भी करीब ईसाकी १ वीं शताब्दी होना चाहिये। अर्चटने अपने हेतुबिन्दु-विवरणमें सहकारित्व दो प्रकारका बताया है—१ एकार्थकारित्व, २ परस्परातिशयाधायकत्व। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० १०) में कारकसाकल्यवादकी समीक्षा करते समय सहकारित्वके यहो दो विकल्प किये हैं।

धर्मोत्तर और प्रभाचन्द्र—धर्मकीर्तिके न्यायबिन्दु पर आ० धर्मोत्तरने टीका रची है। भिन्न राहुलजी द्वारा लिखित टिबेटियन गुरुपरम्पराके अनुसार इनका समय ई० ७२५ के आसपास है। आ० प्रभाचन्द्रने अपने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० २) तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २०) में सम्बन्ध, अभिधेय, शक्यानुष्ठानेष्टयोजनरूप अनुबन्धत्रयकी चरचामें, जो उन्मत्तवाक्य, काकदन्तपरीक्षा, मातृविवाहोपदेश तथा सर्वज्वरहरतक्षकचूड़ारत्नालङ्कारोपदेशके उदाहरण दिए हैं वे धर्मोत्तरकी न्यायबिन्दुटीका (पृ० २) के प्रभावसे अछूते नहीं हैं। इनकी शब्दरचना करीब करीब एक जैसी है। इसी तरह न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २६) में प्रत्यक्ष शब्दकी व्याख्या करते समय अक्षाश्रितत्वको प्रत्यक्षशब्दका व्युत्पत्तिनिमित्त बताया है और अक्षाश्रितत्वोपलक्षित अर्थसाक्षात्कारित्व को प्रवृत्तिनिमित्त। ये प्रकार भी न्यायबिन्दुटीका (पृ० ११) से अक्षरशः मिलते हैं।

ज्ञानश्री और प्रभाचन्द्र—ज्ञानश्रीने क्षणभंगाध्याय आदि अनेक प्रकरण लिखे हैं। उदयानाचार्य ने अपने आत्मतत्त्वविवेकमें ज्ञानश्रीके क्षणभंगाध्यायका नामोल्लेखपूर्वक आनुपूर्वी से खंडन किया है। उदयनाचार्यने अपनी लक्षणावली तर्काम्बराक (६०६) शक, ई० ६८४ में समाप्त की थी। अतः ज्ञानश्रीका समय ई० ६८४ से पहिले तो होना ही चाहिए। भिन्न राहुल साकृत्यायनजीके नोट्स देखनेसे ज्ञात हुआ है कि—ज्ञानश्रीके क्षणभंगाध्याय या अपोह-सिद्धिके प्रारम्भमें यह कारिका है—

“अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां न वस्तु विधिनोच्यते।”

विद्यानन्दकी अष्टसहस्रीमें भी यह कारिका उद्धृत है। आ० प्रभाचन्द्रने भी अपोहवाद के पूर्वपक्षमें “अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां” कारिका उद्धृत की है। वाचस्पतिमिश्र (ई० ८४१) के ग्रन्थों में ज्ञानश्रीकी समालोचना नहीं है पर उदयनाचार्य (ई० ६८४) के ग्रन्थोंमें है, इसलिए भी ज्ञानश्रीका समय ईसाकी १० वीं शताब्दीके बाद तो नहीं जा सकता।

जयसिंहराशिभट्ट और प्रभाचन्द्र—भट्ट श्री जयसिंहराशिका तत्त्वोपसंहारसिंह नामक ग्रन्थ गायकवाड सीरीजमें प्रकाशित हुआ है। इनका समय ईसाकी ८ वीं शताब्दी है। तत्त्वोपसंहारग्रन्थ में प्रमाण प्रमेय आदि सभी तत्त्वोंका बहुविध विकल्पजालसे खंडन किया गया है। आ० विद्यानन्दके ग्रन्थोमे सर्वप्रथम तत्त्वोपसंहारवादीका पूर्वपक्ष देखा जाता है। प्रभाचन्द्रने संशयज्ञानका पूर्वपक्ष तथा बाधकज्ञानका पूर्वपक्ष तत्त्वोपसंहार ग्रन्थसे ही किया है और उसका उतने ही विकल्पो द्वारा खंडन किया है। प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ६४८) में 'तत्त्वोपसंहारवादि' का दृष्टान्त भी दिया गया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३३६) में भी 'तत्त्वोपसंहारवादिका दृष्टान्त पाया जाता है। तात्पर्य यह कि परमतके खंडनमें क्वचित् तत्त्वोपसंहारवादिकृत विकल्पोका उपयोग कर लेने पर भी प्रभाचन्द्रने स्थान स्थान पर तत्त्वोपसंहारवादिके विकल्पोकी भी समीक्षा की है।

कुन्दकुन्द और प्रभाचन्द्र—दिगम्बर आचार्यों में आ० कुन्दकुन्दका विशिष्ट स्थान है। इनके सारत्रय—प्रवचनसार, पञ्चास्तिकायसमयसार और समयसार—के सिवाय बारसम्प्रणुवेक्खा अष्टपाहुड आदि ग्रन्थ उपलब्ध हैं। प्रो० ए० एन० उपाध्येने प्रवचनसारकी भूमिकामे इनका समय ईसाकी प्रथमशताब्दी सिद्ध किया है। कुन्दकुन्दाचार्यने बोधपाहुड (गा० ३७) में केवलीको आहार और निहारसे रहित बताकर कवलाहारका निषेध किया है। सूत्रप्राभृत (गा० २३-३६) में स्त्रीको प्रव्रज्याका निषेध करके स्त्रीमुक्तिका निरास किया है। कुन्दकुन्दके इस मूलमार्गका दार्शनिकरूप हम प्रभाचन्द्रके ग्रन्थोमे केवलिकवलाहारवाद तथा स्त्रीमुक्तिवादके रूपमें पाते हैं। यद्यपि शाकटायनने अपने केवलिभुक्ति और स्त्रीमुक्ति प्रकरणोंमें दिगम्बरोकी मान्यताका विस्तृत खंडन किया है, जिससे ज्ञात होता है कि शाकटायनके सामने दिगम्बराचार्योंका उक्त सिद्धान्तद्वयका समर्थक विकसित साहित्य रहा है। पर आज हमारे सामने प्रभाचन्द्रके ग्रन्थ ही इन दोनों मान्यताओंके समर्थकरूपमें समुपस्थित हैं। आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्रमें प्रवचनसारकी 'जियदु य मरदु य' गाथा, भावपाहुडकी 'एगो मे सस्सदो' गाथा, तथा प्रा० सिद्धभक्तिकी 'पुंवेदं वेदन्ता' गाथा उद्धृत की है। प्राकृत दशभक्तियों भी कुन्दकुन्दाचार्यके नामसे प्रसिद्ध हैं।

समन्तभद्र और प्रभाचन्द्र—आधस्तुतिकार स्वामी समन्तभद्राचार्यके बृहत्स्वयम्भूस्तोत्र, आप्तमीमांसा, युक्त्यनुशासन आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इनका समय विक्रमकी दूसरी शताब्दी माना जाता है। किन्हीं विद्वानोंका विचार है कि इनका समय विक्रमकी पाचवीं या छठवीं शताब्दी होना चाहिए। प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्रमें बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रसे “अनेकान्तोऽन्येकान्तः” “मानुषीं प्रकृतिमभ्यतीतवान्” “तदेव च स्यान्न तदेव” इत्यादि श्लोक उद्धृत किए हैं।

आ० विद्यानन्दने आप्तपरीक्षाका उपसंहार करते हुए निम्नलिखित श्लोक लिखा है कि—

“श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरत्नोद्भवस्य

प्रोत्थानारम्भकाले सकलमलमिदे शास्त्रकारैः कृतं यत् ।

वार्तिकमें नहीं पाई जातीं। कुछ ऐसी ही कारिकाएँ प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्तण्ड और न्याय-कुमुदचन्द्रमें भी उद्धृत हैं। संभव है कि ये कारिकाएँ कुमारिलके ग्रन्थसे न लेकर तत्त्वसंग्रहसे ही ली गई हों। तात्पर्य यह कि प्रभाचन्द्रके आधारभूत ग्रन्थोंमें तत्त्वसंग्रह और उसकी पञ्जिका अग्रस्थान पानेके योग्य है।

अर्चट और प्रभाचन्द्र—धर्मकीर्तिके हेतुबिन्दु पर अर्चटकृत टीका उपलब्ध है। इसका उल्लेख अनन्तवीर्यने अपनी सिद्धिविनिश्चयटीकामें अनेकों स्थलोमें किया है। 'हेतु-लक्षणसिद्धि' में तो धर्मकीर्तिके हेतुबिन्दुके साथही साथ अर्चटकृत विवरणका भी खण्डन है। अर्चटका समय भी करीब ईसाकी ६ वीं शताब्दी होना चाहिये। अर्चटने अपने हेतुबिन्दु-विवरणमें सहकारित्व दो प्रकारका बताया है—१ एकार्थकारित्व, २ परस्परातिशयाधायकत्व। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० १०) में कारकसाकल्यवादकी समीक्षा करते समय सहकारित्वके यहो दो विकल्प किये हैं।

धर्मोत्तर और प्रभाचन्द्र—धर्मकीर्तिके न्यायबिन्दु पर आ० धर्मोत्तरने टीका रची है। भिन्न राहुलजी द्वारा लिखित टिबेटियन गुरुपरम्पराके अनुसार इनका समय ई० ७२५ के आसपास है। आ० प्रभाचन्द्रने अपने प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० २) तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २०) में सम्बन्ध, अभिधेय, शक्यानुष्ठानेष्टपयोजनरूप अनुबन्धत्रयकी चरचामें, जो उन्मत्तवाक्य, काकदन्तपरीक्षा, मातृविवाहोपदेश तथा सर्वज्वरहरतक्षकचूड़ारत्नालङ्कारोपदेशके उदाहरण दिए हैं वे धर्मोत्तरकी न्यायबिन्दुटीका (पृ० २) के प्रभावसे अछूते नहीं हैं। इनकी शब्दरचना करीब करीब एक जैसी है। इसी तरह न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २६) में प्रत्यक्ष शब्दकी व्याख्या करते समय अक्षाश्रितत्वको प्रत्यक्षशब्दका व्युत्पत्तिनिमित्त बताया है और अक्षाश्रितत्वोपलक्षित अर्थसाक्षात्कारित्व को प्रवृत्तिनिमित्त। ये प्रकार भी न्यायबिन्दुटीका (पृ० ११) से अक्षरशः मिलते हैं।

ज्ञानश्री और प्रभाचन्द्र—ज्ञानश्रीने क्षणभंगाध्याय आदि अनेक प्रकरण लिखे हैं। उदयानाचार्य ने अपने आत्मतत्त्वविवेकमें ज्ञानश्रीके क्षणभंगाध्यायका नामोल्लेखपूर्वक आनुपूर्वी से खंडन किया है। उदयनाचार्यने अपनी लक्षणावली तर्काम्बरांक (६०६) शक, ई० ६८४ में समाप्तकी थी। अतः ज्ञानश्रीका समय ई० ६८४ से पहिले तो होना ही चाहिए। भिन्न राहुल सांकृत्यायनजीके नोट्स देखनेसे ज्ञात हुआ है कि—ज्ञानश्रीके क्षणभंगाध्याय या अपोह-सिद्धिके प्रारम्भमें यह कारिका है—

“अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां न वस्तु विधिनोच्यते ।”

विद्यानन्दकी अष्टसहस्रीमें भी यह कारिका उद्धृत है। आ० प्रभाचन्द्रने भी अपोहवाद के पूर्वपक्षमें “अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां” कारिका उद्धृत की है। वाचस्पतिमिश्र (ई० ८४१) के ग्रन्थों में ज्ञानश्रीकी समालोचना नहीं है पर उदयनाचार्य (ई० ६८४) के ग्रन्थोंमें है, इसलिए भी ज्ञानश्रीका समय ईसाकी १० वीं शताब्दीके बाद तो नहीं जा सकता।

जयसिंहराशिभट्ट और प्रभाचन्द्र—भट्ट श्री जयसिंहराशिका तत्त्वोपल्लवसिंह नामक ग्रन्थ गायकवाड सीरीजमें प्रकाशित हुआ है। इनका समय ईसाकी ८ वीं शताब्दी है। तत्त्वोपल्लवग्रन्थ में प्रमाण प्रमेय आदि सभी तत्त्वोंका बहुविध विकल्पजालसे खंडन किया गया है। आ० विद्यानन्दके ग्रन्थोमे सर्वप्रथम तत्त्वोपल्लववादीका पूर्वपक्ष देखा जाता है। प्रभाचन्द्रने संशयज्ञानका पूर्वपक्ष तथा बाधकज्ञानका पूर्वपक्ष तत्त्वोपल्लव ग्रन्थसे ही किया है और उसका उतने ही विकल्पो द्वारा खंडन किया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ६४८) में 'तत्त्वोपल्लववादि' का दृष्टान्त भी दिया गया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३३६) में भी 'तत्त्वोपल्लववादिका दृष्टान्त पाया जाता है। तात्पर्य यह कि परमतके खंडनमें क्वचित् तत्त्वोपल्लववादिकृत विकल्पोका उपयोग कर लेने पर भी प्रभाचन्द्रने स्थान स्थान पर तत्त्वोपल्लववादिके विकल्पोकी भी समीक्षा की है।

कुन्दकुन्द और प्रभाचन्द्र—दिगम्बर आचार्यों में आ० कुन्दकुन्दका विशिष्ट स्थान है। इनके सारत्रय—प्रवचनसार, पञ्चास्तिकायसमयसार और समयसार—के सिवाय बारसअणुवेक्खा अष्टपाण्डु आदि ग्रन्थ उपलब्ध हैं। प्रो० ए० एन० उपाध्येने प्रवचनसारकी भूमिकामे इनका समय ईसाकी प्रथमशताब्दी सिद्ध किया है। कुन्दकुन्दाचार्यने बोधपाण्डु (गा० ३७) में केवलीको आहार और निहारसे रहित बताकर कवलाहारका निषेध किया है। सूत्रप्राभृत (गा० २३-३६) में स्त्रीको प्रव्रज्याका निषेध करके स्त्रीमुक्तिका निरास किया है। कुन्दकुन्दके इस मूलमार्गका दार्शनिकरूप हम प्रभाचन्द्रके ग्रन्थोमें केवलिकवलाहारवाद तथा स्त्रीमुक्तिवादके रूपमें पाते हैं। यद्यपि शाकटायनने अपने केवलिभुक्ति और स्त्रीमुक्ति प्रकरणोमे दिगम्बरोकी मान्यताका विस्तृत खंडन किया है, जिससे ज्ञात होता है कि शाकटायनके सामने दिगम्बराचार्योंका उक्त सिद्धान्तद्वयका समर्थक विकसित साहित्य रहा है। पर आज हमारे सामने प्रभाचन्द्रके ग्रन्थ ही इन दोनों मान्यताओंके समर्थकरूपमें समुपस्थित हैं। आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्रमें प्रवचनसारकी 'जियदु य मरदु य' गाथा, भावपाण्डुकी 'एगो मे सस्सदो' गाथा, तथा प्रा० सिद्धभक्तिकी 'पुंवेदं वेदन्ता' गाथा उद्धृत की है। प्राकृत दशभक्तियों भी कुन्दकुन्दाचार्यके नामसे प्रसिद्ध हैं।

समन्तभद्र और प्रभाचन्द्र—आद्यस्तुतिकार स्वामी समन्तभद्राचार्यके बृहत्स्वयम्भूस्तोत्र, आत्ममीमासा, युक्त्यनुशासन आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इनका समय विक्रमकी दूसरी शताब्दी माना जाता है। किन्हीं विद्वानोंका विचार है कि इनका समय विक्रमकी पाचवीं या छठवीं शताब्दी होना चाहिए। प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्रमें बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रसे “अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः” “मानुषीं प्रकृतिमभ्यतीतवान्” “तदेव च स्यान्न तदेव” इत्यादि श्लोक उद्धृत किए हैं।

आ० विद्यानन्दने आत्मपरीक्षाका उपसहार करते हुए निम्नलिखित श्लोक लिखा है कि—

“श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरबोद्धवस्य

प्रोत्थानारम्भकाले सकलमलमिदे शास्त्रकारैः कृतं यत् ।

स्तोत्रं तीर्थोपमानं पृथितपृथुपथं स्वामिमीमांसितं तत्

विद्यानन्दैः स्वशक्त्या कथमपि कथितं सत्यवाक्यार्थसिद्धयै ॥१२३॥”

अर्थात् तत्त्वार्थशास्त्ररूपी अद्भुत समुद्रसे दीप्त रत्नोंके उद्भवके प्रोत्थानारम्भकाल—प्रारम्भिक समयमें, शास्त्रकारने, पापोंका नाश करनेके लिए, मोक्षके पथको बतानेवाला तीर्थस्वरूप जो स्तवन किया था और जिस स्तवनकी ‘स्वामीने मीमांसा की है, उसीका विद्यानन्दने अपनी स्वल्पशक्तिके अनुसार सत्यवाक्य और सत्यार्थकी सिद्धिके लिए विवेचन किया है ।

वे इस श्लोकमें स्पष्ट सूचित करते हैं कि स्वामी समन्तभद्रने ‘मोक्षमार्गस्य नेतारम्’ मंगलश्लोकमें वर्णित जिस आप्तकी मीमांसा की है उसी आप्तकी मैंने परीक्षा की है। वह मंगलस्तोत्र तत्त्वार्थशास्त्ररूपी समुद्रसे दीप्त रत्नोंके उद्भवके प्रारम्भिक समयमें शास्त्रकारने बनाया था । यह तत्त्वार्थशास्त्र यदि तत्त्वार्थसूत्र है तो उसका मथन करके रत्नोंके निकालनेवाले आचार्य पूज्यपाद हैं । यह ‘मोक्षमार्गस्य नेतारं’ श्लोक स्वयं सूत्रकारका तो नहीं मालूम होता; क्योंकि भट्टकलङ्कदेव और विद्यानन्दने अपने राजवार्तिक और श्लोकवार्तिकमें इसका व्याख्यान नहीं किया है । यदि विद्यानन्द इसे सूत्रकारकृत ही मानते होते तो वे अवश्य ही श्लोकवार्तिकमें उसका व्याख्यान करते । इस श्लोकमें विद्यानन्दने ‘मोक्षमार्गस्य नेतारं’ श्लोकको उस शास्त्रकारका बताया है, जिसने तत्त्वार्थशास्त्ररूपी समुद्रका मथन करके दीप्तरत्न निकाले थे । वे इस श्लोकको मूलसूत्रकारका नहीं मानते । परन्तु यही विद्यानन्द आप्तपरीक्षा (पृ० ३) के प्रारम्भमें इसी श्लोकको सूत्रकारकृत भी लिखते हैं । यथा—

“किं पुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ सूत्रकाराः प्राहुरिति निगद्यते—मोक्षमार्गस्य नेतारं.....”

इस पक्तिमें यही श्लोक सूत्रकारकृत कहा गया है । किन्तु विद्यानन्दकी शैलीका ध्यानसे समीक्षण करने पर यह स्पष्टरूपसे विदित हो जाता है कि वे अपने ग्रन्थोंमें किसी भी पूर्वाचार्यको सूत्रकार और किसी भी पूर्वग्रन्थको सूत्र लिखते हैं । तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (पृ० १८४) में वे अकलङ्कदेवका सूत्रकार शब्दसे तथा राजवार्तिकका सूत्र शब्दसे उल्लेख करते हैं—“तेन ‘इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणम्’ इत्येतत्सूत्रोपात्तमुक्तं भवति । ततः, प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्ट साकारमञ्जसा । द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषार्थात्मवेदनम् ॥ ४ ॥ सूत्रकारा इति ज्ञेयमाकलङ्कावबोधने ।” इस अवतरणमें ‘इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्ष’ वाक्य राजवार्तिक (पृ० ३८) का है तथा ‘प्रत्यक्षलक्षणं’ श्लोक न्यायविनिश्चय (श्लो० ३) का है । अतः मात्र सूत्रकारके नामसे ‘मोक्षमार्गस्य नेतारं’ श्लोकको उद्धृत करनेके कारण हम ‘विद्यानन्दका झुकाव इसे मूल सूत्रकारकृत माननेकी ओर है’ यह नहीं समझ सकते । अन्यथा वे इसका व्याख्यान श्लोकवार्तिकमें अवश्य करते । अतः इस पक्तिमें सूत्रकार शब्दसे भी इद्वरत्नोंके उद्भवकर्ता आचार्यका ही ग्रहण करना चाहिए । ‘मोक्षमार्गस्य नेतारं’ श्लोक वस्तुतः सर्वार्थसिद्धिका ही मंगलश्लोक है । और यदि समन्तभद्रने इसी श्लोकके ऊपर अपनी आप्तमीमांसा बनाई है, जैसा कि विद्यानन्दका उल्लेख है, तो समन्तभद्र पूनमादिके उत्तरकालीन सिद्ध होने हैं । पं० मुखलालजी का यह तर्क कि—“यदि समन्तभद्र

पूज्यपादके प्राक्कालीन होते तो वे अपने इस युगप्रधान आचार्य की आत्ममीमांसा जैसी अनूठी कृतिका उल्लेख किए बिना नहीं रहते” विचारणीय है। यद्यपि ऐसे नकारात्मक प्रमाणों से किसी आचार्यके समयका स्वतन्त्र भावसे साधन बाधन नहीं होता फिर भी विचार की एक स्पष्ट कोटि तो उपस्थित हो ही जाती है। समन्तभद्रकी आत्ममीमांसाके चौथे परिच्छेदमें वर्णित “विरूपकार्यारम्भाय” आदि कारिकाओंके पूर्वपक्षों की समीक्षा करनेसे ज्ञात होता है कि समन्तभद्रके सामने संभवतः दिग्नागके ग्रन्थ भी रहे हैं। बौद्धदर्शन की इतनी स्पष्ट विचारधाराकी सम्भावना दिग्नागसे पहिले नहीं की जा सकती।

हेतुविन्दुके अर्चटकृत विवरणमें समन्तभद्रकी आत्ममीमांसाकी “द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः” कारिकाके खंडन करनेवाले ३०-३५ श्लोक उद्धृत किए गए हैं। ये श्लोक संभवतः धर्मकीर्तिके किसी ग्रन्थके हों। अर्चटका समय ६ वीं सदी है। कुमारिलके मीमांसाश्लोकवार्तिकमें समन्तभद्रकी “घटमौलिसुवर्णार्थी” कारिकाके प्रतिच्छाद्यभूत निम्न श्लोक पाये जाते हैं—

“वर्धमानकभङ्गे च रुचकः क्रियते यदा । तदा पूर्वार्थिनः शोकः प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥

हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्यं तस्माद्वस्तु त्रयात्मकम् । न नाशेन विना शोको नोत्पादेन विना सुखम् ॥

स्थित्या विना न माध्यस्थ्यं तेन सामान्यनित्यता ॥” [मी० श्लो० पृ० ६१६]

कुमारिलका समय ईसाकी ७ वीं सदी है। अतः समन्तभद्रकी उत्तरावधि तो सातवीं सदी सुनिश्चित है। पूर्वावधिका नियामक प्रमाण दिग्नागका समय होना चाहिए। इस तरह समन्तभद्रका समय इसाकी ५ वीं और सातवीं शताब्दीका मध्यभाग अधिक संभव है। यदि विद्यानन्दके उल्लेखमें ऐतिहासिक दृष्टि भी निविष्ट है तो इनका समय पूज्यपादके बाद होना चाहिए। अन्यथा दिग्नाग (ई० ४२५) के बाद और पूज्यपादसे कुछ पहिले।

पूज्यपाद और प्रभाचन्द्र—आ० देवनन्दिका अपर नाम पूज्यपाद था। ये विक्रम की पाचवी और छठी सदीके ख्यात आचार्य थे। आ० प्रभाचन्द्रने पूज्यपादकी सर्वार्थसिद्धि पर तत्त्वार्थवृत्तिपदविवरण नामकी लघुवृत्ति लिखी है। इसके सिवाय इन्होंने जैनेन्द्रव्याकरण पर शब्दाम्भोजभास्कर नामका न्यास लिखा है। पूज्यपादकी संस्कृत सिद्धभक्तिसे ‘सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः’ पद भी न्यायकुमुदचन्द्रमें प्रमाणरूपसे उद्धृत किया गया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें जहां कहीं भी व्याकरणके सूत्रोंके उद्धरण देनेकी आवश्यकता हुई है वहां प्रायः जैनेन्द्रव्याकरणके अभयनन्दिसम्मत सूत्रपाठसे ही सूत्र उद्धृत किए गए हैं।

धनञ्जय और प्रभाचन्द्र—‘संस्कृतसाहित्यका संक्षिप्त इतिहास’ के लेखकद्वयने धनञ्जयका समय ई० १२ वे शतकका मध्य निर्धारित किया है (पृ० १७३)। और अपने इस मतकी पुष्टिके लिए के० बी० पाठक महाशयका यह मत भी उद्धृत किया है कि—“धनञ्जयने द्विसन्धान महाकाव्यकी रचना ई० ११२३ और ११४० के मध्यमे की है।” डॉ० पाठक और उक्त

इतिहास के लेखकद्वय अन्य कई जैन कवियोंके समय निर्धारणकी भांति धनञ्जयके समयमें भी बड़ी भारी भ्रान्ति कर बैठे हैं। क्योंकि विचार करनेसे धनञ्जयका समय ईसाकी ८ वीं सदीका अन्त और नवींका प्रारम्भिक भाग सिद्ध होता है—

१ जल्हण (ई० द्वादशशतक) विरचित सूक्तिमुक्तावलीमें राजशेखरके नामसे धनञ्जयकी प्रशंसामें निम्न लिखित पद्य उद्धृत है—

“द्विसन्धाने निपुणतां सतां चक्रे धनञ्जयः । यथा जातं फलं तस्य स तां चक्रे धनञ्जयः ॥”
इस पद्यमें राजशेखरने धनञ्जयके द्विसन्धानकाव्यका मनोमुग्धकर सरणिसे निर्देश किया है। संस्कृत साहित्यके इतिहासके लेखकद्वय लिखते हैं कि—“यह राजशेखर प्रबन्धकोशका कर्ता जैन राजशेखर है। यह राजशेखर ई० १३४८ में विद्यमान था।” आश्चर्य है कि १२ वीं शताब्दीके विद्वान् जल्हणके द्वारा विरचित ग्रन्थमें उल्लिखित होने वाले राजशेखरको लेखकद्वय १४ वीं शताब्दीका जैन राजशेखर बताते हैं ! यह तो मोटी बात है कि १२ वीं शताब्दीके जल्हणने १४ वीं शताब्दीके जैन राजशेखरका उल्लेख न करके १० वीं शताब्दीके प्रसिद्ध काव्य-मीमांसाकार राजशेखरका ही उल्लेख किया है। इस उल्लेखसे धनञ्जयका समय ६ वीं शताब्दीके अन्तिम भागके बाद तो किसी भी तरह नहीं जाता। ई० ६६० में विरचित सोमदेवके यशस्तिलकचम्पूमें राजशेखरका उल्लेख होनेसे इनका समय करीब ई० ६१० ठहरता है।

२ वादिराजसूरि अपने पार्श्वनाथचरित (पृ० ४) में धनञ्जयकी प्रशंसा करते हुए लिखते हैं—
“अनेकभेदसन्धानाः खनन्तो हृदये मुहुः । बाणा धनञ्जयोन्मुक्ताः कर्णस्येव प्रियाः कथम् ॥”
इस श्लोकमें ‘अनेकभेदसन्धानाः’ पदसे धनञ्जयके ‘द्विसन्धानकाव्य’ का उल्लेख बड़ी कुशलतासे किया गया है। वादिराजसूरिने पार्श्वनाथचरित ६४७ शक (ई० १०२५) में समाप्त किया था। अतः धनञ्जयका समय ई० १० वीं शताब्दीके बाद तो किसी भी तरह नहीं जा सकता।

३ आ० वीरसेनने अपनी धवलाटीका (अमरावतीकी प्रति पृ० ३८७) में धनञ्जयकी अनेकार्थनाममालाका निम्न लिखित श्लोक उद्धृत किया है—

“हेतावेयं प्रकारार्थैः व्यवच्छेदे विपर्यये । प्रादुर्भावे समाप्तौ च इतिशब्दं विदुर्वुधाः ॥”
आ० वीरसेनने धवलाटीकाकी समाप्ति शक ७३८ (ई० ८१६) में की थी। अतः धनञ्जयका समय ८ वीं शताब्दीका उत्तरभाग और नवीं शताब्दीका पूर्वभाग सुनिश्चित होता है। धनञ्जयने अपनी नाममालाके—

“प्रमाणकलङ्कन्य प्रज्यपादस्य लक्षणम् । धनञ्जयकवेः काव्यं रत्नत्रयमपश्चिमम् ॥”
इस श्लोकमें अकलङ्कदेवका नाम लिया है। अकलङ्कदेव ईसाकी ८ वीं सदीके आचार्य हैं अतः धनञ्जयका समय ८ वीं सदीका उत्तरार्ध और नवींका पूर्वार्ध मानना सुसंगत है। आचार्य प्रमदचन्द्रने अपने प्रमेयकमलमार्ण्ड (पृ० ४०२) में धनञ्जयके द्विसन्धानकाव्यका उल्लेख किया है। न्यायकुमुदचन्द्रने इसी स्थान पर द्विसन्धानकी जगह त्रिसन्धान नाम लिया गया है।

रविभद्रशिष्य अनन्तवीर्य और प्रभाचन्द्र—रविभद्रपादोपजीवि अनन्तवीर्याचार्यकी सिद्धिविनिश्चयटीका समुपलब्ध है। ये अकलङ्कके प्रकरणोंके तलद्रष्टा, विवेचयिता, व्याख्याता और मर्मज्ञ थे। प्रभाचन्द्रने इनकी उक्तियोंसे ही दुरवगाह अकलङ्कवाङ्मयका सुष्ठु अभ्यास और विवेचन किया था। प्रभाचन्द्र अनन्तवीर्यके प्रति अपनी कृतज्ञताका भाव न्यायकुमुदचन्द्रमें एकाधिकवार प्रदर्शित करते हैं। इनकी सिद्धिविनिश्चयटीका अकलङ्कवाङ्मयके टीकासाहित्यका शिरोरत्न है। उसमें सैकड़ों मतमतान्तरोका उल्लेख करके उनका सविस्तर निरास किया गया है। इस टीकामें धर्मकीर्ति, अर्चट, धर्मोत्तर, प्रज्ञाकरगुप्त, आदि प्रसिद्ध धर्मकीर्तिसाहित्यके व्याख्याकारोंके मत उनके ग्रन्थोंके लम्बे लम्बे अवतरण देकर उद्धृत किए गए हैं। यह टीका प्रभाचन्द्रके ग्रन्थों पर अपना विचित्र प्रभाव रखती है। शान्तिसूरिने अपनी जैनतर्कवार्तिकवृत्ति (पृ० १८) में 'एके अनन्तवीर्यादयः' पदसे संभवतः इन्हीं अनन्तवीर्यके मतका उल्लेख किया है।

विद्यानन्द और प्रभाचन्द्र—आ० विद्यानन्दका जैनतार्किकोंमें अपना विशिष्ट स्थान है। इनकी श्लोकवार्तिक, अष्टसहस्री, आत्मपरीक्षा, प्रमाणपरीक्षा, पत्रपरीक्षा, सत्यशासनपरीक्षा, युक्त्यनुशासनटीका आदि तार्किककृतियाँ इनके अतुल्य तलस्पर्शी पाण्डित्य और सर्वतोमुख अध्ययन का पदे पदे अनुभव कराती हैं। इन्होंने अपने किसी भी ग्रन्थमें अपना समय आदि नहीं दिया है। आ० प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्र दोनों ही प्रमुखग्रन्थों पर विद्यानन्दकी कृतियोंकी सुनिश्चित अमिट छाप है। प्रभाचन्द्रको विद्यानन्दके ग्रन्थोंका अनूठा अभ्यास था। उनकी शब्दरचना भी विद्यानन्दकी शब्दभगीसे पूरी तरह प्रभावित है। प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्डके प्रथमपरिच्छेदके अन्तमें—

“विद्यानन्दसमन्तभद्रगुणतो नित्यं मनोनन्दनम्”

इस श्लोकांशमें श्लिष्टरूपसे विद्यानन्दका नाम लिया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें पत्रपरीक्षासे पत्रका लक्षण तथा अन्य एक श्लोक भी उद्धृत किया गया है। अतः विद्यानन्दके ग्रन्थ प्रभाचन्द्रके लिए उपजीव्य निर्विवादरूपसे सिद्ध हो जाते हैं।

आ० विद्यानन्द अपने आत्मपरीक्षा आदि ग्रन्थोंमें 'सत्यवाक्यार्थलिङ्गचै' 'सत्यवाक्याधिपाः' विशेषणसे तत्कालीन राजाका नाम भी प्रकारान्तरसे सूचित करते हैं। बाबू कामताप्रसादजी (जैनसिद्धान्तभास्कर भाग ३ किरण ३ पृ० ८७) लिखते हैं कि—“बहुत संभव है कि उन्होंने गगवाड़ प्रदेश में बहुवास किया हो, क्योंकि गगवाड़ प्रदेशके राजा राजमल्लने भी गगवशमे होने वाले राजाओंमें सर्वप्रथम 'सत्यवाक्य' उपाधि या अपरनाम धारण किया था। उपर्युक्त श्लोकोंमें यह संभव है कि विद्यानन्दजीने अपने समयके इस राजाके 'सत्यवाक्याधिप' नामको ध्वनित किया हो। युक्त्यनुशासनालंकारमें उपर्युक्त श्लोक प्रशस्ति रूप है और उसमें रचयिता द्वारा अपना नाम और समय सूचित होना ही चाहिए। समयके लिए तत्कालीन राजाका नाम ध्वनित करना पर्याप्त है। राजमल सत्यवाक्य विजयादित्यका लड़का था और वह सन् ८१६

के लगभग राज्याधिकारी हुआ था। उनका समय भी विद्यानन्दके अनुकूल है। युक्त्यनुशासनालङ्कारके अन्तिम श्लोकके “प्रोक्तं युक्त्यनुशासनं विजयिभिः श्रीसत्यवाक्याधिपैः” इस अंशमें सत्यवाक्याधिप और विजय दोनों शब्द हैं, जिनसे गंगराज सत्यवाक्य और उसके पिता विजयादित्यका नाम ध्वनित होता है।” इस अवतरणसे यह सुनिश्चित हो जाता है कि विद्यानन्दने अपनी कृतियाँ राजमल सत्यवाक्य (८१६ ई०) के राज्यकालमें बनाई है। आ० विद्यानन्दने सर्वप्रथम अपना तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक ग्रन्थ बनाया है, तदुपरान्त अष्टसहस्री और विद्यानन्दमहोदय, इसके अनन्तर अपने आप्तपरीक्षा आदि परीक्षान्तनामवाले लघु प्रकरण तथा युक्त्यनुशासनटीका; क्योंकि अष्टसहस्रीमें तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकका, तथा आप्तपरीक्षा आदिमें अष्टसहस्री और विद्यानन्दमहोदयका उल्लेख पाया जाता है। विद्यानन्दने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक और अष्टसहस्रीमें, जो उनकी आद्य रचनाएँ हैं, ‘सत्यवाक्य’ नाम नहीं लिया है, पर आप्तपरीक्षा आदिमें ‘सत्यवाक्य’ नाम लिया है। अतः मालूम होता है कि विद्यानन्द श्लोकवार्तिक और अष्टसहस्रीको सत्यवाक्यके राज्यसिंहासनासीन होनेके पहिले ही बना चुके होंगे। विद्यानन्दके ग्रन्थोंमें मंडनमिश्रके मतका खंडन है और अष्टसहस्रीमें सुरेश्वरके सम्बन्धवार्तिकसे ३।४ कारिकाएँ भी उद्धृतकी गई हैं। मंडनमिश्र और सुरेश्वरका समय ईसाकी ८वीं शताब्दीका पूर्वभाग माना जाता है। अतः विद्यानन्दका समय ईसाकी ८ वीं शताब्दीका उत्तरार्ध और नवींका पूर्वार्ध मानना सयुक्तिक मालूम होता है। प्रभाचन्द्रके सामने इनकी समस्त रचनाएँ रही हैं। तत्त्वोपलववादका खंडन तो विद्यानन्दकी अष्टसहस्रीमें ही विस्तारसे मिलता है, जिसे प्रभाचन्द्रने अपने ग्रन्थोंमें स्थान दिया है। इसी तरह अष्टसहस्री और श्लोकवार्तिकमें पाई जानेवाली भावना विधि नियोगके विचारकी दुरवगाह चरचा प्रभाचन्द्रके न्यायकुमुदचन्द्रमें प्रसन्नरूपसे अवतीर्ण हुई है। आ० विद्यानन्दने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक (पृ० २०६) में न्यायदर्शनके ‘पूर्ववत्’ आदि अनुमानसूत्रका निरास करते समय केवल भाष्यकार और वार्तिककारका ही मत पूर्वपक्ष रूपसे उपस्थित किया है। वे न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकारके अभिप्रायको अपने पूर्वपक्षमें शामिल नहीं करते। वाचस्पतिमिश्रने तात्पर्यटीका ई० ८४१ के लगभग बनाई थी। इससे भी विद्यानन्दके उक्त समयकी पुष्टि होती है। यदि विद्यानन्दका ग्रन्थ रचनाकाल ई० ८४१ के बाद होता तो वे तात्पर्यटीका उल्लेख किये बिना न रहते।

अनन्तकीर्ति और प्रभाचन्द्र—लघीयस्त्रयादि संग्रहमें अनन्तकीर्तिकृत लघुसर्वज्ञसिद्धि और बृहत्सर्वज्ञसिद्धि प्रकरण मुद्रित है। लघीयस्त्रयादिसंग्रहकी ही प्रस्तावनामें पं० नाथूरामजी प्रेमीने इन अनन्तकीर्तिके समयकी उत्तरावधि विक्रम संवत् १०८२ के पहिले निर्धारित की है, और इस समयके समर्थनमें वादिराजके पार्श्वनाथचरितका यह श्लोक उद्धृत किया है—

“आत्मनैवाद्वितीयेन जीवसिद्धिं निबध्नता । अनन्तकीर्तिना मुक्तिरान्निमार्गेव लक्ष्यते ॥”

वादिराजने पार्श्वनाथचरित की रचना विक्रम संवत् १०८२ में की थी। संभव तो यह है कि इन्हीं अनन्तकीर्तिने जीवसिद्धिकी तरह लघुसर्वज्ञसिद्धि और बृहत्सर्वज्ञसिद्धि ग्रन्थ बनाये

हों। सिद्धिविनिश्चयटीकामें अनन्तवीर्यने भी एक अनन्तकीर्तिका उल्लेख किया है। यदि पार्श्वनाथ चरितमें स्मृत अनन्तकीर्ति और सिद्धिविनिश्चयटीकामें उल्लिखित अनन्तकीर्ति एक ही व्यक्ति हैं तो मानना होगा कि इनका समय प्रभाचन्द्रके समयसे पहिले है; क्योंकि प्रभाचन्द्रने अपने ग्रन्थोंमें सिद्धिविनिश्चयटीकाकार अनन्तवीर्यका सबहुमान स्मरण किया है। अस्तु। अनन्तकीर्तिके लघुसर्वज्ञसिद्धि तथा बृहत्सर्वज्ञसिद्धि ग्रन्थोका और प्रमेयकमलमार्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रके सर्वज्ञसिद्धि प्रकरणोका आभ्यन्तर परीक्षण यह स्पष्ट बताता है कि इन ग्रन्थोंमें एकका दूसरेके ऊपर पूरा पूरा प्रभाव है।

बृहत्सर्वज्ञसिद्धि—(पृ० १८१ से २०४ तक) के अन्तिम पृष्ठ तो कुछ थोड़ेसे हेरफेरसे न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८३८ से ८४७) के मुक्तिवाद प्रकरणके साथ अपूर्व सादृश्य रखते हैं। इन्हे पढ़कर कोई भी साधारण व्यक्ति कह सकता है कि इन दोनोंमेंसे किसी एकने दूसरेका पुस्तक सामने रखकर अनुसरण किया है। मेरा तो यह विश्वास है कि अनन्तकीर्तिकृत बृहत्सर्वज्ञसिद्धिका ही न्यायकुमुदचन्द्र पर प्रभाव है। उदाहरणार्थ—

“किन्तु अज्ञो जनः दुःखानुषक्तसुखसाधनमपश्यन् आत्मस्नेहात् सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्तते। हिताहितविवेकज्ञस्तु तादात्विकसुखसाधनं स्यादिकं परित्यज्य आत्मस्नेहात् आत्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गे प्रवर्तते। यथा पथ्यापथ्यविवेकमजानन्नानुरः तादात्विकसुखसाधनं व्याधिविवृद्धिनिमित्तं दध्यादिकमुपादत्ते, पथ्यापथ्यविवेकज्ञस्तु तत्परित्यज्य पेयादौ आरोग्यसाधने प्रवर्तते। उक्तञ्च—तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते। हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः॥”—न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ८४२।

“किन्त्वतज्ज्ञो जनो दुःखानुषक्तसुखसाधनमपश्यन् आत्मस्नेहात् संसारान्तःपतितेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्तते। हिताहितविवेकज्ञस्तु तादात्विकसुखसाधनं स्यादिकं परित्यज्य आत्मस्नेहादात्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गे प्रवर्तते। यथा पथ्यापथ्यविवेकमजानन्नानुरः तादात्विकसुखसाधनं व्याधिविवृद्धिनिमित्तं दध्यादिकमुपादत्ते, पथ्यापथ्यविवेकज्ञस्तु आतुरस्तादात्विकसुखसाधनं दध्यादिकं परित्यज्य पेयादावारोग्यसाधने प्रवर्तते। तथा च कस्यचिद्विदुषः सुभाषितम्—तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते। हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः॥”—बृहत्सर्वज्ञसिद्धि पृ० १८१।

इस तरह यह समूचा ही प्रकरण इसी प्रकारके शब्दानुसरणसे ओतप्रोत है।

शाकटायन और प्रभाचन्द्र—राष्ट्रकूटवंशी राजा अमोघवर्षके राज्यकाल (ईस्वी ८१४-८७७) में शाकटायन नामके प्रसिद्ध वैयाकरण हो गए हैं। ये यापनीय सघके आचार्य थे। यापनीयसंघका बाह्य आचार बहुत कुछ दिगम्बरोसे मिलता जुलता था। ये नग्न रहते थे। श्वेताम्बर आगमोको आदरकी दृष्टिमें देखते थे। आ० शाकटायनने अमोघवर्षके नामसे अपने

१ देखो—प० नाथूरामप्रेमीका 'यापनीय साहित्यकी खोज' (अनेकान्त वर्ष ३ किरण १) तथा प्रो० ए० उपाध्यायका 'यापनीयसघ' (जैनदर्शन वर्ष ४ अंक ७) लेख।

शाकटायनव्याकरण पर 'अमोघवृत्ति' नामकी टीका बनाई थी। अतः इनका समय भी लगभग ई० ८०० से ८७५ तक समझना चाहिए। यापनीयसंघके अनुयायी दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों सम्प्रदायोकी कुछ कुछ बातोंको स्वीकार करते थे। एक तरहसे यह संघ दोनों सम्प्रदायोके जोड़नेके लिए शृंखलाका कार्य करता था। आचार्य मलयगिरिने अपनी नन्दीसूत्रकी टीका (पृ० १५) में शाकटायनको 'यापनीययतिग्रामाग्रणी' लिखा है—“शाकटायनोऽपि यापनीय-यतिग्रामाग्रणीः स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तौ”। शाकटायन आचार्यने अपनी अमोघवृत्तिमें छेदसूत्र निर्युक्ति कालिकसूत्र आदि श्वे० ग्रन्थोंका बड़े आदरसे उल्लेख किया है। आचार्य शाकटायनने केवलिकवलाहार तथा स्त्रीमुक्तिके समर्थनके लिए स्त्रीमुक्ति और केवलिभुक्ति नामके दो प्रकरण बनाए हैं^१। दिगम्बर और श्वेताम्बरोंके परस्पर बिलगावमें ये दोनों सिद्धान्त ही मुख्य माने जाते हैं। यों तो दिगम्बर ग्रन्थोंमें कुन्दकुन्दाचार्य पूज्यपाद आदिके ग्रन्थोंमें स्त्रीमुक्ति और केवलि-भुक्तिका सूत्ररूपसे निरसन किया गया है, परन्तु इन्हीं विषयोके पूर्वोत्तरपक्ष स्थापित करके शास्त्रार्थका रूप आ० प्रभाचन्द्रने ही अपने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें दिया है। श्वेताम्बरोंके तर्कसाहित्यमें हम सर्वप्रथम हरिभद्रसूरिकी ललितविस्तरामें स्त्रीमुक्तिका संक्षिप्त समर्थन देखते हैं, परन्तु इन विषयोको शास्त्रार्थका रूप सन्मतिटीकाकार अभयदेव, उत्तराध्ययन पाइयटीकाके रचयिता शान्तिसूरि, तथा स्याद्वादरत्नाकरकार वादि देवसूरिने ही दिया है। पीछे तो यशोविजय उपाध्याय, तथा मेघविजयगणि आदिने पर्याप्त साम्प्रदायिक रूपसे इनका विस्तार किया है। इन विवादग्रस्त विषयोंपर लिखे गए उभयपक्षीय साहित्यका ऐतिहासिक तथा तार्किक-दृष्टिसे सूक्ष्म अध्ययन करने पर यह स्पष्ट ज्ञात हो जाता है कि स्त्रीमुक्ति और केवलिभुक्ति विषयोके समर्थनका प्रारम्भ श्वेताम्बर आचार्योंकी अपेक्षा यापनीयसंघ वालोने ही पहिले तथा दिलचस्पीके साथ किया है। इन विषयोंको शास्त्रार्थका रूप देनेवाले प्रभाचन्द्र, अभयदेव, तथा शान्तिसूरि करीब करीब समकालीन तथा समदेशीय थे। परन्तु इन आचार्योंने अपने पक्षके समर्थनमें एक दूसरेका उल्लेख या एक दूसरेकी दलीलोका साक्षात् खंडन नहीं किया। प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रमें स्त्रीमुक्ति और केवलिभुक्तिका जो विस्तृत पूर्वपक्ष लिखा गया है वह किसी श्वेताम्बर आचार्यके ग्रन्थका न होकर यापनीयाग्रणी शाकटायनके केवलिभुक्ति और स्त्रीमुक्ति प्रकरणोंमें ही लिया गया है। इन ग्रन्थोंके उत्तरपक्षमें शाकटायनके उक्त दोनों प्रकरणोंकी एक एक दलीलका शब्दशः पूर्वपक्ष करके सयुक्तिक निरास किया गया है। इसी तरह अभयदेवकी सन्मतिनर्कटीका, और शान्तिसूरिकी उत्तराध्ययन पाइयटीका और जैनतर्कवार्तिकमें शाकटायनके इन्हीं प्रकरणोंके आधारसे ही उक्त बातोंका समर्थन किया गया है। हाँ, वादिदेवसूरिके रत्नाकरमें इन मतभेदोंमें दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनों सामने सामने आते हैं। रत्नाकरमें प्रभाचन्द्रकी दलील पूर्वपक्ष रूपमें पाई जाती है। तात्पर्य यह कि—प्रभाचन्द्रने स्त्रीमुक्तिवाद तथा केवलिकवलाहार-वादमें श्वेताम्बर आचार्योंकी वजाय शाकटायनके केवलिभुक्ति और स्त्रीमुक्ति प्रकरणोंको ही अपने

खंडनका प्रधान लक्ष्य बनाया है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८६६) के पूर्वपक्षमें शाकटायनके स्त्रीमुक्ति प्रकरणकी यह कारिका भी प्रमाण रूपसे उद्धृत की गई है—

“गार्हस्थ्येऽपि सुसत्त्वाः विख्याताः शीलवत्तया जगति ।

सीतादयः कथं तास्तपसि विशीला विसत्त्वाश्च ॥” [स्त्रीमु० श्लो० ३१]

अभयनन्दि और प्रभाचन्द्र—जैनेन्द्रव्याकरणपर आ० अभयनन्दिकृत महावृत्ति उपलब्ध है। इसी महावृत्तिके आधारसे प्रभाचन्द्रने ‘शब्दाम्भोजभास्कर’ नामका जैनेन्द्रव्याकरणका महान्यास बनाया है। पं० नाथूरामजी प्रेमीने अपने ‘जैनेन्द्रव्याकरण और आचार्य देवनन्दी’ नामक लेखमें जैनेन्द्रव्याकरणके प्रचलित दो सूत्र पाठोंमेंसे अभयनन्दिसम्मत सूत्रपाठको ही प्राचीन और पूज्यपादकृत सिद्ध किया है। इसी पुरातनसूत्रपाठ पर प्रभाचन्द्रने अपना न्यास बनाया है। प्रेमीजीने अपने उक्त गवेषणापूर्ण लेखमें महावृत्तिकार अभयनन्दिको चन्द्रप्रभचरित्रकार वीरनन्दिका गुरु बताया है और उनका समय विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दीका पूर्वभाग निर्धारित किया है। आ० नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तीके गुरु भी यही अभयनन्दि थे। गोम्मटसार कर्मकाण्ड (गा० ४३६) की निम्नलिखित गाथासे भी यही बात पुष्ट होती है—

“जस्स य पायपसाएणणंतसंसारजलहिमुत्तिण्णो ।

वीरिंदणदिवच्छो णमामि तं अभयणंदिगुरुं ॥”

इस गाथासे तथा कर्मकाण्डकी गाथा नं० ७८४, ८६६ तथा लब्धिसार गा० ६४८ से यह सुनिश्चित हो जाता है^१ कि वीरनन्दिके गुरु अभयनन्दि ही नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तीके गुरु थे। आ० नेमिचन्द्रने तो वीरनन्दि, इन्द्रनन्दि और इन्द्रनन्दिके शिष्य कनकनन्दि तकका गुरुरूपसे स्मरण किया है। इन सब उल्लेखों से ज्ञात होता है कि अभयनन्दि, उनके शिष्य वीरनन्दि और इन्द्रनन्दि, तथा इन्द्रनन्दिके शिष्य कनकनन्दि सभी प्रायः नेमिचन्द्रके समकालीन वृद्ध थे।

वादिराजसूरिने अपने पार्श्वचरितमें चन्द्रप्रभचरित्रकार वीरनन्दिका स्मरण किया है। पार्श्वचरित शकसंवत् ६४७, ई० १०२५ में पूर्ण हुआ था। अतः वीरनन्दिकी उत्तरावधि ई० १०२५ तो सुनिश्चित है। नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्तीने गोम्मटसार ग्रन्थ चामुण्डरायके सम्बोधनार्थ बनाया था। चामुण्डराय गंगवंशीयमहाराज मारसिंह द्वितीय (६७५ ई०) तथा उनके उत्तराधिकारी राजमल्ल द्वितीयके मन्त्री थे। चामुण्डरायने श्रवणवेङ्गुलस्थ बाहुवलि गोम्मटेश्वरकी मूर्तिकी प्रतिष्ठा ई० ६८१ में कराई थी, तथा अपना चामुण्डपुराण ई० ६७८ में समाप्त किया था। अतः आ० नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्तीका समय ई० ६८० के आसपास सुनिश्चित किया जा सकता है। और लगभग यही समय आचार्य अभयनन्दि आदिका होना

१ इसका परिचय ‘प्रभाचन्द्रके ग्रन्थ’ शीर्षक स्तम्भमें देखना चाहिए।

२ जैन साहित्यसंशोधक भाग १ अंक २।

३ देखो त्रिलोकसार की प्रस्तावना।

चाहिए। इन्होंने अपनी महावृत्ति (लिखित पृ० २२१) में भर्तृहरि (ई० ६५०) की वाक्यप-
टीयका उल्लेख किया है। पृ० ३६३ में माघ (ई० ७ वीं सदी) काव्यसे 'सटाच्छटाभिन्न'
श्लोक उद्धृत किया है। तथा ३२।५५ की वृत्तिमें 'तत्त्वार्थवार्तिकमधीयते' प्रयोगसे
अकलङ्कदेव (ई० ८ वीं सदी) के तत्त्वार्थराजवार्तिकका उल्लेख किया है। अतः इनका समय
६ वीं शताब्दीसे पहिले तो नहीं ही है। यदि यही अभयनन्दि जैनेन्द्र महावृत्तिके रचयिता है
तो कहना होगा कि उन्होंने ई० ६६० के लगभग अपनी महावृत्ति बनाई होगी। इसी महावृत्ति
पर ई० १०६० के लगभग आ० प्रभाचन्द्रने अपना शब्दाम्भोजभास्कर न्यास बनाया है;
क्योंकि इसकी रचना न्यायकुमुदचन्द्रके बाद की गई है और न्यायकुमुदचन्द्र जयसिंहदेव
(राज्य १०५६ से) के राज्य के प्रारम्भकाल में बनाया गया है।

मूलाचारकार और प्रभाचन्द्र—मूलाचार ग्रन्थके कर्त्ताके विषयमें विद्वान् मतभेद रखते
हैं। कोई इसे कुन्दकुन्दकृत कहते हैं तो कोई वट्टकेरिकृत। जो हो, पर इतना निश्चित है कि
मूलाचारकी सभी गाथाएँ स्वयं उसके कर्त्ताने नहीं रचीं हैं। उसमें अनेकों ऐसी प्राचीन गाथाएँ
हैं, जो कुन्दकुन्दके ग्रन्थोंमें, भगवती आराधनामें तथा आवश्यकनिर्युक्ति, पिण्डनिर्युक्ति और
सन्मतितर्क आदि में भी पाई जाती हैं। संभव है कि गोम्मटसार की तरह यह भी एक संग्रह
ग्रन्थ हो। ऐसे संग्रहग्रन्थोंमें प्राचीनगाथाओंके साथ कुछ संग्रहकाररचित गाथाएँ भी होती हैं।
गोम्मटसारमें बहुभाग स्वरचित है जब कि मूलाचारमें स्वरचित गाथाओंका बहुभाग नहीं मालूम
होता। आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८४५) में "एगो मे सस्सदो" "संजोगमूलं
जीवेन", ये दो गाथाएँ उद्धृत की हैं। ये गाथाएँ मूलाचारमें (२।४८, ४९) दर्ज हैं। इनमें
पहिली गाथा कुन्दकुन्दके भावपाहुड तथा नियमसारमें भी पाई जाती है। इसी तरह प्रमेयकमलमा-
र्त्तण्ड (पृ० ३३१) में "आचेलकुहेसिय" आदि गाथांश दशविध स्थितिकल्पका निर्देश करने
के लिए उद्धृत हैं। यह गाथा मूलाचार (गाथा न० ६०६) में तथा भगवती आराधनामें
(गा० ४२१) विद्यमान है। यहाँ यह बात खास ध्यान देने योग्य है कि प्रभाचन्द्रने इस
गाथाको श्वेताम्बर आगममें आचेलक्यके समर्थनका प्रमाण बताने के लिए श्वेताम्बरआगमके रूपमें
उद्धृत किया है। यह गाथा जीतकल्पभाष्य (गा० १६७२) में पाई जाती है। गाथाओं की
इस सक्रान्त स्थितिको देखते हुए यह सहज ही कहा जा सकता है कि—कुछ प्राचीन गाथाएँ
पद्मगमे चली आई हैं, जिन्हें दिग० श्वेता० दोनों आचार्योंने अपने ग्रन्थोंमें स्थान दिया है।

नेमिचन्द्रमिष्ठान्तचक्रवर्ती और प्रभाचन्द्र—आचार्य नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती वीर-
नेमिचन्द्र श्री चामुण्डगयके समकालीन थे। चामुण्डगय गगवर्गीय महाराज मार्गमिष्ठ द्वितीय
६७५ ई० तथा उनके उत्तराधिकारी राजमन्त्र द्वितीयके मन्त्री थे। इन्हींके मन्त्रद्वारा
चामुण्डगयके नेमिचन्द्रकी प्रतिष्ठा (मन ६८१) करवाई थी। आ० नेमिचन्द्रने इन्हीं
चामुण्डगयके सिद्धान्त परिज्ञान करानेके लिए गोम्मटसार ग्रन्थ बनाया था। यह ग्रन्थ प्राचीन
सिद्धान्तचक्रवर्ती के मन्त्रिण मन्त्ररत्न है। न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २५४) में 'लोयायामन्त्र'ने

गाथा उद्धृत है। यह गाथा जीवकांड तथा द्रव्यसंग्रह में पाई जाती है। अतः आपाततः यही निष्कर्ष निकल सकता है^१ कि यह गाथा प्रभाचन्द्रने जीवकांड या द्रव्यसंग्रहसे उद्धृत की होगी, परन्तु अन्वेषण करने पर मालूम हुआ कि यह गाथा बहुत प्राचीन है और सर्वार्थसिद्धि (५।३६) तथा श्लोकवार्तिक (पृ० ३६६) में भी यह उद्धृत की गई है। इसी तरह प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ३००) में 'विग्गहगइमावण्णा' गाथा उद्धृत की गई है। यह गाथा भी जीवकांड में है। परन्तु यह गाथा भी वस्तुतः प्राचीन है और धवलाटीका तथा उमास्वातिकृत श्रावकप्रज्ञप्तिमें मौजूद है।

प्रमेयरत्नमालाकार अनन्तवीर्य और प्रभाचन्द्र—रविभद्रके शिष्य अनन्तवीर्य आचार्य अकलंकके प्रकरणोंके ख्यात टीकाकार विद्वान् थे। प्रमेयरत्नमालाके टीकाकार अनन्तवीर्य उनसे पृथक् व्यक्ति हैं, क्योंकि प्रभाचन्द्रने अपने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें प्रथम अनन्तवीर्यका स्मरण किया है, और द्वितीय अनन्तवीर्य अपनी प्रमेयरत्नमालामें इन्हीं प्रभाचन्द्र का स्मरण करते हैं। वे लिखते हैं^२ कि प्रभाचन्द्रके वचनोंको ही संक्षिप्त करके यह प्रमेयरत्नमाला बनाई जा रही है। प्रो० ए० एन० उपाध्यायने^३ प्रमेयरत्नमालाकार अनन्तवीर्यके समयका अनुमान ग्यारहवीं सदी किया है, जो उपयुक्त है। क्योंकि आ० हेमचन्द्र (१०८८-११७३ ई०) की प्रमाणमीमासा पर शब्द और अर्थ दोनों दृष्टिसे प्रमेयरत्नमालाका पूरा पूरा प्रभाव है। तथा प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रका प्रभाव प्रमेयरत्नमाला पर है। आ० हेमचन्द्रकी प्रमाणमीमासाने प्रायः प्रमेयरत्नमालाके द्वारा ही प्रमेयकमलमार्त्तण्ड को पाया है।

देवसेन और प्रभाचन्द्र—देवसेन श्रीविमलसेन गण्डीके शिष्य थे। इन्होंने धारानगरीके पार्श्वनाथ मन्दिरमें माघ सुदी दशमी विक्रमसंवत् ६६० (ई० ६३३) में अपना दर्शनसार ग्रन्थ बनाया था। दर्शनसारके बाद इन्होंने भावसंग्रह ग्रन्थकी रचना की थी; क्योंकि उसमें दर्शनसारकी अनेको गाथाएँ उद्धृत मिलती हैं। इनके श्रावधनासार, तत्त्वसार, नयचक्रसंग्रह तथा आलापपद्धति ग्रन्थ भी हैं। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ३००) तथा न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८५६) के कवलाहारवादमें देवसेनके भावसंग्रह (गा० ११०) की यह गाथा उद्धृत की है—

“णोकम्मकम्महारो कवलाहारो य लेप्पमाहारो ।

ओज मणोवि य कमसो आहारो छन्विहो णेयो ॥”

यद्यपि देवसेनसूरिने दर्शनसार ग्रन्थके अन्तमें लिखा है कि—

“पुव्वायरियकयाइं गाहाइं संचिऊण एयत्थ । सिरिदेवसेणगणिणा धाराए संवसंतेण ॥

१ प्रमेयकमलमार्त्तण्डके प्रथम संस्करणके संपादक प० वशीधरजी शास्त्री सोलापुरने प्रमेयक० की प्रस्तावनामें यही निष्कर्ष निकाला भी है।

२ ‘प्रभेन्दुवचनोदारचन्द्रिकाप्रसरे सति । मादृशा क्व नु गण्यन्ते ज्योतिरिङ्गणसन्निभा ॥

तथापि तद्वचोऽपूर्वरचनारुचिर सताम् । चेतोहर नृत यद्वन्नद्या नवघटे जलम् ॥”

३ देखो जैनदर्शन वर्ष ४ अंक ९ ।

४ नयचक्रकी प्रस्तावना पृ० ११— ।

सम्मत सूत्रपाठ प्रचलित है। उमास्वातिके स्वोपज्ञभाष्यके कर्तृत्वके विषयमें आज कल विवाद चल रहा है। मुख्तारसा० आदि कुछ विद्वान् भाष्यकी उमास्वातिकर्तृकताके विषयमें सन्दिग्ध हैं। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें दिगम्बरसूत्रपाठसे ही सूत्र उद्धृत किए हैं। उन्होंने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८५६) के स्त्रीमुक्तिवादके पूर्वपक्षमें तत्त्वार्थभाष्यकी सम्बन्ध-कारिकाओमेंसे “श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रसंसिद्धाः” कारिकांश उद्धृत किया है। तत्त्वार्थ-राजवार्तिक (पृ० १०) में भी “अनन्ताः सामायिकमात्रसिद्धाः” वाक्य उद्धृत मिलता है। इसी तरह तत्त्वार्थभाष्यके अन्तमें पाई जाने वाली ३२ कारिकाएँ राजवार्तिकके अन्तमें ‘उक्तञ्च’ लिखकर उद्धृत हैं। पृ० ३६१ में भाष्यकी ‘दग्धे बीजे’ कारिका उद्धृतकी गई है। इत्यादि प्रमाणोंके आधारसे यह नि सङ्कोच कहा जा सकता है कि प्रस्तुत भाष्य अकलङ्कदेवके सामने भी था। उनमें इसके कुछ मन्तव्योंकी समीक्षा भी की है।

सिद्धसेन और प्रभाचन्द्र—आ० सिद्धसेनके सन्मतितर्क, न्यायावतार, द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशतिका ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इनके सन्मतितर्क पर अभयदेवसूरिने विस्तृत व्याख्या लिखी है। डॉ जैकोवी न्यायावतारके प्रत्यक्ष लक्षणमें अभ्रान्त पद देखकर इनको धर्मकीर्तिका समकालीन, अर्थात् ईसाकी ७ वीं शताब्दीका विद्वान् मानते हैं। प० सुखलाल जी इन्हे विक्रमकी पाचवीं सदीका विद्वान् सिद्ध करते थे। पर अब उनका विश्वास है कि “सिद्धसेन ईसाकी छठी या सातवीं सदीमें हुए हों और उन्होंने संभवतः धर्मकीर्तिके ग्रन्थको देखा हो^१।” न्यायावतारकी रचनामें न्यायप्रवेशके साथ ही साथ न्यायत्रिन्दु भी अपना यत्किञ्चित् स्थान रखता ही है। आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ४३७) में पक्षप्रयोगका समर्थन करते समय ‘धानुष्क’ का दृष्टान्त दिया है। इसकी तुलना न्यायावतारके श्लोक १४-१६ से भलीभाँति की जा सकती है। न केवल मूलश्लोकसे ही, किन्तु इन श्लोकोंकी सिद्धर्षिकृत व्याख्या भी न्यायकुमुदचन्द्रकी शब्दरचनासे तुलनीय है।

धर्मदासगणि और प्रभाचन्द्र—श्वे० आचार्य धर्मदासगणिका उपदेशमाला ग्रन्थ प्राकृत-गाथानिबद्ध है। प्रसिद्धि तो यह रही है कि ये महावीरस्वामीके दीक्षित शिष्य थे। पर यह इतिहासविरुद्ध है, क्योंकि इन्होंने अपनी उपदेशमालामें वज्रसूरि आदिके नाम लिए हैं। अस्तु। उपदेशमाला पर सिद्धर्षिसूरिकृत प्राचीन टीका उपलब्ध है^२। सिद्धर्षिने उपमितिभवप्रपञ्चाकथा वि स० ६६२ ज्येष्ठ शुद्ध पचमीके दिन समाप्त की थी। अतः धर्मदासगणिकी उत्तरावधि विक्रम की ६ वीं शताब्दी माननेमें कोई बाधा नहीं है। प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ३३०) में उपदेशमाला (गा० १५) की ‘वरिससयदिकखयाए अज्जाए अज्ज दिक्खिओ साह’ इत्यादि गाथा प्रमाणरूपसे उद्धृत की है।

१ देखो गुजराती सन्मतितर्क पृ० ४०।

२ इंग्लिश सन्मतितर्क की प्रस्तावना।

३ जैनसाहित्यनो इतिहास पृ० १८६।

रडयो दंसणसारो हारो भव्वाण णवसए णवए । सिरिपासणाहगेहे सुविसुद्धं माहसुद्धदसमीण॥”
अर्थात् पूर्वाचार्यकृत गाथाओका संचय करके यह दर्शनसार ग्रन्थ बनाया गया है।
तथापि बहुत खोज करने पर भी यह गाथा किसी प्राचीन ग्रंथमें नहीं मिल सकी है। देवसेन
धारानगरीमें ही रहते थे, अतः धारानिवासी प्रभाचन्द्रके द्वारा भावसंग्रहसे भी उक्त गाथाका
उद्धृत किया जाना असंभव नहीं है। चूँकि दर्शनसारके बाद भावसंग्रह बनाया गया है, अतः
इसका रचनाकाल संभवतः विक्रम संवत् ६६७ (ई० ६४०) के आसपास ही होगा।

श्रुतकीर्ति और प्रभाचन्द्र—जैनेन्द्रके प्राचीन सूत्रपाठपर आचार्य श्रुतकीर्तिकृत पंचवस्तु-
प्रक्रिया उपलब्ध है^१। श्रुतकीर्तिने अपनी प्रक्रियाके अन्तमें श्रीमद्वृत्तिशब्दसे अभयनन्दिकृत
महावृत्ति और न्यासशब्दसे संभवतः प्रभाचन्द्रकृत न्यास, दोनोंका ही उल्लेख किया है। यदि
न्यासशब्द पूज्यपादके जैनेन्द्रन्यासका निर्देशक हो तो ‘टीकामाल’ शब्दसे तो प्रभाचन्द्रकी
टीकाका उल्लेख किया ही गया है। यथा—

“सूत्रस्तम्भसमुद्धृतं प्रविलसन्न्यासोरुरत्नक्षिति,
श्रीमद्वृत्तिकपाटसंपुटयुतं भाष्यौघशय्यातलम् ।
टीकामालमिहारुरुक्षुरचितं जैनेन्द्रशब्दागमम्,
प्रासादं पृथुपञ्चवस्तुकमिदं सोपानमारोहतात् ॥”

कनडी भाषाके चन्द्रप्रभचरित्रके कर्ता अगलकविने श्रुतकीर्तिको अपना गुरु बताया है—
“इति परमपुरुनाथकुलभूभृत्समुद्धृतप्रवचनसरित्सरिन्नाथश्रुतकीर्तित्रैविद्यचक्रवर्तिपदपद्मनिधा-
नदीपवर्तिश्रीमदगलदेवविरचिते चन्द्रप्रभचरिते ” । यह चरित्र शक संवत् १०११, ई०
१०८६ में बनकर समाप्त हुआ था। अतः श्रुतकीर्तिका समय लगभग १०८० ई० मानना
युक्तिसंगत है। इन श्रुतकीर्तिने न्यासको जैनेन्द्र व्याकरण रूपी प्रासादकी रत्नभूमिकी उपमा
दी है। इससे शब्दाम्भोजभास्करका रचनासमय लगभग ई० १०६० समर्थित होता है।

श्वे० आगमसाहित्य और प्रभाचन्द्र—भ० महावीरकी अर्धमागधी दिव्यध्वनिकी गणधरों
ने द्वादशांगी रूपमें रूँथा था। उस समय उन अर्धमागधी भाषामय द्वादशांग आगमोंकी परम्परा
श्रुत और स्मृत रूपमें रही, लिपिवद्ध नहीं थी। इन आगमोंका आखरी संकलन वीर सं० ६८०
(वि० ५१०) में श्वेताम्बराचार्य देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमणने किया था। अंगग्रन्थोंके सिवाय कुछ
अगवाय या अनगान्मक श्रुत भी है। छेदसूत्र अनंगश्रुतमें शामिल है। आ० प्रभाचन्द्रने
न्यायकुसुमचन्द्र (पृ० ८६८) के स्त्रीमुक्तिवाक्यके पूर्वपक्षमें कल्पसूत्र (५।२०) से “नो कण्ठ
निगन्धीण अचेत्ताण होत्ताण” यह सूत्रवाक्य उद्धृत किया है।

तत्त्वार्थभाष्यकार और प्रभाचन्द्र—तत्त्वार्थसूत्रके दो सूत्रपाठ प्रचलित हैं। एक तो
वह, जिस पर स्वयं वाचक उमास्वातिका स्वोपज्ञभाष्य प्रसिद्ध है, और दूसरा वह जिस पर पूज्य-
पादकृत नवार्थमिन्द्रि है। दिगम्बर परम्परामें पूज्यपादसम्मत सूत्रपाठ और श्वेताम्बरपरम्परामें भाष्य-

सम्मत सूत्रपाठ प्रचलित है। उमास्वातिके स्वोपज्ञभाष्यके कर्तृत्वके विषयमें आज कल विवाद चल रहा है। सुखतारसा० आदि कुछ विद्वान् भाष्यकी उमास्वातिकर्तृकताके विषयमें सन्दिग्ध हैं। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें दिगम्बरसूत्रपाठसे ही सूत्र उद्धृत किए हैं। उन्होंने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ८५६) के स्त्रीमुक्तिवादके पूर्वपक्षमें तत्त्वार्थभाष्यकी सम्बन्ध-कारिकाओंमेंसे “श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रसंनिद्धाः” कारिकाश उद्धृत किया है। तत्त्वार्थ-राजवार्तिक (पृ० १०) में भी “अनन्ताः सामायिकमात्रसिद्धाः” वाक्य उद्धृत मिलता है। इसी तरह तत्त्वार्थभाष्यके अन्तमें पाई जाने वाली ३२ कारिकाएँ राजवार्तिकके अन्तमें ‘उक्तञ्च’ लिखकर उद्धृत हैं। पृ० ३६१ में भाष्यकी ‘दग्धे बीजे’ कारिका उद्धृतकी गई है। इत्यादि प्रमाणोंके आधारसे यह नि सङ्कोच कहा जा सकता है कि प्रस्तुत भाष्य अकलङ्कदेवके सामने भी था। उनमें इसके कुछ मन्तव्योकी समीक्षा भी की है।

सिद्धसेन और प्रभाचन्द्र—आ० सिद्धसेनके सन्मतितर्क, न्यायावतार, द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशतिका ग्रन्थ प्रसिद्ध है। इनके सन्मतितर्क पर अभयदेवसूरिने विस्तृत व्याख्या लिखी है। डॉ जैकोबी न्यायावतारके प्रत्यक्ष लक्षणमें अभ्रान्त पद देखकर इनको धर्मकीर्तिका समकालीन, अर्थात् ईसाकी ७ वीं शताब्दीका विद्वान् मानते हैं। पं० सुखलाल जी इन्हे विक्रमकी पांचवीं सदीका विद्वान् सिद्ध करते थे। पर अब उनका विश्वास है कि “सिद्धसेन ईसाकी छठीं या सातवीं सदीमें हुए हों और उन्होंने सभवतः धर्मकीर्तिके ग्रन्थोको देखा हो^१।” न्यायावतारकी रचनामें न्यायप्रवेशके साथ ही साथ न्यायबिन्दु भी अपना यत्किञ्चित् स्थान रखता ही है। आ० प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ४३७) में पक्षप्रयोगका समर्थन करते समय ‘धानुष्क’ का दृष्टान्त दिया है। इसकी तुलना न्यायावतारके श्लोक १४-१६ से भलीभाँति की जा सकती है। न केवल मूलश्लोकसे ही, किन्तु इन श्लोकोकी सिद्धर्षिकृत व्याख्या भी न्यायकुमुदचन्द्रकी शब्दरचनासे तुलनीय है।

धर्मदासगणि और प्रभाचन्द्र—श्वे० आचार्य धर्मदासगणिका उपदेशमाला ग्रन्थ प्राकृत-गाथानिबद्ध है। प्रसिद्धि तो यह रही है कि ये महावीरस्वामीके दीक्षित शिष्य थे। पर यह इतिहासविरुद्ध है; क्योंकि इन्होंने अपनी उपदेशमालामें वज्रसूरि आदिके नाम लिए हैं। अस्तु। उपदेशमाला पर सिद्धर्षिसूरिकृत प्राचीन टीका उपलब्ध है^२। सिद्धर्षिने उपमितिभवप्रपञ्चाकथा वि स० ६६२ ज्येष्ठ शुद्ध पंचमीके दिन समाप्त की थी। अतः धर्मदासगणिकी उत्तरावधि विक्रम की ६ वीं शताब्दी माननेमें कोई बाधा नहीं है। प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ३३०) में उपदेशमाला (गा० १५) की ‘वरिससयदिकखयाए अज्जाए अज्ज दिक्खिओ साहू’ इत्यादि गाथा प्रमाणरूपसे उद्धृत की है।

१ देखो गुजराती सन्मतितर्क पृ० ४०।

२ इंग्लिश सन्मतितर्क की प्रस्तावना।

३ जैनसाहित्यनो इतिहास पृ० १८६।

हरिभद्र और प्रभाचन्द्र—आ० हरिभद्र श्वे० सम्प्रदायके युगप्रधान आचार्योंमेंसे हैं। कहा जाता है कि इन्होंने १४०० के करीब ग्रन्थोंकी रचना की थी। मुनि श्री जिनविजय जी-ने अनेक प्रबल प्रमाणोंसे इनका समय ई० ७०० से ७७० तक निर्धारित किया है। मेरा इसमें इतना संशोधन है—कि इनके समयकी उत्तरावधि ई० ८१० तक होनी चाहिए; क्योंकि जयन्त भट्टकी न्यायमंजरीका ‘गम्भीरगर्जितारम्भ’ श्लोक षड्दर्शनसमुच्चयमें शामिल हुआ है। मैं विस्तारसे लिख चुका हूँ कि जयन्तने अपनी मंजरी ई० ८०० के करीब बनाई है अतः हरिभद्रके समयकी उत्तरावधि कुछ और लम्बानी चाहिए। उस युगमें १०० वर्षकी आयु तो साधारणतया अनेक आचार्यों की देखी गई है। हरिभद्रसूरिके दार्शनिक ग्रन्थोंमें ‘षड्दर्शनसमुच्चय’ एक विशिष्ट स्थान रखता है। इसका—

“प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दश्चोपमया सह । अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥”

यह श्लोक न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ५०५) में उद्धृत है। यद्यपि इसी भावका एक श्लोक—
 “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शब्दश्चोपमया सह । अर्थापत्तिरभावश्च षडेते साध्यसाधकाः ॥”
 इस शब्दावलीके साथ कमलशीलकी तत्त्वसंग्रहपञ्जिका (पृ० ४५०) में मिलता है और उससे संभावना की जा सकती है कि जैमिनिकी षट्प्रमाणसंख्याका निदर्शक यह श्लोक किसी जैमिनिमतानुयायी आचार्यके ग्रन्थसे लिया गया होगा। यह संभावना हृदयको लगती भी है। परन्तु जबतक इसका प्रसाधक कोई समर्थ प्रमाण नहीं मिलता तबतक उसे हरिभद्रकृत माननेमें ही लाघव है। और बहुत कुछ संभव है कि प्रभाचन्द्रने इसे षड्दर्शनसमुच्चयसे ही उद्धृत किया हो। हरिभद्रने अपने ग्रन्थोंमें पूर्वपक्षके पल्लवन और उत्तरपक्षके पोषणके लिए अन्यग्रन्थकारोंकी कारिकाएँ, पर्याप्त मात्रामें, कहीं उन आचार्योंके नामके साथ और कहीं विना नाम लिए ही शामिल की हैं। अतः कारिकाओके विषयमें यह निर्णय करना बहुत कठिन हो जाता है कि ये कारिकाएँ हरिभद्रकी स्वरचित हैं या अन्यरचित होकर संगृहीत हैं? इसका एक और उदाहरण यह है कि—

“विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च । समुदेति यतो लोके रागादीनां गणोऽखिलः ॥
 आत्मात्मीयस्वभावाख्यः समुदयः स सम्मतः । क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ॥
 स मार्ग इति विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते । पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ॥
 धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च...”

ये चार श्लोक षड्दर्शनसमुच्चयके बौद्धदर्शनमें मौजूद हैं। इसी आनुपूर्वीसे ये ही श्लोक किञ्चित् शब्दभेदके साथ जिनसेनके आदिपुराण (पर्व ५ श्लो० ४२-४५) में भी विद्यमान हैं। रचनासे तो ज्ञात होता है कि ये श्लोक किसी बौद्धाचार्यने बनाए होंगे, और उसी बौद्धग्रन्थसे षड्दर्शनसमुच्चय और आदिपुराणमें पहुँचे हों। हरिभद्र और जिनसेन प्रायः समकालीन हैं, अतः यदि ये श्लोक हरिभद्रके होकर आदिपुराणमें आए हैं तो इसे उसमनयके असाम्प्रदायिक भावकी महत्त्वपूर्ण घटना समझनी चाहिए। हरिभद्रने तो शास्त्रवार्तासमुच्चयमें समन्तभद्रकी आसमीमांसाके श्लोक उद्धृत कर अपनी षड्दर्शनसमुच्चयक बुद्धिके प्रेरणा

बीजको ही मूर्तरूपमें अङ्कुरित किया है। यदि न्यायप्रवेशवृत्तिकार हरिभद्र ये ही हरिभद्र हैं तो उस वृत्ति (पृ० १३) में पाई जाने वाली पक्षशब्दकी 'पच्यते व्यक्तीक्रियते योऽर्थः सः पक्षः' इस व्युत्पत्तिकी अस्पष्ट छाया न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ४३८) में की गई पक्षकी व्युत्पत्ति पर आभासित होती है।

सिद्धर्षि और प्रभाचन्द्र—श्रीसिद्धर्षिगणि श्रे० आचार्य दुर्गस्वामीके शिष्य थे। इन्होंने ज्येष्ठ शुक्ला पंचमी, विक्रम संवत् १६२ (१ मई १०६ ई०) के दिन उपमितिभवप्रपञ्चा कथाकी समाप्ति की थी। सिद्धसेन दिवाकरके न्यायावतारपर भी इनकी एक टीका उपलब्ध है। न्यायावतार (श्लो० १६) में पक्षप्रयोगके समर्थनके प्रसंगमें लिखा है कि—“जिस तरह लक्ष्यनिर्देशके बिना अपनी धनुर्विद्याका प्रदर्शन करने वाले धनुर्धारीके गुण-दोषोका यथावत् निर्णय नहीं हो सकता, गुण भी दोषरूपसे तथा दोष भी गुणरूपसे प्रतिभासित हो सकते हैं, उसी तरह पक्षका प्रयोग किए बिना साधनवादीके साधन सम्बन्धी गुण-दोष भी विपरीत रूपमें प्रतिभासित हो सकते हैं, प्राश्निक तथा प्रतिवादी आदिको उनका यथावत् निर्णय नहीं हो सकता।” न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ४३७) के 'पक्षप्रयोगविचार' प्रकरणमें भी पक्षप्रयोगके समर्थनमें धनुर्धारी का दृष्टान्त दिया गया है। उसकी शब्दरचना तथा भावव्यञ्जनमें न्यायावतारके मूलश्लोकके साथ ही साथ सिद्धर्षिकृत व्याख्याका भी पर्याप्त शब्दसादृश्य पाया जाता है। अवतरणोंके लिए देखो—न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ४३७ टि० १।

अभयदेव और प्रभाचन्द्र—चन्द्रगच्छमें प्रद्युम्नसूरि बड़े ख्यात आचार्य थे। अभयदेव सूरि इन्हीं प्रद्युम्नसूरिके शिष्य थे। न्यायवनसिंह और तर्कपञ्चानन इनके विरुद्ध थे। सन्मतिनर्ककी गुजराती प्रस्तावना (पृ० ८३) में श्रीमान् पं० सुखलालजी और पं० वेचरदासजीने इनका समय विक्रमकी दशवीं सदीका उत्तरार्ध और ग्यारहवींका पूर्वार्ध निश्चित किया है। उत्तराध्ययनकी पाइयटीकाके रचयिता शान्तिसूरिने उत्तराध्ययनटीकाकी प्रशस्तिमें एक अभयदेव को प्रमाणविद्याका गुरु लिखा है। पं० सुखलालजीने शान्तिसूरिके गुरुरूपमें इन्हीं अभयदेवसूरिकी संभावना की है। प्रभावकचरित्रके उल्लेखानुसार शान्तिसूरिका स्वर्गवास वि० सं० १०१६ में हुआ था। इन्हीं शान्तिसूरिने धनपालकविकी तिलकमञ्जरी आख्यायिका का सशोधन किया था, और उस पर एक टिप्पण लिखा था। धनपाल कवि मुञ्ज तथा भोज दोनोंकी राजसभाओं में सम्मानित हुए थे। इन सब घटनाओंको मद्दे नजर रखते हुए अभयदेव सूरिका समय विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दी के अन्तिम भाग तक मान लेने में कोई बाधा प्रतीत नहीं होती। अभयदेव सूरिकी प्रामाणिक-प्रकाण्डताका जीवन्त रूप उनकी सन्मतिटीका में पद पद पर मिलता है। इस सुविस्तृत टीका की 'वादमहार्णव' के नामसे भी प्रसिद्धि रही है।

प्रभाचन्द्रके न्यायकुमुदचन्द्रकी अपेक्षा प्रमेयकमलमार्तण्डका अकल्पित सादृश्य इस टीका में पाया जाता है। अभयदेवसूरिने सन्मतिटीका में स्त्रीमुक्ति और केवलिकवलाहारका समर्थन किया है। इसमें दी गई दलीलोंमें तथा प्रभाचन्द्रके द्वारा किए गए उक्त वादोंके खण्डन की

युक्तियोंमें परस्पर कोई पूर्वोत्तरपक्षता नहीं देखी जाती । अभयदेव, शान्तिसूरि, और प्रभाचन्द्र करीब करीब समकालीन और समदेशीय थे । इसलिए यह अधिक संभव था कि स्त्रीमुक्ति और केवलिभुक्ति जैसे साम्प्रदायिक प्रकरणोंमें एक दूसरेका खंडन करते । - पर हम इनके ग्रन्थोंमें परस्पर खंडन नहीं देखते । इसका कारण मेरी समझमें तो यही आता है कि उस समय दिगम्बर आचार्य यापनीयोके साथ ही इस विषयकी चर्चा करते होंगे । यही कारण है कि जब प्रभाचन्द्रने शाकटायनके स्त्रीमुक्ति और केवलिभुक्ति प्रकरणोंका ही शब्दशः खंडन किया है तब श्वेताम्बराचार्य अभयदेव और शान्तिसूरिने शाकटायनकी दलीलोंके आधारसे ही अपने ग्रन्थोंके उक्त प्रकरण पुष्ट किए हैं । वादिदेवसूरिने अवश्य ही प्रभाचन्द्रके ग्रन्थोंके उक्त प्रकरणोंको पूर्वपक्षमें प्रभाचन्द्रका नाम लेकर उपस्थित किया है ।

सन्मतितर्कके सम्पादक श्रीमान् पं० सुखलालजी और बेचरदासजीने सन्मतितर्क प्रथम भाग (पृ० १३) की गुजराती प्रस्तावनामें लिखा है कि—“जो के आ टीकामां सैकड़ों दार्शनिक-ग्रन्थो नु दोहन जणाय छे, छुता सामान्यरीते मीमांसककुमारिलभट्टनु श्लोकवार्तिक, नालन्दा-विश्वविद्यालय ना आचार्य शान्तरक्षितकृत तत्त्वसंग्रह ऊपरनी कमलशीलकृत पजिका अने दिगम्बराचार्य प्रभाचन्द्रना प्रमेयकमलमार्त्तण्ड अने न्यायकुमुदचन्द्रोदय विगेरे ग्रंथों नु प्रतिविम्ब मुखपणे आ टीकामा छे ।” अर्थात् सन्मतितर्कटीका पर मीमांसाश्लोकवार्तिक, तत्त्वसंग्रहपंजिका, प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्र आदि ग्रन्थोंका प्रतिविम्ब पड़ा है । सन्मतितर्कके विद्वद्रूप सम्पादकोकी उक्त बातसे सहमति रखते हुए भी मैं उसमें इतना परिवर्धन और कर देना चाहता हूँ कि—“प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रका सन्मतितर्कसे शब्दसादृश्य मात्र साक्षात् विन्ध्य-प्रतिविम्बभाव होनेके कारण ही नहीं हैं, किन्तु तीनों ग्रन्थोंके बहुभागमें जो अकल्पित सादृश्य पाया जाता है वह तृतीयराशिमूलक भी है । ये तृतीय राशिके ग्रन्थ हैं—भट्टजयसिंहराशिका तत्त्वोपप्लवसिंह, व्योमशिवकी व्योमवती, जयन्तकी न्यायमञ्जरी, शान्तरक्षित और कमलशीलकृत तत्त्वसंग्रह और उसकी पजिका तथा विद्यानन्दके अष्टसहस्री, तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक, प्रमाणपरीक्षा, आपसरीक्षा आदि प्रकरण । इन्हीं तृतीयराशिके ग्रन्थोंका प्रतिविम्ब सन्मतितर्कटीका और प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें आया है ।” सन्मतितर्कटीका, प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रका तुलनात्मक अध्ययन करने से यह स्पष्ट मालूम होता है कि सन्मतितर्कका प्रमेयकमलमार्त्तण्डके साथ ही अधिक शब्दसादृश्य है । न्यायकुमुदचन्द्रमें जहाँ भी यत्किञ्चित् सादृश्य देखा जाता है वह प्रमेयकमलमार्त्तण्डप्रयुक्त ही है साक्षात् नहीं । अर्थात् प्रमेयकमलमार्त्तण्डके त्रिन प्रकरणों के त्रिम मन्दर्भमें सन्मतितर्कका सादृश्य है उन्हीं प्रकरणोंमें न्यायकुमुदचन्द्रमें भी शब्दसादृश्य पाया जाता है । इसमें यह तर्कणा की जा सकती है कि—सन्मतितर्ककी रचनाके समय न्यायकुमुदचन्द्रकी रचना नहीं हो सकी थी । न्यायकुमुदचन्द्र जयसिंहदेवके राज्यमें मन १०८० ई. में आसन्नमाना गया था जैसा कि उसकी अन्तिम प्रशस्तिसे विदित है । सन्मति-

तर्कटीका, प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रकी तुलनाके लिए देखो—प्रमेयकमलमार्त्तण्ड प्रथम अध्यायके टिप्पण तथा न्यायकुमुदचन्द्रके टिप्पणोंमें दिए गए सन्मतिटीका के अवतरण ।

वादि देवसूरि और प्रभाचन्द्र—देवसूरि श्रीमुनिचन्द्रसूरिके शिष्य थे । प्रभावक चरित्रके लेखानुसार मुनिचन्द्रने शान्तिसूरिसे प्रमाणविद्याका अध्ययन किया था । ये प्राग्वाटवशके रत्न थे । इन्होंने वि० सं० ११४३ में गुर्जर देशको अपने जन्मसे पूत किया था । ये भडोच नगरमें ६ वर्षकी अल्पवयमें वि० सं० ११५२ में दीक्षित हुए थे तथा वि० सं० ११७४ में इन्होंने आचार्यपद पाया था । राजर्षि कुमारपालके राज्यकालमें वि० सं० १२२६ में इनका स्वर्गवास हुआ । प्रसिद्ध है कि—वि० सं० ११८१ वैशाख शुद्ध पूर्णिमाके दिन सिद्धराजकी सभामें इनका दिगम्बरवादी कुमुदचन्द्रसे वाद हुआ था और इसी वादमें विजय पानेके कारण देवसूरि वादि देवसूरि कहे जाने लगे थे । इन्होंने प्रमाणनयतत्वालोकालङ्कार नामक सूत्र ग्रन्थ तथा इसी सूत्रकी स्याद्वादरत्नाकर नामक विस्तृत व्याख्या लिखी है । इनका प्रमाणनयतत्वालोकालङ्कार माणिक्यनन्दिकृत परीक्षामुखसूत्रका अपने ढगसे किया गया दूसरा संस्करण ही है । इन्होंने परीक्षामुखके ६ परिच्छेदोंका विषय ठीक उसी क्रमसे अपने सूत्रके आद्य ६ परिच्छेदोंमें यत्किञ्चित् शब्दभेद तथा अर्थभेदके साथ ग्रथित किया है । परीक्षामुखसे अतिरिक्त इसमें नयपरिच्छेद और वादपरिच्छेद नामक दो परिच्छेद और जोड़े गए हैं । माणिक्यनन्दिके सूत्रोंके सिवाय अकलङ्कके स्वविवृतियुक्त लघीयस्त्रय, न्यायविनिश्चय तथा विद्यानन्दके तत्त्वार्थश्लोक-वार्तिकका भी पर्याप्त साहाय्य इस सूत्रग्रन्थमें लिया गया है । इस तरह भिन्न भिन्न ग्रन्थोंमें विशकलित जैनपदार्थोंका शब्द एवं अर्थदृष्टिसे सुन्दर सकलन इस सूत्रग्रन्थमें हुआ है ।

परीक्षामुखसूत्रपर प्रभाचन्द्रकृत प्रमेयकमलमार्त्तण्ड नामकी विस्तृत व्याख्या है तथा अकलङ्कदेवके लघीयस्त्रयपर इन्हीं प्रभाचन्द्रका न्यायकुमुदचन्द्र नामका बृहत्काय टीकाग्रन्थ है । प्रभाचन्द्रने इन मूल ग्रन्थोंकी व्याख्याके साथही साथ मूलग्रन्थसे सम्बद्ध विषयोपर विस्तृत लेख भी लिखे हैं । इन लेखोंमें विविध विकल्पजालोंसे परपक्षका खडन किया गया है । प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रके तीक्ष्ण एवं आह्लादक प्रकाशमें जब हम स्याद्वादरत्नाकरको तुलनात्मक दृष्टिसे देखते हैं तब वादिदेवसूरिकी गुणग्राहिणी सग्रहदृष्टिकी प्रशंसा किए बिना नहीं रह सकते । इनकी सग्राहक वीजबुद्धि प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रसे अर्थ शब्द और भावोंको इतने चेतश्चमत्कारक ढगसे चुन लेती है कि अकेले स्याद्वादरत्नाकरके पढ़ लेनेसे न्यायकुमुदचन्द्र तथा प्रमेयकमलमार्त्तण्डका यावद्विषय विशद रीतिसे अवगत हो जाता है । वस्तुतः यह रत्नाकर उक्त दोनों ग्रन्थोंके शब्द-अर्थरत्नोका सुन्दर आकर ही है । यह रत्नाकर मार्त्तण्डकी अपेक्षा चन्द्र (न्यायकुमुदचन्द्र) में ही अधिक उद्बलित हुआ है । प्रकरणोंके क्रम और पूर्वपक्ष तथा उत्तरपक्षके जमानेकी पद्धतिमें कहीं कहीं तो न्यायकुमुदचन्द्रका इतना अधिक शब्दसादृश्य है कि दोनों ग्रन्थोंकी पाठशुद्धिमें एक दूसरेका मूलप्रतिकी तरह उपयोग किया जा सकता है ।

प्रतिबिम्बवाद नामक प्रकरणमें वादि देवसूरिने अपने रत्नाकर (पृ० ८६५) में न्याय-कुमुदचन्द्र (पृ० ४५५) में निर्दिष्ट प्रभाचन्द्रके मतके खंडन करनेका प्रयास किया है। प्रभाचन्द्रका मत है कि—प्रतिबिम्बकी उत्पत्तिमें जल आदि द्रव्य उपादान कारण हैं तथा चन्द्र आदि बिम्ब निमित्तकारण। चन्द्रादि बिम्बोंका निमित्त पाकर जल आदिके परमाणु प्रतिबिम्बाकारसे परिणत हो जाते हैं।

वादि देवसूरि कहते हैं कि—मुखादिबिम्बोंसे छायापुद्गल निकलते हैं और वे जाकर दर्पण आदिमें प्रतिबिम्ब उत्पन्न करते हैं। यहाँ छायापुद्गलोंका मुखादि बिम्बोंसे निकलनेका सिद्धान्त देवसूरिने अपने पूर्वाचार्य श्रीहरिभद्रसूरिके धर्मसारप्रकरणका अनुसरण करके लिखा है। वे इस समय यह भूल जाते हैं कि हम अपनेही ग्रन्थमें नैयायिकोंके चक्षुसे रश्मियोंके निकलनेके सिद्धान्तका खंडन कर चुके हैं। जब हम भासुररूपवाली आखसे भी रश्मियोंका निकलना युक्ति एव अनुभवसे विरुद्ध बताते हैं तब मुख आदि मलिन बिम्बोंसे छाया पुद्गलोंके निकलनेका समर्थन किस तरह किया जा सकता है? मजेदार बात तो यह है कि इस प्रकरणमें भी वादि देवसूरि न्यायकुमुदचन्द्रके साथही साथ प्रमेयकमलमार्त्तण्डका भी शब्दशः अनुसरण करते हैं। और न्यायकुमुदचन्द्रमें निर्दिष्ट प्रभाचन्द्रके मतके खंडनकी धुनमें स्वयं ही प्रमेयकमलमार्त्तण्डके उसी आशयके शब्दोंको सिद्धान्त मान बैठते हैं। वे रत्नाकरमें (पृ० ६१८) ही प्रमेयकमलमार्त्तण्ड का शब्दानुसरण करते हुए लिख जाते हैं कि—“स्वच्छताविशेषाद्धि जलदर्पणादयो मुखादित्यादिप्रतिबिम्बाकारविकारधारिणः सम्पद्यन्ते।”—अर्थात् विशेष स्वच्छताके कारण जल और दर्पण आदि ही मुख और सूर्य आदि बिम्बोंके आकारवाली पर्यायों को धारण करते हैं। कवलाहारके प्रकरणमें इन्होंने प्रभाचन्द्रके न्यायकुमुदचन्द्र और प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें दी गई दलीलोंका नामोल्लेख पूर्वक पूर्वपक्षमें निर्देश किया है और उनका अपनी दृष्टिसे खंडन भी किया है। इस तरह वादि देवसूरिने जब रत्नाकर लिखना प्रारम्भ किया होगा तब उनकी आंखोंके सामने प्रभाचन्द्रके ये दोनों ग्रन्थ बराबर नाचते रहे हैं।

हेमचन्द्र और प्रभाचन्द्र—विक्रमकी १२ वीं शताब्दीमें आ० हेमचन्द्रसे जैनसाहित्यके हेमयुगका प्रारम्भ होता है। हेमचन्द्रने व्याकरण, काव्य, छन्द, योग, न्याय आदि साहित्यके सभी विभागोंपर अपनी प्रौढ़ संग्राहक लेखनी चलाकर भारतीय साहित्यके भंडारको खूब समृद्ध किया है। अपने बहुमुख पाण्डित्यके कारण ये ‘कलिकाल सर्वज्ञ’ के नामसे भी ख्यात हैं। इनका जन्म समय कार्तिकी पूर्णिमा विक्रमसंवत् ११४५ है। वि० सं० ११५४ (ई० सन् १०१७) में ८ वर्षकी लघुवयमें इन्होंने दीक्षा धारण की थी। विक्रमसंवत् ११६६ (ई० सन् १११०) में २१ वर्षकी अवस्थामें ये सूरिपद पर प्रतिष्ठत हुए। ये महाराज जयसिंह मिद्धराज तथा राजर्षि कुमारपालकी राजसभाओंमें सबहुमान लब्धप्रतिष्ठ थे। वि० सं० १२२६ (ई० ११७३) में ८४ वर्षकी आयुमें ये दिवंगत हुए। इनकी न्यायविषयक रचना-प्रमाणमीमांसा जैनन्यायके ग्रन्थोंमें अपना एक विशिष्ट स्थान रखती है। प्रमाणमीमांसाके निग्रह-

स्थानके निरूपण और खंडनके समूचे प्रकरणमें तथा अनेकान्तमें दिए गए आठ दोषोंके परिहारके प्रसंगमें प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्डका शब्दशः अनुसरण किया गया है। प्रमाण-मीमांसाके अन्य स्थलोंमें प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्डकी छाप साक्षात् न पड़कर प्रमेयरत्नमालाके द्वारा पड़ी है। प्रमेयरत्नमालाकार अनन्तवीर्यने प्रमेयकमलमार्त्तण्डको ही सज्जित कर प्रमेयरत्नमालाकी रचना की है। अतः मध्यकदवाली प्रमाणमीमांसामें बृहत्काय प्रमेयकमलमार्त्तण्डका सीधा अनुसरण न होकर अपने समान परिमाणवाली प्रमेयरत्नमालाका अनुरण होना ही अधिक सगत मालूम होता है। प्रमाणमीमांसाके प्रायः प्रत्येक प्रकरण पर प्रमेयरत्नमालाकी शब्दरचनाने अपनी स्पष्ट छाप लगाई है। इस तरह आ० हेमचन्द्रने कहीं साक्षात् और कहीं परम्परया प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्डको अपनी प्रमाणमीमांसा बनाते समय मद्देनजर रखा है। प्रमेयरत्नमाला और प्रमाणमीमांसाके स्थलोंकी तुलनाके लिए सिंधी सीरिजसे प्रकाशित प्रमाणमीमांसाके भाषा टिप्पण देखना चाहिए।

मलयगिरि और प्रभाचन्द्र—विक्रमकी १२ वीं शताब्दीका उत्तरार्ध तथा तेरहवीं शताब्दीका प्रारम्भ जैनसाहित्यका हेमयुग कहा जाता है। इस युगमें आ० हेमचन्द्रके सहविहारी, प्रख्यात टीकाकार आचार्य मलयगिरि हुए थे। मलयगिरिने आवश्यकनिर्युक्ति, ओघनिर्युक्ति, नन्दीसूत्र आदि अनेकों आगमिकग्रन्थों पर संस्कृत टीकाएँ लिखी हैं। आवश्यकनिर्युक्तिकी टीका (पृ० ३७१ A) में वे अकलङ्कदेवके 'नयवाक्यमें भी स्यात्पदका प्रयोग करना चाहिए' इस मतसे असहमति जाहिर करते हैं। इसी प्रसंगमें वे पूर्वपक्षरूपसे लघीयस्त्रयस्वविवृति (का० ६२) का 'नयोऽपि तथैव सम्यगेकान्तविषयः स्यात्' यह वाक्य उद्धृत करते हैं। और इस वाक्यके साथ ही साथ प्रभाचन्द्रकृत न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ६६१) से उक्त वाक्यकी व्याख्या भी उद्धृत करते हैं। व्याख्याका उद्धरण इस प्रकारसे लिया गया है—“अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता नयोऽपि नयप्रतिपादकमपि वाक्यं न केवलं प्रमाणवाक्यमित्यपिशब्दार्थः, तथैव स्यात्पदप्रयोग-प्रकारेणैव सम्यगेकान्तविषयः स्यात्, यथा स्यादस्त्येव जीव इति, स्यात्पदप्रयोगाभावे तु मिथ्यैकान्तगोचरतया दुर्नय एव स्यादिति।”—इस अवतरणसे यह निश्चित हो जाता है कि मलयगिरिके सामने लघीयस्त्रयकी न्यायकुमुदचन्द्र नामकी व्याख्या थी।

अकलङ्कदेवने प्रमाण, नय और दुर्नयकी निम्नलिखित परिभाषाएँ की हैं—अनन्तधर्मात्मक वस्तुको अखण्डभावसे ग्रहण करनेवाला ज्ञान प्रमाण है। एकधर्मको मुख्य तथा अन्यधर्मोंको गौण करनेवाला, उनकी अपेक्षा रखनेवाला ज्ञान नय है। एकधर्मको ही ग्रहण करके जो अन्य धर्मोंका निषेध करता है—उनकी अपेक्षा नहीं रखता वह दुर्नय कहलाता है। अकलङ्कने प्रमाणवाक्यकी तरह नयवाक्यमें भी नयान्तरसापेक्षता दिखानेके लिए 'स्यात्' पदके प्रयोगका विधान किया है।

आ० मलयगिरि कहते हैं कि—जब नयवाक्यमें स्यात्पदका प्रयोग किया जाता है तब 'स्यात्' शब्दसे सूचित होनेवाले अन्य अशेषधर्मोंको भी विषय करनेके कारण नयवाक्य नयरूप न होकर प्रमाणरूप ही हो जायगा। इनके मतसे जो नय एक धर्मको अवधारणपूर्वक विषय

करके इतरनयसे निरपेक्ष रहता है वही नय कहा जा सकता है। इसीलिए इन्होंने सभी नयोंको मिथ्यावाद कहा है। मलयगिरिके कोषमें सुनय नामका कोई शब्दही नहीं है। जब स्यात्पदका प्रयोग किया जाता है तब वह प्रमाणकोटिमें पहुँचेगा तथा जब नयान्तरनिरपेक्ष रहेगा तब वह नयकोटिमें जाकर मिथ्यावाद हो जायगा। इन्होंने अकलंकदेवके इस तत्त्वको मद्देनजर नहीं रखा कि—नयवाक्यमें स्यात् शब्दसे सूचित होनेवाले अशेषधर्मोंका मात्र सद्भाव ही जाना जाता है, सो भी इसलिए कि कोई वादी उनका ऐकान्तिक निषेध न समझ ले। प्रमाणवाक्यकी तरह नयवाक्यमें स्याच्छब्दसे सूचित होनेवाले अशेषधर्म प्रधानभावसे विषय नहीं होते। यही तो प्रमाण और नयमें भेद है कि—जहाँ प्रमाणमें अशेष ही धर्म एकरूपसे—अखण्डभावसे विषय होते हैं वहाँ नयमें एकधर्म मुख्य होकर अन्य अशेषधर्म गौण हो जाते हैं, 'स्यात्' शब्दसे मात्र उनका सद्भाव सूचित होता रहता है। दुर्नयमें एकधर्म ही विषय होकर अन्य अशेषधर्मोंका तिरस्कार हो जाता है। अतः दुर्नयसे सुनयका पार्थक्य करनेके लिए सुनयवाक्यमें स्यात्पदका प्रयोग आवश्यक है। मलयगिरिके द्वारा की गई अकलंककी यह समालोचना उन्हीं तक सीमित रही। हेमचन्द्र आदि सभी आचार्य अकलंकके उक्त प्रमाण, नय और दुर्नयके विभागको निर्विवादरूपसे मानते आए हैं। इतना ही नहीं, उपाध्याय यशोविजयने मलयगिरिकी इस समालोचनाका सयुक्तिक उत्तर गुरुतत्त्वविनिश्चय (पृ० १७ B) में दे ही दिया है। उपाध्यायजी लिखते हैं कि यदि नयान्तरसापेक्ष नयका प्रमाणमें अन्तर्भाव किया जायगा तो व्यवहारनय तथा शब्द-नय भी प्रमाण ही हो जायेंगे। नयवाक्यमें होनेवाला स्यात्पदका प्रयोग तो अनेक धर्मोंका मात्र द्योतन करता है, वह उन्हें विवक्षितधर्मकी तरह नयवाक्यका विषय नहीं बनाता। इसलिए नयवाक्यमें मात्र स्यात्पदका प्रयोग होनेसे वह प्रमाणकोटिमें नहीं पहुँच सकता।

देवभद्र और प्रभाचन्द्र—देवभद्रसूरि मलधारिगच्छके श्रीचन्द्रसूरिके शिष्य थे। इन्होंने न्यायावतारटीका पर एक टिप्पण लिखा है। श्रीचन्द्रसूरिने वि० संवत् ११६३ (सन् ११३६) के दिवालीके दिन 'मुनिमुव्रत चरित्र' पूर्ण किया था। अतः इनके साक्षात् शिष्य देवभद्रका समय भी करीब सन् ११५० से १२०० तक सुनिश्चित होता है। देवभद्रने अपने न्यायावतार टिप्पणमें प्रभाचन्द्रकृत न्यायकुमुदचन्द्रके निम्नलिखित दो अवतरण लिए हैं—

१—“परिमण्डलाः परमाणवः तेषां भावः पारिमण्डल्यं वर्तुलत्वम्, न्यायकुमुदचन्द्रे प्रभाचन्द्रेणाप्येवं व्याख्यातत्वात्।” (पृ० २५)

२—“प्रभाचन्द्रस्तु न्यायकुमुदचन्द्रे विभाषा सद्धर्मप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः तां विदन्ति अधीयते वा वैभाषिकाः इत्युवाच।” (पृ० ७६)

ये दोनो अवतरण न्यायकुमुदचन्द्रमें क्रमशः पृ० ४३८ पं० १३ तथा पृ० ३६० पं० १ में पाए जाते हैं। इसके सिवाय न्यायावतारटिप्पणमें अनेक स्थानोंपर न्यायकुमुदचन्द्रका प्रतिबिम्ब स्पष्टरूपसे झलकता है।

मल्लिषेण और प्रभाचन्द्र—आ० हेमचन्द्रकी अन्ययोगव्यवच्छेदिकाके ऊपर मल्लिषेण की स्याद्वादमजरी नामकी सुन्दर टीका मुद्रित है। ये श्वेताम्बर सम्प्रदायके नागेन्द्रगच्छीय श्रीउदयप्रभसूरिके शिष्य थे। स्याद्वादमजरीके अन्तमें दी हुई प्रशस्तिसे ज्ञात होता है कि—इन्होंने शक संवत् १२१४ (ई० १२६३) में दीपमालिका शनिवारके दिन जिनप्रभसूरिकी सहायतासे स्याद्वादमजरी पूर्ण की थी। स्याद्वादमजरीकी शब्द रचनापर न्यायकुमुदचन्द्रका एक विलक्षण प्रभाव है। मल्लिषेणने का० १४ की व्याख्यामें विधिवादकी चर्चा की है। इसमें उन्होंने विधिवादियोंके आठ मतोंका निर्देश किया है। साथही साथ अपनी ग्रन्थमर्यादाके विचारसे इन मतोंके पूर्वपक्ष तथा उत्तरपक्षोंके विशेष परिज्ञानके लिए न्यायकुमुदचन्द्र ग्रन्थ देखनेका अनुरोध निम्नलिखित शब्दोंमें किया है—“एतेषां निराकरणं सपूर्वोत्तरपक्षं न्यायकुमुदचन्द्रादवसेयम्।” इस वाक्यसे स्पष्ट हो जाता है कि मल्लिषेण न केवल न्यायकुमुदचन्द्रके विशिष्ट अभ्यासी ही थे किन्तु वे स्याद्वादमजरीमें अचर्चित या अल्पचर्चित विषयोंके ज्ञानके लिए न्यायकुमुदचन्द्रको प्रमाणभूत आकर ग्रन्थ मानते थे। न्यायकुमुदचन्द्रमें विधिवादकी विस्तृत चरचा पृ० ५७३ से ५६८ तक है।

गुणरत्न और प्रभाचन्द्र—विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके उत्तरार्धमें तपागच्छमें श्रीदेव-सुन्दरसूरि एक प्रभावक आचार्य हुए थे। इनके पट्टशिष्य गुणरत्नसूरिने हरिभद्रकृत ‘षड्दर्शन-समुच्चय’ पर तर्करहस्यदीपिका नामकी बृहद्वृत्ति लिखी है। गुणरत्नसूरिने अपने क्रियारत्न-समुच्चय ग्रन्थकी प्रतियोका लेखनकाल विक्रम संवत् १४६८ दिया है। अतः इनका समय भी विक्रमकी १५ वीं सदीका उत्तरार्ध सुनिश्चित है। गुणरत्नसूरिने षड्दर्शनसमुच्चय टीकाके जैन-मत निरूपणमें मोक्षतत्त्वका सविस्तर विशद विवेचन किया है। इस प्रकरणमें इन्होंने स्वामित मोक्षस्वरूपके समर्थनके साथही साथ वैशेषिक, सांख्य, वेदान्ती तथा बौद्धोंके द्वारा माने गए मोक्षस्वरूपका बड़े विस्तारसे निराकरण भी किया है। इस परखडनके भागमें न्याय-कुमुदचन्द्रका मात्र अर्थ और भावकी दृष्टिसे ही नहीं, किन्तु शब्दरचना तथा युक्तियोंके कोटि-क्रमकी दृष्टिसे भी पर्याप्त अनुसरण किया गया है। इस प्रकरणमें न्यायकुमुदचन्द्रका इतना अधिक शब्दसादृश्य है कि इससे न्यायकुमुदचन्द्रके पाठकी शब्दशुद्धि करनेमें भी पर्याप्त सहायता मिली है। इसके सिवाय इस वृत्तिके अन्य स्थलोपर खासकर परपक्षखडनके भागोपर न्यायकुमुद-चन्द्रकी शुभ्रज्योत्स्ना जहाँ तहाँ छिटक रही है।

यशोविजय और प्रभाचन्द्र—उपाध्याय यशोविजयजी विक्रमकी १८ वीं सदीके युग प्रवर्तक विद्वान् थे। इन्होंने विक्रम संवत् १६८८ (ईस्वी १६३१) में ५० नयविजयजीके पास दीक्षा ग्रहण की थी। इन्होंने काशीमें नव्यन्यायका अध्ययन कर बादमें किसी विद्वान् पर विजय पानेसे ‘न्यायविशारद’ पद प्राप्त किया था। श्रीविजयप्रभसूरिने वि० सं० १७१८ में इन्हें ‘वाचक-उपाध्याय’ का सम्मानित पद दिया था। उपाध्याय यशोविजय वि० सं० १७४३

(सन् १६८६) में अनशन पूर्वक स्वर्गस्थ हुए थे । दशवीं शताब्दीसे ही नव्यन्यायके विकासने भारतीय दर्शनशास्त्रमें एक अपूर्व क्रान्ति उत्पन्न कर दी थी । यद्यपि दसवीं सदीके बाद अनेकों बुद्धिशाली जैनाचार्य हुए पर कोई भी उस नव्यन्यायके शब्दजालके जटिल अध्ययनमें नहीं पड़ा । उपाध्याय यशोविजय ही एकमात्र जैनाचार्य हैं जिन्होंने नव्यन्यायका समग्र अध्ययन कर उसी नव्यपद्धतिसे जैनपदार्थोंका निरूपण किया है । इन्होंने सैकड़ों ग्रन्थ बनाए हैं । इनका अध्ययन अत्यन्त तलस्पर्शी तथा बहुमुख था । सभी पूर्ववर्ती जैनाचार्योंके ग्रन्थोंका इन्होंने विधिवत् पारायण किया था । इनकी तीक्ष्ण दृष्टिसे धर्मभूषणयतिकी छोटीसी पर सुविशद रचनावाली न्यायदीपिका भी नहीं छूटी । जैनतर्कभाषामें अनेक जगह न्याय-दीपिकाके शब्द आनुपूर्वीसे ले लिए गए हैं । इनके शास्त्रवार्तासमुच्चयटीका आदि बृहद्ग्रन्थोंके परपक्ष खडनवाले अंशोंमें प्रभाचन्द्रके विविध विकल्पजाल स्पष्टरूपसे प्रतिबिम्बित हैं । इन्होंने प्रभाचन्द्रका केवल अनुसरण ही नहीं किया है किन्तु साम्प्रदायिक स्त्रीमुक्ति और कवलाहार जैसे प्रकरणोंमें प्रभाचन्द्रके मन्तव्योंकी समालोचना भी की है ।

उपरिलिखित वैदिक अवैदिकदर्शनोंकी तुलनासे प्रभाचन्द्रके अगाध, तलस्पर्शी, सूक्ष्म दार्शनिक अध्ययनका यत्किञ्चित् आभास हो जाता है । बिना इस प्रकारके बहुश्रुत अवलोकनके प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्र जैसे जैनदर्शनके प्रतिनिधि ग्रन्थोंके प्रणयनका उल्लास ही नहीं हो सकता था । जैनदर्शनके मध्ययुगीन ग्रन्थोंमें प्रभाचन्द्रके ये ग्रन्थ अपना विशिष्ट स्थान रखते हैं । ये पूर्वयुगीन ग्रन्थोंका प्रतिबिम्ब लेकर भी पारदर्शी दर्पणकी तरह उत्तर-कालीन ग्रन्थोंके लिए आधारभूत हुए हैं, और यही इनकी अपनी विशेषता है । बिना इस आदान-प्रदानके दार्शनिक साहित्यका विकास इस रूपमें तो हो ही नहीं सकता था ।

प्रभाचन्द्रका आयुर्वेदज्ञान—प्रभाचन्द्र शुष्क तार्किक ही नहीं थे; किन्तु उन्हें जीवनोपयोगी आयुर्वेदका भी परिज्ञान था । प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ४२४) में वे वधिरता तथा अन्य कर्णरोगोंके लिए बलातैलका उल्लेख करते हैं । न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ६६६) में द्वाया आदिको पौष्टलिक निद्रा करते समय उनमें गुणोंका सद्भाव दिखानेके लिए उनने वैद्यकशास्त्रका निम्नलिखित श्लोक प्रमाणरूपसे उद्धृत किया है—

“आनपः कटुको रुक्षः छाया मधुग्शीतला ।

वपायमधुरा ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं (करं) तमः ॥”

यह श्लोक राजनिवण्ण आदिमें कुछ पाठभेदके साथ पाया जाता है । इसी तरह जैनेन्द्रियोंके गुणपदार्थोंका खडन करते समय (न्यायकु० पृ० २७५) वैद्यकतन्त्रमें प्रसिद्ध शिङ्ग, शिङ्ग, मर, शिङ्ग, मर आदि गुणोंके नाम लिखे हैं । प्रमेयकमलमार्त्तण्ड (पृ० ८) में नन्द-वेद—शुष्क जैनेन्द्रियोंके तन्त्रमें पादरोगकी उत्पत्ति बताई है ।

प्रभाचन्द्रकी कल्पनाशक्ति—सामान्यतः वस्तुकी अनन्तान्मकता या अनेकवर्माभासकी चित्तिनिरूपण आदि आचार्योंने चित्रज्ञान, सामान्यविशेष, संचकज्ञान और नाना-

आदिके दृष्टान्त दिए हैं। पर प्रभाचन्द्रने एक ही वस्तुकी अनेकरूपताके समर्थनके लिए न्याय-कुमुदचन्द्र (पृ० ३६६) में 'उमेश्वर' का दृष्टान्त भी दिया है। वे लिखते हैं कि जैसे एक ही शिव वामाङ्गमें उमा-पार्वतीरूप होकर भी दक्षिणाङ्गमें विरोधी शिवरूपको धारण करते हैं और अपने अर्धनारीश्वररूपको दिखाते हुए अखंड बने रहते हैं उसी तरह एक ही वस्तु विरोधी दो या अनेक आकारोंको धारण कर सकती है। इसमें कोई विरोध नहीं होना चाहिए।

उदारविचार—आ० प्रभाचन्द्र सच्चे तार्किक थे। उनकी तर्कणा शक्ति और उदार विचारोका स्पष्ट परिचय ब्राह्मणत्व जातिके खण्डनके प्रसङ्गमें मिलता है। इस प्रकरणमें उन्होंने ब्राह्मणत्व जातिके नित्यत्व और एकत्वका खण्डन करके उसे सदृशपरिणमन रूप ही सिद्ध किया है। वे जन्मना जातिका खण्डन बहुविध विकल्पोसे करते हैं और स्पष्ट शब्दोंमें उसे गुण-कर्मानुसारिणी मानते हैं। वे ब्राह्मणत्व जाति निमित्तक वर्णाश्रमव्यवस्था और तप दान आदिके व्यवहारको भी क्रियाविशेष और यज्ञोपवीत आदि चिह्नसे उपलक्षित व्यक्ति विशेषमें ही करनेकी सलाह देते हैं—

“ननु ब्राह्मणत्वादिसामान्यानभ्युपगमे कथं भवतां वर्णाश्रमव्यवस्था तन्निबन्धनो वा तपोदानादिव्यवहारः स्यात् ? इत्यप्यचोद्यम्, क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिह्नोपलक्षिते व्यक्ति-विशेषे तद्व्यवस्थाया, तद्व्यवहारस्य चोपपत्तेः। तन्न भवत्कल्पितं नित्यादिस्वभाव ब्राह्मण्यं कुतश्चिदपि प्रमाणात् प्रसिद्धयतीति क्रियाविशेषनिबन्धन एवायं ब्राह्मणादिव्यवहारो युक्तः।”

[न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ७७८ । प्रमेयकमलमार्तण्ड पृ० ४८६]

“प्रश्न—यदि ब्राह्मणत्व आदि जातियाँ नहीं हैं तब जैनमतमें वर्णाश्रमव्यवस्था और ब्राह्मणत्व आदि जातियोसे सम्बन्ध रखनेवाला तप दान आदि व्यवहार कैसे होगा ? उत्तर—जो व्यक्ति यज्ञोपवीत आदि चिह्नको धारण करे तथा ब्राह्मणोंके योग्य विशिष्ट क्रियाओंका आचरण करें उनमें ब्राह्मणत्व जातिसे सम्बन्ध रखने वाली वर्णाश्रमव्यवस्था और तप दान आदि व्यवहार भली भाँति किये जा सकते हैं। अतः आपके द्वारा माना गया नित्य आदि स्वभाववाला ब्राह्मणत्व किसी भी प्रमाणसे सिद्ध नहीं होता, इसलिये ब्राह्मण आदि व्यवहारों को क्रियानुसार ही मानना युक्तिसंगत है।”

वे प्रमेयकमलमार्तण्ड (पृ० ४८७) में और भी स्पष्टतासे लिखते हैं कि—“तन सदृशक्रियापरिणामादिनिबन्धनैवेय ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यवस्था—इसलिये यह समस्त ब्राह्मण क्षत्रिय आदि व्यवस्था सदृश क्रिया और सदृश परिणमन आदिके निमित्तसे होती ही है।”

बौद्धोंके वग्गपद और श्वे० आगम उत्तराध्ययनसूत्रमें स्पष्ट शब्दोंमें ब्राह्मणत्व जातिको गुण और कर्मके अनुसार बताकर उसको जन्मना माननेके सिद्धान्तका खण्डन किया है—

“न जटाहिं न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

जम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो ॥

न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्तिसंभवं ।” [धम्मपद गा० ३६३]

“कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ ।-

वईसो कम्मुणा होइ सुदो हवइ कम्मुणा ॥” [उत्तरा० २५।३३]

दिगम्बर आचार्योंमें वराङ्गचरित्रके कर्ता श्री जटासिहनन्दि कितने स्पष्ट शब्दोंमें जातिको क्रियानिमित्तक लिखते हैं—

“क्रियाविशेषाद् व्यवहारमात्रात् दयाभिरक्षाकृषिशिल्पभेदात् ।

शिष्टाश्च वर्णाश्चतुरो वदन्ति न चान्यथा वर्णचतुष्टयं स्यात् ॥” [वराङ्गचरित २५।११]

“शिष्टजन इन ब्राह्मण आदि चारों वर्णोंको ‘अहिंसा आदि व्रतोका पालन, रक्षा करना, खेती आदि करना, तथा शिल्पवृत्ति’ इन चार प्रकारकी क्रियाओंसे ही मानते हैं । यह सब वर्णव्यवस्था व्यवहार मात्र है । क्रियाके सिवाय और कोई वर्णव्यवस्थाका हेतु नहीं है ।”

ऐसे ही विचार तथा उद्गार पद्मपुराणकार रविषेण, आदि पुराणकार जिनसेन, तथा धर्म-परीक्षाकार अमितगति आदि आचार्योंके पाए जाते हैं^१ । आ० प्रभाचन्द्रने, इन्हीं वैदिक संस्कृति द्वारा अनभिभूत, परम्परागत जैनसंस्कृतिके विशुद्ध विचारोका, अपनी प्रखर तर्कधारासे परिसिद्धान्त कर पोषण किया है । यद्यपि ब्राह्मणत्वजातिके खण्डन करते समय प्रभाचन्द्रने प्रधानतया उसके नित्यत्व और ब्रह्मप्रभवत्व आदि अशोके खण्डनके लिए इस प्रकरणको लिखा है और इसके लिखनेमें प्रज्ञाकर गुप्तके प्रमाणवार्तिकालङ्कार तथा शान्तरक्षितके तत्त्वसंग्रहने पर्याप्त प्रेरणा दी है परन्तु इससे प्रभाचन्द्रकी अपनी जातिविषयक स्वतन्त्र चिन्तनवृत्तिमें कोई कमी नहीं आती । उन्होंने उसके हर एक पहलू पर विचार करके ही अपने उक्त विचार स्थिर किए ।

§ २. प्रभाचन्द्रका समय—

कार्यक्षेत्र और गुरुकुल—आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड, न्यायकुमुदचन्द्र आदिकी प्रशस्तिमें ‘पद्मनन्दि सैद्धान्त’ को अपना गुरु लिखा है । श्रृंगवेल्गोलाके शिलालेख (नं० ४०) में गोल्लाचार्यके शिष्य पद्मनन्दि सैद्धान्तिकका उल्लेख है । और इसी शिलालेखमें आगे चलकर प्रथिततर्कग्रन्थकार, शब्दाम्भोरुहभास्कर प्रभाचन्द्रका शिष्यरूपमें वर्णन किया गया है । प्रभाचन्द्रके प्रथिततर्कग्रन्थकार और शब्दाम्भोरुहभास्कर ये दोनो विशेषण यह स्पष्ट बतला रहे हैं कि ये प्रभाचन्द्र न्यायकुमुदचन्द्र और प्रमेयकमलमार्त्तण्ड जैसे प्रथित तर्कग्रन्थोंके रचयिता थे तथा शब्दाम्भोजभास्करनामक जैनेन्द्रन्यासके कर्त्ता भी थे । इसी शिलालेखमें पद्मनन्दि सैद्धान्तिकको अविद्वक्कर्णादिक और कौमारदेवव्रती लिखा है । इन विशेषणोंसे ज्ञात होता है कि—पद्मनन्दि सैद्धान्तिकने कर्णवेत्त होनेके पहिले ही दीक्षा धारण की होगी और इसीलिए ये कौमारदेवव्रती कहे जाते थे । ये मूलमन्वान्तर्गत नन्दिगणके प्रभेदरूप देशीगणके श्रीगोल्लाचार्यके शिष्य थे ।

१ देवों—न्यायकुमुदचन्द्र पृ० ७७८ टि० ९ । २ जैनशिलालेखसंग्रह, माणिकचन्द्रग्रन्थमाला ।

प्रभाचन्द्रके सधर्मा श्रीकुलभूषण मुनि थे । कुलभूषण मुनि भी सिद्धान्तशास्त्रोके पारगामी और चारित्रसागर थे । इस शिलालेखमें कुलभूषणमुनिकी शिष्यपरम्पराका वर्णन है, जो दक्षिणदेशमे हुई थी । तात्पर्य यह कि आ० प्रभाचन्द्र मूलसधान्तर्गत नन्दिगणकी आचार्यपरम्परामे हुए थे । इनके गुरु पद्मनन्दिसेद्धान्त थे और सधर्मा थे कुलभूषणमुनि । मालूम होता है कि प्रभाचन्द्र पद्मनन्दिसे शिक्षा-दीक्षा लेकर धारानगरीमे चले आए, और यहीं उन्होंने अपने ग्रन्थोकी रचना की । ये धाराधीशभोजके मान्य विद्वान् थे । प्रमेयकमलमार्त्तण्डकी “श्रीभोज-देवराज्ये धारानिवासिना” आदि अन्तिम प्रशस्तिसे स्पष्ट है कि—यह ग्रन्थ धारानगरीमें भोज-देवके राज्यमें बनाया गया है । न्यायकुमुदचन्द्र, आराधनागद्यकथाकोश और महापुराण-टिप्पणकी अन्तिम प्रशस्तियोंके “श्रीजयसिंहदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना” शब्दोंसे इन ग्रन्थोकी रचना भोजके उत्तराधिकारी जयसिंहदेवके राज्यमें हुई ज्ञात होती है । इसलिए प्रभाचन्द्रका कार्यक्षेत्र धारानगरी ही मालूम होता है । संभव है कि इनकी शिक्षा-दीक्षा दक्षिणमें हुई हो ।

श्रवणवेल्गोलाके शिलालेख न० ५५ में मूलसधके देशीगणके देवेन्द्रसैद्धान्तदेवका उल्लेख है । इनके शिष्य चतुर्मुखदेव और चतुर्मुखदेवके शिष्य गोपनन्दि थे । इसी शिलालेखमें इन गोपनन्दिके सधर्मा एक प्रभाचन्द्रका वर्णन इस प्रकार किया गया है—

“अवर सधर्मरु-

श्रीधाराधिपभोजराजमुकुटप्रोताश्मरश्मिच्छटा-

च्छायाकुङ्कुमपङ्कलितचरणाम्भोजातलक्ष्मीधवः ।

न्यायाब्जाकरमण्डने दिनमणिश्शब्दाब्जरोदोमणिः,

स्थेयात्पण्डितपुण्डरीकतरणिः श्रीमान् प्रभाचन्द्रमाः ॥१७॥

श्रीचतुर्मुखदेवानां शिष्योऽधृष्यः प्रवादिभिः ।

पण्डितश्रीप्रभाचन्द्रो रुद्रवादिगजाङ्कुशः ॥१८॥”

इन श्लोकोमें वर्णित प्रभाचन्द्र भी धाराधीश भोजराजके द्वारा पूज्य थे, न्यायरूप कमल-समूह (प्रमेयकमल) के दिनमणि (मार्त्तण्ड) थे, शब्दरूप अब्ज (शब्दाम्भोज) के विकास करनेको रोदोमणि (भास्कर) के समान थे । पण्डित रूपी कमलोके प्रफुल्लित करने वाले सूर्य थे, रुद्रवादि गजोको वश करनेके लिए अंकुशके समान थे तथा चतुर्मुखदेवके शिष्य थे । क्या इस शिलालेखमें वर्णित प्रभाचन्द्र और पद्मनन्दि सैद्धान्तके शिष्य, प्रथितर्कग्रन्थकार एव शब्दाम्भोजभास्कर प्रभाचन्द्र एक ही व्यक्ति हैं ? इस प्रश्न का उत्तर ‘हाँ’ में दिया जा सकता है, पर इसमें एकही बात नयी है । वह है—गुरुरूपसे चतुर्मुखदेवके उल्लेख होनेकी । मैं समझता हूँ कि—यदि प्रभाचन्द्र धारामें आनेके बाद अपनेही देशीयगणके श्री चतुर्मुखदेवको आदर और गुरुकी दृष्टिसे देखते हो तो कोई आश्चर्यकी बात नहीं है । पर यह सुनिश्चित है कि प्रभाचन्द्रके आद्य और परमादरणीय उपास्य गुरु पद्मनन्दि सैद्धान्त ही थे । चतुर्मुखदेव द्वितीय गुरु या गुरुसम हो सकते हैं । यदि इस शिलालेखके प्रभाचन्द्र और प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदि

के रचयिता एक ही व्यक्ति हैं तो यह निश्चितरूपसे कहा जा सकता है कि प्रभाचन्द्र धारा-धीश भोजके समकालीन थे । इस शिलालेखमे प्रभाचन्द्रको गोपनन्दिका सधर्मा कहा गया है । हलेबेलगोलके एक शिलालेख (नं० ४६२, जैनशिलालेखसंग्रह) में होयसलनरेश एरेयङ्ग द्वारा गोपनन्दि पण्डितदेवको दिए गए दानका उल्लेख है । यह दान पौष शुद्ध १३, संवत् १०१५ मे दिया गया था । इस तरह सन् १०६४ मे प्रभाचन्द्रके सधर्मा गोपनन्दिकी स्थिति होनेसे प्रभाचन्द्रका समय सन् १०६५ तक माननेका पूर्ण समर्थन होता है ।

समयविचार—आचार्य प्रभाचन्द्रके समयके विषयमे डॉ० पाठक, प्रेमीजी § तथा मुस्तार सा० आदिका प्रायः सर्वसम्मत मत यह रहा है कि आचार्य प्रभाचन्द्र ईसाकी ८ वीं शताब्दीके उत्तरार्ध एवं नवीं शताब्दीके पूर्वार्धवर्ती विद्वान् थे । और इसका मुख्य आधार है जिनसेनकृत आदिपुराण का यह श्लोक—

“चन्द्रांशुशुभ्रयशसं प्रभाचन्द्रकविं स्तुवे । कृत्वा चन्द्रोदयं येन शश्वदाह्लादितं जगत् ॥”

अर्थात्—‘जिनका यश चन्द्रमाकी किरणोंके समान धवल है, उन प्रभाचन्द्रकविकी स्तुति करता हूँ । जिन्होंने चन्द्रोदयकी रचना करके जगत् को आह्लादित किया है ।’ इस श्लोकमें चन्द्रोदयसे न्यायकुमुदचन्द्रोदय (न्यायकुमुदचन्द्र) ग्रन्थका सूचन समझ गया है । आ० जिनसेनने अपने गुरु वीरसेनकी अधूरी जयधवला टीकाको शक सं० ७५६ (ईसवी ८३७) की फाल्गुन शुक्ला दशमी तिथिको पूर्ण किया था । इस समय अमोघवर्षका राज्य था । जयधवलाकी समाप्तिके अनन्तर ही आ० जिनसेनने आदिपुराणकी रचना की थी । आदिपुराण जिनसेनकी अन्तिम कृति है । वे इसे अपने जीवनमें पूर्ण नहीं कर सके थे । उसे इनके शिष्य गुणभद्रने पूर्ण किया था । तात्पर्य यह कि जिनसेन आचार्यने ईसवी ८४० के लगभग आदिपुराणकी रचना प्रारम्भ की होगी । इसमे प्रभाचन्द्र तथा उनके न्यायकुमुदचन्द्रका उल्लेख मानकर डॉ० पाठक आदिने निर्विवादरूपसे प्रभाचन्द्रका समय ईसाकी ८ वीं शताब्दीका उत्तरार्ध तथा नवीं का पूर्वार्ध निश्चित किया है ।

सुहृद्वर पं० कैलाशचन्द्रजी शास्त्रीने न्यायकुमुदचन्द्र प्रथमभाग की प्रस्तावना (पृ० १२३) में डॉ० पाठक आदिके मतका निरास करते हुए प्रभाचन्द्रका समय ई० ६५० से १०२० तक

§ श्रीमान् प्रेमीजीका विचार अब बदल गया है । वे अपने “श्रीचन्द्र और प्रभाचन्द्र” लेख (अनेकान्त वर्ष ४ अंक १) में महापुराणटिप्पणकार प्रभाचन्द्र तथा प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और गद्यकथाकोश आदिके कर्त्ता प्रभाचन्द्रका एक ही व्यक्ति होना सूचित करते हैं । वे अपने एक पत्रमे मुझे लिखते हैं कि—“हम समझते हैं कि प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रके कर्त्ता प्रभाचन्द्र ही महापुराणटिप्पणके कर्त्ता हैं । और तन्वार्थवृत्तिपद (सर्वार्थसिद्धिके पदोका प्रकटीकरण), समाधितन्त्रटीका, आत्मानुशासनतिलक, क्रिया-कलापटीका, प्रवचनसारसरोजभास्कर (प्रवचनसारकी टीका) आदिके कर्त्ता, और शायद रत्नकरण्डटीकाके कर्त्ता भी वही हैं ।”

‡ पं० कैलाशचन्द्रजीने आदिपुराणके ‘चन्द्रांशुशुभ्रयशसं’ श्लोकमें चन्द्रोदयकार किसी अन्य प्रभाचन्द्रकविका उल्लेख बताया है, जो ठीक है । पर उन्होंने आदिपुराणकार जिनसेनके द्वारा न्यायकुमुदचन्द्रकार प्रभाचन्द्रके स्मृत होनेमें बाधक जो अन्य तीन हेतु दिए हैं वे बलवत् नहीं मालूम होते । यतः (१) आदि-

निर्धारित किया है। इस निर्धारित समयकी शताब्दियाँ तो ठीक हैं पर दशकोमे अन्तर है। तथा जिन आधारोंसे यह समय निश्चित किया गया है वे भी अभ्रान्त नहीं है। ५० जीने प्रभाचन्द्रके ग्रन्थोमे व्योमशिवाचार्यकी व्योमवती टीकाका प्रभाव देखकर प्रभाचन्द्रकी पूर्वावधि १५० ई० और पुष्पदन्तकृत महापुराणके प्रभाचन्द्रकृत टिप्पणको वि० स० १०८० (ई० १०२३) मे समाप्त मानकर उत्तरावधि १०२० ई० निश्चित की है। मैं 'व्योमशिव और प्रभाचन्द्र' की तुलना करते समय (पृ० ८) व्योमशिवका समय ईसाकी सातवीं शताब्दीका उत्तरार्ध निर्धारित कर आया हूँ। इसलिए मात्र व्योमशिवके प्रभावके कारण ही प्रभाचन्द्रका समय ई० १५० के बाद नहीं जा सकता। महापुराणके टिप्पणकी वस्तुस्थिति तो यह है कि—पुष्पदन्तके महापुराण पर श्रीचन्द्र आचार्यका भी टिप्पण है और प्रभाचन्द्र आचार्यका भी। बलात्कारगणके श्रीचन्द्रका टिप्पण भोजदेवके राज्यमें बनाया गया है। इसकी प्रशस्ति निम्न लिखित है—

पुराणकार इसके लिए बाध्य नहीं माने जा सकते कि यदि वे प्रभाचन्द्रका स्मरण करते हैं तो उन्हें प्रभाचन्द्रके द्वारा स्मृत अनन्तवीर्य और विद्यानन्दका स्मरण करना ही चाहिए। विद्यानन्द और अनन्तवीर्यका समय ईसाकी नवीं शताब्दीका पूर्वार्ध है, और इसलिए वे आदिपुराणकारके समकालीन होते हैं। यदि प्रभाचन्द्र भी ईसाकी नवीं शताब्दीके विद्वान् होते, तो भी वे अपने समकालीन विद्यानन्द आदि आचार्योंका स्मरण करके भी आदि-पुराणकार द्वारा स्मृत हो सकते थे। (२) 'जयन्त और प्रभाचन्द्र' की तुलना करते समय मैं जयन्तका समय ई० ७५० से ८४० तक सिद्ध कर आया हूँ। अतः समकालीनवृद्ध जयन्त से प्रभावित होकर भी प्रभाचन्द्र आदिपुराणमे उल्लेख्य हो सकते हैं। (३) गुणभद्रके आत्मानुशासन से 'अन्धादय महानन्ध.' श्लोक उद्धृत किया जाना अवश्य ऐसी बात है जो प्रभाचन्द्रका आदिपुराणमे उल्लेख होनेकी बाधक हो सकती है। क्योंकि आत्मानुशासनके "जिनसेनाचार्यपादस्मरणाधीनचेतसाम्। गुणभद्रभदन्तानां कृतिरात्मानु-शासनम् ॥" इस अन्तिमश्लोकसे ध्वनित होता है कि यह ग्रन्थ जिनसेन स्वामीकी मृत्युके बाद बनाया गया है, क्योंकि वही समय जिनसेनके पादोंके स्मरणके लिए ठीक जँचता है। अतः आत्मानुशासनका रचना-काल सन् ८५० के करीब मालूम होता है। आत्मानुशासन पर प्रभाचन्द्रकी एक टीका उपलब्ध है। उसमे प्रथम श्लोकका उत्थान वाक्य इस प्रकार है— "बृहद्धर्मभ्रातुर्लोकसेनस्य विषयव्यामुग्धबुद्धेः सम्बोधनव्याजेन सर्वसत्त्वोपकारक सन्मार्गमुपदर्शयितुकामो गुणभद्रदेव " अर्थात्—गुणभद्र स्वामीने विषयोंकी ओर चंचल चित्तवृत्तिवाले बड़े धर्मभाई (?) लोकसेनको समझानेके वहाने आत्मानुशासन ग्रन्थ बनाया है। ये लोकसेन गुणभद्रके प्रियशिष्य थे। उत्तरपुराणकी प्रशस्तिमे इन्हीं लोकसेनकी स्वयं गुणभद्रने 'विदितसकलशास्त्र, मुनीश, कवि, अविकलवृत्त' आदि विशेषण दिए हैं। इससे इतना अनुमान तो सहज ही किया जा सकता है कि आत्मानुशासन उत्तरपुराणके बाद तो नहीं बनाया गया क्योंकि उस समय लोकसेनमुनि विषयव्यामुग्ध-बुद्धि न होकर विदितसकलशास्त्र एव अविकलवृत्त हो गए थे। अतः लोकसेनकी प्रारम्भिक अवस्थामें, उत्तर-पुराणकी रचनाके पहिले ही आत्मानुशासनका रचा जाना अधिक संभव है। ५० नाथूरामजी प्रेमीने विद्वद्रत्न-माला (पृ० ७५) मे यही सभावना की है। आत्मानुशासन गुणभद्रकी प्रारम्भिक कृति ही मान्य होती है। और गुणभद्रने इसे उत्तरपुराणके पहिले जिनसेन की मृत्युके बाद बनाया होगा। परन्तु आत्मानुशासनकी आन्तरिक जाँच करने से हम इस परिणाम पर पहुँचे हैं कि इसमे अन्य विषयोंके सुभाषितोंका भी यथावमन समावेश किया गया है। उदाहरणार्थ—आत्मानुशासनका ३२ वां पद्य 'नेता यस्य बृहस्पति' भर्तृहृन्ने नीति-शतकका ८८वां श्लोक है, आत्मानुशासनका ६७ वां पद्य 'यदेतत्स्वच्छन्द' वेङ्गय्यनकवा ५० वां श्लोक है। ऐसी स्थितिमे 'अन्धादय महानन्ध' सुभाषित पद्य भी गुणभद्रका स्वरचित ही है यह निश्चय पूर्वक नहीं कह सकते। तथापि किसी अन्य प्रबल प्रमाणके अभावमे अभी इन विषयमे लक्ष्य कुछ नहीं कहा जा सकता।

“श्री विक्रमादित्यसंवत्सरे वर्षाणामशीत्यधिकसहस्रे महापुराणविषमपदविवरणं सागर-
सेनसैद्धान्तान् परिज्ञाय मूलटिप्पणिकाञ्चालोक्य कृतमिदं समुच्चयटिप्पणम् अज्ञपातभीतेन श्रीमद्-
बला[त्का]गणश्रीसंघाचार्यसत्कविशिष्येण श्रीचन्द्रमुनिना निजदोर्द-डाभिभूतरिपुराज्यविजयिनः
श्रीभोजदेवस्य ॥ १०२ ॥ इति उत्तरपुराणटिप्पणकं प्रभाचन्द्राचार्य(?)विरचितं समाप्तम् ।”

प्रभाचन्द्रकृत टिप्पण जयसिंहदेवके राज्यमें लिखा गया है । इसकी प्रशस्तिके श्लोक
रत्नकरण्डश्रावकाचारकी प्रस्तावनासे न्यायकुमुदचन्द्र प्रथम भागकी प्रस्तावना (पृ० १२०) में
उद्धृत किये गये हैं । श्लोकोके अनन्तर—“श्री जयसिंहदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परापर-
परमेष्ठिप्रणामोपार्जितामलपुण्यनिराकृताखिलमलकलङ्केन श्रीप्रभाचन्द्रपण्डितेन महापुराण-
टिप्पणके शतत्रयधिकसहस्रत्रयपरिमाणं कृतमिति ।” यह पुष्पिकालेख है । इस तरह महापुराण
पर दोनो आचार्योंके पृथक् पृथक् टिप्पण हैं । इसका खुलासा प्रेमीजीके लेखसे स्पष्ट हो ही
जाता है । पर टिप्पणलेखकने श्रीचन्द्रकृत टिप्पणके ‘श्रीविक्रमादित्य’ वाले प्रशस्तिलेखके अन्तमें
भ्रमवश ‘इति उत्तरपुराणटिप्पणक प्रभाचन्द्राचार्यविरचितं समाप्तम्’ लिख दिया है । इसी लिए
डॉ० पी० एल० वैद्य, प्रो० हीरालालजी तथा पं० कैलाशचन्द्रजीने भ्रमवश प्रभाचन्द्रकृत टिप्पणका
रचना काल संवत् १०८० समझ लिया है । अतः इस भ्रान्त आधारसे प्रभाचन्द्रके समयकी
उत्तरावधि सन् १०२० नहीं ठहराई जा सकती । अब हम प्रभाचन्द्रके समयकी निश्चित अवधिके
साधक कुछ प्रमाण उपस्थित करते हैं—

१—प्रभाचन्द्रने पहिले प्रमेयकमलमार्तण्ड बनाकर ही न्यायकुमुदचन्द्रकी रचना की है ।
मुद्रित प्रमेयकमलमार्तण्डके अन्तमें “श्री भोजदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परापरपरमेष्ठि-
पदप्रणामोपार्जितामलपुण्यनिराकृतनिखिलमलकलङ्केन श्रीमत्प्रभाचन्द्रपण्डितेन निखिलप्रमाण-
प्रमेयस्वरूपोद्योतिपरीक्षामुखपदमिदं विवृतमिति ।” यह पुष्पिकालेख पाया जाता है । न्याय-
कुमुदचन्द्रकी कुछ प्रतियोंमें उक्त पुष्पिकालेख ‘श्री भोजदेवराज्ये’ की जगह ‘श्रीजयसिंह-
देवराज्ये’ पदके साथ जैसाका तैसा उपलब्ध है । अतः इस स्पष्ट लेख से प्रभाचन्द्रका समय
जयसिंहदेवके राज्यके कुछ वर्षों तक, अन्ततः सन् १०६५ तक माना जा सकता है । और
यदि प्रभाचन्द्रने ८५ वर्षकी आयु पाई हो तो उनकी पूर्वावधि सन् ९८० मानी जानी चाहिए ।

श्रीमान् मुस्तारसा० तथा पं० कैलाशचन्द्रजी प्रमेयकमल० और न्यायकुमुदचन्द्रके अन्तमें
पाए जाने वाले उक्त ‘श्रीभोजदेवराज्ये और श्री जयसिंहदेवराज्ये’ आदि प्रशस्तिलेखोको स्वयं प्रभा-
चन्द्रकृत नहीं मानते । मुस्तारसा० इस प्रशस्तिवाक्यको टीकाटिप्पणकार द्वितीय प्रभाचन्द्रका
मानते हैं तथा पं० कैलाशचन्द्रजी इसे पीछेके किसी व्यक्तिकी करतूत बताते हैं । पर प्रशस्तिवाक्य
को प्रभाचन्द्रकृत नहीं माननेमें दोनोके आधार जुड़े जुड़े हैं । मुस्तारसा० प्रभाचन्द्रको जिनमेन

१ देवो पं० नायगमजी प्रेमी लिखित ‘श्रीचन्द्र और प्रभाचन्द्र’ शीर्षक लेख, अनेकान्न वर्ष ८
जिम्मा १। २ महापुराणकी प्रस्तावना पृ० X1V । ३ रत्नकरण्डप्रस्तावना पृ० ५९-६० । ४ न्यायकुमुदचन्द्र
प्रथमभागकी प्रस्तावना पृ० १०२ ।

के पहिलेका विद्वान् मानते हैं, इसलिए 'भोजदेवराज्ये' आदिवाक्य वे स्वयं उन्हीं प्रभाचन्द्रका नहीं मानते। प० कैलाशचन्द्रजी प्रभाचन्द्रको ईसाकी १० वीं और ११ वीं शताब्दीका विद्वान् मानकर भी महापुराणके टिप्पणकार श्रीचन्द्रके टिप्पणके अन्तिमवाक्यको भ्रमवश प्रभाचन्द्रकृत टिप्पणका अन्तिमवाक्य समझ लेनेके कारण उक्त प्रशस्तिवाक्योको प्रभाचन्द्रकृत नहीं मानना चाहते। सुख्तारसा० ने एक हेतु यह भी दिया है कि—प्रमेयकमलमार्त्तण्डकी कुछ प्रतियों में यह अन्तिमवाक्य नहीं पाया जाता। और इसके लिए भाण्डारकर इस्टीम्यूटकी प्राचीन प्रतियोका हवाला दिया है। मैंने भी प्रमेयकमलमार्त्तण्डका पुनः सम्पादन करते समय जैनसिद्धान्त भवन आराकी प्रतिके पाठान्तर लिए हैं। इसमें भी उक्त 'भोजदेवराज्ये' वाला वाक्य नहीं है। इसी तरह न्यायकुमुदचन्द्रके सम्पादनमें जिन आ०, व०, श्र०, और भा० प्रतियोका उपयोग किया है, उनमें आ० और व० प्रतिमें 'श्री जयसिंहदेवराज्ये' वाला प्रशस्ति लेख नहीं है। हाँ, भा० और श्र० प्रतियाँ, जो ताड़पत्र पर लिखी है, उनमें 'श्री जयसिंहदेवराज्ये' वाला प्रशस्ति-वाक्य है। इनमें भा० प्रति शालिवाहनशक १७६४ की लिखी हुई है। इस तरह प्रमेय-कमलमार्त्तण्डकी किन्हीं प्रतियोंमें उक्त प्रशस्तिवाक्य नहीं है, किन्हींमें 'श्री पद्मनन्दि' श्लोक नहीं है तथा कुछ प्रतियोंमें सभी श्लोक और प्रशस्ति वाक्य हैं। न्यायकुमुदचन्द्रकी कुछ प्रतियोंमें 'जयसिंह देवराज्ये' प्रशस्ति वाक्य नहीं है। श्रीमान् सुख्तार सा० प्रायः इसीसे उक्त प्रशस्ति-वाक्योको प्रभाचन्द्रकृत नहीं मानते।

इसके विषयमें मेरा यह वक्तव्य है कि—लेखक प्रमादवश प्रायः मौजूद पाठ तो छोड़ देते हैं पर किसी अन्यकी प्रशस्ति अन्यग्रन्थमें लगानेका प्रयत्न कम करते हैं। लेखक आखिर नकल करनेवाले लेखक ही तो हैं, उनमें इतनी बुद्धिमानीकी भी कम संभावना है कि वे 'श्री भोजदेवराज्ये' जैसी सुन्दर गद्य प्रशस्तिको खकपोलकल्पित करके उसमें जोड़ दे। जिन प्रतियोंमें उक्त प्रशस्ति नहीं है तो समझना चाहिए कि लेखकोंके प्रमादसे उनमें वह प्रशस्ति लिखी ही नहीं गई।

१ रत्नकरण्ड० प्रस्तावना पृ० ६०। २ देखो इनका परिचय न्यायकु० प्र० भाग के सम्पादकीयमें।

३ प० नाथूरामजी प्रेमी अपनी नोटबुकके आधारसे सूचित करते हैं कि—“भाण्डारकर इस्टीम्यूटकी न० ८३६ (सन् १८७५-७६) की प्रतिमें प्रशस्तिका 'श्री पद्मनन्दि' वाला श्लोक और 'भोजदेवराज्ये' वाक्य नहीं। वही की न० ६३८ (सन् १८७५-७६) वाली प्रतिमें 'श्री पद्मनन्दि' श्लोक है पर 'भोजदेवराज्ये' वाक्य नहीं है। पहिली प्रति सन् १४८९ तथा दूसरी सन् १७९५ की लिखी हुई है।” वीरवाणी विलास भवनके अध्यक्ष प० लोकनाथ पार्श्वनाथशाम्बी अपने यहाँ की ताड़पत्रकी दो पूर्ण प्रतियोको देखकर लिखते हैं कि—“प्रतियोकी अन्तिम प्रशस्तिमें मुद्रनपुस्तकानुसार प्रशस्ति श्लोक पूरे हैं और 'श्री भोजदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना' आदि वाक्य हैं। प्रमेयकमलमार्त्तण्डकी प्रतियोंमें बहुत गंथित्व है, परन्तु करीब ६०० वर्ष पहिले लिखित होगी। उन दोनों प्रतियोंमें गलतबत् नहीं है।” नाथूरामजी प्रतिमें “श्री भोजदेवराज्ये” प्रशस्ति नहीं है। दिल्लीकी आधुनिक प्रतिमें भी उक्तवाक्य नहीं है। अनेक प्रतियोंमें प्रथम अध्यायके अन्तमें पाए जानेवाले “सिद्ध सर्वजनप्रबोध” श्लोककी व्याख्या नहीं है। इन्दीरानी तुंगों-जवाली प्रतिमें प्रशस्तिवाक्य है और उक्त श्लोककी व्याख्या भी है। खुरईकी प्रतिमें 'भोजदेवराज्ये' प्रशस्ति नहीं है, पर चारों प्रशस्तिश्लोक हैं।

जब अन्य अनेक प्रमाणोंसे प्रभाचन्द्रका समय करीब करीब भोजदेव और जयसिंहके राज्यकाल तक पहुँचता है तब इन प्रशस्तिवाक्योंको टिप्पणकारकृत या किसी पीछे होनेवाले व्यक्तिकी करतूत कहकर नहीं टाला जा सकता। मेरा यह विश्वास है कि 'श्री भोजदेवराज्ये' या 'श्रीजयसिंह-देवराज्ये' प्रशस्तियाँ सर्वप्रथम प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रके रचयिता प्रभाचन्द्रने ही बनाई हैं। और जिन जिन ग्रन्थोंमें ये प्रशस्तियाँ पाई जाती हैं वे प्रसिद्ध तर्कग्रन्थकार प्रभाचन्द्र के ही ग्रन्थ होने चाहिए।

२—यापनीयसंघाग्रणी शाकटायनाचार्यने शाकटायन व्याकरण और अमोघवृत्तिके सिवाय केवलिभुक्ति और स्त्रीभुक्ति प्रकरण लिखे हैं। शाकटायनने अमोघवृत्ति, महाराज अमोघवर्षके राज्य-काल (ई० ८१४ से ८७७) में रची थी। आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्याय-कुमुदचन्द्रमें शाकटायनके इन दोनो प्रकरणोंका खंडन आनुपूर्वीसे किया है। न्यायकुमुदचन्द्रमें स्त्रीभुक्तिप्रकरणसे एक कारिका भी उद्धृत की है। अतः प्रभाचन्द्रका समय ई० ९०० से पहिले नहीं माना जा सकता।

३—सिद्धसेनदिवाकरके न्यायावतारपर सिद्धर्षिगणिकी एक वृत्ति उपलब्ध है। हम 'सिद्धर्षि और प्रभाचन्द्र' की तुलना में बता आए हैं कि प्रभाचन्द्रने न्यायावतारके साथ ही साथ इस वृत्तिको भी देखा है। सिद्धर्षिने ई० ९०६ में अपनी उपमितिभवप्रपञ्चाकथा बनाई थी। अतः न्यायावतारवृत्तिके द्रष्टा प्रभाचन्द्रका समय सन् ९१० के पहिले नहीं माना जा सकता।

४—भासर्वज्ञका न्यायसार ग्रन्थ उपलब्ध है। कहा जाता है कि इसपर भासर्वज्ञकी स्वोपज्ञ न्यायभूषण नामकी वृत्ति थी। इस वृत्तिके नामसे उत्तरकालमें इनकी भी 'भूषण' रूपमें प्रसिद्धि हो गई थी। 'न्यायलीलावतीकारके कथनसे' ज्ञात होता है कि भूषण क्रियाको संयोग रूप मानते थे। प्रभाचन्द्रने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० २८२) में भासर्वज्ञके इस मतका खंडन किया है। प्रमेयकमलमार्त्तण्डके छठवें अध्यायमें जिन विशेष्यासिद्ध आदि हेत्वाभासोंका निरूपण है वे सब न्यायसारसे ही लिए गए हैं। स्व० डॉ० शतीशचन्द्र विद्याभूषण इनका समय ई० ९०० के लगभग मानते हैं। अतः प्रभाचन्द्रका समय भी ई० ९०० के बादही होना चाहिए।

५—आ० देवसेनने अपने दर्शनसार ग्रंथ (रचनासमय ९९० वि० ९३३ ई०) के वाद भावसंग्रह ग्रंथ बनाया है। इसकी रचना संभवतः सन् ९४० के आसपास हुई होगी। इसकी एक 'नोकम्मकम्महारो' गाथा प्रमेयकमलमार्त्तण्ड तथा न्यायकुमुदचन्द्रमें उद्धृत है। यदि यह गाथा स्वयं देवसेनकी है तो प्रभाचन्द्रका समय सन् ९४० के बाद होना चाहिए।

६—आ० प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमल० और न्यायकुमुद० बनानेके बाद शब्दाम्भोजभास्कर नामका जैनेन्द्रन्यास रचा था। यह न्यास जैनेन्द्रमहावृत्तिके बाद इसीके आधारसे बनाया गया है। मैं 'अभयनन्दि और प्रभाचन्द्र' की तुलना (पृ० ३३) करते हुए लिख आया हूँ कि नेमिचन्द्रसिद्धान्त-

चक्रवर्तीके गुरु अभयनन्दिने ही यदि महावृत्ति बनाई है तो इसका रचना काल अनुमानतः १६० ई० होना चाहिए। अतः प्रभाचन्द्रका समय ई० १६० से पहिले नहीं माना जा सकता।

७—पुष्पदन्तकृत अपभ्रंशभाषाके महापुराण पर प्रभाचन्द्रने एक टिप्पण रचा है। इसकी प्रशस्ति रत्नकरण्डश्रावकाचार की प्रस्तावना (पृ० ६१) में दी गई है। यह टिप्पण जयसिंहदेवके राज्यकालमें लिखा गया है। पुष्पदन्तने अपना महापुराण सन् १६५ ई० में समाप्त किया था। टिप्पणकी प्रशस्तिसे तो यही मालूम होता है कि प्रसिद्ध प्रभाचन्द्र ही इस टिप्पणके कर्ता हैं। यदि यही प्रभाचन्द्र इसके रचयिता हैं, तो कहना होगा कि प्रभाचन्द्रका समय ई० १६५ के बाद ही होना चाहिए। यह टिप्पण इन्होंने न्यायकुमुदचन्द्रकी रचना करके लिखा होगा। यदि यह टिप्पण प्रसिद्ध तर्कग्रन्थकार प्रभाचन्द्रका न माना जाय तब भी इसकी प्रशस्तिके श्लोक और पुष्पिकालेख, जिनमें प्रमेयकमलमार्चण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रके प्रशस्तिश्लोकोका एवं पुष्पिकालेखका पूरा पूरा अनुकरण किया गया है, प्रभाचन्द्रकी उत्तरावधि जयसिंहके राज्य कालतक निश्चित करनेमें साधक तो हो ही सकते हैं।

८—श्रीधर और प्रभाचन्द्रकी तुलना करते समय हम बता आए हैं कि प्रभाचन्द्रके ग्रन्थों पर श्रीधरकी कन्दली भी अपनी आभा दे रही है। श्रीधरने कन्दली टीका ई० सन् १११ में समाप्त की थी। अतः प्रभाचन्द्रकी पूर्वावधि ई० ११० के करीब मानना और उनका कार्यकाल ई० १०२० के लगभग मानना सगत मालूम होता है।

९—श्रवणवेल्लगोलाके लेख न० ४० (६४) में एक पद्मनन्दिसैद्धान्तिकका उल्लेख है और इन्हींके शिष्य कुलभूषणके सधर्मा प्रभाचन्द्रको शब्दाम्भोरुहभास्कर और प्रथिततर्क-ग्रन्थकार लिखा है—

“अविद्वक्कर्णादिकपद्मनन्दिसैद्धान्तिकारख्योऽजनि यस्य लोके।

कौमारदेवव्रतिताप्रमिद्धिर्जीयात्तु सो ज्ञाननिधिस्स धीरः ॥ १५ ॥

तच्छिष्यः कुलभूषणख्यतिपश्चारित्रवारांनिधिः,

सिद्धान्ताम्बुधिपारगो नतविनेयस्तत्सधर्मो महान्।

शब्दाम्भोरुहभास्करः प्रथिततर्कग्रन्थकारः प्रभा-

चन्द्रख्यो मुनिराजपण्डितवर श्रीकुण्डकुन्दान्वयः ॥ १६ ॥”

इस लेखमें वर्णित प्रभाचन्द्र, शब्दाम्भोरुहभास्कर और प्रथिततर्कग्रन्थकार विज्ञेयोंके बलसे शब्दाम्भोजभास्कर नामक जैनेन्द्रन्यास और प्रमेयकमलमार्चण्ड न्यायकुमुदचन्द्र आदि ग्रन्थोंके कर्ता प्रस्तुत प्रभाचन्द्र ही हैं। ववलाटीका पु० २ की प्रस्तावनामें ताड़पत्रीय प्रतिका इतिहास बताते हुए प्रो० हीरालालजीने इस शिलालेखमें वर्णित प्रभाचन्द्रके समय पर मनुक्तिक ऐतिहासिक प्रकाश डाला है। उसका सारांश यह है—“उक्त शिलालेखमें कुलभूषणने आनेकी शिष्य परम्परा इस प्रकार है—कुलभूषणके सिद्धान्तवारांनिधि सदृष्ट कुलचन्द्र नामके शिष्य

हुए, कुलचन्द्रदेवके शिष्य माघनन्दि मुनि हुए, जिन्होंने कोल्लापुरमें तीर्थ स्थापन किया। इनके श्रावक शिष्य थे—सामन्तकेदार नाकरस, सामन्त निम्बदेव और सामन्त कामदेव। माघनन्दिके शिष्य हुए—गण्डविमुक्तदेव, जिनके एक छात्र सेनापति भरत थे, व दूसरे शिष्य भानुकीर्ति और देवकीर्ति, आदि। इस शिलालेखमें बताया है कि महामण्डलाचार्य देवकीर्ति पंडितदेवने कोल्लापुरकी रूपनारायण वसदिके अधीन केल्लगरेय प्रतापपुरका पुनरुद्धार कराया था, तथा जिननाथपुरमें एक दानशाला स्थापित की थी। उन्होंने अपने गुरुकी परोक्ष विनयके लिए महाप्रधान सर्वाधिकारी हिरिय भंडारी, अभिनवगङ्गदण्डनायक श्री हुल्लराजने उनकी निषद्या निर्माण कराई, तथा गुरुके अन्य शिष्य लक्खनन्दि, माधव और त्रिभुवनदेवने महादान व पूजाभिषेक करके प्रतिष्ठा की। देवकीर्तिके समय पर प्रकाश डालने वाला शिलालेख न० ३६ है। इसमें देवकीर्तिकी प्रशस्तिके अतिरिक्त उनके स्वर्गवासका समय शक १०८५ सुभानु संवत्सर आषाढ शुक्ल ६ बुधवार सूर्योदयकाल बतलाया गया है। और कहा गया है कि उनके शिष्य लक्खनन्दि माधवचन्द्र और त्रिभुवनमल्लने गुरु भक्तिसे उनकी निषद्याकी प्रतिष्ठा कराई। देवकीर्ति पद्मनन्दिसे पाँच पीढ़ी तथा कुलभूषण और प्रभाचन्द्रसे चार पीढ़ी बाद हुए हैं। अतः इन आचार्योंको देवकीर्तिके समयसे १००—१२५ वर्ष अर्थात् शक ६५० (ई० १०२८) के लगभग हुए मानना अनुचित न होगा। उक्त आचार्योंके कालनिर्णयमें सहायक एक और प्रमाण मिलता है—कुलचन्द्र मुनिके उत्तराधिकारी माघनन्दि कोल्लापुरीय कहे गए हैं। उनके गृहस्थ शिष्य निम्बदेव सामन्तका उल्लेख मिलता है जो शिलाहारनरेश गंडरादित्यदेवके एक सामन्त थे। शिलाहार गंडरादित्यदेवके उल्लेख शक स० १०३० से १०५८ तक के लेखों में पाए जाते हैं। इससे भी पूर्वोक्त कालनिर्णयकी पुष्टि होती है।”

यह विवेचन शक सं० १०८५ में लिखे गए शिलालेखोंके आधारसे किया गया है। शिलालेखकी वस्तुओका ध्यानसे समीक्षण करने पर यह प्रश्न होता है कि जिस तरह प्रभाचन्द्रके सर्वमाँ कुलभूषणकी शिष्यपरम्परा दक्षिण प्रान्तमें चली उस तरह प्रभाचन्द्रकी शिष्य परम्पराका कोई उल्लेख क्यों नहीं मिलता? मुझे तो इसका संभाव्य कारण यही मालूम होता है कि पद्मनन्दिके एक शिष्य कुलभूषण तो दक्षिणमें ही रहे और दूसरे प्रभाचन्द्र उत्तर प्रातमें आकर धारा नगरीके आसपास रहे हैं। यही कारण है कि दक्षिणमें उनकी शिष्य परम्पराका कोई उल्लेख नहीं मिलता। इस शिलालेखीय अकगणनासे निर्विवाद सिद्ध हो जाता है कि प्रभाचन्द्र भोजदेव और जयसिंह दोनोंके समयमें विद्यमान थे। अतः उनकी पूर्वावधि सन् ६६० के आसपास माननेमें कोई बाधक नहीं है।

१०—वादिराजसूरिने अपने पार्श्वचरितमें अनेकों पूर्वाचार्योंका स्मरण किया है। पार्श्वचरित शक स० ६४७ (ई० १०२५) में बनकर समाप्त हुआ था। इन्होंने अकलंकदेवके न्यायविनिश्चय प्रकरण पर न्यायविनिश्चयविवरण या न्यायविनिश्चयतात्पर्यावद्योतनी व्याख्यानरत्नमाला नामकी विस्तृत टीका लिखी है। इस टीकामें पचासो जैन-जैनेतर आचार्योंके ग्रन्थोंसे

प्रमाण उद्धृत किए गए हैं। संभव है कि वादिराजके समयमें प्रभाचन्द्रकी प्रसिद्धि न हो पाई हो, अन्यथा तर्कशास्त्रके रसिक वादिराज अपने इस यशस्वी ग्रन्थकारका नामोल्लेख किए बिना न रहते। यद्यपि ऐसे नकारात्मक प्रमाण स्वतन्त्रभावसे किसी आचार्यके समयके साधक या बाधक नहीं होते फिर भी अन्य प्रबल प्रमाणोंके प्रकाशमें इन्हें प्रसङ्गसाधनके रूपमें तो उपस्थित किया ही जा सकता है। यही अधिक संभव है कि वादिराज और प्रभाचन्द्र समकालीन और सम-व्यक्तित्वशाली रहे हैं अतः वादिराजने अन्य आचार्योंके साथ प्रभाचन्द्रका उल्लेख नहीं किया है।

अब हम प्रभाचन्द्रकी उत्तरावधिके नियामक कुछ प्रमाण उपस्थित करते हैं—

१—ईसाकी चौदहवीं शताब्दीके विद्वान् अभिनवधर्मभूषणने न्यायदीपिका (पृ० १६) में प्रमेयकमलमार्तण्डका उल्लेख किया है। इन्होंने अपनी न्यायदीपिका वि० सं० १४४२ (ई० १३८५) में बनाई थी*। ईसाकी १३ वीं शताब्दीके विद्वान् मल्लिपेणने अपनी स्याद्वादमञ्जरी (रचना समय ई० १२६३) में न्यायकुमुदचन्द्रका उल्लेख किया है। ईसाकी १२ वीं शताब्दीके विद्वान् आ० मलयगिरिने आवश्यकनिर्युक्तिटीका (पृ० ३७१ A) में लघीय-स्त्रयकी एक कारिकाका व्याख्यान करते हुए 'टीकाकारके' नामसे न्यायकुमुदचन्द्रमें की गई उक्त कारिकाकी व्याख्या उद्धृतकी है। ईसाकी १२ वीं शताब्दीके विद्वान् देवभद्रने न्यायावतार-टीकाटिप्पण (पृ० २१, ७६) में प्रभाचन्द्र और उनके न्यायकुमुदचन्द्रका नामोल्लेख किया है। अतः इन १२ वीं शताब्दी तकके विद्वानों के उल्लेखों के आधारसे यह प्रामाणिकरूपसे कहा जा सकता है कि प्रभाचन्द्र ई० १२ वीं शताब्दीके बाद के विद्वान् नहीं है।

२—रत्नकरण्डश्रावकाचार और समाधितन्त्र पर प्रभाचन्द्रकृत टीकाएँ उपलब्ध हैं। प० जुगलकिशोर जी मुख्तार ने इन दोनों टीकाओंको एक ही प्रभाचन्द्रके द्वारा रची हुई सिद्ध किया है। आपके मतसे ये प्रभाचन्द्र प्रमेयकमलमार्तण्ड आदिके रचयितासे भिन्न हैं। रत्नकरण्ड-टीकाका उल्लेख पं० आशाधरजी द्वारा अनागारधर्मामृत टीका (अ० ८ श्लो० ६३) में किये जाने के कारण इस टीकाका रचना काल वि० सं० १३०० से पहिलेका अनुमान किया गया है, क्योंकि अनागारधर्मामृत टीका वि० सं० १३०० में बनकर समाप्त हुई थी। अन्ततः मुख्तारसा० इस टीकाका रचनाकाल विक्रमकी १३ वीं शताब्दीका मध्यभाग मानते हैं। अस्तु, फिलहाल मुख्तारसा० के निर्णयके अनुसार इसका रचनाकाल वि० १२५० (ई० ११६३) ही मान कर प्रस्तुत विचार करते हैं।

रत्नकरण्डश्रावकाचार (पृ० ६) में केवलिकवलाहारके खंडनमें न्यायकुमुदचन्द्रगत शब्दावलीका पूरा पूरा अनुसरण करके लिखा है कि—“तदलमनिप्रमद्वेन प्रमेयकमलमार्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे प्रपञ्चतः प्ररूपणात्।” इसी तरह समाधितन्त्र टीका (पृ० १५) में लिखा है कि—“यः पुनर्योगसांख्यैः मुक्तौ तत्प्रच्युतिरात्मनोऽभ्युपगता ते प्रमेयकमलमार्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे च मोक्षविचारे विस्तरतः प्रत्याख्याताः।” इन उल्लेखोंने स्पष्ट है कि प्रमेयकमलमार्तण्ड और

* स्वामी नमन्तन्द्र पृ० २२७। रत्नकरण्डश्रावकाचार भूमिका पृ० ६६ में।

न्यायकुमुदचन्द्र ग्रन्थ इन टीकाओंसे पहिले रचे गए हैं । अतः प्रभाचन्द्र ईसा की १२ वीं शताब्दीके बादके विद्वान् नहीं हैं ।

३—वादिदेवसूरिका जन्म वि० सं० ११४३ तथा खर्गवास वि० सं० १२२२ में हुआ था । ये वि० सं० ११७४ में आचार्यपद पर प्रतिष्ठित हुए थे । संभव है इन्होंने वि० सं० ११७५ (ई० १११८) के लगभग अपने प्रसिद्ध ग्रन्थ स्याद्वादरत्नाकरकी रचना की होगी । स्याद्वादरत्नाकरमें प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रका न केवल शब्दार्थानुसरण ही किया गया है किन्तु कवलाहारसमर्थन प्रकरणमें तथा प्रतिविम्ब चर्चामें प्रभाचन्द्र और प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्डका नामोल्लेख करके खंडन भी किया गया है । अतः प्रभाचन्द्रके समयकी उत्तरावधि अन्ततः ई० ११०० सुनिश्चित हो जाती है ।

४—जैनेन्द्रव्याकरणके अभयनन्दिसम्मत सूत्रपाठ पर श्रुतकीर्तिने पंचवस्तुप्रक्रिया बनाई है^१ । श्रुतकीर्ति कनड़ीचन्द्रप्रभचरित्रके कर्त्ता अगलकविके गुरु थे । अगलकविने शक १०११, ई० १०८६ में चन्द्रप्रभचरित्र पूर्ण किया था । अतः श्रुतकीर्तिका समय भी लगभग ई० १०७५ होना चाहिए । इन्होंने अपनी प्रक्रियामें एक न्यास ग्रन्थका उल्लेख किया है । संभव है कि यह प्रभाचन्द्रकृत शब्दाम्भोजभास्कर नामका ही न्यास हो । यदि ऐसा है तो प्रभाचन्द्रकी उत्तरावधि ई० १०७५ मानी जा सकती है । शिमोगा जिलेके शिलालेख नं० ४६ से ज्ञात होता है कि पूज्यपादने भी जैनेन्द्रन्यासकी रचना की थी । यदि श्रुतकीर्तिने न्यास पदसे पूज्यपादकृत न्यासका निर्देश किया है तब 'टीकामाल' शब्दसे सूचित होनेवाली टीकाकी मालामें तो प्रभाचन्द्रकृत शब्दाम्भोजभास्करको पिरोया ही जा सकता है । इस तरह प्रभाचन्द्रके पूर्ववर्ती और उत्तरवर्ती उल्लेखोंके आधारसे हम प्रभाचन्द्रका समय सन् ६८० से १०६५ तक निश्चित कर सकते हैं । इन्हीं उल्लेखोंके प्रकाशमें जब हम प्रमेयकमलमार्त्तण्डके 'श्री भोजदेवराज्ये' आदि प्रशस्तिलेख तथा न्यायकुमुदचन्द्रके 'श्री जयसिंहदेवराज्ये' आदि प्रशस्तिलेखको देखते हैं तो वे अत्यन्त प्रामाणिक मालूम होते हैं । उन्हें किसी टीकाटिप्पणकारका या किसी अन्य व्यक्तिकी करतूत कहकर नहीं टाला जा सकता ।

उपयुक्त विवेचनसे प्रभाचन्द्रके समयकी पूर्वावधि और उत्तरावधि करीब करीब भोजदेव और जयसिंह देवके समय तक ही आती है । अतः प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रमें पाए जाने वाले प्रशस्ति लेखोंकी प्रामाणिकता और प्रभाचन्द्रकर्तृतामें सन्देहको कोई स्थान नहीं रहता । इसलिए प्रभाचन्द्रका समय ई० ६८० से १०६५ तक माननेमें कोई बाधा नहीं है* ।

१ देखो—इसी प्रस्तावनाका 'श्रुतकीर्ति और प्रभाचन्द्र' अंश, पृ० ३६ ।

* प्रमेयकमलमार्त्तण्डके प्रथमसंस्करणके सम्पादक पं० बशीधरजी शास्त्री सोलापुरने उक्त संस्करण के उपोद्घातमें 'श्रीभोजदेवराज्ये' प्रशस्तिके अनुसार प्रभाचन्द्रका समय ईसाकी ग्यारहवीं शताब्दी सूचित किया है । और आपने इसके समर्थनके लिए 'नेमिचन्द्रसिद्धान्तचक्रवर्तीकी गाथाओंका प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें उद्धृत होना' यह प्रमाण उपस्थित किया है । पर आपका यह प्रमाण अभ्रान्त नहीं है; प्रमेयकमलमार्त्तण्डमें 'विग्गहगइमावण्णा' और 'लोयायासपऐसे' गाथाएँ उद्धृत हैं । पर ये गाथाएँ नेमिचन्द्रकृत नहीं हैं । पहिली

§ ३. प्रभाचन्द्र के ग्रन्थ—

आ० प्रभाचन्द्रके जितने ग्रन्थोंका अभी तक अन्वेषण किया गया है उनमें कुछ स्वतन्त्र ग्रन्थ हैं तथा कुछ व्याख्यात्मक । उनके प्रमेयकमलमार्तण्ड (परीक्षामुखव्याख्या), न्यायकुमुद-चन्द्र (लघीयसूत्र व्याख्या), तत्त्वार्थवृत्तिपदविवरण (सर्वार्थसिद्धि व्याख्या), और शाकटायन-न्यास (शाकटायनव्याकरणव्याख्या) इन चार ग्रन्थोंका परिचय इसी ग्रन्थके प्रथमभागकी प्रस्तावनामें दिया जा चुका है । यहाँ उनके शब्दाम्भोजभास्कर (जैनेन्द्रव्याकरण महान्यास) और प्रवचनसारसरोजभास्कर (प्रवचनसारटीका) का परिचय दिया जाता है । गद्यकथाकोश, महापुराणटिप्पण आदि भी इन्हींके ग्रन्थ हैं । इस परिचयके पहिले हम 'शाकटायनन्यास' के कर्तृत्व पर विचार करते हैं—

भाई पं० कैलाशचन्द्रजी शास्त्रीने शिलालेख तथा किंवदन्तियोंके आधारसे शाकटायन-न्यासको प्रभाचन्द्रकृत लिखा है§ । शिमोगा जिलेके नगरताल्लुकेके शिलालेख नं० ४६ (एपि० कर्ना० पु० ८ भा० २ पृ० २६६-२७३) में प्रभाचन्द्रकी प्रशंसापरक ये दो श्लोक हैं—

“माणिक्यनन्दिजिनराजवाणीप्राणाधिनाथ, परवादिमर्दी ।

चित्रं प्रभाचन्द्र इह क्षमायां मार्तण्डवृद्धौ नितरां व्यदीपित ॥

*सुखि न्यायकुमुदचन्द्रोदयकृते नमः ।

शाकटायनकृत्सूत्रन्यासकर्त्रे व्रतीन्दवे ॥”

जैनसिद्धान्तभवन आरामें वर्धमानमुनिकृत दशभक्त्यादिमहाशास्त्र है । उसमें भी ये श्लोक हैं । उनमें 'सुखि...' की जगह 'सुखीशे' तथा 'व्रतीन्दवे' के स्थानमें 'प्रमेन्दवे' पाठ है ।

गाथा धवलाटीका (रचनाकाल ई० ८१६) में उद्धृत है और उमास्वातिकृत श्रावकप्रज्ञप्तिमें भी पाई जाती है । दूसरी गाथा पूज्यपाद (ई० ६ वी) कृत सर्वार्थसिद्धिमें उद्धृत है । अतः इन प्राचीन गाथाओंको नेमिचन्द्रकृत नहीं माना जा सकता । अवश्य ही इन्हे नेमिचन्द्रने जीवकाण्ड और द्रव्यसंग्रहमें संगृहीत किया है । अतः इन गाथाओंका उद्धृत होना ही प्रभाचन्द्रके समयको ११ वीं सदी नहीं साध सकता ।

§ न्यायकुमुदचन्द्र प्रथमभागकी प्रस्तावना पृ० १२५ ।

* इस शिलालेखके अनुवादमें राइस सा० ने आ० पूज्यपादको ही न्यायकुमुदचन्द्रोदय और शाकटायन-न्यासका कर्ता लिख दिया है । यह गलती आपसे इसलिये हुई कि इस श्लोकके बाद ही पूज्यपादकी प्रशंसा करनेवाला एक श्लोक है, उसका अन्वय आपने भूलसे “सुखि” इत्यादि श्लोकोंके साथ कर दिया है । वह श्लोक यह है—

“न्यासं जनेन्द्रसत्त सकलबुधनुत पाणिनीयस्य भूयो-

न्यास शब्दावतार मनुजततिहित वंशशान्त्र च कृत्वा ।

यस्तत्त्वार्थस्य टीका व्यरचयदिह ता भात्यसी पूज्यपाद-

स्वामी भूपालवन्द्यः स्वपरहितवचः पूर्णदम्बोपवृत्त ॥”

थोड़ी सी सावधानीसे विचार करने पर यह स्पष्ट मालूम होता जाता है कि 'सुखि' इत्यादि श्लोकोंके अनुपपन्न पदोंका 'न्यास' याके लोके कोई भी सम्बन्ध नहीं है । डॉ० शान्तप्रसादजीने महान्यास और मैसूरप्रान्तके स्मारक में तथा प्रो० हीरालालजीने 'जैनशिलालेख संग्रह' की सूचिका (पृ० १८१) में भी राइस सा० का अनुसरण करके इसी गल्तीको दोहराया है ।

यह शिलालेख १६ वीं शताब्दीका है और वर्धमानमुनिका समय भी १६ वीं शताब्दी ही है। शाकटायनन्यासके प्रथम दो अध्यायोंकी प्रतिलिपि स्याद्धादविद्यालयके सरस्वतीभवनमें मौजूद है। उसको सरसरी तौर से पलटने पर मुझे इसके प्रभाचन्द्रकृत होनेमें निम्नलिखित कारणों से सन्देह उत्पन्न हुआ है—

१—इस ग्रन्थमें मंगलश्लोक नहीं है जब कि प्रभाचन्द्र अपने प्रत्येक ग्रन्थमें मंगलाचरण नियमित रूपसे करते हैं।

२—सन्धियोंके अन्तमें तथा ग्रन्थमें कहीं भी प्रभाचन्द्रका नामोल्लेख नहीं है जब कि प्रभाचन्द्र अपने प्रत्येक ग्रन्थमें ‘इति प्रभाचन्द्रविरचिते’ आदि पुष्पिकालेख या ‘प्रमेन्दुर्जिनः’ आदि रूप से अपना नामोल्लेख करनेमें नहीं चूकते।

३—प्रभाचन्द्र अपनी टीकाओंके प्रमेयकमलमारुण्ड, न्यायकुमुदचन्द्र, शब्दाम्भोजभास्कर आदि नाम रखते हैं जब कि इस ग्रन्थके इन श्लोकोमें इसका कोई खास नाम सूचित नहीं होता—

“शब्दानां शासनाख्यस्य शास्त्रस्यान्वर्थनामतः।

प्रसिद्धस्य महामोघवृत्तेरपि विशेषतः॥

सूत्राणां च विवृतिर्लिख्यते च यथामति।

ग्रन्थस्यास्य च न्यासेति (?) क्रियते नामनामतः॥”

४—शाकटायन यापनीयसंघके आचार्य थे और प्रभाचन्द्र थे कट्टर दिगम्बर। इन्होंने शाकटायनके स्त्रीमुक्ति और केवलिमुक्तिप्रकरणोंका खंडन भी किया है। अतः शाकटायनके व्याकरणपर प्रभाचन्द्रके द्वारा न्यास लिखा जाना कुछ समझमें नहीं आता।

५—इस न्यासमें शाकटायनके लिए प्रयुक्त ‘संघाधिपति, महाश्रमणसंघप’ आदि विशेषणों का समर्थन है। यापनीय आचार्यके इन विशेषणोंके समर्थनकी आशा प्रभाचन्द्र द्वारा नहीं की जा सकती। यथा—

“एवंभूतमिदं शास्त्रं चतुरध्यायरूपतः, संघाधिपतिः श्रीमानाचार्यः शाकटायनः॥

महतारभते तत्र महाश्रमणसंघपः, श्रमेण शब्दतत्त्वं च विशदं च विशेषतः॥

महाश्रमणसंघाधिपतिरित्यनेन मनःसमाधानमाख्यायते। विषयेषु विक्षिप्तचेतसो न मनःसमाधि... असमाहितचेतसश्च किं नाम शास्त्रकरणम्, आचार्य इति तु शब्दविद्याया गुरुत्वं शाकटायन इति अन्वयबुद्धिप्रकर्षः, विशुद्धान्वयो हि शिष्टैरुपलीयते। महाश्रमणसंघाधिपतेः सन्मार्गानुशासनं युक्तमेव...”

१ मैसूर यूनि० में न्यासग्रन्थकी दूसरे अध्यायके चौथे पादके १२४ सूत्र तक की कापी है (न० A. 605)। उसमें निम्नलिखित मंगलश्लोक है—

“प्रणम्य जयिनः प्राप्तविश्वव्याकरणश्रियः। शब्दानुशासनस्येय वृत्तेर्विवरणोद्यमः॥

अस्मिन् भाष्याणि भाष्यन्ते वृत्तयो वृत्तिमाश्रिताः। न्यासा न्यस्ता कृताः टीकाः पारं पारायणान्ययः॥
तत्र वृत्ता (त्या) दावयं मंगलश्लोकः श्रीवीरममृतमित्यादि।”

परन्तु इन श्लोकोकी रचनाशैली प्रभाचन्द्रकृत न्यायकुमुदचन्द्र आदि के मंगलश्लोकोसे अत्यन्त विलक्षण है।

६—प्रभाचन्द्रने अपने प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रमें जैनेन्द्रव्याकरणसे ही सूत्रोंके उद्धरण दिए हैं जिसपर उनका शब्दाम्भोजभास्कर न्यास है। यदि शाकटायनपर भी उनका न्यास होता तो वे एकाध स्थानपर तो शाकटायनव्याकरणके सूत्र उद्धृत करते।

७—प्रभाचन्द्र अपने पूर्वग्रन्थोका उत्तरग्रन्थोमें प्रायः उल्लेख करते हैं। यथा न्याय-कुमुदचन्द्रमें तत्पूर्वकालीन प्रमेयकमलमार्त्तण्डका तथा शब्दाम्भोजभास्करमें न्यायकुमुदचन्द्र और प्रमेयकमलमार्त्तण्ड दोनोंका उल्लेख पाया जाता है। यदि शाकटायनन्यास उन्होंने प्रमेयकमल-मार्त्तण्ड आदिके पहिले बनाया होता तो प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिमें शाकटायनव्याकरणके सूत्रोंके उद्धरण होते और इस न्यासका उल्लेख भी होता। यदि यह उत्तरकालीन रचना है तो इसमें प्रमेयकमल आदिका उल्लेख होना चाहिये था जैसा कि शब्दाम्भोजभास्करमें देखा जाता है।

८—शब्दाम्भोजभास्करमें प्रभाचन्द्रकी भाषाकी जो प्रसन्नता तथा प्रावाहिकता है वह इस दुरूह न्यासमें नहीं देखी जाती। इस शैलीवैचित्र्यसे भी इसके प्रभाचन्द्रकृत होनेमें सन्देह होता है। प्रभाचन्द्रने शब्दाम्भोजभास्कर नामका न्यास बनाया था और इसलिए उनकी न्यासकारके रूपसे भी प्रसिद्धि रही है। मालूम होता कि वर्धमानमुनिने प्रभाचन्द्रकी इसी प्रसिद्धिके आधार से इन्हे शाकटायनन्यासका कर्त्ता लिख दिया है। मुझे तो ऐसा लगता है कि यह न्यास स्वयं शाकटायनने ही बनाया होगा। अनेक वैयाकरणोंने अपने ही व्याकरण पर न्यास लिखे हैं।

शब्दाम्भोजभास्कर—श्रवणवेल्गोलके शिलालेख नं० ४० (६४) में प्रभाचन्द्रके लिये 'शब्दाम्भोजदिवाकरः' विशेषण भी दिया गया है। इस अर्थगर्भ विशेषणसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि प्रमेयकर्मलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्र जैसे प्रथिततर्क ग्रन्थोंके कर्त्ता प्रथिततर्कग्रन्थकार प्रभा-चन्द्रही शब्दाम्भोजभास्कर नामक जैनेन्द्रव्याकरण महान्यासके रचयिता हैं। ऐलक पन्नालाल दि० जैन सरस्वतीभवनकी अधूरी प्रतिके आधारसे इसका ठुक परिचय यहाँ दिया जाता है। यह प्रति सवत् १९८० में देहलीकी प्रतिसे लिखाई गई है। इसमें जैनेन्द्रव्याकरणके मात्र तीन अध्यायका ही न्यास है सो भी बीचमें जगह जगह त्रुटित है। ३९ से ६७ नं० के पत्र इस प्रतिमें नहीं हैं। प्रारम्भके २८ पत्र किसी दूसरे लेखकने लिखे हैं। पत्रसंख्या २२८ है। एक पत्रमें १३ से १५ तक पक्तियों और एक पक्तिमें ३९ से ४३ तक अक्षर हैं। पत्र बड़ी साइजके हैं। मगलाचरण—

“श्रीपूज्यपादमकलङ्कमनन्तबोधम्, शब्दार्थसंग्रहं निखिलेषु बोधम्।

सच्छब्दलक्षणमशेषमतः प्रसिद्धं वक्ष्ये परिस्फुटमलं प्रणिपत्य सिद्धम् ॥ १ ॥

सविस्तरं यद् गुरुभिः प्रकाशितं महामतीनानभिधानलक्षणम्।

मनोहरैः स्वल्पदैः प्रकाश्यते महद्भिरुपदिष्टि याति नर्यापिमार्गे (?)

...तदुक्तं कृतशिक्ष (?) श्लाघ्यते तद्भि तस्य।

किमुक्तमखिलैर्भाषमाणे गणेन्द्रो विचिक्तमखिलार्थं श्लाघ्यतेऽतो मुनीन्द्रैः ॥३॥

शब्दानामनुशासनानि निखिलान्याध्यायतादृर्निष्कम्,

यो यः सारतरो विचारचतुरस्तल्लक्षणांशो गतः।

तं स्वीकृत्य तिलोत्तमेव विदुषां चेतश्चमत्कारकः,

सुव्यक्तैरसमैः प्रसन्नवचनैर्न्यासः समारभ्यते ॥ ४ ॥

श्रीपूज्यपादस्वामि (मी) विनेयानां शब्दसाधुत्वासाधुत्वविवेकप्रतिपत्त्यर्थं शब्दलक्षणप्रणयनं कुर्वाणो निर्विघ्नतः शास्त्रपरिसमाप्त्यादिकमभिलषन्निष्ठदेवतास्तुतिविषयं नमस्कुर्वन्नाह—लक्ष्मी-
रात्यन्तिकी यस्य....”

यह न्यास अभयनन्दिनकृत जैनेन्द्रमहावृत्तिके बाद बनाया गया है। इसमें महावृत्तिके शब्द आनुपूर्वीसे ले लिए गए हैं और कहीं उनका व्याख्यान भी किया है। यथा—

“सिद्धिरनेकान्तात्—प्रकृत्यादिविभागेन व्यवहाररूपा श्रोत्रग्राह्यतया परमार्थतोपेता प्रकृत्यादिविभागेन च शब्दानां सिद्धिरनेकान्ताद् भवतीत्यर्थाधिकार आशास्त्रपरिसमा-
प्तेर्वेदितव्यः। अस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वसामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यादिकोऽनेकः
अन्तः स्वभावो यस्मिन् भावे सोऽयमनेकान्तः अनेकात्मा इत्यर्थः”—महावृत्ति पृ० २।

“द्विविधा च शब्दानां सिद्धिः व्यवहाररूपा परमार्थरूपा चेति। तत्र प्रकृतीय (?)
विकारागमादिविभागेन रूपा तत्सिद्धिः तद्भेदस्यात्र प्राधान्यात्। श्रोत्रग्राह्यौ (ह्याः) परमार्थतोये
प्रकृत्यादिविभागाः प्रमाणनयादिभिरभिगमोपायैः शब्दानां तत्त्वप्रतिपत्तिः परमार्थरूपा सिद्धिः
तद्भेदस्यात्र प्राधान्यात्, सामयितेषां सिद्धिरनेकान्ताद्भवतीत्येषोऽधिकारः आशास्त्रपरिसमा-
प्तेर्वेदितव्यः। अथ कोऽयमनेकान्तो नामेत्याह—अस्तित्वनास्तित्वनित्यत्वानित्यत्वसामान्य-
सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यादिकोऽनेकान्तः स्वभावो यस्यार्थस्यासावनेकान्तः अनेकान्ता-
त्मक इत्यर्थः।”—शब्दाम्भोजभास्कर पृ० २ A।

इस तुलनासे तथा तृतीयाध्यायके अन्तमें लिखे गए इस श्लोकसे अत्यन्त स्पष्ट हो जाता है कि यह न्यास जैनेन्द्रमहावृत्तिके बाद बनाया गया है—

“नमः श्रीवर्धमानाय महते देवनन्दिने। प्रभाचन्द्राय गुरवे तस्मै चाभयनन्दिने ॥”

इस श्लोकमें अभयनन्दिको नमस्कार किया गया है। प्रत्येक पादकी समाप्तिमें “इति प्रभाचन्द्रविरचिते शब्दाम्भोजभास्करे जैनेन्द्रव्याकरणमहान्यासे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः” इसी प्रकारके पुष्पिकालेख हैं।

तृतीय अध्यायके अन्तमें निम्नलिखित पुष्पिका तथा श्लोक हैं—

“इति प्रभाचन्द्रविरचिते शब्दाम्भोजभास्करे जैनेन्द्रव्याकरणमहान्यासे तृतीयस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ श्रीवर्धमानाय नमः ॥

सन्मार्गप्रतिबोधको बुधजनैः संस्तूयमानो हठात्।

अज्ञानान्धतमोपहः क्षितितले श्रीपूज्यपादो महान् ॥

सार्वः सन्ततसत्रिसन्धिनियतः पूर्वापरानुक्रमः।

शब्दाम्भोजदिवाकरोऽस्तु सहसा नः श्रेयसे यं च वै ॥

नमः श्रीवर्धमानाय महते देवनन्दिने ।

प्रभाचन्द्राय गुरुवे तस्मै चाभयनन्दिने ॥ छ ॥

श्री वासुपूज्याय नमः । श्री नृपतिविक्रमादित्यराज्येन संवत् १९८० मासोत्तममासे चैत्रशुक्ल-
पक्षे एकादश्यां ११ श्री महावीरसंवत् २४४९ । हस्ताक्षर छाजूराम जैन विजेश्वरी लेखक
पालम (सूवा देहली)”

जैनेन्द्रव्याकरणके दो सूत्र पाठ प्रचलित हैं—एक तो वह जिस पर अभयनन्दिने महा-
वृत्ति, तथा श्रुतकीर्तिने पञ्चवस्तु नामकी प्रक्रिया बनाई है, और दूसरा वह जिस पर सोमदेव-
सूरिकृत शब्दार्णवचन्द्रिका है । पं० नाथूराम प्रेमीने^१ अनेक पुष्ट प्रमाणोंसे अभयनन्दिसम्मत
सूत्रपाठको ही प्राचीन तथा पूज्यपादकृत मूलसूत्रपाठ सिद्ध किया है । प्रभाचन्द्रने इसी अभय-
नन्दिसम्मत प्राचीन सूत्रपाठ पर ही अपना यह शब्दाभोजभास्कर^२ नामका महान्यास बनाया है ।

आ० प्रभाचन्द्रने इस ग्रन्थको प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रकी रचनाके बाद
बनाया है जैसा कि उनके निम्नलिखित वाक्यसे सूचित होता है—

“तदात्मकत्वं चार्थस्य अध्यक्षतोऽनुमानादेश्च यथा सिद्ध्यति तथा प्रपञ्चतः प्रमेय-
कमलमार्त्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे च प्ररूपितमिह द्रष्टव्यम् ।”

प्रभाचन्द्र अपने न्यायकुमुदचन्द्र (पृ० ३२९) में प्रमेयकमलमार्त्तण्ड ग्रन्थ देखनेका
अनुरोध इसी तरहके शब्दोंमें करते हैं—“ एतच्च प्रमेयकमलमार्त्तण्डे सप्रपञ्च प्रपञ्चितमिह
द्रष्टव्यम् ।”

व्याकरण जैसे शुष्क शब्दविषयक इस ग्रन्थमें प्रभाचन्द्रकी प्रसन्न लेखनीसे प्रसूत
दर्शनशास्त्रकी क्वचित् अर्थप्रधान चर्चा इस ग्रन्थके गौरवको असाधारणतया बढ़ा रही है ।
इसमें विधिविचार, कारकविचार, लिंगविचार जैसे अनूठे प्रकरण हैं जो इस ग्रन्थको किसी
भी दर्शनग्रन्थकी कोटिमें रख सकते हैं । इसमें समन्तभद्रके युक्त्यनुशासन तथा अन्य अनेक
आचार्योंके पद्योंको प्रमाण रूपसे उद्धृत किया है । पृ० ६१ में ‘विश्वदृष्ट्याऽस्य पुत्रो जनिता’
प्रयोगका हृदयग्राही व्याख्यान किया है । इस तरह क्या भाषा, क्या विषय और क्या प्रसन्नशैली,
हर एक दृष्टिसे प्रभाचन्द्रका निर्मल और प्रौढ पाण्डित्य इस ग्रन्थमें उदात्तभावसे निहित है ।

प्रवचनसारसरोजभास्कर—यदि प्रभाचन्द्रने प्रमेयकमलको विकसित करनेके लिए
मार्त्तण्ड बनानेके पहिले प्रवचनसारसरोजके विकासार्थ भास्करका निर्माण किया हो तो कोई

१ देखो—‘जैनेन्द्रव्याकरण और आचार्य देवनन्दी’ लेख, जैनसाहित्य मशोधक भाग १ पृष्ठ २ ।

२ पंडित नाथूलाल शास्त्री इन्दौर सूचिन कहते हैं कि नृसिंहराज इन्दौरके प्रथममहाराजमें भी महा-
भोजभास्करके तीन ही अध्याय हैं । उनका नामालाचरण तथा अग्निम प्रमत्तिनेत्र चन्द्रकी प्रति है
समान है । पं० भुजदलीजी शास्त्रीके पत्रमें ज्ञात हुआ है कि काशीके मठमें भी इसकी प्रति है । इस प्रति
में भी तीन ही अध्यायका न्यास है । प्रेमीजी सूचिन कहते हैं कि दंडिके भवनमें इसकी एक प्राचीन प्रति है
उनमें चतुर्पु अध्यायके तीसरे पादके २११ वें सूत्र तकका न्यास है, आगे नहीं । जो सत्य है कि यह प्रभा-
चन्द्रकी अन्तिमरति ही हो और इसलिए पूर्ण न हो सकी हो ।

अनहोनी बात न होकर अधिक संभव और निश्चित बात मालूम होती है। (प्रमेय) कमल-मार्चण्ड, (न्याय) कुमुदचन्द्र, (शब्द) अम्भोजभास्कर जैसे सुन्दर नामोंकी कल्पिका प्रभाचन्द्रीय बुद्धिने ही (प्रवचनसार) सरोजभास्करका उदय किया है। इस ग्रन्थकी संवत् १५५५ की लिखी हुई जीर्णप्रति हमारे सामने है। यह प्रति ऐलक पन्नालाल सरस्वती भवन बम्बईकी है। इसका परिचय संक्षेपमें इस प्रकार है—

पत्रसंख्या ५३, श्लोकसंख्या १७४६, साइज १३×६। एक पत्रमें १२ पंक्तियां तथा एक पंक्तिमें ४२-४३ अक्षर हैं। लिखावट अच्छी और शुद्धप्राय है। प्रारम्भ—

“ओं नमः सर्वज्ञाय शिष्याशयः।

वीरं प्रवचनसारं निखिलार्थं निर्मलजनानन्दम्।

वक्ष्ये सुखावबोधं निर्वाणपदं प्रणम्यात्मम्॥

श्रीकुन्दकुन्दाचार्यः सकललोकोपकारकं मोक्षमार्गमध्ययनरुचिविनेयाशयवशेनोपदर्शयितुकामो निर्विघ्नतः शास्त्रपरिसमाप्त्यादिकं फलमभिलपन्निष्ठदेवताविशेषं शास्त्रस्यादौ नमस्कुर्वन्नाह ॥ छ ॥ एस सुरासुर ।”

अन्त—“इति श्रीप्रभाचन्द्रदेवविरचिते प्रवचनसारसरोजभास्करे शुभोपयोगाधिकारः समाप्तः ॥छ॥ संवत् १५५५ वर्षे माघमासे शुक्लपक्षे पून्यमायां तिथौ गुरुवासरे गिरिपुरे व्या० पुरुषोत्तम लि० ग्रन्थसंख्या षट्त्वारिंशदधिकानि सप्तदशशतानि ॥१७४६॥”

मध्यकी सन्धियोंका पुष्पिकालेख—“इति श्री प्रभाचन्द्रदेवविरचिते प्रवचनसारसरोज-भास्करे....” है।

इस टीका में जगह जगह उद्धृत दार्शनिक अवतरण, दार्शनिक व्याख्यापद्धति एवं सरल प्रसन्नशैली इसे न्यायकुमुदचन्द्रादिके रचयिता प्रभाचन्द्रकी कृति सिद्ध करनेके लिए पर्याप्त हैं। अवतरण—(गा० २।१०) “नाशोत्पादौ समं यद्वन्नामोन्नामौ तुलान्तयोः” (गा० २।२८) “स्वोपात्तकर्मवशाद् भवाद् भवान्तरावाप्तिः संसारः” इनमें दूसरा अवतरण राजवार्तिक का तथा प्रथम किसी बौद्ध ग्रन्थका है। ये दोनों अवतरण प्रमेयकमल० और न्यायकुमुद० में भी पाए जाते हैं। इस व्याख्याकी दार्शनिक शैलीके नमूने—

(गा० २।१३) “यदि हि द्रव्यं स्वयं सदात्मकं न स्यात् तदा स्वयमसदात्मक सत्तातः पृथग्वा ? तत्राद्यः पक्षो न भवति, यदि सत् सद्रूपं द्रव्यं तदा असद्रूप ध्रुवं निश्चयेन न त तत् भवति। कथं केन प्रकारेण द्रव्यं खरविषाणवत्। हवदि पुणो अण्णां वा। अथ सत्तातः पुनरन्यद्वा पृथग्भूतं द्रव्यं भवति तदा अतः पृथग्भूतस्यापि सत्त्वे सत्ताकल्पना व्यर्था। सत्तासम्बधात्सत्त्वे चान्योन्याश्रयः—सिद्धे हि तत्सत्त्वे सत्तासम्बन्धसिद्धिः तस्याञ्च सम्बन्ध-सिद्धौ सत्यां तत्सत्त्वसिद्धिरिति। तत्सत्त्वसिद्धिमन्तरेणापि सत्तासम्बन्धे खपुष्पादेरपि तत्प्रसङ्गः। तस्मात् द्रव्यं स्वयं सत्ता स्वयमेव सदभ्युपगन्तव्यम्।” (गा० २।१६) “...तथाहि—द्रवति द्रोष्यत्यदुद्रवत्तांस्तान् गुणपर्यायान् गुणपर्यायैर्वा द्रोष्यते द्रुतं वा द्रव्यमिति।

गम्यते उपलभ्यते द्रव्यमनेनेति गुणः । द्रव्यं वा द्रव्यान्तरात् येन विशिष्यते स गुणः । इत्येतस्मादर्थविशेषात् यद् द्रव्यस्य गुणरूपेण गुणस्य वा द्रव्यरूपेणाभवनं एसो एष हि अतद्भावः ।”

इन गाथाओकी श्रुतचन्द्रीय और जयसेनीय टीकाओसे इस टीकाकी तुलना करने पर इसकी दार्शनिकप्रसूतता अपने आप झलक मारती है । इस टीकाका जयसेनीयटीका पर प्रभाव है और जयसेनीयटीकासे यह निश्चय ही पूर्वकालीन है ।

अमृतचन्द्राचार्यने प्रवचनसारकी जिन ३६ गाथाओकी व्याख्या नहीं की है प्रायः वे गाथाएँ प्रवचनसारसरोजभास्करमें यथास्थान व्याख्यात हैं। जयसेनीयटीकामें प्रभाचन्द्रका अनुसरण करते हुए इन गाथाओकी व्याख्या की गई है। हाँ, जयसेनीयटीकामें दो तीन गाथाएँ अतिरिक्त भी हैं। इस टीकाका लक्ष्य है गाथाओका संक्षेपसे खुलासा करना। परन्तु प्रभाचन्द्र प्रारम्भसे ही दर्शनशास्त्रके विशिष्ट अभ्यासी रहे हैं इसलिए जहाँ खास अवसर आया वहाँ उन्होंने संक्षेपसे दार्शनिक मुद्दोका भी निर्देश किया है।

प्रो० ए० एन० उपाध्येने प्रवचनसारकी भूमिकामें भावत्रिभंगीकार श्रुतमुनिके 'सारत्रय-निपुण प्रभाचन्द्र' के उल्लेखसे प्रवचनसारसरोजभास्करके कर्त्ताका समय १४वीं सदीका प्रारम्भिक भाग सूचित किया है। परन्तु यह सभावना किसी दृढ़ आधार से नहीं की गई है।

जयसेनीय टीकापर इसका प्रभाव होनेसे ये उनसे प्राक्कालीन तो हैं ही । आ० जयसेन अपनी टीका में (पृ० २६) केवलिकवलाहारके खडनका उपसंहार करते हुए लिखते हैं कि—
“अन्येपि पिण्डशुद्धिकथिता बहवो दोषाः ते चान्यत्र तर्कशास्त्रे ज्ञातव्या अत्र चाध्यात्म-
ग्रन्थत्वान्नोच्यन्ते ।” सम्भव है यहाँ तर्कशास्त्रसे प्रभाचन्द्रके प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिकी विवक्षा हो । अस्तु, मुझे तो यह सत्ति पर विशदटीका प्रभाचन्द्राचार्यकी प्रारम्भिककृति मालूम होनी है ।

गद्यकथाकोश—यह ग्रन्थ भी इन्हीं प्रभाचन्द्रका मालूम होता है। इसकी प्रतिमें ८६ वीं कथाके बाद “श्रीजयसिंहदेवराज्ये” प्रशस्ति है। इसके प्रशस्ति श्लोकोका प्रभाचन्द्रवृत्त न्यायकुमुदचन्द्र आदिके प्रशस्तिश्लोकोसे पूरा पूरा सादृश्य है। इसका मंगलश्लोक यह है—

“प्रणम्य मोक्षप्रदमस्तदोपं प्रकृष्टपुण्यप्रभवं जिनेन्द्रम् ।

वक्ष्येऽत्र भव्यप्रतिबोधनार्थमाराधनासत्सुकथाप्रबन्धः ॥”

८६ वीं कथाके अनन्तर "जयसिंहदेवराज्ये" प्रशस्ति लिखकर ग्रन्थ समाप्त कर दिया गया है। इसके अनन्तर भी कुछ कथाएँ लिखीं हैं। और अन्तमें "सुकोमलं सर्वसुखाद्ययोर्धे" श्लोक

१ न्यायसूत्रमदचन्द्र प्रथमभाष्यी प्रस्तावना पृ० १२२—

‘यैरागाध ज्ञानविधानमसामागधना निर्मलम् । प्राप्तं सर्वबुद्धानन्द निरामय न्यासिदोप्रदा (?) ।’

तेषां धर्मकथाप्रपञ्चरचनाभ्यां राशतां सन्निता । स्येदात् ज्ञमं विगृह्णितुं गम्य चन्द्रार्कनामद्वयम् ॥१॥

सुलोमं नवंगुलावदोर्ध्वं पदैः प्रभाचन्द्रहतं प्रदन्धम् ।

नयापजालेऽपि त्रिनेत्रगणा सुखेन्दुदलीय विराजते सा ॥२॥

[illegible]

हुं श्रीगणेशाय नमः । आराधनामध्याप्रदत्तम् ।

तथा “ इति भट्टारकप्रभाचन्द्रकृतः कथाकोशः समाप्तः ” यह पुष्पिकालेख है । इस तरह इसमें दो स्थलो पर ग्रन्थ समाप्तिकी सूचना है जो खासतौरसे विचारणीय है । हो सकता है कि प्रभाचन्द्रने प्रारम्भकी ८६ कथाएँ ही बनाई हो और बादकी कथाएँ किसी दूसरे भट्टारकप्रभाचन्द्रने । अथवा लेखकने भूलसे ८६ वीं कथाके बाद ही ग्रन्थ समाप्तिसूचक पुष्पिकालेख लिख दिया हो । इसको खासतौरसे जाँचे बिना अभी विशेष कुछ कहना शक्य नहीं है ।

मेरे विचारसे प्रभाचन्द्रने तत्त्वार्थवृत्तिपदविवरण और प्रवचनसारसरोजभास्कर भोजदेवके राज्यसे पहिले अपनी प्रारम्भिक अवस्थामे बनाए होंगे । यही कारण है कि उनमें ‘भोजदेवराज्ये’ या ‘जयसिंहदेवराज्ये’ कोई प्रशस्ति नहीं पाई जाती और न उन ग्रन्थोंमें प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिका उल्लेख ही पाया जाता है । इस तरह हम प्रभाचन्द्रकी ग्रन्थरचनाका क्रम इस प्रकार समझते हैं—तत्त्वार्थवृत्तिपदविवरण, प्रवचनसारसरोजभास्कर, प्रमेयकमलमार्त्तण्ड, न्यायकुमुदचन्द्र, शब्दाम्भोजभास्कर, महापुराणटिप्पण और गद्यकथाकोश । श्रीमान् प्रेमीजीने रत्नकरण्ड-

१ योगसूत्रपर भोजदेवकी राजमार्त्तण्ड नामक टीका पाई जाती है । संभव है प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और राजमार्त्तण्ड नाम परस्पर प्रभावित हो ।

२ प० जुगलकिशोर जी मुख्तारने रत्नकरण्डश्रावकाचार की प्रस्तावनामे रत्नकरण्डश्रावकाचारकी टीका और समाधितन्त्रटीकाको एकही प्रभाचन्द्र द्वारा रचित सिद्ध किया है, जो ठीक है । पर आपने इन प्रभाचन्द्रको प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिके रचयिता तर्कग्रन्थकार प्रभाचन्द्रसे भिन्न सिद्ध करनेका जो प्रयत्न किया है वह वस्तुतः दृढ प्रमाणों पर अवलम्बित नहीं है । आपके मुख्य प्रमाण है कि—“प्रभाचन्द्रका आदिपुराणकारने स्मरण किया है इस लिए ये ईसाकी नवमशताब्दीके विद्वान् हैं, और इस टीकामे यशस्तिलकचम्पू (ई० ९५९) वसुनन्दिश्रावकाचार (अनुमानत वि० की १३ वीं शताब्दीका पूर्व भाग) तथा पद्मनन्दि उपासकाचार (अनुमानत वि० स० ११८०) के श्लोक उद्धृत पाए जाते हैं, इसलिए यह टीका प्रमेयकमलमार्त्तण्ड आदिके रचयिता प्रभाचन्द्रकी नहीं हो सकती ।” इनके विषयमें मेरा यह वक्तव्य है कि—जब प्रभाचन्द्रका समय अन्य अनेक पुष्ट प्रमाणोंसे ईसाकी ग्यारहवीं शताब्दी सिद्ध होता है तब यदि ये टीकाएँ भी उन्हीं प्रभाचन्द्रकी ही हो तो भी इनमें यशस्तिलकचम्पू और नीतिवाक्यामृतके वाक्योंका उद्धृत होना अस्वाभाविक एवं अनैतिहासिक नहीं है । वसुनन्दि और पद्मनन्दिका समय भी विक्रमकी १२ वीं और तेरहवीं सदी अनुमानमात्र है, कोई दृढ प्रमाण इसके साधक नहीं दिए गए हैं । पद्मनन्दि शुभचन्द्रके शिष्य थे यह बात पद्मनन्दिके ग्रन्थसे तो नहीं मालूम होती । वसुनन्दिकी ‘पडिगहमुच्चट्टाण’ गाथा स्वयं उन्हीं की बनाई है या अन्य किसी आचार्यकी यह भी अभी निश्चित नहीं है । पद्मनन्दिश्रावकाचारके ‘अध्रुवाशरणे’ आदि श्लोक भी रत्नकरण्डटीकामे पद्मनन्दिकानाम लेकर उद्धृत नहीं हैं और न इन श्लोकोंके पहिले ‘उक्त च, तथा चोक्तम्’ आदि कोई पद ही दिया गया है जिससे इन्हें उद्धृत ही माना जाय । तात्पर्य यह कि मुख्तार सा० ने इन टीकाओंके प्रसिद्ध प्रभाचन्द्रकृत न होने में जो प्रमाण दिए हैं वे दृढ नहीं हैं । रत्नकरण्डटीका तथा समाधितन्त्रटीकामें प्रमेयकमलमार्त्तण्ड और न्यायकुमुदचन्द्रका एक साथ विशिष्टशैलीसे उल्लेख होना इसकी सूचना करता है कि ये टीकाएँ भी प्रसिद्ध प्रभाचन्द्रकी ही होनी चाहिए । वे उल्लेख इस प्रकार हैं—

“तदलमतिप्रसङ्गेन प्रमेयकमलमार्त्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्र प्रपञ्चतः प्ररूपणात्”—रत्नक० टी० पृ० ६ ।
“यै पुनर्योगसांख्यैर्मुक्तौ तत्प्रच्युतिरात्मनोऽभ्युपगता ते प्रमेयकमलमार्त्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे च मोक्षविचारे विस्तरतः प्रत्याख्याता ।”—समाधितन्त्रटी० पृ० १५ ।

इन दोनों अवतरणोंकी प्रभाचन्द्रकृत शब्दाम्भोजभास्करके निम्नलिखित अवतरणसे तुलना करने पर स्पष्ट मालूम हो जाता है कि शब्दाम्भोजभास्करके कर्त्ताने ही उक्त टीकाओंको बनाया है—

टीका, समाधितन्त्रटीका, क्रियाकलापटीका*, आत्मानुशासनतिलकां आदि ग्रन्थोकी भी प्रभाचन्द्र-कृत होनेकी संभावना की है, वह खास तौरसे विचारणीय है। यथावसर इन ग्रन्थोके विषयमे विशेष प्रकाश डाला जायगा। अन्तमें मैं उन सब ग्रन्थकार विद्वानोके प्रति अपनी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करता हूँ जिनके ग्रन्थोसे इस प्रस्तावनामे सहायता मिली है।

फाल्गुनशुक्ल द्वादशी
आष्टाह्निकपूर्व
वीर नि० स० २४६७ }

न्यायाचार्य महेन्द्रकुमार शास्त्री.
स्याद्वाद विद्यालय काशी.

“तदात्मकत्वञ्चार्यस्य अध्यक्षतोऽनुमानादेश्च यथा सिद्धयति तथा प्रमेयकमलमार्तण्डे न्यायकुमुदचन्द्रे च प्ररूपितमिह द्रष्टव्यम्।”—शब्दाम्भोजभास्कर।

प्रभाचन्द्रकृत गद्यकथाकोशमे पाई जानेवाली अञ्जनचोर आदिकी कथाओसे रत्नकरण्डटीकागत कथाओका अक्षरशः सादृश्य है। इति।

* क्रियाकलापटीकाकी एक लिखित प्रति बम्बईके सरस्वती भवनमें है। उसके मगल और प्रशस्ति श्लोक निम्नलिखित हैं—

मगल— “जिनेन्द्रमुन्मूलितकर्मबन्ध प्रणम्य सन्मार्गकृतस्वरूपम्।
अनन्तबोधादिभवं गुणौघ क्रियाकलाप प्रकट प्रवक्ष्ये ॥”

प्रशस्ति—“‘बन्धे मोहतमोविनाशनपटुस्त्रैलोक्यदीपप्रभु, तसूद्वतिसमन्वितस्य निखिलस्नेहस्य तशोषक।
सिद्धान्तादिसमस्तशास्त्रकिरण श्री पद्मनन्दिप्रभु, तच्छिष्यात्प्रकटार्यता स्तुतिपद प्राप्त प्रभाचन्द्रत ॥१॥
यो राज्ञो दिवसे पृथि प्रयता (?) दोषा यतीना कुतो प्योपाता (?) प्रलये तु ‘रमलस्तेषा महादशित।
श्रीमद्गीतमनाभिर्भिगणधरैर्लोकत्रयोद्योतकं, सव्यकु (?) सकलोऽप्यसौ यतिपतेर्जात प्रभाचन्द्रत ॥२॥

य (यत्) सर्वात्महित न वर्णसहित न स्पन्दितोष्ठद्वयम्,
नो वाञ्छाकलितस्र दोषमलिन न श्वासतुद्व (रुद्ध) क्रमम्।
शान्तामर्थविषयं (नर्षविषयं) सम पश्यु (पशु) गणैराकर्णित कर्णत,
तद्वत् सर्वविद प्रणष्टविपद पायादपूर्वं वच ॥ ३ ॥”

इन प्रशस्तिश्लोकोमे ज्ञात होना है कि जिन प्रभाचन्द्रने क्रियाकलापटीका रची है वे पद्मनन्दि-सैद्धान्तिकके शिष्य थे। न्यायकुमुदचन्द्र आदिके कर्ता प्रभाचन्द्र नी पद्मनन्दि सैद्धान्तिकके ही शिष्य थे, अतः क्रियाकलापटीका और प्रमेयकमलमार्तण्ड आदिके कर्ता एक ही प्रभाचन्द्र हैं उनमें कोई भेद नहीं रह जाता। प्रशस्तिश्लोकोकी रचनागौरी भी प्रमेयकमल० आदिनी प्रशस्तिश्लोकोमे मिलती जाती है।

† आत्मानुशासनतिलकाकी प्रति श्री प्रेमीजीने भेजी है। उसका मगल और प्रशस्ति इन प्रकार हैं—

मगल— “वीर प्रणम्य भवधारिनिधिप्रपोतमुद्योतिनामिन्दुदायमन-सपुष्पम्।
निर्वाणमार्गमनवद्यगुणप्रख्यमात्मानुशासनम् प्रधर प्रवक्ष्ये ॥

प्रशस्ति—“‘मोक्षोपायमनवद्यगुणमलहानोदय निर्मातम्। भव्यार्थं परम प्रभेदुहन्ति व्यर्थं प्रमत्तं परं।
व्याख्यान धरमात्मशासनमिदं व्यामोहविच्छेदनं। तृवर्णपेष कृतादरंरुद्रहस्तेन्यथा चिन्तयाम् ॥१॥

इति श्री आत्मानुशासन (न) सन्तिलक (क) प्रभाचन्द्राचार्यविरचिते तिलकम् ॥

न्यायकुमुदचन्द्रद्वितीयभागस्य विषयानुक्रमः

विषय.	पृ०	विषय	पृ०
१० कारिकाव्याख्यानम्	४०४	समारोपव्यवच्छेदकत्वात् प्रमाण स्मृतिः	४१०
श्रुतस्य स्वरूपम्	४०४	अनुमानलक्षणप्रयोजनप्रसाधकत्वाच्च प्रमाण	
स्मृतिप्रामाण्यवादः	४०५-४११	स्मृतिः	४१०
(बौद्धादीना पूर्वपक्ष) स्मृते स्वरूप ज्ञाता		साध्यसाधनसम्बन्धो हि सत्तामात्रेण अनुमाना-	
ज्ञान वा ?	४०५	ङ्गम्, परिज्ञातो वा, स्मृतिक्रोडीकृतो वा ?	४१०
ज्ञानमपि ज्ञानमात्रमनुभूतविषय वा ज्ञानम् ?	४०५	प्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यवादः	४११-४१८
अनुभूते जायमाना स्मृतिरिति अनुभवेन		(बौद्धस्य पूर्वपक्ष) विरुद्धधर्माध्यासात्,	
प्रतीयते स्मृत्या उभाभ्या वा ?	४०५	कारणाभावात्, विषयाभावाच्च न प्रमाण	
यदि अनुभूतता प्रत्यक्षगम्या स्यात्तदैव स्मृति-		प्रत्यभिज्ञा	४११
रपि तामनुभूतता ज्ञातुं शक्ता	४०६	सोऽयमित्यत्र प्रत्यक्ष-स्मरणयो स्पष्टास्पष्ट-	
स्मृतेर्विषयोऽर्थमात्र स्यात् अनुभूतताविशिष्टो		लक्षणविरुद्धधर्माध्यास एव	४१२
वार्थ ?	४०६	'स एवायम्' इत्यत्र आकारद्वय परस्परानु	
अनुभूतार्थविषयत्वे स्मृतेर्न प्रमाणता अविद्य-		प्रवेशेन प्रतिभासते अननुप्रवेशेन वा ?	४१२
मानविषयत्वात्	४०६	प्रत्यभिज्ञानस्य हि कारणमिन्द्रिय स्यात्, पूर्वा-	
असदर्थविषयत्वेन स्मृतौ अर्थक्रियाऽपि न		नुभवजनित सस्कार तदुभय वा ?	४१२
सभवति	४०६	प्रत्यभिज्ञानविषयो हि पूर्वज्ञानगृहीतमेव वस्तु	
(उत्तरपक्ष) सस्कारप्रभव तदित्याकारो		स्यात्, तदतिरिक्त वा ?	४१३
ज्ञानविशेषः स्मृति	४०६	अतिरिक्तपक्षे किं स्वरूपभेदकृत अतिरेकः,	
कारणभेदात् स्वरूपभेदात् विषयभेदाच्च		कालद्वयसम्बन्धकृत, तत्सम्बन्धे ऐक्य-	
प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्ना स्मृति	४०७	प्रतिपत्तिकृतो वा ?	४१३
'अनुभूते स्मृति' इति त्रिकालानुयायिना		ऐक्यप्रतिपत्तिपक्षे एकत्वसख्या स्थायित्व वा	
प्रमात्रा प्रमीयते	४०७	विवक्षितम् ?	४१३
स्मृतिर्हि गृहीतग्राहित्वादप्रमाणम्, परिच्छि-		स्थायित्वमपि वस्तुनो भिन्नमभिन्न वा ?	४१३
त्तिविशेषाभावात्, असत्यतीतार्थे प्रवर्त-		भेदपक्षे किं तत् पूर्वमप्युत्पन्नम्, प्रत्यभिज्ञान-	
मानत्वात्, अर्थादनुत्पद्यमानत्वात्, विस-		समय एव वोत्पद्यते ?	४१३
वादकत्वात् समारोपाव्यवच्छेदकत्वात्,		(उत्तरपक्ष) किं धर्माणा धर्मिणा सह	
प्रयोजनाप्रसाधकत्वाद्वा ?	४०८	विरोध परस्पर वा ?	४१४
गृहीतग्राहित्वे कस्य गृहीतार्थस्य ग्रहणम्-ज्ञानस्य,		विरुद्धधर्माध्यासत कारणभूताभ्या दर्शनस्म-	
ज्ञेयस्य, ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्य, तद्विशि-		रणकारणाभ्या प्रत्यभिज्ञानस्य भेद साध्येत	
ष्टस्य वा ज्ञानस्य ?	४०८	स्वभावभूताभ्या वा ?	४१४
ज्ञेयस्य ज्ञानविशिष्टत्व हि तत्र मयोग,		परस्परानुप्रवेशो हि परस्परस्वरूपसाङ्ग्यम्,	
नमवाय, विशेषणीभावो वा ?	४०९	एकस्मिन्नावारे वृत्तिर्वा ?	४१४
प्रमाणान्तरप्रवृत्ति गृहीतार्थप्राप्तिरक्षणञ्च		दर्शनस्मरणयो चित्रज्ञानवत् कथञ्चिदनुप्रवे-	
द्वयमप्यविनवादकत्वं स्मृतावस्त्येव	४१०	शोऽभ्युपगम्यते	४१५

दर्शनस्मरणलक्षणकारणस्य सद्भावान्न	
कारणाभावात् प्रत्यभिज्ञानाभाव	४१५
विषयाभावात्, गृहीतग्राहित्वात्, बाध्यमान-	
त्वाद्वा प्रत्यभिज्ञानस्याप्रामाण्यं स्यात् ?	४१६
प्रत्यभिज्ञानविषयो हि प्रत्यक्षेण गृह्येत, स्मर-	
णेन, प्रमाणान्तरेण वा ?	४१६
प्रत्यक्षस्मरणयोः द्रव्याविषयत्वेऽपि द्रव्यविषय-	
कप्रत्यभिज्ञानजनकत्वमस्त्येव	४१७
प्रत्यभिज्ञानविषयस्य हि बाधक प्रत्यक्षम्	
अनुमानं वा स्यात् ?	४१७
लूनपुनर्जातिनखकेशादौ एकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य	
बाध्यमानत्वेऽपि न सर्वत्र तस्याप्रामाण्यम्	४१८
नापि सादृश्यप्रत्यभिज्ञानस्य बाध्यमान-	
नत्वम्, अनुमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्	४१८
तर्कस्य लक्षणम्	४१८
व्याप्तिलक्षणम्	४१९
तर्कप्रामाण्यवादः	४२०-४३४
(चार्वाकस्य पूर्वपक्ष) व्याप्तिस्वरूपस्यैवा-	
मभवात् कथं तर्कस्य प्रामाण्यम् ?	४२०
व्याप्तिर्हि देशतः कालतो वा स्यात् ?	४२०
किं सामान्यस्य सामान्येन अविनाभावः, किं	
वा सामान्यस्य विशेषे, उत विशेषाणां	
विशेषे ?	४२०
द्वितीयपक्षे देशकालानवच्छिन्ने विशेषमात्रे	
सामान्यस्याविनाभावः तदवच्छिन्ने वा ?	४२०
विशेषाणां विशेषैरविनाभावो हि दृष्टानां	
दृष्टं स्यात्, अदृष्टानामदृष्टं, दृष्टानां	
वाऽदृष्टैरिति ?	४२१
न सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहः सुकरः	४२१
अविनाभावशब्दो हि व्यतिरेकमात्रवचनः	४२१
'अग्न्यभावे धूमो नोपपद्यते' इत्यत्र अग्न्यभावः	
पारमाधिक्यं नन् विरोधणम्, अपार-	
माधिक्य एव वा ?	४२१
एकस्य कस्यचिदग्न्यभावे धूमो नोपपद्यते	
सर्वस्य वा ?	४२१
धूमसद्भावाविरोधस्य च धूमसद्भाव एव	
उपाधिर्न अग्न्यभावः	४२२
अविनाभावे सत्यपि धमाद् व्यतिरेकानुमीयते	
ननु तद्गतं पञ्जल्यम्	४२२

(उत्तरपक्ष) स्वरूपप्रयुक्ताऽव्यभिचार एव	
हि व्याप्ति	४२२
यस्य येन अव्यभिचारः तस्य तेन व्याप्ति	४२३
अविनाभावशब्दो हि तथोपपत्त्यन्यथानुपप-	
त्तिरूपनियमे पर्यवसितः	४२३
व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण प्रतीयते ननु एकैक-	
धर्म्युल्लेखेन	४२४
धूमाभावे अग्न्यभावस्य निमित्तात्ता	४२४
अग्निधूमयोर्हि अग्नित्वधूमत्वद्वारेणैव व्या-	
प्तिर्ननु पञ्जल्यादिना	४२५
व्याप्तिज्ञानस्य कारणभूतौ प्रत्यक्षानुपलम्भौ	
प्रथमदर्शनकाले न स्तः अतो न प्रथम-	
समये एव व्याप्तिग्रहणम्	४२६
अन्वयव्यतिरेकवशात् व्याप्तिप्रतिभाने किं सा	
ताभ्यां जन्यते ज्ञाप्यते वा ?	४२६
११ कारिकाव्याख्यानम्	४२७
अस्मदादिसम्बन्धिनः योगिसम्बन्धिनो वा	
प्रत्यक्षान्न व्याप्तिप्रतिपत्तिः	४२७
न स्वसंवेदनेन्द्रियमानसप्रत्यक्षं व्याप्तिपरि-	
ज्ञानम्	४२७
(योगानां पूर्वपक्ष) प्रत्यक्षेणैव अविनाभावः	
प्रतीयते	४२७
भूयोदर्शनावगतान्वयव्यतिरेकसहकृतेन्द्रिय-	
प्रभवः वा प्रत्यक्षः व्याप्तिग्राहकम्	४२८
अनुमानानेन व्याप्तिरुल्लिख्यते अतो न प्रथम-	
प्रत्यक्षेणैव तद्ग्रहणम्	४२९
अन्वयव्यतिरेकी च प्रयोजकमन्वेदह्युदात्ताद्यो	४२९
(उत्तरपक्ष) विमंन्द्रियमानसं वा प्रत्यक्षः	
व्याप्तिग्रहणे प्रभवेत् ?	४२९
प्रत्यक्षमात्रम्, भूयोदर्शनमहापक्षम् अन्वयव्य-	
तिरेकसहकृतं वा प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहणं	
प्रभवेत् ?	४२९
पुरोदृश्यमाने हि नियताग्निमन्दनिश्चयेन धूमः	
प्रतिभानेन अनियताग्निमन्दनिश्चयेन	
त्वेन वा ?	४३०
प्रत्यक्षस्य अन्वयव्यतिरेकसहकृतस्य हि सर्वदय-	
माविशनेन उपान्तरे दृष्टिः स्वविषयः	
प्रवर्तमानस्य अविनाभावः वा ?	४३०
इन्द्रियविषये विदितमवगतान्वयव्यतिरेकस्य	
व्याप्तिः प्रतीयते, स्वविषयवशात् ?	४३०

किं सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिः, उत तदु-
पलक्षितविशेषाणां तदुपलक्षितविशेषे ? ४३१
व्याप्तिज्ञाने हि तत्कारणकारणत्वादिन्द्रिया-
पेक्षा न तु साक्षात् ४३१
न मानस प्रत्यक्ष बहिरर्थेन्द्रियनिरपेक्ष प्रवर्तते ४३१
सम्बन्धसम्बन्धोऽपि मनसः सद्भिरेव अर्थे
नातीतानागतादिभिः ४३२
नापि योगिप्रत्यक्षाद् व्याप्तिग्रह ४३२
योगी हि व्याप्ति प्रतिपद्य स्वार्थमनुमान विद-
ध्यात् परार्थं वा ? ४३३
योगी परार्थानुमानेन गृहीतव्याप्तिकमगृही-
तव्याप्तिकं वा पर प्रतिपादयेत् ? ४३३
कारिकाविवृत्योर्व्याख्यानम् ४३३
अनुमानस्य लक्षणम् ४३४

१२ कारिकाव्याख्यानम् ४३५

प्रतिज्ञाप्रयोगसमर्थनम् ४३५-८
(बौद्धस्य पूर्वपक्षः) पक्षस्य प्रयोजनाभावतः
प्रयोगानुपपत्ते ४३५
साध्यार्थप्रतिपादनलक्षणप्रयोजनमपि न पक्ष-
प्रयोगेण सिद्धयति ४३६
स हि केवल साध्यमर्थं प्रतिपादयेत् हेतूपन्यास-
समन्वितो वा ? ४३६
(उत्तरपक्षः) पक्षस्य साध्यसिद्धिप्रतिबन्धि-
त्वादप्रयोगः, प्रकमात्तात्सिद्धे, प्रयोजना-
प्रसाधकत्वात्, हेतूपन्यासापेक्षस्य तत्प्रसा-
धकत्वाद्वा ? ४३६
हेतुगोचरस्य पक्षस्यानिर्देशे हेतोरनैकान्तिक-
त्वादिदोषानुपपन्न ४३७
हेतुप्रयोगापेक्षस्यैव पक्षस्य साध्यसाधकत्वम् ४३७
पक्षाभावे कथं मपक्षविपक्षव्यवस्था ? ४३८
प्रतिज्ञाया प्रयोगानर्हत्वे शास्त्रादावपि सा
नाभिधीयेत ४३८
त्रैलोक्यनिरास ४३८-४४१
(बौद्धस्य पूर्वपक्षः) हेतोस्त्रैलोक्य हि अमिद्ध-
विरुद्धानैकान्तिकदोषव्यवच्छेदार्थम्-
भ्युपगम्यते ४३८
(उत्तरपक्षः) न त्रैलोक्यं हेतोर्लक्षणं हेत्वाभा-
वेऽपि वर्तमानत्वात् ४३९
तत्तुल्यत्वादौ हेत्वाभावेऽपि त्रैलोक्यसमन्ति ४४०

न हि कृत्तिकोदयात् शकटोदयानुमाने पक्ष-
धर्मता सभवति ४४०
नापि कृत्तिकोदयादौ कालाकाशादीनां पक्षत्वम् ४४०
शब्दानित्यत्वे श्रावणत्वस्य, सर्वस्य क्षणिकत्वे
साध्ये सत्त्वस्य च सपक्षसत्त्वाभावेऽपि
गमकत्वप्रतीतिः ४४०
विपक्षेऽसत्त्व तु अविनाभावात्मकमेव ४४१
सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि अन्तर्व्याप्तिलक्षणोऽ-
न्वय समस्त्येव ४४१
अन्यथानुपपत्तिलक्षणादेव हेतोर्दोषत्रयपरि-
हारोपपत्ते ४४१
अविनाभावप्रपञ्चार्थं त्रैलोक्यस्याभिधाने निश्चि-
तत्वस्य अबाधितविषयत्वादेश्च अभि-
धानप्रसङ्ग ४४१
पाञ्चरूप्यनिरासः ४४२-४४२
साध्याविनाभावव्यतिरेकेणापरस्य अबाधित-
विषयत्वादेरसम्भवात् ४४२
बाधितविषयत्व-अविनाभावयोर्विरोधात् ४४२
अबाधितविषयत्व निश्चितमनिश्चितं वा हेतो
रूपं स्यात् ? ४४२
निश्चयनिबन्धनञ्च अनुपलम्भः संवादो वा ? ४४२
अन्यदपि तद्विषय प्रमाणान्तरम् अविनाभावा-
वगमो वा अबाधितविषयत्वनिश्चय-
निबन्धनं स्यात् ? ४४३
प्रतिपक्षो हि अतुल्यबल तुल्यबलो वा प्रतिषिध्येत ? ४४३
अतुल्यबलत्वञ्च तयो पक्षधर्मत्वादिभावाभाव-
कृतमनुमान गघाजनितं वा ? ४४३
हानादिवृद्धयोऽनुमानस्य फलम् ४४४
अविनाभावविचारः ४४४-४४८
(बौद्धस्य पूर्वपक्षः) अविनाभावो हि तादा-
त्म्य-तदुत्पत्तिभ्यामेव नियतः ४४४
तादात्म्येन स्वभावहेतोरविनाभावः तदुत्पत्त्या
च कार्यहेतोः, अनुपलब्धिश्च स्वभाव-
हेत्वन्तर्गतैव ४४४
कार्यहेतोरविनाभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्च-
केन प्रतिपत्तेः ४४४
स्वभावहेतोस्तु विपक्षे बाधकप्रमाणेन अविना-
भावावगतिः यथा सत्त्वस्य क्षणिकत्वेन ४४५
अनुपलब्धिश्च सर्वा स्वभावानुपलब्धौ अन्त-
र्भवति अतः तादात्म्यमेव सम्बन्धः ४४५

(उत्तरपक्ष) तादात्म्ये मति भेदाभावात् तस्य

अविनाभावनियमनिमित्तत्वम् ४४६

तादात्म्येन गमकत्वे च हेतुग्रहणवेलायामेव

माध्यस्य प्रतिपन्नत्वान् व्यर्थमनुमानम् ४४६

विपरीतारोपव्यवच्छेदार्थमपि नानुमानस्य

साफल्य यतो हि तत्स्वरूपे प्रतिपन्ने

अप्रतिपन्ने वा विपरीत आरोप स्यात् ? ४४७

साध्यसाधनयोरव्यतिरेके च शिषपात्ववत्

वृक्षत्वमपि हेतु स्यात् ४४७

वह्न्युत्पन्नेष्वपि धूमधर्मेण श्यामत्वादिषु अवि-

नाभावस्यानुपलब्धे न तदुत्पत्त्यापि अवि-

नाभावनियम ४४७

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव अविनाभावनियमे

कथ कृतिकोदयशकटोदययो चन्द्रोदय-

समुदवृद्धयोश्च गम्यगमकभाव ? ४४८

प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य अनुपलम्भस्य च

अर्थान्तरोपलम्भरूपस्य न व्याप्तिग्रहणे

सामर्थ्यम् ४४८

विधृतिव्याख्यानम् ४४९

तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावेऽपि चन्द्रात् जलचन्द्र-

प्रतिपत्ति भवति ४५०

१३ कारिकाव्याख्यानम् ४५०

प्रतिविम्बवाद ४५१-४५८

(कुमारिलस्य पूर्वपक्ष) विम्बसन्निधाने हि

प्रतिविम्बगुणरूपं द्रव्यरूप वा समुत्पद्यत ? ४५१

द्रव्यरूपमपि निरवयवद्रव्यरूप सावयवद्रव्य-

रूप वा तदुत्पद्येत ? ४५१

प्रतिविम्बस्य जलादिपरमाणव एव आरम्भका

अन्ये वा ? ४५१

नापि विम्बरूपस्य प्रतिविम्बाग्न्यभक्तत्वम्

विम्बसन्निधाने च आश्रयस्य आदगादि परि-

माणगोचरयोग्यत्वं स्यात् ४५१

एते सूर्यादिदग्निता चक्षुरग्निविनिर्गमनप्रश्रिया

यदि प्रतिविम्बमर्थान्तरं तदा कथं विन्दे चतुर्भि

तदपि चतुर्भि निर्दिष्टं च निर्दिष्टं ? ४५३

यदि च प्रतिविम्बमर्थान्तरं तदा विन्देऽपि

विन्दे दृश्यते ४५३

यत् तदादि प्रतिविम्बस्य दृश्यत्वं विन्द-

नेन दर्शयति न तु तत्र प्रतिविम्बस्यैव

(उत्तरपक्ष) प्रतिविम्बानुभवो हि ग्राहकप्रमा-

णाभावात् उत्पादककारणाभावाद्वाऽ-

भिधीयते ? ४५४

चन्द्रादिप्रतिविम्ब पश्यामीति प्रत्यक्षमेव

तद्ग्राहकम् ४५४

न चेय प्रतीतिभ्रान्ता वाधक-कारणदोषा-

भावात् ४५४

आश्रयविम्बाभ्या विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वा-

दर्थान्तर प्रतिविम्बम् ४५५

प्रतिविम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारण

चन्द्रादिक तु निमित्तकारणमिति ४५५

द्रव्यरूपमेव प्रतिविम्बमुत्पद्यते ४५६

सावयवमेव प्रतिविम्बमन्मदादीन्द्रियग्राह्यत्वात्

घटादिवत् ४५६

जलादिकमेव प्रतिविम्बाकारतया परिणमते

अतो न पृथक् तत्स्पृश्याद्युपलम्भ ४५६

जलादिपरमाणव एव प्रतिविम्बाकारम्भका

न चान सावयवद्रव्यद्वय किन्तु जलादीना-

मेव प्रतिविम्बाकारपरिणाम ४५६

समानाकाशदेशत्वञ्च सावयवयोरपि वातान-

पयोरिवाविरुद्धम् ४५७

सावयवयो जलकनवादिमयकानाद्यादेरपि

परिमाणगोचरत्वोपनिमित्तमपि नास्ति ४५७

रश्मिरूपस्य चक्षुषोऽग्रिमिदं अन्त्यदग्निता-

मित्याद्यनङ्गत्वम् ४५७

स्वमामगीन प्रतिविम्ब सव्यदक्षिणविपर्यये-

णवोत्पद्यते ४५७

प्रतिविम्बस्य प्रतिविम्बत्व हि सव्यदक्षिण-

विपर्ययनिर्णय स च गुण एव ४५७

यदि आदगादिना प्रतिविम्बस्य समस्य सूर्यमेव

प्रकाशयति तदा तदुत्पादिप्रतिविम्बता यदपि

ते सूर्य प्रकाशयेत् ४५८

यदि च प्रतिविम्बस्य समस्य सूर्यमेव प्रकाश-

यति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

तिष्ठति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

तिष्ठति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

तिष्ठति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

तिष्ठति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

तिष्ठति तदा तदुत्पादिना प्रतिविम्बता यदपि

उपलभ्यन्ते तथैव प्रतिबिम्बविनाशेऽपि न तत्पृथगवयवोपलब्धिः ४५९	प्रागभावादिभेदवत्त्वान्नावस्तु अभावः ४६७
पूर्वोत्तरचरहेत्वो समर्थतम् ४५६	अभावस्यावस्तुत्वे हि अर्थानां साङ्ख्यं स्यात् ४६७
१४ कारिकाव्याख्यानम् ४६०	प्रागभावादीना लक्षणानि ४६७
वैशेषिकसूत्रोक्तानां कारणादिपञ्चहेतूनां निरासः ४६०-६१	अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यत्वादभावो वस्तु (उत्तरपक्ष) अभावस्य प्रत्यक्षादिभिः परि- च्छिद्यमानत्वान्न भावादतिरिक्तत्वम् ४६८
(वैशेषिकस्य पूर्वपक्षः) कारण-कार्य-सयोगि- समवायि-विरोधिभेदेन पञ्चानुमानम् ४६०	अविप्रकृष्टार्थसम्बन्धभावः प्रत्यक्षेणैव परि- च्छिद्यते ४६८
(उत्तरपक्षः) उक्तपञ्चहेत्वतिरिक्तानां कृत्ति- कादिहेतूनां प्रतीतेः न लिङ्गस्य पञ्च- संख्यानियमः ४६१	अभावस्याप्रत्यक्षत्व हि इन्द्रियेणासम्बद्धत्वात्, अरूपित्वात् असद्रूपत्वाद्वा ? ४६८
अविनाभाववशाद्धि गमकत्व न कारणादि- रूपतामात्रेण, अव्यापकत्वादतिप्रसङ्गाच्च ४६१	रूपित्वस्य प्रत्यक्षता प्रत्यनङ्गवान्न अरूपि- त्वादभावस्याप्रत्यक्षता ४६९
सांख्यपरिकल्पितमात्रामात्रिकादिसप्त- विधहेतुनिरासः ४६२	चक्षुरादिभावाभावानुविधायित्वादभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वम् ४६९
अदृश्यानुपलब्धेरपि गमकत्वप्रदर्शनम् ४६२	अभावस्याप्रत्यक्षत्वे हि आलोकापेक्षा न स्यात् ४६९
१५ कारिकाव्याख्यानम् ४६३	इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानस्य भेदासिद्धेः न चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमन्यथा सिद्धम् ४७०
अभावप्रमाणविचारः ४६३-४८२	प्रतियोगिस्मरणानन्तरभावित्वादभावस्य अप्रत्यक्षत्वे सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व न स्यात् ४७०
(मीमांसकस्य पूर्वपक्षः) अभावप्रमाण प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्न भिन्नसामग्री- प्रभवत्वात्, भिन्नफलसाधकत्वाच्च ४६३	देशादिविप्रकृष्टार्थसम्बन्धभावश्च अनुमाना- दिपरिच्छेद्यः ४७१
अभावप्रमाण हि नेन्द्रियादिसामग्रीत प्रादु- र्भवति, किन्तु प्रतिपेक्ष्यानुपलब्धि-आश्र- योपलब्धि-प्रतियोगिस्मरणरूपसामग्रीत ४६४	‘नासीदपवरके देवदत्त’ इति प्रतीते स्मरण- रूपत्वात् ४७१
अनुपलब्धिर्हि गृहीतव्याप्तिका अगृहीतव्या- प्तिका वाऽभावमनुमापयेत् ? ४६५	न चाश्रयग्रहणपूर्वकमेव अभावग्रहणम् ४७२
व्याप्तिग्रहणवेलायाञ्च आभावाख्यधर्मग्रहण किमत एव, अनुमानान्तराद्वा ? ४६५	आश्रयस्य ग्रहणं हि किं निपेक्ष्याभावसहि- तस्य केवलस्य वा ? ४७२
अनुपलब्धिरपि उपलब्ध्यभावरूपा, अत- स्तत्प्रतिपत्तावपि अयमेव दोषः ४६५	प्रतियोगिनोऽपि स्मरणं किमभावाक्रान्तस्य तद्विपरीतस्य वा ? ४७२
इह भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययस्य हि किं घटो विषयः स्यात्, भूतलम्, समर्गो वा ? ४६५	परात्मना प्रतीयमानोऽपि नञर्थः घटादेरेव स्वरूपम् ४७३
घटविविक्तभूतलस्य तद्विषयत्वे तद्वैविक्त्यं किं भूतलस्वरूपमात्रं तद्व्यतिरिक्तं वा ? ४६५	घटविविक्तत्व हि भूतलधर्मतया कथञ्चिद् भिन्नं पृच्छ्यते पदार्थान्तरतया वा ? ४७३
न हि प्रत्यक्षपरिच्छेदोऽभाव इन्द्रियेणा- मन्निकृष्टस्य ग्रहणान् ४६६	पदार्था हि परस्परसङ्कीर्णाः समुत्पन्नाः तद्वि- परीता वा ? ४७३
नाप्यनुमानादभावावगतिः ४६६	अभावानामन्योन्य भावान्तराच्च विवेको यद्यन्याभावान्तदानवम्या ४७४
प्रमाणेन परिच्छिद्यमानत्वान्नाभावस्य अवस्तुत्वम् ४६७	घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिः इतरेतर- भावान्, अभावान्तराद्वा ? ४७४

अभावस्य वस्तुत्वे हि किं स प्रमाणान्तरेण	
गृह्यते अभावप्रमाणेन वा ?	४७५
प्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिर्हि किं निषेध्यविषय-	
ज्ञानउपनया आत्मनोऽपरिणाम अन्य-	
वस्तुविज्ञान वा ?	४७५
आत्मनोऽपरिणामस्य हि अभावरूपत्वात् कथं	
प्रामाण्यम् ?	४७५
अन्यस्मिन् वस्तुमात्रे विज्ञानम्, घटाभावाश्रये	
वा विज्ञानमभावपरिच्छेदकम् ?	४७६
(सौगतस्य पूर्वपक्ष) न भावस्वरूपातिरिक्त	
कश्चिदभाव प्रत्यक्षानुमानग्राह्य	४७६
अभावाकारस्य ज्ञानेऽनुप्रवेगे ज्ञानस्याप्य-	
सत्त्वापत्ति	४७७
अविनाभाविलिङ्गाभावाच्चानुमानादपि	
अभावग्रहणम्	४७७
(उत्तरपक्ष) प्रतीतिभेदात् स्वरूपभेदात्	
सामग्रीभेदात् अर्थक्रियाभेदाच्च भावा-	
भावयोर्भेद	४७७
प्रतिनिधनप्रतियोगिस्मरणान्यथानुपपत्त्या	
प्रतिनियताभावप्रतिपत्ति प्रत्यक्षतएव	
प्रतिपत्ताव्या	४७८
इह भूतले घटो नास्तीति विगिष्टप्रतीतेः किं	
निषिध्यमानो घटादिरेव निवन्धनम्,	
तदाश्रयो भूतत्वादिर्वा ?	४७८
यदि भाव एवाभाव नहि भावकारे भावदेगे	
च अभावप्रतीति स्यात्	४७९
भूतलमात्र घटाभावप्रतीतेर्निवन्धन विगिष्ट वा ?	४८०
विगिष्टत्वपक्षे च किं स्वरूपवृत्त विगिष्टच घट-	
ननर्गहितत्वरूप वा ?	४८०
नापि नद्व्यवहारात् नदृष्टे एव अभावव्यवहार	
यतोऽभावस्य आभिमानिकत्वम्	४८०
नद्व्यवहारात् नदृष्टस्य च नास्तीति व्यवहार-	
निवन्धनत्वे नुपुनानुसंधासमपि नास्तीति	
व्यवहार स्यात्	४८०
न च घटादिनामप्यत्र अभावेऽपि एवो-	
पयोग, तथा घटादिनामप्यत्र अभावेऽपि	४८०
प्रमाणान्तरेण प्रतीतिरप्यत्रादिनामपि अभावस्य	
वस्तुत्वनिष्ठि	४८०
अभिमानिकत्वात् अभावप्रतीतिभेदाच्च	
अभावो यन्तु	४८०

१६ कारिकाव्याख्यानम्	४८३
सविकल्पकप्रत्यक्षेण न सर्वात्मना वस्तु प्रती- यते अतः अगृहीताग्रहणाय अनुमानस्य साफन्यम्	४८३
१७ कारिकाव्याख्यानम्	४८५
क्षणिकत्वसिद्धये न स्वभावहेतोः सम्भावना	४८५
१८ कारिकाव्याख्या	४८७
सविकल्पबुद्धे न स्वतः सिद्धिः नापि परतः	४८७
१९ कारिकाव्याख्या	४८८
उपमानस्य न प्रमाणान्तरत्वम्	४८९
उपमानप्रमाणविचार	४८९-५००
(मीमांसकस्य पूर्वपक्षः) उपमानस्य लक्षणम्	४८९
अनधिगतार्थगन्तृत्वादुपमानस्य प्रामाण्यम्	४९०
न प्रत्यक्षानुमानयोरुपमानस्य अन्तर्भावः	४९०
लिङ्गादनुत्पद्यमानत्वात् पक्षधर्मत्वादिग्रहणा- भावाच्च नानुमानत्वम्	४९१
नाप्यर्थपित्यादिषु उपमानस्यान्तर्भावः	४९१
(उत्तरपक्षः) प्रत्यभिज्ञान एव उपमानस्य अन्तर्भावः	४९२
पूर्वं कस्यानुभवाभावः—गवयावच्छेदस्य सादृश्यं वा ?	४९२
सादृश्यं हि अमिश्रितत्वात्तानुभूयते प्रतिव- न्त्यकमद्भावाद्वा ?	४९३
सादृश्यस्य एकैकत्र परिमेषाज्ज्ञेयं प्रतियोगि- न्यदृष्टेयुपपन्नम्	४९३
सादृश्यव्यवहार एव हि प्रतियोगिग्रहणाय न तु स्वरूपम्	४९३
स्मरणापेक्षः गवयप्रत्यक्षः सादृश्यज्ञानमुत्तम- रतिः लक्षणं वा ?	४९४
गोपिण्डम्—जापेक्षितं च हि गोपिण्डस्मृति- साक्षात्पक्षः, सादृश्यत्वाच्चित्तं गोपिण्डम्— गोपिण्डं वा ?	४९४
समिष्टसादृश्यस्य हि सादृश्यं न सादृश्यम् सादृश्यं, सादृश्यं, सादृश्यं—सादृश्यं वा ?	४९५
सादृश्यं न सादृश्यं—सादृश्यं वा ?	४९५
(सादृश्यस्य पूर्वपक्षः) नानामित्रमन्त्रादिव- स्तुत्वम्	४९५
न सादृश्यं नानामित्रमन्त्रादिव- स्तुत्वम्	४९५

वृद्धनैयायिकास्तु सारूप्यप्रतिपादकमतिदेश-

वाक्यमेव उपमान स्वीकुर्वन्ति ४९७

(उत्तरपक्ष) साक्षात् सज्ञासज्ञिसम्बन्धप्रति-

पत्त्यङ्गस्य उपमानता परम्परया वा ? ४९७

सारूप्यज्ञान हि केवल तदङ्ग स्यात् सज्ञासज्ञि-

सम्बन्धस्मृतिसहाय वा ? ४९७

शब्दादनृतपद्यमानत्वादस्य आगमाफलत्वम्,

तत्प्रतीतावुपायस्यापरस्यापेक्षणात्, वाच्य-

सवित्त्यपेक्षणाद्वा ? ४९८

अतिदेशवाक्यस्य आगमरूपतया उपमानत्वा-

योगात् ५००

प्रसिद्धार्थसाधर्म्यमन्यथानुपपन्नत्वेन निर्णीत

चेत्तदानुमानेऽन्तर्भावि ५००

वृक्षोऽयमिति ज्ञानञ्च किन्नाम प्रमाणम् ? ५०१

२० कारिकाव्याख्या ५०२

एतस्मात् पूर्वं पश्चिममुत्तर दक्षिण वा एत-

न्नामक ग्रामधानकमिति वाक्यश्राविण

तद्दर्शिन तन्नामप्रतिपत्ति किन्नाम

प्रमाणम् ? ५०२

२१ कारिकाव्याख्यानम् ५०३

इदमल्प महद्दूरमित्याद्यापेक्षिकज्ञानस्य क्व

प्रमाणे अन्तर्भावि ? ५०४

द्वित्वादिसख्याज्ञानस्य च प्रमाणान्तरत्वप्रसक्ति ५०४

अथोपत्तिप्रमाणनिरासः ५०५-५२०

(मीमांसकस्य पूर्वपक्ष) प्रत्यक्षादिभ्य विभिन्न-

स्वरूपत्वादर्थपत्तिः प्रमाणान्तरम् ५०५

प्रत्यक्षादिषट्प्रमाणेभ्यो जायमानत्वात् षट्-

प्रकारा अर्थापत्ति ५०६

अतीन्द्रियशक्तिविषयत्वादर्थपत्तय प्रमाणान्तरम् ५०६

न हि शक्ति प्रत्यक्षपरिच्छेद्या ५०६

नापि शक्तिरनुमानग्राह्या ५०६

नापि शब्दोपमानाभ्या शक्ति गृह्यते ५०७

वाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दनित्यत्वसिद्धि.

अर्थापत्तिपूर्विकाऽर्थापत्ति ५०७

'पीनो दिवा न भुङ्क्ते' इति वाक्यश्रवणात्

रात्रिभोजनप्रतिपत्ति श्रुतार्थापत्ति ५०७

जीवनो देवदनस्य गृहेऽभाव प्रतिपद्य वहिर्भावि-

प्रतिपत्तिः अभावार्थापत्ति ५०९

पदधर्मनादिमामग्यभावानार्थापत्ति अनुमा-

नेऽन्तर्भवति ५०९

बहिर्भावविशिष्टे चैत्रे चैत्रविशिष्टे वा बहि-

र्भावे साध्ये गृहाभावविशिष्टस्य चैत्रस्य,

चैत्राभावविशिष्टस्य गृहस्य, गृहे चैत्रा-

दर्शनस्य वा हेतुत्वम् ? ५०९

प्रमेयानुप्रवेशप्रसङ्गाच्च नेयमनुमानम् ५०९

सम्बन्धग्रहणाभावादपि नेयमनुमानम् ५१०

गृहद्वारवर्तिनो गृहेऽभावस्य बहिर् सद्भावेन

सम्बन्धग्रहेऽपि गृहे सद्भावस्य बहिर-

भावेन कथं सम्बन्धग्रह ? ५११

(उत्तरपक्ष) दृष्ट. श्रुतो वार्थ साध्येन सम्बद्ध

सन् त कल्पयति असम्बद्धो वा ? ५१२

सम्बद्धोऽपि तद्रूपतया ज्ञातः अज्ञातो वा

तत्कल्पनानिमित्त स्यात् ? ५१३

ज्ञातोऽपि साध्यप्रतिपत्तिकाले पूर्वं वाऽसौ ज्ञात ? ५१३

साध्यप्रतिपत्तिकालेऽपि प्रमाणान्तराज्ञात

तत एव वा ? ५१३

अर्थापत्तिरनुमानमेव प्रमाणान्तरागतसाध्य-

सम्बन्धाद्धेतोरुपजायमानत्वान् ५१३

पूर्वं साध्यसम्बद्धतयाऽसौ साध्यधर्मिणि ज्ञात

दृष्टान्तधर्मिणि वा ? ५१३

दृष्टान्तधर्मिणि साध्यसम्बद्धतयाऽसौ भूयो-

दर्शनात् विपक्षेऽनुपलम्भात् अर्थापत्त्यन्त-

राद्धा प्रतीयते ? ५१३

प्रत्यक्षपूर्वार्थापत्तौ किं दाहशक्त्या विना स्फोटा-

देरभावोऽनुपपन्न, प्रमाणविरोधो वा ? ५१४

प्रमाणविरोधपक्षेऽपि कारणाभाव. निश्चित सन्

कार्याभावनिश्चायक अनिश्चितो वा ? ५१४

श्रुतार्थापत्तौ हि कार्यत कारणप्रतिपत्तिर्भ-

वन्ती अनुमानमेव ५१५

रात्रिभुक्तिमान् देवदत्त रसायनाद्युपयोगाभावे

दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनत्वात् ५१५

जीवतश्चैत्रस्य गृहेऽभाव वहिर्भावपूर्वक जीव-

न्मनुष्यगृहाभावत्वात् इत्यनुमानम्बन्धैव ५१६

अभावार्थापत्ति

प्रमेयानुप्रवेशदूषणे हि किं सत्तामात्र प्रमेयमिष्ट

वहिर्देशविशेषित वा सत्त्वम् ? ५१६

न हि जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव

वहिर्भावप्रतीति ५१७

अन्यथानुपपन्नत्व गमकविशेषणमस्तु गम्यवि-

शेषण वा नैतावता अर्थापत्त्यनुमानयो- ५१८

र्भेदाभाव

अर्थापत्तौ अविनाभावस्य गम्यविशेषणत्वञ्च
असिद्धम् ५१९
उपमानादीना परोक्षेऽन्तर्भावान्न जैनाना
प्रमाणसरयाव्याघात
इति तृतीय. परोक्षपरिच्छेद

२२ कारिकाव्याख्या ५२३

प्रमाणाभामत्वेन प्रसिद्धमपि विज्ञानं कथञ्चि-
देव प्रमाणाभास न सर्वथा ५२३
ज्ञानं हि यस्मिन्मते अविमवादि तत्र प्रमाण-
मितरत्र तदाभासम् ५२३

विवृतिविवरणम् ५२४

२३ कारिकार्थः ५२५

विकल्पज्ञानं न प्रत्यक्षाभं किन्तु प्रमाणमेव ५२५
निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षाभं भवितुमर्हति ५२५
विवृतिव्याख्या ५२६

२४ कारिकार्थः ५२८

प्रतिसंहारैकान्तस्य लक्षणम् ५२८
प्रत्यक्षादीना व्यवहाराविमवादात् प्रामाण्यम् ५२९

२५ कारिकार्थः ५२६

श्रुतज्ञानमतीन्द्रियायं प्रमाणम् ५३०

२६ कारिकार्थः ५३०

श्रुतस्य प्रमाणत्वसमर्थनम् ५३१-५३६

(वैशेषिकबौद्धयो. पूर्वपक्ष) शब्दोऽनुमानाप्र-
त्यक्षैरिच्यते अभिन्नसामग्री-विषयवत्त्वात्,
सम्बन्धार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात्, अन्वयव्यति-
रेकवत्त्वात्, पक्षधर्मोपेतत्वाच्च ५३१

शब्दो विवक्षायामेव प्रमाणं न बाह्यायं ५३१
(उत्तरपक्ष) अभिन्नविषयवत्त्वस्यामिदं, अप्र-
माणं हि शब्दस्य विषयं अनुमानस्य तु
धर्मविशिष्टो धर्मोति ५३२

अन्योविषयानेरो हि सामान्यमात्रविषयतया,
नान्यमात्रविषयतया, सम्बन्धार्थप्रति-
पत्तिहेतुतया वा स्यात् ? ५३२

अभिन्नसामग्रीसमिन्नात्मन्यसिद्धम् ५३३

महत्त्वपक्षधर्मता, परिशिष्टोऽपि ५३३

अत्र धर्मोऽस्ति, तस्यैव वा स्यात् ? ५३३

शब्दव्यतिरेको हि शब्दस्य लक्षणेऽस्ति
मात्रे, अप्रमाणत्वमिति युक्तम्, ५३३

अर्थप्रतीतिविशिष्टत्व वा ? ५३३

नाप्यर्थस्य धर्मित्वम्, शब्दार्थयोः सम्बन्धा-
भावादेव ५३४

नापि शब्दार्थयोः अन्वयव्यतिरेकोऽस्ति ५३४

सम्बन्धस्मृत्यपेक्षित्वञ्च अननुमानभूते सश-
योपमानादावप्यस्ति ५३५

ततः शब्दो नानुमानं विभिन्नविषय-सामग्री-
समन्वितत्वात्, पुरुषार्थेऽपि नियुज्यमानस्य

अर्थप्रतीतिहेतुत्वात् ५३५

शब्दो नानुमानम् आप्तोक्तत्वेनैव अव्यभि-
चारिज्ञानजनकत्वात् ५३६

शब्दस्य अर्थवाचकत्वम् ५३६-५४२

(बौद्धस्य पूर्वपक्ष) शब्दोऽप्रमाणम् वस्त्व-
सम्बद्धत्वात् ५३६

शब्दार्थयोर्हि तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा सम्बन्ध-
स्यात् ? ५३६

अर्थसिद्धिर्नाशब्दो विकल्पमानजन्मान-
तिरन्कृतवाह्यायान् प्रत्ययानुत्पादयन्ति ५३६

नचात्र पुरुषोपाणामपराध ५३७

बाधकप्रत्ययोत्पत्तावपि शब्दो मिथ्याज्ञान-
जनयति अतो नामोऽर्थमस्पर्शा ५३७

(उत्तरपक्ष) शब्दं सम्बद्धमेवार्थं प्रकाशयति
प्रतिनियतप्रत्ययहेतुत्वात् ५३८

योग्यतालक्षणञ्च सम्बन्धोऽभ्युपेयने ५३८

मङ्गलमचिवा योग्यता अप्रमाणनिमित्तम् ५३९

सङ्केतस्य लक्षणम् ५३९

सङ्केतोऽपि महजयोग्यतानिवन्धन एव प्र-
तये अतो न वाच्यवाचकव्यवयव ५३९

नवंशब्दानां नवंशब्दाप्रत्ययापत्तिरिति गोते,
मङ्गलानां प्रतिनियतार्थप्रतिनिर्भरति ५४०

शब्दो हि वाचक एव मङ्गलानां अप्रमाणत्वोद-
आत्प्रतीत्यस्य शब्दस्याप्राप्तिसिद्धिरिति ५४१

अप्यने, धनार्थप्रतीत्यस्य, शब्दस्याप्यने वा ५४१

शब्देति नशादिति शब्दोऽप्यप्रमाणत्वमिति ५४२

मङ्गलस्यैव लक्षणमर्थप्रतीत्यस्य ५४३

मङ्गलस्यैव लक्षणमर्थप्रतीत्यस्य ५४३

मङ्गलस्यैव लक्षणमर्थप्रतीत्यस्य ५४३

शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धनिरास ५४३-५५१
 (मीमांसकस्य पूर्वपक्षः) अनित्यो हि सम्बन्धः
 प्रतिपुरुष प्रतिशब्द प्रत्यर्थं वा सर्गादौ
 क्रियते ? ५४३
 प्रतिपुरुष हि सम्बन्धः किमेकः क्रियते अनेको वा ? ५४३
 तथा किमेकः तत्सम्बन्धकर्ता बहवो वा ? ५४४
 प्रतिशब्दमपि उच्चार्य समयं क्रियेत
 अनुच्चार्यं वा ? ५४४
 प्रतिशब्दमुच्चार्य अभिनवः सम्बन्धो विधीयते
 प्राक्तन एव वा ? ५४४
 नित्यसङ्केतप्रतीतिश्च प्रमाणत्रयसम्पाद्या
 (उत्तरपक्षः) न हि नित्यसङ्केतः विचार्यमाणो
 घटते ५४६
 सम्बन्धस्य नित्यत्व हि स्वभावतः सम्बन्धि-
 नित्यत्वाद्वा स्यात् ? ५४६
 सङ्केतस्य पुरुषाश्रयत्वात् अन्यथापि तत्संभा-
 वनया वेदस्य मिथ्यात्वापत्तिः ५४७
 नित्यसम्बन्धवशाच्चासी शब्दः किमेकार्थ-
 नियतः अनेकार्थनियतो वा ? ५४७
 एकार्थनियतश्चेत् किमेकदेशेन सर्वात्मना वा ? ५४७
 एकदेशनियतत्वे स एकदेशः किमभिमतैकार्थ-
 नियतः अनभिमतार्थनियतो वा ? ५४७
 अभिमतार्थैकनियमोऽपि पुरुषात् स्वभावाद्वा ? ५४७
 नित्यः सम्बन्धी किं शब्दः स्यादर्थो वा द्वयं वा ? ५४८
 नित्यसम्बन्धः किमैन्द्रियः अतीन्द्रियः अनुमा-
 नगम्यो वा स्यात् ? ५४९
 अनुमानादपि सम्बन्धग्रहे किमतः एवानुमाना-
 दन्यतो वा ? ५४९
 नित्यसम्बन्धस्य हि लिङ्गम्-अर्थज्ञानम्,
 अर्थः, शब्दो वा स्यात् ? ५४९
 नित्यसम्बन्धस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेरनित्यत्वो-
 पगमेपि पूर्वोक्तदोषाः प्रसज्यन्ते ५५०
 नित्यसम्बन्धवादिनः चोदनायाः कार्येऽर्थे
 प्रामाण्यानुपपत्तिः ५५०
 अन्यापोहवादः ५५१-५६५
 (बौद्धस्य पूर्वपक्षः) अर्थाभावेऽपि शब्दानामु-
 पपत्त्येवं नेपामर्थवाचकत्वं किन्तु अन्या-
 पोहमात्राभिधायिता ५५१
 शब्दस्य बहिरर्थो हि विषयः स्वलक्षणः वा
 स्यात् सामान्यः वा ? ५५१

न च शब्दार्थस्वलक्षणयोरेकत्र ज्ञाने प्रतिभासो
 येन सकेतग्रहः स्यात् ५५२
 अपोहो हि अर्धपञ्चमाकरः ५५५
 अपोहो द्विविधः पर्युदासात्मा प्रसज्यश्च,
 पर्युदासोऽपि द्विविधः-शब्दात्मा, अर्थात्मा
 चेति ५५५
 विकल्पाकारस्य मुख्यमन्यापोहत्वम्, त्रिभिश्च
 कारणैः औपचारिकोऽपोहः ५५६
 वाच्यवाचकभावश्च कार्यकारणरूप एव ५५६
 (उत्तरपक्षः) अपोहः प्रत्यक्षतः सिद्धयेदनु-
 मानतो वा ? ५५६
 अकृतकत्वव्यावृत्तिः कृतकत्वं किं स्वलक्षणा-
 त्मकम्, नित्यव्यावृत्तिरूपाऽनित्यात्मका वा ? ५५८
 ज्ञाने स्वलक्षणस्य प्रतिबिम्बनसामान्यस्य वा ? ५५९
 शब्दविकल्पस्य प्रतिबिम्बमात्राध्यवसायित्वे
 कुतो बहिरर्थे प्रवृत्तिः ? ५५९
 अर्थाध्यवसायश्च किं बाह्यस्यार्थस्य ग्रहणम्,
 करणम्, योजनम्, समारोपो वा ? ५५९
 बाह्यार्थस्य विकल्पेन स्वाकारे समारोपे
 स्वीक्रियमाणे किमुभयग्रहणे सति समारोपः
 स्यादसति वा ? ५६०
 उभयोर्ग्रहणञ्च विकल्पेन निर्विकल्पेन वा ? ५६०
 पूर्वं स्वप्रतिभासमनर्थमनुभूय पश्चादर्थमा-
 रोपयति विकल्पः, युगपदेव वा स्वप्रति-
 भासञ्चानुभवति अर्थञ्च समारोपयति,
 किं वा स्वाकारानुभव-अर्थाध्यवसाययो-
 रेकार्थत्वम् ? ५६०
 दृश्यविकल्पार्थयोरेकीकरणञ्च तेनैव ज्ञानेन
 ज्ञानान्तरेण वा ? ५६१
 ज्ञानान्तरञ्च किमेकमनेकः वा ? ५६१
 अपोहो हि भावे भावस्य प्रतीयते केवलो वा ? ५६१
 भावयोः प्रतीतिः किं शब्दादेव प्रमाणान्तराद्वा ? ५६१
 शब्देन च किं भावो प्रतीयते अपोहः प्रतीयते
 अपोहः प्रतीयते भावो वा ? ५६१
 अपोहमात्रप्रतीती च विशेषणविशेष्यभेदः
 अतीतादिकालभेदः स्त्रीपुनपुसकादिभेदः
 एकद्विवहुवचनादिभेदश्च न स्यात् ५६२
 अपोहस्य हि भेदः किमपोह्यभेदात्, वासना-
 भेदात्, विभिन्नमामग्रीप्रभवत्वात्, वि-
 भिन्नकार्यकारित्वात्, आश्रयभेदात्, स्व-
 रूपभेदाद्वा स्यात् ? ५६२

पर्युदासरूप. प्रसज्यरूपो वाऽपोह स्वरूपतो	
भिन्न शब्दैरभिधीयेत ?	५६३
पर्युदासपक्षे भावान्तर किं विशेषः सामान्य	
तदुपलक्षितो विशेष तत्समुदायो वा स्यात् ?	५६३
निषेधमात्राभिधायित्वे च नीलोत्पलादिशब्दयो	
सामानाधिकरण्य न स्यात्	५६४
सुनिश्चिताप्तप्रणेतृका हि शब्दा बाह्यार्थ-	
प्रतिबद्धा. नतु सर्वे शब्दा	५६५
अभिज्ञेऽप्यर्थे सामग्रीभेदात् प्रतिभासभेदो	
भवति	५६५
कार्यकारणभावस्य वाच्यवाचकरूपत्वे स्वल-	
क्षणमपि वाचक स्यात्	५६६
जातिमात्रवाच्यत्वनिरासः	५६६-५७३
(मीमांसकस्य पूर्वपक्ष.) विशेषाणामनन्त-	
त्वात् न तत्र सङ्केत शक्यक्रिय अपि तु	
सामान्यमात्रे	५६७
जातिमद्विशेषवाचकत्वे हि किं शब्दो जाति-	
मभिधाय व्यक्तिमभिधत्ते, अनभिधाय वा ?	५६७
सामान्यप्रतिपत्त्यन्यथानुपत्त्या च विशेषेषु	
प्रवृत्ति सुघटा	५६७
लक्षितलक्षणया च विशेषप्रतिपत्ति	५६८
(उत्तरपक्षः) सङ्केतो हि सामान्यविशेषवत्यर्थे	
क्रियते न तु सामान्यमात्रे	५६८
अनन्ता अपि विशेषा सदृशपरिणामप्रधानतया	
ऊहप्रमाणेन उपलब्धु शक्यन्ते	५६८
जातितद्वतोश्च युगपदेकत्र ज्ञाने प्रतिभासनमिष्यते	५६९
यदि शब्दात् केवल सामान्य प्रतीयते तदा	
व्यक्ते किमायात येनासौ ता गमयति	५७०
सामान्यविशेषयोर्हि मयोग समवायः तदु-	
त्पत्ति तादात्म्य वा सम्बन्ध इष्यते ?	५७१
सामान्यविशेषयो सम्बन्धः किं शब्दप्रयोग-	
काल एव प्रतिपन्नः पूर्वं वा ?	५०१
तत्काले तत्प्रतीतिश्च किं प्रत्यक्षत, अनुमा-	
नात्, शब्दादेव वा स्यात् ?	५७१
जातेश्च व्यक्तिनिष्ठतास्वरूप किं सर्वसर्व-	
गताया स्वव्यक्तिसर्वगताया वा ?	५७१
जाति सर्वत्र सर्वदा व्यक्तिनिष्ठेति प्रत्यक्षत	
प्रतीयते अनुमानतो वा ?	५७१
प्रत्यक्षतश्चेत् किं युगपत् क्रमेण वा ?	५७१
शब्दो हि सकेतित सन् सामान्यमभिधत्ते	

असकेतितो वा ?	५७२
सङ्केतोऽपि प्रतिपन्ने सामान्ये स्यादप्रतिपन्ने वा ?	५७२
शब्दान्निर्विशिष्ट सामान्य प्रतीयमान पुरुष	
प्रवर्तयति विशिष्ट वा ?	५७२
वैशिष्ट्यञ्च किं विशिष्टव्यक्तितादात्म्य-	
कृतम्, तत्रैव तत्प्रवृत्तिहेतुत्वकृतम्,	
अस्येदमिति प्रतीतिकृत वा ?	५७२
विधिवादः	५७३-५८८
विधिरेव वाक्यार्थः अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वात्	५७३
शब्दविध्यादिवादिना पचदश प्रकारा	५७४
(शब्दविधिवादिपूर्वपक्ष.) अन्वयव्यतिरे-	
काभ्या शब्दस्यैव प्रवर्तकत्वम्	५७४
शब्द एव मुख्यतया प्रवर्तक	५७४
लिङ्गलोद्गद्यप्रत्ययान्तस्यैव शब्दस्य प्रवर्त-	
कत्वम्	५७४
(उत्तरपक्षः) प्रवर्तकार्थविबोधकत्व विना	
शब्दस्य प्रमाणत्वानुपपत्ते	५७५
साध्यस्वभावयागादिव्यापारलक्षणविषयावबो-	
धकत्वेनैव लिङ्गद्यन्तस्य प्रमाणत्वम्	५७५
अनियमात्प्रवृत्ते न शब्दो विधि	५७५
सविदाश्रयणान्न शब्दो विधि	५७६
(भावनावादिनो भाट्टस्य पूर्वपक्ष) शब्द-	
व्यापाररूपा शब्दभावनैव प्रवर्तकत्वाद्	
विधि	५७६
शब्दभावनाया पुरुषप्रवृत्ति प्रवृत्तिमान् वा	
पुरुषो भाव्यो भवति	५७८
प्राशस्त्याभिधान विना विधिशक्तिनिमित्तात्त्व-	
मुपगतापि प्रवर्तनाया समर्था न भवति	५७८
भावना किं केन कथमिति त्र्यशपरिपूर्णा भवति	५७८
शब्दभावना शब्दधर्म	५७९
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य प्रवर्तनात्मको	
व्यापार निश्चीयते	५७९
यजेतेत्यत्र पुरुषप्रेरणारूपा शब्दात्मिका अथ	
च पुरुषव्यापाररूपा अर्थात्मिकेति द्वे	
भावने प्रतीयेते	५७९
अर्थभावना सर्वाख्यातप्रत्ययेषु विद्यते	५८०
लिङ्गादिप्रत्ययेषु द्वे भावने प्रतीयेते-पुरुष स्व-	
व्यापारे यागादौ प्रवर्तते इति अर्थभावना,	
तमय लिङ्ग प्रवर्तयतीति शब्दभावना चेति	५८०
(उत्तरपक्ष.) शब्दस्य भावना शब्दभावना	

स्यात्, शब्द एव भावना वा ?	५८०	प्रैपादिविशेषनिरपेक्षस्य प्रवर्तनासामान्य-	
अचेतने च शब्दे प्रयोजनानुसन्धानाभावात्		स्यापि विधित्वमनुपपन्नम्; विशेषनिर-	
प्रेरकत्वम्	५८०	पेक्षस्य सामान्यस्यासभवात्	५८८
शब्दभावनाया सद्भावे किं लिङादिश्रवणा-		फलस्यापि प्रवर्तकत्वमनुपपन्नम्; अथिता	
नन्तरभाविनी प्रवृत्तिः प्रमाण किं वा		विना फलमात्रस्य अप्रवर्तकत्वात्	५८९
शब्द एव ?	५८१	नियतकर्मसाध्यताया फलसमवेताया प्रवृत्ति-	
शब्द स्वव्यापार विधिज्ञानसव्यपेक्षो जनयति		हेतुत्वदर्शनात् फलस्य प्रवर्तकत्वे किं	
अनपेक्षो वा ?	५८१	तत्साध्यता फलस्य स्वरूपम्, शक्तिभेदो	
यदि शब्द स्वव्यापार करोत्यभिधत्ते च, तदा		वा स्यात् ?	५९०
उत्पाद्य पश्चात्तमभिधत्ते, युगपद्वोत्पाद-		फल विद्यमान सत पुरुष प्रेरयति अविद्य-	
यति अभिधत्ते च ?	५८१	मान वा ?	५९०
(प्रभाकरस्य नियोगवादिनः पूर्वपक्ष)		फल सत्तामात्रेण प्रवृत्तिहेतु साध्यतावि-	
नियोग एव प्रवृत्तिहेतुत्वाद्विधि	५८२	शिष्ट वा ?	५९१
शुद्ध कार्यं नियोग	५८३	फलाभिलापस्य च बालकप्रवृत्त्यादिपु अव्या-	
प्रेरणैव नियोग	५८३	पकत्वान्न प्रवर्तकत्वम्	५९१
प्रेरणासहित कार्यं नियोग	५८३	कर्मणस्तु विधिविषयतया विधिस्वभावताऽ-	
कार्यसहिता प्रेरणा नियोग	५८३	नुपपन्ना	५९१
कार्यस्यैव उपचारत प्रवर्तकत्वम्	५८४	उत्पन्न कर्म आत्मसिद्धचयं पुरुष प्रवयर्तति	
कार्यप्रेरणयो सम्बन्धो नियोगः	५८४	अनुत्पन्न वा ?	५९२
कार्यप्रेरणासमुदायो नियोग	५८४	अप्राप्तक्रियासम्बन्धप्रतिपत्तिरपि न अभि-	
यन्त्रारूढो नियोग	५८४	लापमन्तरेण प्रवर्तिका	५९२
भोग्यरूपो नियोग	५८४	श्रेयःसाधनतायाः विधिशब्दवाच्यतयाऽप्र-	
पुरुष एव नियोग	५८४	सिद्धे न तस्या विधित्वम्	५९३
(उत्तरपक्ष) नियोज्यप्रेरणानिरपेक्षस्य		कस्येय श्रेय साधनता-भावनताया, धात्वर्थस्य वा?	५९३
कार्यस्य नियोगरूपतोपगम्यते तत्सापे-		उपदेशस्य विधित्वे ठकशास्त्रोपदेशस्यापि	
क्षस्य वा ?	५८५	विधित्व स्यात्	५९४
प्रेरणादिनियोगवादाना प्रतिविधानम्	५८५	वेदस्यापीरुषेयत्वात् तत्र उपदेशस्य सभावनेव	
किं नियुङ्क्ते इति नियोग, किं वा नियुक्ति,		नास्ति	५९४
नियुज्यतेऽनेनेति वा नियोग स्यात् ?	५८६	कर्तव्यताप्रतिपत्तिरपि किं निर्विशिष्टा प्रवृत्ति-	
नियोग शब्दव्यापाररूप, पुरुषव्यापाररूपः,		हेतु श्रेय साधनताविशिष्टा वा ?	५९५
उभयरूप, अनुभयरूपो वा ?	५८६	प्रतिभास्वरूपस्य च असिद्धत्वान्न तस्या	
अनुभयपक्षे विषयस्वभाव फलस्वभावः		विधिरूपता	५९६
नि स्वभावो वा स्यात् ?	५८६	प्रतिभासमानाकारनिर्णयरूपतामात्रस्य प्रति-	
यागादिविषय किं नियोक्तृवाक्यकालेऽस्ति		भात्वे सविकल्पकज्ञानस्य प्रतिभात्वप्रसङ्ग	
न वा ?	५८६	स्यात्	५९६
नियोग प्रवर्तकस्वभाव अप्रवर्तकस्वभावो वा ?	५८७	साधनविशेषे क्रियाविशेषस्फुरणञ्च किं पूर्वा-	
प्रेषणाध्येषणाभ्यनुज्ञालक्षणस्य पुरुषधर्म-		हितसस्कारवशात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणव्या-	
स्यापि विधित्वमनुपपन्नम्; अपीरुषेये वेदे		पारानुसारत, चोदनात्, श्वो मे आता-	
पुरुषधर्माणा प्रेषणादीनामसभवात्	५८८	गन्तेत्यादिवत् मनोमात्रतो वा स्यात् ?	५९६
प्रेषणाध्येषणाभ्यनुज्ञालक्षणानि	५८८	भक्तिर्हि उत्पन्ना सती प्रवृत्तिनिमित्तम्, उत्प-	

तिश्चास्या किं शब्दात्, निग्रहानुग्रह- समर्थपुरुषविशेषाद्वा ?	५९७
विषयफलनिरपेक्षाणाम् इच्छाप्रयत्नादीना- मपि प्रवृत्तिहेतुत्वाभावाद्विधित्वमनु- पपन्नम्	५९८
२७ कारिकाव्याख्या	५९९
श्रुतस्य प्रमाणत्वसमर्थनम्	५९९
२८ कारिकाव्याख्या	५००
आप्तोक्तेर्हेतुवादान्च बहिरर्थविनिश्चयाभावे सत्येतरव्यवस्थाऽभावः स्यात्	६००
सुगतेतरयो आप्तानाप्तव्यवस्था क्वचित् साधनासाधनाङ्गत्वव्यवस्था वाऽभ्युपग- च्छता सौगतेन वाच बाह्यार्थविषयता स्वीकरणीया	६०१
२९ कारिकाव्याख्या	६०२
पुनः अभिप्रायवैचित्र्यात् शब्दानामविशेषतः अर्थव्यभिचारे कार्यकारणभावादीनामपि व्यभिचारदर्शनादनुमानमपि प्रमाणं न स्यात्	६०२
इति चतुर्थं आगमपरिच्छेदः	
३० कारिकाव्याख्या	६०५-६०७
नयदुर्नययो स्वरूपम्	६०५
३१ कारिकाव्याख्या	६०६
३२ कारिकायां संग्रहनयस्वरूपम्	६०६
३३-३४ कारिकयोः प्रत्यक्षस्यापि द्रव्यग्राहकत्वनिरूपणम्	६११
३५-३६ कारिकयोः क्षणिकैकान्ते अर्थक्रियाभावप्रदर्शनम्	६१४
३७ कारिकायां चित्रज्ञानवत् द्रव्य- स्यापि पूर्वापरपर्यायव्यापित्व- प्रदर्शनम्	६१८
३८ कारिकायां परसंग्रहस्य स्वरूपम्	६२१
३९ कारिकायां नैगमतदाभासयोः निरूपणम्	६२२
४० कारिकायां सत्तातद्वतां भेदै- कान्तप्रतिक्षेपः	६२४

४१-४२ कारिकयोः व्यवहारनय- निरूपणम्	६३८-६३९
व्यवहाराभासस्य स्वरूपकथनम्	६३९
४३ कारिकायां ऋजुसूत्रनयस्वरूपम्	६३५
४४ कारिकायां शब्दसमभिरूढेत्य- म्भूतनयलक्षणानि	६३७
४५ कारिकायाम् अक्षबुद्धिस्मृत्योर- भिन्नार्थविषयत्वप्रदर्शनम्	६४०
४६ कारिकायां शब्दज्ञानस्यापि अविसंवादित्वात् प्रमाणत्वम्	६४४
४७ कारिकायां कालादीनां स्वरूप- कथनम्	६४६
४८ कारिकायाम् अनेकान्तात्मनोऽ- र्थस्य षट्कारकात्मकत्वप्रदर्शनम्	६५०
४९-५० कारिकयोर्व्याख्या	६५२-६५४
पञ्चमः नयपरिच्छेदः	
५१ कारिकायां मंगलाचरणम्	६५५
५२ कारिकायां प्रमाणन्यासनयानां लक्षणानि	६५६
५३ कारिकायाम् अर्थकारणतायाः निरासः	६५८
५४ कारिकायाम् अर्थस्य ज्ञानकार- णत्वे संशयादिज्ञानानुत्पत्तिप्र- सङ्गापादनम्	६६१
५५ कारिकाव्याख्या	६६४
५६ कारिकायाम् आलोककारणतायाः निरासः	६६५
तमाद्रव्यवादः	६६६-६७२
(शालिकनाथ-योगयोः पूर्वपक्षः) ज्ञानानुत्पत्ति- व्यतिरेकेण नास्त्यन्यत्तम	६६६
तमसो द्रव्यान्तरत्वे हि तत्प्रकाशने आलोका- नपेक्षा न स्यात्	६६६

आलोकाभावरूप एव हि छाया	६६७
छायाया द्रव्यान्तरत्वे हि छायाद्यपायेऽपि आलो-	
केन सहावस्थान स्यात्	६६७
आवारकद्रव्यगतकर्मारोपात् 'छाया गच्छति'	
इति प्रतीयते न वस्तुतः	६६८
देशान्तरप्राप्तिर्हि छायायाः देशान्तरेण सयोग.	
समवायो वा ?	६६८
(उत्तरपक्ष) आलोकतमसो स्वरूपवैलक्षण्य	
प्रतीयते	६६८
तमसो रूपादिमत्त्वादभावरूपताविरोध	६६८
छायातमसो कृष्णरूप शीतश्च स्पर्श प्रसिद्ध	६६९
द्रव्य तम गुणवत्त्वात्	६६९
वैद्यकशास्त्रेऽपि तमसो गुणवत्त्व प्रसिद्धम्	६६९
छायातमसो गुणानामौपचारिकत्वे ज्योत्स्ना-	
तपयोरपि मुख्यतो गुणसिद्धिर्न स्यात्	६७०
सर्वथा ज्ञानानुत्पत्ति तम प्रतीतिहेतु	
कथञ्चिद्वा ?	६७०
तमसो ज्ञानानुत्पत्तिरूपत्वे आलोकस्यापि	
विशदज्ञानोत्पत्तिरूपतैव स्यात्	६७१
छायाद्यन्धकारः द्रव्य घटाद्यावारकत्वात्,	
गतिमत्त्वाच्च	६७१
देशान्तरप्राप्तिश्च सयोगरूपैव	६७१
छायाया असत्त्वे हि आवारकद्रव्यगतकर्माणस्तत्र	
आरोपविरोध	६७२
छाया परमार्थसती अध्यारोप्यमाणगतित्वात्	६७२
५७ कारिकायाम् प्रतिनियतावरण-	
विगमवशादात्मनः प्रतिनिय-	
तार्थप्रकाशकत्वनिरूपणम्	६७३
५८ कारिकायां तज्जन्मताद्रूप्यतद-	
ध्यवसायानां प्रामाण्यहेतुता-	
निरासः	६७५
५९ कारिकायां स्वहेतुजनितयोः	
ज्ञानज्ञेययोः परिच्छेद्यपरिच्छे-	
दकभावप्रदर्शनम्	६७८
६० कारिकायां प्रमाणस्य व्यवसा-	
यात्मकत्वसमर्थनम्	६७९
६१ कारिकायां प्रमाणभेदनिरूपणम्	६८२

स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादीनामनि-

न्द्रियप्रत्यक्षता	६८२
६२ कारिकायां श्रुतस्य स्याद्वाद-	
नयात्मकयोः द्वयोः उपयोगयोः	
निरूपणम्	६८६
सकलादेशविकलादेशयोः स्वरूपम्	६८६
६३ कारिकायां स्यात्कारप्रयोगस्य	
विचारः	६८९
अयोग-अन्ययोग-अत्यन्तायोगभेदेन त्रिधा	
एवकार	६९३
स्यात्कारमन्तरेण इष्टानिष्टयोर्विधिप्रतिषेधा-	
नुपपत्ते	६९४
स्याद्वादाभ्युपगम एव एवकारस्य अयोगान्य-	
योगात्यन्तायोगप्रकारा सङ्गच्छन्ते	६९५
६४-६५ कारिकयोः शब्दानां बहि-	
रर्थविषयत्वप्रदर्शनम्	६९६
शब्दनित्यत्ववाद	६९७-७२०
(मीमांसकस्य पूर्वपक्ष) प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य	
नित्यत्वं निश्चीयते	६९७
प्रत्यभिज्ञाया प्रत्यक्षत्वम् इन्द्रियान्वयव्यतिरे-	
कानुविधायित्वात्	६९८
उच्चारण हि शब्दस्य अभिव्यञ्जकम्	६९९
'कालो गादिसम्बद्ध कालत्वात्' इत्यनुमान-	
तोऽपि शब्दस्य श्रावणत्वम्	६९९
नित्यः शब्द श्रावणत्वात्	६९९
'देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तितुल्य एक-	
गोशब्दविषया गौरित्युत्पद्यमानत्वात्'	
इत्यनुमानतोऽपि शब्दनित्यत्वसिद्धि	७००
ह्यस्तनो गोशब्द अद्याप्यनुवर्तते गौरिति	
ज्ञायमानत्वात् इत्यनुमानेनापि नित्यत्वम्	७००
अद्यतनो गोशब्द ह्योऽपि आसीत् गौरिति	
ज्ञायमानत्वात् इत्यनुमानादपि नित्यत्वम्	७००
सम्बन्धवलेन अर्थमतिजनकत्वादपि नित्यत्वम्	७००
अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वम्	७०१
सादृश्यस्य विचार्यमाणस्यानुपपत्ते न तन्नि-	
मित्तत्वमर्थप्रतिपत्ते	७०२
(उत्तरपक्ष) 'स एवाय गकारः' इति प्रत्यभि-	
ज्ञानस्य भ्रान्तता, सादृश्यनिबन्धनत्वादस्य	७०३

न च प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षम् अविशदरूपत्वात्	७०४	अनैकान्तिकम्	७१६
‘उत्पन्न शब्द विनष्ट शब्द’ इति शब्दोत्पा-		सम्बन्धबलेनार्थमतिजनकञ्च चेष्टया अनैका-	
दविनाशग्राहकप्रत्यक्षबाधित्वात् न प्रत्य-		न्तिकम्	७१७
भिज्ञा शब्दनित्यत्वसाधिका	७०४	कञ्चित्कालावस्थायित्वञ्च किमुपलम्भकाला-	
शब्दाभावप्रतीतौ च शब्दान्तरमेव एकज्ञान-		वस्थायित्वमभिप्रेतम्, अतीतवर्तमान-	
ससर्गि भवति	७०५	कालावस्थायित्व वा ?	७१८
नित्यत्वे च शब्दस्य प्रागुच्चारणादनुपलम्भ		धूमवदनित्यस्यापि शब्दस्य सादृश्यतोऽर्थप्रति-	
किम् इन्द्रियाभावात्, शब्दस्यासन्निहि-		पादकत्वोपपत्ते	७१८
तत्वात्, आवृतत्वाद्वा स्यात् ?	७०५	शब्देष्वपि उदात्तादिभेदतो नानान्वयस्य प्रसिद्धे	
व्यञ्जकव्यापारात्पूर्वं शब्दस्य कुतश्चित्प्रमाणा-		अस्ति तेषु शब्दत्व सामान्य सदृशपरि-	
त्प्रसिद्धौ आवरणकल्पना युक्ता	७०७	णामात्मकम्	७१९
आवरणमपि दृश्यमदृश्य नित्यमनित्य व्यापक-		सादृश्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात् न तत्र बाधा	७१९
मव्यापक एकमनेक वा स्यात् ?	७०७	अनित्य शब्द कृतकत्वात्	७१९
शब्दा प्रतिनियतावरणावार्या प्रतिनियतव्य-		कृतक शब्द कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्	७१९
ञ्जकव्यङ्ग्या वा न भवन्ति अभिन्न-		वैदिकानामपि शब्दानाम् अपौरुषेत्वप्रसाधक-	
देशत्वे सति एकेन्द्रियग्राह्यत्वात्	७०९	प्रमाणाभावादनित्यत्वमेव	७२०
तात्वादीना ध्वनीना वा व्यञ्जकत्वे तद्वधा-		वेदापौरुषेयत्ववादः	७२१-३७
पारे शब्दाना नियमेनोपलब्धिर्न स्यात्	७०९	(मीमांसकस्य पूर्वपक्ष) अपौरुषेयो वेदः कर्तुं	
न सर्वगत शब्दः सामान्यविशेषकत्वे सति-		स्मरणयोग्यत्वे सत्यपि अस्मर्यमाणकर्तृ-	
बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्	७१०	कत्वात्	७२१
ध्वनयश्च किं प्रत्यक्षेण प्रतीयन्ते अनुमानेन		छिन्नमूलत्वाच्च वेदे कर्तृस्मरणाभाव	७२२
अर्थापत्त्या वा ?	७१०	वैदिकी रचना अपौरुषेयी दृष्टकर्तृकरचना-	
प्रत्यक्षेण चेत्; श्रोत्रेण स्पर्शनेन वा ?	७१०	विलक्षणत्वात्	७२२
विशिष्टसंस्कृत्यन्यथानुपपत्त्या ध्वनिप्रतिपत्तौ		वेदाध्ययनवाच्यत्वात् कालत्वाच्च वेदस्या-	
संस्कृति शब्दसंस्काररूपा स्यात्, श्रोत्र-		पौरुषेयत्वम्	७२२
संस्काररूपा, उभयसंस्काररूपा वा ?	७११	नहि आप्तगुणसक्रान्त्या शब्दस्य प्रामाण्यम्	
शब्दसंस्कार किं शब्दस्योपलब्धिः, आत्मभूत		आप्तस्य शब्दोच्चारणमात्रे व्यापारात्	७२३
कश्चिदतिशय, अनतिशयव्यावृत्ति, स्वरूपपरिपोष,		वेदानुपूर्व्याः स्वसामर्थ्येनैव प्रामाण्यम्	७२४
व्यक्तिसमवाय, तद्ग्रह-णापेक्षग्रहणता, व्यञ्जकसन्निधिमात्रम्,		(उत्तरपक्ष) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं किं कर्तुं-	
आवरणविगमो वा स्यात् ?	७१२	स्मरणाभाव अकर्तृकत्व वा ?	७२४
श्रोत्रप्रदेश एव शब्दस्य ध्वनिभि संस्कार-		अभावप्रमाणमपि कर्तृस्मरणाभाव निराश्रय	
क्रियते सर्वत्र वा ?	७१२	प्रसाधयेत् साश्रय वा ?	७२४
इन्द्रियसंस्कारपक्षे सर्वशब्दाना युगपच्छ्रवण		आश्रयोऽपि स्वात्मा स्यात्, सर्वप्रमातारो वा ?	७२५
स्यात्	७१३	न चाभाव कर्त्रभावावेदक वेदस्य स्वय	
अत तात्वादिव्यापारानन्तरभावित्वात् तज्ज-		स्वकर्तृप्रतिपादकत्वात्	७२६
न्यत्वमेवोपपन्न शब्दस्य	७१४	स्मृतिपुराणादिवच्च ऋषिनामाङ्किता ऋषे-	
कालत्वाद्धेतो शब्दस्थैर्यसाधने विद्युदादीना-		माध्यन्दिनादयः शाखाभेदा कथमस्मर्य-	
मपि नित्यत्वप्रसङ्गः स्यात्	७१६	माणकर्तृका ?	७२६
गौरित्युत्पद्यमानत्वञ्च गोशब्दलिपिबुद्ध्या		एताः तत्कृतत्वात्तन्नामभिरङ्किता तद्दृष्ट-	
		त्वात्, तत्प्रकाशितत्वाद्वा ?	७२६

यदि यौगादीनां कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तिः	वा स्यात् ?	७३५
तदा कर्तृविशेषस्मरणमेव अप्रमाणं स्यान्न	मन्वादीनां प्रज्ञातिशयश्च वेदार्थभ्यासात्,	
तु कर्तृसामान्यस्मरणमपि	अदृष्टात्, ब्रह्मणो वा स्यात् ?	७३६
कार्यमेव हि स्मर्यमाणकर्तृकमस्मर्यमाण-	अभ्यासोऽपि ज्ञातस्य वेदस्य स्यादज्ञातस्य वा ?	७३६
कर्तृक वा प्रतीयते, अतः कृतको वेद	ज्ञातस्य चेत्, तज्ज्ञप्तिः स्वतः, अन्यतो वा ?	७३६
अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्	वेदार्थानुष्ठानाच्चेत्; ज्ञातस्य अज्ञातस्य वा	
कर्तुरस्मरणं हि वादिनः, प्रतिवादिनः, सर्वस्य	वेदार्थस्य अनुष्ठानात् स्यात् ?	७३६
वा स्यात् ?	अतः पौरुषेयो वेदो नररचितरचना-	
कर्त्रभावसिद्धिश्च प्रमाणान्तरात्, अतः एव वा ?	वशिष्टत्वात्	७३७
अध्यक्षेण वेदकर्तुरनुभवाभावात् स्मरणं छिन्न-	वाक्यलक्षणविचारः	७३७-४५
मूलम् प्रमाणान्तरेणानुभवाभावाद्वा ?	पदवाक्ययोर्लक्षणे	७३८
अध्यक्षेण चेत्, भवत्सम्बन्धिना, सर्वसम्ब-	आकाङ्क्षा हि प्रतिपत्तृधर्मः, सा च वाक्ये-	
न्धिना वा ?	ष्वध्यारोप्यते	७३८
पौरुषेयो वेद रचनावत्त्वात्, पदवाक्यात्म-	आख्यातशब्दो हि पदान्तरनिरपेक्ष सापेक्षो	
कत्वाच्च	वा वाक्यं स्यात् ?	७३९
प्रमाणान्तरविषयभाजि वैदिकानि वाक्यानि	सापेक्षपक्षे क्वचिन्निरपेक्षोऽसौ न वा ?	७३९
आप्तोक्तानि वाक्यत्वे सति प्रमाणत्वात्	संघातस्य वाक्यत्वे किं वर्णानां पदानां वा	
वेदरचनायां कर्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वं हि	संघातो वाक्यत्वं प्रतिपद्यते ?	७४०
किं दुर्भणत्वम्, दुश्चरणत्वम्, लोक-	देशकृत कालकृतो वा पदसंघात वाक्यं स्यात् ?	७४०
व्याकरणप्रसिद्धशब्दवैलक्ष्येण शब्द-	कालकृतोऽपि संघातः पदेभ्यो भिन्नः	
विनिवेशः, अपूर्वछन्दोनिबद्धत्वम्, अती-	अभिन्नो वा ?	७४०
न्द्रियार्थप्रतिपादकत्वम्, महाप्रभावोपेत-	अभिन्नश्चेत्, सर्वथा कथञ्चिद्वा ?	७४१
मन्त्रयुक्तत्वं वा ?	पदसंघातवर्तिन्या सदृशपरिणामलक्षणाया	
अध्ययनवाच्यत्वं किं निर्विशेषणं सद् वेदस्य	पदसंघातात्कथञ्चिदभिन्नायां जातेः	
अपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत् सविशेषणं वा ?	वाक्यत्वमभ्युपगम्यत एव	७४१
वेदाध्ययनं हि किं तावन्मात्रेण हेतुः अपर-	बुद्धिश्च भाववाक्यं द्रव्यवाक्यं वा स्यात् ?	७४१
विशेषणविशिष्टत्वेन ?	अनुसंहतेर्भाववाक्यरूपता स्वीक्रियते	७४२
अतीन्द्रियार्थप्रतिपादने वेदस्य प्रामाण्याभावः	पदानामेव वाक्यार्थबोधविधायकत्वे किं	
गुणवद्वक्त्रभावात्	परस्परसापेक्षाणां पदानां तद्विधायकत्वं	
अपरविशेषणपक्षे किं कर्त्रस्मरणं विशेष-	निरपेक्षाणां वा ?	७४३
णमभिप्रेतं सम्प्रदायाव्यवच्छेदो वा ?	वाक्यार्थं पदार्थादन्यं अनन्यो वा ?	७४३
सम्प्रदायाव्यवच्छेदोऽपि आत्मगतः सर्वलोक-	अथ अन्यः क्रियाकारकसर्गरूपः, तदा	
गतो वा ?	असौ नित्यः अनित्यो वा स्यात् ?	७४३
सम्प्रदायाव्यवच्छेदश्च किं स्वतन्त्रं प्रमाणम्,	अनित्यश्चेत्, किं विवक्षितपदार्थैर्जन्यते पदा-	
प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्, तदन्तर्भूतं वा ?	र्थान्तिरैवा ?	७४३
कालत्वहेतोः प्रतिविधानम्	विवक्षितपदार्थजन्यत्वे त एवोत्पादका ते एव	
वेदः व्याख्यातः अव्याख्यातो या स्वार्थ-	च ज्ञापकाः, तत्र च किं पूर्वं ज्ञापयन्ति,	
प्रतीतिं कुर्यात् ?	पश्चादुत्पादयन्ति, किं वा पूर्वमुत्पाद-	
व्याख्यानमपि स्वतः, पुरुषाद्वा स्यात् ?	यन्ति तदनु ज्ञापयन्ति ?	७४३
व्याख्याता च अतीन्द्रियार्थदृष्टा, तद्विपरीतो	असत् क्रियाकारकसर्गस्य कर्तव्यतया प्रति-	

पादने किं कर्तव्यता भावरूपा स्यादभाव-
 रूपा वा उभयरूपा वा अनुभयरूपा वा ? ७४३
 पदञ्च वर्णभ्यो भिन्नमभिन्नं वा स्यात् ? ७४४
 भेदपक्षेऽपि किं तद् दृश्यमदृश्यं वा ? ७४४
 पद वाक्य वा स्वातन्त्र्येण प्रतीयते वर्णद्वारेण वा ? ७४४
 वर्णद्वारेणापि सावयवस्य निरवयवस्य वा प्रतीति-
 स्यात् ? ७४४
 निरवयवञ्च किं समस्तेभ्यो वर्णपदेभ्यः प्रतीयते
 व्यस्तेभ्यो वा ? ७४४
 सकलवर्णसंस्कारवत्या अन्त्यया वर्णबुद्ध्या
 वाक्यावधारणे सा बुद्धिः किं स्मरणम्
 उत अध्यक्ष वा स्यात् ? ७४५
 पूर्ववर्णस्मरण-अन्त्यवर्णग्रहणाभ्यां समुत्पन्नस्य
 विकल्पज्ञानस्य वाक्यावधारणकर्तृत्वे तद्वि-
 कल्पज्ञानं प्रमाणं न वा ? ७४५
 प्रमाणञ्चेत्, किं प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्, प्रमा-
 णान्तरं वा ? ७४५
 स्फोटवादः ७४५-५६
 (वैयाकरणानां पूर्वपक्षः) स्फोट एव अर्थप्रति-
 पादकः न तु वर्णा ७४५
 वर्णा हि समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रतिपादकाः स्युः ? ७४५
 पूर्ववर्णानाम् अन्त्यवर्णानुग्राहकत्वे किम् अन्त्य-
 वर्णजनकत्वमनुग्राहकत्वमभिप्रेतम्, अर्थ-
 ज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं वा ? ७४६
 सवेदनप्रभवसंस्काराश्च केवलं स्वविषयस्मृति-
 हेतवो भवन्ति न त्वर्थान्तरे ज्ञानोत्पादकाः ७४७
 अन्त्यवर्णस्य च अर्थप्रतिपादकत्वे पूर्ववर्णोच्चा-
 रणवैयर्थ्यम् ७४७
 अर्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या स्फोटः अर्थप्रतीति-
 हेतुः स्वीकरणीयः ७४७
 प्रत्यक्षतः अभिन्नः स्फोटः समनुभूयते ७४८
 नित्यश्चासौ स्फोटः ७४८
 स्फोटो हि अन्तरालप्रत्ययैर्व्यज्यते ७४९
 (उत्तरपक्षः) पूर्णवर्णध्वसविशिष्टादन्त्यवर्णा-
 दर्थप्रतिपत्त्युपपत्तेः स्फोटकल्पना व्यर्था ७५०
 पूर्णवर्णविज्ञानाभावविशिष्टः तज्ज्ञानजनित-
 संस्कारसव्यपेक्षो वाऽन्त्यो वर्णः अर्थप्रती-
 त्युत्पादकः ७५०
 पूर्ववर्णविज्ञानप्रभवसंस्कारस्य अन्त्यवर्णसहा-
 यताप्रणाली ७५१

अदृष्टवशात् अविनष्टा एव पूर्ववर्णसंविदः
 तत्संस्काराश्च अन्त्यवर्णसंस्कारा विदधति ७५१
 तथाभूतसंस्कारप्रभवस्मृतिसव्यपेक्षो वाऽन्त्यो
 वर्णः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुः ७५१
 यदि वर्णा व्यस्ता समस्ता वा नार्थप्रतिपत्ति-
 विदधति तदा स्फोटस्याभिव्यक्तावपि न
 तेषां सामर्थ्यं स्यात् ७५२
 एकनैव वर्णेन वा स्फोटस्याभिव्यक्तौ द्वितीया-
 दिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यम् ७५३
 नापि पूर्ववर्णो स्फोटस्य संस्कारे अन्त्यवर्णस्य
 व्यञ्जकत्वम् ७५३
 संस्कारो हि स्फोट एव तद्वर्णो वा स्यात् ? ७५३
 किञ्च असौ संस्कारः किमेकदेशेन क्रियते
 सर्वात्मना वा ? ७५३
 स्फोटसंस्कारो हि स्फोटविषयसवेदनम् आव-
 रणापनयनं वा ? ७५३
 चिदात्मव्यतिरेकेण तत्त्वान्तरस्य अर्थप्रकाशन-
 सामर्थ्यासम्भवात् चिदात्मैव स्फोटोऽस्तु ७५४
 वायूनामपि न स्फोटाभिव्यञ्जकत्वम् ७५४
 स्फोटस्वरूपावेदकप्रमाणाभावात्तस्य अभि-
 व्यक्तिकल्पना युक्ता ७५५
 यदि वर्णो तद्बुद्धिभिर्वा व्यङ्ग्यो शब्दस्फोटोऽ-
 भ्युपगम्यते तदा प्रदीपादिस्फोटोऽप्यभ्यु-
 पगन्तव्यः ७५६
 एव गन्धादिस्फोटोऽपि स्वीकार्यः ७५६
 तथा हस्त-पाद-करण-मातृकास्फोटा अपि
 अभ्युपेयाः स्युः ७५६
 अपभ्रंशादीनां वाचकत्वविचारः ७५७-६७
 (मीमांसकवैयाकरणादीनां पूर्वपक्षः) संस्कृत-
 शब्दानामेव वाचकत्वं साधुत्वात् न तु प्राकृ-
 तानां गाव्यादीनाम् ७५७
 अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां हि वाचकत्वं
 संस्कृतशब्द एव निश्चीयते ७५८
 गाव्यादिप्राकृतशब्देषु वाचकगोशब्दस्मृतिद्वारेण
 अर्थबोधकत्वमतस्तत्र गोशब्दस्मृत्या
 अन्वयव्यतिरेकौ अन्यथासिद्धौ ७५८
 नहि गाव्यादिशब्देषु सकेतोऽपि शक्यक्रियः ७५९
 सकलशब्दानां सामान्यद्वारेण सकेतसौकर्याय
 व्याकरणस्य उपयोगिता ७५९
 व्याकरणस्याप्रामाण्ये हि लोकशास्त्रविरोधः ७६०

शब्दसाधुत्वस्य च प्रत्यक्षतः एव प्रतीतिः ७६१
 व्याकरणसंस्कारापेक्षमेव श्रोत्र साधुत्वग्राहक
 भवति ७६१
 व्याकरणानुशिष्टत्वात् अदृश्यमानप्रयोगाणा-
 मपि शब्दानां साधुत्वं ज्ञायते ७६१
 आगमार्थापित्यादिभिरपि साधुत्वप्रतीतिर्भवत्येव ७६१
 (उत्तरपक्षः) लोकव्यवहारे हि गाव्यादिशब्दाना-
 नामेव साधुत्वमतस्तेषामेव वाचकत्वम् ७६२
 न हि प्राकृतशब्देभ्यः प्रथमं संस्कृतशब्दस्मरणं
 ततोऽर्थबोध इति व्यवहिता प्रतीतिर्भवति ७६२
 यैश्च संस्कृतशब्दानां न श्रुता तेषां कथं संस्कृत-
 शब्दस्मरणम् ? ७६२
 गाव्यादिशब्दानामपभ्रष्टत्वञ्च पुरुषार्थाप्रसा-
 धकत्वात्, व्याकरणस्मृत्यनुगृहीतस्य सर्व-
 दानवच्छिन्नस्य एकत्वेन प्रतीत्यभावात्,
 सङ्केतेन अर्थाभिधायित्वाद्वा स्यात् ? ७६३
 साधुत्वञ्च किं वाचकत्वम्, अनादिप्रयोगिता,
 धर्मसाधनत्वम्, विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वम्,
 विशिष्टार्थाभिधायित्वम्, बाधारहितत्वम्,
 प्रमाणान्तरानुगृहीतत्वम्, अनुपहतेन्द्रिय-
 ग्राह्यत्वम्, अनावृतत्वम्, व्याकरणसिद्ध-
 स्वरूपत्वं वा स्यात् ? ७६३
 अनादिप्रयोगितापि प्रवाहापेक्षया नित्यत्वा-
 पेक्षया बोध्यते ? ७६४
 प्रकृतिरेव हि प्राकृतं न तु प्रकृतेर्भवम् ७६४
 प्रकृतिश्च किं स्वभावः, धातुगणः, संस्कृत-
 शब्दस्वरूपं वा ? ७६४
 गुणान्तराधानं हि संस्कारः, अतः कथं संस्कृत-
 प्रकृतिः स्यात् ? ७६४
 न हि अविचलितरूपतयावस्थापनमेव शब्दानां
 संस्कारः, अप्रतीतिः ७६४
 अविचलितरूपतयावस्थापनञ्च शब्दानां साधु-
 त्वापेक्षया, नित्यैकरूपापेक्षया वा स्यात् ? ७६५
 धर्मसाधनत्वमपि साक्षात् परम्परया वा ? ७६५
 व्याकरणसिद्धस्वरूपता च प्राकृतशब्दस्याप्यस्ति ७६६
 संस्कृता वाक् कदा वक्तव्या कर्मकाले अध्य-
 ययनकाले वा ? ७६६
 अध्ययनकाले चेत्, कस्य अध्ययनकाले प्राकृतस्य
 संस्कृतस्य वा ? ७६६
 गाव्यादिशब्दानामपशब्दत्वञ्च किं स्वरूप-

मात्रात् व्याकरणादनिष्पत्तेर्वा ? ७६६
 प्राकृतस्य अधर्महेतुत्वमपि सर्वदा यागादि-
 कर्मकाले वा ? ७६७
 संस्कृतशब्दोच्चारणस्य धर्महेतुत्वे चान्येषां
 पुण्यानुष्ठानानां वैयर्थ्यम् ७६७
 ब्राह्मणत्वजातिविचारः ७६७-७६८
 (मीमांसकादीनां पूर्वपक्षः) प्रत्यक्षेणैव हि ब्राह्म-
 णोऽप्यब्राह्मणोऽप्यमिति ब्राह्मण्यं प्रतीयते ७६७
 मातापितृब्राह्मण्यज्ञानसहायं हि प्रत्यक्षं ब्राह्म-
 णत्वजातिग्राहकम् ७६८
 अथवा ब्राह्मणोऽप्यमित्युपपदेशसहकृतेन इन्द्रि-
 येण ब्राह्मणत्वजातिग्राही प्रत्ययो जन्यते ७६८
 मातापित्रोः अविप्लुतत्वञ्च प्रवादाभावान्नि-
 र्वचीयते ७६८
 अनुमानतोऽपि ब्राह्मणत्वजातिः प्रतीयते ७६९
 ब्राह्मणपदं व्यक्तिव्यक्तिरिक्तैकनिमित्ताभिधेय-
 सम्बद्धपदत्वात् इत्यनुमानादपि ब्राह्मण-
 त्वसिद्धिः ७६९
 वर्णविशेषयज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनि-
 बन्धनं ब्राह्मण इति ज्ञानम् ७६९
 आगमादपि ब्राह्मणत्वजातिसिद्धिः ७७०
 (उत्तरपक्षः) किं केवलेन्द्रियजनितेन प्रत्य-
 क्षेण ब्राह्मणत्वं प्रतीयते अन्यसहकृतेन्द्रि-
 यजनितेन वा ? ७७०
 प्रथमपक्षे निर्विकल्पकेन सविकल्पकेन वा तेन
 तत्प्रतीयेत ? ७७०
 इन्द्रियाणां सहकारि हि किं ब्राह्मणभूतपितृ-
 जन्यत्वं स्यात्, पित्रोरविप्लुतत्वोपदेशः,
 आचारविशेषः, संस्कारविशेषः, वेदा-
 ध्ययनम्, यज्ञोपवीतादिकम्, ब्रह्म-
 प्रभवत्वं वा ? ७७१
 पित्रोः ब्राह्मणत्वमपि ब्राह्मणभूतपितृजन्य-
 त्वात् सिद्ध्येत् तथाभूतपुत्रजनकत्वाद्वा ? ७७१
 पित्रोरविप्लुतत्वञ्च विवक्षितपित्रपेक्षया,
 अनादिकालपितृप्रवाहापेक्षया वाऽभिप्रेतम् ? ७७२
 प्रथमपक्षे तज्जन्मनि अविप्लुतत्वमभिप्रेतम्,
 अनादिकाले वा ? ७७२
 तज्जन्मनि चेत्, केन प्रतीयेत-पुत्रेण अन्यैर्वा ? ७७२
 अन्यैरपि प्रत्यक्षतः, अनुमानात्, आगमाद्वा
 तत्प्रतीयेत ? ७७२

पित्रोरविप्लुतत्वे हि किं सावृताकारविशेष	
अपत्येष्वविलक्षणता वा लिङ्ग स्यात् ?	७७३
आगमतोऽपि अपौरुषेयात् पौरुषेयाद्वा तत्प्र-	
तीतिः स्यात् ?	७७३
अबलानां प्रायेण कामातुराणामविप्लुतत्वम-	
शक्यनिश्चयम्	७७३
आचारविशेष-संस्कारयोश्च अव्याप्यतिव्या-	
प्तिसद्भावान्न ब्राह्मणत्वनिश्चायकत्वम्	७७४
ब्रह्मणो ब्राह्मण्यमस्ति न वा ?	७७४
अस्ति चेत्; किं सर्वत्र मुखप्रदेश एव वा ?	७७४
ब्राह्मण एव तन्मुखाज्जायते, तन्मुखादेव	
वाऽसौ जायते ?	७७५
'ब्राह्मणपदम्' इत्यनुमानञ्च प्रत्यक्षबाधितम्	७७५
सत्ताकाशकालादिपदैरनैकान्तिकश्च पदत्व हेतु	७७५
नगरादिभिरनैकान्तिकश्च पदत्वहेतु	७७६
नगरादिषु अनुवृत्तप्रत्ययनिबन्धन हि द्रव्यम्,	
सत्ता, प्रत्यासत्तिविशेषो वा स्यात् ?	७७६
सत्तापि गृहादिविशेषिता नगरप्रत्ययमु-	
त्पादयेत् केवला वा ?	७७६
प्रत्यासत्तिविशेषोऽपि गृहादीनां गृहाद्यन्तरं	
समवाय सयोगो वा अभिप्रेत ?	७७६
अप्रतिपक्षे च ब्राह्मण्ये लिङ्गस्य अविनाभा-	
वावगमो न भवति	७७६
आगमतोऽपि अपौरुषेयात् पौरुषेयाद्वा तत्प्र-	
तिपत्तिः स्यात् ?	७७७
अर्थापत्त्युपमानाभ्यामपि न ब्राह्मणत्वप्रतीति	७७७
जैनानाञ्च क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिह्नो-	
पलक्षिते व्यक्तिविशेषे वर्णाश्रमव्यवस्था	
तन्निमित्तकश्च तपोदानादिव्यवहार घटते	७७८
जाते पवित्रताहेतुत्वे वेश्यापाटकादिप्रविष्टानां	
ब्राह्मणीनां कथं निन्दा स्यात् ?	७७९
क्रियाभ्रंशान्निव्यतायां सिद्ध क्रियानिमित्ताक	
ब्राह्मणत्वम्	७७९
चिवृत्तिविवरणम्	७७९
विवक्षामात्रसूचकत्वे हि शब्दानां कथं बहिरर्थं	
प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः स्युः ?	७८०
विवक्षा च किं शब्दोच्चारणेच्छामात्रम्,	
अनेन शब्देनामुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभि-	
प्रायो वा स्यात् ?	७८०
समयान्तपेक्ष शब्द तादृशमभिप्राय गमयेत्	

तत्सापेक्षो वा ?	७८१
६६-६७ कारिकयोः सप्तनयनिर्देशः	७८२
श्रुतभेदा नया. नतु मतिभेदा	७८३
स्पर्शवत्त्वात् जलादीनामपि गन्धादिमत्ता	
सिद्धयति	७८७
६८ कारिकायां नैगम-नैगमाभास-	
निरूपणम्	७८८
६९ कारिकायां संग्रहतदाभासयोः	
लक्षणम्	७९०
७० कारिकायां व्यवहारतदाभास-	
स्वरूपम्	७९०
७१ कारिकायाम् ऋजुसूत्रतदाभास-	
लक्षणम्	७९२
७२ कारिकायां नैगमादीनां चतुर्णा-	
मर्थनयत्वस्य शब्दादित्रयाणां	
शब्दनयत्वस्य च समर्थनम्	७९३
शब्दादीनां नयानां लक्षणानि	७९४
अनेकान्तनिराकृते नयानां निरपेक्षत्वम्	७९४
इति षष्ठः प्रवचनपरिच्छेदः	
—❦—	
७३-७६ कारिकासु निक्षेपस्वरूप-	
निरूपणम्	७९८
नामादिनिक्षेपाणां लक्षणानि	७९९
निर्देशाद्यनुयोगानां स्वरूपम्	८०२
सदाद्यनुयोगानां लक्षणानि	८०२
अर्थात्मिको निक्षेपो द्रव्यभावी, वागात्मक	
नामरूप, प्रत्ययात्मकश्च स्थापनारूपः	८०३
एकजीवानेकजीवादिनामभेदेन अनेकधा	
नामनिक्षेप	८०४
सद्भावसद्भावभेदेन द्विधा स्थापना	८०५
आगम-नोआगमादिभेदेन द्रव्यनिक्षेपस्य भेदा	८०६
भावनिक्षेपस्य भेदा	८०७
आवरणस्वरूपविचारः	८०८-८१२
(वेदान्तिनां पूर्वपक्षः) न चावरणस्य स्वरूप	
किञ्चित् प्रसिद्धम्, तद्वि शरीरम्,	
रागादि, देशकालादिकं वा स्यात् ?	८०८

अविद्यैव आवरण स्यात् न पीद्गलिक कर्म	८०९	णमेत् अनपेक्ष्य वा ?	८१६
पीद्गलिकत्वेऽपि वा अनादिसन्तानत्वात् न		यद्यपेक्ष्य; तदा किमपेक्ष्यम्—विवेकानुपलम्भः	
निर्जरासम्भव	८०९	अदृष्ट वा ?	८१७
(उत्तरपक्षः) कर्ममात्रसद्भावे विवाद		अमुक्तात्मनि प्रवृत्ताधिकारत्वञ्च किं तत्र	
ज्ञानावरणादिकर्मविशेषे वा ?	८०९	सम्बद्धत्वम्, शरीरसुखादिसम्पादकत्व वा ?	८१७
हीनस्थानादिषु विशिष्टाभिरतिदर्शनात्		शरीरादिना आत्मनः कश्चिदुपकारः क्रियते	
कर्मसद्भावसिद्धिः	८०९	न वा ?	८१७
ज्ञान सावरण स्वविषयेऽस्पष्टत्वात् इत्यनुमा-		क्रियते चेत्; भिन्नः अभिन्नो वा ?	८१८
नात् ज्ञानावरणसिद्धिः	८१०	पुरुषो न वस्तु सर्वथाऽकार्यकारणभूतत्वात्	८१८
अविद्याया अमूर्तत्वादावरणत्वासम्भव	८१०	अकर्तृत्वे चात्मनः भोक्तृत्वविरोधः, भुजि-	
मूर्तेन मदिरादिना अमूर्तस्याप्यात्मन आवरण		क्रियायाः कर्तव्यं हि भोक्ता	८१८
भवति	८१०	कर्तृत्वविकल्पस्य वस्तुशून्यत्वे भोक्तृत्वादि-	
मिथ्याज्ञानादि पुद्गलविशेषसम्बन्धनिबन्धन		धर्माणामपि वस्तुशून्यत्व स्यात्	८१९
तत्स्वरूपान्यथाभावस्वभावत्वात् इत्यनु-		अकर्तृभोक्तृत्वाभ्युपगमे च कृतनाशाकृता-	
मानात् कर्मसिद्धि	८१०	भ्यागमप्रसङ्गः	८१९
कर्मणामात्मगुणत्वे हि आत्मपारतन्त्र्यनिमित्ता-		बुद्धिचैतन्ययोर्हि भेदाभावः	८१९
त्व न स्यात्	८१०	अपरिणामिन्याश्चितिशक्तेः वस्तुत्वमेव अनु-	
हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् पारतन्त्र्यमात्मनः		पपन्नम्	८२०
सुप्रसिद्धम्	८१०	जैनास्तु मुक्तात्मानमपि परिणामिन स्वीकुर्वन्ति	८२०
शरीर हीनस्थानमात्मनो दुःखहेतुत्वात्	८११	यदा बुद्ध्या चितिशक्त्यै विषयः प्रदर्श्यते तदाऽ-	
पीद्गलिक कर्म आत्मन पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्	८११	सौ प्राचीनमदर्शितस्वरूप त्यजति न वा ?	८२०
विपक्षपरमप्रकर्षसद्भावे कर्मणामनादित्वेऽपि		शुद्धत्वादनन्तत्वाद्वा न चित्तेरपरिणामित्वसिद्धिः	८२१
प्रक्षयोपपत्तेः	८११	किम् अज्ञानमेव तमः, उत अज्ञानञ्च तमश्चेति ?	८२१
प्रकृष्यमाणत्वाद्धेतो ज्ञानादीना परमप्रकर्ष-		विवेकख्यातिश्च किं प्रकृतेर्भवति पुरुषस्य	
गतिः सभाव्यते	८११	तद्व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचित् ?	८२२
आवरणहानिः प्रकृष्यमाणा आवरणहानित्वात्	८१२	विवेकख्यातिश्च बुद्धिधर्मत्वात् भवन्मते पुरुषे	
ज्ञानावरणादि आमूल प्रक्षीयते समग्रक्षयहेतू-		न सभवति, सभवे वा सा ततो भिन्ना,	
पेतत्वात्	८१२	अभिन्ना वा ?	८२२
कर्मप्रक्षयहेतू च सवरनिर्जरे	८१२	भिन्ना चेत्; नित्या अनित्या वा ?	८२२
अदृष्टस्य प्रकृतिविवर्तत्वनिरास	८१३-२३	नित्यापि सम्बद्धा असम्बद्धा वा ?	८२२
(साध्यस्य पूर्वपक्ष) नात्मगुणोऽदृष्ट प्रकृति-		अनित्यापि जन्या अजन्या वा ?	८२२
विवर्तत्वात्तस्य	८१३	जन्यत्वेऽपि आत्मना प्रकृत्या तद्व्यतिरिक्तेन	
पुरुषो हि माक्षित्वादिस्वरूपः	८१३	वा केनचिदसौ जन्येत ?	८२२
कर्तृत्वं हि प्रकृतेरेव	८१४	आत्मनापि प्रकृतिवियुक्तेन तत्सहितेन वामो	
प्रकृतिममर्गान् अकर्ताऽपि पुरुषः कर्तव्यं भाति	८१४	जन्येत ?	८२२
प्रकृतिन्यापि सुखादिकमज्ञानतमश्छन्नतया		प्रकृतेर्जडतया 'विज्ञातविरूपाऽहम्' इति	
आत्मन्य मन्यमानस्य तदुपभोक्तृता भवति	८१५	ज्ञानानुत्पत्ते	८२३
(उत्तरपक्ष) न हि प्रकृतिः प्रमाणमिदं यत-		विज्ञातापि मोक्षावस्थायामपि भोगसम्पादनाय	
न्मद्विवर्तत्वं कर्मणा न्यात्	८१६	वायुवत् प्रवर्तताम्	८२३
प्रकृतिर्हि पुष्ट्यन्य निमित्तमपेक्ष्य तथा परि-		अत मोक्षेऽप्यात्मा विशुद्धज्ञानादिरूपः स्वीकार्यः	८२३

मुक्तिस्वरूपविचारः	८२३-४७
(योगानां पूर्वपक्ष) नवानामात्मविशेषगुणा-	
नामत्यन्तोच्छेदात् आत्मस्वरूपेण अवस्थान	
मोक्षः	८२३
सन्तानत्वाद्धेतो विशेषगुणोच्छेदसिद्धि	८२४
तत्त्वज्ञानाच्च मुक्ति	८२४
सञ्चितकर्मणाञ्च फलोपभोगात् प्रक्षयः	८२४
अभिलाषाभावेऽपि तत्त्वज्ञानिन कर्मक्षयार्थितया	
कर्मफलोपभोगे प्रवृत्ति	८२५
शरीरादिनिवृत्तौ चात्मा सर्ववैषयिकसुखदुःख-	
शून्यः समस्तधर्माधर्मरहितत्वात्	८२५
'न ह वै सशरीरस्य' इत्याद्यागमादपि मुक्तौ	
विशेषगुणशून्य आत्मा प्रतीयते	८२५
(उत्तरपक्ष) आत्मन सर्वथा भिन्नाना बुद्ध्यादि-	
विशेषगुणाना सन्तानस्य उच्छेद प्रसाध्यते,	
अभिन्नानाम्, कथञ्चिद्भिन्नाना वा ?	८२५
सन्तानत्वञ्च साधन सामान्यरूप विशेषरूप	
वा ?	८२६
सामान्यरूपत्वेऽपि परसासामान्यरूपम्, अपर-	
सामान्यरूप वा स्यात् ?	८२६
विशेषरूपत्वेऽपि उपादानोपादेयभूतबुद्ध्यादि-	
क्षणविशेषरूपम्, पूर्वापरसमानजातीयक्षण-	
प्रवाहमात्ररूप वा ?	८२६
कार्यकारणक्षणप्रवाहलक्षणसन्तानत्वस्य नित्या-	
नित्यैकान्तयोरसम्भवात् विरुद्धोऽयं हेतु	८२७
सन्तानत्वाद्धेतो इन्द्रियजाना बुद्ध्यादिगुणा-	
नामुच्छेद साध्येत अतीन्द्रियाणा वा ?	८२७
नहि निखिलगुणोच्छेदरूपे पाषाणकल्पे वैशेषि-	
काभिमते मोक्षे प्रेक्षाकारिणा प्रवृत्ति	८२८
मुक्तौ बुद्ध्यादिविशेषगुणानामभाव कारणा-	
भावात्, निष्प्रयोजनत्वात्, विरुद्धत्वाद्वा	
स्यात् ?	८२८
आद्यपक्षे कस्य कारणस्याभाव -चक्षुरादे, प्रति-	
बन्धकापायस्य वा ?	८२८
भवता मते ससारस्वरूप हि विशेषगुणानुच्छेद	
भवान्तरावाप्तिर्वा स्यात् ?	८२६
अत्यन्त बुद्ध्यादिगुणोच्छेदस्य मोक्षत्वे भवत्-	
प्रदीपनिर्वाणवादिन को विशेषः ?	८२९
उपभोगाच्च कर्मणामात्यन्तिकप्रक्षयानुपपत्ते	
उपभोगसमये अपररागादीनामवश्य-	

म्भावित्वात्	८२९
आतुरस्यापि नीरुग्भावाभिलाषेणैव प्रवृत्ति	८३०
ससारकारण हि मिथ्यादर्शनादित्रयात्मकमत	
मोक्षकारणेनापि त्रितयात्मकेनैव भवि-	
तव्यम्	८३०
(वेदान्तिना पूर्वपक्ष) परमप्रकर्षप्राप्तसुखस्व-	
भावतैव आत्मनो मोक्ष न तु ज्ञानादि-	
स्वभावता	८३१
आत्मा सुखस्वभावः अत्यन्त प्रियबुद्धिविषयत्वात्,	
मुख्यप्रेयोबुद्धिविषयत्वात्, निरुपचरित-	
प्रेयः शब्दवाच्यत्वाच्च	८३१
इष्टार्थो मुमुक्षुप्रयत्न प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्	८३१
तारतम्यदर्शनात् सुखस्य पराकाष्ठाप्राप्ति	८३१
'आनन्द ब्रह्मणो रूपम्' इत्यादि श्रुतेश्च	
आनन्दरूपताप्रसिद्धि	८३१
अविद्यावशाच्च ससारावस्थाया नित्यानन्द-	
स्यानभिव्यक्तिः	८३२
(उत्तरपक्षः) सुखस्वभावत्व किं सुखत्वजाति-	
सम्बन्धित्व सुखाधिकरणत्व वा	
विवक्षितम् ?	८३२
सुखञ्च नित्यमनित्य वा ?	८३२
नित्यमपि कथञ्चित् सर्वथा वा ?	८३२
आत्मन प्रतिबन्धकापायोपेतस्य मुक्तौ अप-	
रापरसुखोत्पत्ते कारणत्वात्	८३२
नित्यसुखग्राहि प्रमाणञ्च प्रत्यक्षम् अनुमानम्,	
आगमो वा स्यात् ?	८३२
प्रत्यक्षञ्च ऐन्द्रियम्, मानसम्, स्वसवेदन वा ?	८३३
यस्मात्प्रमाणात्तत्सुखरूपप्रतीति तत्प्रमाण	
नित्यमनित्य वा ?	८३३
ससारावस्थाया हि प्रतिबद्धत्व किं शरीरेण	
अविद्यया वैषयिकसुखाद्यनुभवेन बाह्य-	
विषयव्यासङ्गेन वा ?	८३४
यदि नित्य सुख मुक्तावभ्युपगम्यते तदा नित्य	
देहादिकमपि स्वीकर्तव्यम्	८३५
नित्यसुखाभ्युपगमे तत्सवेदनाभ्युपगमे च दर्श-	
नस्य शक्तेश्च सामर्थ्यसिद्धत्वादनन्तचतु-	
ष्टयरूपतैव आयाता	८३६
अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वमनन्यपरतयोपादीय-	
मानत्वञ्च दुःखाभावेन अनैकान्तिकम्	८३६
प्रेयोबुद्धिविषयत्व निरुपचरितप्रेयः शब्दवाच्य-	

त्वञ्चासिद्धम्, दु खितायामप्रियबुद्धे-		तेन हि प्राक्तनस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते	
रपि भावात्	८३६	भाविनो वाऽनुत्पादः, तदुत्पादकशक्तेर्वा	
अनिष्टोपरमार्थमपि प्रेक्षावत्प्रयत्नो भवति	८३६	क्षयः, सन्तानस्योच्छेदोऽनुत्पादो वा, निरा	
इष्टशब्देन च किं सुखमभिधीयते, अभिप्रेत-		स्रवचित्तसन्तत्युत्पादो वा ?	८४३
प्रयोजनमात्रं वा ?	८३६	अन्त्यज्ञानञ्च सत्, तदुत्पादने शक्तञ्च तत्क-	
तारतम्यशब्दवाच्यत्वञ्च साधनं परत्वादिना		थन्न ज्ञानान्तरक्षणमुत्पादयति ?	८४३
अनेकान्तिकम्, दुःखपरमप्रकर्षेण व्यभि-		सहकारिणा हि भावस्योत्पत्तेः प्रतिबन्ध	
चारि च	८३७	क्रियते उत्पादकत्वस्य वा ?	८४३
आगमस्य तु अपौरुषेयस्य प्रामाण्यमेव नास्ति	८३७	अन्त्यचित्ताक्षणस्य अर्थक्रियाकारित्वाभावे सकल-	
आगमश्च आनन्दरूपतासद्भाववत् सुखाभाव-		सन्तानस्यावस्तुत्व स्यात्	८४४
मपि सूचयति	८३७	निरास्रवचित्तसन्तत्युत्पत्तिपक्षे सा चित्तसन्ततिः	
अविद्यायाः आवरणरूपतानुपपत्ति	८३८	सन्वया निरन्वया वा ?	८४४
(बौद्धस्य पूर्वपक्षः) कार्यकारणभूतज्ञानप्रवाह-		'बद्धमेव आत्मानं मोचयिष्यामि' इति दृढतरै-	
व्यतिरेकेण अन्यस्य आत्मनोऽभावात् कस्य		कत्वाध्यवसाये कथं नैरात्म्यदर्शनम् ?	८४५
आनन्दादिरूपता प्रसाध्यते ?	८३८	हिताहिततत्त्वज्ञो हि आत्यन्तिकसुखसाधनमेव	
आत्मदर्शिनश्च मुक्तिः दूरोत्सारिता	८३८	उपभोगाश्रयमात्मीयञ्चाभिमन्यते न तादा-	
आत्मदर्शनं हि रागादिनिमित्तम्	८३८	त्विकसुखसाधनम्	८४५
मुमुक्षुणा स्वरूपं पुत्रकलत्रादिकञ्च अनित्या-		न हि आत्मनि सारूप्यादिदर्शनात्स्नेहो भवति	
नात्मकाशुचिदुःखरूपेण श्रुतमय्या चिन्ता-		किन्तु उपभोगाश्रयत्वाख्यगुणदर्शनात्	८४५
मय्या च भावनया भावनीयम्	८३९	व्रताविरोधी हि कायक्लेशः निर्जराहेतुत्वात्	
नैरात्म्याभ्यासान्मुक्ति	८४०	तप इत्यभिधीयते	८४७
इन्द्रियादिषु उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेषु स्वत्वधीः		क्षीणमोहान्त्यसमये अयोगिचरमसमये च स्व-	
नैरात्म्यभावनयैव निर्वार्यते	८४०	त्पेनैव परमशुक्लध्यानरूपतपसा बहुतरकर्म-	
कायक्लेशरूपतपसः नारकादिकायसन्तापवत्		प्रक्षयोऽभ्युपगम्यत एव	८४७
कर्मफलरूपत्वात् तपस्त्वानुपपत्ते	८४१	सुषुप्त्यादिषु ज्ञानसद्भावसिद्धिः	८४७-५१
नापि कर्मणा शक्तिरङ्कुरद्वारा तपः कर्म-		(वैशेषिकादीनां पूर्वपक्षः) किञ्चिदप्यपरि-	
क्षयकारि	८४१	च्छिन्दन्नेव हि सुषुप्त इत्यभिधीयते	
(उत्तरपक्षः) रागादिनिवृत्तौ मुक्ति इति तु		अतस्तत्र नास्ति ज्ञानसद्भावः	८४७
स्वीक्रियते एव	८४२	ज्ञानसद्भावे हि जाग्रत्सुषुप्त्यवस्थयोर्भेदा-	
कालान्तरस्थाय्येकात्मव्यतिरेकेण भावनापि न		भावः स्यात्	८४७
सङ्गच्छते	८४२	निद्रयाऽभिभवो हि ज्ञानस्य नाशः तिरोभावो	
क्षणिकपक्षे हि बन्धमोक्षयोरैकाधिकरण्यमेव		वा स्यात् ?	८४८
नोपपद्यते	८४२	(उत्तरपक्षः) सुषुप्तावस्थायां स्वापादिसवे-	
इष्टानुसन्धानेन हि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्भवति,		दनस्य तत्सुखसवेदनस्य च सद्भावान्	८४८
भवत्पक्षे च क. अनुसन्धाता स्यात्-क्षणः		ज्ञानानभ्युपगमे च 'सुखमहमस्वापेम्' इत्युत्तर-	
सन्तानो वा ?	८४२	कालस्मरणं न स्यात्	८४८
आत्मनोऽनभ्युपगमे च एकत्वाध्यारोपस्था-		मत्तमूर्च्छिताद्यवस्थायामपि 'न किञ्चिन्म-	
प्यनुपपत्ते	८४३	यानुभूतम्' इति स्मरणसद्भावादस्ति	
सस्काराणां निरन्वयविनश्वरत्वे हि मोक्षार्थः		विज्ञानम्	८४८
प्रयासो व्यर्थ एव	८४३	न च सुषुप्तादिषु ज्ञानस्य इदमित्यमिति निरूप-	

गाभावादभावः, बालसुखेनानेकान्तात् ८४९
 सुषुप्तावस्थाया ज्ञानसद्भावेऽपि अनभिभूतज्ञा-
 नवती जाग्रदवस्था अभिभूतज्ञानवती च
 सुषुप्तावस्थेति तयोर्भेदः ८४९
 ज्ञानस्य निद्रादिना अभिभवोऽपि बाह्याध्या-
 त्मिकार्थविचारविधुरूपेणावस्थानमेव ८४९
 सुषुप्ताद्यवस्थाया ज्ञानाभावः स एवात्मा
 प्रतिपद्यते पार्श्वस्थो वा ? ८४९
 यदि स एव, किं तत एव ज्ञानात्, तदभावात्,
 तदनुपलम्भात्, जाग्रत्प्रबोधदशाभावि-
 ज्ञानान्तराद्वा ? ८४९
 अनुपलम्भतोऽपि तत्कालभाविनः, अन्यकाल-
 भाविनो वा तदभावप्रतिपत्तिः ? ८५०
 ननु द्विविधः प्राणादि-चैतन्यप्रभवः प्राणादि-
 प्रभवश्च, चैतन्यप्रभवो जाग्रदवस्थाया
 प्राणादिप्रभवश्च सुषुप्त्यादिषु; इत्यप्यसत्;
 सुषुप्तेतरावस्थयोः प्राणादेर्विशेषाप्रतीतिः ८५१
 सुषुप्त्यादौ च प्रथमः प्राणादि कुतो जायताम् ? ८५१
 केवलिकवलाहारविचारः ८५२-८६५
 (शाकटायनस्य श्वेताम्बरानाञ्च पूर्वपक्षः) अवि-
 कलकारणत्वादस्ति केवलनि भुक्तिः ८५२
 क्षुदभावे हि प्रमाणम् आगमः अन्यद्वा ? ८५२
 प्रमाणान्तरञ्च स्वभावानुपलम्भः अन्यद्वा ? ८५२
 अन्यतोऽपि विधीयमानात् निषिध्यमानाद्वा
 केवलनि क्षुन्निषेधः ? ८५२
 ज्ञानादिमात्रस्य क्षुधा विरोधः, तद्विशेषस्य वा ? ८५२
 निषिध्यमानञ्च भावः क्षुधः कार्यं कारणं
 व्यापको वा स्यात् ? ८५३
 प्रतिपक्षभावनाऽनिवर्त्यत्वेन च न मोहस्व-
 भावा क्षुत् ८५३
 शीतोष्णबाधातुल्यत्वाच्च न क्षुधो मोहस्व-
 भावता ८५३
 न च क्षुदभ्युपगमे अशेषज्ञत्वविरोधः ८५४
 भुक्त्यभावे देशोनपूर्वकोटि विहरतः केवलिनः
 कायस्थिति न घटते ८५४
 प्रदीपज्वालाजलधारासमानः शरीरः कथं
 भुक्त्यभावे स्थितिमाप्तिघ्नते ८५४
 भुक्तिर्यदि दोषः तदा निषेधा गमनञ्च केव-
 लनि न स्यात् ८५४
 मासादिदर्शनतोऽन्तरायसभावना तु अवधि-

ज्ञानिनामपि अस्ति ८५५
 नापि केवलिनो जिह्वारसप्राप्तेः मतिज्ञानि-
 त्वम्, अन्यथा गणधरदेवादिदर्शन-
 दिव्यतूर्यरवादिश्रवणाभ्यामपि तत्स्यात् ८५५
 केवली देवच्छन्दकाभिधाने स्थाने गणधरदेव-
 रानीतमाहारः क्षुद्धेदनोदये गृह्णाति ८५५
 सर्वज्ञाहारनिहारयो मनुष्यतिरश्चामगो-
 चरत्वात् ८५५
 (उत्तरपक्षः) वेद्यादिकर्मोदयात् केवलनि
 आहारमात्रं प्रसाध्येत कवलाहारो वा ? ८५५
 षड्विधाहारमध्ये कवलाहाराभावेऽपि कर्मनो-
 कर्मादानलक्षण आहारः स्वीक्रियत एव ८५६
 न च कवलाहारेणैव आहारित्वं जीवानाम् ८५६
 वेद्योदयः कवलाहारसाधक इति अभ्युपग-
 ममात्रात् स्वीक्रियते, प्रमाणतो वा ? ८५७
 प्रमाणमपि किं प्रत्यक्षम्, अनुमानम् आगमो
 वा ? ८५७
 प्रत्यक्षञ्चेत्, किमिन्द्रियम्, अतीन्द्रियं वा ? ८५७
 अनुमाने च किं वेद्योदयः एव लिङ्गः स्यात्
 मनुष्यत्वं वा देहस्थितित्वं वा ? ८५७
 देहस्थितित्वाच्च हेतोः किमाहारमात्रपूर्वकत्वं
 प्रसाध्यते कवलाहारपूर्वकत्वं वा ? ८५७
 केशादिविवृद्धचभिववत् केवलनि भुक्त्यभा-
 वोऽपि अविरोधः ८५७
 न च केशादिविवृद्धचभावो देवोपनीतः ८५७
 भुक्त्यभ्युपगमे च अक्षिपक्षनिमेषः न खः केश-
 वृद्ध्यादिश्चाभ्युपगन्तव्यः ८५७
 तपोमाहात्म्यात् चतुरास्यत्वादिवच्चास्य
 अभुक्तिपूर्वकत्वे को विद्वेषः ? ८५७
 आयुः कर्मैव हि प्रधानः शरीरस्थितेर्निमित्तः
 भुक्त्यादिकं तु सहायमात्रम् ८५५
 आकालः शरीरस्थितेर्भुक्त्यभावेऽप्रतीतिः किं
 प्रत्यक्षात् अनुमानाद्वा ? ८५८
 'अभुक्तिपूर्वको देहस्थितिप्रकर्षः क्वचित्पर-
 मकाष्ठामापद्यते प्रकृष्यमाणत्वात्' इत्यनु-
 मानात्तत्सिद्धिः ८५८
 अविकलकारणत्वञ्च भुक्तेः असिद्धम्,
 मोहनीयाभावात् ८५९
 नास्ति भगवति बुभुक्षा तत्कारणमोहाभावात् ८५९
 यदि कर्मणामुदयः अनपेक्षः कार्यकारी स्यात्

तदा प्रमत्तादिषु त्रिवेदोदयात् मैथुना- दिक स्यात्	८५९	वस्थानार्थम्, रहस्यकार्यानुष्ठानार्थं वा ?	८६४
नामादीना शुभप्रकृतीना केवलानि स्वकार्य- कारिता अप्रतिबद्धत्वात्	८५९	रहस्यकार्यञ्च निन्द्यमनिन्द्यं वा ?	८६४
प्रतिबद्धसामर्थ्यमपि वेदनीयं यदि केवलानि क्षुधमुत्पादयेत् तदा दण्डकवाटादिरूप- समुद्घातक्रिया व्यर्था	८५९	अनिन्द्यञ्च कार्यं भोजनम्, कर्मक्षपणं वा ?	८६४
न हि बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्यैव कार्यम्	८६०	कस्मादसौ एकान्ते भुङ्क्ते-दृष्टिदोषभयात्, याचकभयात् अनुचितानुष्ठानाद्वा ?	८६४
बुभुक्षापि प्रतिपक्षभावनातो निवर्तते इच्छा- त्वात् रिरसावत्	८६०	कर्मणा क्षपणमपि पूर्वोपार्जिताना भुक्तिका- लोपार्जिताना वा अर्हता तत्र विधीयते ?	८६४
न बुभुक्षावान् केवली तद्विरोधिनिर्मोहस्व- भावोपेतत्वात्	८६०	पूर्वोपार्जितानामपि घातिनामघातिना वा क्षयं क्रियते ?	८६४
पिण्डैषणोपदेशोऽपि चेतसः प्रतिपक्षभावना- मयत्वोत्पत्तेः प्रागवस्थायामेव	८६०	भुक्तिकालोपार्जिताना कर्मणा क्षयो यदि प्रतिक्रमणतो विधीयते तदा कथं निर्दो- षता केवलानि स्यात् ?	८६४
दुःखरूपत्वाच्च क्षुधो न अनन्तसुखे केवलानि सम्भव	८६०	‘भोजनं कुर्वाण केवली गणधरदेवैरपि न दृश्यते’ इत्यत्र किं तददर्शनकारणम्- बहुलतमपटलाच्छादितत्वम्, काण्डपटा- द्यावृतत्वम्, विद्याविशेषेण स्वस्य तिरो- धानम्, अन्यजनातिशायी माहात्म्यवि- शेषो वा ?	८६५
क्षुद्दुःखविरोधिनः बलवतोऽनन्तसुखस्य सद्- भावे हि नाभ्युदितकारणापि क्षुत् केव- लानि सभाव्या	८६१	स्त्रीमुक्तिवादः	८६५
सर्वज्ञत्वाच्च भगवत क्षुदभाव	८६१	(शाकटायनस्य सितपटानाञ्च पूर्वपक्षः)	
‘एकादशजिने’ इत्यागमोऽपि क्षुधाद्येकादश- परीषहप्रतिषेधपरं प्रतिपत्तव्यं ‘एकेन अधिका न दश’ इति व्युत्पत्तेः	८६२	अविकलकारणात्वादस्ति द्रव्यस्त्रीणां निर्वाणम्	८६५
वचनादीना तीर्थकरत्वकर्मोदयापादितत्वात् दोषरूपत्वासम्भवाच्च	८६२	स्त्रीत्वसद्भावे च रत्नत्रयस्याभावः प्रत्यक्षतः अनुमानात्, आगमाद्वा प्रतीयेत ?	८६६
नहि अष्टादशदोषेषु क्षुधादिवत् वचनादिरपि पठ्यते	८६२	‘सप्तमपृथिवीगमनाभावात्’ इति हेतोरपि न स्त्रीणां निर्वाणाभावः ; तद्गमनाभावस्य निर्वाणाभावेन व्याप्यभावात्	८६६
अवधिज्ञानिना ज्ञानस्य सोपयोगतया उपयोग- काले एव अन्तरायसम्भावना, केवल- ज्ञानस्य तु सदोपयुक्तत्वात् सर्वदाऽन्त- राय स्यात्	८६३	न हि सप्तमपृथिवीगमनं निर्वाणस्य कारणं व्यापकं वा ?	८६६
किमर्थञ्चासौ भुङ्क्ते-शरीरोपचयार्थम्, ज्ञानदर्शनवीर्यादिक्यनिवृत्त्यर्थम्, क्षुद्वेद- नाप्रतीकारार्थम्, आयुषोऽसाधितभुक्ति- कस्यापवर्तननिवृत्त्यर्थम्, रसगृह्यचुपश- मार्थम्, लोकानुग्रहार्थं वा ?	८६३	चरमदेहं व्यभिचारि च	८६७
ममवशरणं विहाय केवली किमर्थं देवच्छन्दके गच्छति-मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यानसि- द्धयर्थम् निरोधाक्षमत्वतो यथामुखम-		विषमगतयोऽप्यधस्तात् उपरिष्ठात्तुल्यमासह- सारं गच्छन्ति तद्विषमगत्यूनताहेतुः	८६७
		नापि वादादिलब्धभावात् स्त्रीणां मोक्षाभावः	८६७
		स्त्रीणां वस्त्रलक्षणपरिग्रहसद्भावोऽपि न निर्वाणाभावप्रसाधकः, नहि वस्त्रादि परिग्रहः धर्मसाधनत्वात्	८६८
		ममत्वमेव हि परिग्रहः	८६८
		प्रमादो हि हिंसा, नतु जन्तूत्पत्तिस्थानवस्त्र- परिधारणमात्रम्	८६८
		गणधरादयोऽपि तीर्थकरादिभिरवन्द्या अतः	८६८

पुरुषैरवन्ध्यत्वादपि न स्त्रीणा मोक्षाभाव		सभवात्	८७४
प्रतिपादयितुं शक्य	८६९	स्त्रीणा शीलपालनार्थं वस्त्रमस्तु, नात्र विवादः,	
नापि हीनसत्त्वा स्त्रिय	८६९	मोक्षे एव विवाद	८७४
सत्त्व हि तप शीलसाधारणम्, तच्च स्त्रीषु		नहि सचेल गृहस्थशील मोक्षहेतु	८७४
विद्यत एव	८६९	वस्त्रग्रहणे लोभकषायपरिणती अप्रमत्त-	
‘अट्टसयमेगसमये’ इत्यागमोऽपि स्त्रीनिर्वाणे		त्वानुपपत्ते	८७४
प्रमाणम्	८७०	लज्जापनोदार्थं वस्त्रस्वीकारे च कामपीडाप-	
यथा स्त्रीवेदेन पुंसा सिद्धि तथा स्त्रीणामपि		नयनाय कामुकादिस्वीकारोपि कर्त्तव्य	८७४
स्यात्	८७०	न हि वीतरागस्य लज्जापि सभवति	८७४
न च सिद्धयतो वेद सभवति	८७०	यदि पुसामचेलः सयम स्त्रीणाञ्च सचेल	
(उत्तरपक्ष) रत्नत्रय हि परमप्रकर्षप्राप्त		मोक्षहेतु स्यात्तदा कारणभेदात् मुक्तेरपि	
सत् मुक्तिकारण तन्मात्र वा ?	८७०	भेद स्यात्	८७५
नास्ति निर्वाणकारणरत्नत्रयप्रकर्षः स्त्रीषु		सचेलसयमस्य मुक्तिहेतुत्वे वस्त्रादित्याग	
परमप्रकर्षत्वात् सप्तमपृथिवीकारणापु-		किमर्थमुपदिष्ट ?	८७५
ण्यपरमप्रकर्षवत्	८७०	न वस्त्र मुक्तेरङ्ग तत्त्यागस्य कर्त्तव्यतयोपदि-	
अविनाभाववशाद्धि सप्तमपृथिवीगमनाभावात्		श्यमानत्वात्	८७५
हेतो निर्वाणाभाव प्रसाध्यते	८७०	स्त्रीणा न निर्वाणपदप्राप्ति यतिगृहिदेववन्ध्य-	
चरमशरीरिणामपि भरतादीना दिग्विजयया		पदानर्हत्वात्	८७५
त्राया सप्तमपृथिवीगमनयोग्याशुभकर्मा-		परापरभेदेन यतिवन्ध्य पद द्विविधम्	८७५
र्जनम्, देवार्चनसमये च सर्वार्थसिद्धि-		गृहि देववन्ध्यमपि पद परापरभेदात् द्विविधम्	८७५
गमनकारणशुभकर्मार्जनं भवति	८७०	प्रतिगृहञ्च प्रभुत्व पुरुषाणामेव श्रूयते न	
यस्य उपरिष्ठात् प्रकृष्टाशुभगतिप्रसाधने		स्त्रीणाम्	८७५
सामर्थ्यं तस्य अधस्तात् प्रकृष्टाशुभगति-		तत स्त्रीणा न मोक्ष पुरुषेभ्यो हीनत्वात्	८७६
प्रसाधनेऽपि, न च स्त्रीणा प्रकृष्टाशुभ-		सारणवारणपरिचोदनादीनि स्त्रीणा पुरुषा	
गतिसमुपार्जनसामर्थ्यमभ्युपेयते अतः		कुर्वन्ति न तु पुरुषाणा स्त्रिय	८७६
उत्कृष्टशुभोपार्जनसामर्थ्यमपि नास्ति	८७२	तीर्थकराकारधराश्च पुरुषा एव	८७६
यदा स्त्रीषु लौकिकवादादिलब्धिहेतु सयमोपि		नहि पुरुषवत् महासत्त्वा स्त्रिय.	८७६
नास्ति तदा मोक्षहेतुरसौ कथं भविष्यतीति ?	८७२	स्त्रीवर्गपेक्षयैव सीतादीना प्रकृष्टत्वमुक्तं न तु	
आगमे सयमविशेषनिषेधादेव मोक्षाभाव		पुरुषापेक्षयापि	८७६
उक्त एव	८७२	न स्त्रीशरीर रत्नत्रयोपेतात्माश्रितम् महता	
स्त्रीणामाचेलक्यसयमनिषेध आगमे कृत एव	८७२	पापेन निर्वर्तितत्वात्	८७६
प्रतिलेखन हि सयमरक्षार्थं वस्त्र तु किमर्थम् ?	८७३	न स्त्रीशरीर सकलकर्मक्षपणाप्रारम्भहेतु मह-	
‘धर्मसाधनाना परिग्रहत्वे’ इत्यत्र कोऽयं धर्म		ता पापेन मिथ्यात्वसहायेनोपाजितत्वात्	८७७
य वस्त्रात् स्यात्-पुण्यविशेष, सयम-		यासाञ्च उत्कृष्टस्थितिकदेवपदप्राप्तिरपि	
विशेषो वा ?	८७३	नास्ति तासा कथं मोक्षपदप्राप्ति ?	८७७
आगमविहितविधिना उपादीयमाना पिण्डोष-		‘अट्टसयमेगसमये’ इत्याद्यागमो नास्माक	
ध्यादय मोक्षहेतोरुपकर्त्तरि	८७३	प्रमाणम्	८७७
बुद्धिपूर्वं हि पतित वस्त्रमादाय परिदधानस्य		‘पु वेद वेदन्ता जे पुरिसा’ इत्यागमे द्रव्यपुरु-	
मूर्छारहितत्वानुपपत्ते	८७३	पाणामेव पु वेदोदयवत् इतरवेदोदयेनापि	
उपसर्गाद्यासक्ते वस्त्रे पतिते बुद्धिपूर्वं ग्रहणा-		मुक्ति प्ररूपिता	८७८

न द्रव्यस्य भावनं पुण्यो भूत्वा सिद्धयति, द्रव्यमिवेदस्य मोक्षप्रसादनमामर्ष्याऽ- भावात्	८७८	ग्रन्थकृतप्रशस्तिः इति सप्तमः निक्षेपपरिच्छेदः	८८०
अन. नास्ति द्रव्यस्यैवा मोक्षः	८७८	प्रशस्तिः	८७९
७७-७८ कारिकयोः शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजननिरूपणम्	८७८-७९	सम्पादकप्रशस्तिः	८८०

श्रीमद्भट्टाकलङ्कदेवविरचितस्वविवृतियुतलघीयस्त्रयस्य

अलङ्कारभूतः

श्रीपद्मनन्दिप्रभुशिष्य-श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्यविरचितः

॥ न्यायकुमुदचन्द्रः ॥

(द्वितीयो विभागः)

[पाठान्तर-अवतरणनिर्देश-ऐतिह्यतुलनार्थबोधकटिप्पणी-परिशिष्टाद्यशुभी राजितः]

“श्रीमद्भट्टाकलङ्कस्य पातु पुण्या सरस्वती ।

अनेकान्तमरुन्मार्गे चन्द्रलेखायितं यया ॥”

—शुभचन्द्रः

श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्यविरचितः

॥ न्यायकुमुदचन्द्रः ॥

[द्वितीयो भागः]

प्रमाणप्रवेशे तृतीयः परोक्षपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षं प्रतिपाद्य लक्षणफलस्वार्थान्वितं तत्त्वतः ,
स्पष्टार्थप्रतिपत्तिशून्यमधुना व्याख्यायते तच्छ्रुतम् ।
प्रामाण्यं पुनरस्यैस्तु कुंमत्तध्वान्ताभिभूतेक्षणैः ,
नेष्टं तैर्ननु विप्रकृष्टविषयज्ञानाय दत्तं जलम् ॥१॥

अथेदानीं परोक्षस्वरूपप्ररूपणायाह—

5

ज्ञानमाद्यं मतिः संज्ञा चिन्ता चाऽऽभिनिबोधिकम् ॥१०॥
प्राङ् नामयोजनाच्छेषं श्रुतं शब्दानुयोजनात् ।

नमता विद्यानन्दिनमैतिह्याद्यैर्विभूष्य सस्क्रियते ।

न्यायकुमुदचन्द्रोत्तरभाग सम्यङ् महेन्द्रेण ॥१॥

(१) अस्पष्टम् । (२) श्रुतस्य । (३) निश्चयेन । (४) अतीन्द्रियज्ञानाय । (५) अनया कारिकया 'मतिः स्मृति संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्' [तत्त्वार्थसू० १।१३] इति सूत्रार्थं समन्वेति । तुलना—“मतिस्मृत्यादयः शब्दयोजनमन्तरेण न भवन्तीत्येकान्तो न यतस्तत्र-सकीर्येरन् । तदेकान्ते पुनर्न क्वचित् स्युः तन्नामस्मृतेरयोगात्, अनवस्थानादेः ।” —सिद्धिवि० पृ० १०० A । अनन्तवीर्यविद्यानन्दाभयदेवाद्याचार्याभिप्रायेण शब्दयोजनात् प्राक्कालभाविना मतिस्मृत्यादीनां मतिज्ञानेऽन्तर्भावः । तदुत्तरकालभाविना तु तेषां श्रुतेऽन्तर्भावः इति । तथा च तेषां ग्रन्था—“ननु मत्यादिकं सर्वमभिधानपुरस्सरमेव स्वार्थं प्रत्येति इति शब्दश्रुत एवान्तर्भावोऽस्य, तथा च तच्चिन्तने एवास्य चिन्ता भविष्यतीति पृथगिह चिन्तनमनर्थकमिति चेदत्राह—‘शब्दयोजनम्’ इत्यादि । मतिस्मृत्यादयः शब्दयोजनमन्तरेण न भवन्ति किन्तु तदयोजने सति भवन्ति इत्येवमेकान्तो न, यत एव एकान्तात् तत्र अन्तर्भाव्येरन् इत्यर्थः । यत इति वा आक्षेपे नैव संकीर्येरन् । विपक्षे वाधकमाह—तदेकान्त इत्यादि । स चासौ एकान्तश्च तस्मिन् अङ्गीक्रियमाणे पुनः न क्वचित् बहिरन्तर्वा स्युः मतिस्मृत्यादयः । कुत एतदित्यत्राह—तन्नाम इत्यादि । यस्य नाम्नो योजनात् मतिस्मृत्यादयः तत् तन्नाम इत्युच्यते तस्य स्मृतेर-योगात् ।” —सिद्धिवि० टी० पृ० १०० A. । “संप्रति श्रुतस्वरूपप्रतिपादकमकलग्न्यमनुवादपुरस्मरं

विवृतिः—अविसंवादस्मृतेः फलस्य हेतुत्वात् प्रमाणं धारणा, स्मृतिः संज्ञायाः प्रत्यवमर्शस्य, संज्ञा चिन्तायाः तर्कस्य, चिन्ताऽभिनिबोधस्यानुमानादेः । प्राक् शब्दयोजनात् शेषं श्रुतज्ञानमनेकप्रभेदम् ।

- यत् प्रथमकारिकायां शेषम् अविशदं ज्ञानमित्युक्तम्, तत् किम्? § श्रुतम् अवि-
 5 स्पष्टतर्कणम् § “श्रुतमविस्पष्टतर्कणम्” [ ] इत्यभिधानात् । किं
 कारिकाव्याख्यानम्— यत् नामयोजनाज्जायतेऽविशदं ज्ञानं तदेव श्रुतम्, उतान्यदपि? इत्याह—
 प्राङ् नामयोजनात् । नाम्नः अभिधानस्य योजनात् पूर्वमुपजायते यदस्पष्टं ज्ञानं
 तच्छ्रुतम् नामयोजनानिर्गतार्थाऽस्पष्टज्ञानसाधर्म्यादित्यभिप्रायः । ‘चिन्ता च’ इत्यत्र
 10 चशब्दो भिन्नप्रक्रमः ‘शब्दानुयोजनात्’ इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तेन न केवलं
 नामयोजनात् पूर्वं यदस्पष्टं ज्ञानमुपजायते तदेव श्रुतं किन्तु ‘शब्दानुयोजनाच्च यदुप-

विचारयति—अत्र प्रचक्षते केचिच्छ्रुत शब्दानुयोजनात् । तत्पूर्वनियमाद्युक्तं नान्यथेष्टविरोधतः ॥ शब्दानुयोजनादेव श्रुतं हि यदि कथ्यते । तदा श्रोत्रमतिज्ञानं न स्यान्नान्यमतौ भवम् ॥ यद्यपेक्षवचस्तेषां श्रुतं साव्यवहारिकम् । स्वेष्टस्य बाधनं न स्यादिति सप्रतिपद्यते ॥ ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते’ । इत्येकान्तं निराकर्तुं तथोक्तं तैरिहेति वा ॥ ज्ञानमाद्यं स्मृतिः संज्ञा चिन्ता चाभिनिबोधिकम् । प्राग्नामससृतं शेषं श्रुतं शब्दानुयोजनात् ॥ अत्राकलङ्कदेवाः प्राहुः—ज्ञानमाद्यं स्मृतिः ‘... तत्रेदं विचार्यते—मतिज्ञानादाद्यादाभिनिबोधिकपर्यन्ताच्छेषं श्रुतं शब्दानुयोजनादेवेत्यवधारणम्, श्रुतमेव शब्दानुयोजनादिति वा ? यदि श्रुतमेव शब्दानुयोजनादिति पूर्वनियमः तदा न कश्चिद्विरोधः, शब्दससृष्टज्ञानस्य अश्रुतज्ञानत्वव्यवच्छेदात् । अथ शब्दानुयोजनादेव श्रुतमिति नियमः, तदा श्रोत्रमतिपूर्वकमेव श्रुतं न चक्षुरादिमतिपूर्वकमिति सिद्धान्तविरोधः स्यात् । साव्यवहारिकं शाब्दज्ञानं श्रुतमित्यपेक्षया तथानियमे तु नेष्टबाधाऽस्ति चक्षुरादिमतिपूर्वकस्यापि श्रुतस्य परमार्थतोऽभ्युपगमात् स्वसमयप्रतिपत्तेः । अथवा ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते’ । अनुविद्धमिवाभाति सर्वं शब्दे प्रतिष्ठितम् ॥’ इत्येकान्तं निराकर्तुं प्राग्नामयोजनादाद्यमिष्टं न तु तन्नामससृष्टमिति व्याख्यानमाकलकमनुसर्त्तव्यम् । (पृ० २३९-४०) शब्दानुयोजनात्त्वेनाश्रुतमस्त्वक्षवित्तिवत् । सभवाभावसवित्तिरर्थपत्तिस्तथानुमा ॥ नामाससृष्टरूपा हि मतिरेषा प्रकीर्तिता । नातः कश्चिद्विरोधोऽस्ति स्याद्वादादमृतभोगिनाम् ॥’ —तत्त्वार्थश्लो० पृ० २४३ । “अत्र च यत् शब्दसंयोजनात् प्राक् स्मृत्यादिकमविसंवादव्यवहारनिर्वर्तनक्षमं प्रवर्तते तन्मतिः, शब्दसंयोजनात् प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः ।” —सन्मति० टी० पृ० ५५३ । षड्द० बृह० पृ० ८४ B ।

(१) तुलना—“धारणास्वरूपा च मतिः अविसंवादस्वरूपस्मृतिफलस्य हेतुत्वात् प्रमाणम्, स्मृतिरपि तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात्, संज्ञापि तथाभूततर्कस्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्, चिन्तापि अनुमानलक्षणाभिनिबोधफलजनकत्वात्, सोऽपि हानादिबुद्धिजनकत्वात् ।” —सन्मति० टी० पृ० ५५३ । षड्द० बृह० पृ० ८४ B । (२) तुलना—“प्राक् शब्दयोजनात् मतिज्ञानमेतत् शेषमनेकप्रभेदं शब्दयोजनादुपजायमानमविशदं ज्ञानं श्रुतमिति केचित्” —सन्मति० टी० पृ० ५५३ । षड्द० बृह० पृ० ८४ B (३) उद्धृतमिदम्—सिद्धिवि० टी० पृ० १०१ B तुलना—“मतिपूर्वं ततो ज्ञेयं श्रुतमस्पष्टतर्कणम् ।” —तत्त्वार्थश्लो० पृ० २३७ । न्यायवि० वि० पृ० ५०४ B ।

1—शब्दज्ञान—श्र० । § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०, श्र० । 2—तेवि—आ०, व०, श्र० ।
 3—योजनाज्जनि—श्र० ।

जायते तदपि श्रुतम्' इति संगृहीतं भवति । किं तद् ? इत्याह—'संज्ञा' इत्यादि ।
 'चिन्ता च' इत्ययं चैशब्दः पुनर्भिन्नप्रक्रमः 'मतिः' इत्यस्यानन्तरं स्मृतिसमुच्चयार्थो
 द्रष्टव्यः । तेन स्मृत्याद्यविशदं ज्ञानं श्रुतमित्युक्तं भवति । इन्द्रियग्रंभव मतिज्ञानं तु
 देशतो वैशद्यसंभवात् सांख्यवहारिक प्रत्यक्षमित्युक्तम् । तस्य श्रुतस्य किं कारणम् ?
 इत्याह—ज्ञानमाद्यं कारणम् । किन्नाम ? इत्याह—'मतिः' इति । नचागमविरोधः,
 "मतिपूर्वं श्रुतम्" [तत्त्वार्थसू० १।२०] इत्यभिधानात् । 'पूर्वपूर्वप्रमाणत्वे फलं
 स्यादुत्तरोत्तरम्' [लघी० का० ७] इत्यनेन अधिकां कारिकां कृत्वा व्याचष्टे—
 'अविसंवाद' इत्यादिना । न विद्यते विसंवादो यस्याः सा चासौ स्मृतिश्च तस्याः ।
 कथम्भूतायाः ? फलस्य फलभूतायाः हेतुत्वात् प्रमाणं धारणा संस्कारः ।

ननु स्मृतेः स्वरूपतो विषयतश्च विचार्यमाणाया अनुपपत्तेः कस्याऽविसंवादः 10
 स्मरणस्य अप्रामा- प्रार्थ्येत, तथाहि—स्मृतिशब्दवाच्यस्यार्थस्य स्वरूपं ज्ञाता, ज्ञानं वा ?
 ग्यवादिना बौद्धादीना तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः, पूर्वोत्तरज्ञानव्यतिरिक्तस्य ज्ञातुः कस्यचिदप्य-
 पूर्वपक्ष - संभवात् । द्वितीयपक्षेऽपि ज्ञानमात्रम्, अनुभूताविषयं वा ज्ञानं
 तैच्छब्दवाच्यं स्यात् ? प्रथमविकल्पे प्रत्यक्षादेरपि स्मृतिरूपताप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्त-
 प्रत्यक्षादिप्रमाणभेदवार्तोच्छेदः स्यात् । द्वितीयविकल्पेऽपि देवदत्तानुभूतेऽर्थे यज्ञद- 15
 तप्रत्यक्षादिज्ञानस्य स्मृतित्वप्रसक्तिः । अथ येनैव यदेव पूर्वमनुभूतं वस्तु पुनः कालान्तरे
 तस्यैव तत्रैवोपजायमानं ज्ञानं स्मृतिरित्युच्यते, तदप्युक्तिमात्रम्, धारावाहिप्रत्यक्षस्यापि
 स्मृतित्वप्रसङ्गात्, उक्तप्रक्रियायास्तत्राप्यविकलत्वात् ।

किञ्च, 'अनुभूते' जायमानम्' इत्येतत् केन प्रतीयते—अनुभवेन, स्मृत्या,
 उभाभ्यां वा ? न तावदनुभवेन, तत्काले स्मृतेरेवासंभवात् । नचाऽसती विषयीकर्तुं 20
 शक्या, अतिप्रसङ्गात् । यद् असन्न तत् विषयीकर्तुं शक्यं यथा खरविषाणम्, असती च
 अनुभवकाले स्मृतिरिति । नचाऽविषयीकृता 'तत्रोपजायते' इति प्रत्येतुं शक्याऽतिप्र-
 सक्तेरेव । यद् यत्र येन न विषयीक्रियते न तस्य 'तत्रोपजायते' इति प्रतीतिर्युक्ता
 यथा सुप्तेनाऽविषयीकृते नीलसुखादिविषये जाग्रत्पुरुषप्रत्यये, अनुभवेनाऽविषयीकृता
 च अतीतार्थे स्मृतिरिति । तत्र अनुभवात्तथाप्रतीतिः । नापि स्मृतेः, अनुभवार्थयोर- 25

(१) योग प्राह—आ० टि० । (२) तुलना—“ननु कोऽयं स्मृतिशब्दवाच्योऽर्थः ज्ञानमात्रम्, अनु-
 भूतार्थविषय वा विज्ञानम् ?”—प्रमेयक० पृ० ३३६ । (३) स्मृतिशब्द—आ० टि० । (४) स्मृति—आ०
 टि० । (५) अनुभूतेऽर्थे—आ० टि० । (६) धारावाहिकप्रत्यक्षेऽपि । (७) तुलना—“ननु अनुभूते जाय-
 मानमित्येतत् केन प्रतीयताम् ? न तावदनुभवेन, तत्काले स्मृतेरेवासत्त्वात् . . .”—प्रमेयक० पृ०
 ३३६ । (८) प्रत्यक्षेण—आ० टि० । (९) तुलना—“अतीतानुभवार्थयोरविषयीकरणे तथा प्रतीत्य-
 योगात् ।”—प्रमेयक० पृ० ३३६ ।

1 'च' नास्ति आ०, श्र० । 2-शदज्ञान आ०, श्र० । 3-प्रभवमति-व० । 4-वाच्यायं-व० ।
 5 तत्रो-व०, श्र० ।

विषयीकरणे 'अनुभूतेऽहमुत्पन्ना' इत्यनया प्रत्येतुमशक्यत्वात् । यदि च अनुभूतता प्रत्यक्षगम्या स्यात् तदा स्मृतिरपि जानीयात् 'अनुभूतेऽहमुत्पन्ना' इति, अनुभवानुसारित्वात्तस्याः । नचासौ प्रत्यक्षगम्या, अनुभूयमानतामात्र एव अस्य पर्यवसानात् । तत्र स्मृत्यापि तत्प्रतीतिः । नाप्युभाभ्याम्, उभयपक्षनिक्षिप्तदूर्पणप्रसङ्गात् । तत्र स्मृतिः स्वरूपतो विचार्यमाणाऽवतिष्ठते ।

नापि विषयतः, तस्या हि विषयः अर्थमात्रम्, अनुभूतताविशिष्टो वाऽर्थः ? न तावदर्थमात्रम्, सकलप्रमाणानां स्मृतित्वप्रसङ्गात् । नाप्यनुभूतताविशिष्टः; देवदत्तानुभूतेऽर्थे यज्ञदत्तज्ञानस्य धारावाहिविज्ञानस्य च स्मृतित्वप्रसङ्गापादनात् । अनुभूतार्थविषयत्वे चास्याः प्रामाण्यन्न स्यात् अविद्यमानविषयत्वात् । यदविद्यमानविषयं न तत् प्रमाणम् यथा खे केशपाशज्ञानम्, अविद्यमानविषयञ्च अनुभूतार्थविषयतयाऽभिप्रेतं स्मरणज्ञानमिति । तथाविधस्याप्यस्य प्रामाण्ये अतिप्रसङ्गः ।

किञ्च, अर्थक्रियार्थिनामर्थक्रियासमर्थार्थप्रापकं प्रमाणं प्रसिद्धम् । न च स्मृतौ असदर्थविषयत्वेन एतत्संभवति, अतः कथमसौ प्रमाणमिति ?

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—'ज्ञाता ज्ञानं वा' इत्यादि, तदसमीचीनम्, तत्प्रतिविधानपुरस्सर स्मरणस्य प्रथक् स्मृतित्वमनुषज्यते, स्मृतित्वस्य ज्ञानमात्रप्रयुक्तत्वाभावात् । ज्ञानविशेषप्रामाण्यव्यवस्थापनम्— एव हि संस्कारविशेषप्रभवः तदित्याकारोऽनुभूतार्थविषयः स्मृतिरित्युच्यते । स च इतरज्ञानेभ्यः कारणस्वरूपविषयभेदाद् भिद्यते । तत्र कारणभेदः—

(१) स्मृत्या । (२) अनुभूतता—आ० टि० । (३) प्रत्यक्षस्य । (४) 'अनुभूते जायमानम्' इति प्रतीतिः । (५) स्मृतिप्रत्यक्षाभ्याम् । (६) अविद्यमानविषयस्यापि स्मरणस्य । (७) तुलना—'लोके च पूर्वमुपदर्शितमर्थं प्रापयन् सवादक उच्यते, तद्वज्ज्ञानमपि स्वयं प्रदर्शितमर्थं प्रापयत्सवादकमुच्यते । प्रदर्शिते चार्थे प्रवर्तकत्वमेव प्रापकत्वं नान्यत् । तथाहि— न ज्ञानं जनयदर्थं प्रापयति अपि त्वर्थं पुरुषं प्रवर्तयत्प्रापयत्यर्थम् । प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमेव, न हि पुरुषं हठात् प्रवर्तयितुं शक्नोति विज्ञानम् अर्थक्रियार्थिभिश्चार्थक्रियासमर्थार्थप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं मृग्यते । यच्च तैर्मृग्यते तदेव तेन शास्त्रे विचार्यते । ततोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुप्रदर्शकं सम्यग्ज्ञानम् ।"—न्यायबिन्दुटी० पृ० ५-६ । (८) अर्थक्रियासमर्थार्थप्रापकत्वम् (९) पृ० ४०५ प० ११ । (१०) तुलना—'आत्मनः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ।"—वैशे० सू० ९।२।६ । "अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषं स्मृतिः ।"—योगसू० १।११ । साख्यतत्त्वालो० पृ० १६ । "लिंगदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसो संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद् दृष्टश्रुतानुभूतेष्वर्थेषु शेषानुव्यवसायेच्छानुस्मरणद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिरिति ।"—प्रश० भा० पृ० २५६ । "प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसन्धानविषयं प्रत्ययं स्मृतिः ।"—न्यायवा० पृ० ३६६, ४३१ । "स्मृतिरपि इच्छावत् पूर्वज्ञानसदृशं विज्ञानं पूर्वविज्ञानविषयं वा स्मृतिरित्युच्यते ।"—शाबरभा० पृ० ६५ । "स्मृतिः पुनः पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ।"—प्रकरणं प० पृ० ४२ । तन्त्ररह० पृ० २ । "स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमभिधीयते ।"—शास्त्रदी० पृ० १५३ । "स्मरणं स्मृतिः"—सर्वा-

स्मृतेः पटुतरसंस्कारकारणकत्वात्, प्रत्यक्षादीनाञ्च चक्षुरादिहेतुकत्वात्। स्वरूपभेदः—
स्मृतेः तदित्युल्लेखित्वात्, प्रत्यक्षादीनाञ्च ईदमित्याद्युल्लेखित्वात्। विषयभेदोऽपि—
स्मृतेः अनुभूतार्थगोचरत्वात्, प्रत्यक्षादीनाञ्च वर्त्तमानाद्यर्थविषयत्वात्।

यदप्युक्तम्—‘अनुभूते स्मृतिरित्येतन्नानुभवेन स्मृत्योभाभ्यां वा प्रतीयते’ इत्यादि,
तदप्यनल्पतमोविलसितम्, त्रिकालानुयायिना प्रमात्रा तत्प्रतीतेः कर्तुं शक्यत्वात्। 5
पूर्वोत्तरज्ञानव्यतिरिक्तो न कश्चित् प्रमाता, इत्यप्युक्तम्, तद्व्यतिरिक्तस्यास्य सन्तान-
निषेधावसरे^१ प्रपञ्चतः प्रसाधितत्वात्। नन्वेवं प्रमातुः प्रत्यक्षेण अर्थेऽनुभूयमानतानुभवे
अनुभूतताऽनुभवोऽपि स्यात् तत्सद्भावाऽविशेषात्, तथाच गृहीतग्राहित्वात् स्मृतेर्न
प्रामाण्यम्, इत्यप्यसत्, अतीतकालनिबन्धनतया अनुभूयमानताकाले अनुभूततायाः
संभवाभावात्, प्रमातृसद्भावमात्रस्य तत्प्रतिपत्तिं प्रत्यनङ्गत्वाच्च। स्मृतिसहायो हि प्रमाता 10
अर्थेऽनुभूततां प्रतिपद्यते, प्रत्यक्षसहायस्तु अनुभूयमानतामिति।

एवं कारण-स्वरूप-विषयभेदेन अध्यक्षादिभ्यः स्मृतेर्भेदसंभवेऽपि अप्रामाण्ये
कारणं वक्तव्यम्—तच्च गृहीतग्राहित्वम्, परिच्छित्तिविशेषाभावं, असत्यतीतार्थे प्रवर्त्त-

र्थसि० १।१३। ‘तैरेवेन्द्रियैर्यं परिच्छिन्नो विषयो रूपादिस्तं यत् कालान्तरेण विनष्टमपि स्मरति तत्
स्मृतिज्ञानम्। अतीतवस्त्वालम्बनमेककर्तृकं चैतन्यपरिणतिस्वभाव मनोज्ञानमिति यावत्।’—तत्त्वार्थ-
भाष्यव्या० १।१३। ‘संस्कारोद्बोधनिबन्धना तदित्याकारा स्मृतिरिति’—परीक्षामु० ३।३। प्रमाणमी०
१।२।३। ‘तदित्याकाराऽनुभूतार्थविषया स्मृतिः’—प्रमाणप० पृ० ६९। ‘स्मृतिश्च वितर्कलक्षणा।’—जैन-
तर्कवा० वृ० पृ० ९९। ‘तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषय तदित्याकारं सवेदनं स्मरणम्।’—प्रमा-
णनय० ३।१। षड्द० बृह० पृ० ८४ B। ‘अनुभवमात्रजन्यं ज्ञानं स्मरणम्।’—जैनतर्कभा० पृ० ८।

(१) तुलना—‘प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगै-
ककार्यविरोधातिशयप्राप्त्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः।’—न्यायसू०
३।२।४३। (२) पृ० ४०५ प० १९। (३) पूर्वोत्तरज्ञानव्यतिरिक्तस्य प्रमातुः। (४) पृ० ९—
(५) तुलना—‘न च प्रत्यक्षेणानुभूयमानतानुभवे’—प्रमेयक० पृ० ३३६। (६) प्रमातृसद्भावः।
(७) अनुभूतताप्रतिपत्तिम्। (८) तुलना—‘अमुष्याप्रामाण्यं कुतोऽयमाविष्कुर्वीत—किं गृहीतार्थग्रा-
हित्वात्, परिच्छित्तिविशेषाभावात्, असत्यतीतेऽर्थे प्रवर्त्तमानत्वात्, अर्थादनुत्पद्यमानत्वात्, विसवा-
दकत्वात्, समारोपाव्यवच्छेदकत्वात्, प्रयोजनाप्रसाधकत्वाद्वा?’—स्या० २० पृ० ४८६। (९) ‘पार-
तन्त्र्यात्स्वतो नैषा प्रमाणत्वावधारणा। अप्रामाण्यविकल्पस्तु द्रढिम्नैव विहन्यते॥ पूर्वविज्ञानविषय
विज्ञानं स्मृतिरुच्यते। पूर्वज्ञानाद्विना तस्या प्रामाण्यं नावधार्यते॥’—तन्त्रवा० १।३।१। ‘तत्र यत्पूर्व-
विज्ञानं तस्य प्रामाण्यमिष्यते। तदुपस्थापनमात्रेण स्मृते स्याच्चरितार्थता॥’—मी० श्लो० पृ०
३९६। ‘प्रमिते च प्रवृत्तत्वात्स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता।’—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० १०४। ‘गृहीत-
ग्रहणान्तेष्टं सावृतं’—प्रमाणवा० १।५। ‘यद् गृहीतग्राहि न तत्प्रमाणं यथा स्मृतिः।’—तत्त्वस०
पं० पृ० ३८८। ‘न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तिव्यपेक्षणात्। स्मृतिर्हि तदित्युपजायमाना प्राची

1 इदमित्युल्ले—श्र०। 2 प्रमात्रा श्र०। 3-भवेऽनुभवोऽपि आ०। 4 गृहीतार्थग्रा—व०।

5-त्यतीतेऽर्थे व०।

मानत्वम्, अर्थादनुत्पद्यमानत्वम्, विसंवादकत्वम्, समारोपाव्यवच्छेदकत्वम्, प्रयोजना-
प्रसाधकत्वं वा स्यात् ? प्रथमपक्षे कस्य गृहीतस्यार्थस्य स्मृत्या ग्रहणम्-ज्ञानस्य, ज्ञेयस्य,
ज्ञानविशिष्टस्य ज्ञेयस्य, तद्विशिष्टस्य वा ज्ञानस्य ? न तावज्ज्ञानस्य; तद्व्यतिरिक्तज्ञेयस्य
स्मृतौ प्रतिभासनात् । अथ ज्ञेयस्य, अस्तु नमैतत्, तथापि अधिगतार्थाधिगममात्रेण
5 स्मृतेर्नाऽप्रामाण्यम्, अनुमानेनाधिगतेऽग्नौ तदुत्तरकालभाविनोऽध्यक्षस्याप्यप्रामाण्य-
प्रसङ्गात्, प्रत्यभिज्ञानाऽनुमानयोरपि केनचिदंशेन अधिगतार्थाधिगमसंभवेन अप्रामा-
ण्यप्रसङ्गाच्च । अथ अधिगतार्थाधिगमेऽप्यत्र अपूर्वस्याप्यर्थाशस्याऽधिगमसंभवात् प्रामा-
ण्यम्; कथमेवं स्मृतेरप्रामाण्यं तत्रापि हि वर्तमानकालावच्छेदेनाऽधिगतस्यार्थस्य अतीत-
कालावच्छेदेनाऽधिगतेरपूर्वाश्याधिगमोपपत्तेः ? प्रयोगः-स्मृतिः प्रमाणम्, प्रमाणान्तरप्रति-

प्रतीतिमनुरुद्धयमाना न स्वातन्त्र्येणार्थं परिच्छिनतीति न प्रमाणम् ।” -प्रकरणप० पृ० ४२ ।
तन्त्ररह० पृ० २ । “न च स्मृतिः प्रमा, लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः । लोकश्च सस्कार-
मात्रजन्मनः स्मृतेरन्यामुपलब्धिमर्थाव्यभिचारिणी प्रामाचष्टे ।” -न्यायवा० ता० पृ० २१ । न्याय-
कुमु० ४।१ । “अत एव न प्रमाणं तस्या पूर्वानुभवविषयत्वोपदर्शनेनार्थं निश्चिन्वत्या अर्थपरिच्छेदे
पूर्वानुभवपारतन्त्र्यात् ।” -प्रश्न० कन्द० पृ० २५७ । (१०) “एतदुक्तं भवति-सर्वे प्रमाणादयोज-
धिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाऽधिगमयन्ति, स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति तद्विषया वा
तदूनविषया वा नतु तदधिकविषया ।” -योगसू० तत्त्ववै० १।११ ।

(१) जैनतर्कवार्तिककारा हि अर्थाविनाभावाभावात्स्मरणस्याप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, तथाहि-
“एव मन्यते वार्तिककारः-अर्थाविनाभाविन एव ज्ञानस्य प्रामाण्यमुचितं न स्मृतेः अर्थमन्तरेणापि तस्या
भावात् । प्रत्यक्षादेस्तु अव्यभिचारनिमित्ताभिधानात् कस्यचिद् व्यभिचारेऽपि न दोषः, नत्वेव स्मृते-
रव्यभिचारनिमित्तमस्ति । अमूढस्मृतेस्तु पूर्वप्रत्यक्षफलत्वान्न पृथक् प्रामाण्यम् ।” -जैनतर्कवा० वृ० पृ०
९९ । (२) “नार्थाद् भावस्तदाऽभावात् ” -प्रमाणवा० २।३७५ । “अनुभवादुत्पद्यमाना स्मृतिरर्थमन्तरेण
भवन्ती कथं नीलाद्याकारा ?” -प्रमाणवार्तिकाल०, मनोरथ० २।३७५ । “अथार्थजत्वमेव स्मृतेः कस्मा-
न्नेष्यते ? अर्थविनाशेष्युत्पादात् । न च यद्देशकालालिङ्गितेऽनुभवज्ञानमुत्पन्नं तदालम्बनमेव न्याय्यम् ।
स्मृतिकाले तस्याविद्यमानतया विषयत्वाभावात् । बाह्येन्द्रियाणां च स्मृतिजन्मनि प्रत्येकं व्यभिचारा-
दन्तःकरणस्य व्यापारो निश्चीयते । न च तस्य स्वातन्त्र्येण बहिर्विषये व्यापारः सम्भवतीत्यनर्थजत्वमेव
न्याय्यम् तस्मान्निविषयत्वमेव ।” -प्रश्न० व्यो० पृ० ६२१ । “न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतग्राहिताकृतम् ।
अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥ ननु कथमनर्थजा स्मृतिः ? तदारूढस्य वस्तुनस्तदानीमसत्त्वात् ।”
-न्यायम० पृ० २३ । (३) “कस्मात् स्मरणज्ञानमप्रमाणमिति चेत् ? रज्जुसर्पादिज्ञानवत् भ्रान्तत्वा-
दिति ब्रूमः ।” -न्यायसारटी० पृ० ६८ । (४) तुलना-“गृहीतग्रहणात्तत्र न स्मृतेश्चेत्प्रमाणता । वारा-
वाह्यक्षविज्ञानस्यैव लभ्येत केन सा ॥ विशिष्टस्योपयोगस्याभावे सापि चेन्मता । तदभावे स्मरणेऽ-
प्यक्षज्ञानवन्मानतास्तु नः ॥ स्मृत्या स्वार्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तौ न च बाध्यते । येन प्रेक्षावता तस्याः प्रवृत्ति-
विनिवार्यते ॥” -तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८९ । (५) ज्ञेयविशिष्टस्य-आ० टि० । (६) ज्ञानव्यतिरिक्त ।
(७) तुलना-“अनुमानेनाधिगते वह्नी तदुत्तरकालभाविन प्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ” -स्या०
र० पृ० ४८६ । प्रमेयक० पृ० ३३७ । (८) प्रत्यभिज्ञानानुमानयोः । (९) प्रत्यक्षादि ।

1 अर्थाद्यनु-व० । 2-नासाव-व० । 3-रिक्तस्य ज्ञेयस्य श्र० । 4-धिगमप्रभवेन आ०, श्र० ।
5-प्यानुषङ्गाच्च व० । 6 अथ अर्थाधिगमे-आ०, श्र० । 7-पूर्वाशाधि-व० ।

पन्नेऽप्यर्थे केनचिदंशेनाऽपूर्वार्थपरिच्छेदकत्वात्, यद्यत्तथाविधं तत्तत्प्रमाणम् यथा अनुमानाधिगतार्थे प्रत्यक्षादि, तथा च स्मरणम्, तस्मात् प्रमाणमिति ।

एतेन ज्ञानविशिष्टज्ञेयपक्षोपपत्तिः; अशतः प्रामाण्यस्य अत्राप्युपपत्तेः । किञ्चेदं ज्ञेयस्य ज्ञानविशिष्टत्वं नाम—तत्र संयोगः, समवायः, विशेषणीभावो वा ^१ तत्र आद्यपक्षद्वयमनुपपन्नम्, ज्ञेये ज्ञानस्याऽद्रव्यतया संयोगाऽसम्भवात्, आत्मनि समवेततया च ^५ समवायस्याप्यनुपपत्तेः । तदभावे विशेषणीभावोऽपि दुर्घटः, तस्य तत्पूर्वकत्वात् । न खलु दण्डपुरुषादौ संयोगादिसम्बन्धानपेक्षस्तद्भावो दृष्टः । ज्ञेयविशिष्टज्ञानपक्षस्तु न युक्तः, तत्प्रतिभासस्य स्मृतौ स्वप्नेऽप्यसंभवात् । नहि ज्ञान निर्विशेषणं सविशेषणं वा स्मृतौ प्रतिभासमानं केनचिदिष्टम्, बहिर्वस्तुन एव तत्र प्रतिप्राणि प्रतिभासप्रतीतेः । तन्न गृहीतग्राहित्वात् स्मृतेरप्रामाण्यम् । 10

नापि परिच्छित्तिविशेषाभावात्, निहितमन्त्रिताधीतादौ तस्यास्तद्विशेषसद्भावात् ।

नाप्यसत्यतीतार्थे प्रवर्त्तमानत्वात्, यतोऽतीतस्यार्थस्य स्वकालेऽसत्त्वम्, स्मृतिकाले वा ^२ न तावत् स्वकाले, तदा तस्य विद्यमानत्वात् । स्मृतिकाले तु तद्ग्राह्यस्याऽसत्त्वं नाऽप्रामाण्यं प्रत्यङ्गम्, प्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यप्रसक्तेः, तत्काले तद्ग्राह्यस्याप्यसत्त्वाऽविशेषात् । नहि प्रत्यक्षग्राह्योऽर्थः प्रत्यक्षकाले सौगतैः सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यते । 15

“भिन्नैकाल कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम् ॥” [प्रमाणवा० २।२४७]

इत्यस्य विरोधाऽनुषङ्गात् । अतः प्रत्यक्षस्याप्यसति प्रवर्त्तनादप्रामाण्यं स्यात् ।

(१) ज्ञेयपक्षनिरकरणेन । (२) संयोगसमवायाद्यभावे । (३) सम्बन्ध । (४) विशेषणीभाव । (५) ज्ञेयविशिष्टज्ञानप्रतिभासस्य । (६) तुलना—“निहितमन्त्रिताधीतादौ हानोपादानहेता परिच्छित्तिविशेषस्य स्मरणे सद्भावात् ।”—स्या० २० पृ० ४८७ । (७) परिच्छित्तिविशेष । (८) तुलना—“यतोऽतीतस्यार्थस्य स्वकालेऽसत्त्वम्, स्मृतिकाले वा ?”—स्या० २० पृ० ४८७ । (९) अतीतकाले । (१०) स्मृतिग्राह्यस्य । (११) प्रत्यक्षकाले प्रत्यक्षग्राह्यस्यापि । (१२) व्याख्या—“... युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् । = प्राग्भावित्वाद् भिन्नकाल वस्तु कथं ग्राह्यमिति चेत् ? हेतुत्वमेव ज्ञाने आकारस्य स्वानुरूपस्य अर्पणक्षमं ग्राह्यता युक्तिज्ञा विदुः । न हि सन्दशायोगोलयोरिव ज्ञानपदार्थयो ग्राह्यग्राहकभावः । कथन्तर्हि ? यदाकारमनुकरोति तत् ग्राह्यस्य ग्राहकमित्युच्यते ।”—प्रमाणवा० मनोरथ० २।२४७ । निम्नग्रन्थेषु समुद्धृत्यम्—‘हेतुत्वमेव तद्युक्तं जाना ’न्यायवा० ता० पृ० १५३ । विधिवि० टी० पृ० १९८ । स्फोटसि० टी० पृ० २३३ । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाका ’ सर्वद० पृ० ३६ । ‘ज्ञानाकारार्पणक्षमम्’—अद्वयवृत्त० पृ० १७ । प्रमाणमी० पृ० २० । प्रकृतपाठ—न्यायवि० वि० पृ० १३५ B । स्या० २० पृ० ४८७ । प्रमेयर० २।७ ।

1 प्रमाणस्य आ०, श्र० । 2-वायो वा विशेष-श्र० । 3-योगाभावात् व०, श्र० । 4 आत्मसमवे-श्र० । 5-वायस्यानुप-ब० । 6 ‘सविशेषण’ नास्ति व० । 7 स्मृतिभासमा-श्र० । 8-सत्यतीतार्थप्र-आ० । 9-सत्त्वं वा ना-श्र० । 10-णक्षणम् श्र० ।

अर्थादनुत्पद्यमानत्वञ्च अध्यक्षेऽप्यविशिष्टम्, ज्ञानं प्रति अर्थे कारणत्वस्य निराक-
रिष्यमाणत्वात् ।

विसंवादकत्वञ्च स्मृतेरसिद्धम्; स्वप्रतिपन्नेऽर्थे अविसंवादकत्वात्तस्याः । यद्यत्राऽवि-
संवादकं तत्तत्र प्रमाणम् यथा प्रत्यक्षाद्यर्थे प्रत्यक्षादि, अविसंवादिका च स्वप्रतिपन्नेऽर्थे स्मृति-
रिति । अविसंवादो हि गृहीतेऽर्थे प्राप्तिः, प्रमाणान्तैरवृत्तिर्वा स्यात् । स द्विविधोऽपि स्मृति-
प्रतिपन्ने स्वयं धृतद्रव्याद्यर्थेऽस्त्येव । यत्र तु विसंवादः सा स्मृत्याभासा प्रत्यक्षाद्याभासवत् ।

समारोपव्यवच्छेदकत्वान्न स्मृतिः प्रमाणम्, इत्यप्यसमीचीनम्, तद्गृहीतेऽर्थे
विपरीतारोपाननुप्रवेशतः तद्व्यवच्छेदसंभवात् । यत् समारोपव्यवच्छेदकं तत् प्रमाणम्
यथा अनुमानम्, समारोपव्यवच्छेदिका च स्वप्रतिपन्नेऽर्थे स्मृतिरिति ।

प्रयोजनाप्रसाधकत्वात् स्मृतेरप्रामाण्यम्, इत्यप्यसुन्दरम्, अनुमानप्रवृत्तिलक्ष-
णस्य तत्साध्यप्रयोजनस्य सद्भावात् । तद्धि साध्यप्रतिबद्धाद्धेतोः प्रवर्तते । साध्यप्रबिन्धश्च
सत्तामात्रेण तत्प्रवृत्तेरङ्गम्, परिज्ञातः सन्, स्मृतिकोटीकृतो वा ? प्रथमपक्षे नालिकेरद्वी-
पायातस्य अप्रतिपन्नाग्निधूमसम्बन्धस्यापि धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्तिः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु

(१) तुलना—“अर्थादनुत्पद्यमानत्वञ्च स्मरणस्यासिद्धम्, स्वविषयभूतादर्थानुत्पद्यमानत्वात् ।”
—स्या० २० पृ० ४८७ । (२) तुलना—“प्रमाणमविसंवादात् मिथ्या तद्विपर्ययात् । गृहीतग्रहणान्तो चेन्न
प्रयोजनभेदतः ॥ प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यमविसंवादात् न पुनरर्थानुकारितयाऽतिप्रसगात् । स पुनरनुभूत-
स्मृतेर्यदि स्यात् प्रामाण्यं लक्षयति । सविकल्पेऽनधिगतार्थव्यवसायभावादयुक्तमिति चेन्न, प्रयोजनविशे-
षात्, क्वचित्तादृशाकारभेदानां तथैव प्रामाण्याविरोधात् । अन्यथा कालादिभेदेन अनधिगतार्थाधिगतेरपि
अन्यत् प्रमाणताऽनभ्युपगमात् । साकल्येनादितो व्याप्तिः पूर्वं चेन्नलिङ्गलिङ्गिनो । अनुमेयस्मृतिः
सिद्धा न प्रमाणविशेषवत् ॥”—सिद्धिवि०, टी० पृ० १४६ B प्रमाणसं पृ० ९९ । “सा च प्रमाणम-
विसंवादकत्वात् प्रत्यक्षवत् ।”—प्रमाणप० पृ० ६९ । प्रमेयक० पृ० ३३७ । सन्मति० टी० पृ० ५५३ ।
स्या० २० पृ० ४८७ । प्रमेयर० पृ० ३१ । प्रमाणमी० पृ० ३३ । न्यायदी० पृ० १७ । जैनतर्कभा० पृ० ९ ।
(३), “अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनम्”—प्रमाणवा० १।३ । “अविसंवादश्च अर्थादुत्पत्ते अर्थव्याप्ति-
चारतः ।”—प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २७३ । “स चाविसंवादोऽर्थक्रियालक्षण एव ।”—तत्त्वसं प० पृ० ७७८ ।
“अविसंवादित्वञ्च अभिमतार्थक्रियासमर्थार्थप्रापणशक्तिकत्वं न तु प्रापणमेव प्रतिबन्धादिसम्भवात् ।”—
तत्त्वसं प० पृ० ३९२ । (४) तुलना—“तस्याश्च प्रामाण्यं युक्तम्, न हि तयाऽर्थं परिच्छिद्यं प्रवर्त-
मानोऽर्थक्रियाया विसंवाद्यते ।”—सिद्धिवि०, टी० पृ० ३४ A. प्रमेयक० पृ० ३३७ । स्या० २०
पृ० ४८७ । (५) “समारोपव्यवच्छेदः सम स्मृत्यनुमानतः । स्वार्थे प्रमाणता तेन नैकत्रापि निवार्यते ॥”—
तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८९ । प्रमेयक० पृ० ३३८ । स्या० २० पृ० ४८७ । (६) स्मृतिसाध्यः । (७)
अनुमानं हि । (८) साध्याविनाभाविनः । (९) अविनाभावसम्बन्धः । तुलना—“लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध
सत्तामात्रेणानुमानप्रवृत्तिहेतुः, तद्दर्शनात्, तत्स्मरणाद्वा ?”—प्रमेयक० पृ० ३३८ । “साध्यप्रतिबन्धश्च हेता
सत्तामात्रेण अनुमानप्रवृत्तेरङ्गम्, परिज्ञातो वा, स्मृतिकोटीकृतो वा ?”—स्या० २० पृ० ४८८ । (१०)
अनुमानप्रवृत्तेः । (११) स्मृतिविषयीकृतः । (१२) एतद्द्वीपवासिनो हि नालिकेरफलमत्वा तज्जलञ्च
निपीय जीवनं यापयन्ति, अतस्तैः पाकार्थमुपयुक्तौ अग्निधूमौ न दृष्टचरौ ।

बालावस्थायां प्रतिपन्नाग्निधूमसम्बन्धस्य पुनर्वृद्धावस्थायां विस्मृततत्सम्बन्धस्यापि धूमदर्श-
नादग्निप्रतिपत्तिप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे तु कथं स्मृते प्रामाण्यप्रतिषेधः अनुमानप्रवृत्तेरङ्ग-
त्वात् ? यदनुमानप्रवृत्तेरङ्गं तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षम्, तथा च स्मरणम्, तस्मात् प्रमाण-
मिति । तदेवं स्मृतेः कारणस्वरूपविषयभेदात् प्रत्यक्षादिभ्यो भेदप्रसिद्धेः, स्वविषयेऽवि-
सवादप्रसिद्धेश्च सूक्तम् — ‘अविसंवादस्मृतेः फलस्य हेतुत्वात् प्रमाणं धारणा’ इति । 5
तथा स्मृतिः प्रमाणम् अविसंवादसंज्ञाया हेतुत्वात् । अस्याः पर्यायमाह—प्रत्यवमर्शस्य
‘स एवायम्, तेन सदृशोऽयम्’ इति वा एकत्वसादृश्याभ्यां पदार्थानां सङ्कलनं प्रत्यवमर्शः ।

ननु प्रमाणप्ररूपणावसरे प्रत्यभिज्ञायाः प्ररूपणमयुक्तम्, विरुद्धधर्माध्यासतः

विरुद्धधर्माध्यासात् कारणाभावाच्च अस्याः स्वरूपस्यैवाऽसम्भवात्, विषयाभावतः प्रामा-
कारणाभावाद्विषया- ण्यानुपपत्तेश्च । तथाहि—पूर्वं ज्ञातस्य पुनः कालान्तरे ‘स एवायम्’ 10
भावतश्च नास्ति प्रत्य- इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । न चास्या एकत्वं युक्तम्, विरुद्धधर्माध्यासात्,
भिज्ञानस्य प्रामाण्यमिति यत्र विरुद्धधर्माध्यासः न तत्रैक्यम् यथा जलानलादौ, विरुद्धधर्मा-
बौद्धस्य पूर्वपक्ष — ध्यासश्च प्रत्यभिज्ञायामिति । न चायमसिद्धः, स्पष्टेतररूपाक्रान्ततया

(१) अग्निधूमसम्बन्ध । (२) तुलना—“को हि स्मृतिपूर्वकमनुमानमभ्युपगम्य पुनस्ता
निराकुर्यात् अनुमानस्यापि निराकरणानुषङ्गात् ।”—प्रमेयक० पृ० ३३८ । स्या० २० पृ० ४८८ ।
प्रमेयर० पृ० ३२ । प्रमाणमी० पृ० ३४ । स्या० म० पृ० २०८ । रत्नाकरा० ३।४। (३)
तुलना—“पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिम जानामीति ज्ञानयो समानेऽर्थे प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ।”
—न्यायभा० ३।२।२। “प्रत्यभिज्ञान हि नाम आद्यप्रत्यक्षनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्काराभिव्यक्तौ
स्मृतिपूर्वं तृतीय दर्शनम् ।”—न्यायवा० पृ० ४०० । “प्रत्यभिज्ञा नाम स्मर्यमाणानुभूयमानसामानाधि-
करण्यग्राहिणी संस्कारसचिवेन्द्रियजन्या प्रतीतिरिति केचित् । अन्ये मन्यन्ते स्मर्यमाणपूर्वज्ञान-
विशेषितार्थग्राहित्वात् तद्विशेषणस्य चार्थस्य बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वानुपपत्ते स्तम्भादावपि मानसी प्रत्य-
भिज्ञेति ।”—न्यायम० पृ० २२४। एतन्मतद्वयमभिमत मञ्जरीकारस्य, दृष्टव्यम्—न्यायम० पृ० ४६१।
“प्रत्यभिज्ञा प्रति आभिमुख्येन ज्ञानम् । लोके हि स एवाय चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि
ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवहियते ।”—सर्वद० पृ० १९३ । “सञ्ज्ञानं सज्ञा”—सर्वार्थसि० १।१३ “सज्ञाज्ञान
नाम यत्तरेवेन्द्रियैरनुभूतमर्थं प्राक् पुनर्विलोक्य स एवाय यमहमद्राक्ष पूर्वाह्ण इति सज्ञाज्ञानमेतत् ।”—
तत्त्वार्थभा० व्या० १।१३। “दर्शनस्मरणकारणक सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानम् । तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं
तत्प्रतियोगीत्यादि ।”—परीक्षामु० ३।५। प्रमाणप० पृ० ६९। प्रमाणमी० १।२।४। “अनुभवस्मृतिहेतुक
तिर्यगूर्ध्वतासामान्यादिगोचरं सङ्कलनात्मकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम् ।”—प्रमाणनय० ३।३। जैनतर्कभा० पृ० ९।
(४) बौद्ध प्राह—आ० टि० । (५) “स एवायमिति प्रत्यय उत्पद्यमानो नैकत्वे प्रमाणम् एकत्वस्याग्रहणात्
दृष्टस्यैव तस्य प्रतिपत्तेः । एकत्व हि पूर्वोक्तं सह गृह्यमाणमेकता विवादविषयता स्वीकरोति । वर्त-
मानतामात्रस्यैकत्वे सिद्धसाधनमेव । तच्च पूर्व पूर्वप्रत्ययेन गृहीतत्वाच्चापरम् । पूर्वप्रत्ययेन चामी
वृत्त्यदवस्थ एव पूर्वतया च गृह्यते । तत् पुनरनुसन्धीयमानं यथाभूतं गृहीतं तथाभूतमेव वाऽनुसन्धा-
तव्यम् । गृहीतत्वेन च ग्रहणे स्मरणमेतदिति गृहीतग्राहित्वादप्रमाणमपरस्मरणवत् । नंवादन्तर्व्य-
क्रियाकरणात् । न चैकत्वसाध्यार्थक्रिया, वस्तुसामर्थ्यमात्रादुत्पत्तेः । तस्मात् ‘स एवायम्’ इति

१ यज्ज्ञानमनुमान—व० । २—पथे वाऽवित्त—ध्र० । ३—वाद्वात्या. ध्र० । ४ पूर्वज्ञानम्य ध्र० ।

५—भिज्ञानं नचा—व० ।

तत्र तैत्प्रसिद्धेः । तथाहि—‘सः’ इत्याकारः स्मरणरूपतया प्रत्यभिज्ञायामस्पष्टः, ‘अयम्’ इति चाध्यक्षरूपत्वात् स्पष्टः । न चात्र स्पष्टैतरलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेष्यभेदो युक्तः; प्रत्यक्षानुमानयोरप्यभेदप्रसक्तेः ।

किञ्च, ‘स एवायम्’ इत्याकारद्वयं किं तत्र परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभासते, अननु-
 5 प्रवेशेन वा ? प्रथमपक्षे अन्यतराकारस्यैव प्रतिभासः स्यात्, द्वितीयाकारस्य ततोऽविवि-
 क्तस्वरूपत्वात्, यद् यतोऽविविक्तस्वरूपं न तत्ततो भेदेन प्रतिभासते यथा तस्यैव स्वरूपम्,
 एकस्मादाकारादविविक्तस्वरूपञ्च द्वितीयाकारस्वरूपमिति । द्वितीयपक्षे तु परस्परविभिन्न-
 प्रतिभासद्वयप्रसङ्गः, अन्योन्याननुप्रवेशेन आकारद्वयस्यावस्थानात्, ययोः अन्योन्याननु-
 प्रवेशेन अवस्थानं तयोः परस्परविभिन्नप्रतिभासः यथा रूपरसयोः, अन्योन्याननुप्रवेशेना-
 10 ऽवस्थानञ्च ‘स एवायम्’ इत्याकारद्वयस्य इति । न च ‘प्रतिभासद्वयमेकाधिकरणमेतत्’
 इत्यभिधातव्यम्; परोक्षापरोक्षाकारयोः प्रतिभासयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तेः, अन्यथा सर्व-
 संविदामेकाधिकरणत्वप्रसक्तेः पुरुषाद्वैतसिद्धिः स्यात् । ततो विरुद्धधर्माध्यासानैकमिदं
 ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । अतः कथं प्रत्यभिज्ञानसंभवः ?

कारणाभावाच्च, तथाहि—तत्कारणम् इन्द्रियम्, पूर्वानुभवजनितः संस्कारः, तदुभयं
 15 वा ? न तावदिन्द्रियम्, तस्य वर्तमानार्थावभासजनकत्वात् । नापि संस्कारः, तस्य स्मरण-
 कारणत्वात् । नाप्युभयम्; उभयदोषानुपपन्नात् । न च कारणान्तरमुपलभ्यते । तन्न प्रत्य-
 भिज्ञानसंभवः ।

प्रत्ययद्वयमेतत् ।”—प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ५१ । “स इत्यनेन पूर्वकालसम्बन्धी स्वभावो विपयीक्रियते ।
 अयमित्यनेन च वर्तमानकालसम्बन्धी । अनयोश्च भेदो न कथञ्चिदभेदो वर्तमानकालभावरूपकस्व-
 भावत्वाद्वास्तुनः । तस्माद् भेद एव प्रत्यभिज्ञाने सति भासते इति कथमनेन क्षणिकत्वानुमानबाधा ?
 यद्वा वस्तुनः पूर्वकालसम्बन्धित्वमिदानीमसदेव पूर्वकालाभावात् । सत्त्वे वास्य वर्तमानकालसम्बन्धित्व-
 मेव स्यान्न पूर्वकालसम्बन्धित्व विरोधादित्युक्तम् । तस्मात्पूर्वकालसम्बन्धित्वस्यासतो ग्राहक स इति
 ज्ञानाशो भ्रान्तः, अन्यथा वस्तुनः स्पष्टबालाद्यवस्थाग्राहकः स्यात्, न च भवति । तस्मात् भ्रान्तात्
 पूर्वदृष्टरूपारोपेण ‘स एवायम्’ इति ज्ञानात् कथमनुमानबाधा ? विस्तरतस्त्वय प्रत्यभिज्ञाभङ्ग-
 विचारो नैरात्म्यसिद्धौ कृत इति तत्रैवावधार्यम् ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ७८ । “तथाहि—घट
 स एवायमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते । सा किं स्मृत्यनुभवरूप ज्ञानद्वयम्, एकमेव वा विज्ञानमशे स्मृतिरंशे
 चानुभवः, उत स्मृतिरेव, आहोस्विदनुभव एव ?”—खंडनखंड० पृ० १५६ । (६) “प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो
 भ्रान्त एव निर्विषयत्वात् । प्रयोगश्चैव यः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः स तत्त्वतो नैकालम्बनः यथा लूनपुनर्जात-
 तृणादिषु, प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययश्चायं तदेवेदं नीलादीति प्रत्यय इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः ।”—तर्कभा०
 मो० पृ० २९ ।

(१) प्रत्यभिज्ञायाम् । (२) विरुद्धधर्माध्यासप्रसिद्धेः । (३) प्रत्यभिज्ञायाम् । (४) प्रत्यभिज्ञा-
 याम् । (५) ‘स’ इत्याकारस्य ‘अयम्’ इत्याकारस्य वा । (६) किन्तु ज्ञानद्वयमेतत्—स इत्याकारस्य
 स्मरणरूपत्वात् इदमशस्य च प्रत्यक्षात्मकत्वादिति भावः ।

1—सिद्धेः स इत्या—आ०, श्र० । 2—तरविलक्षण—श्र० । 3—यथा स्थाणुपुरुषयोः व०, श्र० ।
 4—णमितीन्द्रि—श्र० । 5—ज्ञानसत्त्वम् श्र० ।

अस्तु वा; तथापि न तर्तुं प्रमाणम्, विषयाभावात् । तस्य हि विषयः—पूर्वज्ञाने प्रतिभातमेव वस्तु, तदतिरिक्तं वा ^१ तत्राद्यविकल्पे न तत् प्रमाणं गृहीतग्राहित्वात् धारा-
वाहिज्ञानवत् । द्वितीयविकल्पेऽपि किंकृतस्तस्य अतिरेकः—स्वरूपभेदकृतः, कालद्वयस-
म्बन्धकृतः, तत्सम्बन्धे ऐक्यप्रतिपत्तिकृतो वा ^२ यदि स्वरूपभेदकृतः, तदा ज्ञानवत् ज्ञेय-
स्यापि प्रतिक्षणं स्वरूपभेदप्रसिद्धेः सौगतमृतप्रसङ्गः ।

5

अथ कालद्वयसम्बन्धकृतः, तदप्ययुक्तम्, तत्सम्बन्धस्य अर्थभेदेऽप्युपपद्यमानत्वात् ।
न हि लूनपुनर्जातनखकेशाद्यर्थभेदे कालद्वयसम्बन्धोऽसिद्धः । अथ कालद्वयसम्बन्धे देव-
दत्तस्य ऐक्यं प्रतीयते, अतः पूर्वज्ञाने प्रतिभातस्य वस्तुनः प्रत्यभिज्ञानेन आधिक्यग्रहणान्न
गृहीतग्राहित्वेन अप्रामाण्यमित्यभिधीयते, तदप्यभिधानमात्रम्; यत् किमिदमैक्यं नाम—
एकत्वसंख्या, स्थायित्वं वा ? यदि एकत्वसंख्या, तदास्याः पूर्वमेव प्रतिपन्नत्वात् कथमा-
धिक्यपरिच्छेदः प्रत्यभिज्ञायाः ? अथ स्थायित्वम्, तत् किं देवदत्तस्वरूपाद् भिन्नम्,
अभिन्नं वा ? यद्यभिन्नम्; तदा तत्स्वरूपवत् तदपि पूर्वज्ञानेनैव प्रतिपन्नम् । यद्यतोऽभिन्न
तस्मिन् प्रतीयमाने तदपि प्रतीयते यथा तस्यैव स्वरूपम्, अभिन्नञ्च प्रत्यभिज्ञाविषय-
त्वेनाऽभिप्रेतं वस्तुनः स्थायित्वमिति । अथ भिन्नम्, तत् किं पूर्वमप्युत्पन्नम्, अथ
प्रत्यभिज्ञानसमय एवोत्पद्यते ? यदि पूर्वमप्युत्पन्नम्, तदा पूर्वज्ञानेनैव अस्य परिच्छेदात्
कथं प्रत्यभिज्ञानेन आधिक्यपरिच्छेदः ? केनचिदंशेन आधिक्यपरिच्छेदाभ्युपगमे वा
अनैवस्थातो न प्रकृतैतत्त्वसिद्धिः । अथ प्रत्यभिज्ञानसमय एव उत्पद्यते, तर्हि तस्य पूर्व-
मप्रतिपन्नत्वात् कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वम् ? पूर्वप्रतिपन्नस्यार्थस्य पुनः कालान्तरे गृह्यमाणस्य
प्रत्यभिज्ञाविषयत्वाभ्युपगमात् । पूर्वज्ञानाप्रतिपन्नार्थान्तरावबोधकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञात्वे च
घटज्ञानानन्तरमाविर्भूतपटज्ञानस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः । तत्समये स्थायित्वस्य उत्पत्तौ च
क्षणिकत्वानुपपन्नात् कथं तद्विशिष्टार्थानामक्षणिकत्व स्यादिति ॥छ॥

20

(१) प्रत्यभिज्ञान । (२) “निष्पादितक्रिये चार्थे वृत्ते प्रस्मरणादिवत् । न प्रमाणमिदं युक्तं
करणार्थविहानित ॥—यदेव हि प्रमितिक्रियासिद्धौ प्रकृष्टमुपकरणं तदेव साधकतमं कारकं प्रमाणमुच्यते ।
यदि च प्रत्यभिज्ञा पूर्वप्रमाणगृहीतार्थविषया स्यात् तदा निष्पन्नप्रमितिक्रियेऽर्थे प्रवृत्त्याऽसाधकतमत्वात्
कथमिव प्रमाणतामश्नुवीत ? अन्यथा हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात् ।”—तत्त्वसं० पृ० १५९ । (३)
विषयस्य । (४) अतीतवर्तमानकालद्वयसम्बन्धस्य । (५) प्रत्यक्षकाले एव । (६) देवदत्तस्वरूपवत् ।
(७) स्थायित्वमपि । (८) स्थायित्वस्य । (९) स अशं वस्तुस्वरूपाद् भिन्नोऽभिन्नो वा ? अभेदे
वस्तुस्वरूपवत् पूर्वमेव प्रतिपत्तिः । भेदे किमसौ पूर्वमेवोत्पन्नः, अथ प्रत्यभिज्ञानसमय एवोत्पद्यते ?
इत्यादिरूपेण ग्रन्थावर्तनरूपाऽनवस्थाः । (१०) प्रत्यभिज्ञाने आधिक्यपरिच्छेदसिद्धिः । (११)
प्रत्यभिज्ञानत्वप्रसंगः । (१२) प्रत्यभिज्ञानसमये । (१३) तत्कालोत्पन्नस्यायित्वविशिष्टार्थानाम् ।
त्रिकालानुयायिस्थायित्वविशिष्टस्यैव अक्षणिकत्वादिति भावः ।

१—मत्प्रवेशः व० । २—सम्बन्धदेव—व० । ३—प्यमित्यभिधानमा—व० । ४—भिप्रेतवस्तुन आ०,
ध्र० । ५—गमेऽनवस्था—आ०, व० । ६—कृतत्व—आ० । ७—ज्ञानवि—व०, ध्र० । ८—तिपन्नानन्तरावबोधक
—आ० । ९—ज्ञानत्वे ध्र० । १०—तत्प्रसङ्गं ध्र० ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘विरुद्धधर्माध्यासतः’ इत्यादि । तत्र किं धर्माणां
तत्रप्रतिविधानपुरस्सरं धर्मिणा सह विरोधः, परस्पर वा ? न तावत् धर्मिणा, तत्र तेषां प्रती-
प्रत्यभिज्ञानस्य प्रथक् यमानत्वात्, यद्यत्र प्रतीयते न तत्तत्र विरुद्धम् यथा चित्रज्ञाने नीला-
प्रामाण्यप्रसाधनम्—द्याकाराः, प्रतीयते च प्रत्यभिज्ञाने ‘स एवायम्’ इत्याकारद्वयम्, तस्मान्न

5 तत्तत्र विरुद्धमिति । यत् पुनर्यत्र विरुद्धं न तत्तत्र कदाचिदप्युलभ्यते, यथा तुरङ्गमोत्तमाङ्गे
शृङ्गम्, उपलभ्यते च प्रत्यभिज्ञाने प्रागुक्तमाकारद्वयमिति । तन्न धर्मिणा सह धर्माणां
विरोधो युक्तः । परस्परविरोधे तु धर्मिणः किमायातं येनास्य विरुद्धधर्माध्यासाद् भेदः
प्रार्थ्येत ? धर्माणां हि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधसमवे तेषामेव अन्योन्यं भेदो युक्तः।

किञ्च, विरुद्धधर्माध्यासतः कारणभूताभ्यां दर्शनस्मरणाकाराभ्यां प्रत्यभिज्ञानस्य
10 भेदः साध्येत, स्वभावभूताभ्यां वा ? तत्राप्यपक्षे सिद्धसाधनम् । न खलु ‘कारणस्वरूपमेव
सर्वथा कार्यस्वरूपम्’ इति स्याद्वादिनो मन्यन्ते । द्वितीयपक्षेऽपि कथञ्चित् भेदः साध्येत,
सर्वथा वा ? यदि कथञ्चित्, तदा सिद्धसाधनमेव, आकारतद्वतोः कथञ्चिद्भेदाभ्युप-
गमात् । सर्वथा भेदस्त्वनुपपन्नः, तयोः तत्स्वभावत्वाभावप्रसङ्गात् । यो यत्स्वभावः
न तस्य तद्वतः सर्वथा भेदः यथा चित्रज्ञानात् नीलाद्याकारस्य, स्वभावश्च प्रत्यभिज्ञानस्य
15 ‘स एवायम्’ इत्याकारद्वयमिति । तद्धि प्रत्यक्ष-स्मरणसामग्रीतः समुपजायमानं
क्रोडीकृताऽऽकारद्वयमेवोपजायते चित्रपट्यादिसामग्रीतः चित्राकारैकज्ञानवत्, प्रत्यक्षा-
दिऽसामग्रीतो निर्विकल्पेतराकारैकविकल्पवद्वा ।

यदप्युक्तम्—‘आकारद्वयं किं परस्परानुप्रवेशेन प्रतिभासते’ इत्यादि, तत्र कोऽय-
मस्य अनुप्रवेशो नाम—परस्परस्वरूपसाङ्कर्यम्, एकस्मिन्नाधारे धृतिर्वा ? प्रथमविकल्पोऽ-

(१) पृ० ४११ प० ८ । (२) धर्मिणि । (३) तुलना—“तत्र यदि नाम दर्शनस्मरणलक्षण-
योराकारयोर्विरोधः, तथापि धर्मिणः प्रत्यभिज्ञानस्य किमायातं येनास्य विरुद्धधर्माध्यासाद् भेदः
प्रार्थ्येत ।”—स्या० २० पृ० ४९२ । (४) तुलना—“विरुद्धाभ्यां दर्शनस्मरणाकाराभ्यां कारणभूताभ्यां
स्वभावभूताभ्यां वा प्रत्यभिज्ञानस्य भेदः साध्येत ?”—स्या० २० पृ० ४९३ । (५) कार्यकारणयो-
र्भेदस्येष्टत्वात्—आ० टि० । (६) प्रत्यभिज्ञानभेद—आ० टि० । (७) दर्शनस्मरणाकारयो-
स्वभावयोः । (८) प्रत्यभिज्ञान । (९) आदिपदेन विकल्पवासनाशब्दसकेतस्मरणादिसामग्री
ग्राह्या । (१०) एकज्ञानस्वरूपवत्—आ० टि० । तुलना—“यदि पारोक्ष्यापारोक्ष्यधर्मभेदात् पूर्वाप-
रावस्थापरामर्शज्ञानं भिद्येत, हन्त भो, तदित्यपि विकल्पो भिद्येत । सोऽपि हि परोक्षश्चापरोक्षश्च,
विकल्पोऽविकल्पश्च । अर्थे परोक्षो विकल्पश्च स्वात्मनि त्वविकल्पोऽपरोक्षश्च । तस्माद्विषयभेदादविरोधः
इति चेत्, नन्विहापि तदेवैकं विज्ञानं तस्यैवेकस्य वस्तुन पूर्वदेशकालसम्बन्धे परोक्षम्, अपरोक्षञ्चा-
परदेशकालसम्बन्ध इति को विरोधः ?”—न्यायवा० ता० पृ० १४० । विकल्पो हि स्वरूपे निर्विकल्प-
कमर्थरूपे च सविकल्पकमिति सौगतमतम् । (११) पृ० ४१२ पं० ४ । (१२) तुलना—“परस्परस्वरूप-
साङ्कर्यमेकस्मिन्नाधारे धृतिर्वा ।”—स्या० २० पृ० ४९३ ।

1—ध्यास इ—आ० । 2—चिदुपल—आ०, श्र० । 3—स्परं विरो—ब० । 4—प्रार्थ्यते श्र० । 5—तेषां
मन्योन्यं ब०, श्र० । 6—न्यभेदो श्र० । 7—वस्य प्र—ब० । 8—भासतेत्या—ब० । 9—स्पर स्व—ब० ।

नुपपन्नः, प्रतीतिविरोधात् । नहि यथोक्तमाकारद्वयमन्योन्यसङ्कीर्णस्वरूपं स्वप्नेऽपि प्रतीयते ।
द्वितीयविकल्पे तु नेहि किञ्चिदनिष्टम्, एकस्मिन् प्रत्यभिज्ञाख्ये ज्ञाने तदाकारद्वयस्य निर्बा-
धप्रतीतौ प्रतिभासमानत्वात् । यद्यथा निर्बाधायां प्रतीतौ प्रतिभासते तत्तथैवाभ्युपगन्त-
व्यम् यथा नीलं नीलतया, प्रतिभासते च तथाविधायां प्रतीतौ आकारद्वयान्वितत्वेनैकं
ज्ञानमिति । न च प्रमाणप्रसिद्धे वस्तुस्वरूपे मिथ्याविकल्पसंहति, किञ्चित्कर्तुं समर्था 5
सकलशून्यतादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । कथञ्चैववादिनः चित्रज्ञानादेः सिद्धिः ? नीलादि-
प्रतिभासानां हि परस्परानुप्रवेशे सर्वेषामेकरूपताप्रसङ्गात् कुतश्चित्रता एकनीलाकारज्ञा-
नवत् ? तेषां तदननुप्रवेशे भिन्नसन्ततिनीलादिप्रतिभासानामिव अत्यन्तभेदसिद्धेः
नितरामचित्रता । एकज्ञानाधिकरणतया तेषां प्रत्यक्षतः प्रतीतेः प्रतिपादितदोषानव-
काशः प्रत्यभिज्ञानेऽप्यविशिष्टः । तत्र विरुद्धधर्माध्यासतः प्रत्यभिज्ञानस्याभावो युक्तः । 10

नापि कारणाभावतः; दर्शन-स्मरणलक्षणस्य तत्कारणस्य सद्भावात् । कथं विभिन्न-
विषययोः विभिन्नाकारयोश्चानयोः तत्कारणतेति चेत् ? तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्वात् । यद् यदन्वयव्यतिरेकानुविधायि तत् तत्कारणकम् यथा बीजाद्यन्वयव्यति-
रेकानुविधायी अङ्कुरः तत्कारणकः, दर्शनस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी च प्रत्यभिज्ञे-
ति । न खलु बीजादेः अङ्कुरकारणतायां चित्रपट्यादेः चित्रज्ञानकारणतायां वा तदन्व- 15
यव्यतिरेकानुविधानादन्यन्निबन्धनमस्ति । तन्नास्य कारणाभावादप्यभावो युक्तः ।

किञ्च, इदं प्रत्यभिज्ञानं कार्यम्, कार्यञ्च प्रतीयमानं कारणसद्भावमवबोध-
यति, अतः कथमस्य कारणाभावो ज्यायान् ? तथाहि—यत् कार्यं तत् कारणपूर्वकम्
यथा घटादि, कार्यञ्चेदं प्रत्यभिज्ञानमिति ।

यदप्युक्तम्—‘सतोऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य न प्रामाण्यम्’ इत्यादि, तदप्यसमीक्षिता- 20

(१) दर्शनस्मरणरूपम् । (२) ‘दर्शनस्मरणरूपमाकारद्वय परस्परमनुप्रवेशेनानुप्रवेशेन
वा प्रतिभासते’ इत्येव वादिनः सौगतस्य । तुलना—“कथञ्चैव वादिनश्चित्रज्ञानसिद्धिः ”—प्रमेयक०
पृ० ३४२ । स्या० २० पृ० ४९३ । (३) नीलादिप्रतिभासानाम् (४) देवदत्तस्य नीलज्ञान
यज्ञदत्तस्य पतिज्ञान इन्द्रदत्तस्य च रक्तज्ञान यथा परस्परतोऽत्यन्तभिन्नं सत् चित्रैकरूपता न प्रति-
पद्यन्ते तथैव । (५) नीलादिप्रतिभासानाम् । (६) तुलना—“नापि कारणाभावतः ”—स्या० २०
पृ० ४९४ । “यत्पुनस्त्वं सामग्रीभेदात् विरुद्धधर्मससर्गाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य एकत्वानुपपत्तिरिति,
तदयुक्तम्, सम्प्रयोगसंस्कारयोः सम्भूयसामग्रीत्वात् । न नान्यत्र सम्प्रयोगसंस्कारयोः प्रत्येकमन्योन्य-
निरपेक्षयोः कारणत्वादेकज्ञानकारणतानुपपत्तिः, यस्मात् अन्यत्र लिङ्गेन्द्रिययोरन्योन्यनिरपेक्षयोः दृष्ट
सम्भूयकारित्वं विशिष्टानुमितिः प्रति । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य एकत्वेन प्रामाण्यमभवान् ।”—
चित्तु० पृ० २१४ । (७) ‘दर्शनस्मरणकारणकं सकलं प्रत्यभिज्ञानम्’ [परीक्षा ३।५] इत्य-
भिधानात् । (८) वर्तमानपर्यायविषय हि दर्शनम् अतीतविवर्तगोचरञ्च स्मरणम् । (९) इद्रमाका-
रोल्लेखि हि दर्शनम् तदाकारोल्लेखि च स्मरणम् । (१०) पृ० ४१३ पृ० १ ।

१ न किञ्चि—व० । २ सलिलतया श्र० । ३—तत्त्वेनैव ज्ञान—आ०, श्र० । ४—णतत्का—आ०, श्र० ।

५—चित्रपटादे व०, श्र० । ६—कार्यं प्रती—श्र० । ७—स्य प्रामा—व० ।

- भिधानम्, यतो विषयाभावात्, गृहीतग्राहित्वात्, बाध्यमानत्वाद्वाऽस्य अप्रामाण्यं स्यात् ? न तावद्विषयाभावात्, पूर्वोत्तरविवर्त्तवर्त्येकद्रव्यस्य तद्विषयस्य सद्भावात् । प्रत्यक्षादितः प्रत्यभिज्ञानस्य स्वरूपवैलक्षण्यसंभवाच्च विषयवैलक्षण्यमवश्यंभ्युपगन्तव्यम् । यस्य यतः स्वरूपवैलक्षण्यं तस्य ततो विषयवैलक्षण्यमध्यस्ति यथा प्रत्यक्षात्
- 5 स्मरणस्य, अस्ति च स्वरूपवैलक्षण्यं प्रत्यभिज्ञानस्येति । सुप्रसिद्धं हि प्रत्यक्षस्मरणयोः स्पष्टेतररूपतया अतीतवर्त्तमानविषयपरामर्शरूपतया च स्वरूपवैलक्षण्याद् अतीतवर्त्तमानकालावच्छेदेन विषयवैलक्षण्यम्, एवमत्रापि । प्रत्यक्षस्य हि वर्त्तमानकालावच्छिन्नो विषयः, स्मरणस्य तु अतीतकालावच्छिन्नः, प्रत्यभिज्ञानस्य तु उभयकालावच्छिन्नो द्रव्यविशेषो विषयः । न चाऽशेषार्थानां प्रतिक्षणं क्षणिकत्वात् द्रव्यविशेषस्य कस्यचिदप्यसंभवात् कस्य तद्विषयता प्रार्थ्यते इत्यभिधातव्यम्, क्षणभङ्गप्रतिषेधेन
- 10 द्रव्यसिद्धेः प्रागेवं प्रपञ्चतो विहितत्वात् । तन्न विषयाभावात् तदप्रामाण्यम् ।

- नापि गृहीतग्राहित्वात्, तद्विषयस्य प्रमाणान्तरेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् । स हि प्रत्यक्षेण गृह्येत, स्मरणेन, प्रमाणान्तरेण वा ? न तावत् प्रत्यक्षेण, तस्य वर्त्तमानविवर्त्तमानात्रगोचरचारितया अतीतवर्त्तमानविवर्त्तवर्त्तिनो द्रव्यस्य ग्रहणे सामर्थ्याऽसंभवात् ।
- 15 नापि स्मरणेन, तस्य अतीतपर्यायविषयतया तद्ग्रहणेऽसमर्थत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण, उभयविवर्त्तवर्त्तिद्रव्यविषयस्य प्रत्यभिज्ञानतोऽन्यप्रमाणस्याऽसंभवात् । तदुभयसंस्कारजनितं कल्पनाज्ञानमस्तीति चेत् ; न, तस्यैव प्रत्यभिज्ञानत्वात् ।

(१) तुलना—“तदप्रामाण्यं हि गृहीतग्राहित्वात्, स्मरणान्तरभावित्वात्, शब्दाकारधारित्वाद्वा, बाध्यमानत्वाद्वा स्यात् ?”—प्रमेयक० पृ० ३४३ । (२) प्रत्यभिज्ञानस्य । (३) प्रत्यक्षे स्मरणे च प्रत्येकमिह तु युगपदिति विशेष—आ० टि० । (४) प्रत्यभिज्ञानेऽपि । (५) पृ० ३५७-३८९ । (६) तुलना—“आकारवादप्रतिषेधे पूर्वानुभवजनितसंस्कारस्मरणसहकारीन्द्रियेण स एवायमित्युभयोल्लेखि ज्ञानं जन्यते । तस्य च अर्थान्वयव्यतिरेकानुविधानात् निर्विषयत्वमयुक्तम् ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ३९७ । “अतीतकालविशिष्टो वर्त्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ।”—न्यायम० पृ० ४५९ । “प्रतीयते तावदेतस्माद्विज्ञानात् पूर्वापरकालावच्छिन्नमेकं वस्तुतत्त्वम्, तदप्यस्य विषयो न भवतीति सविद्विरुद्धम् । ग्रहणस्मरणे च नैकं विषयमालम्ब्येते तस्मादेकमेवेदं विज्ञानं प्रतीतिसामर्थ्यादुभयविषयमास्थेयम् ।”—प्रश्न० कन्द० पृ० ८० । (७) तुलना—“न हि तद्विषयभूतमेकं द्रव्यं स्मृतिप्रत्यक्षग्राह्यं येन तत्र प्रवर्त्तमानं प्रत्यभिज्ञानं गृहीतग्राहि मन्येत, तद्गृहीतातीतवर्त्तमानविवर्त्ततादात्म्यात् द्रव्यस्य कथञ्चिदपूर्वार्थत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य तद्विषयस्य नाप्रमाणत्वं लैंगिकादेरप्यप्रमाणत्वप्रसगात् तस्यापि सर्वार्थवापूर्वार्थत्वासिद्धेः ।”—प्रमाणप० पृ० ७० । प्रमेयक० पृ० ३४३ । स्या० र० पृ० ४९५ । प्रमेयर० पृ० ३३ । प्रमाणमी० पृ० ३५ । (८) अतीतवर्त्तमानपर्यायानुयायिद्रव्यग्रहणे । (९) अतीतवर्त्तमान । (१०) स्मरणप्रत्यक्ष । तुलना—“प्रत्यक्षस्मरणजनितकल्पनाज्ञानमस्तीति चेत्, न, तस्यैव प्रत्यभिज्ञानत्वेनास्माभिरभ्युपगमात् ।”—स्या० र० पृ० ४९५ । (११) उभयसंस्कारजनितविकल्पस्यैव ।

1-विवरवर्त्ये—आ० । 2-वश्यमभ्यु—श्र० । 3-क्षणिकत्वतो द्र—ब० । 4-विवर्त्तगोच—आ०, श्र० । 5-विवर्त्तिद्रव्यस्य श्र०, -विवर्त्तिनो द्रव्यस्य ब० ।

ननु यदि प्रत्यक्षस्मरणयोः द्रव्यमविषयः तर्हि कथं ताभ्यां तत्र तैज्जन्येत् ?
 यद् यस्य विषयो न भवति न तत्तत्र ज्ञानमुत्पादयति यथा चक्षू रसे, अविषयश्च एकत्वं
 प्रत्यक्षस्मरणयोरिति, तदप्यसुन्दरम्, विकल्पोत्पादकाऽविकल्पकाध्यक्षेण अनेकान्तात्,
 तस्य सामान्यागोचरस्यापि सामान्ये विकल्पोत्पादकत्वप्रतीतेः । 'विकल्पवासनासहायं
 स्वाविषयेऽपि तत्र तैत्तमुत्पादयति' इत्युत्तरम् अन्यत्रापि तुल्यम्, प्रत्यक्षस्यापि स्मरण- 5
 सहायस्य एकत्वे प्रत्यभिज्ञानजनकत्वप्रतीतेः, सहकारिणामचिन्त्यशक्तित्वात् । कथम-
 न्यथा असर्वज्ञज्ञानम् अभ्यासविशेषसहायं सर्वज्ञज्ञानं जनयेत् ? एकत्वविषयत्वञ्च
 प्रत्यक्षस्यापि अक्षणिकत्वसिद्धौ^१ समर्थितम् । अन्यथा निर्विषयत्वमेव अस्य स्यात्,
 एकान्तेन अनित्यत्वस्य कदाचनाप्यप्रतीतेः । केवलं तेन^२ एकत्वं प्रतिनियतवर्त्तमानपर्या-
 याधारतया अर्थे प्रतीयते, स्मरणसहायप्रत्यक्षप्रभवप्रत्यभिज्ञानेन तु स्मर्यमाणाऽनुभूयमा- 10
 नपर्यायाधारतयेति विशेषः । अतः कथञ्चिदपूर्वार्थत्वसिद्धेः न गृहीतग्राहित्वमस्य यतोऽ-
 प्रामाण्यं स्यात्, अन्यथा अनुमानादेरपि अप्रामाण्यप्रसङ्गः सर्वथाऽपूर्वार्थविषयत्वाऽ-
 संभवात्, तद्विषयस्य देशादिविशिष्टपावकादिव्यक्तिविशेषस्य सम्बन्धग्राहिज्ञानविषयात्
 साध्यसामान्यात् कथञ्चिदभिन्नस्य कथञ्चित् पूर्वार्थत्वप्रसिद्धेः ।

वैध्यमानत्वात्तर्ह्यप्रमाणं प्रत्यभिज्ञा, इत्यप्युक्तम्, तद्वाधकस्य कस्यचिदप्य- 15
 संभवात् । तस्य हि बाधकं प्रत्यक्षम्, अनुमानं वा स्यात् ? न तावत् प्रत्यक्षम्, तस्य
 तद्विषये प्रवृत्त्यभावात् । यद् यद्विषये न प्रवर्त्तते न तत्तस्य बाधकम् यथा रूपज्ञानस्य

(१) द्रव्ये । (२) प्रत्यभिज्ञानम् । (३) सौगतमते हि निर्विकल्पकप्रत्यक्षात् सविकल्पकमुत्प-
 द्यते । निर्विकल्पकं च परमार्थसत्स्वलक्षणजन्यत्वात् वस्तुविषय सविकल्पकं तु बुद्धिकल्पितसामान्यगो-
 चरत्वादवस्तुविषयकं प्रसिद्धम् । ततो यथा निर्विकल्पकं सामान्यमजानदपि सामान्यविषय विकल्पमु-
 त्पादयति तथैव अतीतवर्त्तमानोभयविवर्त्तवर्त्तितमेकत्वमजानत्यपि प्रत्यक्षस्मरणे तद्विषयकं प्रत्यभिज्ञान-
 मुत्पादयतामिति भावः । तुलना—“विकल्पोत्पादकाध्यक्षेणानेकान्तात् ।”—स्या० २० पृ० ४९५ । (४)
 सामान्ये । (५) निर्विकल्पकम् । (६) विकल्पम् । (७) प्रत्यक्षस्मरणाभ्याम् एकत्वे प्रत्यभिज्ञानस-
 मुत्पादनस्थलेऽपि । (८) अभ्यासविशेषादय सहकारिण—आ० टि० । (९) पृ० ३८१ । (१०) प्रत्य-
 क्षेण । (११) अनुमानविषयस्य—आ० टि० । (१२) पर्वतादिदेशस्थपावकस्य—आ० टि० । (१३)
 तर्क—आ० टि० । तुलना—“सम्बन्धग्राहिविज्ञानविषयात् साध्यादिसामान्यात् कथञ्चिदभिन्नस्यानुमे-
 यस्य देशकालविशिष्टस्य तद्विषयत्वात् ।”—प्रमाणप० पृ० ७० । प्रमेयक० पृ० ३४३ । (१४) तुलना—
 “सवादो बाधवैधुर्यनिश्चयश्चेत् स विद्यते । सर्वत्र प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षादाविवाञ्जसा ॥ प्रत्यक्षबाधकं
 तावन्न सज्ञानस्य जातुचिन् । तदभिन्नगोचरत्वेन परलोकमतेरिव ॥”—तत्त्वार्थद्वयो० पृ० १९२ । “बाधक-
 प्रमाणान्न प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानमिति चायुक्तम्, तद्वाधकस्यामम्भवान् । न हि प्रत्यक्षं तद्वाधकं नम्य
 तद्विषये प्रवृत्त्यसंभवात्, साधकत्ववद् बाधकत्वविरोधात् ।”—प्रमाणप० पृ० ७० । अष्टसह० पृ० २८० ।
 प्रमेयक० पृ० ३४४ । स्या० २० पृ० ४९६ । प्रमेयर० पृ० ३६ ।

१ न तत्र जा०, ध० । २-कत्वं प्रती - ध० । ३-भिज्ञाने तु आ०, ध० । ४ इति
 चायुक्तम् ध० ।

रसज्ञानम्, न प्रवर्त्तते च प्रत्यभिज्ञाविषये प्रत्यक्षमिति । नाप्यनुमानम्; तद्विषये तस्याप्यप्रवृत्तोः, प्रवृत्तौ वा संवादकत्वान्न तद्वाधकत्वम् । ननु लूनपुनर्जातनखकेशादौ बाध्यमानं तर्कं प्रतीतमेव अतः कथं तत् प्रमाणमिति चेत् ? यदि नाम तत्र तर्कं प्रतीतम्, अन्यत्र किमायातम् ? अन्यथा शुक्तिशकले रजताभासप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वोप-
 5 लम्भात् सत्यरजतेप्यस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । तन्न एकत्वप्रत्यभिज्ञानस्यापह्नवो युक्तः ।
 नापि सादृश्यप्रत्यभिज्ञानस्य, अनुमानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्—येनैव हि पूर्वं धूमसहितोऽग्निर्दृष्टः तस्यैव उत्तरकालं पूर्वधूमसदृशधूमदर्शनात् अन्यनुमानोत्पत्तिर्युक्ता, नान्यस्य अन्यदर्शनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमन्तरेण 'तेनेदं सदृशम्' इति प्रतिपत्तिर्घटते, पूर्व-
 10 प्रत्यक्षेण उत्तरस्य तत्प्रत्यक्षेण च पूर्वस्य धूमादिवस्तुनोऽप्रतिपत्तेः । न च द्वयाऽप्रति-
 पत्तौ द्विष्टं सादृश्यं प्रतिपत्तुं शक्यमतिप्रसङ्गात् । यद् द्विष्टं तद् द्वयप्रतिपत्तावेव प्रतीयते यथा सम्बन्धः, द्विष्टञ्च सादृश्यमिति । ततः सिद्धा एकत्वोल्लेखिनी सादृश्योल्लेखिनी च प्रत्यभिज्ञा प्रमाणम् ।

एतदेवाह—संज्ञा प्रमाणं चिन्तायाः 'फलस्य हेतुत्वात्' इति सम्बन्धः । अस्याः पर्यायमाह—तर्कस्य इति । कः पुनरयं तर्को नाम इति चेत् ? व्याप्तिज्ञानम् । व्याप्तिर्हि

(१) प्रत्यभिज्ञाविषये । (२) अनुमानस्यापि । (३) तुलना—“न च लूनपुनर्जातनख-
 केशादिवत् सर्वत्र निर्विषया प्रत्यभिज्ञा ”—प्रमेयक० पृ० ३४२ । स्या० २० पृ० ४९४ । (४)
 स एवाय नखादिरिति एकत्वप्रत्यभिज्ञानम् । (५) लूनपुनर्जातनखकेशादौ । (६) स एवाय नख-
 केशादिरिति प्रत्यभिज्ञानं बाध्यमानम् । (७) तस्मिन्नेव नखे केशे वा स एवाय नखादिरिति प्रत्यभि-
 ज्ञानं कथं बाध्यमानमिति भावः । (८) एकत्र बाध्यमानत्वोपलम्भात् सर्वत्र बाध्यमानत्वस्वीकारे ।
 (९) रजताभासप्रत्यक्षस्य । (१०) अपह्नवो युक्त इति गतेन सम्बन्धः । (११) तुलना—“सादृश्य
 प्रत्यभिज्ञानमेतेनैव विचारितम् । प्रमाणं स्वार्थसंवादादप्रमाणं ततोऽन्यथा ॥” —तत्त्वार्थश्लो० पृ० १९३।
 “कथञ्च प्रत्यभिज्ञानविलोपेऽनुमानप्रवृत्तिर्येनैव हि . . .”—प्रमेयक० पृ० ३४३ । “अनुमानानुत्पत्तिप्र-
 सङ्गात्, येनैव हि पूर्वं धूमोऽग्ने ” —स्या० २० पृ० ४९६ । (१२) प्रतिपत्ता । (१३) प्रतिपत्तु ।
 (१४) जनस्य । (१५) घटादिदर्शनात् । (१६) धूमस्य । (१७) उत्तरकालीनधूमप्रत्यक्षेण । (१८)
 तुलना—“न च द्वयाप्रतिपत्तौ ” —स्या० २० पृ० ४९६ । (१९) “चिन्ताज्ञानमागामिनो वस्तुन एव
 निष्पत्तिर्भवति अन्यथा नेति, यथैव ज्ञानादित्रयसमन्विते तत्रैव परमसुखावाप्तिरन्यथा नेत्येतच्चिन्ताज्ञान
 मनोज्ञानमेव ।” —तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ७८ । “सम्बन्धं व्याप्तितोऽर्थानां विनिश्चत्य प्रवर्तते । येन
 तर्कं स संवादात् प्रमाणं तत्र गम्यते ।”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १९४ । प्रमाणप० पृ० ७० । “उपलम्भानुप-
 लम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानमूह । इदमस्मिन् सत्येव भवत्यसति तु न भवत्येवेति च ।”—परीक्षामु० ३।११,
 १२ । प्रमाणमी० १।२।५ । “उपलम्भानुपलम्भसंभवत्रिकालीकलितसाध्यसाधनसम्बन्धाद्यालम्बनमिद-
 मस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं सवेदनमूहापरनामा तर्कः ।”—प्रमाणनय० ३।५ । जैनतर्कभा० पृ०
 १० । “व्याप्तिज्ञानं तर्कः ।”—न्यायदी० पृ० १९१ । “अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिज्ञानं दर्शनस्मरणाभ्या-
 मगृहीतप्रत्यभिज्ञाननिबन्धनं तर्कं चिन्ता ।”—लघी० अभ० पृ० २९ । “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थं कारणोप-
 पत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमृहस्तर्कः ।”—न्यायसू० १।१।४० । “अविज्ञाततत्त्वे सामान्यतो जाते धर्मिणि

साध्यसाधनयोरविनाभावः । तद्ग्राहि ज्ञानं तर्कोऽभिधीयते, तत्र तस्यैव प्रमाण्यात्,
ज्ञानान्तराणां तद्ग्रहणे सामर्थ्याऽसभवतः तत्र प्रामाण्यानुपपत्तेः ।

एकपक्षानुकूलकारणदर्शनात् तस्मिन् सभावनाप्रत्ययो भवितव्यतावभासः तदितरपक्षशैथिल्यापादने
तद्ग्राहकप्रमाणमनुगृह्य तान् सुखं प्रवर्तयन् तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ।”-न्यायम० पृ० ५८६ ।
न्यायकलि० पृ० १३ । “एकधर्माभ्युपगमे द्वितीयस्य नियतप्राप्तिरूपं तर्कः”-न्यायली० पृ० ५४ ।
“व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णति व्याप्यस्याहार्यारोपाद्यो व्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः । यथा निर्वह्नि-
त्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः । यदि निर्वह्नि स्यान्निर्धूम स्यादिति ।”-न्यायसूत्रवृ० १।१।४० । “तर्कश्चा-
पाद्यापादकयोर्व्याप्तिमूलः ।”-महावि० पृ० १३१ । “जैमिनीयास्तु ब्रुवते-युक्त्या प्रयोगनिरूप-
णमूहः । स च त्रिविधः मन्त्रसामसंस्कारविषयः । [शाबरभा० ९।१।१]-”न्यायम० पृ० ५०८ ।
“अदृष्टसम्बन्धात् परोक्षप्रतीतिः तर्क इति लक्षणम् ।”-प्रमाणवार्तिककाल० पृ० ३०० ।

(१) “सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना”-मी० श्लो० अनु० श्लो० ४ ।
“नियमरूपं मीमांसका”-न्याय० मा० पृ० ५६ । प्रकरणप० पृ० ६८ । “व्याप्तिरविनाभाव
इति”-प्रश्न० व्यो० पृ० ५७० । “स्वभावतः साध्येन साधनस्य व्याप्तिरविनाभावः ।”-न्यायसा०
पृ० ५ । “साहचर्यं तु सम्बन्ध इति नो हृदयङ्गमम् । तस्मिन् सत्येव भवने न विना भवनं ततः ॥
अयमेवाविनाभावो नियमः सहचारिता ।”-न्यायम० पृ० १२१ । न्यायकलि० पृ० २ । “तस्माद् यो
वा स वाऽस्तु सम्बन्धः, केवलं यस्यासौ स्वाभाविको नियतः स एव गमको गम्यश्चेतरः सम्बन्धीति
युज्यते ।”-न्यायवा० ता० पृ० १६५ । “स्वाभाविको निरूपाधिरित्यर्थः ।”-ता० प० पृ० ६९१ ।
न्यायली० पृ० ५४ । “अनौपाधिकः सम्बन्धः”-प्रश्न० किर० पृ० २१७ । “अनौपाधिकः सम्बन्धो
व्याप्तिः । यद्वा साध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ।”-वैशे०
उप० ३।१।१४ । तत्त्वचि० व्या० । “उपाधिविधुरः सम्बन्धः”-सर्वद० पृ० ७ । “साधनस्य च
साध्येऽर्थे नियतत्वकथनं व्याप्तिकथनम् । यथोक्तम्-‘व्याप्तिर्व्यापकस्य तत्र भावः एव व्याप्यस्य
च तत्रैव भावः’ [प्रमाणवा० स्ववृ० ३।१] इति ।”-न्यायविन्दुटी० पृ० ६४ । “द्विविधा चेयं व्याप्तिः
व्यापकप्याव्यधर्मतया । तत्र व्याप्ये सति व्यापकस्यावश्यम्भावस्तस्य व्याप्तिः, व्याप्यस्य च व्यापक
एव सति भावो नाम तस्य व्याप्तिः । आभ्यां यथाक्रममन्वयव्यतिरेकावुक्ता । व्याप्यसद्भावे व्यापकस्य
सत्त्वनियमस्य अन्वयरूपत्वात् । व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य च व्यतिरेकरूपत्वात् ।”-प्रमाणवा०
मनोरथ० ३।१ । “तस्य पक्षधर्मस्य सतो व्याप्तिर्यो व्याप्नोति यश्च व्याप्यते व्याप्यव्यापकधर्मतया
प्रतीतेः । यदा व्यापकधर्मतया विवक्ष्यते तदा व्यापकस्य गम्यस्य भावः एवेति सम्बन्धः । तत्रेति सप्त-
म्यर्थप्रधानमेतन्नाधारार्थप्रधानम् धर्माणां धर्मान्तरत्वाभावात् । तेनायमर्थः-यत्र धर्मिणि व्याप्यमस्ति
तत्र सर्वत्र व्यापकस्य भावः एवेति व्यापकधर्मो व्याप्तिः । नत्वेवमवधार्यते व्यापकस्यैव तत्र भावः इति,
हेत्वभावप्रसङ्गात्, अव्यापकस्यापि मूर्तत्वादेस्तत्र भावात् । नापि तत्रैवेत्यवधार्यते, प्रयत्नानन्तरीयक-
त्वादेरहेतुत्वापत्तेः । साधारणश्च हेतुः स्यान्नित्यत्वस्य प्रमेयेष्वेव भावात् । यदा तु व्याप्यधर्मता व्याप्ने-
विवक्षिता तदा यत्र धर्मिणि व्यापकोऽस्ति तत्रैव व्याप्यस्य भावो नान्यत्र । अत्रापि व्याप्यस्यैव तत्र
भावः इत्यवधारणम् हेत्वभावप्रसक्तेरेव नाश्रितम् अव्याप्यस्यापि तत्र भावात् । नापि व्याप्यस्य तत्र
भावः एवेत्यवधार्यते, सपक्षैकदेशवृत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः, साधारणस्य च हेतुत्वस्यात् प्रमेयत्वस्य नित्येष्व-
वश्यम्भावादिति । व्यापकस्य तत्र भावः इत्यनेन चान्वयः आक्षिप्तो व्याप्यस्य वा तत्रैव भावः इत्यनेन
व्यतिरेकः आक्षिप्तः ।”-प्रमाणवा० स्ववृ० टी० ३।१ । हेतुवि० टी० पृ० १८० । प्रमाणमी० पृ० ३८ ।
“सहक्रमभावनियमोऽविनाभावः”-परीक्षामु० ३।१६ । प्रमाणमी० १।२।१० । (२) व्याप्तिग्रहणे
तर्कस्यैव । (३) प्रत्यक्षादीनाम् । (४) व्याप्तिग्रहणे ।

ननु व्याप्तिस्वरूपस्यैवाऽसंभवात् कथं तत्र तर्कः प्रमाणम् ? तथाहि—व्याप्तिः
 व्याप्तिस्वरूपस्यैवा- सम्बन्धोऽर्थानाम्, सा च देशतः कालतो वा केस्यचित् केनचित्-
 संभवान्नास्ति तर्कस्य स्यात् ? न तावद् देशतः, यतो व्योम्नि धूम, भूमौ अग्निः, उपरि
 प्रामाण्यमिति चार्वा- देशे वृष्टिः, अधोदेशे नदीपूरः । नापि कालतः, न हि वृष्टिकाले नदीपूरः
 5 कस्य पूर्वपक्ष — कृतिकोदयकाले रोहिण्युदयो वाऽस्ति ।

किञ्च, कस्य केनायमविनाभावः—किं सामान्यस्य सामान्येन, किं वा सामान्यस्य
 विशेषैः, उत विशेषाणां विशेषैः ? प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता, नित्यत्व-विभुत्वाभ्यां सकल-
 देशकालसम्बन्धितया अग्नित्व-धूमत्वयोः सुप्रसिद्धत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि देशकालानव-
 च्छिन्ने विशेषमात्रे सामान्यस्याविनाभावः, तदवच्छिन्ने वा ? यद्यनवच्छिन्ने; तदा सिद्ध-
 10 साधनमेव । अथ देशकालावच्छिन्ने, तदा अनुगमाभावः । नहि महानसस्थधूमसामा-

(१) तुलना—‘किञ्च, साध्यसाधनयो व्याप्तिः किं यत्र यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यमिति देश-
 रूपा निरूप्येत, किं वा यदा यदा साधनं तदा तदा साध्यमिति कालरूपा, युगपदुभयस्वभावा वा ?’—
 हेतुबिड० पृ० ४ B (२) साधनस्य साध्यस्य वा । (३) साध्येन साधनेन वा । (४) तुलना—
 “देशव्याप्तिमात्राङ्गीकारे समग्रजाग्रत्प्रामाणिकमान्ये धूमानुमानेऽपि सत्यताभिमानोऽभिमानशालिना
 कथं पृथापथमानीयते, तत्र च देशव्याप्ते स्वप्नदशायामपि विभावनाभावात् । तथाहि—गगनमण्डलत-
 लावलम्बी धूमः पर्वताखर्वनितम्बसम्बन्धी च धूमध्वज इति क्व देशव्याप्तिरिति ।”—हेतुबिड० पृ० ४ B ।
 (५) उपरि वृष्टो मेघ अधोनदीपूरदर्शनादित्यनुमाने । (६) तुलना—“उदगतो नभश्चन्द्रो जलचन्द्रो-
 दयदर्शनात्, आसीत्पूर्वमस्मिन् देशे वृष्टिः उत्तरत्र तथाविधवारिपूरविलोकनात्, भविष्यति वा वारि-
 वाहवृष्टिः तादृग्वारिवाहविभावनात्, उद्देष्ट्यति रोहिणी कृतिकोदयात्, उद्देष्ट्यति श्वः सविता अद्यत-
 नादित्योदयदर्शनात्, उदगुः मुहूर्त्तात्पूर्वं पूर्वाफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनीनामुदयोपलब्धेः इत्यादि मानानाम-
 नेकेषां देशकालोभयेभ्यो विप्रकृष्टानां कार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरहेतुविशेषाणां देशकालोभयैः क्वापि
 व्याप्त्यनुपपत्तेरहेतुत्वप्राप्तेः ।”—हेतुबिड० पृ० ४ B (७) तुलना—“इतोऽपि अविनाभावसम्बन्ध-
 ग्रहणानुपपत्तिः—किं सामान्ययो सम्बन्धावधारणम्, आहो स्वलक्षणयो, सामान्यस्वलक्षणयोर्वा ?”—
 तत्त्वोप० पृ० ६५, ६३ । “तथाहि—व्याप्तिर्भवन्ती किं साधनसाध्यव्यक्तचोर्बोभोति, उताहो साधनत्वसाध्य-
 त्वजात्योर्वा, आहोस्वित् साधनवत्साध्यवतो, किं वा साधनत्ववत्साध्यत्ववतोः, उत साधनवत्त्वसाध्यव-
 त्वयो इति पक्षपञ्चतयी ”—हेतुबिड० पृ० ४ A । “तथाहि—किं व्यक्तचोरथवा जात्योस्तद्वतोर्वा
 विशेषयो । व्याप्तिस्त्वयेष्यते किं वा साध्यसाधनवत्त्वयो । सा न व्यक्त्योस्तदानन्त्यान्न जात्योस्तद-
 संभवात् । न तद्वतोरुक्तदोषान्न चतुर्थोऽनिरूपणात् ।”—चित्सु० पृ० २३३ । (८) पर्वत-महानसादिदेशम्
 अतीतवर्तमानादिकालञ्चानपेक्ष्य अग्न्यादिविशेषमात्रे । तुलना—“यद्यनवच्छिन्नैः ; तदा सिद्धसाध्यतैव
 देशकालानवच्छिन्नानां वृद्ध्यादिविशेषाणामतिप्रतीतत्वात् ।”—स्या० २० पृ० ५०५ । (९) तुलना—
 “किं चानुमानं प्रमाणमुपेत्योक्तं वस्तुतस्तु न तन्मानमित्याह—विशेष इति । विशेषेऽनुगमाभावः सामान्यं
 सिद्धसाध्यता । इत्यादिदोषदुष्टत्वान्न च नोऽनुमितिः प्रमां ॥—व्यक्त्योर्वा व्याप्तिः, जात्योर्वा,
 तदाक्रान्तविशेषयोर्वा, धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोर्वा ? नाद्य, सर्वोपसंहारासिद्धे । न द्वितीय, तयो स्वरूप-
 भेदात् धर्मभेदाच्च । न तृतीय, उक्तदोषात् । न चतुर्थ, औपाधिकधर्मस्य स्वरूपातिरिक्तस्यानि-
 रूपणात् ।”—बृहदा० वा० पृ० १४०१ । न्यायकुमु० पृ० ६९ टि० ५ ।

1—स्वरूपासम्भ-श्र० । 2 व्याप्तिसम्ब-व० । 3 ‘उत विशेषाणां विशेषैः’ नास्ति व० ।

4 नित्यविभुत्वा-व० । 5—पक्षे देश-आ० ।

न्यस्य पर्वतस्थेन अग्निविशेषेणाऽनुगमोऽस्ति, पर्वतस्थस्य वा महानसस्थेन । नापि विशेष-
पाणां विशेषैर्नियमः, स हि दृष्टानां दृष्टैः, अदृष्टानामदृष्टैः, दृष्टानां वा अदृष्टैः स्यात् ?
यदि दृष्टानां दृष्टैः, तदा सिद्धसाधनम्, अपूर्वव्यक्तिदर्शने च अनुमानानुपपत्तिः । अथ
अदृष्टानामदृष्टैः, तत्रापि सम्बन्धग्रहणाभावादनुगमाभावाच्च कथमनुमानम् ? नापि दृष्टा-
नामदृष्टैः, पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् ।

5

किञ्च, अविनाभावः सम्बन्धः, स च सम्बन्धिग्रहणपूर्वकः, सम्बन्धिनौ च द्वौ द्वौ
विशेषौ, अतः कथं सर्वोपसंहारेण व्याप्तिर्गृहीतुं शक्यौ ?

किञ्च, अयमविनाभावशब्दः साध्याभावे साधनाभावं वदतीति व्यतिरेकमात्रवचनः,
न सम्बन्धवधनः ।

किञ्च, 'अग्न्यभावे धूमो नोपपद्यते' इति धूमानुपपत्तेः अग्न्यभावो विशेषणम् ।
सः पारमार्थिकः, अपारमार्थिको वा स्यात् । पारमार्थिकत्वे अविद्यमानत्वात् धूमस्य
न तदाश्रिता व्याप्तिर्गृहीतुं शक्या, नहि अगृह्यमाणे आश्रये^१ तदाश्रितं गृहीतुं शक्यमति-
प्रसङ्गात् । अपारमार्थिकत्वे तु उपाधेः^२ तदुपहितार्थां धूमानुपपत्तेरपि § अपारमार्थिकत्वं
स्यात्, तथा चाऽनुमानस्यापि § अपारमार्थिकत्वमेव आयातम् । अथैवमुच्यते—अग्न्य-
भावश्चेद् धूमसद्भावस्यानुपपत्तिः, अग्न्यभावस्य धूमाभावेन व्याप्तत्वात्; तदप्यनुप-
पन्नम्, विद्यमाना गृहीता च व्याप्तिः अनुमानाङ्गम् न प्रसज्यमाना, तस्यैः सत्त्वे-
नाप्यनिश्चितत्वात् । संभावनाज्ञानं चैतत्^३, न च तद् वस्तुपरिच्छेदकम् यथा 'भूमिश्चे-
न्नाभविष्यद् अपतिष्यन् पर्वताः' इति ।

10

16

किञ्च, एकस्य कस्यचिदग्नेरभावे धूमो नोपपद्यते, सर्वस्य वा ? न तावदेकस्य;
अस्याभावेऽपि अग्न्यन्तरे धूमसद्भावस्योपपद्यमानत्वात् । नापि सर्वस्य, उपहितग्रहणस्य
उपाधिग्रहणमन्तरेणाऽसम्भवात् । धूमानुपपत्तेश्च अशेषाग्न्यभाव एवोपाधिः, न चासौ

20

(१) प्रत्यक्षसिद्धं प्रत्यक्षमिदस्य अविनाभावे सिद्धेऽपि न किञ्चित्फलम्, साध्य-साधनयो
प्रत्यक्षत्वात्, तथा च नानुमानप्रामाण्यमिति भावः । (२) अपूर्वव्यक्ती अविनाभावग्रहणाभावात् नानु-
माप्रवृत्तिः । (३) अप्रत्यक्षेण सह अविनाभावग्रहणासम्भवात्, सम्भवेऽपि अनुगमाभावः । (४) अपि तु
यौ द्वौ सम्बन्धिनौ महानसीयधूमाग्नी प्रत्यक्षविषयो स्याताम् तयोरेव सम्बन्धो गृहीतः स्यात् न सकलसा-
ध्यसाधनव्यक्तीनाम् । (५) अग्न्यभावस्येति शेष—आ० टि० । (६) धूमाश्रिता । (७) धूमलक्षणे ।
(८) व्याप्तिस्वरूपम् । (९) अग्न्यभावरूपविशेषणम् । (१०) अग्न्यभावविशिष्टाया । (११) नना-
व्यमाना । (१२) संभाव्यमानाया व्याप्ते सत्त्वमपि अनिश्चितमेव । (१३) 'अग्न्यभावश्चेत् न्यान्
धूमसद्भावस्यानुपपत्तिः न्यात्' इत्याकारकं पूर्वोक्तं ज्ञानम् । (१४) कस्यचिदेकस्य अग्नेरभावेपि
'अशेषाग्न्यभावविशिष्टो धूमाभावः' इत्याकारकविशिष्टग्रहणस्य अनुपपत्तेरिति भावः । (१५) विशिष्ट-
आ० टि० । (१६) अशेषाग्न्यभावरूपविशेषणम् ।

1-पत्ते ध्र० । 2 'अथ' नास्ति आ० । 3 स्वाधये ध्र० । 4 उपाधि. ध्र०, व० । 5-हित-
त्वात् ध्र०-३० । § एतदन्तर्गतं पाठो नास्ति आ० । 6-मापिकत्वं स्यात् ध्र० । 7-पत्ते ध्र० ।

सर्वाग्निष्वगृहीतेषु ग्रहीतुं शक्यते, अभावग्रहणस्य प्रतियोग्याश्रयग्रहणसव्यपेक्षत्वात् ।

अपि^२ च कचिदग्न्यैभावाभावेऽपि^१ धूमाभावे धूमसद्भावस्य विरोधो दृष्टः, अतो नाग्न्यभावो धूमभावविरोधस्य उपाधिः, किन्तु धूमाभाव एव । अतो न व्याप्तिर्विचार्यमाणा घटते, तत्कथं तद्ग्राहिणः तर्कस्य तत्प्रभवानुमानस्य वा प्रामाण्यम् ? अस्तु
 5 वा व्याप्तिः, तथापि अविनाभावे सत्यपि^३ न धूमाद् वह्निपैङ्गल्यमनुमीयते वह्नेरेव धूमेन अनुमीयमानत्वात् । तथा नियतत्वाविशेषेऽपि धूम एव गमको न तद्रताः श्यामत्वादय इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘व्याप्तिस्वरूपस्य’ इत्यादि, तदसमीचनम्, तत्प्रतिविधानपुरस्सरं यतः स्वरूपप्रयुक्तस्याऽव्यभिचारस्य व्याप्तित्वप्रतिज्ञानात् कथं तस्याः
 10 तर्कस्य पृथक् प्रामाण्य- स्वरूपासंभवः ? स्वरूपं हि साध्यसाधनयोः स्वधर्मकलापकलितम् व्यवस्थापनम्— अग्नित्वं धूमत्वञ्च, तद्धि अन्यतो देशकालाकारादेर्व्यावर्त्य प्रकर्षेण सम्बन्धम् आत्मन्येव योजयति । ‘मृदधीनामेव व्याप्तिं बुद्ध्यस्व बुद्ध्यस्व’ इत्यात्म- सम्बन्धित्वेनैव व्याप्तिं व्यवस्थापयत् स्वप्रयुक्तामेव व्याप्तिं बोद्धारं बोधयति ।

यदप्युक्तम्—देशतः कालतो वाऽविनाभावो न संभवति’ इति; तदप्येतेन प्रत्युक्तम्;
 15 तद्वतः तद्वता अविनाभावस्य निर्वाधबोधाधिरूढप्रतिभासत्वात् । अव्यभिचारिणा हि

(१) यस्याभाव क्रियते स प्रतियोगी यथा अशेषाग्न्यभावे कर्तव्ये अशेषाग्नि प्रतियोगी, यस्मिन् अभाव क्रियते स आश्रय, यथा त्रिकाले त्रिलोके च अशेषाग्न्यभावे प्रस्तुते कालत्रय त्रिलो- कश्च आश्रय । “गृहीत्वा वस्तुसद्भाव स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानस नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपे क्षया”—[मी० श्लो० अभा० श्लो० २७] इत्यभिधानात् । (२) तुलना—“अपि च यत्सद्भाव एव यस्य निवृत्ति तेनैव तस्य विरोध, तदिह धूमाभाव एव सति धूमस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति धूमाभा- वेनैव अस्य विरोधो नत्वग्न्यभावेन । केवलाङ्गाराद्यवस्थायाम् अग्न्यभावाभावेऽपि धूमनिवृत्ते प्रतीय- मानत्वात् ।”—स्या० २० पृ० ५०५ । (३) अङ्गारावस्थापन्नाग्निमन्निर्धूमप्रदेशे अग्न्यभावाभावेऽपि अग्निसद्भावे सत्यपि । (४) यदि हि अग्न्यभाव धूमाभावस्य उपाधि स्यात् तदा ‘उपाध्यपाये उपाधिमतोऽभावात्’ इति न्यायेन अङ्गारावस्थाग्निमत्प्रदेशे अग्न्यभावस्य अभावो विद्यते अतस्तत्र धूमाभावस्यापि अभाव प्राप्नोति, न च तत्र धूमाभावस्याभाव धूमसद्भावरूप समस्ति । अत नाग्न्यभाव धूमाभावस्य विशेषणम् अपि तु धूमनिवृत्तिरेव । (५) तर्कगृहीतव्याप्तिवलोद्भूत । (६) तथा तेन अविनाभावप्रकारेण सम्बद्धत्वे समानेऽपि । (७) पृ० ४२० प० १ । (८) तुलना— “अविनाभावस्य साध्याव्यभिचरितत्वस्य”—प्रमाणवा० मनोरथ० ३।१ । “स्वरूपप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्य व्याप्तित्वप्रतिज्ञानात्”—स्या० २० पृ० ५०६ । जैनतर्कभा० पृ० १० । (९) धूमत्वमग्नित्वञ्च । (१०) अग्नित्वधूमत्वप्रयुक्तामेव । (११) पृ० ४२० प० २ । (१२) सामान्यविशेषवतो धूमादे—आ० टि० । (१३) सामान्यविशेषवता अग्न्यादिना—आ० टि० । तुलना—“धूमो हि यत्र यत्रेति सामान्येनैव गृह्यते । न पुन पर्वतेऽरण्ये गृहे वेत्येवमिष्यते ।”—न्यायमं० पृ० १११ । “देशकाली परिपत्य स्वरूपमाश्रयं धूमादेरग्न्यादिना सहाविनाभावस्य निर्वाधबोधाधिरूढत्वात् ।”—स्या० २० पृ० ५०६ ।

व्याप्तिः । न च §देशकालयोरव्यभिचारित्वम्, विवक्षितः देशकालयोरभावेऽपि धूमादे-
रुपलम्भात् ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘कस्य केन व्याप्तिः’ इति; तत्र यस्य येन अव्यभिचारः तस्य
तेन व्याप्तिः, सामान्यविशेषवतश्च धूमादेः सामान्यविशेषवताऽग्न्यादिनाऽव्यभिचारात्
तस्य तेनैव व्याप्तिः, अतश्च उक्तदोषानवकाशः । गम्य हि व्यापकम्, गमकं व्याप्यम् । 5
न च केवलौ सामान्यविशेषौ गम्यगमकरूपतया अनुभूयेते, जात्यन्तररूपस्यैव
उभयात्मनः तद्वृत्तयोरवभासनात् ।

यदप्यभिहितम्—‘अविनाभावः सम्बन्धः, स च सम्बन्धिग्रहणपूर्वकः’
इत्यादि, तदप्यनेनैव प्रत्याख्यातम्, सामान्योपलक्षितविशेषयोर्व्याप्ते सर्वोपसहारेणैव
सम्भवात् । नहि तत्र आनन्त्यादिदोषोऽवकाशः लभते । 10

यच्चोच्यते^{१०}—अविनाभावशब्दो व्यतिरेकमात्रवचनो न सम्बन्धवचनः,
तदप्युक्तिमात्रम्, यतोऽविनाभावशब्दो न व्यतिरेकमात्रे पर्यवस्यति घटाद्यभावेऽपि
तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, किन्तु नियमे । स च नियमः तथोपपत्ति-अन्यथानुपपत्तिप्रकाराभ्यां
व्यवस्थितः, अतः तावुभावपि अविनाभावशब्देन उच्येते, ‘यत्र यत्र धूमः तत्र तत्राग्निः,
यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति’ इति । ननु ‘यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति’ 15
इत्येतत् कुतोऽवगम्यते इति चेत् ? अग्न्यभावे धूमस्य नियमेन अप्रतीयमानत्वात्
तत्सद्भावनियत एवाऽसौ, अन्यथा यथा धूमाभावेऽपि क्वचिदग्निरुपलभ्यते तथा

(१) तुलना—‘यो यथा नियतो येन यादृशेन यथाविधौ । स तथा तादृशस्यैव तादृशोऽन्यत्र
बोधकः ॥’—न्याय० मा० पृ० ५७ । (२) पृ० ४२० प० ६ । (३) तुलना—‘व्याप्यस्य गमकत्वञ्च
व्यापक गम्यमिष्यते । यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ॥ स व्याप्यो व्यापकस्तस्य
समो वाऽभ्यधिकोऽपि वा । तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे व्यापकस्तस्य गृह्यते ॥ न ह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्य-
व्यापकता तयोः ।’—मी० श्लो० अनु० श्लो० ४-६ । (४) सर्वथा सामान्यविशेषाभ्यां विलक्षणजा-
तिकस्य कथञ्चिदुभयरूपस्य इत्यर्थः । (५) गम्यगमकरूपतया । (६) पृ० ४२१ प० ६ । (७)
धूमत्वाग्नित्वविशिष्टधूमाग्निरव्यक्त्यो । “तुलना—‘सामान्यवतोरविनाभावग्रहणाभ्युपगमान् । यद्यपि
अग्निविशेषा धूमविशेषाश्चानन्त्येनावस्थिता तथापि तेष्ववस्थितमग्नित्वं धूमत्वञ्च सामान्यमुपग्राह-
कमस्तीति तदुपग्राहकवशात् भूयोदर्शनवलादग्निधूमयोर्देशादिव्यभिचारेऽप्यव्यभिचारग्रहणम् ”—प्रश०
व्यो० पृ० ५७० । प्रश० कन्द० पृ० २१० । (८) यावान् कश्चिद्धूमः स कालान्तरे देशान्तरे च
अग्निजन्यैव अग्निरजन्मा कदापि न भवतीत्येव प्रकारेण । तुलना—‘सर्वोपसहारवती व्याप्तिः’—तर्कभा०
मी० पृ० १९ । (९) अननुगमदेशादिव्यभिचारादयः । (१०) पृ० ४२१ प० ८ । (११) अभाव-
सामान्ये । (१२) तुलना—‘अविनाभाव एव हि नियमः, माध्यं विना न भवतीति वृत्त्वा ।’—
प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ७० । (१३) तुलना—‘हेतोर्न्ययोपपत्त्या वा न्याययोगोऽन्यथापि वा ।
द्विविधोऽन्यतरेणापि माध्यसिद्धिर्भवेदिति ।’—न्यायवा० श्लो० १७ । पगीक्षामु० ३।१५ । प्रमाणनय०
३।२८ । प्रमाणमी० २।१।४ । (१४) अग्निसद्भावः । (१५) धूमस्य अग्निसद्भावनिमित्तत्वाभावे,
अग्नेर्वा धूमसद्भावनिमित्तत्वे । (१६) तत्प्रायोगोल्लासः ।

अग्न्यभावे धूमोऽपि कचिदुपलभ्येत । यस्य येन विना नानुपपत्तिर्न स तेन नियतः यथा धूमाभावेऽप्युपपद्यमानोऽग्निर्न धूमेन नियतः, अग्निना विनाऽनुपपत्तिश्च धूमस्य, तस्मादसौ तन्नियत इति ।

यदप्युक्तम्—‘अग्न्यभावस्य पारमार्थिकत्वे धूमस्याविद्यमानत्वान्न तदाश्रिता व्याप्ति-
5 ग्रहीतुं शक्या’ इति, तदप्यसमीचीनम्, यतो यत्रैव देशे काले वा वास्तवोऽग्न्यभावः तत्रैव धूमस्य अविद्यमानत्वं न सर्वत्रेति कथं तदाश्रिता व्याप्तिः प्रत्येतुमशक्या ?

यदपि—‘एकस्याग्नेरभावे धूमो नोपपद्यते सर्वस्य वा’ इत्याद्युक्तम्; तदप्युक्तम्,
यतो व्याप्तिः सर्वाक्षेपेण प्रतीयते ‘यः कश्चिद् धूमः स सर्वोऽग्न्यभावेऽनुपपन्नः’ इति,
न पुनः एकैकधर्म्युल्लेखेन ‘पर्वते गृहे अरण्ये वा धूमोऽग्न्यभावेऽनुपपन्नः’ इति । तथा
10 तत्प्रतिपत्तौ अनन्तेनापि कालेन व्याप्तिप्रतिपत्तिर्न स्यात् धर्मिणामानन्त्यात् । अनुमान-
वैफल्यप्रसङ्गाच्च, अग्निधूमवतामशेषाणां धर्मिणां व्याप्तिग्रहणकाल एव गृहीतत्वात् ।

न च सर्वाग्निष्वगृहीतेषु धूमानुपपत्तेर्विशेषणभूतः तदभावो ग्रहीतुमशक्य
इत्यभिधातव्यम्; यतः तदभावः तदन्यदेशादिस्वभावः, भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य,
तुच्छस्वभावाऽभावस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । स चाखिलाग्निविविक्तो देशादिः प्रत्य-
15 क्षत एव प्रतीयते । व्यवहार एव हि प्रतियोगिग्रहणसव्यपेक्षः न स्वरूपप्रतिपत्तिः,
कथमन्यथा घटादेरपि प्रतिपत्तिः स्यात् तत्स्वरूपस्यापि त्रैलोक्यविलक्षणतया त्रैलोक्या-
प्रतिपत्तावप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ?

यच्च—‘अग्न्यभावाभावेऽपि कचिद् धूमाभावे धूमसद्भावस्य विरोधो दृष्टः’ इत्याद्य-
भिहितम्; तदप्यभिधानमात्रम्; अग्न्यभावे सन्ति धूमसद्भावस्य नियमेन निवर्तमानत्वात्
20 तद्विरोधे^{१५} स्वाभावस्येव अग्न्यभावस्यापि निमित्तात्वोपपत्तेः । यद्वै यस्मिन् सति नियमेन
निवर्तते तत्तद्विरोधनिमित्तम् यथा उष्णस्पर्शसद्भावे शीतस्पर्शः, नियमेन निवर्तते
चाग्न्यभावे धूमसद्भावः, तस्माद् धूमविरोधस्यासौ^{१६} निमित्तमिति । ननु अग्न्यभावे

(१) पृ० ४२१ प० ११ । (२) महाह्लादादौ । (३) धूमाश्रिता । (४) पृ० ४२१ प० ११ ।
(५) तुलना—“तत्र सर्वस्येति ब्रूम, यतो धूमानुपपत्तिः सर्वाक्षेपेण प्रतीयते यावान् कश्चिद् धूमः स
सर्वः सर्वस्याग्नेरभावेऽनुपपन्नः”—स्या० २० पृ० ५०६ । (६) प्रतिनियतधर्मव्यक्तिनिर्देशेन व्याप्ति-
प्रतीतौ आनन्त्य बाधकम् तदाह तथेति । (७) अग्न्यभाव—आ० टि० । (८) अग्न्यभाव—आ० टि० ।
तुलना—“यतोऽग्न्यभावः तदन्यदेशादिस्वभावः भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य ।”—स्या० २० पृ० ५०७ ।
(९) तस्माद्विवक्षितवस्तुनो वल्लेरन्यदेशः पर्वतादिस्तद्ग्रहणस्वभाव इति—आ० टि० । (१०) महाह्ला-
दादि । (११) अत्र घटाभावः अत्र अग्न्यभावः इति व्यवहारः । (१२) स्वरूपप्रतिपत्तिरपि यदि
प्रतियोगिग्रहणापेक्षा स्यात्तदा । (१३) घटस्वरूपस्यापि । (१४) पृ० ४२२ प० २ । (१५) धूमविरोधे ।
(१६) धूमाभावस्येव । (१७) तुलना—“तस्मात् यत्सद्भावे यस्य नियमेन निवृत्तिः तेन तद्विरुद्धमेव,
अग्न्यभावे च सति धूमस्य नियमेन निवर्तमानत्वात् धूमाभावेनेव तेनापि तस्य विरोधः । तथाहि
यस्मिन् सति यन्नियमेन निवर्तते”—स्या० २० पृ० ५०७ । (१८) अग्न्यभाव—आ० टि० ।

1-धर्मोत्पत्ते-ब० । 2 ग्रहीतुं शक्य -ब० । 3-क्ष एव ब० । 4 तद्विरोधिस्वभावस्येव अन्य-
सभावस्या-श्र० । 5-वस्यैव ब० ।

धूमस्य नियमेन निवर्त्तमानत्वमसिद्धम्, गोपालघटिकादौ तद्भावोऽपि तत्सद्भावप्रतीतेः, इत्यप्यसत्, तत्रापि तत्सद्भाव एव तद्भावसंभवात् । धूमस्य हि भावः आत्मलाभः, स च अग्नौ सत्येव संवृत्तः, तत्कथं तत्र अग्न्यभावे धूमसद्भावाशङ्कापि ? तर्हि पर्वतादा-
विव गोपालघटिकादावपि धूमोऽग्निं गमयेत्, इत्यप्युक्तम्, पर्वतादिधूमादस्य वैल-
क्षण्यात् । वह्निसमानसमयसत्ताको हि पर्वतादिधूमो वहलपताकायमानस्वरूपोऽनुभूयते, 5
न चायं तथा, अतो नास्य अग्न्यनुमापकत्वम् ।

यदप्युक्तम्—‘अविनाभावे सत्यपि न धूमात् पैङ्गल्यमनुमीयते’ इत्यादि; तदप्य-
सङ्गतम्, यतो व्याप्त्यनुसारेण अनुमानं विधीयते, व्याप्तिश्च अग्नित्व-धूमत्वद्वारेणैवा-
वसीयते न पैङ्गल्यादिधर्मद्वारेण, तेषामानन्त्यात् व्यभिचाराच्च । पैङ्गल्यं हि हरितालकाञ्च-
नादौ व्यभिचरदुपलभ्यते, भासुरत्वं सूर्य-तारका-तडिदादौ, द्रव्यत्वं नवस्वपि द्रव्येषु, 10
ऊर्ध्वगतित्वं वात्यादौ, इति अग्निगतानां धर्माणां व्यभिचारः । तथा धूमगतानामपि,
तथाहि—श्यामत्वं नीलाञ्जनादौ, कटुकत्वं त्रिकटुकादौ, अक्षिविकारकारित्वं कटुतैलादौ,
कण्ठग्राहित्वम् अपक्वजम्बूफलादौ, ऊर्ध्वगतित्वं वाष्पादौ साधारणं दृश्यते । अतो येन
एकेनैव रूपेण त्रैलोक्योदरवर्त्तिन्यो वह्निव्यक्तयो धूमव्यक्तयः तद्धर्माश्च संगृह्यन्ते तदेव
रूपं व्याप्तिं नियमेन व्यवस्थापयति, तच्च अग्नित्वधूमत्वे मुक्त्वा नान्यद् भवितुमर्हति । 15
न खलु यथा वैस्त्वन्तरसाधारणाः पैङ्गल्यादयः तथा अग्नित्व-धूमत्वे । तद्वाचके चोच्चरिते
शब्दे प्रतिपन्ना त्रैलोक्यविलक्षणः स्वधर्मकलापकलितोऽग्निः धूमश्चार्थः संगृह्यते इति सिद्धा
तद्द्वारेण व्याप्तिः साध्यसाधनयोः ।

ननु यदि अनर्थोः वस्तुतो व्याप्तिरस्ति तर्हि प्रथमदर्शनकाले कस्मान्नोल्लिखतीति
चेत् ? ग्राहकाभावात् । यत्काले यद्ग्राहक नास्ति तत्काले तन्न प्रतिभासते यथा रूपद- 20
र्शनकाले रसः, अग्निधूमयोः प्रथमदर्शनकाले नास्ति च व्याप्तिग्राहकं ज्ञानमिति ।

(१) इन्द्रजालघटादौ । “गोपालघटिकादिषु”—प्रश० व्यो० पृ० ५७१ । स्या० २० पृ०
५०७ । (२) अग्न्यभावेऽपि धूमसद्भावप्रतीते । (३) अग्निसद्भाव एव । (४) इन्द्रजाल-
घटादौ । (५) गोपालघटिकागतधूमस्य । तुलना—“पर्वतादिधूमादस्य वैलक्षण्यात् । वह्निसमानसमय-
सत्ताको हि पर्वतादिधूमो वहल पताकायमानस्वरूपोऽनुभूयते ”—स्या० २० पृ० ५०७ । (६) पृ० ४२२
पृ० ५ । (७) तुलना—“यतो व्याप्त्यनुसारेणानुमानं विधीयते, व्याप्तिश्चाग्नित्वधूमत्वद्वारेणैवावसीयते”—
स्या० २० पृ० ५०७ । (८) वात्या—वातूल ‘ववण्डर आधी’ इति भाषायाम् । (९) तयागा वटूना
मुण्डीमरीचपिप्पलीना समाहारं त्रिकटुकम् “विश्वोपकुल्या मन्त्रि त्रयं त्रिकटुं व्यथ्यते । वटुत्रयं न
त्रिकटुं श्रूयते व्योष उच्यते ॥”—भाव प्र० ५।६०। (१०) तन्निान्मुवर्णादयो वम्बन्तम् । (११)
अग्निधूमप्रतिपादके । (१२) अग्नित्वधूमत्वद्वारेण । (१३) अग्निधूमयोः ।

1—भावे तत्त्व—प्र०, व० । 2 धूमस्य श—प्र० । 3—धूमस्य वै—प्र० । 4 नीलोत्पलाञ्जनादौ
व० । 5 एकेन स्वरूपेण व० । 6 तदेकं रु—प्र० । 7 अग्निधूमत्वे प्र० । 8 निदानद्वारेण व० ।
9 नास्ति व्या—प्र० । 10—क तर्कितं ज्ञानमिति व० ।

विवृतिः—नहि^१ प्रत्यक्षं 'यावान् कश्चिद्धूमः कालान्तरे देशान्तरे च पावक-
स्यैव कार्यं नार्थान्तरस्य' इति इयतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं सन्निहितविषयबलोत्पत्ते-
रविचारकत्वात् । नाप्यनुमानान्तरम्; सर्वत्राऽविशेषात् । नहि साकल्येन लिङ्गस्य
लिङ्गिना व्याप्तेरसिद्धौ कश्चित् किञ्चिदनुमानं नाम । "तन्नै अप्रत्यक्षम् अनुमानव्य-
तिरिक्तं प्रमाणम्" [ ] इत्ययुक्तम्; लिङ्गप्रतिपत्तेः प्रमाणान्तरत्वात् ।

5

लिङ्गं हि साध्येन साधनस्य अविनाभावोऽभिधीयते, तस्मिन् सत्येव लिङ्गस्य
लिङ्गत्योपपत्तेः । तस्य प्रतिपत्तिः किं प्रत्यक्षात्, अनुमानतो वा स्यात् ? प्रत्यक्षाच्चेत्,
किम् अस्मदादिसम्बन्धिनः, योगिसम्बन्धिनो वा ? प्रथमपक्षे किं स्वसंवेदनात्, इन्द्रि-
यजात्, मानसाद्वा ततोऽसौ^२ प्रतीयेत ? न तावत् स्वसंवेदनात्, तस्य स्वरूपमात्रविष-
यतया बहिरर्थवार्त्तानभिज्ञत्वात् । इन्द्रियमनःप्रभवादपि प्रत्यक्षात् सविकल्पात्, 10
निर्विकल्पाद्वा अविनाभावः प्रतीयेत ? तत्राद्यविकल्पोऽनुपपन्नः, सविकल्पकप्रत्यक्षस्य
सौगतैः प्रामाण्यानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमेऽपि न तत्तत्र समर्थम्, इत्याह—'न प्रत्यक्षम्'
इत्यादि । प्रत्यक्षं सौगतयौगकल्पित मानसेन्द्रियलक्षणम् तत्र 'यावान् कश्चिद् धूमः
कालान्तरे देशान्तरे च पावकस्यैव कार्यं नार्थान्तरस्य' इति इयतो व्यापारान्
कर्तुं समर्थम् । कुत एतत् ? सन्निहितविषयबलोत्पत्तेः । सन्निहितः अविप्रकृष्ट- 15
देशकालो यो विषयः अग्निधूमादिः साध्यसाधनव्यक्तिलक्षणः तस्य बल सामर्थ्यं तेन
उत्पत्तेः । एतेन निर्विकल्पकमपि न तत् तर्तः तत्र समर्थमिति प्रतिपत्तव्यम् । अत्रैव
हेत्वन्तरमाह—अविचारकत्वात् इति । न विद्यते विचार 'यावान् कश्चिद् धूमः स
सर्वोऽग्नेरेव कार्यं नार्थान्तरस्य' इति परामर्शो यस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तस्य भावान्
तर्त्तवान् । चशब्दोऽत्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । कथमस्याऽविचारकत्वमिति चेत् ? 20

व्याप्तिनिर्णय इति चेत्, सोय परस्परश्रयदोषः । तन्नानुमानमपि न्याप्तिग्राहकमिति तद्ग्राहक प्रमा-
णान्तर तर्कार्थम् आज्ञास पारमार्थिक न मिथ्याविकल्पात्मकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा अनुमानप्रामा-
ण्यायोगात् ।—लघी० ता० पृ० ३० ।

(१) तुलना—'यदाह नहीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थमिति ।'—प्रमाणवा० स्ववृ० टी०
१।४१ । "न हि कस्यचित् साकल्येन व्याप्तिज्ञान प्रत्यक्ष क्वचित् कदाचिद् भवितुमर्हति सन्निहितवि-
षयबलोत्पत्तेरविचारकत्वात् ।"—सिद्धिवि०, टी०पृ० १५६। अष्टश०, अष्टसह० पृ० ११९ । "यथाह—
न हीदमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थं सन्निहितविषयबलेनोत्पत्तेरविचारकत्वात् ।"—आ० भा० भा० मती
पृ० ७६६। न्यापवा० ता० पृ० १३७ । (२) उद्धृतमिदम्—प्रमाणम० पृ० १०१ । (३) तुलना—'सन्निहितवि-
षयबलोत्पत्तेरविचारकत्वात् ।'—सिद्धिवि० टी०
पृ० २९२ । (४) अविनाभावे । (५) अविनाभावः । (६) निर्विकल्पकप्रत्यक्षम् अविनाभावद्रष्टव्ये । (७)
प्रत्यक्षम्—आ० टि० । (८) सन्निहितविषयबलोत्पत्ते—आ० टि० । (९) व्याप्तिग्राहक—आ० टि० ।

१ इति एतौ ज० वि० । २-नुमान-टी० वि० । ३ व्याप्तिरसि-टी० वि० । ४ प्रतीयेते
ध० । ५ तत्त्वाच्च चशब्दो आ०, व० ।

हि व्याप्तिरुल्लिख्यते । अनुसन्धानञ्च सकृदेकेन सहितस्य ग्रहणे अनु पश्चाद् अपरेण सहितस्यैव ग्रहणम् । एतच्च भूयोदर्शनोऽदर्शनैरेव उत्पद्यते । अन्वयव्यतिरेकौ च प्रयोजकसन्देहंव्युदासार्थौ युक्तावेव । अनेकसहचारिदर्शने हि प्रयोजके सन्देहः—“किं धूमत्वप्रयुक्तोऽयं नियमः, किं वा तार्णत्वग्र्यामत्वादिप्रयुक्तः ?” इति । तत्र तार्णत्वादयः सम्बन्धिनो व्यभिचारिणः, श्यामत्वादयस्तु धूमापेक्षाः, इति धूमस्य अग्निसम्बन्धित्वे धूमत्वमेव प्रयोजकम् । तस्मिन् सति न कदाचिदग्नित्वं व्यभिचरतीति भूयोदृष्टान्वय-व्यतिरेकवतो विस्फारिताक्षस्य अनुपरतेन्द्रियव्यापारस्य अपरोक्षाकारतया उपजायमानत्वात् विंशिष्टदण्ड्यादिप्रत्ययवत् प्रत्यक्षमेवेदं व्याप्तिज्ञानमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘प्रत्यक्षेणैव अविनाभावः प्रतीयते’ इत्यादि;

तत्र किम् ऐन्द्रियम्, मानसं वा प्रत्यक्षं तद्ग्रहणे प्रवर्तते ? न तावद्
तत्र प्रतिविधानपुरस्सरं
व्याप्तिग्रहणार्थं तर्क-
स्यैव प्रत्यक्षप्रामाण्य-
समर्थनम्—
ऐन्द्रियम्, तद्धि येनार्थेन प्रतिनियतदेशकालादिना इन्द्रियं सम्बध्यते
तमेव अवभासयति न तु व्याप्तिम्, तस्याः सकलदेशकालकला-
परिगतार्थाक्षेपेण अवस्थितत्वात् । सौ हि गृह्यमाणा त्रैलोक्योदरव-
र्तिनाम् अतीतानागतवर्तमानाऽशेषार्थानामुपसहारेण गृह्यते । यतो व्यापनं व्याप्तिः,
सर्वासां व्याप्यव्यक्तीनां व्यापकव्यक्तीनाञ्च व्याप्यरूपतया व्यापकरूपतया च क्रोडी-
करणम् । न च तत्रैन्द्रियस्य सम्बन्धो ग्रहणसामर्थ्यं वा सम्भवति, वर्तमाने नियत-
पदार्थे तत्सम्भवात् । न च विश्वोदरवर्तिन्यो व्यक्तयः सर्वा तेन सम्बद्धा वर्तमाना वा,
तत्कथं प्रत्यक्षतस्तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः ?

किञ्च, प्रत्यक्षमात्रम्, भूयोदर्शनसहायम्, अन्वयव्यतिरेकसहकृतं वा प्रत्यक्षं
व्याप्तिग्रहणे प्रभवेत् ? न तावत् प्रत्यक्षमात्रम्, भूम्भवनवर्द्धितोत्थितमात्रस्य प्रथमाऽग्निधू-
मव्यक्तिर्दर्शनेऽपि व्याप्तिप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।

यदप्युक्तम्—‘प्रथमप्रत्यक्षेऽपि अग्निसम्बन्धित्वेनैव धूमस्य प्रतिभासनात् तद्गतो निय-
मोऽपि प्रतिभासते’ इत्यादि; तदप्यसमीक्षिताभिधानम्, यत्. पुरोदृश्यमाने नियताग्नि-

- (१) महानसाग्निना—आ० टि० । (२) धूमस्य । (३) चत्वराग्निना । (४) अनुसन्धानम् । (५) अन्वय—आ० टि० । (६) व्यतिरेक—आ० टि० । (७) तृणनिमित्तकटादिष्वपि भावान् । (८) पृ० ४२८ प० ३ । (९) तुलना—“तत्र किमैन्द्रियं मानसं वा प्रत्यक्षं व्याप्तिग्रहणे प्रवर्तते ?”—स्या० २० पृ० ५१० । (१०) तुलना—“नतावत्प्रत्यक्षम्, सन्नहितदेशवर्तमानकालवन्नुविपयनियमान् । येन हि प्रमाणेन सर्व-देशेषु च धूमादीनामग्न्यादिसम्बन्धोऽवगम्यते, तेन तेषां सम्बन्धनियमोऽवगम्यते । न च प्रत्यक्षं तत्र समर्थम् ।”—प्रका० प० पृ० ६८ । अष्टसह० पृ० ४३ । प्रमेयक० पृ० ३४६ । स्या० २० पृ० ५१० । चित्तु० पृ० २३८ । (११) सर्वोपसहारेण । (१२) व्याप्तिः । (१३) सर्वव्याप्यव्यापकव्यक्तिषु । (१४) सम्बन्ध-ग्रहणनामर्थयोः सम्भवात् । (१५) इन्द्रियेण । (१६) विश्ववर्तिन्यु व्याप्यव्यापकव्यक्तिषु । (१७) भूमिह—आ० टि० । (१८) पृ० ४२८ प० ३ । (१९) नमस्तीनूने महाननादी ।

सम्बन्धित्वेन धूमस्तत्र प्रतिभासेत, अनियताखिलाग्निसम्बन्धित्वेन वा ? प्रथमपक्षे कथं प्रथमदर्शने व्याप्तिप्रतिपत्तिः ? प्रतिनियतव्यक्तौ व्याप्तेरेवाऽसंभवात्, तस्योः सर्वाक्षेपेण पर्यवसानात् । द्वितीयपक्षे तु आस्तां प्रथमप्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षशतैरपि न व्याप्तिः प्रत्येतुं शक्या, तेषां^३ सम्बद्धवर्त्तमानार्थगोचरचारितया 'यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वोऽग्नौ^४ एव' इति सर्वाक्षेपेण अविनाभावप्रतिपत्तावसमर्थत्वात् ।

एतेन 'भूयोदर्शनसहायमाद्यप्रत्यक्षं व्याप्तिं प्रतिपद्यते' इत्ययमपि पक्षः प्रत्युक्तः ।

नाप्यन्वयव्यतिरेकसहकृतं तैत् तां प्रतिपत्तुं समर्थम्, यतः तत्सहकृतस्याप्यस्य यत्रैव स्वयं प्रवृत्तिः तत्रैव तत्प्रतिपत्तिर्घटते न पुनः 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र अग्निः, यत्र अग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति' इति सर्वाक्षेपेण, तत्र च व्याप्तिप्रतिपत्तेर्वैयर्थ्यम् ।
 10 अनुमानार्थं हिं सां इष्यते, प्रत्यक्षेण च प्रतिपत्ते साध्यसाधनव्यक्तिविशेषे किमनुमानेन ?
 अन्वयव्यतिरेकसहकृतत्वञ्चास्य स्वविषयातिक्रमेण अर्थान्तरे प्रवृत्तिः, स्वविषये प्रवर्त्तमानस्य अतिशयाधानं वा ? प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः, स्वार्थातिक्रमेण अर्थान्तरे प्रवृत्तिलक्षणसहकारित्वस्य कचिदप्यप्रतीतेः । न खलु प्रदीपसहकृतं चक्षू रसादौ प्रवर्त्तमानं प्रतीयते । स्वविषये प्रवर्त्तमानस्यातिशयाधानञ्च अध्यक्षस्य व्याप्तिविषयत्वे
 15 सिद्धे सिद्ध्येत् । तच्च^५ असिद्धम्, सम्बद्धवर्त्तमानार्थविषयत्वात्तस्य । न च तत्सहकृतस्यापीन्द्रियजाध्यक्षस्य कश्चनोत्कर्षो जायते, येन स्वविषयातिक्रमेणाप्यर्थान् गृहीयात् ।

एतेन 'भूयोदर्शनावगताऽन्वयव्यतिरेकसहकृतेन्द्रियप्रभवं प्रत्यक्षं व्याप्तिं प्रतिपद्यते' इति^६ प्रत्युक्तम् । किञ्च, 'इन्द्रियविषये विद्यमानत्वात् तत्प्रभवप्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते. स्वविषयत्वाद्वा ? न तावद् विद्यमानत्वात्; रसादेरपि चाक्षुपत्वानुषङ्गात्, व्याप्तिवद् धूमादौ
 20 तत्सत्त्वस्याप्यविशेषात् । नापि स्वविषयत्वात्, तस्याः तद्विषयत्वानुपपत्तेः । अनियतविषया हि व्याप्तिः, [तां] कथं नियतविषयमिन्द्रियप्रभवं प्रत्यक्षं प्रतिपद्येत ?

(१) तुलना—“यतः पुरोदृश्यमानाग्निसम्बन्धित्वेन धूमः प्रथमप्रत्यक्षे प्रतिभासेत, सकाग्नि सम्बन्धित्वेन वा ?”—स्या० २० पृ० ५१० । (२) व्याप्ते । (३) प्रत्यक्षाणाम् । (४) मत्तव भवति अग्न्यभावे तु कदाचिदपि न भवतीत्यध्याहार्यम् । (५) पृ० ४२८ पं० ७ । (६) प्रत्यक्षम् । (७) सहसृण अन्वयव्यतिरेकसहकृतस्यापि प्रत्यक्षस्य । (८) व्याप्तिः । (९) प्रत्यक्षविषयीकृत धूमाग्निरव्यक्तिविशेषे । (१०) व्याप्तिप्रतिपत्तिः । (११) तुलना—“अन्वयव्यतिरेकसहकृतत्वं हि प्रत्यक्षस्य स्वविषयातिक्रमेण अर्थान्तरे प्रवृत्तिः, स्वविषये प्रवर्त्तमानस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनि शयानानं वा ?”—स्या० २० पृ० ५११ । (१२) अध्यक्षस्य व्याप्तिविषयत्वम् । (१३) अन्वयव्यतिरेकसहकृतस्य । (१४) पृ० ४२८ पं० ८ । (१५) तुलना—“किञ्च, इन्द्रियविषये विद्यमानत्वात् तत्प्रभवप्रत्यक्षेण व्याप्तिः प्रतीयते, स्वविषयत्वाद्वा ?”—स्या० २० पृ० ५११ । (१६) इन्द्रियप्रभवः । (१७) यथा धूमादिषु व्याप्तिरस्ति एवमात्रादौ रसादित्वमपि—आ० टि० । (१८) व्याप्ते । (१९) प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । (२०) तुलना—“अनियतविषया हि व्याप्तिर्गति कथं नियतविषयेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षना प्रतिपद्येत”—स्या० २० पृ० ५११ ।

यदप्यभिहितम्—‘अनुसन्धानेन हि व्याप्तिरुल्लिख्यते, तच्च भूयोदर्शनादर्श-
नैरेव उत्पद्यते’ इत्यादि, तदुपपन्नमेव, उपलम्भानुपलम्भप्रभवस्यैव ज्ञानस्य अस्माभिः
व्याप्तिप्रतिपत्तौ सामर्थ्यस्य समर्थयितुमुपक्रान्तत्वात् । प्रत्यक्षरूपता तु तस्य अनुपपन्ना,
विभिन्नसामग्रीविषयत्वात् । तद्धि इन्द्रियादिसामग्रीकं सम्बद्धवर्तमानार्थविषयञ्च प्रसिद्धम्,
नचेद^१ तथा इति कथं प्रत्यक्षरूपतां प्रतिपद्येत ?

ननु सामान्यस्य व्याप्तिप्रतिपत्तौ प्रयोजकत्वात्, तस्य च इन्द्रियेण सम्बद्धत्वात्
वर्तमानत्वाच्च कथं व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षम् ? इत्यप्यविचारितरमणीयम्, यतः किं
सामान्यस्य सामान्येन व्याप्तिः, उत तदुपलक्षितविशेषाणां तदुपलक्षितविशेषैः ? तत्र
आद्यपक्षे न किञ्चिद् व्याप्तिप्रतिपत्तिप्रयोजनम् सामान्ये सिद्धसाधनतोऽनुमानवैफल्य-
प्रसङ्गात् । तदुपलक्षितविशेषाणां तु आनन्त्यात् कथं सम्बद्धवर्तमानता यतो व्याप्तिज्ञानस्य
प्रत्यक्षता स्यात् ?

एतेन ‘भूयोदृष्टान्वय’ इत्यादि^२ प्रत्युक्तम्, विशिष्टदण्ड्यादिप्रत्ययस्य हि सम्बद्ध-
वर्तमानार्थगोचरचारितया प्रत्यक्षता युक्ता, न तु व्याप्तिज्ञानस्य तद्विपर्ययात् इत्यसकृ-
दावेदितम् । अथ अस्य अप्रत्यक्षत्वे कथम् ‘इन्द्रियापेक्षा’ इत्युच्यते ? ‘तत्कारणकारण-
त्वात्’ इति ब्रूमः । व्याप्तिज्ञानस्य हि कारणं प्रत्यक्षानुपलम्भौ तयोश्च इन्द्रियमिति । तत्र
इन्द्रियप्रभवं प्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपत्तौ समर्थम् ।

नापि मानसम्, मनसो बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरर्थे प्रवृत्त्यभावात् । “अथ तत्र

(१) पृ० ४२८ प० १० । (२) अनुसन्धानम् । (३) तर्कस्य—आ० टि० । (४) जने ।
(५) उपलम्भानुपलम्भजस्य तर्कस्य । (६) प्रत्यक्षम् । (७) तर्कस्य ज्ञानम् । (८) धूमत्वस्य
अग्नित्वस्य च । (९) सयुक्तसमवायसम्बन्धसद्भावात्, चक्षुःसयुक्ते अग्नी धूमे च अग्नित्वस्य धूमत्वस्य
च समवायात् । (१०) सामान्योपलक्षितम् । (११) अग्निधूमसामान्ययो महानमादावेव प्रत्यक्षमिद-
त्वात् । (१२) विशेषस्यैव साधनीयत्वात्—आ० टि० । (१३) पृ० ४२९ प० ६ । (१४) सकल-
साध्यसाधनव्यक्तिविषयतया सम्बद्धवर्तमानार्थगोचरत्वाभावात् । (१५) व्याप्तिज्ञानस्य—आ० टि० ।
(१६) “तत्र केचिदाचक्षते मानसं प्रत्यक्षं प्रतिबन्धग्राहीति । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामनसमहचरितमनस-
स्य व्यावर्तमानं धूममुपलभ्य विभावमो नियतो धूम इति मनसा प्रतिपद्यते । मनस्य सर्वविषय
केन वा नाभ्युपेयते असन्निहितमप्यर्थमवधारयितुं क्षमम् । भावाभावमाहचर्यमवधारयं मनसा नियम-
ज्ञानसिद्धेरित्यत्र निर्वन्धेन ।”—न्यायम० पृ० १२१, १२३ । ‘तस्य गृहणं प्रत्यक्षानुपलम्भनहायान्मा-
नसात् प्रत्यक्षान् । धूममग्निसहचरितमिन्द्रियेणोपलम्भनगनेद्यं जलादेर्व्यावर्तमानमनुपलम्भेन ज्ञान्वा
मनसा निश्चिनोति धूमोऽग्निर व्यभिचरतीति ।’—न्यायकलि० पृ० ३ । (१७) नृणां—“प्रत्यक्ष
मानसं येषां सम्बन्धं निर्गन्गिनी । व्याप्त्या जानाति तेषां ईश्वरीन्द्रिये किम् पुनरेव ॥ यथाक्षाणि प्रवर्तन्ते
मातस तस्य वर्तते । नोऽयथाक्षादिवैधुर्यप्रमाणात् सर्वदेहिनाम् ॥”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १७९ । ‘न चानि-
तातागताना व्यक्तीना मनसा सङ्कलनमिति न्याय्यम् । मनसो बहिरर्थे स्वानन्त्ये अन्यदधिगमनादप्र-
सङ्गात् ।’—प्रश० बन्द० पृ० २१० । ‘मनस्तेषां हि विषये बाह्यान्तर्निर्देशं प्रवर्तते तदा सर्वं स्वदेहिनी
स्यादविशेषात् ।’—प्रश० पृ० ५० पृ० ६९ । बृह० पृ० ५० पृ० ९५ । न्याय० मा० पृ० ५८ । प्रमेयक० पृ०
३५१ । न्या० २० पृ० ५११ ।

वहिर्मनः” [ ] इत्यभिधानात् । व्याप्तिश्च बहिरर्थधर्मत्वाद् बहिरर्थः, यो बहिरर्थधर्मः स बहिरर्थः यथा रूपादिः, बहिरर्थधर्मश्च व्याप्तिरिति । भवत्कल्पितस्य मनसः पट्पदार्थपरीक्षायां प्रतिषेधतोऽसत्त्वाच्च कथं तद्भवं प्रत्यक्षतां प्रतीयात् । सत्त्वे वा न अणुस्वभावस्यास्यै अशेषार्थैः सकृत् सम्बन्धसंभवः, यदणुस्वभावं न तत् सकृदशेषार्थैः सम्बध्यते यथा परमाणुः, अणुस्वभावश्च भवत्कल्पितं मन इति । अथ साक्षात् मनसोऽशेषार्थैः सम्बन्धाभावेऽपि परम्परयाऽसौ भविष्यति; तथाहि—मनसा साक्षात् संयुज्यते आत्मा तेन च संयुक्ताः सर्वेऽग्न्यादयो धूमादयश्च साध्यसाधनव्यक्तिविशेषा इति; तदप्यपेशलम्; एवं सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गात्, साध्यसाधनव्यक्तिवत् सर्वार्थानां मनसा सम्बद्धसंबं (सम्बन्धसम्बन्धस) भवात् ।

10 किञ्च, असौ सम्बन्धसम्बन्धोऽपि मनसः सद्भिरेव अर्थैः स्यात् नाऽसद्भिः; तत्कथं तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः ? न चात्मनो व्यापित्वं सिद्धम्, तस्यैषट्पदार्थपरीक्षायां प्रपञ्चतः प्रतिषेधात्, तत्कथं सम्बन्धसम्बन्धगन्धोऽपि स्यात् ? अतो दृष्टान्त एव साध्यसाधनयोः भवता व्याप्तिः प्रतिपत्तव्या, तथा च अनुमानानुत्थान साध्यधर्मिणि साध्यधर्मेण हेतोर्व्याप्त्यनिश्चयात् । तन्न सौगन्तमते यौगमते वा ऐन्द्रियं मानसं वा प्रत्यक्षं व्याप्ति-
15 प्रतिपत्तोरङ्गमिति स्थितम् ।

एतेन योगिप्रत्यक्षस्यापि अविनाभावप्रतिपत्त्यङ्गत्वं प्रत्याख्यातम्; तस्याप्यविचारकतया कारणभूतप्रतिनियतसन्निहितार्थगोचरचारितया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वाविशेषात् । अस्तु वा ततः तत्प्रतिपत्तिः, तथापि—योगी^{१६} प्रत्यक्षतो व्याप्तिं

(१) तुलना—“परतन्त्र वहिर्मनः ।”—विधिवि० पृ० ११४ । लौकिकन्या० तृ० पृ० ८२ । उद्धृतमिदम्—स्या० २० पृ० ५११ । (२) योगपरिकल्पितस्य । (३) पृ० २६९ । (४) मनाभवज्ञानम् । (५) मनसः । (६) सम्बन्धः । (७) आत्मव्यापकत्वप्रयुक्तसयुक्तसयोगवशात् अणेषधूमानि व्यक्तीनां मनसा सम्बन्धकल्पने । (८) परम्परसम्बन्धः, मनसयुक्त आत्मा तेन च संयुक्ता मयैव इति । (९) तुलना—“किञ्चासौ सम्बद्धसम्बन्धोऽपि सद्भिरेवार्थैः नासद्भिरेतीतानागतं तत्कथं तत्र व्याप्तिप्रतिपत्तिः ?”—स्या० २० पृ० ५१२ । (१०) अतीतानागतदेशकालभावैरिति—आ० टि० । (११) आत्मनो व्यापित्वस्य । (१२) पृ० २६१ । (१३) तुलना—“अन्ये तु व्याप्तिग्रहणकाले प्रतिनित्ययोगिनः इवाणेषविषयपरिज्ञानमस्तीति ब्रुवते । अन्यथा हि सर्वो धूमोऽग्निं विना न भवतीति व्याप्तिममरणं न स्यात् । विवेकेन चाप्रतिभाम् समानाभिव्याहारात् यथा धान्यरागिनिप्लवाया ग्रन्थव्यक्तेरिति ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ५७० । “यस्तु मन्यते प्रज्ञाकरगुप्त योगिज्ञानं व्याप्तिज्ञानमिति ।”—सिद्धिवि० टी० पृ० १०५ B (१४) योगिप्रत्यक्षस्यापि । (१५) यावान् कश्चिद्भूतं स सर्वार्थान् जन्मा अनग्निजन्मा वा न भवतीत्येतावत् (१६) तुलना—“योगिप्रत्यक्षतो व्याप्तिमिद्विग्न्यापि दुःखं । सर्वत्रानुमितिज्ञानाभावान् सकलयोगिनः ॥ परार्थानुमिती तस्य व्यापारोऽपि न युज्यते । श्रवणं स्वप्नं व्याप्तिमज्ञानं जनान् प्रति ॥ योगिनोऽपि प्रति व्यर्थं स्वप्नार्थानुमिताविव । ममागताविव म्याभावात् सर्वत्र योगिनाम् ॥”—तत्त्वायं श्लो० पृ० १७९ । प्रमेयक० पृ० ३५१ ।

१ तत्प्रभवः व० । २ सम्बन्धमभवान् व० । सम्बद्धसम्बन्ध—आ० । ४ सम्बद्धसम्बन्ध—
५ वेता—व० ।

प्रतिपद्य स्वार्थमनुमानं विद्व्यात्, परार्थं वा ? न तावत् स्वार्थम्, सकलसाध्यसाधन-
व्यक्तिविशेषाणां प्रत्यक्षतः परिस्फुटतया प्रतिपन्नत्वेन अस्य अफलत्वात् । यत् प्रत्यक्षतः
परिस्फुटतया प्रतिपन्नम् न तत्र अनुमानं फलवत् यथा प्रत्यक्षस्वरूपे, प्रत्यक्षतः परि-
स्फुटतया प्रतिपन्नाश्च योगिनो निखिला साध्यसाधनव्यक्तिविशेषा इति । न च तथो
तत्प्रतिपन्नेष्वप्येतेषु समारोपव्यवच्छेदार्थं सफलमेवानुमानमित्यभिधातव्यम्, योगिनो 5
विधूतकल्पनाजालतया समारोपस्थैवाऽसंभवात् । अथ परार्थं योगिनोऽनुमानम्, ननु
गृहीतव्याप्तिकम्, अगृहीतव्याप्तिकं वा परं परार्थानुमानेन योगी प्रतिपादयेत् ? यदि गृहीत-
व्याप्तिकम्; कुतस्तेन गृहीता व्याप्तिः ? न तावत् स्वसंवेदनेन्द्रियमनोविज्ञानैः; तेषां
तदविषयत्वप्रतिपादनात् । नापि योगिप्रत्यक्षेण, अनुमानानर्थक्यानुपपन्नात् । अगृहीत-
व्याप्तिकस्य च प्रतिपादनानुपपत्तिः अतिप्रसङ्गात् । तत्र कुतश्चिदपि प्रत्यक्षात् साध्य- 10
साधनयोर्व्याप्तिः प्रतिपत्तुं शक्या ।

अतः सूक्तम्—‘अविकल्पधिया’ इत्यादि । न विद्यते विकल्पः स्वपरव्यव-

कारिका-विवृत्योर्व्या-
ख्यानम्—

सायो यस्याः सा चासौ धीश्च तया परोक्षया ज्ञानान्तरानुभवनिश्चया-
त्मिकया च न किञ्चित् स्वभावविषयं कार्यादिविषयं वा लिङ्गम्

अविनाभावः सम्प्रतीयत इति । तर्हि अनुमानात् तत्सम्प्रतीयते 15

इत्यत्राह—न अनुमानात् ‘लिङ्गात् लिङ्गिनि ज्ञानम्’ इत्येव लक्षणात् तत्सम्प्रतीयते;
तथाहि—प्रथमानुमानं हेतोः अविनाभावावसाये समर्थम्, अनुमानान्तरं वा ? तत्राद्य-
पक्षोऽनुपपन्नः, तदनुमानस्य असिद्धत्वात् । अत एव तत्सिद्धौ अन्योन्याश्रयः—
मिद्धे हि हेतोरविनाभावे ततस्तदुत्पत्तिसिद्धिः, तत्सिद्धौ च हेतोरविनाभावमिद्धिरिति ।
नाप्यनुमानान्तरम्; यतः तदपि प्रतिपन्नाऽविनाभावात् हेतोरुत्पद्यते, तत्प्रतिपत्तिश्च 20
तत्र प्रत्यक्षतः, अनुमानाद्वा स्यात् ? तत्राद्यपक्षे दूषणमाह—‘सर्वत्र’ इत्यादि । सर्वत्र
प्रथमानुमानवत् द्वितीयेऽप्यनुमाने अविशेषात्, ‘न प्रत्यक्षम्’ इत्यादेर्दोषस्य अभेदान् ।
अनुमानतोऽपि तत एव, अन्यतो वा तत्प्रतिपत्तिः स्यात् ? यदि तत एव, अन्योन्याश्रयः ।

(१) अनुमानस्य । (२) परिस्फुटतया । (३) योगिप्रत्यक्षज्ञानेऽपि साध्यसाधनव्यक्ति-
विशेषेषु । (४) “प्रागुक्तं योगिना तेषां तद्भावनामयम् । विधूतकल्पनाजालं न्यष्टमेवादभासने ॥”—
प्रमाणवा० २।२८१ । “सत्यस्वरूपविषयत्वेन विधूतकल्पनाजालम् अद्विष्यन्त्याच्च न्यष्टं विषयज्ञेया-
कारमेवावभासते ॥”—प्रमाणवा० मनोरथ० २।२८१ । (५) तु ज्ञानं—“तर्हि योगी परार्थानुमानेन
गृहीतव्याप्तिकम् गृहीतव्याप्तिकं वा परं प्रतिपादयेत् ।”—प्रमेयक० पृ० ३५१ । (६) तेषां प्रतिपादनेन ।
(७) दशाप्यविषयत्वम् । (८) स्वपरसाध्यसाधनयोः न्यष्टं प्रतिपादनात् । (९) नीमानुपपत्तेः ।
(१०) तेषां विषयमेव । (११) लिङ्गम्—अविनाभावः । (१२) प्रथमानुमानस्य व्याप्तिप्रमाणान्तरमप्यनु-
पपन्नत्वात् । (१३) अनुमानमिदं । (१४) अनुमानोत्पत्तिः । (१५) अविनाभावप्रतिपत्तिश्च अनुमा-
नान्तरम् । (१६) समानत्वात् । (१७) सिद्धायां हि व्याप्तिप्रतिपत्तिः अनुमानोत्पत्तिः, न च अनु-
मानानुमाने दशापि प्रतिपत्तिरिति ।

१—नर्पश्यप्रसङ्गात् प्र० । २ एतदन्तः प्र० प्रतीतिः । ‘अविकल्पधिया’ इति ज्ञानिनां प्रतिपत्तिः
नमस्ति । ३ स्वरूपस्य—प्र० । ४ ‘कार्यादिविषय’ ज्ञानं प्र० । ५ मिद्धे हेतोः—प्र० ।

अथाऽन्यतः; तदा अनवस्था—तदुत्थापकहेतावप्यनुमानान्तरात्प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । तत्र कुतश्चित् परस्य प्रतिबन्धसिद्धिः । मा भूत्, किं तथा ? इत्याह—‘नहि’ इत्यादि । न खलु साधक्येन लिङ्गस्य लिङ्गिना व्याप्तेरसिद्धौ कचिद् अनित्यत्वादौ वह्यादौ वा साध्ये व्यवहारे परमार्थे वा किञ्चित् स्वभावलिङ्गजं कार्यादिलिङ्गजं वा अनुमाननाम् ।

- ५ इदमत्र तात्पर्यम्—यथा अनुमानमन्तरेण न किञ्चित् साध्यं सिद्धयति इति तदर्थमनुमानमिष्यते तथा तल्लिङ्गलिङ्गिव्याप्तिसिद्धिमन्तरेण तदपि न सिद्धयति इति तदर्थं सौपि इष्यतामविशेषात् । ततः किं जातम् ? इत्याह—‘तन्न’ इत्यादि । यत एवं तत् तस्मात् न अप्रत्यक्षं परोक्षम् अनुमानव्यतिरिक्तं प्रमाणमस्ति किन्तु अनुमानमेव’ इत्युक्तम्, लिङ्गप्रतिपत्तेः अविनाभावप्रतिपत्तेः तर्काख्यायाः प्रमाणान्तरत्वाद् अलिङ्गजाऽ-
 १० विशदस्वभावतया प्रमाणद्वयानन्तर्भूतत्वात् । ततः सूक्तम्—‘चिन्ता प्रमाणम् अनुमानादेर्हेतुत्वात्’ इति । कीदृशं तदनुमानम् ? इत्याह—

लिङ्गात् साध्याविनाभावाभिनिबोधैकलक्षणात् ॥ १२ ॥
 लिङ्गिधीरनुमानं तत्फलं हानादिवुद्ध्यः ।

(१) अन्यानुमानोत्थापक । (२) व्याप्तिप्रतिपत्ति । (३) अनुमानमपि । (४) अनुमानसिद्धयर्थः । (५) व्याप्तिसिद्धिरपि । तुलना—“तर्कसवादसन्देहे नि शङ्कानुमति क्व ते ।”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १९५ । (६) ‘तन्नाप्रत्यक्षम्’ इत्यादि बौद्धोक्त वाक्यम् । (७) अनुमानप्रत्यक्षरूप । (८) व्याख्या—“अनुमानं प्रमाणं भवति । किम् ? लिङ्गिधी लिङ्गिन साध्यस्य धीर्ज्ञानमित्यर्थः । लिङ्गमविनाभावसम्बन्धोऽस्यास्तीति लिङ्गीति विग्रहात् । तस्योत्पत्तिकारणमाह लिङ्गात् साधनात् । साध्याविनाभावाभिनिबोधैकलक्षणात्, साध्येन इष्टाबाधितासिद्धरूपेण सह अविनाभावोऽन्यथानुपपत्तिनियम तस्य अभितो देशकालान्तरव्याप्त्या निबोधो निर्णयः स एकं प्रधान लक्षण स्वरूप यस्य तत्तथोक्त तस्माल्लिङ्गादुत्पद्यमाना लिङ्गिधीरनुमानमित्यर्थः । नन्वस्य तर्कफलत्वात्कथं प्रमाणत्वमित्याशङ्क्याह—तत्फलं हानादिवुद्ध्यः, हानं परिहार आदिशब्देन उपादानमपेक्षा च गृह्यते । तासां बुद्ध्यो विकल्पा तस्य अनुमानस्य फल भवन्ति, तत् फलहेतुत्वादननुमानं प्रमाणं प्रत्यक्षवदित्यभिप्रायः ।”—लघी० ता० पृ० ३१ । (९) “अनुमेयेन सम्बद्ध प्रसिद्धं च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥”—प्रश० भा० पृ० २०० । “उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः । तथा वैधर्म्यात् ।”—न्यायसू० १।१। ३४-३५ । “हेतुस्त्रिरूप” —न्यायप्र० पृ० १ । “पक्षधर्मस्तदशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव स । अविनाभावनियमात् हेत्वाभासास्ततोऽपरे ॥”—हेतुबि० प्र० परि०। प्रमाणवा० ३।१ । तत्त्वसं० का० १३६२ । “त्रिरूपो हेतुः ।”—सांख्यका० माठ० पृ० १२ । “साधनत्वख्यापक लिङ्गवचन हेतुः ।”—न्यायसा० पृ० ५ । “अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोरलक्षणमीरितम् ।”—न्यायाव० श्लो० २२ । “साधनप्रकृताभावेऽनुपपन्नम्” —प्रमाणसं० पृ० १०२ । न्यायवि० का० २६९ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २१४ । परीक्षामु० ३।१५ । “तथा चाभ्यधायि कुमारनन्दिभट्टारकैः—अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिङ्गमभ्यते ।”—प्रमाणप० पृ० ७२ । “निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।”—प्रमाणनय० ३।९ । “साधनत्वाभिव्यञ्जकविभक्त्यन्तं साधनवचनं हेतुः ।”—प्रमाणमी० २।१।१२ । (१०) “लिङ्गदर्शनात्सजायमानलैङ्गिकम् ।”—प्रश० भा० पृ० २०० । “अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽप्यवुद्धिः ।”—शावरभा० १।१।५ । “प्रतिबन्धदृशं प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ।”—सांख्यसू० १।१०० । “अनुमानं मितेन लिङ्गेन अनु पश्चान्मानम् ।”—न्यायवा० पृ० २८ । “तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये

विवृतिः—नहि तादात्म्यतदुत्पत्ती ज्ञातुं शक्येते विनाऽन्यथानुपपत्तिवितर्केण ताभ्यां विनैव एकलक्षणसिद्धिः । नहि वृक्षादिः छायादेः स्वभावः कार्यं वा । न चात्र विसंवादोऽस्ति ।

लिङ्गात् हेतोः । किंविशिष्टात् ? इत्याह—‘साध्य’ इत्यादि । साध्येन

इष्टाऽवाधिताऽसिद्धविशेषणविशिष्टेन अविनाभावो व्याप्तिः, 6

कारिकाव्याख्यानम्—

तस्य अस्मि समन्तात् निबोधो निश्चयः एकं प्रधानं लक्षणं यस्य तस्मात् सुनिश्चिताऽन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयैकलक्षणात् इत्यर्थः । लिङ्गिनि साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि प्रयुज्यमाने गम्यमाने वा धीः ज्ञानम् अनुमानम् ।

ननु ‘प्रयुज्यमाने साध्यधर्मविशिष्टे धर्मिणि’ इत्युक्तम्, पक्षस्य प्रयोजनाभावतः

प्रतिज्ञाप्रयोगमनभ्यु-

पगच्छतो बौद्धस्य

प्रतिविधानम्—

प्रयोगानुपपत्तेः, सर्वत्र गम्यमान एवास्मिन् साधनात् साध्यसम्प्रति- 10
पत्त्युपपत्तेः । अथ तत्प्रयोगस्य साध्यार्थप्रतिपादनलक्षणप्रयोजन-
संभवात् तदसंभवोऽसिद्धः; तत्र, तस्य तत्प्रतिपादनासभवात् । स

ज्ञान तदनुमानम् ।”—न्यायवि० २।३ । “सम्यगविनाभावेन परोक्षानुभवसाधनमनुमानम् ।”—न्यायसा० पृ० ५ । “साध्याविनाभुवो लिङ्गात् साध्यनिश्चायक स्मृतम् । अनुमान तदभ्रान्त प्रमाणत्वात् समक्ष-
वत् ॥”—न्यायाव० श्लो० ५ । “साधनात्साध्यविज्ञानमनुमान” —न्यायवि० का० १६७ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० १०७ । प्रमाणप० पृ० ७० । परोक्षामु० ३।१४ । प्रमाणनय० ३।८ । प्रमाणमी० १।२।७ । न्यायदी० पृ० २० । जैनतर्कभा० पृ० १२ । (११) तुलना—“तत्र लिङ्गदर्शनं प्रमाणं प्रमितिरग्निज्ञानम् । अथवा अग्निज्ञानमेव प्रमाणम्, प्रमितिरग्नी गुणदोषसाध्यस्यदर्शनमिति ।” —प्रश० भा० पृ० २०६ ।

(१) तुलना—“पक्ष प्रसिद्धो धर्मी प्रसिद्धविशेषणेन विधिष्टतया स्वयं साध्यत्वेनेप्सित, प्रत्यक्षाद्यविरुद्ध इति वाक्यशेष ।” —न्यायप्रवे० पृ० १ । “स्वरूपेणैव स्वयमिष्टोऽनिराकृत पक्ष इति ।” —न्यायवि० पृ० ७९ । “न्यायमुखप्रकरणे तु स्वयं साध्यत्वेनेप्सित पक्षो विरुद्धार्थोऽनिराकृत इति पाठात्” —प्रमाणवार्तिककालपरि० ४ । “साध्याभ्युपगम पक्ष प्रत्यक्षाद्यनिराकृत ।” —न्यायाव० श्लो० १४ । “साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धम्” —न्यायवि० श्लो० १७२ । “इष्टमवाधितममिद्ध साध्यम्” —परोक्षामु० ३।१५ । “अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सित साध्यम्” —प्रमाणनय० ३।१२ । “मिसा-
धयिपितमवाध्य साध्य पक्ष ।” —प्रमाणमी० १।२।१३ । (२) उपनयवाक्यनामव्यात् हेतोः पक्षधर्म-
त्वसमर्पणाद्वा अर्थादापने । (३) “तत्पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने । प्रमाणं नगयोन्यत्तेन्नत साक्षात् साधनम् । साध्यस्यैवाभिधानेन पारम्पर्येण नाप्यलम् ननु—अन्यापिने हि विषये हेतुवृत्तेर-
संभवात् । विषयस्यापनादेव सिद्धौ चेत्तस्य शक्यता ॥ उक्तमत्र विनाप्यन्मात् वृत्तकं शब्द ईदृशा । सर्वेऽनित्या इति प्रोक्तस्यैवाभिधानाधीभवेत् ॥ अनुवृत्तावपि पक्षस्य मिद्वेगप्रतिबन्धन । त्रिष्वन्यतम-
रूपस्यैवानुक्तिर्नान्तोदिता ॥” —प्रमाणवा० ४ । १६—२३ । हेतुवि० प्र० परि० । “अथवा तस्यैव साधनस्य गन्ताङ्ग प्रतिपन्ननिमित्तमनादि तन्त्यासाधनाङ्गस्य साधनवाक्ये उपादानादिना निग्रहस्यान-
व्याभिधानात् । ननु च विषयोऽदर्शनाय प्रतिज्ञादन्तमसाधनाङ्गस्यैवादेयमेव, न, यैरर्थ्यान् अमन्यपि
प्रतिज्ञावचने यथोक्तान् साधनवाक्याद् भवत्येवेष्टाद्यमिद्विनिष्पत्यैव तन्त्योपादानम् । —वादन्याय पृ० ६१—६५ । “ह्योरुपनयो प्रयोगे तादस्यै पक्षनिर्देश । अतएव साधनं साध्यसमप्रतिबद्धं तादात्म्यतदु-
त्पत्तिन्या एवितत च ह्योरपि प्रयोगो रन्तात् पक्षोऽप्यनेन न निर्देय । यः यदि पक्षो न निर्देय

हि केवलः साध्यमर्थ प्रतिपादयेत्, हेतूपन्याससमन्वितो वा ? यदि केवलः; हेतूपन्यासो व्यर्थ, प्रतिज्ञाप्रयोगमात्रादेव तत्प्रतिपत्तेः संज्ञातत्वात् । अथ हेतूपन्याससमन्वितः; तर्हि हेतोरेव तत्र सामर्थ्योपपत्तेः किं तत्प्रयोगेणेति ?

अत्रोच्यते—पक्षस्थ साध्यसिद्धिप्रतिबन्धित्वादप्रयोगः, प्रक्रमात् तैत्संसिद्धेः,

६ प्रयोजनाऽप्रसाधकत्वात्, हेतूपन्यासापेक्षस्य तत्प्रसाधकत्वाद्वा ? न तावत् तत्सिद्धि-
प्रतिबन्धित्वात्; वादिना सम्यक् साधनात् स्वपक्षसिद्धिलक्षणे कार्ये क्रियमाणे तद्विप-
क्षाप्रसाधकत्वतः तत्प्रयोगस्य तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः । यत् यस्मिन् कार्ये क्रियमाणे
तद्विपक्षाप्रसाधकम् न तत्तस्य प्रतिबन्धकम् यथा धूमे काष्ठादिकम्, सम्यक् साधनतः
स्वपक्षसिद्धिलक्षणे कार्ये क्रियमाणे तद्विपक्षाप्रसाधकश्च प्रतिज्ञाप्रयोग इति ।

१० प्रक्रमात्तत्सिद्धिश्च प्रतिज्ञावत् हेत्वादावप्यविशिष्टा, तैतस्तस्याप्यप्रयोगप्रसङ्गः ।
नहि शब्दस्य अनित्यत्वप्रतिज्ञाने कृतकत्वादिहेतुः घटादिदृष्टान्तश्च प्रक्रमान्न सिद्ध्यति ।
तथाविधस्याप्यस्याभिधाने पक्षेण कोऽपराधः कृतः येनास्य तथाविधस्याभिधानं नेष्यते ?

प्रयोजनाप्रसाधकत्वञ्च असिद्धम्, प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य तत्प्रसाध्यप्रयोजनस्य
सद्भावात् । प्रतिपाद्यो हि कश्चिन् मन्दमतिः कश्चित्तीव्रमतिः । तत्र यो मन्दमतिः न
१५ तस्य प्रकृतार्थप्रतिपत्तिविशेषः प्रतिज्ञाप्रयोगमन्तरेणोपपद्यते, नापि नैयायिकादेः
पञ्चावयवप्रयोगे प्रतिपन्नसङ्गतस्यामन्दमतेरपि । तदप्रयोगे तेन निग्रहस्थानाभिधानात् ।
“हीनमन्यतमेनापि न्यूनम्” [न्यायसू० ५।२।१२] इति वचनात् । तीव्रमतेस्तु तत्प्रयोग-
मन्तरेणापि हेतुप्रयोगमात्रात् प्रकृतार्थप्रतिपत्तिप्रतीतेस्तस्य वैयर्थ्यं हेतुप्रयोगस्यापि वैयर्थ्यं
स्यात्, ^{१६} निश्चिताऽविप्रतारकपुरुषवचनाद् ‘अग्निरत्र’ इत्यादिप्रतिज्ञाप्रयोगमात्ररूपादेव
२० कैस्यचित् प्रकृतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् ।

कथमनिर्देश्यस्य लक्षणमुक्तम् ? न साधनवाक्यावयवत्वादस्य लक्षणमुक्तमपि तु असाध्य केचित् ग्राह्य
साध्य चासाध्य प्रतिपत्ता, तत्साध्यासाध्यविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं पक्षलक्षणमुक्तम् ।—न्यायत्रि० टी०
पृ० ७७-७९ । “असाधनाङ्गभूतत्वात् प्रतिज्ञाऽनुपयोगिनी ।”—तत्त्वस० पृ० ४१८ ।

(१) साध्यार्थप्रतिपत्ते । (२) साध्यार्थप्रतिपत्तौ । (३) तुलना—“तस्यावचनं साध्यमिदं
प्रतिबन्धकत्वात्, प्रयोजनाभावाद्वा ?”—प्रमेयक० पृ० ३७३ । “कथन्न पुनरस्या साधनाङ्गत्वं किं सर्वत्र
कथास्वनुपयोगात्, अथोपयुक्तस्याप्यन्यथैव परिग्रहात् ?”—प्रश्न० किर० पृ० ३३५ । (४) प्रकरणात् ।
(५) पक्षप्रयोगनसिद्धेः । (६) प्रयोजन । (७) स्वपक्षविरुद्धासाधकत्वात् । (८) साम्यमिदं । (९)
यत् हेत्वादीनामपि प्रकरणादेव मिद्विस्तृत । (१०) प्रकरणात् मिद्विस्तृत । (११) तुलना—“तत्प्रसाध्यं
प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिविशेषस्य प्रयोजनस्य मद्भावात् ।”—प्रमेयक० पृ० ३७३ । स्या० र० पृ० ५५० । (१२)
प्रतिज्ञाया अप्रयोगे । (१३) नैयायिकेन । (१४) प्रतिज्ञाप्रयोग । (१५) प्रतिज्ञाप्रयोगस्य (१६) तुलना—
“अविप्रतारकानिश्चिनपुरपवचनमात्रादपि ‘अग्निरत्र’ इत्यादिस्त्वात् क्वचित् प्रमेयार्थं मिद्विस्तृतं
हेतुप्रयोगसाधनमात्रमात्रात् तद्विहेतापि साध्यमिदं ।”—न्यायाव० टी० पृ० ४७ । (१७) तीव्रमते शब्दात् ।

१ सामर्थ्यं प्र-थ० । २ संज्ञानत्वात् व० । ३ पक्षमात्रसिद्धे श्र० । ४-प्र प्रति-व० ।

५ निवामकादे व० ।

एतेन हेतूपन्यासापेक्षस्य प्रयोजनप्रसाधकत्वात्' इत्यपि प्रत्याख्यातम्, नियमाभावात् । कचिद् हेतुप्रयोगमन्तरेणापि केवलस्यैव पक्षप्रयोगस्य प्रतिपाद्यस्य प्रतिपत्तिविशेषलक्षणप्रयोजनप्रसाधकत्वप्रतीतिः ।

किञ्च, हेतुगोचरस्य पक्षस्यानिर्देशे हेतोरनैकान्तिकत्वादोपानुपपन्नः, तमन्तरेण तत्र वास्तवगुणदोषविवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात् । यथैव हि लक्ष्यनिर्देशं विना धानु- 5
ष्कस्य इपुं प्रतिक्षिपतो गुणोऽपि दोषतया दोषोऽपि गुणतया तत्प्रेक्षकजनानां व्यामोहात् प्रतिभाति, तन्निर्देशे तु तद्गुणो लक्ष्यवेधप्रावीण्यलक्षणः तद्विपरीतत्वलक्षणञ्च दोष-
तेषां यथावत् प्रतिभाति, एवं पक्षाऽनिर्देशे व्यामोहात् सम्यग्हेतावपि 'किमयं हेतुः
साध्ये एव वर्तते तदभावे वा' इत्याशङ्काकलङ्कितत्वादनैकान्तिकः, 'विपक्ष एव वर्त्तिष्यते'
इति विपरीताशङ्काऽनिवृत्ते विरुद्धो वा स्यात् । पक्षनिर्देशे तु लक्ष्यनिर्देशे धानुष्कवत् 10
यथावत्तद्गुणदोषयोः प्रतिपत्त्युपपत्तेः न कश्चिद् दोषः ।

यदप्यभिहितम्—'केवलस्यैव पक्षस्य साध्यप्रतिपादनसामर्थ्ये हेतूपन्यासो व्यर्थः'
इति, तदप्यभिधानमात्रम्, एकाकिनः कारणस्य कार्यकारित्वाप्रतीतिः । न खलु बीजादेः
केवलस्यैव अङ्कुरादिकार्यकरणे सामर्थ्यं दृष्टम् । नाप्येकस्य तत्र सामर्थ्ये अन्येषां वैय- 15
र्थ्यम् । किञ्चैवं हेतोः केवलस्यैव साध्यसिद्धौ सामर्थ्ये तत्समर्थनस्य उपन्यादेश्च वैय-
र्थ्यन्न स्यात् । पक्षस्य अर्थसिद्धौ हेत्वपेक्षणात्र तत्सिद्धिनिवन्धनत्वम्, इत्यप्यसुन्दरम्,
भैवत्कल्पिताऽविकल्पकाध्यक्षस्याप्यर्थसिद्धिनिवन्धनत्वाभावप्रसङ्गात् तत्सिद्धौ तस्य
विकल्पापेक्षणात् । अथ 'तत्प्रतिपन्नमेवार्थं विकल्पो व्यवस्थापयति' इत्युच्यते, तर्हि

(१) तुलना—'तत्प्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतुर्गोचरदीपकः ॥ अन्यथा वाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहिनः ।
प्रत्याख्यस्य भवेद्धेतुविरुद्धारेकितो यथा ॥ धानुष्कगुणसंप्रेक्षजनस्य परिविध्यत । धानुष्कस्य विना
लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरी ॥ ततश्च सम्यग्हेतावपि विपक्षे एवाय वर्तते इति व्यामोहाद् विरुद्धदूषणम-
भिदधीत, पक्षोपन्यासात् निर्णीतहेतुगोचरस्य नैव दोषः स्यादित्यभिप्रायः यथा लक्ष्यनिर्देशं विना
धानुष्कस्येषु प्रक्षिपतो यो गुणदोषो तो तद्दृष्टिजनस्य विपर्यस्तावपि प्रतिभात—गुणोपि दोषतया, दोषोऽ-
पि वा गुणतया, तथा पक्षनिर्देशं विना हेतुमुपन्यस्यतो वादिनो यो न्यभिप्रेतसाध्यनायनममर्थत्वा-
नमर्थत्वपक्षणां गुणदोषो तो प्राप्तिप्रतिवाद्यादीनां विपरीतावपि प्रतिभात इति भावार्थः ।'—न्याया-
य० इलो० १४-१६, टी० पृ० ४८-४९ । (२) लक्ष्यनिर्देशे । (३) धानुष्कस्य वीजस्य । (४)
प्रेक्षकजनानाम् । (५) वादिनः स्वाभिप्रेतसाध्यनायनममर्थत्वानमर्थत्वपक्षयोः गुणदोषयोः । (६)
पृ० ४३६ प० १ । (७) बीजस्य हेतोर्वा । (८) अङ्कुरोत्पादने साध्यप्रतिपादने वा । (९) क्षिपि-
त्वादीनाम् पक्षप्रयोगादीनां वा । (१०) तुलना—'तत्र च यदुपपन्नमुक्तम्—तत्र हेतोरेव तद्वत्ता-
न्योपपत्तेरिति पक्षपक्षनेनेति, तदवयवम्, एव हि हेतोः समर्थनपेक्षस्य साध्यसिद्धिनिवन्धनत्वोपपत्तेः
तदवयवमपि न स्यात् ।'—स्या० २० पृ० ५५० । न्यायाय० टी० पृ० ४७ । (११) साध्यसिद्धिः ।
(१२) नोपपत्तिः । (१३) अपेक्षितो (१४) अविज्ञाप्यध्वजः । (१५) निर्दिष्टव्यवस्थितः ।

१ इत्यपि ४० । २ केवलस्यैव ४० । ३ यथावदुप- ४० । ४—साध्यव्यवस्थितः ४० ।
५—निवन्धनम् ४० ।

पक्षप्रतिपादितमेवार्थं हेतुः प्रतिपादयति, तत्प्रतिपादितञ्च प्रमाणान्तरं समर्थयत इत्यप्युच्यतामविशेषात् । इदमेव च पक्षस्य स्वरूपम्—यद् हेत्वपेक्षस्य अर्थप्रतिपादकत्वं नाम । ‘पच्यते कोमलीक्रियते हेतुना सुकुमारप्रज्ञानां साध्यधर्मान्वितत्वेन व्यक्ततामापाद्यते इति पक्षः’ इति व्युत्पत्तेः ।

5

यदि च पक्षो नेष्यते कथं तर्हि सपक्षविपक्षव्यवस्था स्यात् तत्पूर्वकत्वात्तस्याः ? तदभावे च त्रिरूपस्य हेतोरप्यनुपपत्तेरनुमानोच्छेदः स्यात् ।

किञ्च, प्रतिज्ञायाः प्रयोगानर्हत्वे शास्त्रादावप्यसौ न प्रयुज्येत अविशेषात् । न चैवम्, तत्र तत्प्रयोगदर्शनात् । नहि शास्त्रेऽनियतकथायां वा प्रतिज्ञा नाभिधीयते ‘अग्निरत्र धूमात्, वृक्षोऽयं शिशपात्वात्’ इत्याद्यभिधानानां तत्रोपलम्भात् । ‘परानुग्रह-
10 प्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्यावबोधनाधीनधियां शास्त्रादौ प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेव उपयोगित्वात्तस्य’ इत्यभ्युपगमे वादेऽपि सोऽस्तु तत्रापि तेषां तादृशत्वादिति ।

15

ननु लिङ्गस्य साध्याविनाभावैकलक्षणत्वमयुक्तम्, तस्यैव पक्षधर्मत्वादिलक्षणत्रया-
पक्षधर्मत्वादिरूप- न्वितत्वेन एकलक्षणत्वायोगात् । तदनन्वितत्वे हेतोः असिद्धत्वादि-
यस्य लिङ्गलक्षणत्व- दोषानुषङ्गात् । नहि पक्षधर्मत्वाभावे अस्य असिद्धत्वव्यवच्छेदः,
व्युदासपुरस्सर तस्य सपक्षे सत्त्वाभावे च विरुद्धत्वव्युदासः, विपक्षेऽसत्त्वाभावे च अने-
15 अविनाभावैकलक्षण- कान्तिकत्वनिषेधः कर्तुं शक्य इति । उक्तञ्च—
त्वसमर्थनम्—

(१) हेतुप्रतिपादितञ्च । (२) समर्थनरूपम् । (३) तुलना—‘पच्यते इति पक्षः । पच्यन्तीकरणे । पच्यते व्यक्तीक्रियते योऽर्थः स पक्षः ।’—न्यायप्र० वृ० पृ० १३ । न्यायसारटी० पृ० १०१ । (४) पक्षपूर्वकत्वात् । (५) सपक्षविपक्षव्यवस्थाया । (६) सपक्षविपक्षव्यवस्थाया अभावे । (७) तुलना—‘प्रतिज्ञानुपयोगे शास्त्रादिष्वपि नाभिधीयेत विशेषाभावात् । नहि शास्त्रे प्रतिज्ञा नाभिधीयत एव अनियतकथाया वा, ‘अग्निरत्र धूमात्, वृक्षोऽयं शिशपात्वात्’ इत्यादिवचनानां शास्त्रे दर्शनात्, ‘विरुद्धोऽयं हेतुरसिद्धोऽयम्’ इत्यादिप्रतिज्ञावचनानामनियतकथाया प्रयोगात् ।’—अष्टश०, अष्टसह० पृ० ८३ । प्रमेयक० पृ० ३७३ । स्या० २० पृ० ५५१ । (८) प्रयोगानर्हत्वाविशेषात् । (९) शास्त्रादौ । (१०) सुगोष्ठ्याम् । (११) शास्त्रे सुगोष्ठ्या वा । (१२) तुलना—‘परानुग्रहप्रवृत्तानां शास्त्रकाराणां प्रतिपाद्यावबोधनाधीनधिया शास्त्रादौ प्रतिज्ञाप्रयोगो युक्तिमानेव उपयोगित्वात्तस्येति चेत्, वादेऽपि सोऽस्तु, तत्रापि तेषां तादृशत्वात्, वादेऽपि विजिगीषुप्रतिपादनाय आचार्याणां प्रवृत्ते ।’—अष्टसह० पृ० ८३ । प्रमेयक० पृ० ३७३ । स्या० २० पृ० ५५१ । (१३) प्रतिज्ञाप्रयोगोऽस्तु । (१४) वादेऽपि । (१५) शास्त्रकाराणाम् । (१६) परानुग्रहप्रवृत्तिमत्त्वात् । (१७) प्रकारान्तरेण पक्षप्रयोगसमर्थनं निम्न ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्—प्रश० व्यो० पृ० ६०१ । न्यायमं० पृ० ५७१ । न्यायवा० ता० टी० पृ० २७५ । प्रश० कन्द० पृ० २३५ । प्रश० किर० पृ० ३३५ । प्रमाणमी० पृ० ५१ । (१८) ‘हेतुमिदम् । त्रि पुनर्नैरूप्यम् ? पक्षधर्मत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षे चासत्त्वमिति ।’—न्यायप्रवे० पृ० १ । “नैरूप्यं पुनः लिङ्गस्यानुमेये सत्त्वमेव, अनुमेय वक्ष्यमाणलक्षणम्, तस्मिन्निगम्य मन्त्रा निश्चिनमेक रूपम्, तत्र सत्त्ववचनेन अमिदं चाक्षुषत्वादि निरस्तम् । एतकारेण पक्षेऽपि

1 इत्यप्युच्येनाविशेषात् व० 2 इदमेव पक्ष—आ, थ० । 3 ‘इतिपक्षः’ नाम्नि व० । 4 शास्त्रेतिव-
आ० । 5 वादे मो—वादे सा—थ० । 6 शक्यते इति व० ।

“हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतैः ॥” [प्रमाणवा० ३।१४] इति ।

अत्रोच्यते—न पक्षधर्मत्वादिरूपत्रय हेतोर्लक्षणम्, विपक्षेऽयस्य वर्तमानत्वात्, यद् विपक्षेऽपि वर्तते न तत् लक्षणम् यथा सत्त्वम् अग्ने, विपक्षेऽपि हेत्वाभासलक्षणे वर्तते च पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयमिति । यदेवै हि विपक्षासाधारण स्वरूपं तदेव लक्षणतया 5 लोके प्रसिद्धम्, यथा भासुरूपोष्णस्पर्शवत्त्वम् अग्ने । न चेद पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयं

मिद्वो निरस्तो हेतु, यथा चेतनास्तरव स्वापात् इति । पक्षीकृतेपुतरूपु पत्रमकोचलक्षण स्वा प एकदेशेन सिद्ध । न हि सर्वे वृक्षा रात्रौ पत्रसकोचभाज, किन्तु केचिदेव । सत्त्ववचनस्य पञ्चात्कृतेन एवकारेण असाधारणो धर्मो निरस्त । यदि हि अनुमंय एव सत्त्वमिति कुर्यात् श्रावणत्वमेव हेतु स्यात् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धासिद्ध सर्वो निरस्त । सपक्षएव सत्त्वम्, सपक्षो वक्ष्यमाणलक्षण, तस्मिन्नेव सत्त्व निश्चित द्वितीय रूपम् । इहापि सत्त्वग्रहणेन विरुद्धो निरस्त, स हि नास्ति सपक्षे । एवकारेण साधारणानैकान्तिक, अनित्य शब्द प्रमेयत्वात्, स हि न सपक्ष एव वर्तते किन्तु भयत्रापि । सत्त्वग्रहणात् पूर्वाविधारणवचनेन सपक्षव्यापिसत्ताकस्यापि प्रयत्नानन्तरीयकस्य हेतुत्व कथितम् । पश्चादवधारणे त्वयमर्थ स्यात्—सपक्षे सत्त्वमेव यस्य स हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयक न हेतु स्यात् । निश्चितवचनेन सन्दिग्धान्वयोऽनैकान्तिको निरस्त, यथा सर्वज्ञ कश्चिद् वक्तृत्वात्, वक्तृत्व हि सपक्षे सर्वज्ञे मन्दिग्धम् । असपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितम्, असपक्षो वक्ष्यमाणलक्षण, तस्मिन् असत्त्वमेव निश्चितं तृतीय रूपम् । तत्रामत्त्वग्रहणेन विरुद्धस्य निरास, विरुद्धो हि विपक्षेऽस्ति । एवकारेण साधारणस्य विपक्षैकदेशवृत्तेनिरास, नित्य शब्द कृतकत्वात् खवत् । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे साध्ये हि अनित्यत्व विपक्षैकदेशे विद्युदादावस्ति आकाशादौ नास्ति ततो नियमेनास्य निगम । असत्त्ववचनात् पूर्वस्मिन्नवधारणेऽयमर्थ स्यात्—विपक्षे एव यो नास्ति स हेतु । तथा च प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सपक्षेऽपि सर्वत्र नास्ति ततो न हेतु स्यात्, नत पूर्व न कृतम् । निश्चितग्रहणेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकोऽनैकान्तिको निरस्त ।” —न्यायवि०, टी० पृ० ३१-३३ । वादन्याय पृ० ६० । तत्त्वम० पृ० ४०४ ।

(१) 'निश्चय'—प्रमाणवा० । (२) अभावादित्यर्थ—आ० टि० । (३) अस्य व्याख्या—
 "यत एवं तेन कारणेन हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेषु निश्चयो वर्णित आचार्यदिग्भागेन
 प्रमाणसमुच्चयादिषु 'अनिद्वन्द्वु द्वयोरपि साधनम्' इत्यादिना । कस्य निगमेनेत्याह—अनिद्वन्द्व्यादि ।
 आद्यादित्यान् तृतीयार्थे तमि विपक्षेण इत्यर्थ । तत्र अमिद्विपक्षेण पक्षधर्मत्वनिश्चयो वर्णित । विप-
 रीताधो विरुद्ध, तस्य विपक्षेण अन्वयनिश्चय । व्यभिचार्यनैकान्त्रिक, तस्य विपक्षेण व्यतिरेकनि-
 श्चय ।"—प्रमाणवा० स्ववृत्तिटी० । स्या० २० पृ० ५१८ । "तेन—प्रतिबन्धस्याप्यसम्भवात्तद्व्यवृत्तेन
 हेतो विप्रपि —प्रमाणवा० मनोरथ० । उद्भवोऽयम्—तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०३ । प्रमाणप० पृ०
 ७२ । प्रमेयप० पृ० ३५४ । 'निश्चयन्तेन'—वृहदा० भा० वा० पृ० १५०१ । स्या० २० पृ० ५१८ ।
 (४) हेत्याभासेऽपि । नुना—'निश्चित पक्षधर्मत्व विपक्षेऽन्तरमेव च । ननु एव अन्यत्र तत्रैव हेतु-
 रक्षणम् ॥ तेतिगृह्यते तद्युक्त हेत्याभासेऽपि मनसात् । अभाषा—पक्षधर्माभावात्तद्व्यवृत्तेन ॥ अन्त-
 र्धारणो हि अभासो भावात्पक्षधर्मविभिन्नतादनेरोऽप्यवत् न च तस्यैवमाभावात्तत्त्वत्वेन तदाभासेऽपि
 तस्य नमृद्वन्मात् । —तत्त्वार्थश्लो० पृ० १९८ । (५) नुना—यदेव हि तदाभासा—अन्वय तदेव
 तदाभासा तदेव तदाभासा—अन्वय तदेव तदाभासा । —स्या० २० पृ० ५१८ ।

तथाविधं तत्पुत्रत्वादौ तदाभासेऽपि गतत्वात् पञ्चरूपत्वादिवत् । अथ अन्यथानुपत्ति-
नियमवत्त्रैरूप्यं तल्लक्षणं न त्रैरूप्यमात्रम्, तथाविधञ्च तत् तदाभासे नास्तीति; तदप्य-
सङ्गतम्, एवं सति त्रैरूप्यकल्पनाऽनर्थक्यप्रसङ्गात् तन्निर्यमादेवास्य गमकत्वोपपत्तेः ।

न खलु कृतिकोदयात् शकटोदयाद्यनुमाने पक्षधर्मता सभवति । अथ 'काला-
5 काशादिः भविष्यच्छकटोदयादिमान् कृतिकोदयादिमत्त्वात् पूर्वोपलब्धकालादिवत्' इती-
त्यमत्र पक्षधर्मताऽभिधीयते, तर्हि न कश्चिदपक्षधर्मको हेतुः स्यात्, काककाष्ण्यदेरपि
प्रासादधावल्ये साध्ये जगतो धर्मित्वेन पक्षधर्मत्वस्य कल्पयितुं सुशकत्वात्, तथाहि-
जगत् प्रासादधावल्ययोगि काककाष्ण्ययोगित्वात् । तथा महोदध्याधाराऽग्नियोगि तत्
महानसधूमयोगित्वात् पूर्वोपलब्धजगत्त्वदिति । लोकविरोधः अन्यत्राप्यविशिष्टः । तत्र
10 पक्षधर्मत्वं हेतोर्गमकत्वाङ्गम् ।

नपि सपक्षे सत्त्वम्, 'अनित्यः शब्दः श्रावणत्वात्, सर्व क्षणिकं सत्त्वात्'

(१) विपक्षासाधारणम् । (२) तुलना—“न च सपक्षे सत्त्वं पक्षधर्मत्व विपक्षे चासत्त्वमात्र
साधनलक्षणम्, स श्याम तत्पुत्रत्वात् इतरतत्पुत्रवदित्यत्र साधनाभासे तत्सद्भावसिद्धे । सपक्षे हीतरत्र
तत्पुत्रे तत्पुत्रत्वस्य साधनस्य श्यामत्वव्याप्तस्य सत्त्व प्रसिद्धम्, विवादाध्यासिते च तत्पुत्रे पक्षीकृते
तत्पुत्रत्वस्य सद्भावात् पक्षधर्मत्वम्, विपक्षे वाऽश्यामे क्वचिदन्यपुत्रे तत्पुत्रत्वस्याभावात् विपक्षेऽसत्त्व
मात्रं च । न च तावता साध्यसाधनत्व साधनस्य ।”—प्रमाणप० पृ० ७० । सन्मति० टी० पृ० ५९०।
स्या० २० पृ० ५१८ । प्रमेयर० ३।१५ । प्रमाणमी० पृ० ४० । न्यायदी० पृ० २६ । (३) अवि-
नाभावनियमवत्त्रैरूप्यम् । (४) अन्यथानुपपत्तिनियमादेव । (५) तुलना—“न हि शकटे धर्मिणि
उद्देष्टव्यताया साध्याया कृतिकाया उदयोऽस्ति तस्य कृतिकाधर्मत्वात् ततो न पक्षधर्मत्वम् ।”—
प्रमाणप० पृ० ७१ । प्रमेयक० पृ० ३५४ । स्या० २० पृ० ५१९ । प्रमेयर० ३।१५ । प्रमाणमी०
पृ० ४० । “नन्वेवमपि ‘श्व उद्देष्टयति सविता अद्यतनादित्योदयात्, जाता समुद्रवृद्धिः शशाङ्को
दयदर्शनात्’ इत्यादिप्रयोगेषु हेतो पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमकत्वोपलब्धेन पक्षधर्मत्व तल्लक्षणम् ।”—
सन्मति० टी० पृ० ५९१ । (६) “तथा न चन्द्रोदयात् समुद्रवृद्धयनुमान चन्द्रोदयात् (पूर्व
पश्चादपि) तदनुमानप्रसङ्गात् । चन्द्रोदयकाल एव तदनुमानं तदैव व्याप्तेर्गृहीतत्वादिति चेत्, यद्येव
तत्कालसम्बन्धित्वमेव साध्यसाधनयो, तदा च स एव कालो धर्मी तत्रैव च साध्यानुमान चन्द्रोदयश्च
तत्सम्बन्धीति कथमपक्षधर्मत्वम् ?”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।३ । (७) कृतिकोदयादौ । (८)
तुलना—“कालादिवर्मिकल्पनायामतिप्रसङ्गः ।”—प्रमाणस० पृ० १०४ । “यदि पुनराकाश कालो वा
धर्मी तस्योद्देष्टव्यच्छकटवत्त्व साध्य कृतिकोदयसाधनं पक्षधर्म एवेति मतम्, तदा धरित्रीधर्मिणि महोद-
ध्याधाराग्निमत्त्वं साध्य महानसधूमवत्त्व साधनं पक्षधर्मोऽस्तु तथा च महानसधूमो महोदयो अग्नि
गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् ।”—प्रमाणप० पृ० ७१ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०० ।
सन्मति० टी० पृ० ५९१ । स्या० २० पृ० ५१९ । जैनतर्कभा० पृ० १२ । “कृतिकोदयपूरादे काला
दिपरिकल्पनात् । यदि स्यात्पक्षधर्मत्व चाक्षुषत्वं न किञ्चनो (किं घ्वनो)”—जैनतर्कवा० वृ० पृ०
१४० । न्यायाव० टी० पृ० ३५ । (९) जगत् । (१०) “तुलना—नि शेष सात्मकं जीवच्छरीर परिणा
मिना । पुसा प्राणादिमत्त्वस्य त्वन्यथानुपपत्तिः ॥ सपक्षसत्त्वशून्यस्य हेतोरस्य समर्थनात् । नून निश्चीयते
सद्भिर्नान्वयो हेतुलक्षणम् ॥ क्षणिकत्वेन न व्याप्तं सत्त्वमेव प्रसिद्धयति । सन्दिग्धव्यतिरेकाच्च ततोऽ-

इत्यादेः सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि गमकत्वप्रतीतेः । विपक्षे बाधकप्रमाणवलात् अन्तर्व्याप्ति-
मिद्वेदस्यै गमकत्वे वहिर्व्याप्तिकल्पनाऽनर्थक्यम्, अत एव सर्वत्र गमकत्वोपपत्तेः । तत्र
पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं वा हेतोर्लक्षणम् ।

विपक्षे पुनरसत्त्वमेव निश्चित साध्याऽविनाभावनियमनिश्चयस्वरूपमेव, अतस्त-
देवं प्रधानं हेतोः लक्षणमस्तु अल लक्षणान्तरेण । न च संपक्षे सत्त्वाभावे हेतोरनन्व- ५
यत्वानुपपन्नः, अन्तर्व्याप्तिलक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्य अन्वयस्य सद्भावात् अन्यथानुपपत्ति-
रूपव्यतिरेकवत् । नहि 'दृष्टान्तधर्मिण्येव अन्वयो व्यतिरेकश्च प्रतिपत्तव्य इति नियमो
युक्तः, सर्वस्य क्षणिकत्वादिसाधने सत्त्वादेरहेतुत्वप्रसङ्गात् । नहि निरन्वय क्षणिकत्व
कचिदपि प्रसिद्धम्, शब्द-विशुत्-प्रदीपादावपि विप्रतिपत्तेः ।

यदप्युक्तम्—'पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयासभवे हेतोरसिद्धत्वादिदोषानुपपन्नः' इत्यादि; 10
तदप्यसमीक्षिताभिधानम्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चयलक्षणत्वादेव अस्य असिद्धत्वादिदोष-
रिहारसिद्धेः । स्वयमसिद्धस्य अन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयासंभवो विरुद्धाऽनैकान्तिकवत् ।
तथापि अविनाभावप्रपञ्चत्वात् पक्षधर्मत्वादेः असिद्धादि (द्वत्वादि) व्यवच्छेदार्थमभिधाने
निश्चितत्वस्यापि रूपान्तरस्य अज्ञातासिद्धताव्यवच्छेदार्थम्, अवाधितविषयत्वादेश्च बाधित-
विषयत्वादि व्यवच्छिद्यत्तये अभिधानप्रसङ्गः । तत्र सौगतपरिकल्पित पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयं 15
हेतोर्लक्षणं युक्तम् ।

मिद्वि क्षणक्षये ॥"—तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०१-२०२ । "सपक्षे सत्त्वरहितस्य च श्रावणत्वादे शब्दा-
नित्यत्वे साध्ये गमकत्वप्रतीते ।"—प्रमेयक० पृ० ३५५। स्या० २० पृ० ५११ ।

(१) "पक्षीकृत एव साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्ति, अन्यत्र तु वहिर्व्याप्ति । यथा
अनेकान्तात्मक वस्तु सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेः, अग्निमानय देशो धूमवत्त्वात्, य एव स एव यथा पारम्या-
नम् ।"—प्रमाणप० ३।३६। (२) सत्त्वस्य श्रावणत्वस्य वा । (३) अन्तर्व्याप्तिरेव । (४) तुलना-
"माध्याभावे विपक्षे तु योऽसत्त्वस्यैव निश्चय । सोऽविनाभाव एवान्तु हेतो र्भावात्पाह च ॥"—तत्त्वार्थ-
श्लो० पृ० २०३। प्रमेयक० पृ० ३५६। स्या० २० पृ० ५२१। (५) विपक्षान्त्वमेव । (६) तुलना-
"अन्तर्व्याप्तिरक्षणस्य तथोपपत्तिरूपस्यान्वयस्य सद्भावादन्वयानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् ।"—प्रमेयक० पृ०
३५६। स्या० २० पृ० ५२०। (७) तथा साध्ये सत्येव उपपत्ति साधनस्य । (८) अथवा माध्याभावे
अनुपपत्ति अभाव साधनस्य । (९) शब्दादीनामपि द्रव्यार्थतया नित्यत्वानुपपत्तिः । (१०) पृ० ६३८
पृ० १२। (११) तुलना—"हेतोर्गन्वधानुपपत्तिनियमनिश्चयादेव दोषश्चपि निश्चितः, अन्यमनिश्चय
अप्यनुपपत्तिनियमनिश्चयानभवात् अनैकान्तिकविपरीतार्थवत् । तस्य तथोपपत्तिनियमनिश्चय-
त्वात् । तस्य च अनित्ये व्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतावन्भावनीयत्वात् ।"—प्रमाणप० पृ० ७३। तत्त्वार्थ-
श्लो० पृ० २०३। प्रमेयक० पृ० ३५४। स्या० २० पृ० ५२१। प्रमेयक० ३।१५। प्रमाणप० पृ० ६०।
(१२) हेतो—आ० टि० (१३) अनित्यदीनाम् अविनाभावत्वात् सत्येव । तन्ना—सपक्ष-
स्य सद्भावात् तद्वत्तात् यदि । निश्चितत्वमन्वयस्य सत्त्वस्य व्यतिरेकवत् । किम् नन्वेव चेद-
नित्यत्वम् न साधनम् । साधनमिति हेतो र्गन्वधानुपपत्तिः ॥"—तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०३।
प्रमाणप० पृ० ७३। स्या० २० पृ० ५२१। (१४) अन्वयः सत्त्वस्य सद्भावत्वात्—आ० टि० ।

नापि यौगोपकल्पितं पञ्चरूपत्वम्, पक्षधर्मत्वादिरूपत्रयस्य प्रागेव प्रत्याख्यातत्वात्,

यौगपरिकल्पितस्य

साध्याऽविनाभावव्यतिरेकेणाऽपरस्य अबाधितविषयत्वादेरप्यसंभवात्,

पाञ्चरूप्यस्य प्रतिवि-

अतस्तदेवं प्रधानं हेतोर्लक्षणमस्तु किं पञ्चरूपकल्पनया ? नहि

धानम्—

‘अनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वात् जलवत्’ इत्यादावपि अविनाभावाभावादप्यद्

- 5 बाधितविषयत्वं नाम प्रतीयते, बाधितविषयत्व-अविनाभावयोः विरोधात् । साध्यसद्भाव एव हेतोः धर्मिणि सद्भावः अविनाभावः, तदभावे एव च तत्र तत्संभवो विषयबाधेति ।

किञ्च, अबाधितविषयत्व निश्चितम्, अनिश्चितं वा हेतोर्लक्षणं स्यात् ? न तावदनिश्चितम्, अतिप्रसङ्गात्, अज्ञायमानस्य ज्ञापकहेत्वनङ्गत्वाच्च । नापि निश्चितम्; तन्निश्चयनिबन्धनाऽसंभवात् । तन्निबन्धनं हि अनुपलम्भः, संवादः, अन्यद्वा किञ्चित् ?

- 10 तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः; सर्वात्मसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्य असिद्धाऽनैकान्तिकत्वात् ।

(१) “तत्र परोक्षोऽर्थो लिङ्ग्यते गम्यतेऽनेनेति लिङ्गम्, तच्च पञ्चलक्षणम् । कानि पुन पञ्च लक्षणानि ? पक्षधर्मत्व सपक्षधर्मत्व विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वञ्चेति । सिसाधयि पितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष, तद्धर्मत्व तदाश्रितत्वमित्यर्थ । साध्यधर्मयोगेन निर्ज्ञात धर्म्यन्तरं सपक्ष तत्रा स्तित्वम् । साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मी विपक्ष ततो व्यावृत्ति । अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वाजपह रणमबाधितविषयत्वम् । सशयबीजभूतेनार्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेनानुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गमनुमापकं भवति ।”—न्यायसं० पृ० १७० । न्यायकलि० पृ० २ । न्याय सा० पृ० ६ । “पञ्चसु वा चतुर्षु वा रूपेषु हेतोरविनाभाव परिसमाप्यते तस्मादबाधितत्वासत्प्रतिपक्षित त्वरूपद्वयसंसूचनाय निगमनमिति ”—न्यायवा० ता० पृ० ३०२ । “अतश्चानयो (कालात्ययापदिष्टप्रक रणसमयो) व्यवच्छेदार्थमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्व च समानतन्त्रगतमभ्यूह्यम्, चशब्दस्यानुक्तसम् च्चयार्थत्वात् ।”—प्रश० व्यो० पृ० ५६५ । (२) तुलना—“साध्याविनाभावित्वव्यतिरेकेणापरस्य अबा धितविषयत्वादेरसंभवात्”—प्रमेयक० पृ० ३५७ । (३) अविनाभावित्वमेव । (४) तुलना—“अन्यथानु पपन्नत्वं रूपे किं पञ्चभि कृतम् । नान्यथानुपपन्नत्व रूपैः किं पञ्चभि कृतम् ॥”—प्रमाणप० पृ० ७२ । स्या० २० पृ० ५२७ । (५) तुलना—“बाधाया अविनाभावस्य च विरोधादिति । तथाहि—सत्यप्य विनाभावे यथोक्ते बाधासम्भव मन्यमानैरबाधितविषयत्वं रूपान्तरमुच्यते, सा चेय तत्सम्भावना न सभ वति बाधाया अविनाभावेन विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् । तमेव विरोध साध्यन्नाह—अविनाभावं हि इत्यादि । सत्येव हि साध्यधर्मे भावो हेतोरविनाभाव उच्यते, प्रमाणबाधा तु तस्मिन्नसति । यदि हि सत्येव तस्मिन्स्तदभावविषयं प्रमाणं प्रवर्तते तदास्य भ्रान्तत्वादप्रमाणतैव स्यादिति कुतो बाधा ? तत स हेतुस्तल्लक्षण साध्याविनाभावी धर्मिणि स्यात् अत्र च साध्यधर्म कथन्न भवेत् यतो बाधाव काश स्यात् । तस्मादविनाभावस्य प्रमाणबाधायाश्च सहानवस्थानम्, अविनाभावोपस्थापितस च तदभावस्य परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतया विरोधेन एकत्र धर्मिण्यसम्भवादिति ।”—हेतुवि० टी० पृ० १९५ B । वादन्यायटी० पृ० १३८ । न्यायसं० पृ० ४४८ । प्रमेयक० पृ० ३५७ । प्रमाणमी० पृ० ४१ । (६) साध्याभाव एव । (७) धर्मिणि विपक्षे । (८) हेतुसम्भव । (९) तुलना—“किञ्चाबाधितविषयत्वं निश्चितमनिश्चित वा हेतोर्लक्षण स्यात् ?”—प्रमेयक० पृ० ३५८ । (१०) अबाधितविषयत्वनिश्चय । (११) तुलना—“तन्निबन्धन ह्यनुपलम्भ, संवादो वा स्यात् ।”—प्रमेयक० पृ० ३५८ । (१२) तुलना—“सर्वादृष्टिश्च सन्दिग्धा स्वादृष्टिर्व्यभिचारिणी । विन्ध्याद्रिरन्वूदूवदिरदृष्टावापि सत्त्वत ॥”—तत्त्वसं० पृ० ६५ । “स्वसर्वानुपलम्भयो । आरेका

द्वितीयविकल्पोऽप्यनुपपन्नः ; प्रागनुमानप्रवृत्ते सवाङ्मयाऽसिद्धत्वात् । तदुत्तरकाले तस्मिद्धयभ्युपगमे त्वन्योन्याश्रयः, तथाहि—अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादसिद्धिः ; ततश्च अत्राधितविषयत्वसिद्धेरनुमानप्रवृत्तिरिति । अथान्यत् किञ्चित्, तत् किं तद्विषयं प्रमाणान्तरम्, अविनाभावावगमो वा ? तत्र प्रमाणान्तरात् कुतश्चिदत्राधितविषय-त्वावगमे हेतोरकिञ्चित्करत्वं साध्यस्यापि अत एवावगमात् । न ह्यसति साध्यसद्भावा-वगमे तद्वाधाविग्रहो निर्देष्टेयः । अथाविनाभावावगमात् तदवगमः ; तन्न ; पञ्च-रूपयोगिनि हेतावविनाभावपरिसमाप्तिवादिनाम् अत्राधितविषयत्वस्याऽनवगमे अवि-नाभावाऽवगमस्यैवाऽसंभवात् । ततोऽत्राधितविषयत्वस्याऽसिद्धेः न तद्धेतोर्लक्षणं युक्तम् ।

नाप्यसत्प्रतिपक्षत्वम्, यतः प्रतिपक्षः तुल्यबलः, अतुल्यबलो वा सत्त्वेन प्रति-
पिध्येत ? तुल्यबलत्वे बाध्यबाधकभावानुपपत्तिः । ययोस्तुल्यबलत्वं न तयोर्बाध्यबा- 10
धकभावः यथा राज्ञोः, तुल्यबलत्वञ्च पक्षप्रतिपक्षयोरिति । अतुल्यबलत्व तु अनयोः
विंकृतम्—पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतम्, अनुमानवाधाजनितं वा ? न तावत् प्रथमपक्षो
युक्तः, पक्षधर्मत्वादेरुभयोरप्यविशेषात् । नहि मूर्खत्वे माध्ये तत्पुत्रत्वादेः पक्षधर्म-
त्वादिक न संभवति, शास्त्रव्याख्यानलिङ्गस्यैव वा संभवति । द्वितीयपक्षोऽप्यसंभाव्यः,
अनुमानवाधाया अद्याप्यसिद्धेः । नहि द्वयोः पक्षधर्मत्वाद्यविशेषे एकस्य बाध्यत्वम् 15
अपरस्य च बाधकत्वं युक्तम्, अविशेषेणैव तत्प्रसङ्गात् । अन्योन्याश्रयश्च,

मिदते "—न्यायवि० का० ४०६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० १३ । सन्मति० टो० पृ० १८ । आत्मतत्त्ववि० पृ० ९४ । तर्कभा० सो० लि० पृ० २२ । न्यायली० पृ० २२ । सर्वसम्बन्धिनोऽनुपद्रम्भस्य सर्वज्ञत्वमन्तरेण जातुभगवद्व्यादमिद्वत्त्वम्, आत्मसम्बन्धिनोऽपद्रम्भस्तु परचेतोऽतिविशेषादिना व्यभिचारी ।

(१) अनुमानप्रवृत्त्यनन्तरम् । (२) नवादमिद्विधोकारे । (३) अर्थक्रियाया मन्व्याम् अर्थ-
क्रियाप्रतिपक्षेण नवाद मिद्वयति । (४) तुलना—“तद्वाधाभावनिर्णीति मिद्धा नेत्माधनेन किम् ।
यथैव हेतोर्विषयस्य बाधामद्भावनिश्चये ॥”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०५ । ‘तदाप्यकिञ्चित्कन्व हेतोः,
यथैव हि हेतोर्विषयस्य बाधामद्भावनिश्चये तत्माधनानामर्थत्वादकिञ्चित्कन्व तथैव बाधादिगृह-
तिरणये कृतविचिन्तस्य सद्भायमिद्वेग्नत्वाधनाय प्रवर्तमानस्य मिद्वन्माधनादपि निति ।’—न्या० २० पृ०
५२६ । (५) प्रमाणान्तगदेव । (६) अवाधितविषयत्वादगम-आ० टि० । (७) यांगानाम्—त्रा०
टि० । “एतेषु पञ्चतु लक्षणेऽप्रविताभाव समाप्यते—न्यायकलि० पृ० २ । (८) तुलना— एत
प्रतिपक्षानुपपत्तौ नुपपत्तौ वा नन् स्यात् ।—प्रमेयव० पृ० ३५९ । न्या० २० पृ० ५२७ । “एत इत्य
तुल्ये लक्षणे हि इत्यादि । तद्व्युत्पन्नप्रतिहेतुना तुल्य लक्षण दर्शनादसमाधिनमित्तादिनामावगम्य तत्र
तस्मिन् दृष्ट प्रतियोगिनि प्रतितो दोषावगम्य नभर न चेष्टामपि तन्तु-प्रमाणाना प्रतियोगी न दृश्यते
तेष्वपि तत्र प्रतितुल्यमभिव्यक्तिप्राप्तत्वादपि । किं ज्ञानम् ? दृष्टप्रतियोगिनि दृष्टप्रतियोगिनि विरो-
धानात् । न हि तस्येतेषु तत्त्वित्वेनोक्तिं यत्तत्त्वत्वयो न सम्भव । अथ त्वेतेषु प्रतियोगि-
न्यायिनीतानावगतिरित्युक्तं दृष्टप्रतियोगिनि दृष्टप्रतियोगिनि दृश्यते तत्र प्रतियोगिनिन्यायानुसृतं
तदा गति न विरोधे न विरोधो हेतोर्भावात् ।—हेतुदि० टी० पृ० २०४ । (९) प्रमाणान्तर
साक्षात्साक्षात्प्रतिपक्षेण नवादमिद्विधोकारे । (१०) बाधामद्भावनिश्चये ।

१] विनिर्देशे तु वः । -- आन्तर्यामि वः । दक्षयज्ञेति वः ।

तथाहि—अतुल्यबलत्वे अनुमानबाधा, तस्याञ्च अतुल्यबलत्वमिति । ततः सूक्तम्—
यथोक्ताल्लिङ्गात् लिङ्गिधीः अनुमानमिति ।

ननु चास्य निष्फलत्वात् किं तत्स्वरूपनिरूपणप्रयासेन ? फलवता हि प्रमाणेन भवितव्यम् नान्येन अतिप्रसङ्गात्, इत्याशङ्कापनोदार्थं ‘तत्फलम्’ इत्याद्याह । तस्य
५ अनुमानस्य फलं हानम् आदिर्यस्य उपादानानादेः तस्य बुद्ध्यः । ननु न किञ्चिद् वास्तवं प्रमाणमस्ति नापि तत्फलम् अन्यत्राऽविद्यावासनाविशेषात्, इत्यप्यविचारित-
रमणीयम्; तदुभयसद्भावस्य वास्तवस्य ‘पूर्वपूर्वप्रमाणत्वं फलं स्यादुत्तरो-
त्तरम्’ [लघी० का० ७] इत्यत्र प्रपञ्चतः प्ररूपितत्वात् ।

अत्र सौगतः प्राह—यदुक्तं ‘साध्याविनाभाव’ इत्यादि; तत्सूक्तम्, अविनाभा
१० अविनाभावस्य तादा- वबलेनैव सर्वत्र हेतोः गमकत्वप्रतीतेः, स त्वविनाभावः तादात्म्यतदु-
त्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव त्पत्तिनियतत्वात् कार्यस्वभावहेतावेव अवतिष्ठते । तदात्म्येन हि
नियतत्वात् कार्यस्व- स्वभावहेतोः अविनाभावः परिसमाप्यते, तदुत्पत्त्या तु कार्यहेतोः ।
भावहेतावेव तत्संभा- न च अन्यलिङ्गमस्ति, अनुपलब्धेरपि स्वभावहेतौ अन्तर्भावात् ।
वनेति बौद्धस्य पूर्वपक्ष घटाद्यभावो हि घटादिविविक्तभूतलादिस्वभावः, तदनुपलब्धिश्च
१५ तद्विविक्तभूतलादिस्वभावोऽपलब्धिः ।

तत्प्रतिपत्तिश्च ऊहज्ञानात्; इत्यपि श्रद्धामात्रम्, कार्यहेतोरविनाभावस्य प्रत्यक्षा-

(१) अनुमानस्य । (२) काकदन्तादीनामपि निरूपणप्रसङ्गात् । (३) पृ० २०८ । (४)
“स च प्रतिबन्ध साध्येऽर्थे लिङ्गस्य वस्तुतस्तादात्म्यात् साध्यादर्थदुत्पत्तेश्च । अतस्त्वभावस्यातदुत्पत्तेश्च । तत्राप्रतिबद्धस्वभावत्वात् । ते च तादात्म्यतदुत्पत्ती स्वभावकार्ययोरेवेति ताभ्यामेव वस्तुसिद्धिः ।”-
न्यायबि० पृ० ४०-४२ । “कार्यकारणाभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनात्
दर्शनात् ॥ यत् एव प्रतिबन्धवशाद् गमकत्वात्तस्मात् कार्यकारणभावाद्वा नियामकात् साध्यसाधनयो
रव्यभिचारसाधकात् स्वभावाद्वा तादात्म्यलक्षणान्नियामकात् कार्यस्य स्वभावस्य च लिंगस्याविनाभाव
साध्यधर्मं विना न भाव इत्यर्थः”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।३३ । हेतुबि० टी० पृ० ६ B. । “यत्तादा
त्म्यतदुत्पत्त्या सम्बन्ध परिनिश्चितम् । तदेव साधनं प्राहुः सिद्धये न्यायवादिनः ॥”—तत्त्वसं० पृ० ४२९ ।
(५) “इमे सर्वे कार्यानुपलब्ध्यादयो दशानुपलब्धिप्रयोगा स्वभावानुपलब्धौ सग्रहमुपयान्ति”—न्याय
बि० पृ० ५५ । “अनुपलब्धेस्तु स्वभावेऽन्तर्भावे ।”—तत्त्वसं० पं० पृ० ४३१ । “स्वभावानुपलब्धिस्तु
स्वभावहेतावन्तर्भावितेति तस्या तादात्म्यलक्षण एव प्रतिबन्धः । व्यापककारणानुपलब्धौ तु तादा
त्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धवशादेव व्याप्यव्यापकयोर्निवृत्तिः साधयतः ।”—हेतुबि० टी० पृ० ७ A. । (६)
“यस्मादेकज्ञानसर्गिणो प्रत्यक्षेण एकस्य ग्रहणमेव अन्यस्याग्रहणम्, तदग्रहणमेव च तस्याभावग्रहणम्,
भावे हि तस्याग्रहणायोगात् । यदाह—अन्यहेतुसाकल्ये तदव्यभिचाराच्चोपलम्भः सत्ता, तदभावोऽनुपलब्धि
रसत्ता, अन्योपलब्धिश्चानुपलब्धिरिति ।”—प्रमाण वा० स्ववृ० टी० १।५ । (७) घटानुपलब्धिः । (८)
घटरहितः । (९) अविनाभावप्रतिपत्तिश्च । (१०) तुलना—न्यायकु० पृ० १२ टि० ३ । “यस्तु
अग्निधूमव्यतिरिक्तदेशे प्रथमं धूमस्यानुपलम्भः एकः, तदनन्तरमग्निरुपलम्भः ततो धूमस्येत्युपलम्भद्वयम्,
पश्चादग्निरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्याप्यनुपलम्भ इति द्वावनुपलम्भाविति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाद् व्या

१-पररूपण-व० । २ साध्याविनाभावबलेनैव आ० । ३ तदसूक्तम् श्र० । ४ कार्यहेतोः स्वभाव
श्च०, कार्यसद्भावहे-व० । ५-त्या का-व० । ६-लब्धेः आ० । ७ इत्याद्यपि व० ।

नुपलम्भपञ्चकेन प्रतिपत्तेः । तथाहि—अग्निधूमव्यतिरिक्तेषु उपलभ्यमानेष्वपि भूत-
लाद्यर्थेषु प्रथमम् अग्निधूमयोरनुपलम्भः एकः, अनन्तरम् अग्नेरुपलम्भः ततो धूमस्य
इत्युपलम्भद्वयम्, पञ्चादग्नेरनुपलम्भोऽनन्तर धूमस्याप्यनुपलम्भः इति द्वावनुप-
लम्भौ, इति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन एकस्यामपि व्यक्तौ कार्यकारणभावावगमो भवति
अग्नेः कार्यं धूमः । यच्च यत्कार्यः स तेन नियतः । यदि तेन नियतो न स्यात् तर्हि
निरपेक्षत्वात् नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् । यच्च नियतः स नियामकवान्, तदभावे
स्वातन्त्र्यात् नित्यं सत्त्वासत्त्वयोः पुनः प्रसङ्गः स्यात् । ततश्चायमर्थः सम्पन्नः—यो
यस्मादुत्पद्यमानः सकृदप्युपलब्धः स तस्मादेवं नान्यस्मात्, अहेतोस्तदुत्पत्तौ सर्वस्मात्
सर्वस्योत्पत्तिः, इति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन स्वभावहेतुद्वयेन च कार्यहेतोः सार्वत्रिकी
व्याप्तिः प्रतीयते ।

स्वभावहेतोस्तु विपक्षे बाधकप्रमाणेन, यथा सत्त्वस्य क्षणिकत्वेन । तथाहि—
अर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वम्, अर्थक्रिया च क्रमयौगपद्याभ्यां व्याप्ता, ते चाऽक्ष-
णिकान्निवर्त्तमाने स्वव्याप्यामर्थक्रियामादाय निवर्त्तते, सा च सत्त्वम् । कस्मात् पुनः
अक्षणिकात् क्रमयौगपद्योर्व्यावृत्तिरिति चेत् ? नानारूपत्वात् । कालतः पौर्वापर्यं हि
क्रमः तद्विपरीतं यौगपद्यम्, इत्येव ते नानारूपे, अक्षणिकत्वञ्च एकरूपता, एकरूपता-
नानारूपते च एकाश्रिते विरुद्धे, अतः अक्षणिकान्निवर्त्तमानं सत्त्वं क्षणिक एव अवतिष्ठते
प्रकारान्तरासंभवात् । नहि क्षणिकाऽक्षणिकव्यतिरिक्तस्तृतीयः प्रकारोऽस्ति यतन्तर्त्रे
अस्य वृत्तिरागच्छेत् ।

तिष्ठति इत्येषा मिद्वान्त । तदुक्तम्—“धूमाधीवह्निविज्ञानं धूमज्ञानमधीमन्मस्यो । प्रत्यक्षानुपलम्भा-
भ्यामिति पञ्चभिरन्वयः ॥”—जैनतर्कभा० पृ० ११ । “प्रत्यक्षानुपलम्भमाधनं त्रयवाग्यभावात् ।”
—हेतुचि० पृ० ५३ B ।

(१) उपलम्भ इति शेषः । (२) धूमोऽग्निनियतः तत्कार्यत्वात् इति । (३) अग्निना । (४)
“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोः न्यायपेक्षणात् । अपक्षानो हि भावानां वादाचित्त्वन्वयः ॥”—प्रमाणवा०
१३६ । (५) धूमोऽग्निनियामकः अग्निव्याप्यत्वेन तद्विपरीतत्वात् । (६) इत्येव इति शेषः ।
(७) आगपोऽग्नि-नियतत्वनियामकत्वरूपेण—आ० टि० । पूर्वोक्तं नियतत्वनियामकत्वरूपेण हेतुद्वयम् ।
(८) “नन् ह्यस्य हृतयो वा, यच्चैव य सर्वोऽग्नित्वं यदा पट्टादिमिति । अत्र व्याप्तिमात्रेण निरूप्ये
वाप्यप्रमाणोपपन्नम् । यदि न सर्वं नन् हृतयः वा प्रतिक्षणविनाशि स्यादक्षणिनस्य प्रमदोपपत्ता-
भ्यामप्यग्न्याज्यापादभ्यामग्न्यामप्यक्षणात्मनो विवृत्तमित्यसदेव स्यात् । सर्वानामप्योक्तानां निरूप्ये
ति विवृत्तमित्येति ।—षाद्व्या० पृ० ७ । तत्त्वम० पृ० १४३ । हेतुचि० टि० पृ० १४३ A । क्षणभग-
ति० पृ० २० । व्यासहृ० पृ० ८ टि० १ । (९) अग्न्यागच्छे । (१०) अग्नेर्व्या । (११) अग्नः
नाम परिशदि त्रयवाग्यभावात् जैनतर्कभा० पृ० ११ । यौगपद्यस्य तत्त्वान्तरादिव्याप्ये सत्त्वस्य
प्रमाणान्तरादिव्याप्ये । तदुक्तम्—“धूमोऽग्निनियतः तत्कार्यत्वात् इत्येव ते नानारूपे, अक्षणिकत्वञ्च एकरूपता, एकरूपता-
नानारूपते च एकाश्रिते विरुद्धे, अतः अक्षणिकान्निवर्त्तमानं सत्त्वं क्षणिक एव अवतिष्ठते
प्रकारान्तरासंभवात् । नहि क्षणिकाऽक्षणिकव्यतिरिक्तस्तृतीयः प्रकारोऽस्ति यतन्तर्त्रे
अस्य वृत्तिरागच्छेत् ।” (१३) अतस्तत्त्वम् ।

अनुपलब्धिः पुनः सर्वा स्वभावानुपलब्धौ अन्तर्भवति । स्वभावानुपलब्धिश्च स्वभावहेतुः, तस्य च तादात्म्यमेव प्रतिबन्धः । अतोऽस्या न पृथक् प्रतिबन्धचिन्ता इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अविनाभावस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियतः’

इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्, नहि तादात्म्यम् अविनाभावनिय-
 5 तप्रतिविधानपुरस्सरं तदात्म्यतदुत्पत्त्यभा-
 वेऽपि अविनाभाव-
 सम्भावनात् कृत्ति-
 कोदयादिहतूना गम-
 कत्वप्रदर्शनम्—

कथं तदात्मतया शिशपा वृक्षं गमयेत् ? तादात्म्येन च गमकत्वे
 10 हेतुग्रहणवेलायामेव तदव्यतिरेकितया साध्यस्य प्रतिपन्नत्वात् नानुमानस्य साफल्यम् ।
 न ह्यगृहीतं लिङ्गं लिङ्गविषयां धियमाधत्ते । गृहीतौ च यदि लिङ्गप्रतीतौ न लिङ्गी
 प्रतिभासेत् तदा कथं तयोस्तादात्म्यम् ? प्रतिभासे तु सिद्धमनुमानस्य वफल्यम्, प्रति-
 ज्ञाथैकदेशता च हेतोः । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थत्वात्तस्य साफल्यञ्चेत्; ननु तत्त्व-

(१) पृ० ४४४ पं० १० । (२) तुलना—“तथा वृक्षत्वशिशपात्वयोर्न तादात्म्यप्रतिबन्ध
 साध्यसाधनभावानुपपत्तिप्रसगात् । तथाहि—धर्मिण्युपलब्धे तत्तादात्म्यादुभयोरप्युपलम्भे कथं साध्यसाध-
 नभावः ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ५७१ । “अपि च तादात्म्ये कथं गम्यगमकभावः, न हि तदेव कर्म कर्तुं
 चेति युक्तम्, तस्य भेदाश्रयत्वात् ।”—न्यायवा० ता० पृ० १६३ । “न च तादात्म्ये गम्यगमकता घटते
 एकस्य सकृज्ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगात् ।”—बृह० पं० पृ० ९५ । “तादात्म्ये च यदनुमानं तदपि न साधीय,
 सिद्धं हि लिङ्गं साध्यं लैङ्गिकम्, न सिद्धस्य साध्यस्य च तादात्म्यमुपपद्यते ।”—प्रक० पं० पृ० ६७ ।
 “न च तादात्म्ये गम्यगमकभावव्यवस्था युक्ता, तस्या भेदाश्रयत्वात् । यदि शिशपात्वे गृह्यमाणे वृक्षमगृ-
 हीतं क्व तादात्म्यम् ? गृहीतं चेत् क्वानुमानम् ?”—प्रश्न० कन्द० पृ० २०७ । “अपि च यदि तादात्म्य-
 गमकत्वागमिष्यते तदा साध्यसाधनयोर्भेदाभावेन सम्बन्धाभावादविनाभावानुपपत्तिः”—स्या० २० पृ०
 ५३३ । (३) सौगतस्य । (४) तुलना—“तादात्म्ये तावद् गमकत्वाङ्गे हेतुसाध्ययोरव्यतिरेके गम्यगम-
 कभाव एव दुरूपपादः । न खल्वगृहीतं लिङ्गं लिङ्गप्रतीतिमाधातुमर्हति । तत्र लिङ्गबुद्धौ लिङ्गं
 (लिङ्गी) प्रतिभासते न वा ? अप्रतिभासे तदबुद्ध्या तदग्रहणात् कथं तस्य तदात्मकत्वम् । प्रतिभास-
 तु लिङ्गवत् प्रत्यक्ष एव मोर्ध्य इति किमनुमानेन ?”—न्यायम० पृ० ११३ । “तादात्म्येन च गमकत्व-
 हेतुप्रतिपत्तिवेलायामेव साध्यस्यापि प्रतिपन्नत्वाननुमानस्य साफल्यम् ।”—स्या० २० पृ० ३५३ । (५)
 हेतुतादात्म्येन अभिन्नत्वात् । (६) गृहीतिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । लिङ्गग्रहणे सत्यपि, चान्दस्य
 अप्यर्थकत्वात् । (७) लिङ्गलिङ्गिनो । (८) लिङ्गप्रतीतौ साध्यस्य प्रतिभासे । (९) साध्यसाध-
 नयो वृक्षत्वशिशपात्वयो तादात्म्ये हि प्रतिज्ञैकदेशभूतं यत् वृक्षत्व साध्यं तत्तादात्म्यापन्नं शिशपात्वं
 मेव च हेतु इति साध्यस्य असिद्धत्वात् हेतोरप्यसिद्धत्वमिति भावः । (१०) तुलना—“विपरीतसमा-
 रोपव्यवच्छेदादार्थमनुमानमिति चेत्, न, तत्स्वरूपग्रहणे विपरीतारोपणावसराभावात् । न हि शिरपाण्या-
 दिविशेषदर्शने सति स्थाणुसमारोपं प्रवर्तते, तत्र तद्भेदादुपपद्येतापि, न हि शिरपाण्यादय एव पुन्य-
 इति, तद्ग्रहणेऽप्यपुरुषारोपं कामं भवेत्, इह वृक्षत्वशिशपात्वयोरभेदात् शिशपात्वग्रहणे सति का कदा
 वृक्षेतरसमारोपस्य ।”—न्यायम० पृ० ११३ । स्या० २० पृ० ५३५ । (११) शिशपात्वसत्त्वादेहेता
 —आ० टि० । (१२) हेतुस्वरूपे ।

न च अगृहीतोऽसौ' अनुमानाङ्गम् । तदानीं ग्रहणे तु हेतुप्रतिपत्तिसमय एव साध्यप्रति-
पत्तेर्जातत्वात् किमनुमानेन ?

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्याम् अविनाभावप्रतिनियमे च कथं कृत्तिकोदय-शकटोदययोः
चन्द्रोदय-समुद्रवृद्धयोश्च गम्यगमकभावस्तत्र तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् ।

5

यदप्युक्तम्—‘अविनाभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन प्रतिपत्तेः’ इत्यादि, तदप्य-
साम्प्रतम् ; प्रत्यक्षस्य अविकल्पकतया अनुपलम्भस्यापि अर्थान्तरोपलम्भस्वभावस्य
तर्थाभूततया शतशोऽपि प्रवृत्तस्य व्याप्तिग्रहणे सामर्थ्यासंभवात् । नहि निर्विकल्पकम्
‘इदमस्मिन् सत्येव भवति अतोऽन्यथा न भवत्येव’ इत्येतावतो व्यापारान् कर्तुं
समर्थं सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च इत्युक्तमनन्तरमेव । नापि तत्रभयो
10 विकल्पः, तस्य भवतां प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।

“व्यावृत्त्योर्लिङ्गलिङ्गित्वं प्रतिबन्धस्तु वस्तुनोः ।

विकल्पैर्ग्रहणं तस्यै को ब्रूयात् सौगतात् परः ॥” [न्यायम० पृ० ११७]

यदपि—‘स्वभावहेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणेन व्याप्तिः प्रतीयते’ इत्याद्युक्तम्, तदप्यु-

(१) अविनाभाव । (२) अनुमानप्रयोगकाले तु कार्यकारणयोः अविनाभावग्रहणे स्वीक्रिय-
माणे । (३) तुलना—“एव सर्वत्र देशकालाविनाभूतमितरस्य लिङ्गम्, शास्त्रे कार्यादिग्रहण निदर्शनाय
कृ त नावधारणार्थम् । कस्मात् ? व्यतिरेकदर्शनात् । तद्यथा अध्वर्युरोश्चावयन् व्यवहितस्य हेतु
लिङ्गम्, चन्द्रोदय समुद्रवृद्धे कुमुदविकाशस्य च, शरदि जलप्रसादोऽगस्त्योदयस्येति । एवमादि
तत्सर्वमस्येदमिति वचनात् सिद्धम् ।”—प्रश्न० भा० पृ० ५६२ । न्यायमं० पृ० ११७ । “न च तादा-
त्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धाभ्युपगमे रूपदर्शनात् स्पर्शानुमानम्, उदयादस्तमयप्रतिपत्ति, कृत्तिको-
दयाच्च रोहिण्यनुमान न स्यात् तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावात् ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ५७१ । “अपि च
रसादन्यद्रूप रससमानकालमनुमिमतेऽनुमातार, न चानयोरस्ति कार्यकारणभावस्तादात्म्य वा ।

अपि चाद्यतनस्य सवितुरुदयस्य ह्यस्तनेन सवितुरुदयेन चन्द्रोदयस्य च समानकालस्य समुद्रवृद्ध्या
मध्यनक्षत्रदृष्ट्या चाष्टमास्तमयोदयस्य न कार्यकारणभावस्तादात्म्य वा, अथ च दृष्टो गम्यगमकभाव ।”—
न्यायवा० ता० पृ० १६१-१६३ । प्रक० प० पृ० ६७ । प्रश्न० क० पृ० २०९ । तत्त्वार्थदलो० पृ०
१९९ । सन्मति० टी० पृ० ५९३ । स्या० र० पृ० ५३६ । (४) कृत्तिकोदयादिहेतौ । (५) पृ०
४४४ पं० १६ । (६) अविकल्पतया—आ० टि० । (७) साध्याभावे । (८) पृ० ४२७ पं० २ ।
(९) निर्विकल्पकजन्यो विकल्प । (१०) सौगतेन । (११) तुलना—“अपि च—व्यावृत्त्योर्लिङ्गलि-
ङ्गित्वं प्रतिबन्धश्च वस्तुनो । विकल्पैर्ग्रहणं तस्यै कथं सङ्गच्छतामिदम् ॥”—न्यायम० पृ० ११७ ।
“यो हि तादात्म्यतदुत्पत्तिस्वभाव प्रतिबन्ध इष्यते स किं वस्तुधर्मो विकल्पारोपिताकारधर्मो वा ? तत्र
नायमारोपितधर्मो भवितुमर्हति, वस्तु वस्तुना जन्यते वस्तु च वस्तुस्वभाव भवेत् तस्माद्वस्तुधर्मं
प्रतिबन्ध । विकल्पैश्च वस्तु न स्पृश्यते तत्प्रतिबन्धश्च निश्चीयत इति चित्रम् । इदञ्च स्वभाषितम्
वस्तुनो प्रतिबन्धस्तादात्म्यादि गम्यगमकत्वञ्च विकल्पारोपितयोरपोहयो । तदेवमन्यत्र प्रतिबन्ध
अन्यत्र तद्ग्रहणोपाय अन्यत्र प्रतीति अन्यत्र प्रवृत्तिप्राप्ती इति सर्वं कैतवम् ।”—न्यायम० पृ० ३४ ।
(१२) प्रतिबन्धस्य अविनाभावरूपस्य । (१३) पृ० ४४५ पं० ११ ।

किमात्रम्; यतो विपक्षे बाधकं प्रमाणं क्रमयौगपद्यानुपलम्भलक्षणमनुमानम् । अनुमानञ्च मिद्व्याप्तिकमेव स्वसाध्यमिद्वये प्रभवति नान्यथाऽनिप्रसङ्गात् । व्याप्तिश्च तत्राप्यनुमानान्तरेण प्रतीयते, प्रथमानुमानेन वा ? अनुमानान्तरेण चेत्, अनवस्था । प्रथमानुमानेन चेद्; अन्योन्याश्रयः । अतोऽनुमानमिच्छता भवता व्याप्तिग्राही तर्कः प्रमाणान्तरं प्रतिपत्तव्यः, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तद्वैहणानुपपत्तेः इति ।

5

एतदेवाह—‘नहि’ इत्यादि । तत् साध्यम् आत्मा यस्य तस्य भावः तादात्म्यम्, तस्मात् साध्याद् आत्मलाभः तदुत्पत्तिः, पुनरनयोः इतरेतरयोग-
 विवृतिव्याख्यातम्—
 लक्षणो द्वन्द्वः । ननु स्वन्तर्त्वात् तदुत्पत्तिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तन्न, अस्य लक्षणस्य “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” [जैनेन्द्रव्या० २।२।१०४] इत्यनेन अनेकान्तिकत्वात् । ते तादात्म्यतदुत्पत्ती नहि नैव ज्ञातुं शक्येते । कथमित्याह—‘विना’ इत्यादि । साध्याभावप्रकारेण अन्यथा या अनुपपत्तिः अघटना साधनस्य तस्याः सम्बन्धी ग्राहकत्वेन तर्कः तेन विना । तदेव वृक्षत्वशिंशपात्वाद्यौ तादात्म्यादेः सद्भावेऽपि अविनाभावबलेनैव शिंशपात्वादेरेव वृक्षादिकं प्रति गमकत्वम् न वृक्षत्वादेः शिंशपादिकं प्रति इति प्रतिपाद्य, इदानीं तदभावेऽपि तद्वलेनैव गमकत्वं प्रतिपादयन्नाह—‘ताभ्याम्’ इत्यादि । ताभ्यां तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां विनैव एकलक्षणस्य अविनाभावस्य सिद्धिः निष्पत्तिः निर्णीतिर्वा । एतदेव समर्थयमानः प्राह—‘नहि’ इत्यादि । ‘हिर्यस्मान् न वृक्षादिः आदि-
 शब्देन रसादिपरिग्रहः । छायादेः अत्रापि आदिशब्देन रूपादिस्वीकारः, स्वभावः वृक्षादिछायाद्योः देशादिविभेदात्, कार्यं वा सहभावात् इत्यभिप्रायः ।

10

15

नुमानम् अनुमितानुमानात्; इत्यप्यसत्; तथा व्यवहाराभावात् । नहि आस्वाद्यमानाद् रसाद् व्यवहारी सामग्रीमनुमिनोति; वर्तमानरूपादेरप्रतीतिप्रसङ्गात् । तथा च 'इदमा-
 ० अफलम् एवंविधरूपम् एवंविधरसत्वात्' इत्यनुमानम्, पावकरूपदर्शनात् तत्समकालो-
 ष्णस्पर्शानुमानम्, तदर्थिनः तत्रैव प्रवृत्तिश्च न प्राप्नोति । व्यवहारानुसारेण च भवेता प्रमा-
 णचिन्ता प्रतन्यते "प्रामाण्यं व्यवहारेण" [प्रमाणवा० २।५] इत्यभिधानात् । सामग्रीतो
 रूपानुमाने च कारणात् कार्यानुमानप्रसङ्गात् लिङ्गसंख्याव्याघातः स्यात् । ततः सिद्धम्-
 अकार्यादस्वभावाच्च वृक्षादेः छायाद्यनुमानम् । तर्हि व्यभिचारोऽत्र भविष्यति इत्यत्राह-
 'नच' इत्यादि । नच नैव वृक्षादेः छायाद्यनुमाने विसंवादो व्यभिचारोऽस्ति तत्प्राप्ति-
 प्रतीतेः । अत्रैवार्थे दृष्टान्तान्तरमाह-

१० चन्द्रादेर्जलचन्द्रादिप्रतिपत्तिस्तथाऽनुमा ॥ १३ ॥

विवृतिः-न हि जलचन्द्रादेः चन्द्रादिः स्वभावः कार्यं वा ।

चन्द्र आदिर्यस्य आदित्यादेः स तथोक्तः, तस्मात्, जलचन्द्र आदिर्यस्य

कारिकाविवृत्यो जलादित्यादेः सोऽपि तथोक्तः तस्य प्रतिपत्तिः तथा [अन्यथाऽ] नुपप-
 व्याख्यानम्- तिप्रकारेण अनुमा अनुमानम् । जलचन्द्रादिना प्रतिपत्तिः चन्द्रादेरिति

१५ वा व्याख्यातव्यम् । एतदेव व्याचष्टे 'नहि' इत्यादिना । 'नहि' नैव जलचन्द्रादेः

(१) तुलना-"समानक्षणयोर्गम्यगमकभावोपलब्धे, तथाहि-रूपक्षणात् समानकाल मग्नो-
 मीयते न पूर्वं, तत्र एकसामग्र्यधीनत्वासंभव एव । न च रूपस्पर्शयो परस्परोत्पत्तौ कारणत्वे प्रमाणमि-
 इतरान्वयस्येतरत्रानुपलब्धे ।"-प्रश्न० व्यो० पृ० ५७१ । "लौकिकानाञ्चैतद्रसाद् रूपानुमानम् । न च न
 पिशितचक्षुष क्षणानामन्योन्यभेदमध्यवस्यन्ति । न चानध्यवस्यन्त प्रवृत्तरूपोपादानसामर्थ्यं रसहेतुमनु-
 मातुमुत्सहन्ते ।"-न्यायवा० ता० पृ० १६३ । "लोकस्येत्यमप्रतीते, रूपमेव रसाल्लोक प्रतिपद्यत ।
 लौकिकी च प्रतीति परीक्षकैरप्यनुसरणीया ।"-प्रक० पं० पृ० ६७ । बृह० पं० पृ० ९४ । (२) न
 प्राप्नोतीत्यर्थं किन्तु इदमामूलमेवविधसामग्रीकमिति प्राप्ति -आ० टि० । (३) रूप-उज्ज्वलसाधिन ।
 (४) रूपादौ न प्रवृत्ति प्राप्नोति किन्तु सामग्र्याम् -आ० टि० (५) सौगतेन । (६) तुलना-"नच
 च रसात् कार्यात्तत्कारण रूपमनुमातव्य ततश्चानुमिताद्रूपात् कारणात् तत्कार्यं रससमानकाल मप्यनु-
 मानव्य तथा च कारणात् कार्यानुमान तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामन्यदिति नाभ्यामेव प्रतिबन्धमिद्वि ।
 -न्यायवा० ता० पृ० १६२ । प्रक० पं० पृ० ६७ । बृह० पं० पृ० ९४ । "रसादेकमामनुमानं
 रूपानुमानमिच्छद्भिरिष्टमेव किञ्चित्कारण हेतुर्यत्र सामर्थ्यप्रतिबन्धकारणान्तर्गवैक्ये ।"-परीक्षा-
 ३।६० । सन्मति० टी० पृ० ५९३ । प्रमाणनय० ३।६६ । प्रमाणमी० पृ० ४३ । (७) यदि मानं
 नाग्न्येव च लिङ्गानि । अनुपलब्धि स्वभावकार्ये चेति ।"-न्यायवि० पृ० ३५ । (८) कारणहेतुमन्
 नार्थम् । (९) "चन्द्र आदिर्यस्य आदित्यादेरमी चन्द्रादि तस्मात् कारणभूतात्, जले म्यन्तर्ग-
 चन्द्रादे चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्य प्रतिपत्तिरवबोधोऽनुमा अनुमानमनुमन्तव्यमव्यभिचारात् । तत्र न
 कार्यान्कारणप्रतिपत्तिवत् ।"-लघी० ता० पृ० ३२ । तुलना-"चन्द्रादौ जलचन्द्रादि मोजपि नत्र नार्था-
 छायादिनादयादौ च मोजपि नत्र कदाचन ॥"-तत्त्वार्थश्लो० पृ० २०१ । (११) जलप्रतिबिम्ब-
 चन्द्रादे । (१२) तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावेऽपि-आ० टि० ।

पार्यते सर्वदा तथादर्शनप्रसङ्गात् । न च प्रतिबिम्बमन्तरेण कूपादिषु अधस्तात्तद्दीक्षणम् । प्राङ्मुखश्च दर्पणं पश्यन् प्रत्यङ्मुखश्च कथं स्यात् ? यदि च बहिर्निष्क्रान्तमिन्द्रियं तत्रैव बोधयेदर्थं तत एतदेवं भवेत्, शरीरे तु तद्बोधकमिति । उक्तञ्च—

“अन्ये तु चोदयन्त्यत्र प्रतिबिम्बोदयैषिणः । स एव चेत् प्रतीयेत कस्मान्नोपरि दृश्यते ? ॥

५ कूपादिषु कुतोऽधस्तात् प्रतिबिम्बाद्विनेक्षणम् । प्राङ्मुखो दर्पणं पश्यन् स्याच्च प्रत्यङ्मुखः कथम् ? ॥ तत्रैव बोधयेदर्थं बहिर्यात ईदीन्द्रियम् । तत एतद्भवेदेवं शरीरे तत्तु बोधकम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दानि० श्लो० १८३-१८६ ।] इति^१ ।

अत्रोच्यते—जले सूर्यादिदर्शिनां द्वेधा चक्षुः सर्वदा प्रवर्तते, एकमूर्ध्वम्, अपरञ्च अधस्तात् । तत्र नोर्ध्वांशप्रकाशितं सूर्यम् आत्मा प्रतिपद्यते अधिष्ठानाऽनृजु-
१० त्वात्, अवाग्वृत्त्या तु तं बुध्यते पारम्पर्यार्पितं सन्तम् अधिष्ठानजुत्वात्, अवागिव च मन्यते । ऊर्ध्ववृत्तितदेकत्वात्, तेन कारणेन अधस्तादेव आदित्यः सान्तरालः प्रती-
यते । एवं दर्पणादौ नायनो रश्मिः प्रतिहतो व्यावृत्त्य स्वकीयमेव मुखं प्राङ्मुखरश्मेः समर्पयति, ततश्च प्राग्नतया नायनरश्मिवृत्त्या मुखं बुद्ध्यमानः प्रतिपत्ता प्रत्यक् तद्वृ-
त्तिसमर्पितं ‘प्रत्यग्’ इत्यवगच्छति । तदुक्तम्—

१५ “असूर्यदर्शिनां नित्यं द्वेधा चक्षुः प्रवर्तते । एकमूर्ध्वमधस्ताच्च तत्रोर्ध्वांशप्रकाशितम् ॥

(१) जलादावेव सूर्यदर्शनं स्यात् । (२) सूर्यादि । (३) पुरुष । (४) अर्थदेशे गत्वा । (५) स्वद-
शस्थ एव आदित्यादिस्तत्र प्रतिभासत इति —आ० टि० । (६) इन्द्रिय चक्षुः । (७) व्याख्या—“जलादिषु
यथैकोऽपि नानात्मा सवितेक्ष्यते—इत्यस्य हेतुव्यभिचारविषयत्वेनोक्तस्यासिद्धिं मन्यमाना प्रतिबिम्बमर्था-
न्तरमिच्छन्तश्चोदयन्ति । यदि स एव एवादित्यो दृश्यते न प्रतिबिम्ब तत्किमिति उपरिष्ठादस्य दर्शनं न
भवति ? एव हि तस्य दर्शनं भवेत् यदि देशावस्थितस्वरूपं गृहणीयात् नान्यथा, अन्यथा हि अतिप्रसङ्गः ।
किञ्च, कूपादिषु च दूराध सविष्टस्यार्कादे कथं ग्रहणं भवेत् यदि तत्र प्रतिबिम्ब नोत्पन्नः स्यात् ? न हि
तत्र तथार्कादिव्यविस्थितिः । अपि च प्राङ्मुखो दर्पणमवलोकयन् कथमिव प्रत्यङ्मुखो भवति ? न हि
तस्य तदा पृष्ठाभिमुखं मुखमुपजातं दृश्यते । एव मन्यते यदि बहिर्निगतमिन्द्रियमादित्यं बोधयत
एतत्स्यात् उपरिस्थितमेव पश्येन्नाधस्तादिति । यावता धर्माधर्मवशीकृते शरीरे एव तदिन्द्रियं ग्राहयि-
ष्यते नोपरिस्थम् ।”—तत्त्वस० पृ० ६१४ । (८) ‘प्रतिबिम्बेक्षणं भवेत्’—मी० श्लो० । (९) ‘स्यान्वेष्ट-
—मी० श्लो० । (१०) ‘यदिन्द्रिय’—मी० श्लो० । (११) उद्धृता एते—तत्त्वस० पृ० ६१४ । प्रमेयक०
पृ० ४०८ । (१२) प्रतिबिम्बनिषेधिभिः—आ० टि० । (१३) ऊर्ध्वाधोरश्मीनामेकत्वात्—आ० टि० ।
(१४) व्याख्या—“एकमेव चक्षुरुत्कण्ठितलम्बमानसर्पवत् द्वेधा वर्तते अधस्तादूर्ध्वञ्च । तयोर्ध्ववृत्ति-
काशितं देहानार्जवान्नात्मा बुद्ध्यत इति । कस्मात्तर्हि बुद्ध्यत अत आह—पारम्पर्येति । ऊर्ध्ववृत्तिग्वान्-
ममर्पयति सा च आत्मन इति । क पुनरूर्ध्ववृत्तेरधोवृत्त्या सम्बन्धो येन समर्पयति अत आह ऊर्त्वेति ।
एकम्येव हि तावगौ तेनास्योर्ध्ववृत्तेस्तया वृत्त्या धर्मरूपेणैक्यमिति अधोवृत्त्याऽवबुध्यमानस्तदनुगुण्य-
वागिव नूर्य मन्यत इति । यत्तु प्राङ्मुखो दर्पणं पश्यन् कथं प्रत्यङ्मुखो दृश्यत इत्युक्तं तत्रा-
ग्वमिति । तत्रापि प्रत्यग्वृत्तिप्रकाशितं मुखम् अधिष्ठानानार्जवान्नात्मा प्रतिपद्यत इति, किन्तु प्राग्वृत्ति-
प्राग्वृत्त्यै ममर्पयति तथा च समर्पितं प्राग्वृत्त्या बुद्ध्यमानं तदनुगुण्येन प्रत्यगिति बुद्ध्यते । नन्वत्र दार्शनिके

अधिष्ठानानृजुत्वाच्च नात्मा सूर्यं प्रपद्यते । पारम्पर्यार्पितं नन्तमवावृत्त्या नु बुध्यते ॥
 ऊर्ध्ववृत्तितदंशत्वात् अवागिव च मन्यते । अधस्तादेव तेनार्कः सान्तरालः प्रतीयते ॥
 एव प्राग्गतं वा वृत्त्या प्रत्यग्वृत्तिमर्पितम् । बुध्यमानो मुक्त्वैतन्तं प्रत्यगित्यवगच्छति ॥

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८६-१९० ।] ईति ।

किञ्च, यदि प्रतिविम्बमर्थान्तरं विम्बादुत्पन्नं तदा कथं विम्बे चलति नियमेन ५
 तदपि चलेत्, तिष्ठति च तिष्ठत ? नहि दण्डे चलति तिष्ठति च ततोऽर्थान्तरभूतो घटः
 नियमेन चलति तिष्ठति चेति प्रतीतम् । प्रतीयते च विम्बस्य चलाचलत्वे नियमेन
 प्रतिविम्बस्य चलाचलत्वम्, अतो न तन् ततोऽर्थान्तरम् । § यदि च तत्ततोऽर्थान्तरं §
 स्यात् तदा दर्पणादौ विम्बापाये कुतो नोपलभ्यते ? विनष्टत्वाच्चेत्, न, निमित्तकारणा-
 पाये कार्यस्य अपायाऽप्रतीतेः । न खलु दण्डादेर्निमित्तकारणस्यापाये घटादेः कार्यस्य 10
 विनाशः स्वप्नेऽपि प्रतीयते । अस्तु वा तदपाये तद्विनाशः; तथापि प्रतिविम्बविनाशे
 पृथक् तदवयवोपलम्भप्रसङ्गः घटविनाशे कपालोपलम्भवत्, नैवैवमस्ति । ततो न
 मुग्य गृह्यते न जलपात्रेष्विव अधः सान्तरालं तत्त्वस्य हेतोः ? अप्रापि सान्तरालमेव प्रत्यग्वृत्त्या प्रवागितं
 प्राग्वृत्त्यै समर्पितं तथैव ग्रहीतव्यम्, उच्यते-यन्तुस्वभावस्यापयनुयोज्यत्वाददोषः । तैजसेषु हि दपणादिषु
 तद्गतमेव मुग्य गृह्यते जले तु सान्तरालमिति किमत्र पृच्छ्यते इति ।—मी० श्लो० न्यायर० पृ० ७७६-७७।
 “ये हि जलपात्रे जलं सूर्यञ्च पश्यन्ति तेषामप्यूर्ध्वदिग्नामेकमेव चक्षुर्ध्वमग्रश्च द्विधा भागश्च प्रयतते ।
 तत्रोर्ध्वभागप्रकाशितमादित्यमात्मा पुरषो न गृह्णानि । कुत ? अधिष्ठानानृजुस्यन्वान्-चक्षुर्गिन्द्रिया-
 धिष्ठानस्याजर्वेन नदानवस्थितत्वात् । पारम्पर्येण तु मीरेण तेजसा वृत्तेऽर्पितमादित्यमवावृत्त्या वाग्-
 णभूता बुध्यते । तथाहि-किञ्च मीरं तेजस्तेजस्विनं वृत्तेर्गमयति वृत्तिश्चक्षुषश्चक्षुर्गमयति तद्वत्
 पारम्पर्येण सूर्यस्य तेजस्विन इति । आदित्यमूर्ध्ववृत्तिम् उपस्थिञ्च तमादित्यमवागित्य अधः स्थि-
 तमिव मन्यते । क ? आत्मा । न पुनर्ध्वनादग्न्य ग्रादित्य । कुत ? तदेतस्यान्तः तस्यादित्यस्य
 अभिपत्त्यात् । चक्षुष इत्यग्रे । तस्मादनन्तरोदितेनैव चक्षुषो वृत्तिवर्गेन सातृगोऽधस्तात्पूरसादिप
 सूर्यो दृश्यते जलादिपात्रभेदाच्च । अत्रापि ण्यमभेदेन ग्रहणं स्यात् ? प्रथमं किं कथमस्मयो मुक्ता-
 दायं निगच्छन्ति सावसादगादिदेवम्, सा प्राद्वन्ता वृत्तिगच्छन्ते । ते च तसादगादीं प्रतिज्ञतां विनियतां
 तन्मूर्धमेव कथायन्ति तमाच्छन्ति । सा च प्रत्यवृत्तिः । तस्य प्राद्वन्ता वृत्तिर्मात्रं प्रत्यग्वृत्तिगच्छन्ति,
 प्रत्यग्वृत्तिश्चात्मा, तत आत्मा प्रत्यग्वृत्तिमर्पितमाच्छन्ति मुक्ता भूता प्रत्यग्वृत्तिं प्राप्यामीति
 मन्यन्ते । चक्षुर्गतेऽपि तदमेव भातितीक्ष्णमिति भावः । —तत्त्वप्र० पृ० ६१५ । (१५) ‘वृत्तेषां’
 मी० श्लो० । (१६) ‘प्रत्यग्वृत्तिः’—तत्त्वप्र० ।

वास्तवं जलादौ प्रतिबिम्बमभ्युपमन्तव्यम्, किन्तु तेन प्रतिहता रश्मयो व्यावृत्त्य मुखादि-
विम्बमेव जलादौ दर्शयन्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘जलादौ न प्रतिबिम्बं नाम वस्त्वन्तरं संभवति’

तन्निरसनपुरस्सर इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानम्; यतोऽस्य असंभवः ग्राहकप्रमाणः
5 प्रतिबिम्बस्य परमा- संभवात्, उत्पादककारणाभावाद्वा स्यात् ? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः;
र्थत पुद्गलात्मकत्व- निखिलप्रमाणज्येष्ठस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्र तत्सद्भावावेदकस्य संभ-
प्रसाधनम्— वात् । ‘निर्मले हि जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बं पश्यामि’ इति प्रतीति-
प्रतिप्राणि प्रसिद्धा । नहि ईयं ‘चन्द्रं पश्यामि’ इत्येवं रूपोपजायते, नापि जलम् । किं
तर्हि ? चन्द्रादेः प्रतिबिम्बमिति । न चेयं प्रतीतिभ्रान्ता; सर्वत्र सर्वदा सर्वेषाम् एकादृशे
10 नैव रूपेण उपजायमानत्वात् । यत् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामेकादृशेनैव रूपेण उपजायते न
तद् भ्रान्तम् यथा घटादिसंवेदनम्, तथाभूता चेयं प्रतिबिम्बप्रतीतिः, तस्मान्न भ्रान्ता
इति । भ्रान्तसंवेदनस्य तथाविधस्वरूपेणोत्पत्त्यनुपपत्तेः । नहि भ्रान्तं शुक्तिरुदौ
रजतादिसंवेदनं सर्वत्र सर्वदा सर्वेषाम् एकादृशेनैव रूपेण उपजायते, दुष्टेन्द्रिययोगिनामेव
पुंसां तदुत्पत्तिप्रतीतेः, अदुष्टेन्द्रिययोगिनां तेषां तदनुपपत्तेः ।

15 किञ्च, यत्र ज्ञाने समुत्पन्ने बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं वा प्रादुर्भवति तद्
भ्रान्तं भवति, यथा शुक्तिकायां रजतादिज्ञानम् । न च आदर्शादौ प्रतिबिम्बप्रतीतिः
‘नैतदेवम्’ इत्येवंरूपो बाधकप्रत्ययः कदाचिदप्याविर्भवति । न च बाधकाभावेऽप्यर्थ-
भ्रान्तत्वं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गात् । कारणदोषाऽप्रतीतिश्च न तत्प्रतीतिभ्रान्ता । प्रतिबिम्ब-
प्रतीतेः खलु कारणम् आत्ममनश्चक्षुरादिलक्षणम्, न च तत्र दोषाः प्रतीयन्ते । नहि
20 क्षुदादिरात्मनो दोषः निद्रादिर्मनसः काचकामलादिश्चक्षुषः तत्प्रतीत्युत्पत्तौ प्रतीयते;
सन्तप्रस्य निद्राद्यनुपहृतचेतसो निर्मलनेत्रस्यापि प्रतिपत्तुः प्रतिबिम्बप्रतिपत्तेः प्रतीयमान-
त्वात् । तदेवं सिद्धमभ्रान्तमिदं प्रत्यक्षं विम्बात् प्रतिबिम्बस्य अर्थान्तरत्वप्रसाधकम् ।

तथा अनुमानमप्यस्य अश्रय-विम्बाभ्यामर्थान्तरत्वप्रसाधकमस्त्येव । तथाहि—

(१) जलदर्पणादिना । (२) पृ० ४५१ पं० २ । (३) तुलना—“न हि दृष्टागरि-
गरिष्ठमिष्टम्”—अष्टश०, अष्टसह० पृ० ८० । “न हि दृष्टाद् गरिष्ठं प्रमाणमस्ति”—नयन० वृ०
पृ० १८ । “न च प्रत्यक्षाद् गरिष्ठं प्रमाणमस्ति ।”—हेतुबि०टी० पृ० ८७ A । (४) जलादौ ।
(५) प्रतिबिम्ब । (६) प्रतीति । (७) पश्यामीत्येव रूपोपजायते इति शेषः । (८) एकादृश-
दि० । (९) पुरुषाणाम् । (१०) तुलना—“तस्मात् यस्य च दुष्टं कारणम्, यत्र च मित्येति प्रत्यक्षं
एवानमीचीनं प्रत्ययं नान्यं इति ।”—शावरभा० १ । १ । ५ । (११) प्रतिबिम्बज्ञानम् । (१२)
आत्ममनश्चक्षुरादिषु । (१३) प्रतिबिम्बप्रतीतिः । (१४) प्रतिबिम्बस्य । (१५) जलादि-

1 यतो यस्यासंभ-श्र० । 2-अपक्षो-श्र० । 3 इति प्रतिप्रा-व० । 4 न तेन तद् व० ।
-विद्यरूपेणो-व० । -विद्यरूपेणो-व० । 6-दृशेनैकरूपेण श्र० । 7 न हि चक्षुरादि-श्र०, व० ।
8-हृत्तमनसो व० । 9 प्रतिबिम्बप्रति-व० ।

यद् यतो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं तत् ततो भिन्नम् यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा, जल-चन्द्रादि-
बिम्बाभ्यां विलक्षणप्रतीतिग्राह्यञ्च चन्द्रादिप्रतिबिम्बमिति । न चैतदसिद्धम्, बिम्बा-
कारानुकारितया हि बिम्बं प्रति आभिमुख्येन यद् वर्तते तत् प्रतिबिम्बम्, यथा मुद्रा-
कारानुकारिणी प्रतिमुद्रा । तत्प्रतीतौ च कथं ततो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वमस्य असिद्धम् ।
न चैतद् बिम्बस्यैव ग्रहणमित्यभिधातव्यम्, जलादौ दृक्पातानन्तरमेव चन्द्रादिबिम्बम-
पश्यतः तत्प्रतीतिदर्शनात् । न चात्र विलक्षणा प्रतीतिः प्रतीयमानापि अस्य ततो भेदं
न प्रसाधयतीति वाच्यम्, सर्वत्र भेदवार्त्तोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्र अस्य प्रतीतिभेदनि-
बन्धनत्वात् । अतः बिम्बात् प्रतिबिम्बमन्यदभ्युपगन्तव्यम् । कथमन्यथा यद्वस्तु कदा-
चिदपि न प्रतीतं तस्मिन् परिदृश्यमाने व्यवहितेऽपि तद्विम्बावारकाभावे^{१३} तत्प्रतिबिम्ब-
प्रतीतिः स्यात् ? तद्विम्बे दर्शनस्य स्मरणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य वा सर्वथाऽसंभवात् । तन्न
ग्राहकप्रमाणासंभवात् प्रतिबिम्बासंभवः ।

नाप्युत्पादककारणाभावात् ; तदुत्पादककारणस्य उपादानरूपस्य निमित्तभूतस्य
चात्र संभवात् । प्रतिबिम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारणम्, चन्द्रादिकं तु निमित्त-

(१) प्रतिबिम्ब जलाद्याश्रयात् चन्द्रादिबिम्बाच्च भिन्न तद्विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वात् । तुलना-
“तथा यद्यतो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं तत्ततो भिन्नं यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा”-स्या० २० पृ० ८६३ ।
(२) बिम्बाकारानुकारितया प्रतीतौ च । (३) चन्द्रादिबिम्बादाश्रयभूतदण्डदिशः । (४) प्रतिबिम्बस्य ।
(५) जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बदर्शन । (६) पुरुषस्य । (७) प्रतिबिम्ब । (८) प्रतिबिम्बस्य । (९)
आश्रयाद् बिम्बाच्च । (१०) भेदवार्त्तया । (११) प्रतीतिभेदो निबन्धनमस्या इति । (१२) वस्तुनि
बिम्बाख्ये । (१३) बिम्बस्य आवरणं यदि स्यात् तदा प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिरेव न स्यात् अत आह तद्विम्बा-
वारकाभावे । (१४) प्रत्यक्षमूलकत्वात् स्मरणप्रत्यभिज्ञानयोः, अव्यवहितत्वनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यक्षस्य ।
(१५) स्याद्वावरत्नाकरे । (पृ० ८६५) अस्य सोद्वरण खण्डनमित्यम्-“यदपि प्रभाचन्द्रः प्राह-प्रति-
बिम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारणं चन्द्रादिकं च निमित्तकारणं गगनतलावलम्बिनं चन्द्रं निमित्ती-
कृत्य जलादेस्तथा परिणामात् इति, तदस्यात्यन्तार्जवविजृम्भितम्, यथा हि तेजोऽभावमपेक्ष्य ते पत्रादे-
श्छायापुद्गला पृथिव्यादावाश्रये छायाद्रव्यरूपतया परिणमन्ते तथात्रापि यदि वदनादिबिम्बस्य छाया-
पुद्गला दर्पणादिप्रसन्नद्रव्यसामग्रीमपेक्ष्य प्रतिबिम्बरूपतया परिणमन्ते तदा किन्नाम क्षूणं स्यात् अस्यापि
छायाविशेषस्वभावत्वात् । तथा चागम-सामा उदिया छायाऽभासुरगया निसिम्मि कालाभा । सा च्चेह
भासुरगया सदेहवन्ना मुणेयन्वा ॥ आदरिसस्सतो देहावयवा हवेति सकता । तेसिं तत्थुवलद्धी पगासजोगा
न इयरेसिं ॥ प्रकरणचतुर्दशशतीकारोपि धर्मसारप्रकरणे प्राह-न ह्यङ्गनावदनछायानुसक्रमातिरेकेणा-
दर्शके तत्प्रतिबिम्बसंभव इत्यादि ।”-स्या० २० पृ० ८६५ । तच्च चिन्त्यम्-आ० वादिदेवसूरिमतेन हि
मुखादिबिम्बस्य छायापुद्गला मुखाद्विनिर्गच्छन्त दर्पणादौ स्वच्छतादिसमाग्रीवशात् प्रतिबिम्बमारभन्ते
'अस्मन्मते तु स्वच्छ एवादार्शदौ बिम्बसन्निधाने तद्गतछायापुद्गलसक्रमात् प्रतिबिम्बमुत्पद्यते' (स्या०
२० पृ० ८६४) इति स्वयमभिधानात् । तत्रेदं विचारणीयं यत्-मुखादिभ्यः छायापुद्गलविनिर्गमनं
किन्निबन्धनम् ? यदि तेषां स्वभावो यत्ते सदैव विनिर्यान्ति तदा चक्षुषो रश्मिविनिर्गमनं नैयायिकादि-
भि उक्तं कथं प्रतिक्षिप्यते । यदि हि अभास्वरान्मुखात् घटादेवा छायापुद्गलविनिर्गमनं युक्तिपथप्रस्था-
यिन्यभिमन्यते तदा भास्वररूपशालिचक्षुषो रश्मिविनिर्याणं तु न्यायानुभवसङ्गतं सुतरामेव स्यात् । अत-

वास्तवं जलादौ प्रतिबिम्बमभ्युपगन्तव्यम्, किन्तु तेन प्रतिहता रश्मयो व्यावृत्य मुसादि-
बिम्बमेव जलादौ दर्शयन्तीत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘जलादौ न प्रतिबिम्बं नाम वस्त्वन्तरं संभवति’

तन्निरसनपुरस्सर

5 प्रतिबिम्बस्य परमा-
र्थतः पुद्गलात्मकत्व-
प्रसाधनम्—

इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; यतोऽस्य असंभवः ग्राहकप्रमाण-
संभवात्, उत्पादककारणाभावाद्वा स्यात् ? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः;
निखिलप्रमाणज्येष्ठस्य प्रत्यक्षप्रमाणस्यैव तत्र तत्सद्भावावेदकस्य संभ-
वात् । ‘निर्मले हि जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बं पश्यामि’ इति प्रतीतिः,

प्रतिप्राणि प्रसिद्धा । नहि ईयं ‘चन्द्रं पश्यामि’ इत्येवं रूपोपजायते, नापि जलम् । किं
तर्हि ? चन्द्रादेः प्रतिबिम्बमिति । न चेयं प्रतीतिभ्रान्ता; सर्वत्र सर्वदा सर्वेषाम् एकादृशे
10 नैव रूपेण उपजायमानत्वात् । यत् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामेकादृशेनैव रूपेण उपजायते न
तद् भ्रान्तम् यथा घटादिसंवेदनम्, तथाभूता चेयं प्रतिबिम्बप्रतीतिः, तस्मान्न भ्रान्ता
इति । भ्रान्तसंवेदनस्य तथाविधस्वरूपेणोत्पत्त्यनुपपत्तेः । नहि भ्रान्तं शुक्तिकादौ
रजतादिसंवेदनं सर्वत्र सर्वदा सर्वेषाम् एकादृशेनैव रूपेण उपजायते, दुष्टेन्द्रिययोगिनामेव
पुंसां तदुत्पत्तिप्रतीतेः, अदुष्टेन्द्रिययोगिनां तेषां तदनुपपत्तेः ।

15 किञ्च, यत्र ज्ञाने समुत्पन्ने बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं वा प्रादुर्भवति तद्
भ्रान्तं भवति, यथा शुक्तिकायां रजतादिज्ञानम् । न च आदर्शादौ प्रतिबिम्बप्रतीतेः
‘नैतदेवम्’ इत्येवंरूपो बाधकप्रत्ययः कदाचिदप्याविर्भवति । न च बाधकाभावेऽप्यर्थ-
भ्रान्तत्वं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गात् । कारणदोषाऽप्रतीतेश्च न तत्प्रतीतिभ्रान्ता । प्रतिबिम्ब-
प्रतीतेः खलु कारणम् आत्ममनश्चक्षुरादिलक्षणम्, न च तत्र दोषाः प्रतीयन्ते । नहि
20 क्षुदादिरात्मनो दोषः निद्रादिर्मनसः काचकामलादिश्चक्षुषः तत्प्रतीत्युत्पत्तौ प्रतीयते;
सन्तृप्तस्य निद्राद्यनुपहृतचेतसो निर्मलनेत्रस्यापि प्रतिपत्तुः प्रतिबिम्बप्रतिपत्तेः प्रतीयमान-
त्वात् । तदेवं सिद्धमभ्रान्तमिदं प्रत्यक्षं बिम्बात् प्रतिबिम्बस्य अर्थान्तरत्वप्रसाधकम् ।

तथा अनुमानमप्यर्थं आश्रय-बिम्बाभ्यामर्थान्तरत्वप्रसाधकमस्त्येव । तथाहि—

(१) जलदर्पणादिना । (२) पृ० ४५१ पं० २ । (३) तुलना—“न हि दृष्टाज्येष्ठ-
गरिष्ठमिष्टम्”—अष्टश०, अष्टसह० पृ० ८० । “न हि दृष्टाद् गरिष्ठ प्रमाणमस्ति”—नयच० वृ०
पृ० १८ । “न च प्रत्यक्षाद् गरिष्ठ प्रमाणमस्ति ।”—हेतुबि०टी० पृ० ८७ A । (४) जलादौ ।
(५) प्रतिबिम्ब । (६) प्रतीति । (७) पश्यामीत्येव रूपोपजायते इति शेष । (८) एकादृश-आ०
टि० । (९) पुरुषाणाम् । (१०) तुलना—“तस्मात् यस्य च दुष्ट कारणम्, यत्र च मिथ्येति प्रत्यय म
एवासमीचीन प्रत्यय नान्य इति ।”—शाबरभा० १ । १ । ५ । (११) प्रतिबिम्बज्ञानस्य । (१२)
आत्ममनश्चक्षुरादिषु । (१३) प्रतिबिम्बप्रतीति । (१४) प्रतिबिम्बस्य । (१५) जलादि ।

1 यतो यस्यासंभ-श्र० । 2-द्वयपक्षो-श्र० । 3 इति प्रतिप्रा-व० । 4 न तेन तद् व० ।
-विधरूपेणो-व० । -विधरूपेणो-व० । 6-दृशेनैकरूपेण श्र० । 7 न हि चक्षुरादि-श्र०, व० ।
8-हृतमनसो व० । 9 प्रतिबन्धप्रति-व० ।

यद् यतो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं तत् ततो भिन्नम् यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा, जल-चन्द्रादि-
बिम्बाभ्यां विलक्षणप्रतीतिग्राह्यश्च चन्द्रादिप्रतिबिम्बमिति । न चैतदसिद्धम्, बिम्बा-
कारानुकारितया हि बिम्बं प्रति आभिमुख्येन यद् वर्तते तत् प्रतिबिम्बम्, यथा मुद्रा-
कारानुकारिणी प्रतिमुद्रा । तत्प्रतीतौ च कथं ततो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वमस्य असिद्धम् ।
न चैतद् बिम्बस्यैव ग्रहणमित्यभिधातव्यम्, जलादौ दृक्पातानन्तरमेव चन्द्रादिबिम्बम-
पश्यतः तत्प्रतीतिदर्शनात् । न चात्र विलक्षणा प्रतीतिः प्रतीयमानापि अस्य ततो भेदं
न प्रसाधयतीति वाच्यम्, सर्वत्र भेदवार्तोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्र अस्यः प्रतीतिभेदनि-
बन्धनत्वात् । अतः बिम्बात् प्रतिबिम्बमन्यदभ्युपगन्तव्यम् । कथमन्यथा यद्वस्तु कदा-
चिदपि न प्रतीत तस्मिन्नपरिदृश्यमाने व्यवहितेऽपि तद्विम्बावारकाभावे^{१३} तत्प्रतिबिम्ब-
प्रतीतिः स्यात् ? तद्विम्बे दर्शनस्य स्मरणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य वा सर्वथाऽसंभवात्^{१०} । तन्न
ग्राहकप्रमाणासंभवात् प्रतिबिम्बासंभवः ।

नाप्युत्पादककारणाभावात् ; तदुत्पादककारणस्य उपादानरूपस्य निमित्तभूतस्य
चात्र संभवात् । प्रतिबिम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारणम्, चन्द्रादिकं तु निमित्त-

(१) प्रतिबिम्ब जलाद्याश्रयात् चन्द्रादिबिम्बाच्च भिन्न तद्विलक्षणप्रतीतिग्राह्यत्वात् । तुलना-
“तथा यद्यतो विलक्षणप्रतीतिग्राह्यं तत्ततो भिन्नं यथा मुद्रातः प्रतिमुद्रा”-स्या० २० पृ० ८६३ ।
(२) बिम्बाकारानुकारितया प्रतीतौ च । (३) चन्द्रादिबिम्बादाश्रयभूतदपणदिश्च । (४) प्रतिबिम्बस्य ।
(५) जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बदर्शन । (६) पुरुषस्य । (७) प्रतिबिम्ब । (८) प्रतिबिम्बस्य । (९)
आश्रयाद् बिम्बाच्च । (१०) भेदवार्ताया । (११) प्रतीतिभेदो निबन्धनमस्या इति । (१२) वस्तुनि
बिम्बाख्ये । (१३) बिम्बस्य आवरणं यदि स्यात् तदा प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिरेव न स्यात् अत आह तद्विम्बा-
वारकाभावे । (१४) प्रत्यक्षमूलकत्वात् स्मरणप्रत्यभिज्ञानयो, अव्यवहितत्वनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यक्षस्य ।
(१५) स्याद्वादरत्नाकरे । (पृ० ८६५) अस्य सोद्वरणं खण्डनमित्यम्-“यदपि प्रभाचन्द्र प्राह-प्रति-
बिम्बोत्पत्तौ हि जलादिकमुपादानकारणं चन्द्रादिकं च निमित्तकारणं गगनतलावलम्बितं चन्द्र निमित्ती-
कृत्य जलादेस्तथा परिणामात् इति, तदस्यात्यन्तार्जवविजृम्भितम्, यथा हि तेजोऽभावमपेक्ष्य ते पत्रादे-
श्छायापुद्गला पृथिव्यादावाश्रये छायाद्रव्यरूपतया परिणमन्ते तथात्रापि यदि वदनादिबिम्बस्य छाया-
पुद्गला दर्पणादिप्रसन्नद्रव्यसामग्रीमपेक्ष्य प्रतिबिम्बरूपतया परिणमन्ते तदा किन्नाम क्षूणं स्यात् अस्यापि
छायाविशेषस्वभावत्वात् । तथा चागम-सामा उदिया छायाऽभासुरगया निसिम्मि कालाभा । सा च्चेह
भासुरगया सदेहवन्ना मुणेयन्वा ॥ आदरिसस्सतो देहावयवा हवेति सकता । तेसिं तत्थुवलद्धी पगासजोगा
न इयरेसिं ॥ प्रकरणचतुर्दशशतीकारोपि धर्मसारप्रकरणे प्राह-न ह्यङ्गनावदनछायानुसक्रमातिरेकेणा-
दर्शके तत्प्रतिबिम्बसंभव इत्यादि ।”-स्या० २० पृ० ८६५ । तच्च चिन्त्यम्-आ० वादिदेवसूरिमतेन हि
मुखादिबिम्बस्य छायापुद्गला मुखाद्विनिर्गच्छन्त दर्पणादौ स्वच्छतादिसमाग्रीवशात् प्रतिबिम्बमारभन्ते
‘अस्मन्मते तु स्वच्छ एवादशादौ बिम्बसन्निधाने तद्गतछायापुद्गलसक्रमात् प्रतिबिम्बमुत्पद्यते’ (स्या०
२० पृ० ८६४) इति स्वयमभिधानात् । तत्रेदं विचारणीयं यत्-मुखादिभ्यः छायापुद्गलविनिर्गमनं
किन्निबन्धनम् ? यदि तेषां स्वभावो यत्ते सदैव विनिर्यान्ति तदा चक्षुषो रश्मिविनिर्गमनं नैयायिकादि-
भि उक्तं कथं प्रतिक्षिप्यते । यदि हि अभास्वरान्मुखात् घटादेवा छायापुद्गलविनिर्गमनं युक्तिपथप्रस्था-
यिन्यभिमान्यते तदा भास्वररूपशालिचक्षुषो रश्मिविनिर्याणं तु न्यायानुभवसङ्गतं सुतरामेव स्यात् । अत-

कारणम्, गगनतलावलम्बिनं चन्द्रं निमिच्छीकृत्य जलादेस्तथापरिणामात् ।

यदप्युक्तम्—‘तत्सन्निधाने गुणरूपम् द्रव्यरूपं वा तदुत्पद्येत’ इत्यादि; तदप्युक्तम्; द्रव्यरूपस्यैवास्यै तत्सन्निधाने तत्रोत्पादाभ्युपगमात् ।

यदपि—‘निरवयवद्रव्यरूपं सावयवद्रव्यरूपं वा तत् स्यात्’ इत्याद्युक्तम्, तदप्यु-

5 क्तिमात्रम्; अस्मदादीन्द्रियग्राह्यद्रव्यस्य निरवयवत्वाऽसिद्धेः ।

यत्पुनरुक्तम्—‘नापि सावयवं जलादिस्पर्शात् पृथक् तत्स्पर्शोपलम्भाऽसंभवात्’ इति, तदप्यसाम्प्रतम्; यतो जलादिस्पर्शात् पृथक् तत्स्पर्शोपलम्भस्तदा स्यात् यदा जलादेः तत्प्रतिबिम्बमर्थान्तरभूतं द्रव्यं स्यात्, यदा तु जलादिकमेव तथा परिणमते तदास्य ततोऽर्थान्तरत्वासंभवात् कथं पृथक् तत्स्पर्शोपलम्भस्याशङ्काऽपि स्यात् ?

10 एतेन ‘जलादिपरमाणव एवास्य आरम्भका अन्ये वा’ इत्यादि प्रत्युक्तम्; जलपरमाणूनामेव उक्तप्रकारेण तदारम्भकत्वप्रतिज्ञानात् । प्रतिबिम्बे जलरूपाद् विलक्षणरूपप्रतीतिः कथं ते^{१५} तदारम्भकाः ? इत्यप्यनुपपन्नम्; पुद्गलानां विचित्ररूपादिपरिणामसामग्रीसन्निधाने विचित्ररूपादिपरिणत्युपपत्तेः । दृश्यते हि मुखादिविम्बेऽपि तत्सन्निधाने विचित्रा रूपपरिणतिः, कोपाद् रक्ततया लज्जातः कृष्णतया हर्षात् सुकान्तिमत्ताया मुखादेः
15 परिणामप्रतीतिः । अतो मुखचन्द्रादिविम्बसन्निधाने जलादेर्विचित्रो रूपादिपरिणामो न विरोधमध्यास्ते ।

एतेन इदमपि प्रतिव्यूढम्—‘द्वयोः सावयवयोः समानाकाशदेशत्वानुपपत्तिः, आश्रयद्रव्यस्य चादर्शदेः परिमाणगौरवयोरुत्कर्षः स्यात्’ इति, द्वयोः सावयवद्रव्ययोः अत्राऽसंभवात्, एकस्यैव जलादिद्रव्यस्य स्वसामग्रीविशेषवशात् तथार्परिणामात् । न च
20 समानाकाशदेशत्व सावयवयोः विरुद्धम्; जलभस्मनोः वातातपयोर्वा सावयवयोगपि

श्चक्षुषो रश्मिविनिर्गमन प्रतिक्षिपद्भि मुखादिविम्बात् छायापुद्गलविनि मृति स्वीक्रियमाणा मयसा कृत्योत्थापनमेव प्रतिभानि । स्या० रत्नाकरस्य ६९८ पृष्ठे तु एभिरेव प्रमेयकमलमातङ्गडमनुमर्द्दन् स्पष्टमुक्तम् यत्—“स्वच्छताविशेषाद्वि जलदर्पणादयो मुखादित्यादिप्रतिबिम्बाकारविकारवाग्नि मन् द्यन्ते” इति, अत्रैव च चक्षुषो रश्मिविनिर्गमनस्य प्रतिपेक्षात् जायते यत्तत्प्रकरणे तु वादिदेवमूय्य प्रभातः मर्थन शब्दतश्च अनुमरन्ति, अत्र तु तत्त्वण्डनाभिलाषेण पूर्वापरविरोधमपि न पश्यन्तीति विवमत् ।

(१) प्रतिबिम्बाकारतया । (२) पृ० ४५१ प० ४ । (३) प्रतिबिम्बस्य । (४) विम्ब । (५) जलादी । (६) पृ० ४५१ प० ६ । (७) हस्तपादाद्यवयवै सावयवमेव तत्प्रतिबिम्बमभ्युपगम्या । (८) पृ० ४५१ प० ७ । (९) प्रतिबिम्बस्तेन । (१०) जलादे । (११) प्रतिबिम्ब । (१२) पृ० ४५१ प० ९ । (१३) विम्बसन्निधानेन जलादीना प्रतिबिम्बाकाशतया परिणमनप्रसङ्गः । (१४) ग्रामस्य प्रतिबिम्बे जलादी युक्तं रूपम् । (१५) जलादयः । (१६) विचित्ररूपाद्युद्भवसामान्यस्य सन्निधाने । (१७) पृ० ४५१ प० १४ । (१८) प्रतिबिम्बोत्पत्तिम्यले । (१९) प्रतिबिम्बाकारतया । (२०) तुलना—“तदपि समानदेशप्रमाणमिरीरानाभ्या व्यभिचारि”—स्या० २० पृ० ८६१ ।

तत्प्रतीतेः । परिमाणगौरवोत्कर्षनियमोपि सावयवयोर्नास्ति; जलकनकादिसंयुक्ताऽनलादौ तदप्रतीतेः ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘अप्सूर्यदर्शिनां नित्यं द्वेधा चक्षुः प्रवर्त्तते’ इत्यादि; तदप्य-
विचारितरमणीयम्, रश्मिरूपस्य चक्षुषः कुतश्चिदपि प्रमाणादप्रसिद्धेः । ततस्तदप्रसिद्धिः
चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसिद्धौ प्रपञ्चतः प्ररूपिता ।

5

ननु प्रतिबिम्बोदयवादिनां मते बिम्बानुकारिणा प्रतिबिम्बेन भवितव्यम् तत्कथं
सव्यदक्षिणविपर्ययेण प्रतिबिम्बस्य प्रतीतिः, इत्यप्यचोद्यम्, स्वसामग्रीतः तस्य सव्य-
दक्षिणस्वभावतयैव उत्पत्तेः । बिम्बाभिमुखेन हि प्रतिबिम्बेन भवितव्यम्, आभि-
मुख्यञ्च सव्यदक्षिणविपर्यासव्यतिरेकेण अस्य नोपपद्यते इति तथैव अस्योत्पत्तिरूपपन्ना,
अन्यथा ‘प्रतिबिम्बम्’ इति व्यपदेशोऽस्य अनुपपन्नः स्यात् ।

10

किञ्च, यन्मते प्रतिबिम्बमर्थान्तरं तस्य सव्यदक्षिणविपर्यासो गुण एव, यत एव

(१) तुलना—“करम्बितकनकपारदाभ्यामनैकान्तिकत्वात् ” —स्या० २० पृ० ८६१ । (२)

उष्णजले हि जलाग्न्यो द्वयोः सावयवयोः समानदेशता जाता न च परिमाणगौरवयोस्तत्कर्ष, तथा तप्तसुवर्णे

सुवर्णाग्न्यो सावयवयोः सम्बन्धेऽपि न तयोस्तत्कर्षं सन्दृश्यते इति भावः । (३) परिमाणगौरवयोः प्रतीते —

आ० टि० । (४) पृ० ४५२ प० १५ । (५) तुलना—“स्वप्रदेशस्थतया सवितुर्ग्रहणासिद्धे चाक्षुष

तेजः प्रतिस्रोतः प्रवर्तितमिति चातीवासगतः प्रमाणाभावात् ।”—प्रमेयक० पृ० ४२५ । चाक्षुष तेजः

प्रतिस्रोतः प्रवर्तितमिति चातीवासङ्गतम्, प्रमाणाभावात् । न हि चक्षुस्तैजासि जलेनाभिसम्बन्ध्य पुनः

सवितारं प्रति प्रवृत्तानि प्रत्यक्षादिप्रमाणतः प्रतीयन्ते । यथा च नायनरश्मिना विषयं प्रति प्रवृत्ति-

र्नास्ति तथा चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वप्रघट्टके प्रतिपादितमित्यलमिति प्रसङ्गेन ।”—स्या० २० पृ० ६९८ । (६)

पृ० ७५-८२ । (७) सव्यदक्षिणविपर्ययेणैव । (८) तुलना—“तदपि प्रतिबिम्बशब्दनिश्चयैव कृतोत्तरम्,

परमिथ्याभिनिवेशाच्च चेतयते भवान् । प्रत्यर्थिबिम्बं प्रतिबिम्बमुच्यते । प्रत्यर्थिता चास्य सकलतदीया-

लकतिलकभ्रूभङ्गभ्रुकुट्यादिविशेषस्वीकरणेनाभिमुखतया पुरस्थात्वम् । तच्च सव्यदक्षिणपार्श्वविपर्या-

सव्यतिरेकेणास्य नोपपद्यते इति तथैवोत्पत्तिरूपपन्ना, अन्यथा तु प्रतिबिम्बमिति व्यपदेश एवास्यानुपपन्नः

स्यात् ।”—स्या० २० पृ० ८६२ । (९) तुलना—“किञ्च, यन्मते प्रतिबिम्बमर्थान्तरं तस्य सव्यदक्षिण-

पार्श्वयोर्विपर्यासो गुण एव । यत एव बिम्बविपरीतधर्मयोगोऽत एवातोऽस्यान्यत्वमिति ।”—स्या० २० पृ०

६८२ । “आदर्शतलादिषु प्रसन्नद्रव्येषु मुखादिच्छाया तद्वर्णादिपरिणतोपलभ्यते इतरत्र प्रतिबिम्बमात्रमेव ।

अत्राह—विपरीतग्रहणं कुतः प्राङ्मुखस्य प्रत्यङ्मुखं छाया दृश्यते इति ? प्रसन्नद्रव्यपरिणामविशेषाद्

भवति । अत्र चोद्यते नादर्शतलादिच्छायासद्भावः । किं तर्हि ? नयननिर्गतेन रश्मिना घनद्रव्यात् प्रति-

हतनिवृत्तेन स्वमुखस्यैव ग्रहणमिति, तदयुक्तम्, विपर्यासग्रहणाभावप्रसङ्गात् कुड्यादिषु अतिप्रसङ्गात्

ग्रहणशक्त्यभावाच्च । विपर्यासग्रहणाभावप्रसङ्गस्तावत् यदि प्रतिनिवृत्तेन नयनरश्मिना स्वशरीरस्यैव

ग्रहणं प्राङ्मुखस्य प्राङ्मुखमेव ग्रहणं स्यात् विपर्यासहेत्वभावात् । कुड्यादिषु वाऽतिप्रसङ्गः स्यात्,

नयनरश्मे प्रतिघातस्य तत्रापि सद्भावात् ।”—राजवा० पृ० २३३ । न्यायवि० वि० पृ० ५६७ B ।

“कथं पुनर्दर्पणतलादिषु प्रतिबिम्बं मुखादीनां सम्मुखमेव छायाकारेण परिणमते न पराङ्मुखम् ? कथं

वा कठिनमादर्शमण्डलं प्रतिभिद्यं मुखतो विनिर्गता पुद्गला प्रतिबिम्बमाजिह्वत इति ? यत्तावदुच्यते

सम्मुखमेव प्रतिबिम्बमुदेति नान्यतो मुखमिति, तत्र परिणामः स तादृश पुद्गलानाम्, नहि तद्विषय

पर्यनुयोगः कर्तुं शक्यः”—तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ३६४ । (१०) मम—आ० टि० । जैनस्य ।

1 परिणाम—व० । 2 तदप्रतिपत्तेः व० । 3—दसिद्धिश्च चक्षुः—व० । 4—विपर्ययो गुण व० ।

विम्बधर्मविपरीतधर्मयोगोऽत एव अस्य अतोऽन्यत्वम् । यदि च प्रतिविम्बमन्यन्
 स्यात्, आदर्शादिना प्रतिहतैर्नायनरश्मिभिर्व्यावृत्य देशविपर्यासेन मुखादेरेव आदर्शादौ
 प्रकाशनात्, तदा कुड्यादिनाऽपि प्रतिहतास्ते व्यावृत्य किमिति कुड्यादौ मुखे प्रका-
 शयन्ति विशेषाभावात् ? नचात्र स्वच्छता उपयोगिनी, रश्मिप्रतीघातमात्रस्यैव तत्रो-
 5 पयोगात्, तच्च उभयत्राप्यविशिष्टम्, प्रत्युत कुड्यादिनां घनद्रव्येण अतिशयवान्
 प्रतीघातो विधीयते, अतः तत्र अतिशयवता तत्प्रतिभासेन भाव्यम् । कारणातिशयादि
 कार्यातिशयो दृष्टः, यथा पित्तातिशयात् शङ्खादिषु पीतत्वावभासातिशयः । अस्मन्मते
 तु निर्मले स्वच्छ एव आदर्शादौ विम्बसन्निधाने प्रतिविम्बमुत्पद्यते न पुनः कुड्यादौ
 तद्विपरीते, अतस्तत्र तत्प्रतिभासाभावः ।

10 किञ्च, आदर्शादिना प्रतिहता रश्मयः व्यावृत्य यदि विम्बमेव प्रकाशयन्ति; तर्हि
 महतो हस्त्यादेः स्वपरिमाणानतिक्रमेणैव प्रतीतिप्रसङ्गात् लघुत्वप्रतीतिर्न स्यात् । नचै-
 वम् । अतः प्रतिविम्बमेव तत्र तर्थाभूतमुत्पन्नं प्रतिभासते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । स्वप-
 रिमाणानुसारितया हि दर्पणादिना प्रतिविम्बमारभ्यते, अतो महतो लघुत्वप्रतिपत्ति-
 रविरुद्धा । यदि च कृपाणादौ काचादौ चाश्रये प्रतिहतास्ते व्यावृत्य विम्बमेव प्रका-
 15 शयन्ति; तदा आयत-श्याममुखप्रतीतिर्न स्यात् । अस्मन्मते तु आश्रयस्य आयतत्वात्
 श्यामत्वाच्च तदारब्धस्य प्रतिविम्बस्यापि आयतत्व श्यामत्वञ्चोपपन्नम् । जलादेस्तु
 अतिस्वच्छत्वात् विम्बाकारानुकारेणैव तत्र प्रतिविम्बोत्पत्तिः ।

यदप्युक्तम्—‘यदि प्रतिविम्बमर्थान्तरमुत्पन्नम्’ इत्यादि; तदप्यचर्चिताभिधानम्;
 अर्थान्तरस्यास्योत्पत्तावपि नियमेन निमित्तकारणक्रियानुकारितया तत्क्रियायां नियमेन
 20 क्रियावत्त्वोपपत्तेः प्रदीपप्रकाशवत्, छत्रछायावद्वा । यथैव हि प्रदीपे छत्रे च चलति
 प्रकाशश्छाया च नियमेन चलति स्थिरे तु स्थिरा भवति, एवं विम्बे चलति नियमेन

(१) प्रतिविम्बस्य । (२) विम्बात् । (३) तुलना—“यदि चादर्शादिप्रतिहता रश्मयः प्रकाशयन्ति तदा गिलातलादिप्रतिहता अपि ते तत्प्रकाशयेयु विशेषाभावात्”—स्या० २० पृ० ८६४ ।
 (४) व्यावृत्य विम्बप्रकाशने । (५) प्रतिघातमात्रम् । (६) दर्पणादौ कुड्यादौ च । (७) विम्ब
 प्रतिभासेन । (८) जैनमते । (९) अस्वच्छेऽपारदर्शिनि । (१०) कुड्यादौ । (११) विम्ब ।
 (१२) तुलना—“तदा महतो हस्त्यादेः स्वपरिमाणानतिक्रमेणैव प्रतीतिप्रसङ्गाल्लघुत्वप्रतीतिर्न स्यात् ।
 —स्या० २० पृ० ८६४ । (१३) दर्पणादौ । (१४) लघ्वाकारोपेतम् । (१५) तुलना—“अथ न
 यदि काचकृपाणादौ प्रतिहतास्ते व्यावृत्य विम्बमेव प्रकाशयन्ति तदा तत्रायनश्याममुखप्रतीतिर्न
 स्यात् ।”—स्या० २० पृ० ८६४ । (१६) श्यामकाचादौ । (१७) रश्मयः । (१८) कृपाणां
 काचादेश्च । (१९) पृ० ४५३ पं० ५ । (२०) तुलना—अर्थान्तरस्यास्योत्पत्तावपि नियमेन परिमाणानु-
 कारितया तस्मिञ्चलति चलनस्य निष्ठति स्थानस्य च तत्रोपपत्तेः ।”—स्या० २० पृ० ८६४ ।
 (२१) मुखादिविम्ब । (२२) मुखादौ क्रियाया सत्याम् ।

1 —दर्शनादौ व० । 2 —ष्ट पटकुड्या —व० । 3 —ना द्रव्येण व० । 4 हस्तादे आ० ।

5 लघुप्रति —व० ।

प्रतिबिम्ब चलति तिष्ठति तु तिष्ठति । न खलु घटे नियमेन निमित्तकारणक्रिया-
नुविधानं न दृष्टम् इत्येतावता सर्वत्र तन्निषेद्धमुचितम्, प्रदीपप्रकाशादावपि तन्निषेध-
प्रसङ्गात् । घटे च तद्वद् भासुररूपादिकमपि नोपलब्धम् अतः प्रदीपप्रकाशादावपि
तन्निषिद्ध्यतामविशेषात् । प्रतीतिविरोधः अन्यत्राप्यविशिष्टः ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘निमित्तकारणापाये कार्यस्यापायाप्रतीतेः’ इत्यादि, तदप्यनल्प- 5
तमोविलसितम्, प्रदीपछत्रादेर्निमित्तकारणस्याऽपाये प्रकाशछायायोरपायप्रतीतेः ।

एतेन ‘प्रतिबिम्बविनाशे पृथक् तदवयवोपलम्भप्रसङ्गः’ इत्यादि प्रत्युक्तम्;
प्रदीपादेर्विनाशेऽपि तदप्रतीतेः । न खलु प्रदीपविद्युदादिद्रव्याणां विनाशेऽपि पृथक्
तदवयवाः क्वचित् कदाचित् कस्यचित् प्रतीतिपथप्रस्थायिनो भवन्तीति ।

साम्प्रतम् ‘अतीतैर्कालानां गतिः नाऽनागतानां व्यभिचारात्’ [प्रमाणवा० 10
स्ववृ० १।१२] इत्येतन्निराकुर्वन्नपरमपि कार्यादिभ्योऽर्थान्तर हेतुमुपदर्शयति—

भविष्यत् प्रतिपद्येत शकटं कृत्तिकोदयात् ।

श्व आदित्य उदेतेति ग्रहणं वा भविष्यति ॥ १४ ॥

(१) दण्डादि—आ० टि० । (२) प्रतिबिम्बेऽपि । (३) निमित्तकारणक्रियानुविधानम् ।
(४) निमित्तकारणक्रियानुविधान । (५) निमित्तकारणभूतदण्डादिवच्छुक्लरूपादिकमपि । (६)
निमित्तकारणभूतप्रदीपवत् भासुररूपादिक तत्प्रकाशे निषिद्ध्यताम् । (७) पृ० ४५३ प० १० । (८)
तुलना—“न खलु मृदाद्यपाये कलशादावपायो नोपलब्ध इति ।”—स्या० र० पृ० ८६३ । (९)
पृ० ४५३ प० ११ । (१०) तुलना—“सौदामिनीप्रदीपादिद्रव्याणां विनाशेऽपि पृथक् तदवयवानामनु-
पलम्भात् ।”—स्या० र० पृ० ८६३ । (११) अवयवोपलम्भ—आ० टि० । (१२) ‘अतीतानामेककालानाम्’
—प्रमाणवा० स्ववृ० । व्याख्या—“तत्रापि रसादे रूपाद्यनुमाने अतीतानामेककालानाञ्च गति रसोपादा-
नसमानकालभावितोऽस्तीति लिङ्गभूतरससहभाविन एककाला तेषाङ्गति नानागतानाम् वर्तमानेन
लिङ्गेनानुमान व्यभिचारात्, अनागत हि कारणान्तरप्रतिबद्ध तत्र प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवान्न भवेदपि ।
यच्चाद्योदयात् श्व सूर्योदयाद्यनुमानन्न तदनुमान नियामकलिङ्गाभावात्, अद्य गर्दभदर्शनात् श्व
सूर्योदयानुमानवत् ।”—प्रमाणवा० स्ववृत्तिटी० १।१२ । उद्धृतमिदम्—सिद्धिवि० टी० पृ० ३११A ।
प्रमेयक० पृ० ३८१ । स्या० र० पृ० ५९० । (१३) रोहिणीनक्षत्रम् । (१४) “शकट रोहिणी
धर्मी मुहूर्तान्ते भविष्यदुदेष्यदिति साध्यधर्मः, कुत ? कृत्तिकोदयादिति साधनम् । न खलु कृत्तिकोदय
शकटोदयस्य कार्यं स्वभावो वा, केवलमविनाभावबलाद् गमयत्येव स्वोत्तरमिति प्रतिपद्येत अनुमन्येत
सर्वोऽपि जन इति । तथा श्व प्रात आदित्य सूर्य उदेता उदेष्यति अद्यादित्योदयादिति प्रतिपद्येत । तथा
श्वो ग्रहण राहुस्पर्शो भविष्यति एवविधफलकाङ्क्षादिति वा प्रतिपद्येत सर्वत्राज्यव्यभिचारात् ”—लघी०
ता० पृ० ३३ । तुलना—“कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिकलृप्तिवत् ।”—मी० श्लो० पृ० ३५१ ।
प्रश० व्यो० पृ० ५७१ । प्रमाणप० पृ० ७१ । परीक्षामु० ३।७१ । सन्मति० टी० पृ० ५९१ ।
प्रमाणनय० ३।८० । प्रमाणमी० पृ० ४१ । जैनतर्कभा० पृ० १६ । “प्रतिबन्धपरिसख्यायाम् उदेष्यति
शकट कृत्तिकोदयादिति किं प्रमाणम् ?”—सिद्धिवि० पृ० ३१७ B ।

१—क्रियानुमान व०, —क्रियाविधान आ० । २—प्रदीपादावपि व० । ३—विशिष्ट. आ० ।

४—बिम्बप्रकाशे व० । ५ तत्प्रतीते श्र० । ६ प्रतीते—आ० ।

विवृतिः—तदेतद् भविष्यद्विषयमविसंवादकं ज्ञानं प्रतिबन्धसंख्यां प्रमाण-
संख्याञ्च प्रतिरुणद्धि ।

भविष्यद् भावि, प्रतिपद्येत जनः । किम् ? शकटम् । कुतः ?

कारिकार्थ —

5

कृत्तिकोदयात् । तथा इवः प्रातः आदित्य उदेता इति
प्रतिपद्येत अद्य आदित्योदयात् इति गम्यते । 'ग्रहणं वा भविष्यति'

इति प्रतिपद्येत, कुतश्चित् फलकाङ्कादेः ।

कारिकायाः तात्पर्यार्थमुपदर्शयन्नाह—'तद्' इत्यादि । तस्माद् ऐकलक्षणान्विता-

विवृतित्याख्यानम्—

हेतोः एतद् भविष्यद्विषयं भाविशकटोदयादिगोचरम् अविसंवादकं
ज्ञानं सिद्धम् । तत् किं करोति ? इत्याह—प्रतिबन्धसंख्यां प्रतिरुणद्धि

10

तादात्म्यतदुत्पत्त्योरत्राऽसंभवात् । अर्थं कृत्तिकोदयादेः शकटोदयादिकार्यत्वादयमनोप-
तन्न; अतीतकृत्तिकोदयादेः शकटोदयात् प्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । अन्योन्यकार्यत्वे अन्यो-
न्याश्रयप्रसक्तिः । अन्यच्च तत् किं करोति ? इत्याह—प्रमाणसंख्याञ्च प्रतिरुणद्धि परंपरि-

15

कल्पितस्य प्रतिबन्धस्य पक्षधर्मत्वादेश्चाऽभावेऽपि कृत्तिकोदयाद्यनुमानस्य भावान् ।
तन्न कार्यस्वभावानुपलब्धिलिङ्गप्रभव त्रिविधमेव अनुमानम् इत्यनुमानप्रमाणसङ्ख्या
नियमः सौगतानां व्यवतिष्ठते प्रांगुक्तलिङ्गप्रभवानुमानानां ततोऽर्थान्तरत्वप्रसिद्धेः ।

एतेन नैयायिकोपकल्पितः पञ्चवैवानुमानमित्यनुमानसङ्ख्यानियमः प्रत्याख्यातः;

पूर्वोक्तानुमानानां पञ्चस्वनुमानेषु अनन्तर्भावात् ।

ननु "अस्येदं कारणं कार्यं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्" [वैशे० सू० १।२।२]

20

कारणादय पञ्च हेतव इति सूत्रोपात्ता एव पञ्च हेतवो लैङ्गिकाङ्गम् अविनाभावस्य अत्रैव
एव गमका इति वैशे- परिसमाप्तेः, तत्कथं नैयायिकानामनुमानसंख्यानियमो न व्यव-
धिकस्य पूर्वपक्ष — तिष्ठेत ? अत्र कारणात् कार्यानुमानम्; यथा ज्वलन्निधनदर्शनात्

(१) फलके पट्टके खड्ग्याद्यगणनाया (खटिकादिलिखिताङ्कगणनाया) —आ० टि० । (२)

अविनाभावक । (३) कृत्तिकोदय-शकटोदययो । तुलना—“न पूर्वोत्तरचारिणोस्तादात्म्य तदुत्पत्ति-
कालव्यवधाने तदनुपलब्धे ।”—परीक्षामु० ३:६१ । प्रमाणनय० ३:६७ । (४) भाविकाग्नवादी प्र-

करगुप्त प्राह । प्रजाकरगुप्तस्य भाविकारणतासूचक मतमित्यम्—“भावेन च भावो भावितागपि लभ्य-
एव मृत्युप्रयुक्तमरिष्टमिति लोके व्यवहार । यदि मृत्युर्न भविष्यन्न भवदेवम्भूतमग्निर्मात्र

तस्मादनागतस्यापि कारणत्वमव्यभिचारादिति युक्तमेतत् ।”—प्रमाणवार्तिकाल० पृ० १७७ । (५)

भवत्येवमपि प्रयोग—जात कृत्तिकोदय शकटोदयात्—आ० टि० । (६) कृत्तिकोदयानुमानं ति-
मति तत शकटोदयानुमानम्, तस्माच्च कृत्तिकोदयानुमानमिति । (७) सौगत । (८) तादात्म्य

दिमम्बन्धनम् । (९) हेतो रूपत्रयस्य । (१०) कृत्तिकोदयादिहेतुजन्यानुमानानाम् । (११)
तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धनिबन्धनानुमानात् । (१२) “कार्यं कारणपूर्वकत्वेनोपलभ्यमानादुपलभ्यमानम्”

1-पद्येत आ० । 2-अयत्त्वप्रस-व० । 3 प्रतिबन्धस्य व० । 4 पञ्चवैवा-अ० ।

5-तिष्ठेत आ० ।

भविष्यति भस्म इति । कार्यात् कारणानुमानम् ; यथा नदीपूरोपलम्भात् वृष्टेः । संयोगि-
दर्शनात् संयोगिनोऽनुमानम्, यथा धूमदर्शनाद् वहे । समवायिदर्शनात् समवायिनो-
ऽनुमानम्, यथा शब्दाद् आकाशस्य । एकार्थसमवायिदर्शनात् एकार्थसमवायिनो-
ऽनुमानम्, यथा रूपाद् रसस्य । विरोधिदर्शनाद् विरोध्यन्तरानुमानम् ; यथा विस्फू-
र्जितनकुलदर्शनात् सन्निहितसर्पज्ञानमिति ।

5

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘सूत्रोपात्ता एव पञ्च हेतवो लैङ्गिकाङ्गम्’ इत्यादि,

तत्प्रतिविधानपुरस्सरं तदसमीक्षिताभिधानम् ; तदतिरिक्तानां कृत्तिकोदयादिहेतूनां तदङ्गत्व-
कृत्तिकोदयादीनां पूर्व- प्रतिपादनात् । अविनाभाववशाद्धि हेतोरनुमानाङ्गत्व न कारणादि-
चरादिहेतूनामपि पृथक् रूपतामात्रेण अस्याऽव्यापकत्वादतिप्रसङ्गाच्च । अविनाभावस्य तु सकल-
रूपेण गमकत्वप्रदर्श- हेतुकलापव्यापित्वात् तदाभासेभ्यो व्यावृत्तत्वाच्च तद्व्यादेव हेतोर्गम-
नम्— कत्वं प्रतिपत्तव्यम् । नहि तद्व्यतिरेकेण कचिदपि हेतोर्गमकत्वं
प्रतीयते, सर्वत्र गमकत्वस्य अविनाभावे सत्येव उपपत्तेः । कार्यकारणभावस्य च षट्-
पदार्थपरीक्षायां प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धत्वात् परमते कार्यकारणलिङ्गयोरसिद्धिः । संयोगसम-
वाययोरपि तत्रैव निषेधात् संयोगिसमवायिलिङ्गयोरपि असिद्धिः । विरोधिनोप्यविना-
भावादेव विरोध्यन्तरानुमापकत्वम्, नान्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

15

गमकम्, यथाहि—विशिष्टनदीपूरोपलम्भादुपरिष्ठाद् वृष्टो देव इति । तथा च बहलस्वरूपफेनफेनिलपर्ण-
काष्ठादिवहनविशिष्टस्य नदीपूरस्य वृष्टिकार्यत्वेन पूर्वमुपलम्भात् पुनस्तदुपलम्भे सति युक्तमनुमानम्—
अयं नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धनदीपूरवदिति । पूरस्तु उभयतटव्यापकोदक-
संयोगः । स पारम्पर्येण वृष्टिकार्य इति । कारणमिति कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेस्पलभ्यमानं तल्लिङ्गं
यथा च विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः । तथा धूमोऽने संयोगी समवायी च उष्णस्पर्शो वारिस्थ
तेजो गमयतीति । विरोधीच यथाहि विस्फूर्जनविशिष्टो नकुलादेर्लिङ्गमिति ।—प्रश्न० व्यो० पृ० ५७२ ।
प्रश्न० किर० पृ० ३०२ ।

(१) पृ० ४६० प० १९ । (२) तुलना—“समुद्रवृद्ध्यादौ यथोदितसम्बन्धाभावेऽप्यनुमानदर्शनात् ।
संयोगसमवायैकार्थसमवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणम् । नहि कमण्डलुना छात्रानुमानम्, नापि रूपादे
पृथिव्याद्यनुमानम्, नापि रूपाद्रसानुमानमिति । यच्च विरुद्धस्यानुमानस्योदाहरणं भूतवर्षणकर्म
अभूतस्य वाय्वभूतसंयोगस्यानुमापकं तथाऽभूतवर्षणकर्म भूतस्य वाय्वभूतसंयोगस्यानुमापकमिति, तदनु-
पपन्नम्, भावाभावयोर्ह्यत्र गम्यगमकता, न च तयोर्विरोधोऽस्ति तस्मात् कार्यकारणभावाद्वय एव
सम्बन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः स हेतुरिति ”—प्रश्न० पं० पृ० ६८ । न्यायवा०
ता० पृ० १६४ । स्या० र० पृ० ५३२ । लघी० ता० पृ० ३४ । (३) कारणाद्विरूपतामात्रस्य
कृत्तिकोदयादिहेतुषु अव्याप्तिः, घूमादिसाध्यं प्रति व्यभिचारिणाद्वत्त्वाभासभूतेषु अग्न्यादियुग्म-
भावाच्चातिप्रसङ्गः । (४) अविनाभावविना । (५) पृ० २२० । (६) ऋग्वेदिकमते । (७) षट्-
पदार्थपरीक्षायाम् पृ० २९७ ।

यदपि सांख्यैरभिहितम्—मात्रामात्रिक-कार्य-विरोधि-सहचारि-स्वस्वामि-वध्य-
 घाताद्यैः सप्तधाऽनुमितिः । तत्र मात्रामात्रिकानुमानम्; यथा चक्षुषो
 विज्ञानानुमानम् । कार्यात् कारणानुमानम्, यथा विद्युर्दर्शनात् कारण-
 विज्ञानम् । प्रकृतिविरोधिर्दर्शनात् तद्विरोध्यन्तरानुमानम्; यथा न
 वर्षिष्यति बलाहकः प्रत्यनीकपवनयोगित्वात् । सहचराऽनुमानम्; यथा
 चक्रवाकयोरन्यतरदर्शनात् द्वितीयज्ञानम् । स्वदर्शनात् स्वामिनोऽनु-
 मानम्, यथा छत्रविशेषदर्शनात् राज्ञोऽनुमानम् । वध्यघातानुमानम्;
 यथा सहर्षनकुलदर्शनात् ‘घातितोऽनेन सर्पः’ इति ज्ञानम् । आदिग्रहणात् संयोग्यनु-
 मानम्; यथा समुदायवर्तिनि परिव्राजके ‘कः परिव्राजकः’ इति संशये त्रिदण्डदर्शनात्
 10 ‘परिव्राजकोऽयम्’ इति ज्ञानमिति । तदप्येतेनैव प्रत्याख्यातम्; कृत्तिकोदयादिहेतूनां
 नैयायिकोपकल्पितहेतुभ्य इव अतोऽप्यर्थान्तरभावाऽविशेषात् ।

अथेदानीम् ‘दृश्यानुपलब्धिरेव गमिका, नान्या संशयहेतुत्वात्’ इति नियम
 निराकुर्वन्नाह—

अदृश्यपरचित्तादेरभावं लौकिका विदुः ।

तदाकारविकारादेरन्यथाऽनुपपत्तिः ॥ १५ ॥

विवृतिः—अदृश्यानुपलब्धेः संशयैकान्ते न केवलं परचित्ताभावो न सिद्ध्यति

अपि तु स्वचित्तभावश्च, तदनंशतत्त्वस्य अदृश्यात्मकत्वात् । तथा च कुतः

(१) आदिशब्दात् संयोग्यनुमान सप्तमम्—आ० टि० । (२) विद्युत कादाचित्कत्वेन कार्यं
 त्वात् केनापि कारणेन भवितव्यमिति—आ० टि० । (३) तुलना—“एतेन सप्तविध सम्बन्ध इति प्रत्यु-
 क्तम्”—न्यायवा० पृ० ५७ । “एतेनैव—मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभि । स्वस्वामिवध्यघाताद्यै
 साख्याना सप्तधानुमा ।”—न्यायवा० ता० पृ० १६५ । नयचक्रवृ० पृ० ४२४ A. । लघी० ता० पृ०
 ३४ । (४) साख्यकल्पितहेतोरपि । (५) “प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एवानुपलब्धे, मति
 वस्तुनि तस्या असम्भवात्, अन्यथा चानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु देशकालस्वभावविप्रकृष्टेषु आत्मप्रत्यक्ष
 निवृत्तेरभावनिश्चयाभावात् । (पृ० ४२) विप्रकृष्टविषयानुपलब्धि प्रत्यक्षानुमाननिवृत्तिलक्षणा सशय
 हेतु प्रमाणनिवृत्तावपि अर्थाभावासिद्धेरिति ।”—न्यायबि० पृ० ५९ । वादन्याय पृ० १८ । “अनु-
 पलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धे संशयहेतुतयाऽगमकत्वादिति भाव ।”—वादन्यायटी० पृ० १९ । हेतुबि०
 टी० पृ० १६२ A. । (६) “विदुर्जानन्ति, के ? लौकिका । अपिशब्दोऽत्र द्रष्टव्य, तेन लौकिका
 गोपालादयोऽपि किं पुन परीक्षका इत्यर्थ । कम् ? अभावम् असत्ताम्, कस्य ? अदृश्यपरचित्ताद
 परेषामातुराणा चित्त चैतन्यमादिर्यस्यासौ परचित्तादि, अदृश्यश्चासौ परचित्तादिश्च स तयोक्तमन्य ।
 आदिशब्देन भूतग्रहव्याधिप्रभृतिर्गृह्यते यस्य सूक्ष्मस्वभाव । कुत ? तदित्यादि, तस्य पञ्चिनाद
 कार्यभूतोऽविनाभावी आकार उष्णस्पर्शादिलक्षण तस्य विकारोऽन्यथाभाव आदिर्यस्य वचनविशेष
 रोग्यादे तस्यानुपपत्तिरसम्भवात् ।”—लघी० ता० पृ० ३४ । (७) “अदृश्यानुपलब्धभावाभावादि
 रित्ययुक्तम्, परचैतन्यनिवृत्तावारेकापत्ते संस्कर्तृणा पातकित्वप्रसङ्गात्, बहुलमप्रत्यक्षमपि नैव
 देविनिवृत्तिनिर्णयात् ।”—अष्टश०, अष्टसह० पृ० ५२ । लघी० ता० पृ० ३५ ।

परमार्थसतः क्षणभङ्गसिद्धिः ? तद्विपरीतस्य अभेदलक्षणस्यैव स्यात् ।

अदृश्यश्चासौ परचित्तादिश्च, आदिशब्देन भूतग्रहव्याधिपरिग्रहः,

कारिकार्थ — तस्याऽभावं लौकिका विदुः । कुत इत्यत्राह—‘तदाकार’
इत्यादि । तेन अदृश्यपरचित्तादिना सहभावी शरीरगत उष्णस्पर्शा-

दिलक्षण आकारः तदाकारः तस्य विकारः अन्यथाभाव आदिर्यस्य वचनवि- 5
शेषस्य तस्य अन्यथानुपपत्तिः ।

ननु सर्वत्र अभावपरिच्छेदे अभावंप्रमाणस्यैव व्यापारः, परचित्ताभावश्च अभावः

अभावपरिच्छेदे अभाव- तस्माद् अभावस्यैव परिच्छेद्यः । तच्च अभावप्रमाणम् प्रत्यक्षादि-
प्रमाणस्यैव व्यापार- भ्यो भिन्नम्, तद्विन्नसामग्रीप्रभवत्वात् भिन्नविषयत्वात् भिन्नफल-
न भावरूपाणां प्रत्यक्षा- साधकत्वाच्च, यद् यतो भिन्नसामग्रीप्रभवत्वादिविशेषणविशिष्टं 10
दीनामिति अभावस्य तत् ततो भिन्नम् यथा प्रत्यक्षादनुमानादि, तथाभूतश्चेदम्, तस्मा-
प्रथक् प्रामाण्यवादिनो त् प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नमिति । न चास्य तद्विन्नसामग्रीप्रभवत्वम-
मीमांसकस्य पूर्वपक्ष- सिद्धम्, तथाहि—इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीतः

तावदभावप्रमाणं नोत्पत्तुमर्हति, अभावेन सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षाभावात् । न हि तत्र
तेषां संयोगलक्षणः सन्निकर्षः संभवति^१, अभावस्य अद्रव्यत्वात् । नापि समवायलक्षणः, 15
द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेषेभ्योऽन्यत्वात् । तयोरभावे च तत्प्रभेदः संयुक्तसमवा-
यादिः दूरादपास्तः । संयुक्तविशेषणभावोप्यसंभाव्यः; घटाभावस्य भूप्रदेशविशेषणत्वा-
भावात् । विशेषणं हि संयुक्तं समवेतं वा भवति यथा दण्डो गुणादिश्च, न चाभावः
कचित् संयुक्तः समवेतो वा इत्युक्तम् । उक्तञ्च—

“न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ।

20

भावांशेनैव सम्बन्धो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि^२ ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १८]

(१) “अभावोऽपि प्रमाणाभाव नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य”—शाबरभा० १।१।५। (२)
“अभावशब्दवाच्यत्वात् प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते । प्रमाणामभावो हि प्रमेयाणामभाववत् ॥”—मी० श्लो०
अभाव० श्लो० ५४। (३) द्रव्यद्रव्ययोश्च संयोगात् । (४) द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामेव
च समवायित्वम् । (५) संयोगसमवाययो । (६) चक्षुःसंयुक्तं भूतलं तद्विशेषणञ्चाभाव इति ।
“मा भूत् संयोगतः, संयुक्तविशेषणत्वाद गृह्यतामिति चेत्, न, असति सम्बन्धे विशेषणत्वायोगात् ।
अस्त्येव सम्बन्ध इति चेत्, कोऽसौ ? न तावत्संयोगः, अद्रव्यत्वात् । न समवायः, तदनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमे वा संयुक्तसमवायादेव ग्रहणात् तद्विशेषणत्वमवक्तव्यं स्यात् । तत्र तावद् भवतामस्ति
सन्निकर्षः अस्माकं तु अस्ति संयुक्तसमवायः । तथापि तु नैन्द्रियकत्वमित्यत्रैव वक्ष्याम ।”—मी० श्लो०
न्यायर० पृ० ४७९ (७) “न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः”—मी० श्लो० । (८)
‘संयोगो’—मी० श्लो० । सन्मति० टी० पृ० ५८० । प्रमाणमी० पृ० ९ । (९) उद्धृतोऽयम्—

1—सिद्धिपरी-ज० वि० । 2 ‘भिन्नविषयत्वात्’ नाम्नि व० । 3 प्रत्यक्षस्तत्साम-त्र० ।

4—विशेषणीभावो श्र० । 5—भाव्यो यथा घटा-व० ।

यदि नेन्द्रियादिसामग्रीतस्तदुत्पद्यते, कुतस्तर्हि तदुत्पद्येत इति चेत् ? उप-
लब्धिलक्षणप्राप्तप्रतिषेध्याथानुपलब्धि-भूतलाद्याश्रयोपलब्धि-प्रतिषेध्यघटादिस्मरणलक्षण-
सामग्रीविशेषात् ।

“गृहीत्वा वस्तुसङ्गावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽज्ञानपेक्षया ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २७]

“प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनि ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ११]

इति तल्लक्षणसामग्रीतस्तदुत्पत्तिश्च तदन्यतमस्याप्यपाये तदनुपपत्तेः सुप्रसिद्धा ।
यदि हि उपलब्धिलक्षणप्राप्तार्थानुपलब्धिर्न स्यात् तदा भूतलाद्याश्रयोपलब्धावपि अभाव-
प्रतीतिर्न स्यात् । यदि च भूतलाद्याश्रयप्रतीतिर्न स्यात् तदा भूतलाद्यवच्छेदेन घटाद्यभाव-
प्रतीतिर्न स्यात् । नहि अज्ञातस्य विशेषणत्वं युक्तमतिप्रसङ्गात् । न च सामान्येन
घटाद्यभावप्रतीतिरुपजायते, किन्तु भूतले । तथा, यदि प्रतियोगिस्मरणं न स्यात् तर्हि
‘नास्ति’ इत्येवंरूपा प्रतीतिः स्यात् नतु ‘घटो नास्ति’ इति । अतः सिद्धं प्रत्यक्षसामग्री-
तो भिन्नसामग्रीप्रभवत्वमभावप्रमाणस्य ।

तथा अनुमानसामग्रीतोऽपि, तस्य हि सामग्री लिङ्गादिलक्षणा, न च अभावेना-

सिद्धिवि० टी० पृ० १७९ B । प्रमेक० पृ० १८९ । सन्मति० टी० पृ० ५८० । जैनतर्कवा० पृ०
७८ । न्यायाव० टी० पृ० २२ । स्या० २० पृ० २८० । प्रमाणमी० पृ० ९ ।

(१) भूतलाद्याश्रयलक्षणम् । (२) यस्याभाव क्रियते स प्रतियोगी यथा घटाभावे घट ।
(३) उद्धृतोऽयम्-प्रश० व्यो० पृ० ५९२ । न्यायम० पृ० ५० । बृहदा० वा० पृ० ८८५ ।
सिद्धिवि० टी० पृ० १७९ B । प्रमेयक० पृ० १८९ । सन्मति० टी० पृ० २३, २७६ । न्यायाव० टी०
पृ० २२ । न्यायवि० वि० पृ० ४८८ A । स्या० २० पृ० २८० । प्रमेयर० पृ० ६९ । रत्नाकराव०
२।१ । विश्वतत्त्वप्र० पृ० १३ । प्रमाणमी० पृ० ९ । जैनतर्कवा० वृ० पृ० ९२ । प्रभाकरवि० पृ० ५८ ।
प्रमेयरत्नको० पृ० ५८ । (४) ‘सात्मन परिणाम’-मी० श्लो० । “तामेव द्विधा विभजते मेति ।
योऽयमात्मनो घटादिविषय प्रत्यक्षादिज्ञानस्वरूप परिणाम तदभावमात्रमेवानुत्पत्तिरभाव इति
बोध्यते । तच्च घटाद्यभावविषय नास्ति, बुद्धिजनकतया इन्द्रियादिवत् प्रमाण नास्ति इति ।”-मी० श्लो०
न्यायर० पृ० ४७५ । “सा प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः निषेध्याभिमतघटादिपदार्थज्ञानरूपेणापरिणत साम्या
वस्थमात्मद्रव्यमुच्यते, घटादिविविक्तभूतलज्ञान वा”-तत्त्वस० पृ० ४७१ । आत्मन व्यन्यस्या
परिणाम इति प्रसज्य इति प्रतिषेध -आ० टि० । (५) पर्युदास-आ० टि० । भूतलादिमनुग
श्रयभूते । उद्धृतोऽयम्-प्रश० व्यो० पृ० ५९२ । ‘इष्यते’-तत्त्वस० का० १६४९ । प्रमेयक० पृ०
१८९ । सन्मति० टी० पृ० ५८० । स्या० २० पृ० २७८ । षड्द० बृह० पृ० १२० A । रत्ना
राव० २।१ । बृहत्सर्व० पृ० १५२ । (६) आभावोत्पत्तिश्च । (७) प्रतिषेध्यानुपलब्धि-श्रय
पलब्धि-प्रतियोगिस्मरणेष्वन्यतमस्य । (८) इह भूतले घटाभाव इति प्रतिनियतदेयतया । (९)
भूतलन्य (१०) “न चाप्यत्रानुमानत्व लिङ्गाभावात् प्रतीयते । भावागो ननु लिङ्ग म्यान्तदानी नास्ति
वृक्षणात् ॥”-मी० श्लो० पृ० ४८४ ।

ऽविनाभूतं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । अनुपलब्धिरस्तीति चेत्, नन्वसौ गृहीतव्याप्तिका, अगृहीत-
व्याप्तिका वा अभावमनुमापयेत् ? न तावदगृहीतव्याप्तिका, अतिप्रसङ्गात् । नापि गृहीत-
व्याप्तिका, यतो व्याप्तिग्रहणं धूमाग्निवद् उभेयधर्मग्रहणपूर्वकम् । व्याप्तिग्रहणवेलायाञ्च
कुतः अभावाख्यधर्मग्रहणम्—अत एव अनुमानात्, तदन्तराद्वा ? यदि अत एव; अन्यो-
न्याश्रयः, तथाहि—अतोऽनुमानादभावसिद्धौ अनुपलब्धेरभावेन अविनाभावित्वसिद्धिः, 5
तत्सिद्धौ चाऽतोऽनुमानादभावसिद्धिरिति । अनुमानान्तरात् तत्सिद्धौ चाऽनवस्था ।

किञ्च, अनुपलब्ध्याख्यं लिङ्गमपि उपलब्ध्यभावस्वभावम्, अतः तत्स्वरूपप्रति-
पत्तावपि उक्तदोषानुषङ्गः । अनुपलब्धेरग्रहणे च अभावाऽनुपलब्ध्योः अविनाभाव-
प्रतिपत्तिरिति दुर्घटा । अतो नाभावप्रमाणस्य अनुमानसामग्रीप्रभवता ।

नापि अर्थापत्त्युपमानागमसामग्रीसमुत्थता, प्राक् प्रतिपादिताया अभावप्रमाण- 10
सामग्र्याः अर्थापत्त्यादिसामग्रीतोऽन्यथानुपपद्यमानार्थ-उपमानोपमेयगतसादृश्यग्रहण-
शब्दादिलक्षणायाः सर्वथा भिन्नत्वात् । तन्न अभावप्रमाणस्य अध्यक्षादिभ्यो भिन्न-
सामग्रीप्रभवत्वमसिद्धम् ।

नापि भिन्नविषयत्वम्, तथाहि—‘इह भूतले घटो नास्ति’ इति प्रत्ययः न तावद्
भावविषयः, तद्वैलक्षण्येन प्रतिप्राणि संवेद्यमानत्वात् । भावविषयत्वे चास्य घटो विषयः, 15
भूतलम्, तत्संसर्गो वा ? प्रथमपक्षे सति घटे घटसत्ताप्रत्ययवत् अभावप्रत्ययोऽपि
स्याद् आलम्बनस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सघटेऽपि भूतले अभावप्रत्ययप्रसङ्गः
विषयभूतस्य भूतलस्य विद्यमानत्वात् । नापि तत्संसर्गः, घटसयुक्तेऽपि भूतले
‘घटो नास्ति’ इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । अथ घटविविक्तं भूतलम् अस्य विषयः, ननु तद्वै-
विक्त्यं किं भूतलस्वरूपमात्रम्, †तद्व्यतिरिक्तं वा ? यदि भूतलस्वरूपमात्रम् ; † तर्हि 20
विद्यमानेऽपि घटे तत्प्रत्ययप्रसङ्गः । अथ ‘तद्व्यतिरिक्तम् ; तर्हि नाममात्रं भिद्यते नार्थः,
विविक्ताशब्देन अभावस्यैव अभिधानात् । अतः सिद्धो भावादर्थान्तरम् अभावप्रमाण-
स्यैव परिच्छेद्योऽभावः, प्रत्यक्षादीनां भावविषयतया अभावगोचरचारित्वाभावात् ।

(१) “प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिर्न तु लिङ्गं भविष्यति । न चानवगतं लिङ्गं गृह्यते चेदसावपि ।
अभावत्वादभावेन गृह्येतान्येन हेतुना ॥ स चान्येन ग्रहीतव्यो गृहीते हि लिङ्गता । तद्गृहीतिर्हि
लिङ्गेन स्यादन्येनेत्यनन्तता ॥ लिङ्गाभावे तथैव स्यादनवस्थेयमित्यत । क्वाप्यस्य स्यात्प्रमाणत्व
लिङ्गत्वेन विना ध्रुवम् ॥” —मी० श्लो० पृ० ४८६-८८ । शास्त्रदी० पृ० ३३५ । (२) साध्य-
साधनरूपोभयधर्म—आ० टि० । (३) असिद्धम्—आ० टि० । (४) भावप्रत्ययविलक्षणतया । (५)
विषयभूतस्य घटस्य । (६) “न भूतलम्, सत्यपि घटे प्रसङ्गात्” —शास्त्रदी० पृ० ३२५ । (७)
घटो नास्तीतिप्रत्ययस्य । (८) “कोऽयं घटविवेक ? यदि भूतलरूपमेव, घटवत्यपि प्रसङ्गः ।
घटसयोगाभावश्चेत्, अङ्गीकृतस्तर्हि अभावः ।” —शास्त्रदी० पृ० ३२७ । (९) नाम्नीतिप्रत्ययः ।

1—हि अनुमा—आ० । 2 वाऽतो आ० । 3 वाऽन—आ० । 4—त्यलि—आ०, श्र० । 5 विषयभूतलस्य
व० । विषयभूतस्य भूतस्य श्र० । † एतदन्तर्गतं पाठो नास्ति आ० । 6 विविक्तशब्देन आ० ।

यदि चाभावः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यः स्यात्, कथमिन्द्रियेणाऽसन्निकृष्टः परिच्छिद्येत ?
यदा हि केनचिद् अपवरकः स्वरूपेण गृहीतः जिज्ञासाऽभावाद् 'देवदत्तोऽत्र नास्ति'
इति न निश्चितम्, पश्चाद् दूरदेशमसौ गतः, यदा केनचित्पृष्ठः 'किं तत्र देवदत्ता
आसीन्न वा' इति ? प्रतिर्वचनञ्चासौ तदैव तद्देशमनुस्मृत्य देवदत्ताभावं प्रतिपद्य प्रयच्छति
5 'नासीत्' इति । नहि तत्र इन्द्रियसन्निकर्षोऽस्ति इति कथं तत्र प्रत्यक्षसंभवः ? ततो
न प्रत्यक्षपरिच्छेद्योऽभावः ।

नाप्यनुमानादिपरिच्छेद्यः, तदविनाभाविनो लिङ्गादेरसंभवात् । अनुपलब्ध्यादेः
तल्लिङ्गादेरनन्तरमेव कृतोत्तरत्वात् । अतः पारिशेष्याद् अभावप्रमाणगोचर एव अभाव
इति नासिद्धं भिन्नविषयत्वम् । उक्तञ्च—

10 “प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणाता ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १]
नापि भिन्नफलसाधकत्वं, अभावावगतिलक्षणफलस्य अभावप्रमाणप्रसादादेव
प्रसिद्धेः । अतः प्रत्यक्षादिभ्यो विलक्षणस्य प्रतिषेध्याधारग्रहणादिसामग्रीप्रभवस्य
नवर्थविषयस्य नवर्थसंवित्तिफलस्य अभावप्रमाणस्य प्रमाणान्तरत्वमभ्युपगन्तव्यम् ।
(१) “स्वरूपमात्र दृष्ट्वाऽपि पश्चात्किञ्चित्स्मरन्नपि । तत्रान्यनास्तित्वा पृष्टस्मरत्
प्रतिपद्यते ॥ यदा हि कश्चित् प्रातः काले कञ्चिद्देशमध्यासीनस्तत्र व्याघ्रादिकमदृष्ट्वा तदस्मरणान्न
तदभावमप्यगृहीत्वा देशमात्र दृष्ट्वा देशान्तरगतो मध्यन्दिने पृच्छयते 'कश्चित्स्मिन्देसे प्रातः काले व्याघ्र
गज सिंह पार्थिवो वा समागतः ?' इति । स तदा तद्देशमवगतत्वात्स्मरन्नपि तत्र देशेऽप्यत्र
व्याघ्रादीनामभाव प्रागगृहीत तदैव गृह्णाति । न च मध्यन्दिने समये प्रातः कालिकस्याभावस्यानिन्द्रिय
न्निकृष्टस्य संभवति प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, तस्येन्द्रियसन्निकृष्टवर्तमानविषयत्वात् ॥” —मी० श्लो० व्याख०
पृ० ४८३ । शास्त्रदी० पृ० ३३९ । (२) उत्तरम् । (३) देवदत्ताभावे । (४) “नाप्यनुमा,
अज्ञातेन तेन कस्यचिल्लिङ्गस्य सम्बन्धग्रहणासंभवात् ॥” —शास्त्रदी० पृ० ३४० । (५) ‘मा
यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् । भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता । तथाऽभावप्रमाणा
न भावस्य प्रमाणता ॥ अभावो वा प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते । प्रमेयत्वाद्यथा भावमन्म
भावात्मकात् पृथक् ॥” —मी० श्लो० अभाव० श्लो० ४५, ४६, ५५ । (६) व्याख्या—“प्रातः
(उम्बेक) त्वेव व्याख्यातवान् यत्र घटाख्ये वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावग्राहक नोपजायत तत्र
नास्तित्वा भूप्रदेशाधिकरणाभावप्रमाणस्य प्रमेया” —स्या० २० पृ० २७९ । “तत्र मदसद्रूपज्ञानात्
वस्तुनि व्यवस्थिते यस्मिन् वस्तुरूपे वस्त्वशेऽसद्रूपाख्ये प्रमाणपञ्चकमर्थपत्तिपर्यन्तं न जायते ।
किमर्थम् ? वस्तुन सत्ताभावबोधार्थम् । तत्र अभावाग्रे प्रमेये अभावस्य प्रमाणता ॥” —तत्त्वम० ५ ।
पृ० ४७० । उद्घृतोऽयम्—प्रश० व्यो० पृ० ५९२ । हेतुबि० टी० पृ० १९० A । तन्त्र०
का० १६४८ । षड्द० श्लो० ७६ । प्रमेयक० पृ० १८९ । सन्मति० टी० पृ० ५८० । नैव
मलय० पृ० २५ । स्या० २० पृ० २७९ । ‘वस्त्वसत्तावबोधार्थं’—षड्द० श्लो० ५०, बृह० ७० १२ ।
A. । प्रमेयर० पृ० १३९ । विश्वतत्त्वप्र० पृ० १३ । चित्तु० पृ० २६८ । बृहत्सर्व० पृ० १३ ।
नन्दि० मलय० पृ० २५ । (७) असिद्धमित्यत्रापि योज्यम्—आ० टि० । (८) प्रतिषेधो
तस्याचारो भूतत्वादि (९) प्रतियोगिस्मरणम् प्रतियोग्यनुपलब्धिश्च ग्राह्या ।

न च अवस्तुविषयत्वादस्य अप्रामाण्यम्, अभावस्य प्रमाणेन परिच्छिद्यमानतया अवस्तुत्वानुपपत्तेः । यत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते न तदवस्तु यथा भावः, प्रमाणेन परिच्छिद्यते च अभाव इति । अवस्तुत्वे चास्य भेदो दुर्घटः, यदवस्तु न तस्य भेदः यथा खपुष्पादेः, अस्ति च प्रागभावादिभेदोऽभावस्य इति । तदवस्तुत्वे च अर्थानां साङ्कर्यं स्यात्, दध्यादेः क्षीराद्यवस्थायां प्रागभावादेरवस्तुतयाऽसाङ्कर्याऽहेतुत्वात्, तथा च 5 प्रतिनियतव्यवहारवाचोच्छेदः स्यादिति । तदुक्तम्—

“न च स्याद्व्यवहारोऽय कौरणादिविभागतः । प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥
यद्वाऽनुवृत्तिर्व्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् । तस्माद् गवादिवद्वस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥
न चावस्तुन एते स्युः भेदाः तेनास्य वस्तुता । कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादितः (ना) ॥
वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्य समाश्रिता । क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ 10
नास्तिता पयसो दधि प्रध्वंसाभावलक्षणम् । गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

(१) अभावस्य । (२) अभावस्य । (३) परस्परात्मत्वम् । (४) व्याख्या—“यत् खलु दधिरूप प्रागभूत्वा भवति तदुपादेय कार्यम्, यच्च प्रागवस्थित क्षीररूप पश्चान्न भवति तदुपादानकारणम्, सोऽय कार्यकारणविभाग । तथा गौरश्वो न भवति, अश्वो न भवति गौ, विषाणशून्य शश इत्यादि व्यवहारोऽसत्यभावस्य प्रागभावादिरूपभेदे नोपपद्यत इति ।”—मी० श्लो० न्यायर० पृ० ४७४ । (५) कार्यस्य प्रागभाव कारणम्—आ० टि० । (६) व्याख्या—“अस्ति ह्यभावस्य प्रागभावादिरूपेण व्यावृत्तिरभावरूपेण चानुवृत्तिरिति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह प्रमेयेति”—मी० श्लो० न्यायर० पृ० ४७५ । “अभावो वस्तु इति पक्ष, अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यत्वात् प्रमेयत्वाच्चेति हेतुद्वय गवादिवदिति दृष्टान्त ।”—तत्त्वसं० पृ० ४७३ । (७) अभाव इति—आ० टि० । (८) प्रागभावादि—आ० टि० । (९) व्याख्या—“न ह्यवस्तुनो भेदो युक्त वस्त्वधिष्ठानत्वात्तस्य तस्मादभावो वस्तु । कीदृशं पुनरस्य वस्तुत्वमित्याह—कार्यादीनामिति । क्षीरादे कारणस्य यो भाव स एव दध्यादे कार्यस्याभाव, कार्यस्य दध्यादेर्यो भाव स एव क्षीरादे कारणस्याभाव इत्येतदभाववस्तुत्वम् ।”—तत्त्वसं० पृ० ४७३ । (१०) भेदवत्त्वेन । (११) ‘को योऽभाव कारणादिन’—मी० श्लो० । ‘स यो भाव कारणादिना’—तत्त्वसं० । ‘को भावो य कारणादिन’—सन्मति० टी० । ‘को भावो य कारणादिन’—स्या० र० । ‘को भावो य कारणादिना’—षड्द० बृह० । (१२) व्याख्या—“प्रत्यक्षादिभि सद्रूपेण प्रमीयमाणमपि घटादिकमसद्रूपेण अभावस्य प्रमेयम्, असकरोऽसद्रूपमभाव इति यावत् ।”—मी० श्लो० न्यायर० पृ० ४७३ । (१३) ‘तत्प्रामाण्यसमाश्रया’—मी० श्लो० । (१४) व्याख्या—“क्षीरमृदादौ कारणे दधिघटादिलक्षण कार्यं नास्तीत्येव यत्प्रतीयते लोके स प्रागभाव उच्यते । यदि तु प्रागभावो न भवेत् क्षीरादौ दध्यादि कार्यं भवेदेव । एव दध्नि क्षीराख्यस्य यन्नास्ति त्वमय प्रध्वंसाभाव, अन्यथा दध्नि क्षीर भवेदेव । गवादौ अश्वदेरभावोऽन्योन्याभाव उच्यते । यस्मात्तस्य गवादे पररूपमश्वदिस्वभावो नास्ति तस्मात्तयोरन्योन्याभाव उच्यते । अन्यथा गवादौ भवेदश्वदि यद्यन्योन्याभावो न भवेत् । शशगिरसोऽवयवा निम्ना (अनुन्नता) वृद्धिकाठिन्याभ्या रहिता विषाणादिरूपेण अत्यन्तमसन्त अत्यन्ताभाव उच्यते । यदि त्वत्यन्ताभावो न भवेत् शशे शृङ्ग भवेदेव ।”—तत्त्वसं० पृ० ४७२ । उद्धृतोऽयम्—न्यायमं० पृ० ६५ । हेतुवि० टी० पृ० ८१ B ।

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः । शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥
 क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटं पटः । शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥
 अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह । व्योम्नि सस्पर्श(शि)ता ते च न चेदस्यै प्रमाणात् ॥
 [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ७, ९, ८, २-६ ।] इति ।

५ अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अभावप्रमाणं प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नम्’ इत्यादि;
 तत्प्रतिविधानपुरस्सरम् अभावस्य प्रत्य- तदसमीक्षिताभिधानम्; तद्विषयस्य प्रत्यक्षादिभिः परिच्छिद्यमानतया
 क्षाद्यन्यतमग्राह्यत्व- तस्य ततो भेदानुपपत्तेः । द्विविधो हि अभावः—विप्रकृष्टार्थसम्बन्धी,
 समर्थनम्— अविप्रकृष्टार्थसम्बन्धी चेति । तत्र यो देशाद्यविप्रकृष्टार्थसम्बन्धभावः
 स प्रत्यक्षत एव परिच्छिद्यते, इन्द्रियव्यापारादनन्तरम् ‘अघटं भूतलम्’

10 इत्यादिप्रत्ययप्रतीतेः । अप्रत्यक्षत्वञ्च अभावस्य इन्द्रियेणाऽसम्बद्धत्वात्, अरूपित्वात्,
 असद्रूपत्वाद्वा ? न तावदसम्बद्धत्वात्, रूपस्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, अप्राप्यकारिणा हि

(१) उन्नता अथ च वृद्धिमन्त कठिना अवयवा विषाणत्वेन व्यपदिश्यन्ते, यदा च शशशिरः
 सोऽवयवा निम्ना अनुन्नता अथ च वृद्धिकाठिन्यविरहिता तदा त एव शृङ्गाभावरूपेण व्यपदेशार्हा ।
 (२) रसगन्धौ । (३) सस्पर्शिनो भाव सस्पर्शिता स्पर्श इत्यर्थः । ‘सस्पर्शकास्ते च’—तत्त्वसं०
 स्या० २० । ‘सस्पर्शता ते च’—सन्मति० टी० । (४) रूपरसगन्धा—आ० टि० । (५) अभावस्य ।
 (६) एतेऽष्टावपि श्लोका निम्नग्रन्थेषु उद्धृताः—तत्त्वसं०, तत्त्वसं० पं० पृ० ४७१-४७३ ।
 प्रमेयक० पृ० १९० । सन्मति० टी० पृ० ५८०-८१ । षड्द० बृह० पृ० १२० B. । ‘न च स्यादव्य’
 इति श्लोक विना सप्त श्लोका—स्या० २० पृ० २८१-८३ । (७) पृ० ४६३ प० ८ । ‘अभावोऽप्यनु-
 मानमेव, यथोत्पन्न कार्यं कारणसद्भावे लिङ्गम्, एवमनुत्पन्न कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् ।’—प्रश०
 भा० पृ० ५७७ । (८) तुलना—‘प्रत्यक्षादिनैवाभावस्य प्रतीते, तथा चाक्षव्यापारादिह भूतले घटा
 नास्तीति ज्ञानमपरोक्षमुत्पद्यमान दृष्टम्’—प्रश० व्यो० पृ० ५९२ । प्रश० कन्द० पृ० २२६ । ‘न
 ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद् अनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्थान्तरभावाच्चाऽप्रतिषेधः ।’—न्यायसू० २।२।२।
 ‘अभावोऽप्यनुमानमेव’—न्यायवा० पृ० २७६ । ‘सत्यमभाव प्रमेयमभ्युपगम्यते प्रत्यक्षाद्यवसीयमान
 स्वरूपत्वान्न प्रमाणान्तरमात्मपरिच्छित्तये मृगयते । अदूरमेदिनीदेशवर्तिनस्तस्य चक्षुषा । परिच्छिद्य
 परोक्षस्य क्वचिन्मानान्तरैरपि ॥’—न्यायमं० पृ० ५१ । ‘अन्यस्य घटादिविविक्तस्य भूतलस्योपलब्ध्या
 घटानुपलब्धिरिति प्रत्यक्षसिद्धानुपलब्धि । एतदुक्तम्भवति—घटग्राहकत्वस्य भूतलग्राहकत्वस्य चैक्या
 नसर्गित्वात् यदा भूतलग्राहकमेव तज्ज्ञान भवति तदा घटग्राहकत्वाभाव निश्चाययतीति प्रतीतिप्रत्य-
 क्षसिद्धैव घटानुपलब्धि ।’—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।६ । ‘यदि वस्तु प्रमाभाव मेयाभावस्यैव च ।
 प्रत्यक्षेऽन्तर्गतोऽभाव तथा सति कथन्न ते ॥’—तत्त्वसं० पृ० ४७५ । ‘भावाशवदितरस्यापि प्रत्यक्ष एव
 —सिद्धिवि० टी० पृ० १७९ A । ‘एवञ्चाभावप्रमाणवैयर्थ्यम् असदगस्यापि प्रत्यक्षादिसर्माप्यग-
 त्वसिद्धे ।’—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८२ । ‘अभावप्रमाण तु प्रत्यक्षादावेवान्तर्भवति’—स्या० २० पृ०
 ३१० । न्यायवा० टी० टि० पृ० २१ । (९) अभावस्य—आ० टि० । (१०) प्रत्यक्षादे—आ० टि० ।
 (११) ‘न चाभावस्यासत्त्व प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्व्यवसीयमानत्वात्, तथाहि—इह भूतले घटो नास्तीति
 ज्ञानमिन्द्रियभावव्यतिरेकानुविधानादिन्द्रियजम् ।’—प्रश० व्यो० पृ० ४०० ।

1—तामेव न व० । 2—दस्त्यप्र—व० । 3 विप्रकृष्टोऽर्थसम्बन्धी चेति व० । 4—सम्बन्धाना-
 आ० । 5—सम्बन्धत्वात् आ० ।

चक्षुषा यथा रूपस्य असम्बद्धस्य ग्रहणं तथा अभावस्यापि । ननु चासम्बद्धस्याप्यभावस्य चक्षुषा ग्रहणे देशान्तरवर्त्तिनोऽपि ग्रहणप्रसङ्गः अविशेषात्; इत्यपि रूपेण कृतोत्तरम् । नहि तस्य असम्बद्धस्य ग्रहणेऽपि सकलदेशकालवर्त्तिनो ग्रहणं दृष्टम् । अथ रूपे चक्षुषः सयुक्तसमवायसम्बन्धसद्भावादसम्बद्धत्वमसिद्धम्; तन्न, चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वस्य प्रागेव प्रतिपादनात् । तत्सम्बन्धात् तस्य तेन ग्रहणे च रसादेरपि ग्रहणप्रसक्तिः तदविशेषात् । 5 अयोग्यत्वात्तदग्रहणे देशान्तरादिस्थस्य अभावस्याप्येत एवाग्रहणमस्तु अविशेषात् ।

किञ्च, आश्रयग्रहणसापेक्षम् अभावग्रहणम्, आश्रयश्च सन्निहित एव गृह्यते, तत्कथं देशान्तरादिस्थस्य अभावस्य ग्रहणसम्भावनाऽपि ? तन्नेन्द्रियेणासम्बद्धत्वादस्य अप्रत्यक्षता युक्ता ।

नाप्यरूपित्वात्, तस्य प्रत्यक्षतां प्रत्यनङ्गत्वात्, नहि रूपित्वं प्रत्यक्षतां प्रत्यङ्गम्, 10 परमाणूनां रूपित्वेऽपि अप्रत्यक्षत्वात् । गुण-कर्म-सामान्येन अनेकान्ताच्च; न खलु रूपादिगुणस्य गमनादिकर्मणः गोत्वादिसामान्यस्य च रूपित्वमस्ति, अथ च प्रत्यक्षत्वं तत्र विद्यते ।

असद्रूपत्वमपि न प्रत्यक्षतां प्रतिहन्ति; असद्रूपस्य हि सद्व्यपतया प्रत्यक्षत्वमनु- 15 पपन्नं न पुनरसद्रूपतया, स्वस्वभावेन अर्थानां प्रत्यक्षत्वाऽविरोधात् । नहि घटस्य पटात्मना प्रत्यक्षत्वविरोधे स्वात्मनापि तद्विरोधो युक्तः, सर्वत्र प्रत्यक्षव्यवहारोच्छेद-प्रसङ्गात् । ततस्तैमिच्छता भाववद् अभावस्यापि स्वस्वभावेन प्रत्यक्षत्वमभ्युपगन्त-व्यम् । ननु तथापि अभावस्य कथं प्रत्यक्षता विरोधादिति चेत् ? भावस्य कथम् ? प्रत्यक्ष-प्राप्तत्वाच्चेत्; इतरत्र समानम् । तथाहि—उन्मीलिते चक्षुषि भूतलं घटाभावश्च प्रतिभासते, न निमीलिते । अतः समाने तद्भावाभावित्वे कथं भूतलज्ञानमेव प्रत्यक्षं न घटाभाव- 20 ज्ञानमिति नियमविभागो युक्तः ? प्रयोगः—यच्चक्षुर्भावाऽभावानुविधायि तत् प्रत्यक्षम् यथा भूतलादिज्ञानम्, तदनुविधायि च घटाद्यभावज्ञानमिति । अप्रत्यक्षत्वे चास्य आलोकापेक्षापि अतिदुर्घटा, आलोको हि चक्षुष एव उपकारकत्वेन प्रसिद्धः । तदुपकृत-चक्षुःप्रभवत्वानभ्युपगमे च घटाद्यभावज्ञानस्य, अन्धस्यापि तदुत्पत्तिः स्यात् ।

(१) अभावस्य । (२) असम्बद्धत्वस्य समानत्वात् । (३) पृ० ७७ । (४) सयुक्त-समवायसम्बन्धात् । (५) रूपस्य—आ० टि० । (६) इन्द्रियेण—आ० टि० । (७) सयुक्तसमवाया-विशेषात् 'चक्षुः सयुक्तमाम्रादिकं तत्र च रसस्य समवायात् । (८) रसस्याग्रहणे । (९) अयोग्य-त्वादेव । (१०) तुलना—“नचासम्बद्धत्वाविशेषादेशान्तरादिषु सर्वाभावग्रहणमागच्छनीयम्, आश्रय-ग्रहणसापेक्षत्वादभावप्रतीते, आश्रयस्य च सन्निहितस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ।”—न्यायम० पृ० ५२ । (११) आश्रयो भूतलादि । (१२) अभावस्य । (१३) रूपित्वस्य । (१४) प्रत्यक्षत्वविरोधः । (१५) प्रत्यक्षव्यवहारम् । (१६) प्रत्यक्षत्वे कथमभाव, अभावत्वे कथं प्रत्यक्ष इति विरोधः । (१७) अभावेऽपि । (१८) चक्षुः—आ० टि० । (१९) घटाद्यभावज्ञानस्य । (२०) आलोकसहकृतः ।

ननु घटाद्यभावज्ञाने लोचनान्वयव्यतिरेकानुविधानम् अन्यथासिद्धम् रूपज्ञानान्तरभाविस्पर्शसंवेदनवत्, यथैव हि दूरदेशस्थितज्वलज्ज्वलनज्वालारूपोपलम्भान्तरभाविनि तद्गतोष्णस्पर्शसंवेदने लोचनान्वयव्यतिरेकानुविधानम् अन्यथासिद्धं तर्था भूतलोपलम्भान्तरभाविनि घटाद्यभावज्ञानेऽपि, इत्यप्यसाम्प्रतम्; 'इह भूतले घटो नास्ति' इति ज्ञानस्य भेदाऽसिद्धेः । सिद्धे हि ज्ञानभेदे तदेव्यव्यतिरेकानुविधानस्य अन्यथासिद्धत्वं वक्तुं युक्तम् रूपस्पर्शज्ञानवत् । न चात्र तद्भेदोऽस्ति, 'इह कुण्डे दधि' इत्यादिज्ञानवत् 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्यादिज्ञानस्यापि एकस्य उभयांशावलम्बिनः अनुपरतनयनव्यापारे प्रतिपत्तिरिति प्रतीतेः । अस्तु वा तद्भेदः, तथापि इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन उभयस्योपलम्भाऽविशेषे कथमेकस्य प्रत्यक्षत्वमन्यस्याऽप्रत्यक्षत्वं वक्तुं युक्तं स्वेच्छाकारित्वप्रसङ्गात् ?

प्रतियोगिस्मरणान्तरभावित्वात् घटाद्यभावप्रतीतेरप्रत्यक्षत्वे सविकल्पकप्रत्यक्षाय दत्तो जलाञ्जलिः । तद्विनिर्विकल्पकप्रत्यक्षानन्तरं शब्दार्थसम्बन्धस्मरणे सति 'घटोयम्' इत्याद्याकारमुपजायते । तथाविवस्याप्यस्य इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायितया प्रत्यक्षत्वे घटाद्यभावप्रत्ययस्यापि तदस्तु विशेषात् । न चैवं रूपोपलम्भान्तरभाविस्पर्शसंवेदनेऽपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः इत्यभिधातव्यम्, स्पर्शग्रहणयोग्यताशून्यत्वाच्चक्षुषः स्पर्शनस्यैव तद्ग्रहणयोग्यतासद्भावात्, अन्यथा उपरहितत्वगिन्द्रियस्यापि

(१) अनुमया -आ० टि० । "अवश्यकलृप्तनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धम्"-मुक्ता० का० १९-२० । तुलना-"न च दूरव्यवस्थितहुतवहरूपदर्शनपूर्वकस्पर्शानुमानवदिदमन्यथासिद्ध तद्भावभावित्वम्; तत्र हि बहुश स्पर्शदर्शनकौशलशून्यत्वमवधारित चक्षुषः, स्पर्शपरिच्छेदि च कारणान्तर त्वगिन्द्रियमवगतम् । अविनाभावित्वात् च पुरा तथाविधयो रूपस्पर्शयोरुपलब्धेत्यनुमेय एवासौ स्पर्श इति युक्तं तत्रान्यथासिद्धत्वं चक्षुर्व्यापारस्य, प्रकृते तु नेदृश प्रकारं समस्ति ।"-न्यायम० पृ० ५१ । "यत्तु भूप्रदेशग्रहणजन्मन्येव अक्षाणामुपयोगित्वादक्षापेक्षित्वमन्यथासिद्धमभावज्ञानस्येत्युक्तम्; तदनुपपन्नम्, न खलु ज्ञानद्वय क्रमेणोत्पद्यमानमिदमनुभूयते प्रथममिन्द्रियजं भूप्रदेशज्ञानं तत् प्रतियोगिस्मरणे सति मानसमिन्द्रियानपेक्ष नास्तिताज्ञानं च । एकस्यैव कुम्भादिविविक्तभूप्रदेशग्राहिणो ज्ञानस्याभावग्राहित्वेनाप्यनुभूयमानत्वात्, तस्य चेन्द्रियजत्वेन त्वयापि प्रतिपन्नत्वान्नान्यथासिद्धमक्षापेक्षित्वमभावज्ञानस्य ।"-स्या० २० पृ० ३१० । (२) इन्द्रिय । (३) इह भूतले घटो नास्तीत्यत्र । तुलना-"तथा चेह घटो नास्तीति ज्ञानमेकमेवेदमिह कुण्डे दधीति ज्ञानवद् उभयालम्बनमनुपरतनयनव्यापारस्य भवति, तत्र भूप्रदेशमात्र एव नयनज ज्ञानमतरत्र प्रमाणान्तरजमिति कुतस्त्योऽयं विभागः ।"-न्यायम० पृ० ५१ । (४) भूतलघटाभावौ उभयम् । (५) ज्ञानभेदः । (६) भूतलघटाभावौ उभयम् । (७) भूतलस्य । (८) घटाभावस्य । (९) घटस्मरणम् । (१०) वैशेषिकाद्यभिमतया-आ० टि० । (११) सविकल्पकम्-आ० टि० । (१२) स्मरणान्तरभाविनोऽपि सविकल्पकस्य । (१३) प्रत्यक्षत्वम् । (१४) इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य समानत्वात् । (१५) स्पर्शग्रहणम् । (१६) चक्षुषा स्पर्शग्रहणे सति-आ० टि० । (१७) वधिरत्वरोगवत्त्वगिन्द्रियस्यापि-आ० टि० । पक्षाघातादिना शून्यस्पर्शनेन्द्रियस्य नुम् ।

१-न्ययत्वातिरेका-व० । २ तदा श्र० । ३ ज्ञानस्यास्य भे-श्र० । ४ ज्ञानस्य भे-श्र० ।

५ प्रतिपत्तिः प्र-आ०, श्र० । ६-प्रत्यक्षस्यापि श्र० ।

स्पर्शसंविद्धिः स्यात् । तस्मादानुमानिकमेव ईदं विज्ञानं 'यद् रूपवत् तत् स्पर्शवत्, यदि वा, यदेवंविधरूपवत् तदेवंविधस्पर्शवत्' इति सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपन्नाऽविनाभावहेतुसामर्थ्येन उत्पत्तेः, यदित्यमुत्पद्यते तदनुमानमेव यथा 'यद् धूमवत् तदग्निमत्, यद्वा यदेवंविधधूमवत् तदेवंविधाग्निमत्' इत्याद्यवगताविनाभावहेतुप्रभवं विज्ञानम्, प्रतिपन्नाविनाभावहेतुसामर्थ्येनोत्पद्यते च रूपोपलम्भानन्तर- 5 भाविस्पर्शविज्ञानमिति । ततः स्थितमेतत्—देशाद्यविप्रकृष्टार्थसम्बन्धभावः प्रत्यक्षत एव परिच्छिद्यत इति ।

यस्तु देशादिविप्रकृष्टार्थसम्बन्धभावः सोऽनुमानादेः, तत्र देशविप्रकृष्टस्य कमलाकरकमलादेः सम्बन्धी विकासाद्यभावः दिनकरोदयाद्यभावादवसीयते । कालविप्रकृष्टस्य च शर्कटादे, मुहूर्तान्ते उदयाभाव, अश्विन्युदयात् प्रतीयते । स्वभावविप्र- 10 कृष्टस्य च चैतन्यस्य शवशरीरे सत्त्वाभावः व्यापारव्याहाराकारविशेषाभावादानुमीयते । न खलु एवंविधाभावः एवविधलिङ्गादन्यतः कुतश्चित् प्रतिपत्तुं शक्यः ।

एतेन यदुक्तम्—'यद्यभावः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यः स्यात् कथमपवरकादौ इन्द्रियेणाऽसन्निकृष्टो देवदत्ताद्यभावः परिच्छिद्येत' इत्यादि, तदपि प्रतिव्यूढम्; 'नासीदपवरके देवदत्तः' इत्यादिप्रतीतेः स्मृतिर्त्वात् 'आसीत् तत्र घटः' इत्यादिप्रतीतिवत् । अपवरक- 15 ग्राहिणा हि प्रत्यक्षेण तत्राऽसंनिहितार्थानामभावा युगपत्प्रतिपन्नाः तत्र संनिहितार्थसद्भाववत् । तदुत्तरकालञ्च संस्कारप्रबोधवशात् तद्भावाभावविषया प्रतीतिः, उदयमासादयन्ती स्मृतित्वन्न जहातीति । न चैतद् वक्तव्यम्—'सकृदनुभूतेषु सकलपदार्थाभावेषु

(१) रूपदर्शानन्तरभावि स्पर्शज्ञानम् अनुमानात्मकम् सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपन्नाविनाभावहेतुसामर्थ्येनोत्पद्यमानत्वात् । (२) इय सामान्येन व्याप्तिः । (३) एषा विशेषतो व्याप्तिः । (४) सामान्यतो विशेषतश्च । (५) तुलना—“कश्चित्पुनरसन्निकृष्टदेशवृत्तिरनुमेयोऽपि भवत्यभावः यथा सन्तमने सलिलधाराविसरसिक्तसस्यमूलमभिवर्षति देवे घनपवनसयोगाभावोऽनुमीयते, यथा वाऽर्थापत्तावुदाहृत गृहभावेन चैत्रस्य बहिरभावकल्पनमिति । आगमादप्यभावस्य क्वचिद् भवति निश्चयः । चौरादिनास्तिताजानमध्वगानामिवाप्ततः ॥”—न्यायम० पृ० ५४ । (६) रोहिण्यादिनक्षत्रस्य । (७) पृ० ४६६ प० १ । (८) तुलना—“अस्य स्मरणत्वात् । यद्यपि पूर्वं हस्ती नास्तीत्यादि सविकल्पकं ज्ञानमुत्पन्नम् । अन्यथा हि यदाह देवकुलमद्राक्ष न तदा त समीपवर्तिनं हस्तिनमिति प्रश्नानन्तरं स्मरणं न स्यात् । तत्तु दृष्टम् । यस्य वस्तुनः पूर्वं नाभावः परिच्छिन्नस्तत्र परप्रश्नानन्तरं सशेते 'न निरीक्षितं मया किं तत्र देवदत्तोऽभूत् हस्ती' इति । न चेदानीमभावः निश्चिनोति अतः पूर्वमेव हस्त्याद्यभावस्य प्रतीतेर्युक्तमेतत् स्मरणं 'न मया तत्र हस्ती दृष्टा' इत्यादि ।”—प्रश० व्यो० पृ० ५९३ । न्यायम० पृ० ५३ । प्रश० कन्द० पृ० २२७ । (९) देवदत्तादीनाम् । (१०) अपवरके । (११) येषामर्थानां सद्भावः तेषां सद्भावतया येषाञ्च देवदत्तादीनामभावस्तेषामभावरूपेण । (१२) तुलना—“ननु मेचकबुद्ध्या सकलाभावग्रहणे सहैव सकलाभावमृनिम्प-

१ मुहूर्तान्ते श्र० । २-स्य चै-श्र० । ३ परिच्छिद्यते श्र०, परिच्छेद्यते आ० । ४-हिणा प्र-आ०, श्र० । ५-नामभावो युगपत्प्रतिपत्ते तत्र व० ।

सहसैव स्मृतिः स्यात्' इति; अनुभूतत्वमात्रस्य स्मृत्यकारणत्वात्, अनुभूतेष्वपि हि भावाभावस्वभावेषु निखिलार्थेषु यस्य यस्य संस्कारोद्बोधनिमित्ता प्रश्नादिसामग्री सम्पद्यते तस्य तस्य रूपस्य स्मृतिः प्रादुर्भवति 'इदं तत्रासीत्, इदं नासीत्' इति ।

- यदपि—'अभावप्रमाणोत्पत्तौ भूतलाद्याश्रयग्रहणरूपा सामग्री' इत्याद्युक्तम्; तद-
 5 प्यसारम्, आश्रयग्रहणस्य प्रत्यक्षेऽप्यविशिष्टत्वात् । न खलु 'भूतले घटोऽस्ति' इति प्रत्यक्षं भूतलग्रहणादृते घटते । न चाश्रयग्रहणपूर्वकमेव अभावग्रहणमिति नियमोऽस्ति, अन्धकारे प्रदीपाभावप्रतिपत्तेराश्रयाऽग्रहणेऽप्युत्पत्तेः । न चान्धकार एव आश्रयः इत्य-
 मिधातव्यम्; प्रकाशाभावमात्रतया भवता तस्य इष्टेः, स एव च प्रदीपाभाव इति नाश्रयस्य तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचित्तत्रं ग्रहणम् । तथा 'गन्धो नास्ति' इत्यपि प्रतीतिः
 10 आश्रयग्रहणनिरपेक्षैवोत्पद्यते, निमीलिताक्षस्यापि हि घ्राणेन्द्रियव्यापारादनन्तरं गन्धाभावप्रतीतिः उत्पद्यते । न च तत्र घ्राणेन्द्रियेण आश्रयस्य द्रव्यस्य ग्रहणं सम्भवति; दर्शन-स्पर्शनाभ्यामेव द्रव्यस्य ग्रहणसम्भवात् । तथा 'नास्ति शब्दः' इति श्रोत्रव्यापारादेव आश्रयग्रहणनिरपेक्षाद्भवति अभावप्रतीतिः । न हि श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दस्य आश्रयो ग्रहीतुं शक्यः, तस्य अत्यन्तपरोक्षस्य अनुमानेनैवावसायात् । तन्नाश्रयग्रहणमभावप्रमाण-
 15 सामग्र्यामनुप्रविशति ।

- अनुप्रविशतु वा, तथापि आश्रयस्य ग्रहणं किं 'निषेध्याभावसहितस्य, केवलस्य वा ? 'प्रतियोगिनोऽपि स्मरणम्—किम् अभावाक्रान्तस्य, तद्विपरीतस्य वा ? तत्र अभावविशेषितयोः आश्रयप्रतियोगिनोः ग्रहणस्मरणपथप्राप्तयोः तत्कारणत्वाभ्युपगमे 'अभावज्ञानादेव अभावज्ञानम्' इत्युक्तं स्यात् । न च स्वात्माश्रयस्य कस्यचित् सिद्धि-
 20 र्युक्ता अतिप्रसङ्गात् । चक्रकप्रज्ञश्च—अभावप्रमाणोत्पत्तौ हि प्रतियोग्यभावप्रतिपत्तिः, तत्प्रतिपत्तौ च तद्विशेषितयोः आश्रयप्रतियोगिनोः प्रतिपत्तिः, तस्याश्च सत्याम् अभाव

जायेत, मैवम्, यत्रैव प्रश्नादि स्मरणकारणमस्य भवति तदेव स्मरति न सर्वम् अविद्यमानस्मरण निमित्तम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेष्वपि वर्णेषु युगपदन्त्यवर्णानुभवसमनन्तरं स्मरणम् । अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेऽपि क्रमेण स्मरणं भविष्यतीति न मेचकबुद्धावय दोषः ।"—न्यायम० पृ० ५३ ।

(१) पृ० ४६४ प० २ (२) वैशेषिकेण (३) अन्धकारस्य । "द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैवर्त्यादेः भावस्तम् ।"—वैशे० सू० ५।२।११ । (४) प्रकाशाभाव एव । (५) प्रदीपाभावप्रतिपत्तौ । (६) प्रदीपाभावप्रतिपत्तौ । (७) आकाशम् । (८) तुलना—"तत्र निषेध्याधारो वस्त्वन्तरं प्रतियोगिममृत् वा प्रतीयते, अससृष्ट वा ? प्रतियोगिनोऽपि स्मरणं वस्त्वन्तरससृष्टस्य अससृष्टस्य वा ?"—प्रमेय० पृ० २०३ । सन्मति० टी० पृ० २४ । जैनतर्कवा० वृ० पृ० ९३ । स्या० २० पृ० ३११ । (९) भूतस्य (१०) घटाभावसहितस्य । (११) घटस्य । (१२) भूतलघटयो (१३) अभावप्रतीतिहेतुत्वे । (१४) स्वस्य स्वापेक्षया प्रतीतौ स्वात्माश्रयत्वम् । (१५) अग्नेरेव अग्निसिद्धिप्रसङ्गात् । तथा च सर्वं सर्वं सिद्धयेत् (१६) अभावविशिष्टयो ।

1—ग्रहणत्वारूपा श्र० । 2—प्युपपत्ते श्र० । 3—पि घ्रा—आ०, श्र० । 4—स्त भवति य ।

5—तौ तद्वि—आ०, व० ।

प्रमाणोत्पत्तिरिति । अभावनिरपेक्षतया च आश्रये प्रतियोगिनि च गृह्यमाणे यद्यभाव-
प्रतीति स्यात् तदा सघटेऽपि भूतले 'घटो नास्ति' इति प्रतीतिः स्याद् विशेषाभावात् ।
ततो यथोक्तसामग्र्या विचार्यमाणाया अनुपपत्तेः चक्षुरादिसामग्रीत एव अभावप्रमाणस्य
उत्पत्तिः स्वपरात्मना सदसद्रूपघटाद्यर्थविषयता चाभ्युपगन्तव्या । ननु परात्मना घटादेर-
सत्त्वं प्रतीयमानं न स्वात्मतया प्रतिपन्नं स्यात्, यच्च स्वात्मतया न प्रतीयते कथं तत्तस्य 5
रूपम् अतिप्रसङ्गात् ? इत्यप्यसुन्दरम्; यतः परात्मनाऽपि प्रतीयमानमसत्त्वं घटादेरेव
प्रतीयते नतु परस्य, 'घटो हि पटो न भवति' इत्येव नवर्थः प्रतीयते, नतु 'पटः पटो न
भवति' इत्येवम् । अतः परात्मना प्रतीयमानोऽपि नवर्थः घटादेरेव प्रतीयते इति
तस्यैव तद्रूपेण असत्त्वमिति व्यपदिश्यते ।

यच्चान्यदुक्तम्—'घटविविक्तत्वं किं भूतलस्वरूपमात्रम्, तद्व्यतिरिक्तं वा' इत्यादि, 10
तदाययुक्तम्, यतः तद्विविक्तत्वं तद्धर्मतया तैतः कथञ्चिद् व्यतिरिक्तं पृच्छयते, पदार्था-
न्तरतया वा ? तत्र तद्धर्मतयैव तत् कथञ्चिद्विन्नमुपपन्नं न पुनः पदार्थान्तरतया ।
स्वहेतुतो हि भावाः परस्परऽसङ्कीर्णस्वभावविशिष्टाः समुत्पन्नाः, तद्विपरीता वा ? प्रथम-
विकल्पे सिद्धमेषां स्वकारणकलापादेव अन्याऽसंसृष्टस्वभावत्वम्, अतो वैयर्थ्यम-
र्थान्तरभूताभावपरिकल्पनायाः । यत् स्वरूपतो विविक्तस्वभाव न तत्र अर्थान्तर- 15
भूताऽभावपरिकल्पना फलवती यथा प्रागभावादौ, स्वरूपतो विविक्तस्वभावाश्च भावाः
स्वहेतुतः समुत्पन्ना इति । द्वितीयविकल्पस्त्वनुपपन्नः; स्वरूपतोऽविविक्तानामर्थानां
व्यतिरिक्ताभावेन 'वैविक्त्यर्थं' कर्तुमशक्यत्वात् । यत् स्वभावतोऽविविक्तस्वरूपम्
न तत्र अर्थान्तरभूताभावेन विवेकः कर्तुं शक्यः यथा एकव्यक्तौ, स्वभावतोऽविविक्त-
स्वरूपाश्च परमते पदार्था इति । 20

(१) घटस्यैव । (२) पटरूपेण (३) पृ० ४६५ पृ० २० । (४) घटधर्मतया । (५) घटान् ।
(६) द्विविधा हि विविक्तता—धर्मधर्मरूपेण कथञ्चिद्विविक्तता यथा ज्ञानात्मनो, पदार्थान्तररूपेण
सर्वथा यथा घटपटयो । (७) तुलना—“सर्वं हि भावा स्वस्वरूपस्थितयो नात्मान परेण मिश्रयन्ति
तस्यापरत्वप्रसङ्गात् ”—प्रमाणवा० स्ववृ० ११४२ । “नाप्येषा परस्परभिन्नानामभावेन भेदः शक्यते
कर्तुम्, तस्य भिन्नाभिन्नभेदकरणेऽकिञ्चित्करत्वात् । न चाभिन्नानामन्योन्याभावः सम्भवति । नापि
परस्परभिन्नानामभावेन भेदः क्रियते, स्वहेतुभ्य एव भिन्नानामुत्पत्तेः । नापि भेदव्यवहारः क्रियते, यतो
भावानामात्मात्म्यरूपेणोत्पत्तिरेव स्वतो भेदः, स च प्रत्यक्षप्रतिभासनादेव भेदव्यवहारहेतुः ।”—प्रमाणवा०
स्ववृ० टी० १।६ । “यतः स्वकारणकलापात् स्वस्वभावव्यवस्थितयो भावा नमुत्पन्ना नात्मान परेण
मिश्रयन्ति तस्याऽपरत्वप्रसङ्गात् ”—प्रमेयक० पृ० २०८ । सन्मति० टी० पृ० ५८८ । त्या० २० पृ०
५८१ । (८) अन्योन्यममिलितस्वरूपा भिन्ना इत्यर्थः । (९) भिन्नत्वभावत्वम् । (१०) प्रागभावे
नास्ति प्रध्वसादिरित्यत्र । (११) भिन्नतायाः ।

१ इति स्या—व० । २—मानं स्वा—ध्र० । ३ न तु पटो न व० । ४—त्वमित्येव च—व० ।

५—स्तभावाश्च ध्र० । ६ विविक्तस्य व० । ७—तो विवि—व० ।

किञ्च, अभावं विना भावानां विवेकोऽसंभवे कथमभावानामन्योन्यं भावान्तराच्च विवेकः स्यात् ? तत्रापि तद्वेतोरभावान्तरस्याऽभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ अभावान्तरमन्तरेणापि अस्य विलक्षणस्वभावत्वादेव अन्यतो विवेकः; तर्हि वैयर्थ्यम् अर्थान्तराभावपरिकल्पनायाः, घटादेरपि विलक्षणस्वभावतयैव अन्यतो व्यावृत्तिप्रसिद्धेः ।
 ५ तथाहि—घटादेः अन्यतो व्यावृत्तिः विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव, अन्यतो व्यावृत्तित्वात्, या अन्यतो व्यावृत्तिः सा विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव यथा अभावस्य, अन्यतो व्यावृत्तिश्च घटादेरिति ।

किञ्च, आश्रयभेदेन इतरेतराभावः तावन्न भिद्यते सर्वत्रैव अस्य एकत्वेनाऽभ्युपगमात् । ततश्च घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्नाऽभौवनिबन्धना । तत्र हि इतरेतराभावः, अभावान्तरं वा निबन्धनं स्यात् ? इतरेतराभावश्चेत्; किं स एव, अन्यो वा ? न तावत् स एव; अतो घटादेर्व्यावर्तमानत्वात् । यत् यतो व्यावर्तते न तस्मादेव तस्य व्यावृत्तिः यथा पटाद् व्यावर्तमानस्य घटस्य न पटादेव व्यावृत्तिः, व्यावर्तते च इतरेतराभावाद् घट इति । इतरेतराभावान्तराभ्युपगमे च अस्य एकत्वमितिः अनवस्था च स्यात् । अथ अभावान्तरमस्य ततो^{२३} व्यावृत्तेर्निबन्धनम्; तन्न,
 १० इतरेतरव्यावृत्तेः अभावान्तरनिबन्धनत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा अभावचतुष्टयकल्पनाऽनर्थक्यम्, एकस्मादेव अभावात् 'इदमेतः प्राङ् नासीत्, इतरद् इतरत्र नास्ति' इत्यादि-
 १५ प्रतीतेरुपपत्तेः । अथ घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिरेव नेष्यते तत्कथमयं दोषः ?

(१) तुलना—“किञ्च भावाभावयोर्भेदो नाभावनिबन्धनोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ स्वरूपेण भेदः, तथा भावानामपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० ११६ । “यदि चेतरेतराभाववशात् घट पटादिभ्यो व्यावर्तते तर्हि इतरेतराभावोऽपि भावादभावान्तराच्च प्रागभावाद किं स्वतो व्यावर्तते, अन्यतो वा ?”—प्रमेयक० पृ० २०८ । स्या० २० पृ० ५८१ । (२) भेदाभाव । (३) प्रागभाव प्रध्वसाद् भिन्न । (४) प्रागभाव घटादेर्भिन्न इति । (५) अभावेष्वापि । (६) भेदहता इतरेतराभावस्य । (७) अभावस्य । (८) भावाद् घटादे अभावान्तराच्च प्रागभावादे । (९) भिन्नाभाव । (१०) पटादे । (११) घटो भूतल न भवति भूतलञ्च घटो न भवतीति इतरेतराभावादेव (विलक्षणस्वभावादेव) घटस्य भूतलाद् व्यावृत्तिर्न पुनरभावादिति भाव—आ० टि० । (१२) तस्माद्विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव नाभावनिबन्धनैव—आ० टि० । (१३) इतरेतराभावस्य । (१४) द्वितीयाभाव । (१५) अभावनिबन्धनत्वे—आ० टि० । (१६) अस्मात् प्रथमादितरेतराभावात् । (१७) घट-इतरेतराभावयो व्यावृत्तिर्न तदितरेतराभावनिबन्धना तस्मादेव तस्य व्यावर्तमानत्वात् (१८) किन्तु त्रिभुवनादेव—आ० टि० । (१९) इतरेतराभावस्य । “गव्यश्वाभावोऽत्र च गोरभाव इतरेतराभावः, स च सर्वत्रैको नित्य एव पिण्डविनाशेऽपि सामान्यवत् पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञानात् यथा सामान्यमदृष्टवशादुपजायमानेनैव पिण्डेन सह सम्बद्धयते नित्यत्वञ्च स्वभावसिद्धम्, तद्वन्नेन भावोऽपि ।”—प्रश० कन्द० पृ० २३० । (२०) द्वितीयेतरेतराभावस्य व्यावृत्त्यर्थम् तृतीय इतरेतराभाव कल्पनीय तद्व्यावृत्त्यर्थञ्च चतुर्थ इति । (२१) इतरेतराभावाद् भिन्न कञ्चित् प्रागभावादिना अभाव अभावान्तरम् । (२२) घटस्य । (२३) इतरेतरत—आ० टि० । (२४) प्रागभाव ।

तर्हि इतरेतराभावोऽपि घटः स्यात् । यस्य यतो व्यावृत्तिर्नास्ति न तस्य ततो भेदः यथा घटस्वरूपाद् घटस्य, नास्ति च इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्घटस्य इति ।

यदपि—अभावस्य वस्तुत्वमभिहितम्, तदपि वस्तुधर्मस्यैवोपपन्नं न पुनः सर्वथा तुच्छस्वभावस्य, तथाविधस्यार्थं वस्तुत्वानुपपत्तेः । यैत् सर्वथा तुच्छस्वभावं न तद्वस्तु यथा गगनेन्दीवरम्, सर्वथा तुच्छस्वभावश्च परैरभ्युपगतोऽभाव इति । अस्तु वा अस्य 5 वस्तुत्वम्, तथापि तैत् केन गृह्यताम्—किमभावाख्येन प्रमाणेन, प्रमाणान्तरेण वा ? प्रथमपक्षे किं तद्वस्तुत्वं भाव, अभावो वा ? यदि भावः, कथमभावग्राह्यः तस्य तद्विषयत्वाऽनभ्युपगमात् ? तुच्छस्वभावाभावस्य भावस्वरूपवस्तुत्वाश्रयत्वविरोधाच्च । यैत् तुच्छस्वभावं न तद् भावस्वभाववस्तुत्वाश्रयः यथा शशविषाणम्, तुच्छस्वभावश्च परैः परिकल्पितोऽभाव इति । अथ अभावः, तन्न, वस्तुत्वस्य अभावरूपत्वे नीलादावपि 10 तस्य अभावरूपत्वप्रसङ्गाद् भाववार्त्तोच्छेदः स्यात् । अथ प्रमाणान्तरेण गृह्यते तैत्, तन्न, प्रमाणान्तराणामभावग्राहकत्वानभ्युपगमे तैद्र तवस्तुत्वग्राहकत्वाभ्युपगमविरोधात् । तन्न अभावप्रमाणस्य सामग्रीवद् विषयोऽपि विचार्यमाणो व्यवतिष्ठते ।

नापि फलम्, अभावावगतिलक्षणफलस्य प्रत्यक्षादितोऽपि सद्भावप्रतिपादनात् । किञ्च, सिद्धे स्वरूपे कारणविषयफलव्यवस्था वक्तुं युक्ता । न च अस्य तत्सिद्धम् । 15 ननु सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिलक्षणम् अभावप्रमाणस्वरूपं प्रतिप्राणि प्रसिद्धत्वात् कथमपहोतुं शक्यम् ? इत्यप्यनुपपन्नम्, यतः केयं तैदनुत्पत्तिः—किं निषेध्यविषयज्ञानरूपतया आत्मनोऽपरिणाम, अन्यवस्तुविज्ञानं वा ? तत्र अपरिणामस्य अभावस्वभावत्वात् कथं तैर्थाविधज्ञानजनने सामर्थ्यं स्यात् ? कथं वा प्रामाण्यम् ? प्रमेयपरिच्छेदकस्य हि प्रामाण्यं प्रसिद्धम्, यच्च स्वरूपेण न किञ्चित् तत्कथं कस्यचित्परिच्छेद- 20 दकमतिप्रसङ्गात् ? यैत् स्वरूपेणाऽकिञ्चिद्रूपम् न तत् कस्यचित्परिच्छेदकं यथा

(१) इतरेतराभाव घटात्मक तस्मादव्यावर्तमानत्वात् । (२) पृ० ४६७ प० १ । (३) वस्तुत्वम् । (४) अभावस्य । (५) अभावो न वस्तु सर्वथा तुच्छस्वरूपत्वात् । (६) वस्तुत्वम् । (७) भावस्वरूपस्य वस्तुत्वस्य । (८) अभावविषयत्व । (९) अभावो न वस्तुत्वाश्रय तुच्छस्वभावत्वात् । (१०) वस्तुत्वस्य । (११) वस्तुत्वम् । (१२) अभावगत । (१३) अभावस्य । (१४) प्रमाणपञ्चकानुत्पत्ति । (१५) निषेध्यो घटादि । (१६) भूतलाद्याश्रयात्मकमन्यवस्तु । (१७) तुलना—“नीरूपस्य हि विज्ञानरूपहानौ प्रमाणता । न युज्यते प्रमेयस्य सा हि सवित्तिलक्षणा ॥ यत्प्रमेयाधिगतिरूपं न भवति न तत्प्रमाणं यथा घटादि, प्रमेयाधिगतिशून्यञ्चाभाव इति व्यापकानुपलब्धिः ।”—तत्त्वस० प० पृ० ४७८ । “यत् प्रमाणपञ्चकाभावो निरुपास्यत्वात् कथं प्रमेयाभाव परिच्छिन्धात् परिच्छित्तज्ञानधर्मत्वात् ।”—प्रमेयक० पृ० २०५ । तन्मति० टी० पृ० ५७८ । त्या० २० पृ० ३१० । (१८) ‘अत्र घटो नास्ति’ इत्याकारकज्ञानोत्पादने । (१९) न्वरविषाणादेरपि परिच्छेदकत्वप्रसक्ति । (२०) आत्मनोऽपरिणामरूपोऽभाव न प्रमेयपरिच्छेदक स्वल्पेणाऽकिञ्चिद्रूपत्वात् ।

१ पट व० । २—श्च परि—व० । ३ अभावस्वरूप—श्र० । ४—ते तन्न श्र० । ५ सिद्धस्वरूपे व० ।

६ युक्तम् व० । ७—विषयज्ञानतया व० । ८ अभावस्य भावत्वात् आ० । ९—विधम्य ज्ञान—श्र० ।

किञ्च, अर्भावं विना भावानां विवेकौऽसंभवे कथमभावानामन्योन्यं भावान्तराच्च विवेकः स्यात् ? तत्रापि तद्वेतोरभावान्तरस्याऽभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ अभावान्तरमन्तरेणापि अस्य विलक्षणस्वभावत्वादेव अन्यतो विवेकः; तर्हि वैयर्थ्यम् अर्थान्तराभावपरिकल्पनायाः, घटादेरपि विलक्षणस्वभावतयैव अन्यतो व्यावृत्तिप्रसिद्धेः ।
 ५ तथाहि—घटादेः अन्यतो व्यावृत्तिः विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव, अन्यतो व्यावृत्तित्वात्, या अन्यतो व्यावृत्तिः सा विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव यथा अभावस्य, अन्यतो व्यावृत्तिश्च घटादेरिति ।

किञ्च, आश्रयभेदेन इतरेतराभावः तावन्न भिद्यते सर्वत्रैव अर्थ्यं एकत्वेनाऽभ्युपगमात् । ततश्च घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्नाऽर्भावनिवन्धना । तत्र हि इतरेतराभावः, अभावान्तरं वा निबन्धनं स्यात् ? इतरेतराभावश्चेत्, किं स एव, अन्यो वा ? न तावत् स एव, अतो घटादेर्व्यावर्तमानत्वात् । यत् यतो व्यावर्तते न तस्मादेव तस्य व्यावृत्तिः यथा पटाद् व्यावर्तमानस्य घटस्य न पटादेव व्यावृत्तिः, व्यावर्तते च इतरेतराभावाद् घट इति । इतरेतराभावान्तराभ्युपगमे च अर्थ्यं एकत्वक्षतिः अनवस्था च स्यात् । अथ अभावान्तरमर्थ्यं ततो^{३३} व्यावृत्तेर्निबन्धनम्, तन्न, इतरेतरव्यावृत्तेः अभावान्तरनिबन्धनत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा अभावचतुष्टयकल्पनाऽनर्थक्यम्, एकस्मादेव अभावात् 'इदमेतः प्राङ् नासीत्, इतरद् इतरत्र नास्ति' इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेः । अथ घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिरेव नेष्यते तत्कथमयं दोषः ?

(१) तुलना—“किञ्च भावाभावयोर्भेदो नाभावनिवन्धनोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ स्वरूपेण भेदः, तथा भावानामपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।६ । “यदि चेत्तरेतराभाववशात् घटः पटादिभ्यो व्यावर्तते तर्हि इतरेतराभावोऽपि भावादभावान्तराच्च प्रागभावादे किं स्वतो व्यावर्तते, अन्यतो वा ?”—प्रमेयक० पृ० २०८ । स्या० २० पृ० ५८१ । (२) भेदाभावे । (३) प्रागभावः प्रध्वसाद् भिन्नः । (४) प्रागभावः घटादेर्भिन्नः इति । (५) अभावेष्वपि । (६) भेदहेतोः इतरेतराभावस्य । (७) अभावस्य । (८) भावाद् घटादेः अभावान्तराच्च प्रागभावादे । (९) भिन्नाभावः । (१०) पटादेः । (११) घटो भूतलं न भवति भूतलञ्च घटो न भवतीति इतरेतराभावादेव (विलक्षणस्वभावादेव) घटस्य भूतलाद् व्यावृत्तिर्न पुनरभावादिति भावः—आ० टि० ।
 २) तस्माद्विलक्षणस्वभावनिबन्धनैव नाभावनिवन्धनैव—आ० टि० । (१३) इतरेतराभावस्य । (१४) द्वितीयाभावः । (१५) अभावनिबन्धनत्वे—आ० टि० । (१६) अस्मात् प्रथमादितरेतराभावस्य । (१७) घट-इतरेतराभावयोः व्यावृत्तिर्न तदितरेतराभावनिबन्धना तस्मादेव तस्य व्यावर्तनत्वात् (१८) किन्तु त्रिभुवनादेव—आ० टि० । (१९) इतरेतराभावस्य । “गव्यश्वाभावोऽश्वे च इतरेतराभावः, स च सर्वत्रैको नित्य एव पिण्डविनाशेऽपि सामान्यवत् पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञानात् । सामान्यमदृष्टवशादुपजायमानेनैव पिण्डेन सह सम्बद्धयते नित्यत्वञ्च स्वभावसिद्धम्, तथेतरेतरा-

तर्हि इतरेतराभावोऽपि घटः स्यात् । यस्य यतो व्यावृत्तिर्नास्ति न तस्य ततो भेदः
यथा घटस्वरूपाद् घटस्य, नास्ति च इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्घटस्य इति ।

यदपि—अभावस्य वस्तुत्वमभिहितम्, तदपि वस्तुधर्मस्यैवोपपन्नं न पुनः सर्वथा
तुच्छस्वभावस्य, तथाविधस्यार्थं वस्तुत्वानुपपत्तेः । यत् सर्वथा तुच्छस्वभावं न तद्वस्तु
यथा गगनेन्दीवरम्, सर्वथा तुच्छस्वभावश्च परैरभ्युपगतोऽभाव इति । अस्तु वा अस्य 5
वस्तुत्वम्, तथापि तत् केन गृह्यताम्—किमभावाख्येन प्रमाणेन, प्रमाणान्तरेण वा ?
प्रथमपक्षे किं तद्वस्तुत्वं भावः, अभावो वा ? यदि भावः, कथमभावग्राह्यः तस्य तद्विष-
यत्वाऽनभ्युपगमात् ? तुच्छस्वभावाभावस्य भावस्वरूपवस्तुत्वाश्रयत्वविरोधाच्च । यत्
तुच्छस्वभावं न तद् भावस्वभाववस्तुत्वाश्रयः यथा शशविषाणम्, तुच्छस्वभावश्च परैः
परिकल्पितोऽभाव इति । अथ अभावः, तन्न, वस्तुत्वस्य अभावरूपत्वे नीलादावपि 10
तस्य अभावरूपत्वप्रसङ्गाद् भाववार्तोच्छेदः स्यात् । अथ प्रमाणान्तरेण गृह्यते तत्,
तन्न, प्रमाणान्तराणामभावग्राहकत्वानभ्युपगमे तद्वस्तुत्वग्राहकत्वाभ्युपगमविरोधात् ।
तन्न अभावप्रमाणस्य सामग्रीवद् विषयोऽपि विचार्यमाणो व्यवतिष्ठते ।

नापि फलम्, अभावावगतिलक्षणफलस्य प्रत्यक्षादितोऽपि सद्भावप्रतिपादनात् ।
किञ्च, सिद्धे स्वरूपे कारणविषयफलव्यवस्था वक्तुं युक्ता । न च अस्य तत्सिद्धम् । 15
ननु सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिलक्षणम् अभावप्रमाणस्वरूप प्रतिप्राणि प्रसिद्धत्वात्
कथमपहोतुं शक्यम् ? इत्यप्यनुपपन्नम्, यतः केयं तदनुत्पत्तिः—किं निषेध्यविषयज्ञान-
रूपतया आत्मनोऽपरिणाम, अन्यवस्तुविज्ञान वा ? तत्र अपरिणामस्य अभावस्व-
भावत्वात् कथं तर्थाविधज्ञानजनने सामर्थ्यं स्यात् ? कथं वा प्रामाण्यम् ? प्रमेयपरि-
च्छेदकस्य हि प्रामाण्यं प्रसिद्धम्, यच्च स्वरूपेण न किञ्चित् तत्कथं कस्यचित्परिच्छे- 20
दकमतिप्रसङ्गात् ? यत् स्वरूपेणाऽकिञ्चिद्रूपम् न तत् कस्यचित्परिच्छेदक यथा

(१) इतरेतराभाव घटात्मक तस्मादव्यावर्तमानत्वात् । (२) पृ० ४६७ प० १ । (३)
वस्तुत्वम् । (४) अभावस्य । (५) अभावो न वस्तु सर्वथा तुच्छस्वरूपत्वात् । (६) वस्तुत्वम् ।
(७) भावस्वरूपस्य वस्तुत्वस्य । (८) अभावविषयत्व । (९) अभावो न वस्तुत्वाश्रय तुच्छस्व-
भावत्वात् । (१०) वस्तुत्वस्य । (११) वस्तुत्वम् । (१२) अभावगत । (१३) अभावस्य ।
(१४) प्रमाणपञ्चकानुत्पत्ति । (१५) निषेध्यो घटादि । (१६) भूतलाद्याश्रयात्मकमन्यवस्तु ।
(१७) तुलना—“नीरूपस्य हि विज्ञानरूपहानौ प्रमाणता । न युज्यते प्रमेयस्य सा हि सवित्तिलक्षणा ॥
यत्प्रमेयाधिगतिरूपं न भवति न तत्प्रमाणं यथा घटादि, प्रमेयाधिगतिगूण्यञ्चाभाव इति व्यापकानु-
पलब्धि ।”—तत्त्वसं० प० पृ० ४७८ । “यतः प्रमाणपञ्चकाभावो निम्पान्यत्वात् कथं प्रमेयाभाव
परिच्छिन्नात् परिच्छित्तेर्ज्ञानधर्मत्वात् ।”—प्रमेयक० पृ० २०५ । सन्मति० टी० पृ० ५७८ । स्या० २०
पृ० ३१० । (१८) ‘अत्र घटो नास्ति’ इत्याकारकज्ञानोत्पादने । (१९) ‘वरविषाणादेःपि परिच्छेदक-
त्वप्रसक्ति । (२०) आत्मनोऽपरिणामरूपोऽभाव न प्रमेयपरिच्छेदक न्वस्वरूपेणाऽकिञ्चिद्रूपत्वात् ।

१ पट० व० । २-इच परि-व० । ३ अभावस्वरूप-ध्र० । ४-ते तन्न ध्र० । ५ सिद्धस्वरूपे व० ।

६ युक्तम् व० । ७-विषयज्ञानतया व० । ८ अभावस्य भावत्वात् आ० । ९-विषयस्य ज्ञान-ध्र० ।

किञ्च, अर्भावं विना भावानां विवेकौऽसंभवे कथमभावानामन्योन्यं भावान्तराच्च विवेकः स्यात् ? तत्रापि तद्वेतोरभावान्तरस्याऽभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गः । अथ अभावान्तरमन्तरेणापि अस्य विलक्षणस्वभावत्वादेव अन्यतो विवेकः; तर्हि वैयर्थ्यम् अर्थान्तराभावपरिकल्पनायाः, घटादेरपि विलक्षणस्वभावतयैव अन्यतो व्यावृत्तिप्रसिद्धेः ।
 ५ तथाहि—घटादेः अन्यतो व्यावृत्तिः विलक्षणस्वभावनिरवन्धनैव, अन्यतो व्यावृत्तित्वात्, या अन्यतो व्यावृत्तिः सा विलक्षणस्वभावनिरवन्धनैव यथा अभावस्य, अन्यतो व्यावृत्तिश्च घटादेरिति ।

किञ्च, आश्रयभेदेन इतरेतराभावः तावन्न भिद्यते सर्वत्रैव अस्यैकत्वेनाऽभ्युपगमात् । ततश्च घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्नाऽर्भावनिरवन्धना । तत्रै हि इतरेतराभावः, अभावान्तरं वा निवन्धनं स्यात् ? इतरेतराभावश्चेत्; किं स एव, अन्यो वा ? न तावत् स एव; अतो घटादेर्व्यावर्तमानत्वात् । यत् यतो व्यावर्तते न तस्मादेव तस्य व्यावृत्तिः यथा पटाद् व्यावर्तमानस्य घटस्य न पटादेव व्यावृत्तिः, व्यावर्तते च इतरेतराभावाद् घट इति । इतरेतराभावान्तराभ्युपगमे च अस्यैकत्वक्षतिः अनवस्था च स्यात् । अथ अभावान्तरमस्यैकत्वे ततो^{२३} व्यावृत्तेरनिवन्धनम्, तन्न, इतरेतरव्यावृत्तेः अभावान्तरनिवन्धनत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा अभावचतुष्टयकल्पनाऽनर्थक्यम्, एकस्मादेव अभावात् 'इदमेतः प्राङ् नासीत्, इतरद् इतरत्र नास्ति' इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेः । अथ घटस्य इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिरेव नेष्यते तत्कथमयं दोषः ?

(१) तुलना—“किञ्च भावाभावयोर्भेदो नाभावनिरवन्धनोऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ स्वरूपेण भेदः, तथा भावानामपि स स्यादिति किमभावेन कल्पितेन ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।६ । “यदि चेतरेतराभाववशात् घटः पटादिभ्यो व्यावर्तते तर्हि इतरेतराभावोऽपि भावादभावान्तराच्च प्रागभावादे किं स्वतो व्यावर्तते, अन्यतो वा ?”—प्रमेयक० पृ० २०८ । स्या० २० पृ० ५८१ । (२) भेदोभावे । (३) प्रागभावः प्रध्वसाद् भिन्नः । (४) प्रागभावः घटादेर्भिन्नः इति । (५) अभावेष्वापि । (६) भेदहेतो इतरेतराभावस्य । (७) अभावस्य । (८) भावाद् घटादेः अभावान्तराच्च प्रागभावादे । (९) भिन्नाभावः । (१०) पटादेः । (११) घटो भूतलं न भवति भूतलञ्च घटो न भवतीति इतरेतराभावादेव (विलक्षणस्वभावादेव) घटस्य भूतलाद् व्यावृत्तिर्न पुनरभावादिति भावः—आ० टि० । (१२) तस्माद्विलक्षणस्वभावनिरवन्धनैव नाभावनिरवन्धनैव—आ० टि० । (१३) इतरेतराभावस्य । (१४) द्वितीयाभावः । (१५) अभावनिरवन्धनत्वे—आ० टि० । (१६) अस्मात् प्रथमादितरेतराभावात् । (१७) घट-इतरेतराभावयोः व्यावृत्तिर्न तदितरेतराभावनिरवन्धना तस्मादेव तस्य व्यावर्तमानत्वात् (१८) किन्तु त्रिभुवनादेव—आ० टि० । (१९) इतरेतराभावस्य । “गव्यश्वाभावोऽश्वे च गोरभाव इतरेतराभावः, स च सर्वत्रैको नित्य एव पिण्डविनाशेऽपि सामान्यवत् पिण्डान्तरे प्रत्यभिज्ञानात् । यथा सामान्यमदृष्टवशादुपजायमानेनैव पिण्डेन सह सम्बद्धयते नित्यत्वञ्च स्वभावसिद्धम्, तथेतरेतराभावोऽपि ।”—प्रश० कन्द० पृ० २३० । (२०) द्वितीयेतरेतराभावस्य व्यावृत्त्यर्थम् तृतीय इतरेतराभावः कल्पनीयः तद्व्यावृत्त्यर्थञ्च चतुर्थ इति । (२१) इतरेतराभावाद् भिन्नः कश्चित् प्रागभावादिरूपः अभावः अभावान्तरम् । (२२) घटस्य । (२३) इतरेतरत—आ० टि० । (२४) । ना०

तर्हि इतरेतराभावोऽपि घटः स्यात् । यस्य यतो व्यावृत्तिर्नास्ति न तस्य ततो भेदः यथा घटस्वरूपाद् घटस्य, नास्ति च इतरेतराभावाद् व्यावृत्तिर्घटस्य इति ।

यदपि—अभावस्य वस्तुत्वमभिहितम्, तदपि वस्तुधर्मस्यैवोपपन्नं न पुनः सर्वथा तुच्छस्वभावस्य, तथाविधस्यास्य वस्तुत्वानुपपत्तेः । यैत् सर्वथा तुच्छस्वभावं न तद्वस्तु यथा गगनेन्दीवरम्, सर्वथा तुच्छस्वभावश्च परैरभ्युपगतोऽभाव इति । अस्तु वा अस्य वस्तुत्वम्, तथापि तैत् केन गृह्यताम्—किमभावाख्येन प्रमाणेन, प्रमाणान्तरेण वा ? प्रथमपक्षे किं तद्वस्तुत्वं भाव, अभावो वा ? यदि भावः, कथमभावग्राह्यः तस्य तद्विषयत्वाऽनभ्युपगमात् ? तुच्छस्वभावाभावस्य भावस्वरूपवस्तुत्वाश्रयत्वविरोधाच्च । यैत् तुच्छस्वभावं न तद् भावस्वभाववस्तुत्वाश्रयः यथा शशविषाणम्, तुच्छस्वभावश्च परैः परिकल्पितोऽभाव इति । अथ अभावः, तन्न, वस्तुत्वस्य अभावरूपत्वे नीलादावपि तस्यैव अभावरूपत्वप्रसङ्गाद् भाववार्तोच्छेदः स्यात् । अथ प्रमाणान्तरेण गृह्यते तैत्, तन्न, प्रमाणान्तराणामभावग्राहकत्वानभ्युपगमे तैद् तवस्तुत्वग्राहकत्वाभ्युपगमविरोधात् । तन्न अभावप्रमाणस्य सामग्रीवद् विषयोऽपि विचार्यमाणो व्यवतिष्ठते ।

नापि फलम्; अभावावगतिलक्षणफलस्य प्रत्यक्षादितोऽपि सद्भावप्रतिपादनात् । किञ्च, सिद्धे स्वरूपे कारणविषयफलव्यवस्था वक्तुं युक्ता । न च अस्य तत्सिद्धम् । ननु सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिलक्षणम् अभावप्रमाणस्वरूप प्रतिप्राणि प्रसिद्धत्वात् कथमपह्नोतु शक्यम् ? इत्यप्यनुपपन्नम्, यतः केयं तदनुत्पत्तिः—किं निषेध्यविषयज्ञानरूपतया आत्मनोऽपरिणाम, अन्यवस्तुविज्ञान वा ? तत्र अपरिणामस्य अभावस्वभावत्वात् कथं तैत्थाविधज्ञानजनने सामर्थ्यं स्यात् ? कथं वा प्रामाण्यम् ? प्रमेयपरिच्छेदकस्य हि प्रामाण्यं प्रसिद्धम्, यच्च स्वरूपेण न किञ्चित् तत्कथं कस्यचित्परिच्छेदकमतिप्रसङ्गात् ? यैत् स्वरूपेणाऽकिञ्चिद्रूपम् न तत् कस्यचित्परिच्छेदकं यथा

(१) इतरेतराभाव घटात्मक तस्मादव्यावर्तमानत्वात् । (२) पृ० ४६७ प० १ । (३) वस्तुत्वम् । (४) अभावस्य । (५) अभावो न वस्तु सर्वथा तुच्छस्वरूपत्वात् । (६) वस्तुत्वम् । (७) भावस्वरूपस्य वस्तुत्वस्य । (८) अभावविषयत्व । (९) अभावो न वस्तुत्वाश्रय तुच्छस्वभावत्वात् । (१०) वस्तुत्वस्य । (११) वस्तुत्वम् । (१२) अभावगत । (१३) अभावस्य । (१४) प्रमाणपञ्चकानुत्पत्ति । (१५) निषेध्यो घटादि । (१६) भूतलाद्याश्रयात्मकमन्यवस्तु । (१७) तुलना—“नीरूपस्य हि विज्ञानरूपहानौ प्रमाणता । न युज्यते प्रमेयस्य सा हि सवित्तिलक्षणा ॥ यत्प्रमेयाधिगतिरूपं न भवति न तत्प्रमाणं यथा घटादि, प्रमेयाधिगतिगून्यच्चाभाव इति व्यापकानुपलब्धिः ।”—तत्त्वसं० प० पृ० ४७८ । “यत् प्रमाणपञ्चकाभावो निष्पत्त्यत्वात् कथं प्रमेयाभाव परिच्छिन्त्यात् परिच्छित्तेर्जनधर्मत्वात् ।”—प्रमेयक० पृ० २०५ । सन्मति० टी० पृ० ५७८ । स्या० २० पृ० ३१० । (१८) ‘अत्र घटो नास्ति’ इत्याकारकज्ञानोत्पादने । (१९) वग्विषाणादेरपि परिच्छेदकत्वप्रसक्तिः । (२०) आत्मनोऽपरिणामरूपोऽभाव न प्रमेयपरिच्छेदकं स्वभावेणाऽकिञ्चिद्रूपत्वात् ।

१ पट व० । २-इत् परि-व० । ३ अभावस्वरूप-ध्र० । ४-ते तन्न ध्र० । ५ सिद्धस्वरूपे व० ।

६ पृष्ठतम् व० । ७-विषयज्ञानतया व० । ८ अभावस्य भावत्वात् आ० । ९-विषयस्य ज्ञान-ध्र० ।

जनयति तद् भावस्वभावमेव यथा घटादि, स्वाकारमर्पयन् ज्ञान जनयति च अभाव इति । यत् खलु कुतश्चिदुत्पन्न केनचिद्रूपेण प्रतिभासमान काश्चिदर्थक्रियां करोति तद् भावस्वरूपमुच्यते ।

किञ्च, अभावाकारस्य ज्ञानेऽनुप्रवेशे तस्यापि असत्त्वप्रसङ्गात् कुतः किं प्रतीय-
ताम् ? न च 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्येवं प्रत्यक्षं तत्सद्भावे प्रमाणमित्यभिधा- 5
तव्यम्, शब्दसंसर्गेणोपजायमानस्यास्य विकल्परूपतया प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । विकल्पा-
नाञ्च अर्थे प्रामाण्यानुपपत्तिः अर्थाऽसंस्पर्शित्वात्तेषाम् । तन्न प्रत्यक्षतोऽभावसिद्धिः ।
नाप्यनुमानतः; तद्धि साध्यप्रतिबद्धलिङ्गबलादुदयमासादयति । प्रतिबन्धश्च साध्य-
साधनयोः प्रत्यक्षतः, अनुमानतो वा प्रतीयते ? न तावत् प्रत्यक्षतः, अभावस्य
उक्तप्रकारेण प्रत्यक्षाऽगोचरत्वे ततोऽस्य केनचित् लिङ्गेन सह प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । 10
अनुमानतः तत्प्रतीतौ अनवस्था, तत्रापि अनुमानान्तरात् तत्प्रतीतिप्रसङ्गात् । तन्न
कुतश्चित् प्रतिबन्धसिद्धिः । नचासिद्धप्रतिबन्धं लिङ्गं साध्यसाधनाय प्रभवति
अतिप्रसङ्गादिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—'न भावस्वरूपव्यतिरिक्तोऽभावः' इत्यादि,
तन्निराकरणपूर्वकम् तदसमीक्षिताभिधानम्, भावस्वरूपाऽतिरिक्तस्याऽभावस्य प्रतीतिभेदात् 15
श्रमावस्य भावान्तर- स्वरूपभेदात् सामग्रीभेदात् अर्थक्रियाभेदाच्च भेदसिद्धिः । यस्य
रूपस्य वस्तुसत यतः प्रतीत्यादिभेद तस्य ततो भेदः यथा घटात् पटस्य, प्रतीत्यादि-
समर्थनम्— भेदश्च भावाद्भावस्य इति । न चायमसिद्धः, तथाहि—भौवाऽ-
भावयोस्तावत् प्रतीतिभेदः सुप्रसिद्ध एव 'इदमत्रास्ति, इदं नास्ति' इति । नहि
प्रतीयमानापीत्थं भेदेन अभावप्रतीतिरपहोतु युक्ता, भावप्रतीतेरप्यपहवप्रसङ्गात् । 20
ननु निर्विकल्पकसामर्थ्येन 'इदमिहास्ति, नास्ति' इति विकल्पद्वयमुत्पद्यते, न च
तद्वैशादर्थव्यवस्था, विकल्पानामर्थे प्रामाण्याऽभावात्, इत्यपि श्रद्धामात्रम्; सविकल्प-
कसिद्धौ निर्विकल्पकस्य प्रामाण्यप्रतिषेधतः सविकल्पकस्यैव अन्तर्विर्वा वस्तुव्यव-

(१) अभावो भावस्वरूप एव स्वाकारार्पकत्वे सति ज्ञानजनकत्वात् । (२) ज्ञानस्यापि ।
(३) "एकोपलम्भानुभवादिदं नोपलभे इति । बुद्धेरुपलभे वेति कल्पिकाया समुद्भवः ॥"—प्रमाणवा०
४।२७० । (४) प्रत्यक्षस्य—आ० टि० । (५) विकल्पानाम्—आ० टि० । (६) अनुमानं हि । (७)
अविनाभावः । (८) प्रत्यक्षात्—आ० टि० । (९) अभावस्य—आ० टि० । (१०) द्वितीयानुमानेऽपि ।
(११) अविनाभावप्रतीतिः । (१२) पृ० ४७६ प० १० । (१३) अभावो भावस्वरूपातिरिक्त
प्रतीतिस्वरूपसामग्र्यर्थक्रियाभेदात् । (१४) तुलना—“इदं तावत्सकलप्राणिसाक्षिकं नवेदनद्वयमुपजा-
यमानं दृष्टम् इह घटोऽस्ति इह नास्तीति ।”—न्यायम० पृ० ५८ । (१५) विकल्पवशात्—आ० टि० ।
(१६) अन्तश्चेतनात्मकस्य बहिर्वाचेतनस्वरूपस्य वस्तुनः ।

१—स्याज्ञाने व० । २—संसर्गोप—व० । ३—तीयेत् आ० । ४—प्रतिबन्धलिङ्गं व० ।
५—प्रामाण्यादित्यपि ध्र० ।

स्थापकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः प्रतिपादितत्वात् । तत्सामर्थ्येनोत्पन्नाऽभावविकल्पाद्
अभावाऽसिद्धौ भावसिद्धिरपि अतोऽतिदुर्लभा । अथ प्रत्यक्षादेव भावसिद्धिः, अभाव-
सिद्धौ तत् किं काकैर्भक्षितम् ? प्रथमं हि इन्द्रियादिमामग्रीतः समुत्पन्नं प्रत्यक्षम्
अनेकैर्भावभावोपाधिखचितमुपाधिमन्तं प्रतिपद्यते, ततः शब्दार्थयोः प्रतिपन्नप्रतिबन्धः
5 प्रतिपत्ता अर्थदर्शनोत्तरकालं यस्य यस्य विवक्षा भवति तत्तद्वाचक शब्द स्मृत्वा 'इहमि-
हास्ति, इदं नास्ति' इति विकल्पव्यापारं दर्शयति । यद्वि च तेऽभावविशेषाः प्रत्यक्षतो न
प्रतिपन्नाः तदा प्रतियोगिस्मरणमपि अनुपपन्नमेव स्यात् । नहि अप्रतिपन्ने घटाभावे
घटस्य प्रतियोगितया स्मृतिर्युक्ता अतिप्रसङ्गात् । अतः प्रतिनियतप्रतियोगिस्मरणाऽन्यथा-
नुपपत्त्या प्रतिनियताभावप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षे प्रतिपत्तव्या इति ।

10 न च 'इह भूतले घटो नास्ति' इति विशिष्टायाः प्रतीतेः विशेषणमन्तरेणोपप-
त्तिर्युक्ता । या विशिष्टा प्रतीतिः नासौ विशेषणमन्तरेण उपपद्यते यथा दण्डीत्यादिप्रतीतिः,
विशिष्टा च 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्यादिप्रतीतिरिति । अथ भाव अभावप्रतीतेर्नि-
बन्धनम् अतः स एवास्यां विशेषणं भविष्यति, एवञ्च भवतो न किञ्चिदिष्टं सिद्धयेत्;
इत्यप्यसाम्प्रतम्; यतः किं निषिध्यमानो घटादिर्भावः अस्या निबन्धनमभ्युपगम्यते,
15 तदाश्रयो भूतलादिर्वा ? प्रक्षमपक्षोऽयुक्तः, भावाऽभावप्रतीत्योर्निर्वाधतया प्रतीयमानयो-
र्वैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्यव्यतिरेकेण अनुपपत्तेः । यन्निर्वाधतया प्रतीयमानयोः
प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं तद् विषयवैलक्षण्यपूर्वकम् यथा रूपादिप्रतीतिवैलक्षण्यम्, वैलक्षण्यञ्च
निर्वाधतया प्रतीयमानयोः भावाऽभावप्रतीत्योरिति । न च तत्प्रतीत्योर्निर्वाधता वैलक्ष-
ण्येन प्रतीयमानत्वञ्चाऽसिद्धम्; तद्वाधकस्य कस्यचिदप्यभावात्, परस्परं राऽसङ्कीर्णस्व-
20 भावतयाऽनुभूयमानत्वाच्च । नहि कश्चिदबालिशो भावमेव अभावतया प्रतिपद्यते, अन्या
हि भावप्रतीतिः अन्या चाभावप्रतीतिरिति । यदि च भाव एव अभावः स्यात्; तर्हि
तत्सत्ताक्षणे तद्देशे चाऽभावप्रतीतिः स्यात् । न चैवम्, नहि स्वदेशकालनियतां भावसत्तामेव

(१) पृ० ४७ । (२) निर्विकल्पक-आ० टि० । तुलना-"तत्र विकल्पमात्रसवेदनमनाल-
म्बनमात्माशालम्बन वेत्यादि यदभिलष्यते तन्नास्तिताज्ञान इव अस्तित्वज्ञानेऽपि समानमतो द्वयोरपि
प्रामाण्यं भवतु द्वयोरपि वा मा भूत् ।"-न्यायमं० पृ० ५८ । (३) भावविकल्पात् । (४) निर्विक-
ल्पकप्रत्यक्षम्-आ० टि० । (५) अनेके भावा अभावाश्च उपाधय विशेषणानि तै खचित शबलित
चित्रितम् उपाधिमन्तं विशेष्यभूतमर्थम् । (६) गृहीतसङ्केत । (७) यस्याऽभाव स प्रतियोगी ।
(८) इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीति विशेषणग्रहणपूर्विका विशिष्टप्रतीतित्वात् । (९) भाव एव ।
(१०) अभावप्रतीते-आ० टि० । (११) इह भूतले नास्ति घट इत्यभावप्रतीते । (१२) घटा-
भावाश्रयो । (१३) भावाभावप्रतीत्योर्वैलक्षण्य विषयवैलक्षण्यपूर्वकम् निर्वाधप्रतीतिवैलक्षण्यात् ।
तुलना-"नहि विषयवैलक्षण्यमन्तरेण विलक्षणाया बुद्धेरस्त्युदय, नापि व्यवहारभेदस्य सभव ।"-प्रश०
कन्द० पृ० २२९ । (१४) अन्योन्य भिन्नस्वभावतया । (१५) भावसत्ताक्षणे (१६) भावदेशे ।

1-ज्ञात्वाभाव-श्र० । 2-अभावसि-व० । 3 अनेकमभावा-व० । 4 प्रदर्श-श्र० । 5 घटा-
दिभाव व० । 6-चिदभा-व० । 7-शोऽभावमेव भावतया आ०, श्र० । 8 यदि भाव व० ।

अभावतया कश्चित् प्रतिपत्तुमर्हति ।

अथ निषिध्यमानघटाद्याश्रयतयाऽभिप्रेतः भूतलादिभावः तदभावप्रतीतेर्निबन्धनम्; तत्रापि किं भूतलमात्रं घटाभावप्रतीतेर्निबन्धनम्, विशिष्ट वा ? प्रथमविकल्पे सघटेऽपि भूतले घटाभावव्यवहारः स्यात् तदविशेषात् । द्वितीयपक्षेऽपि किङ्कृतमस्य वैशिष्ट्यम्—स्वरूपकृतम्, घटसंसर्गरहितत्वकृतं वा ? न तावत् स्वरूपकृतम्; सघटेऽपि भूतले अभावप्रतीतिप्रसङ्गात् स्वरूपसत्त्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् । घटसंसर्गरहितत्वनिबन्धनत्वे तु नास्ति विवादः घटाभावस्य घटसंसर्गरहितत्वशब्देन अभिधानात् ।

नचैतद्वक्तव्यम्—अभिमानमात्रमेवाय 'नास्ति' इति व्यवहारः, सद्ब्यवहारानुदय एव तत्संभवादिति; यतः प्रतीयमानस्य बाधारहितस्यास्याभिमानिकत्वे 'अस्ति' इत्यादि-व्यवहारस्याप्याभिमानिकत्वप्रसङ्गः । यदि च सद्ब्यवहारानुदय एव नास्तीतिव्यवहारस्य

(१) तुलना—“त इदं प्रष्टव्या नास्तीति सविद किमालम्बनम् ? यदि न किञ्चित्, दत्त स्वहस्तो निरालम्बन विज्ञानमिच्छता महायानिकानाम् । अथ भूतलमालम्बनम्, कण्टकादिमत्यपि भूतले कण्टको नास्तीति सवित्ति तत्पूर्वकश्च नि शक गमनागमनलक्षणो व्यापारो दुर्निवार । केवल-भूतलविषय नास्तीति सवेदनम्, कण्टकसद्भावे च कैवल्य निवृत्तमिति प्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरभाव इति चेत्, ननु किं कैवल्यं भूतलस्य स्वरूपमेव, किमुत धर्मान्तरम् ? तत्स्वरूप तावत् कण्टकादिसवेदनेऽप्यपरा-वृत्तमिति स एव प्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरविरामो दोषः । धर्मान्तरपक्षे च तत्त्वान्तरसिद्धिः ।”—प्रश० कन्द० पृ० २२९ । प्रश० किर० पृ० ३२९ । (२) भूतलमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । (३) भूतलस्य । (४) सघटेऽपि भूतले । (५) प्राभाकरैः । “अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्व नाऽपरम् न चाप्रमी-यमाणतैव प्रमेयम्, यस्मात्तदर्थसिद्ध्यानुभवयुक्ततैवात्मन तस्यार्थस्याप्रमीयमाणता, सा चावस्था आत्मन स्वसविदितैव । अतः प्रमेय नावशिष्यते ।”—बृह० पृ० ५० पृ० ११९-२० । “तस्माद् भाव-ग्राहकप्रमाणाननुवृत्तिरेवाऽभावावगम प्रसूते (पृ० ११९) अभावस्य तु स्वस्त्वावगतिर्नास्ति इति न प्रमाणाभावादप्यप्रमेयाभावः, प्रमाणाभावोऽपि च स्वरूपान्तरानवगमादेव न भावान्तरप्रमितेर्भिद्यते, भावान्तरप्रमितिश्च स्वयप्रकाशरूपा न प्रमेयतामनुभवतीति प्रमेयमभावाख्यस्य प्रमाणस्य नोपपद्यते । प्रमेयासद्भावाच्च न प्रमाणान्तरमवकल्पत इति स्थितम् । (पृ० १२४) नास्तित्वञ्च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते । नास्तित्वप्रतिपत्तिर्हि ता विना नास्ति कुत्रचित् ॥ योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्व-परिग्रहात् । अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नावकाशमुपाश्नुते ॥”—प्रकरणप० पृ० १२९ । नयवि० पृ० १६२ । तन्त्ररह० पृ० १७ । प्रभाकरवि० पृ० ५७ । (६) काल्पनिकत्वे । (७) तुलना—“ज्ञानाभावे ज्ञान-भ्रम व्यवहाराभावे व्यवहारभ्रम आलोकादर्शने अन्वकारभ्रमवत्, न, नुपुण्याद्यवन्ध्यानु प्रसङ्गात् । अप्रमिते च भ्रमाऽयोगात् नुपुण्यादिवत् ।—अथापि वैयात्यादुच्यते न च नत्वेतो नास्तीति दुष्टव्यव-हारी स्तः, किन्तु चैत्रदर्शनाभावे चैत्रो नास्तीति ज्ञान भ्रम चैत्रोचितव्यवहाराभावे च नदभावे व्यवहारभ्रमः । अथैव निदर्शनमाह—आलोकादर्शनेऽन्वकारभ्रमवत् नदेतन्निराकरोति—न, नुपुण्याद्यव-स्थानु प्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञानव्यवहारयोर्भावे तद्विभ्रम नुपुण्याद्यवन्ध्यान्वपि तथाप्रसङ्गः । नहि तदा ज्ञान नापि व्यवहारः, समस्तविज्ञानोपमं हृत्विन्नपन्वान्नुपुण्याद्यवन्ध्यायाः । हेन्वन्माह—अप्रमिते च भ्रान्त्ययोगात् नुपुण्यादिवत् । प्रमितस्य हि भावन्य प्रमित एव भावे मनागेपभ्रान्तिर्न पुनस्ततो ज्ञानाकारस्य नाप्यग्रह इत्युपपादिन विभ्रमविवेके अत्रापि नूनयिष्यति । न च ज्ञानव्यवहाराभावां

स्थापकत्वेन प्रामाण्योपपत्तेः प्रतिपादितत्वात् । तत्त्वामर्थेनोत्पन्नाऽभावविकल्पाद्
अभावाऽसिद्धौ भावसिद्धिरपि अतोऽतिदुर्लभा । अथ प्रत्यक्षादेव भावसिद्धिः; अभाव-
सिद्धौ तत् किं काकैर्भक्षितम् ? प्रथमं हि इन्द्रियादिमामग्रीतः समुत्पन्नं प्रत्यक्षम्
अनेकैर्भावाभावोपाधिखचितमुपाधिमन्तं प्रतिपद्यते, ततः शब्दार्थयोः प्रतिपन्नप्रतिबन्धः
5 प्रतिपत्ता अर्थदर्शनोत्तरकालं यस्य यस्य विवक्षा भवति तत्तद्वाचकं शब्दं स्मृत्वा 'इदमि-
हास्ति, इदं नास्ति' इति विकल्पव्यापारं दर्शयति । यदि च तेऽभावविशेषाः प्रत्यक्षतो न
प्रतिपन्नाः तदा प्रतियोगिस्मरणमपि अनुपपन्नमेव स्यात् । नहि अप्रतिपन्ने घटाभावे
घटस्य प्रतियोगितया स्मृतिर्युक्ता अतिप्रसङ्गात् । अतः प्रतिनियतप्रतियोगिस्मरणाऽन्यथा-
नुपपत्त्या प्रतिनियताभावप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षे प्रतिपत्तव्या इति ।

10 न च 'इह भूतले घटो नास्ति' इति विशिष्टायाः प्रतीतिः विशेषणमन्तरेणोपप-
त्तिर्युक्ता । या विशिष्टा प्रतीतिः नासौ विशेषणमन्तरेण उपपद्यते यथा दण्डीत्यादिप्रतीतिः;
विशिष्टा च 'इह भूतले घटो नास्ति' इत्यादिप्रतीतिरिति । अथ भाव अभावप्रतीतेर्नि-
बन्धनम् अतः स एवार्थां विशेषणं भविष्यति, एवञ्च भवतो न किञ्चिदिष्टं सिद्धयेत्;
इत्यप्यसाम्प्रतम्; यतः किं निषिध्यमानो घटादिर्भावः अस्या निबन्धनमभ्युपगम्यते,
15 तदाश्रयो भूतलादिर्वा ? प्रक्षमपक्षोऽयुक्तः, भावाऽभावप्रतीत्योर्निर्वाधतया प्रतीयमानयो-
र्वैलक्षण्यस्य विषयवैलक्षण्यव्यतिरेकेण अनुपपत्तेः । यन्निर्वाधतया प्रतीयमानयोः
प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं तद् विषयवैलक्षण्यपूर्वकम् यथा रूपादिप्रतीतिवैलक्षण्यम्, वैलक्षण्यञ्च
निर्वाधतया प्रतीयमानयोः भावाऽभावप्रतीत्योरिति । न च तत्प्रतीत्योर्निर्वाधता वैलक्ष-
ण्येन प्रतीयमानत्वञ्चाऽसिद्धम्; तद्वाधकस्य कस्यचिदप्यभावात्, परस्परं राऽसङ्कीर्णस्व-
20 भावतयाऽनुभूयमानत्वाच्च । नहि कश्चिदबालिशो भावमेव अभावतया प्रतिपद्यते, अन्या
हि भावप्रतीतिः अन्या चाभावप्रतीतिरिति । यदि च भाव एव अभावः स्यात्; तर्हि
तत्सत्ताक्षणे तद्देशे चाऽभावप्रतीतिः स्यात् । न चैवम्, नहि स्वदेशकालनियतां भावसत्तामेव

(१) पृ० ४७ । (२) निर्विकल्पक-आ० टि० । तुलना-"तत्र विकल्पमात्रसवेदनमनाल-
म्बनमात्माशालम्बन वेत्यादि यदभिलष्यते तन्नास्तिताज्ञान इव अस्तित्वज्ञानेऽपि समानमतो द्वयोरपि
प्रामाण्यं भवतु द्वयोरपि वा मा भूत् ।"-न्यायम० पृ० ५८ । (३) भावविकल्पात् । (४) निर्विक-
ल्पकप्रत्यक्षम्-आ० टि० । (५) अनेके भावा अभावाश्च उपाधय विशेषणानि तै खचित शबलित
चित्रितम् उपाधिमन्तं विशेष्यभूतमर्थम् । (६) गृहीतसङ्केत । (७) यस्याऽभावः स प्रतियोगी ।
(८) इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिः विशेषणग्रहणपूर्विका विशिष्टप्रतीतित्वात् । (९) भाव एव ।
(१०) अभावप्रतीति-आ० टि० । (११) इह भूतले नास्ति घट इत्यभावप्रतीतिः । (१२) घटा-
भावाश्रयो । (१३) भावाभावप्रतीत्योर्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपूर्वकम् निर्वाधप्रतीतिवैलक्षण्यात् ।
तुलना-"नहि विषयवैलक्षण्यमन्तरेण विलक्षणाया बुद्धेरस्त्युदय, नापि व्यवहारभेदस्य सभव ।"-प्रश०
कन्द० पृ० २२९ । (१४) अन्योन्य भिन्नस्वभावतया । (१५) भावसत्ताक्षणे (१६) भावदेशे ।

1-ज्ञात्वाभाव-श्र० । 2-अभावसि-व० । 3 अनेकमभावा-व० । 4 प्रदर्श-श्र० । 5 घटा-
दिभाव व० । 6-चिदभा-व० । 7-शोऽभावमेव भावतया आ०, श्र० । 8 यदि भाव व० ।

अभावतया कश्चित् प्रतिपत्तुमर्हति ।

अथ निविध्यमानघटाद्याश्रयतयाऽभिप्रेतः भूतलादिभावः तदभावप्रतीतेर्निबन्धनम्; तत्रापि किं भूतलमात्रं घटाभावप्रतीतेर्निबन्धनम्, विशिष्ट वा ? प्रथमविकल्पे सघटेऽपि भूतले घटाभावव्यवहारः स्यात् तदविशेषात् । द्वितीयपक्षेऽपि किञ्चित्तमस्य वैशिष्ट्यम्—स्वरूपकृतम्, घटसंसर्गरहितत्वकृतं वा ? न तावत् स्वरूपकृतम्; सघटेऽपि भूतले अभावप्रतीतिप्रसङ्गात् स्वरूपसत्त्वस्य तत्राप्यविशिष्टत्वात् । घटसंसर्गरहितत्वनिबन्धनत्वे तु नास्ति विवादः घटाभावस्य घटसंसर्गरहितत्वशब्देन अभिधानात् ।

नचैतद्वक्तव्यम्—अभिमानमात्रमेवायं 'नास्ति' इति व्यवहारः, सद्भवहारानुदय एव तत्संभवादिति; यतः प्रतीयमानस्य बाधारहितस्यास्याभिमानिकत्वे 'अस्ति' इत्यादिव्यवहारस्याप्याभिमानिकत्वप्रसङ्गः । यदि च सद्भवहारानुदय एव नास्तीतिव्यवहारस्य

10

(१) तुलना—“त इदं प्रष्टव्या नास्तीति सविद किमालम्बनम् ? यदि न किञ्चित्, दत्त स्वहस्तो निरालम्बन विज्ञानमिच्छता महायानिकानाम् । अथ भूतलमालम्बनम्, कण्टकादिमत्यपि भूतले कण्टको नास्तीति सवित्ति-तत्पूर्वकश्च नि शक गमनागमनलक्षणो व्यापारो दुर्निवार । केवल-भूतलविषय नास्तीति सवेदनम्, कण्टकसद्भावे च कैवल्य निवृत्तमिति प्रतिपत्तिप्रवृत्तयोरभाव इति चेत्, ननु किं कैवल्यं भूतलस्य स्वरूपमेव, किमुत धर्मान्तरम् ? तत्स्वरूप तावत् कण्टकादिसवेदनेऽप्यपरावृत्तमिति स एव प्रतिपत्तिप्रवृत्तयोरविरामो दोषः । धर्मान्तरपक्षे च तत्त्वान्तरसिद्धिः ।”—प्रश्न० कन्द० पृ० २२९ । प्रश्न० किर० पृ० ३२९ । (२) भूतलमात्रस्य तत्रापि सद्भावात् । (३) भूतलस्य । (४) सघटेऽपि भूतले । (५) प्राभाकरैः । “अप्रमीयमाणत्वमेव हि नास्तित्व नाऽपरम् न चाप्रमीयमाणतैव प्रमेयम्, यस्मात्तदर्थसिसृष्टानुभवयुक्ततैवात्मन तस्यार्थस्याप्रमीयमाणता, सा चावस्था आत्मन स्वसविदितैव । अतः प्रमेय नावशिष्यते ।”—बृह० प० पृ० ११९-२० । “तस्माद् भावगाहकप्रमाणाननुवृत्तिरेवाऽभावावगम प्रसूते (पृ० ११९) अभावस्य तु स्वरूपावगतिर्नास्ति इति न प्रमाणाभावादप्यप्रमेयाभावः, प्रमाणाभावोऽपि च स्वरूपान्तरानवगमादेव न भावान्तरप्रमितेर्भिद्यते, भावान्तरप्रमितिश्च स्वयंप्रकाशरूपा न प्रमेयतामनुभवतीति प्रमेयमभावाख्यस्य प्रमाणस्य नोपपद्यते । प्रमेयासद्भावाच्च न प्रमाणांतरमवकल्पत इति स्थितम् । (पृ० १२४) नास्तित्वञ्च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते । नास्तित्वप्रतिपत्तिर्हि ता विना नास्ति कुत्रचित् ॥ योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिग्रहात् । अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नावकाशमुपाश्रुते ॥”—प्रकरणप० पृ० १२९ । नयवि० पृ० १६२ । तन्त्ररह० पृ० १७ । प्रभाकरवि० पृ० ५७ । (६) काल्पनिकत्वे । (७) तुलना—“ज्ञानाभावे ज्ञानभ्रम व्यवहाराभावे व्यवहारभ्रम आलोकादर्शने अन्धकारभ्रमवत्, न, सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । अप्रमिते च भ्रमाऽयोगात् सुषुप्त्यादिवत् ।—अथापि वैयात्यादुच्यते न च तत्त्वतो नास्तीति बुद्धिव्यवहारो स्त, किन्तु चैत्रदर्शनाभावे चैत्रो नास्तीति ज्ञान भ्रम चैत्रोचितव्यवहाराभावे च तदभावे व्यवहारभ्रम । अत्रैव निदर्शनमाह—आलोकादर्शनेऽन्धकारभ्रमवत् तदेतन्निराकरोति—न, सुषुप्त्याद्यवस्थासु प्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञानव्यवहारयोरभावे तद्विभ्रम सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि तथाप्रसङ्गः । नहि तदा ज्ञान नापि व्यवहार, समस्तविज्ञानोपसंहृतिलक्षणत्वात्सुषुप्त्याद्यवस्थाया । हेत्वन्तरमाह—अप्रमिते च भ्रान्त्ययोगात् सुषुप्त्यादिवत् । प्रमितस्य हि भावस्य प्रमित एव भावे समारोपभ्रान्तिर्न पुनरसतो ज्ञानाकारस्य नाप्यग्रह इत्युपपादित विभ्रमविवेके, अत्रापि सूचयिष्यति । न च ज्ञानव्यवहाराभावो

अङ्गम्, तदा सुपुत्रावस्थायामपि नास्तीतिव्यवहारः स्यात् सम्यवहारानुदर्थस्य तत्राप्यविशेषात् । ततो निर्वाधयोर्भावाऽभावप्रतीत्योर्वैलक्षण्यसिद्धेः सिद्धो भावाऽभावयोर्वास्तवो भेदः ।

स्वरूपभेदाच्च, अभावस्य हि भावप्रतिषेधकत्वं स्वरूपं नेतारस्य । स्वरूपभेदेऽपि अनयोर्भेदे भेदवार्त्तोच्छेदप्रसङ्गः, परस्परतो भेदस्य सर्वत्र घटपटादौ स्वरूपभेद-
5 दन्यतोऽप्रसिद्धेः ।

सामग्रीभेदाच्च अनयोर्भेदः, सुप्रसिद्धश्च तद्वेदे^१ । तथाहि—घटादिभावमुत्पादयितुकामः तदुत्पादनानुकूलमेव मृत्पिण्डादिसामग्रीमुपादत्ते, विनाशयितुकामस्तु तद्विलक्षणां मुद्गरादिसामग्रीमिति ।

ननु मुद्गरादिसामग्री परस्पराऽसंसृष्टकपालोत्पाद एव व्याप्रियते नाऽभावे, न
10 च तदुत्पादवत् तदभावापर्यन्त एव भविष्यतीत्यभिधातव्यम्, यतः सर्वोऽपि कार्यभेदः कारणभेदेन व्याप्तः । न च अभाव-कपाललक्षणकार्यभेदे कारणभेदोऽस्ति, मुद्गरलक्षणस्यैकस्यैव कारणस्य प्रतीतेः । न च तस्यैकस्यैव अन्योन्यविरुद्धकार्यद्वयजनकत्वं युक्तं विरोधात्; इत्यप्यसमीचीनम्, प्रतीतिविरोधानुपपन्नात् । तथाहि—मुद्गरादिव्यापारानन्तरं लौकिकेतरयोः ‘अनेन विनाशितो घटः’ इति प्रतीतिः, न पुनः ‘कपालानि

उपलब्धपूर्वा । तदुपलम्भे वा कृतमत्र भूमोपन्यासेन । तस्मादप्रमिते भ्रान्त्यनुपपत्तेरयुक्तमेतदित्यर्थः ।”
—विधिवि०, न्यायकणि० पृ० ७३-७४ ।

(१) तुलना—“स्वरूपभेदस्योपपत्तेः, यथाहि कारणादुत्पद्यमाना रूपादयः परस्परं स्वरूपभेदाद् भिद्यन्ते तथाऽभावोऽपि भावादिति । अस्ति च द्रव्यादिषड्लक्षणाऽलक्षितत्वं भावपरतन्त्रेण गृह्यमाणत्वमभावस्य रूपमिति ।”—प्रश० व्यो० पृ० ४०० । (२) भावस्य । (३) भावाभावयो । (४) सामग्रीभेद । (५) उत्पादसामग्रीभिन्नाम् । (६) “तस्मात् स्वरसतो निवर्तते काष्ठादि, अग्न्यादिभ्यस्तु अङ्गारादिजन्म इत्येव भद्रकम् ।”—हेतुबि० टी० पृ० ८३ A । “तदयमत्र समुदायार्थ—मुद्गरव्यापारानन्तरं द्वयं प्रतीयते, घटनिवृत्तिः कपालञ्च । तथैते विनाशरूपतया प्रतीयते । तत्र घटनिवृत्तेर्नीरूपत्वेनाकार्यत्वादिति वक्ष्यति । तत्कार्यत्वेन तु तत्प्रतीतिभ्रान्तिरेव, कार्यत्वे वास्या न घटनिवृत्तिरूपत्व स्यात् घटसम्बन्धित्वेन कृतकत्वात्, विनाशरूपतया च न प्रतीतिः स्यात् घटस्य सत्त्वात् । निर्हेतुके तु विनाशे स्वरसतो निवर्तमान एव घटो मुद्गरादिसहकारी कपालजनकत्वेन सदृशक्षणानारम्भकत्वात् मुद्गरव्यापारानन्तरं घटनिवृत्ते कपालस्य च सद्भावात् तयोर्विनाशरूपतया विनाशस्य च सहेतुकत्वेन मन्दमतीनामवसायो युज्यत एव । प्रयोगस्तु ये यद्भावः प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियता तद्यथाऽसम्भवत्प्रतिबन्धा कारणसामग्री कार्योत्पादने, अन्यानपेक्षश्च कृतको भावो विनाश इति स्वभावहेतुः ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।१९६-९७ । प्रमाणवा० मनोरथ० ३।२६९-७० । तत्त्वस० पृ० १३२ । (७) घटविनाशोऽपि । (८) मुद्गरादिव्यापारादेव । (९) मुद्गरादिव्यापारस्य । (१०) घटविनाश-कपालोत्पादलक्षण । (११) तुलना—“तस्मात्कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ न सहेतुका हेतुको सहभावाद्रसादिवत् । मुद्गरादिव्यापारानन्तरं कार्योत्पादवत् कारणविनाशस्यापि प्रतीतेः विनष्टो घट उत्पन्नानि कपालानि इति व्यवहारद्वयसद्भावात् ।”—अष्टश०, अष्टसह० पृ० २०० ।

1-दयस्य च त-व० । 2 तत्रानिर्वा-श्र० । 3-भेदाद्वाऽभा-व० । 4 एतयोर्-व० ।

5-भेदाद्वाऽन-व० । 6-इच तथा तद्भेद व० । 7 प्रतीते. व० ।

उत्पादितानि' इति । नापि घटविनाशकस्य 'कपालान्युत्पादयामि' इत्यनुसन्धानं स्वप्नेऽप्यनुभूयते । न खलु विषादिना शत्रुवधे वह्न्यादिना च पटदाहे प्रवृत्तस्य शत्रुपट-विनाशादृते 'अन्यत् किञ्चित्तत्र उत्पादयामि' इति हन्तुः पटविनाशकस्य वा अनुसन्धानमस्ति । नापि पार्श्वस्थानां 'अन्यत् किञ्चिदनेनोत्पादितम्' इति प्रतीतिः, किन्तु 'तद्विनाश एव अनेन कृतः' इत्यखिलजनानां प्रतीतिः । तद्विनाशे एव चासौ परितुष्यति । 5 नहि अवयवनिष्पत्त्या तस्य किञ्चित् प्रयोजनम् । ननु भावानां स्वभावतो विनाशस्वभावनियततया विनाशस्य अहेतुकत्वान्न मुद्रादेः तद्धेतुत्वम्, इत्यप्यपेशलम्, तेषां तत्त्वभावनियतत्वस्य अक्षणिकत्वसिद्धौ निराकृतत्वात् ।

यदप्युक्तम्—'कार्यभेदः कारणभेदेन व्याप्तः' इत्यादि, तदप्युक्तिमात्रम्, एककारणस्य एककार्योत्पादकत्वेन अविनाभावाऽभावात्, प्रदीपादेरेकस्यापि अनेककार्योत्पादकत्व- 10 प्रतीतेः । अतः सिद्धः सहेतुको विनाशः । तथा च घटाभावोत्पादकसामग्रीतो भावोत्पादकसामग्र्या भेदसिद्धेः सिद्धो भावाऽभावयोर्भेदः ।

अर्थक्रियाभेदाच्च, सुप्रसिद्धो हि भावाऽभावयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणोऽर्थक्रियाभेदः, जलाद्यर्थिनः तत्सद्भावस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्, तदभावस्य च निवृत्तिहेतुत्वात् । प्रमोदाद्यर्थ- 15 क्रियाकारित्वाच्च अनयोर्भेदः; तथा हि शत्रुविनाशः कृतं श्रुतो वा परं प्रमोदमाधत्ते, तत्सद्भावस्तु विषादम् । न ह्यत्र भावाभावाभ्यामन्यस्य प्रमोद-विषादहेतुत्वं प्रतीयते ।

यदप्युक्तम्—'अभावोऽपि यदि कुतश्चिदुत्पद्येत काञ्चिदर्थक्रियां कुर्यात् तदा भाव एव स स्यात्' इत्यादि; तदप्यसाम्प्रतम्; यतो भावप्रतीतिविषयत्वं भावत्वम्, न पुनः अर्थक्रिया-कारित्वादि । अभावो हि स्वकारणकलापाद् भावविलक्षणतयोत्पन्न अर्थक्रियाञ्च कुर्वाणः 20 पदार्थतया प्रतीयते न पुनर्भावतया ।

यच्चान्यदुक्तम्—'यदि अभावः स्वाकारं ज्ञाने समर्पयेत् तदा ज्ञानस्याप्यभावरूपता स्यात्' इत्यादि; तदप्यसुन्दरम्, अर्थाकारतया ज्ञानस्य अर्थप्रकाशकत्वप्रतिक्षेपात् । निराकारमेव हि ज्ञानं योग्यतया योग्यदेशस्थ योग्यञ्चार्थं प्रकाशयति इत्युक्तं प्रत्यक्ष-प्ररूपणप्रस्तावे ।

(१) पुरुषस्य । (२) प्रेक्षकजनानाम् । (३) विषदायिना, पटविनाशकेन वा पुण्येण । (४) विनाशस्वभावनियतत्वस्य । (५) पृ० ३८६ । (६) पृ० ४८० पं० १० । (७) वनिकामुवदाह-नैल-शोष-कज्जलोत्पादन-अन्धकारविनाशादि । (८) मुद्राद्यभिघातादित्पाया । (९) घटोत्पादकमृत्निष्पादिरूपाया । (१०) तुलना—'सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शत्रुमित्रयोः । वष्टकाभावमालस्य पद पयि निधीयते ॥ पश्यन्नभावो को नाम निह्नुवीत सचेतनः ।'—न्यायमं० पृ० ५९ । (११) पृ० ४७७ पं० २ । (१२) तुलना—'सत्प्रत्ययगम्यो हि भाव इष्यते अनत्प्रत्ययगम्यस्त्वभाव इति ।'—न्यायमं० पृ० ५९ । (१३) पृ० ४७७ पं० ४ । (१४) स्वावर्णजवोपगमनलणया । (१५) पृ० ६७१ ।

१ प्रवृत्त श-आ० । २-स्य चानुस-श्र० । ३ घटादिभावो-द० । ४ हन्तु परं द० । ५-उत्पद्यते आ० । ६ भाव एव स्यात् श्र०, व० । ७-या प्रदेशस्य द० ।

न चाऽवस्तुत्वादभावस्य किं प्रसाधनप्रयासेनेत्यभिधातव्यम्; प्रमाणतः प्रतीय-
मानत्वादिसाधनात् तस्य वस्तुत्वप्रसिद्धेः । तथाहि—अभावो वस्तु, प्रमाणतः प्रतीयमानत्वात्,
यत् प्रमाणतः प्रतीयमानं तद् वस्तु यथा भावः, प्रमाणतः प्रतीयमानश्चाऽभाव इति ।
तथा, यत् कारणादुत्पद्यते तद्वस्तु यथा घटादि, कारणादुत्पद्यते चाऽभाव इति । तथा,
यदर्थक्रियाकारि तद्वस्तु तथा प्रदीपः, अर्थक्रियाकारी चाऽभाव इति । तथा, यद् अवा-
न्तरभेदेन भिद्यते तद्वस्तु यथा रूपरसादि, प्रागभावाद्यवान्तरभेदेन भिद्यते चाऽभाव
इति । ततः सिद्धो भाववद् अभावो वास्तवो वस्तुधर्मः प्रमेय इति । प्रमाणं तु तत्प-
रिच्छेदकम् अभावाख्यं प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं वास्तवं न प्रसिद्धम्, प्रत्यक्षादितोऽपि तत्परि-
च्छेदसिद्धेः । यैत् प्रमाणान्तरादपि परिच्छिद्यते न तत्र प्रमाणनियमः यथा बह्व्यादौ,
प्रमाणान्तरादपि परिच्छिद्यते चाऽभाव इति । यत् पुनः यत्प्रकारप्रमाणान्तरान्न परि-
च्छिद्यते तत्र तत्प्रकारप्रमाणनियमो यथा रूपरसादाविति ।

ततः सूक्तम्—‘अदृश्यस्यापि परचित्तविशेषस्य अभावः तदाकार-
विकारादेरन्यथानुपपत्तितः’ इति । सर्वत्र हि गमकत्वं अन्यथानुपपत्तिप्रसा-
दादेव, सा च अदृश्यानुपलब्धावप्यस्ति इति कथं नास्या गमकत्वम् ?

‘अदृश्य’ इत्यादिना व्यतिरेकमुखेन कारिकां व्याचष्टे—अदृश्यानुपलब्धेः
सकाशात् संशयैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे न केवलं परिचित्ताभावो न
सिद्ध्यति सौगतस्य अपि तु स्वचित्तभावश्च न सिद्ध्यति । कुत एतद् ?
इत्यत्राह—‘तद्’ इत्यादि । तस्य स्वचित्तस्य यद् अनशं तत्त्वं सजातीयविजातीय-
व्यावृत्तं मध्यक्षणस्वरूपं तस्य अदृश्यात्मकत्वात् । ततः किं जातम् ? इत्यत्राह ‘तथा च’
इत्यादि । तथा च तेन च स्वचित्तभावाऽसिद्धिप्रकारेण कुतः न कुतश्चित् परमार्थसतो
मानाद् भावस्य क्षणभङ्गसिद्धिः धर्मिहेतुदृष्टान्तादेरसिद्धेः । न खलु बहिरन्तर्वा अनं-
शतत्त्वस्य अदृश्यात्मतयाऽसिद्धौ धर्म्यादेः सिद्धिर्युक्ता, तदसिद्धौ च कुतः क्षणभङ्गादेः

(१) अभावस्य । (२) ‘स च द्विविध प्रागभाव प्रध्वंसाभावश्चेति । चतुर्विध इत्यन्ये इतरे-
तराभाव, अत्यन्ताभावश्च तौ च द्वौ । षट्प्रकार इत्यन्ये—अपेक्षाभाव सामर्थ्याभावश्च ते च
चत्वार इति ।’—न्यायमं० पृ० ६३ । ‘अभावस्तु द्विधा ससर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा
ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥ एव त्रैविध्यमापन्न संसर्गाभाव इष्यते ।’—मुक्ता० का० १२-१३ ।
(३) अभावपरिच्छेदक पृथगभावाख्य प्रमाण नास्ति प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरादपि तस्य परिच्छिद्यमान-
त्वात् । (४) रसो यथा रूपग्राहिचाक्षुषप्रत्यक्षान्न परिच्छिद्यते अतः तद्ग्रहणाय रासनप्रत्यक्षस्य
नियमो भवति, नचैवमभावे प्रत्यक्षादिभिः परिच्छिद्यमाने प्रमाणान्तरत्वनियमः । (५) स्वचित्त-
सद्भावः । (६) अदृश्यात्मकत्वादसिद्धौ सत्याम् ।

1 प्रतीयमान—व० । 2 प्रदीपादि अर्थ—व० । 3—नियमोऽपि यथा व० । 4 तत्तत्प्रका—आ० ।

5 तत्प्रमाणनि—आ० । 6—लब्धावस्तीति आ० । 7 ‘तदित्यादि’ नास्ति आ०, व० । 8 सजातीयव्या—व० ।

9 तेन स्वचि—आ० । 10—सतो भावस्य अनुमानात् क्ष—श्र० ।

सिद्धिः स्यात् ? कस्य तर्हि क्षणभङ्गसिद्धिः स्यात् ? इत्याह—‘तद्’ इत्यादि । तस्माद् अनंशतत्त्वाद् विपरीतं साशं तत्त्वं तस्य । कथम्भूतस्य ? अभेदलक्षणस्य युगपत् क्रमेण वा अनेकस्वभावात्मकस्य स्याद् भवेत् क्षणभङ्गसिद्धिः नान्यस्य इति एवकारार्थः ।

ननु चाभेदलक्षणतत्त्वस्य सविकल्पकप्रत्यक्षेण सर्वात्मना प्रतिपन्नत्वात् किं तत्र क्षणभङ्गाद्यनुमानेन ? इत्याशङ्कापनोदार्थमाह—

5

वीक्ष्याणुपारिमाण्डल्यक्षणभङ्गाद्यवीक्षणम् ।

स्वसंविद्विषयाकारविवेकानुपलम्भवत् ॥ १६ ॥

निवृत्तिः—स्थूलस्यैकस्य दृश्यात्मन एव पूर्वापरकोट्योरनुपलम्भात् अभाव-
सिद्धेरनित्यत्वं बुद्धेरिव वेद्यवेदकाकारभेदस्य परमार्थसत्त्वम्, न पुनः परिमण्डलादेः
विज्ञानानंशतत्त्ववत् । नापि क्षणिकपरिमण्डलादेः अविभागज्ञानतत्त्वस्य वा
जातुचित् स्वयमुपलब्धिः तथैवाप्रतिभासनात् । तत्कथञ्चित् तत्स्वभावप्रतिभासे
अनेकान्तसिद्धिः ।

10

वीक्ष्यम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तं स्थूलमेकं ग्राह्यम्, तस्य ये **अणवः** अतिसूक्ष्मा

कारिकार्थ — भागाः तेषां पारिमाण्डल्यं वर्तुलत्व यच्च क्षणभङ्गादि आदिशब्देन
कार्यकारणसामर्थ्यादिपरिग्रहः तस्याऽवीक्षणम् अग्रहणम् । अत्र दृष्टा-

15

न्तमाह ‘स्व’ इत्यादि । **स्वसंविदो** बौद्धैकल्पितनिरंशबुद्धेर्यः **विषयाकारस्य**
स्थूलाद्याकारस्य विवेकः निवृत्तिः तस्य **अनुपलम्भवत्** । नहि तस्यां प्रतिभासमानायां

(१) अनेकपर्यायेषु अनुगताकारतया व्यापित अभेदलक्षणस्य द्रव्यस्येति यावत्, अथवा अनेकावयवेषु कथञ्चित्तादात्म्यतया व्यापित अभेदलक्षणस्य स्कन्धस्येति । (२) “वीक्ष्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं स्थूलं तस्याणवः सूक्ष्मा भागा अवयवास्तेषां पारिमाण्डल्यं वर्तुलत्वम् अन्योन्यविवेकं क्षणे क्षणे भङ्गं क्षणभङ्गः समयं प्रति नाश इत्यर्थः । स आदिर्यस्य कार्यकारणसामर्थ्यादिरसौ तथोक्तः, वीक्ष्याणुपारिमाण्डल्यं च क्षणभङ्गादिश्च तत्तथोक्तम्, तस्याऽवीक्षणं प्रत्यक्षेणानुपलम्भोऽशक्तिः । न खलु साव्यवहारिकप्रत्यक्षेण क्षणभङ्गादिवीक्ष्यते तेन स्थिरस्थूलसाधारणाकारस्यैव वीक्षणात्, योगि-प्रत्यक्षस्यैव तद्वीक्षणसामर्थ्यादित्यर्थः, सत्त्वात्प्रमेयत्वादर्थक्रियाकारित्वादित्यादिहेतूनां कथञ्चिदनेकान्त्यादिधर्मव्याप्यत्वात्तदविनाभावप्रसिद्धे । प्रकृतार्थे दृष्टान्तमाह—स्वसंविदित्यादि । स्वसंवित् स्वसंवेदनं तस्या विषयाकारो घटाद्याकारस्तस्माद्विवेको व्यावृत्तिस्तस्यानुपलम्भः प्रत्यक्षेणाग्रहणं तद्वत् । यथा ज्ञानस्य स्वरूपप्रतिभासने बहिरर्थाकारनिवृत्तिर्विद्यमानेनापि न प्रतिभासते सौगतानां तस्य तादृक् सामर्थ्याभावात् तथा बहिरन्तश्चाणुपारिमाण्डल्यादि प्रत्यक्षेण न प्रतिभासते तथाशक्त्यभावात् । ततोऽनुमानमनेकान्तमते सफलमित्यर्थः ।”—लघी० ता० पृ० ३६ । (३) घटपटादि । (४) “नित्यं परमाणुमनः सु तत्तु पारिमाण्डल्यम्, परिमाण्डल्यमिति तस्य नाम, तथाहि—परिमण्डलानि परमाणुमनामि तेषां भावः पारिमाण्डल्यं तत्परिमाणमेव ।”—प्रश० भा०, व्यो० पृ० ४७३ । “पारिमाण्डल्यमिति सर्वानुपलब्धं परिमाणम् ।”—प्रश० कन्द० पृ० १३३ । “पारिमाण्डल्यं परमाणुपरिमाणम्”—तत्त्वप्र० टी० पृ० ४९ । मुक्ता० का० १५ । (५) स्वर्गप्रापणादौ —आ० टि० । (६) संविदि—आ० टि० ।

विषयाकारविवेकः प्रतिभासते स्थूलाद्याकारभ्रान्तेरभावप्रसङ्गात् । यत्र यदा वास्तवो यदाकारः प्रतीयते न तत्र तदा तद्विपरीताकारस्य प्रतीतिरस्ति यथा नीले प्रतीयमाने न पीतस्य, प्रतीयते च विषयाकारविवेकः सौगतकल्पितायां संविदि इति^१ ।

कारिकार्थं विवृण्वन्नाह—‘स्थूलस्य’ इत्यादि । स्थूलस्य महतः एकस्य क्रमाऽ-
क्रमानेकविवर्त्तव्यापिर्न, प्रतिपादितप्रकारेण दृश्यात्मन एव उपलभ्य-
विवृतिव्याख्यानम्—

स्वभावस्यैव अनित्यत्वं सिद्ध्यति ‘नान्यस्यै’ इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? अनुपलम्भात् हेतोः तस्यैव पूर्वापराकारकोट्योः अभावसिद्धेः । तथा च यदुक्तं परेण—“यद् यत्र उपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तत् तत्र नास्ति यथा क्वचित् प्रदेशविशेषे घटः, नोपलभ्यते च उपलब्धिलक्षणप्राप्तो मध्यक्षणाः पूर्वापरकोट्योः” [ ]

इति; तदयुक्तम्, यतः कथञ्चित् तत्र तदभावसाधने सिद्धसाधनम् । सर्वथा तत्साधने पक्षस्य प्रत्यक्षवाधनं हेतोश्चाऽसिद्धिः, तथा तत्र तदनुपलम्भाऽसिद्धेरिति । ननु चास्तु स्थूलादिस्वभावस्यार्थस्य अनित्यत्वं न तु परमार्थसत्त्वम् मरीचिकाजलादिवदसत्त्वात्, इत्याशङ्क्याह—‘बुद्धेः’ इत्यादि । यथोक्तस्यैवार्थस्य परमार्थसत्त्वं बुद्धेर्वेद्यवेदकाकार-
प्रभेदस्य इव । प्रयोगः—यद् अनेकस्वभावं तदेव परमार्थसत् यथा वेद्यवेदकाद्यनेकस्व-
भावा संवित्, अनेकस्वभावञ्च अन्तर्बहिर्वा जैनाभ्युपगतं वस्तु इति । तथापि मरी-
चिकीतोयनिदर्शनेन अस्याऽसत्त्वे बुद्धेरप्यतोऽसत्त्वप्रसङ्गः विशेषाभावात् । ननु नाऽने-
कस्वभावस्यार्थस्य अनित्यत्वं परमार्थसत्त्वं वा अपि तु परमाण्वादेः, इत्यत्राह—‘नपुनः’
इत्यादि । न पुनः नैव परिमण्डलसम्बन्धात् परिमण्डलः परमाणुः आदिर्यस्य
यौगकल्पिताऽवयव्यादेः स तथोक्तः तस्याऽनित्यत्वं परमार्थसत्त्वञ्च । निदर्शनमाह—

(१) ग्राह्याकाररहितत्वम् । (२) यदि हि संविदि ग्राह्याद्याकारा प्रतिभासेरन्, तदेव तस्या प्रतिभासमानस्य स्थूलाद्याकारस्य भ्रान्तत्वं शक्येत कल्पयितुम्, यदा च संवित्ति ग्राह्याद्याकारशून्य-
वास्ति तदा कथं तत्र भ्रान्तत्वेनापि स्थूलाद्याकार प्रतिभासेत ? (३) संविदि न भ्रान्ततयापि स्थूलाद्याकारप्रतिभासः, वास्तवस्य ग्राह्याद्याकाररहितत्वस्य तत्र प्रतिभासमानत्वात् । (४) स्कन्धस्य । (५) निरशपरमाणुरूपस्वलक्षणस्य । (६) सौगतेन । (७) पूर्वापरक्षणयो—आ० टि० । (८) मध्यक्षणाभाव—आ० टि० । (९) सर्वथा । (१०) पूर्वापरक्षणयो । (११) मध्यक्षण । (१२) बोद्धमने—आ० टि० । (१३) स्थूलादिस्वभाव एवार्थः परमार्थसन् अनेकस्वभावत्वात् । (१४) “यथोक्तम् आर्यस्तनावन्याम्—मरीचितोयमित्येतदिति मत्वा गतोऽत्र सन् । यदि नास्तीति ततोयं गृह्णीयान् मूढ एव न ॥ मरीचिप्रतिमं लोकमेवमस्तीति गृह्णत । नास्तीति चापि मोहोऽयं सति मोहे न मुच्यते ॥ अज्ञान-
कल्पितं पूर्वं पश्चात्तत्त्वार्थनिर्णये । यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुह ॥ इति । तदेव नि स्वभावानां नान्यभावाणां कुतो यथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्मान्मूलिकं विपर्ययसमभ्युपेत्य सावृतानां पदार्थानां मरीचिका-
दिवानामिदं प्रत्ययनामात्राभ्युपगमेनैव प्रसिद्धिर्नान्येन ।”—माध्यमिकवृ० पृ० १८८ । (१५) स्थूला-
दिवानामिदं वस्तुन । (१६) मरीचिकातोयदृष्टान्तात् । (१७) परिमण्डलं वर्तुलाकारः ।

१—नि विवृ—वृ० । २ पूर्वापरकोट्योर—श्र०, व० । ३ तदनुपलम्भासिद्धिरिति व० । ४ नानेक-
व० । ५—इत्यादि व० । ६—स्व निद—व० ।

‘विज्ञान’ इत्यादि । विज्ञानस्य यद् अनंशं तत्त्वं स्वरूपं तस्य इव तद्वदिति । ननु बहिरन्तश्च अनंशस्यैव तत्त्वस्य उपलम्भः । अतस्तस्यैव परमार्थसत्त्वम्, अनुपलम्भाच्च पूर्वापरकोट्योरसत्त्वं सिद्धयति इति यौग-सौगताः, तत्राह—‘नापि’ इत्यादि । नापि नैव क्षणिकाः परिमण्डलाः परमाणवः आदयो यस्य अवयव्यादेः स तथोक्तः तस्य अविभागविज्ञानतत्त्वस्य वा जातुचित् कदाचिदपि स्वयम् आत्मना उपलब्धिः । 5
कुत एतदित्यत्राह—‘तथैव’ इत्यादि । तथैव परपरिकल्पितप्रकारेणैव अप्रतिभासनात् । अथ बहिरन्तस्तत्त्वस्य क्षणिकाऽनंशादिस्वभावतया अप्रतिभासनेऽपि सच्चेतनादिरूपतया प्रतिभासनादयमदोषः, अत्राह—‘तत्कथञ्चिद्’ इत्यादि । तस्य बहिरन्तस्तत्त्वस्य कथञ्चित् न सर्वात्मना तत्स्वभावप्रतिभासे सच्चेतनादिस्वरूपप्रतिभासने अङ्गीक्रियमाणे अनेकान्तसिद्धिः एकस्य दृश्येतरस्वभावसिद्धेः । 10

एवं परस्य अनुपलब्धिं निराकृत्य अधुना स्वभावादिहेतु निराकुर्वन्नाह—

अनंशं बहिरन्तश्चाप्रत्यक्षं तदभासनात् ।

कस्तत्स्वभावो हेतुः स्यात् किं तत्कार्यं यतोऽनुमा ॥ १७ ॥

विवृतिः—साक्षात् स्वभावमप्रदर्शयतो निरंशतत्त्वस्यानुमितौ स्वभावहेतोर-संभवः स्वभावविप्रकर्षात् । तत एव कार्यहेतोः, कार्यकारणयोः सर्वत्रानुपलब्धेः । 15
न चात्र प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः प्रभवः कार्यव्यतिरेकोपलक्षिता वा कारणशक्तिः । तदङ्गीकरणं प्रमाणान्तरमन्तरेणानुपपन्नम् । स्वयमुपलब्धस्य प्रागूर्ध्वश्चानुपलब्धेः कृतकत्वादनित्यत्वं सिद्धयेत् नान्यथा ।

यौगसौगतकल्पितं यद् अनंशं तत्त्वम्, क ? बहिरन्तश्च । तत्किम् ?

कारिकार्थ — अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षग्राह्यं न भवति । कुत एतद् ? इत्यत्राह—तदप्र- 20

तिभासनात् तस्य अनंशतत्त्वस्य अप्रतीतेः । ततः किं जातम् ?

इत्यत्राह—‘कस्तद्’ इत्यादि । कः, न कश्चित् तस्य अनंशस्य स्वभावो हेतुः

(१) योगानां मते अन्तः अनंशस्य निरवयवस्य व्यापिनः आत्मन उपलम्भः, बहिश्च निरगा-वयविनः । सौगतमते च स्वलक्षणस्य पूर्वापरक्षणयोरनुपलम्भात् अभावः, मध्यमक्षण एव च न्यायिता । (२) “यत् सौगतं परिकल्पितं बहिरचेतनम् अन्तश्चेतनम्, निरगम्, अगा द्रव्यक्षेत्रवाग्यभाव-विभागा तेभ्यो निष्क्रान्तं निरंशं तदप्रत्यक्षं प्रत्यक्षाविषयः । कुत ? तदभासनात् तस्य निरगतत्वस्याभासनादननुभवात् । न खलु द्रव्यादिविभागगृहितं चिदचिद्वा तत्त्वं प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिनामने, तत्र नित्या-नित्याद्यनेकाशाव्यापित्वेन वस्तुन प्रतीतेः । ततस्तस्य निरगस्य प्रत्यक्षतोऽनिदृश्यत्वभावो धर्मो यो हेतुर्लिङ्गः स्यात्, न बोधपि इत्यर्थः । प्रमाणतोऽसिद्धत्वाहेतुत्वात् । तस्य कार्यञ्च किमु हेतुः स्यात्, सर्वथा निरगस्यापरिणामिनः कार्यकारणयोगात् यतोऽनुना भवेदित्याक्षेपवचनं न कुतोऽपीत्यर्थः । नन्वसौगतमतेऽनुमानं प्रामाण्यमान्यन्दत्यनुपपत्तेः ।”—स्थी० ता० पृ० ३७ । (३) “प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनं कार्यकारणभावः ।”—हेतुबि० टी० पृ० ७३ । “भावे भाविनि तद्भावः भाव एव च भाविनः । प्रतिदेहेतुपत्तेः प्रत्यक्षानुपलम्भतः ॥” (सम्बन्धप०)—प्रमेयश० पृ० ५१० । न्या० २० पृ० ८१८ ।

१-भावादिसिद्धे द० । २-विमप्रत्यक्षग्राह्यं द० ।

स्यात् । किं न किञ्चित् तस्य अनंशस्य कार्य हेतुः । कार्यग्रहणमुपलक्षणम्, तेन साध्याद् भिन्नानां संयोगिसमवाय्यादीनां निरासः सिद्धो भवति, अतो न परमते किञ्चित् लिङ्गं घटते यतोऽनुमा स्यात् ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—‘साक्षात्’ इत्यादि । साक्षात् स्वभावं स्वरूपम् अप्रद-

5 विवृतिव्याख्यानम्— श्यतो भावस्य यत् निरंशं तत्त्वं स्वरूपं तस्य अनुमितौ क्रियमा-
णायां स्वभावहेतोरसंभवः । कुत इत्याह—‘स्वभाव’ इत्यादि ।

स्वभावस्य स्वरूपस्य विप्रकर्षाद् अदृश्यत्वात् । तत एव तद्विप्रकर्षादेव कार्यहेतोर-
प्रतिपत्तिः । कुत एतत् ? इत्याह—‘कार्य’ इत्यादि । कार्यकारणयोः सर्वत्र बहिरन्तर्वा

अनुपलब्धेः अदर्शनात् । किञ्च, सिद्धे कार्यकारणभावे कार्यहेतोः प्रतिपत्तिर्युक्ता, न चात्र

10 सोऽस्ति इत्याह—‘नच’ इत्यादि । नच नैव अत्र यौग-सौगतकल्पिते एकान्ते प्रत्य-
क्षानुपलम्भौ साधनं यस्य स तथोक्तः । कः ? प्रभवः, कार्यकारणभावः ‘प्रभवति’

‘प्रभवति अस्मात्’ इति च व्युत्पत्तेः । यथा च तत्कल्पितैकान्ते प्रभवो न घटते तथा
विषयपरिच्छदे प्रपञ्चितम् । ननु न सर्वत्र प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः प्रभवः, किन्तु कचित्

इन्द्रियशक्तिवत् कार्यव्यतिरेकसाधनोऽपि, सोऽत्र स्यात् ; इत्याशङ्क्य आह—‘कार्य’
15 इत्यादि । कार्यस्य व्यतिरेकः विवक्षितकारणव्यतिरेक्तकारणसाकल्येऽपि अनुत्पादः

तेन उपलक्षिता वा । पक्षान्तरसूचको वाशब्दः । कारणशक्तिः ‘न चात्र’ इति सम्बन्धः ।
निरंशयोः कार्यकारणयोः मूलतोऽप्यदर्शने कारणव्यतिरेकतः कार्यव्यतिरेकाऽसिद्धिः

इत्यभिप्रायः । नच प्रमाणान्तरमन्तरेण कारणशक्त्यङ्गीकरणं युक्तम् इत्याह—‘तदङ्गीकर-
णम्’ इत्यादि । तस्याः कारणशक्तेः अङ्गीकरणम् कार्यव्यतिरेकतः सद्भावस्वीकरण

20 प्रमाणान्तरमन्तरेण ऊहाख्यप्रमाणं विना अनुपपन्नम् । प्रसिद्धे हि कार्यकारणभावे
कार्यव्यतिरेकतः कारणशक्तिपरिकल्पना स्यात् । नच प्रत्यक्षानुमानयोः कार्यकारणभा-

वादिसम्बन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्यमित्युक्तम्—‘अविकल्पधिया लिङ्गं न किञ्चित्
सम्प्रतीयते’ [लघी० का० ११] इत्यत्र । कुतः पुनस्तदङ्गीकरणं तदन्तरेणाऽनुपपन्नम् ?

इत्याह—‘स्वयम्’ इत्यादि । स्वयम् आत्मना उपलब्धस्य मध्यदशायां दृष्टस्य प्रागू-

25 र्ध्वञ्च या तस्यैव अनुपलब्धिः स्वयमेव अदर्शनं तस्या यत् सिद्धं कृतकत्वं कार्यत्वं
तस्माद् अनित्यत्वं शब्दादेः सिद्ध्येत् नान्यथा न प्रकारान्तरेण । नच प्रत्यक्षमनुमानं

(१) अनुमानम् । (२) प्रभवति यत्कार्यमिति कार्यव्युत्पत्तिः, प्रभवति कार्यं यस्मात् कारणात्
एतन् कारणव्युत्पत्ति—आ० टि० । (३) पृ० २२०, पृ० ३८४ । (४) कारणशक्तिरस्ति कार्योत्प-
त्त्यन्यथानुपपत्ते । (५) कारणशक्तिस्वीकार । (६) ऊहप्रमाणमन्तरेण ।

1 कार्यहेतु श्र० । 2—नुमान स्यात् आ०, श्र० । 3 स्वरूपं दर्शय—व० । 4 एतद्वेत्याह—व०,
एतदित्यत्राह श्र० । 5 प्रभवति अस्मात् इति व्यु—व०, श्र० । 6 प्रपञ्चितः व० । 7—क्षितो
या व० । 8—च तया व० ।

वा तथा प्रत्येतुं समर्थमित्यूहस्यैव अत्र व्यापार इति मन्यते । कृतकत्वानित्यत्व-
ग्रहणमुपलक्षणं सकलहेतुसाध्यानाम् ।

ननु सर्वोऽयं कार्यकारणभावोऽनुमानानुमेयभावो वा कल्पनाशिल्पिकल्पितो न पार-
मार्थिकः तत्कथं प्रमाणान्तरप्रसक्तिः? इत्यप्यनुपपन्नम्, यतो विकल्पबुद्धौ सिद्धायां तत्कल्पि-
तोऽखिलोऽयं व्यवहारः स्यात् । न च तैस्सिद्धिः स्वतः परतो वा घटते इत्यावेदयति—

धीर्विकल्पाऽविकल्पात्मा बहिरन्तश्च किं पुनः ।

निश्चयात्मा स्वतः सिद्धयेत् परतोऽप्यनवस्थितेः ॥१८॥

विवृतिः—सर्वविज्ञानानां स्वसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पं यदि, निश्चयस्यापि
कस्यचित् स्वत एव अनिश्चयात्, निश्चयान्तरपरिकल्पनायामनवस्थानात्
कुतस्तत्संव्यवहारसिद्धिः ? ततः स्वार्थेऽपि कथञ्चिदभिलापसंसर्गयोग्यायोग्य-
विनिर्भासैकज्ञानं प्रतिपत्तव्यं स्वरूपवत् ।

धीः बुद्धिः, कथम्भूता ? निश्चयात्मा विकल्पबुद्धिः इत्यर्थः । पुनरपि कथ-
म्भूता ? इत्याह—‘विकल्प’ इत्यादि । विकल्पो व्यवसायः,
अविकल्पो निर्विकल्पकः, तौ आत्मानौ यस्याः सा तथोक्ता ।
क ? बहिरन्तश्च; बहिर्विकल्पात्मा अन्तश्च अविकल्पात्मा इति । सा किम् ? इत्यत्राह—

(१) “तथा चानुमानानुमेयव्यवहारोऽयं सर्वो हि बुद्धिपरिकल्पितो बुद्ध्याख्येन धर्मधर्मिभेदेने-
त्युक्तम् ।—आचार्यदिग्नागेनाप्येतदुक्तमित्याह तथा चेत्यादि । सर्व एवेति यत्रापि साध्यसाधनयोरग्निधू-
मयोर्वास्तवो भेद तत्रापि स्वलक्षणेन व्यवहारायोगात् । अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमान लिङ्गम् अनुमेय साध्य-
धर्मौ साध्यधर्मश्च तेषां व्यवहारो नानात्वप्रतिरूप, बुद्ध्याख्येन धर्मधर्मिणोर्भेदस्तेन बुद्धिप्रतिभामगतेन
भिन्नेन रूपेण भेदव्यवहार इति यावत् ।”—प्रमाणवा० स्व० टी० १।४ । (२) विकल्पासिद्धिः । (३)
“किं पुन सिद्धयेत् ? न सिद्धयेदित्यर्थः । का ? धी बुद्धिः । किं विशिष्टा ? निश्चयात्मा अनुमानबुद्धि-
रित्यर्थः । पुनरपि कथम्भूता ? विकल्पाविकल्पात्मा, विकल्पो व्यवसाय अविकल्पोऽव्यवसाय तावा-
त्मानौ यस्या सा तथोक्ता । क्व ? बहिरन्तश्च, अत्र यथामग्यमभिसम्बन्ध वर्तव्य, बहिर्घटादिविषये
विकल्पात्मा, अन्तः स्वरूपे निर्विकल्पात्मा चेति । कुतो न सिद्धयेत् ? स्वतः स्वसंवेदनात्, तस्य निर्वि-
कल्पकत्वेन विकल्पाविषयत्वात् । सर्वचित्तचैतानामात्मनवेदनं स्वसंवेदनमिति वचनात् । न केवलं न्यून,
अपि तु परतोऽपि । किं पुन सिद्धयति ? परमाद्विकल्पान्तर्गतदपि न सिद्धयतीत्यर्थः । पुन ? अनव-
स्थिते । तदपि विकल्पान्तरतः, स्वतो न सिद्धयति अगोचरत्वात् तत्रापि तन्निश्चयं त्रिविद्यान्तं
वापनीरमिति क्वचिदप्यनुपपन्नम् । ततोऽनुमानस्याभिद्धे क्व बाद्धव्येन प्रमाणन्यायनियमो घटत
इति भावः ।”—लघी० ता० पृ० ३८ । (४) “सर्वचित्तचैतानामात्मनवेदनम् । चित्तमयं भावग्राहि, चैता
दितोषावन्पात्राहिण मुखादयः । नये च ते चित्तचैतादयः सर्वचित्तचैता । मुखादय एव नृदानुनदन्तात्
स्वसंवेदिता नान्या चित्तावन्पेत्येतदागृह्णानिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कृतम् । नान्ति मा जानिन्विनादन्त्या
रम्यामात्मनः संवेदनं न प्रत्यक्षं स्यात् । येन हि रूपेणान्ता वेदने तद्रूपमात्मनवेदनं प्रत्यक्षम् । —न्यायवि०
टी० पृ० १९ । (५) तुम्हा—‘स्वत एव चित्तव्यविदा निर्णये स्वसंवेदविषयोऽपि गिन्यते स्यात्,
परतोऽप्येतान्तादप्रतिनिति ।”—अष्टश० अष्टमह० पृ० १७० ।

किं पुनः सिद्ध्येत् ? नैव सिद्ध्येत् । कुतः ? स्वतः स्वसंवेदनात् निर्विकल्पकात् ।
यत् निर्विकल्पकेन गृह्यते न तत्सिद्ध्यति यथा क्षेणक्षयस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादि, निर्विकल्पेन
गृह्यते च विकल्पस्वरूपमिति । तर्हि विकल्पान्तरात् तत् सेत्स्यति, इत्यत्राह—‘परतः’
इत्यादि । न केवलं स्वतः अपि तु परतः विकल्पान्तरादपि किं पुनः सिद्ध्येत् इति
‘नो सिद्ध्येत्’ इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? इत्याह—अनवस्थितेः अनवस्थानात्
विकल्पान्तरस्यापि तदन्तरात् सिद्धिप्रसङ्गात् ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—‘सर्व’ इत्यादि । सर्वविज्ञानानां विकल्पेतरज्ञानानां

विवृतित्वान्मन्—स्वसंवेदनम् आत्मग्रहणं प्रत्यक्षम् अविकल्पकं निर्विकल्पकं यदि
चेत् इष्यते । अत्र दूषणम् ‘निश्चय’ इत्यादि । निश्चयस्यापि न

केवलम् अनिश्चयस्य कस्यचिद् अनुमानानुमेयव्यवहारहेतोः स्वत एव स्वसंवेदनादेव
‘अनिश्चयात्’ निश्चयाभावात् । अथ अन्यतो निश्चयः स्यादत्राह—‘निश्चय’
इत्यादि । प्रकृतान्निश्चयाद् अन्यो निश्चयः तदन्तरम् तस्य कल्पनायाम् अनवस्थानात् ।
कुतः, न कुतश्चित्, तस्मात् संव्यवहारस्य कार्यकारणभावादिलक्षणस्य सिद्धिः ।
तस्यैव असिद्धेः इत्यभिप्रायः । अस्तु तर्हि धीः निश्चयात्मा बहिरिव अन्तरपि
इत्यत्राह—‘ततः’ इत्यादि । ततः तस्माद् उक्तदोषात् स्वार्थेऽपि स्वस्य बुद्धेः अर्थो ग्राह्य
बहिःस्वलक्षणं तत्रापि न केवलं सामान्ये कथञ्चित् न सर्वात्मना, ‘अभिलप्यते अनेनै’
‘अभिलप्यते’ इति १ अभिलापौ शब्दजात्यादी तयोः संसर्गः ‘अस्येदं वाचकम्,
अस्येदं वाच्यम्’ इति योजनं तस्य योग्ययोग्यौ निर्भासौ तयोरेकं साधारणं ज्ञानं
प्रतिपत्तव्यम् सौगतैः । अत्र दृष्टान्तमाह—‘स्वरूपवत्’ इति । स्वरूप इव तद्वदिति ।

एव परं प्रति तर्कादिक प्रमाणान्तरं प्रतिपाद्य इदानीमुपमानस्य प्रमाणान्त-
रत्वनियमं विधुरयन्नाह—

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।

तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात्संज्ञिप्रतिपादनम् ? ॥१९॥

(१) विकल्पस्वरूपमसिद्ध निर्विकल्पेन गृह्यमाणत्वात् । (२) नीलादौ क्षणक्षय, अहिंसाक्षणे
च स्वर्गप्रापणसामर्थ्यम् । (३) इति अभिलाप शब्द । (४) इति अभिलाप अभिलप्यमानो जात्यादि ।
(५) ‘अत्र यदित्येतदध्याह्रियते । प्रसिद्धप्रमाणेन निश्चितोऽर्थो गोरूपस्तेन साधर्म्यात् सादृश्यात् उप-
जायमान माध्यम्य ज्ञेयस्य तत्सादृश्यविशिष्टस्य गवयलक्षणस्य साधनं गोरुदृशो गवय इति ज्ञानं यद्युप-
मानं प्रमाणान्तरमभ्युपगम्यते तदा तद्वैधर्म्यात् प्रसिद्धार्थवैसादृश्यादुपजायमान साध्यसाधनं गोविलक्षणो
महिष इति ज्ञानं किं प्रमाणं स्यात् ? तस्य किन्तामेत्याक्षेपः । नहि तदुपमानमेव तल्लक्षणाभावात् ।
नापि ग्रन्थज्ञादि, भिन्नविषयत्वाद् भिन्नसामग्रीप्रभवत्वाच्च । तथा सज्जनो वाच्यस्य प्रतिपादनं च

१ कुत स्वतः-आ०, थ० । २-त संवेद-व० । ३-कल्परूपमिति श्र० । ४ अपि विक-आ० ।
५ ‘नो सिद्ध्येदिति’ नास्ति आ०, थ० । ६-ल्पनि-व० । ७ यदीष्यते व० । ८-वेदनानिश्च-आ०,
थ० । ९ ‘अय’नास्ति आ० । १० अनवस्थाभावात् व० । ११ अन्तरेऽपि व० । १२ बाभि-व० ।
१३ ‘स्वरूपवदिति’ नास्ति आ०, व० ।

विवृतिः—प्रसिद्धार्थसाधर्म्यम् अन्यथानुपपन्नत्वेन निर्णीतञ्चेत् लिङ्गमेव ततः प्रतिपत्तिः अन्यथा न युज्यते । प्रत्यक्षेऽर्थे सज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तेः प्रमाणान्तरत्वे 'वृक्षोऽयम्' इति ज्ञानं वृक्षदर्शिनः प्रमाणान्तरम्, 'गवयोऽयम्' इति यथा गवयदर्शिनः प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसिद्धेरभावात् । 'गौरिव गवयः' इति श्रुत्वा गवयदर्शिनः तन्नामप्रतिपत्तिवत् प्रत्यक्षेषु ईतरेषु तिर्यक्षु तस्यैव पुनरगवयनिश्चयः 5 किन्नाम प्रमाणम् ? हानोपादानोपेक्षाप्रतिपत्तिफलं नाप्रमाणं भवितुमर्हति ।

प्रसिद्धोऽर्थो गौः तेन साधर्म्यं सादृश्यं यद् गवयस्य तस्मात् साध्यस्य सादृश्यविशिष्टस्य विशेषस्य तेन वा विशिष्टस्य सादृश्यस्य साधनं

कारिकार्थ —

सिद्धिः उपमानं प्रमाणम् । 'यदि'शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । अत्र दूषण-
माह—'तद्' इत्यादि । तेन प्रसिद्धार्थेन वैधर्म्यं वैसदृश्यं यन्महिष्यादेः तस्मात् 10 साध्यसाधनं 'गोविलक्षणा एते महिष्यादयः' इति प्रतीतिः, तत् किं प्रमाणम् किमभिधानं तत्प्रमाणम् ? तस्य किञ्चिन्नाम कर्तव्यं यत् प्रत्यक्षादिषु न संभवति । तथा च सप्तम-प्रमाणप्रसङ्गात् 'पडेव प्रमाणानि' इति संख्याव्याघातः ।

ननु उपमानप्रमाणानभ्युपगमे कुतो गवयदर्शनाद् असन्निकृष्टे अर्थे बुद्धेरुत्पत्तिः ?

उपमान पृथक् प्रमा- येन हि प्रतिपत्ता गौरुपलब्धा न गवयः, न च अतिदेशवाक्यं श्रुत 'गौरिव 15 णमिति मीमांसकस्य गवयः' इति, तस्य अरण्ये पर्यटतो गवयदर्शनानन्तरम् 'अनेन सदृशो पूर्वपक्ष — गौः' इत्येवमाकार परोक्षे गवि यत् सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते तदुपमानम् ।

विवक्षितसज्ञाविषयत्वेन सकलन यथा वृक्षोऽयमिति । तदपि किन्नाम प्रमाणं स्यादित्याक्षिप्यते । न ननु सज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमप्रमाणम् आगमप्रामाण्यविलोपापत्तेः, उपमानाप्रामाण्यापत्तेश्च ।—लघी० ता० पृ० ३९ । "प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ।"—न्यायसू० १।१।६ । (६) तुलना—'गवयस्योपलम्भे च तुरङ्गादौ प्रवर्तते । तद्वत्सादृश्यविज्ञानं यत्तदन्वा प्रमा न किम् ॥"—तत्त्वत्तं० पृ० ४५० । "साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेव प्रमज्यते ।"—न्यायकुसु० ३।९ । "सादृश्यञ्चेत् प्रमेयं स्यात् वैरक्षण्यत किं तथा ।"—जैनतर्कवा० पृ० ७६ । उद्धृतोऽयम्—स्या० २० पृ० ४९८ । रत्नाकराव० ३।४ । प्रमेयर० ३।५ । प्रमाणमी० पृ० ३५ ।

(१) "एकत्र ध्रुतन्यायस्य सम्बन्धं अनिदेशः"—व्युत्पत्तिवा० ग० । "इतन्धर्मस्य इतन्निम्नं प्रयोगायादेशः"—पाचत्पत्यम् । "ताद्वदिदं कर्तव्यमित्यनिदेशः ।"—शान्त्रदी० पृ० २७७ । (२) "उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य ।"—शाबरभा० १।१।५ । "सादृश्यदर्शनेन ज्ञानं सादृश्यविषयकमुपमानम्, दृष्टागो पृथगन्यं गवयं नन्मदृशं पश्यतो गद् गोविषयकं गवयमदृशपानं तदुपमानम् ।"—प्रश्न० पृ० पृ० ११० । 'सादृश्याद् दृश्यमानाद्यप्रति-
भोगिनि जायते । सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तद्व्यपेक्षे ॥'—बृह० पृ० पृ० १०९ । "तद्वद्वृत्ते स्मरणा-
पाये दृश्यमानार्थसादृश्यज्ञानमुपमानम् यान्तावन्मानिनिर्गता दृष्टा गो नाज्ज्ञेन सदृशीति ।"—शान्त्रदी० पृ० २५८ । नयवि० पृ० १४६ । तन्त्रह० पृ० १३ ।

१ यज्येते २० वि० । २ इतरेषु तस्यैव ई० वि० । ३—नि प्रमा—ई० वि० । ४ प्रसिद्धार्थो प्र० । ५—सं विधि—च० । ६ प्रतिपत्ता आ०, च० । ७ न वाग्निदे—च० ।

अत्र च विप्रकृष्टसादृश्यप्रतीतौ सन्निकृष्टं सादृश्यं करणम् । उक्तञ्च—

“दृश्यमानाद् यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते ।

सादृश्योपाधितस्तज्ज्ञैरुपमानमिति स्मृतम् ॥” [ ]

अस्य च अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रामाण्यम् । यद्यपि गौरनेर्न प्रागेव उपलब्धः,

5 सादृश्यब्रूदानीं प्रत्यक्षत एव गवये दृश्यते, तथापि ‘गवयसदृशो गौः’ इति प्रागप्रतिपत्तेः
अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वम् । तर्हि इदानीमेव गोः स्मृत्या सादृश्यस्य च अध्यक्षतोऽधि-
गमात् अधिकप्रमेयाभावाच्च अधिगतार्थाधिगन्तृत्वमस्य, इत्यप्युक्तम्; तद्विशिष्टत्वस्य
तत्र ताभ्यामनधिगते । यद्यपि प्रत्यक्षेण सादृश्यं प्रतिपन्नं गौश्च स्मृत्या, तथापि
सादृश्यविशिष्टस्य गोपिण्डस्य स्मृत्या प्रत्यक्षेण उभाभ्यां वाऽप्रतीतेः तद्विषयत्वेन उपमा-
10 नस्य अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रामाण्यम् । नहि अनुमानेऽपि अतोऽन्यत् प्रामाण्य-
निबन्धनम् । प्रत्यक्षेऽपि हि प्रदेशादौ धर्मिणि स्मृत्या चाग्नौ प्रतिपन्नेऽपि अग्निविशिष्ट-
प्रदेशादिविषयत्वेन अनुमानस्य प्रामाण्यं तद्वदुपमानस्यापि । तदुक्तम्—

“तस्माद्वैत्स्मर्यते तत्स्यात् सादृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । २० विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणाता ॥

15 प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके । विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाऽप्रमाणाता ॥”
[मी० श्लो० उपमान० श्लो० ३७-३९] इति १ ।

ननु अस्तु उपमानं प्रमाणम्, नतु प्रत्यक्षादिभ्यो भिन्नं तदन्यतमस्वभावत्वात्तस्य;
इत्यप्यनुपपन्नम्; तदन्यतमस्वभावत्वस्य तत्राऽसंभवात् । तथाहि—न तौवत् प्रत्यक्षरूपं
तन्, परोक्षे गवि इन्द्रियार्थसम्प्रयोगाभावेऽपि उत्पद्यमानत्वात् । नापि स्मरणमेवेदमि-

(१) विप्रकृष्टो गौ । (२) सन्निकृष्ट गवयनिष्ठ सादृश्यम् । (३) साधकतम करणम्—
आ० टि० । (४) गवयात् । (५) गवि । (६) उद्धृतोऽयम्—आप्तप० पृ० ५३ । प्रमेयक० पृ० १८५ ।
‘तन्वर्ग’—सन्मति० टी० पृ० ५७५ । (७) उपमानस्य । (८) पुरुषेण । (९) स्मृतिवत्—आ० टि० ।
(१०) उपमानस्य । (११) सादृश्य—आ० टि० । (१२) गवि । (१३) स्मरणप्रत्यक्षाभ्याम् ।
(१४) विशिष्टविषयत्वेन । (१५) विशिष्टविषयत्वात् । (१६) पर्वतादौ—आ० टि० । (१७) गौ ।
‘तस्माद् दृश्यते’—न्यायाव० टी० पृ० १९ । (१८) इति सादृश्यावधारणम्—आ० टि० । (१९) तयो
गोमयसंगन्धिनम् । ‘तदाश्रित’—तत्त्वस० । व्याख्या—“यस्मादेव प्रत्यक्षे गवये न किञ्चिदुपमानस्य
प्रमेयमग्निं तन्मान्ममयमाणैव गोमयसादृश्यविशिष्टा तद्विशिष्टा वा सादृश्यमुपमानस्य प्रमेयमिति । ननु
गवये गोमयस्य प्रत्यक्षं गृहीतं गो मयने किमन्यदुपमेयमत आह—प्रत्यक्षेणेति । तत्रैव दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षे
इति ।—मी० श्लो० न्यायर० पृ० ४४५ । (२०) ‘विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धे’—प्रमेयक० पृ० ३४५ ।
(२१) उद्धृता उमे—तन्वम० पृ० ४४५ । प्रमेयक० पृ० ३४५ । सन्मति० टी० पृ० ५७६ । आद्यो
टी—म्या० पृ० ४९७ । जैनकर्म० पृ० १० । (२२) प्रत्यक्षाद्यन्यतम । (२३) उपमाने । (२४)
‘तदन्यतमस्वभावत्वम्, निगोहितं गवि चक्षु मन्निकर्षानिवर्तिनि जायमानत्वात् । न च स्मृति ;
तद्विषयत्वप्रतीतिरन्य नन्मादृश्यानुभवाभावात् ।”—प्रक० प० पृ० १११ ।

१—स्मृति—व० । २—मानप्रमा—व० ।

गवये गृह्यमाणञ्च न गवार्थानुमापकम् । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ॥
गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति । सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥
एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने । सादृश्येन सहैवोस्मिस्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥”

[मी० श्लो० उपमान० श्लो० ४३-४६] इति^१ ।

5 नाप्येतत् शब्दम्, अश्रुताऽतिदेशवाक्यस्य प्रतिपत्तुः तत्संभवात् । नाप्यर्थापत्तिः;
अन्यथानुपपद्यमानदृष्ट-श्रुतार्थानपेक्षणात् । नाप्यभावः, प्रमाणप्रमेयनिवृत्त्यनपेक्षणादिति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अनेन सदृशो गौः’ इत्यादि; तदसमीक्षि-

तन्निरसनपुरस्सरम् ताभिधानम्, तथाविधायाः प्रतीतेरेवाऽसंभवात् । तथाहि—अश्रुताति-
उपमानस्य सादृश्य- देशवाक्यो नागरकः कानने पर्यटन् अदृष्टपूर्वं गोसदृशं पशुं पश्यन्
10 प्रत्यभिज्ञान एवान्त- एवं बुद्ध्यते ब्रवीति च—‘गवा सदृश एव कश्चित् पशुः’ इति, नतु
भावप्रदर्शनम्— ‘अनेन सदृशो गौः’ इत्येवंविधज्ञानमभिधानं वा कस्यचित्तादानीम-
स्तीति । अस्तु वा, तथापि अस्य प्रत्यभिज्ञारूपत्वान्न प्रमाणान्तरत्वम् । ननु अनुभू-
तेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्रवर्तते दर्शनस्मरणनिबन्धनत्वात्तत्स्यैः, न च पुरोवर्त्तिगवयौवच्छिन्न-
सादृश्योपाधितया पूर्वं गोपिण्डोऽनुभूतः, गवयाग्रहणे तदवच्छिन्नसादृश्यविशेषितस्य
15 गोपिण्डस्य ग्रहीतुमशक्तेरिति, तदयुक्तम्, यतः कस्य अनुभवाभावः—गवयावच्छेदस्य,

(१) ‘गवामनुमापकम्’—मी० श्लो० । (२) व्यधिकरणत्वात्, सम्बन्धे हि गमको गम्य गमयति
—आ० टि० । (३) न च तदन्वयि गवयगत सादृश्यं पूर्वं दृष्टं किन्तु गवयदर्शनकाल एव सर्वस्यापि
प्रमातुर्दीयते, अनेनानधिगतार्थाधिगन्तृत्व प्रामाण्यबीजमुपमानस्य ज्ञापितम्—आ० टि० । (४)
‘सहैवोस्मिन्’—सन्मति० टी० पृ० ५७७ । (५) उद्धृता इमे—प्रमेयक० पृ० १८७ । सन्मति० टी० पृ० ५७७ ।
तुलना—‘त्रैरूप्यानुपपत्तेश्च न च तस्यानुमानता । पक्षधर्मादि नैवात्र कथञ्चिदवकल्पते ॥ (प्रागोगत
हि सादृश्यं न) धर्मत्वेन गृह्यते । गवये गृह्यमाणञ्च न गवामनुमापकम् ॥ प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद् गोगतस्य
न लिङ्गता । गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोलिङ्गत्वमृच्छति ॥”—तत्त्वस० का० १५३९-४१ । (६) “श्रुता-
तिदेशवाक्यत्वेन चातीवोपयुज्यते । येषां हि श्रुततद्वाक्यास्तेषामपि भवत्ययम् ॥”—मी० श्लो० उपमान०
श्लो० १० । (७) तुलना—“अन्यथानुपपद्यमानदृष्टश्रुतार्थानपेक्षत्वान्नार्थापत्तिः । प्रमाणप्रमेयनिवृत्त्य-
नपेक्षणान्नाभावः ।”—तत्त्वस० पृ० ४५० । (८) पृ० ४८९ पृ० १६ । (९) तुलना—“एवविधप्रतीत्य-
भावात् । प्रसिद्धेन हि सादृश्यमप्रसिद्धस्य गम्यते । गवा गवयपिण्डस्य न तु युक्तो विपर्ययः ॥ तथाहि
—अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन्नदृष्टपूर्वं गोसदृशं प्राणिनमुपलभमान एव बुद्ध्यते ब्रवीति
च, अतो नु गवा सदृश एव कश्चन प्राणीति । नत्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा तदानीं कस्यचिद-
न्तीति अतः प्रमितेरेवाभावात् किं प्रमाणचिन्तया ।”—न्यायम० पृ० १४६ । (१०) तुलना—“एकत्वसा-
दृश्यप्रतीत्यो मङ्गलज्ञानरूपतया प्रत्यभिज्ञानतानतिक्रमात् ।”—प्रमेयक० पृ० ३४५ । न्यायाव० टी०
पृ० १९ । स्या० २० पृ० ४९७ । प्रमाणमी० पृ० ३५ । जैनतर्कभा० पृ० १० । (११) प्रत्यभित्ज्ञाया ।
(१२) गवयनिष्ठसादृश्यविशेषणविशिष्टतया । (१३) इदं सादृश्यं गवयनिष्ठमित्याकारस्य ।

1 सहैवोस्मि—व० । 2 शब्दम् व० । 3—तिरन्यथापत्तेः अन्यथानुप—आ० । 4 प्रमाणं प्रमेय-
व०, व० । 5 नागरिक व० । 6 पश्यन्मैवं व० । 7—नत्वात् न च व०, आ० ।

सादृश्यस्य वा ? प्रथमपक्षे 'स एवायम्' इत्यादि प्रतीतेरपि प्रत्यभिज्ञानता न स्यात्
उत्तरपर्यायावच्छेदस्य पूर्वमननुभवात् । अथात्र अवच्छेदकस्य उत्तरपर्यायस्य पूर्वमननु-
भवेऽपि अवच्छेद्यस्य अन्वितद्रव्यस्य अनुभवात् प्रत्यभिज्ञानता; तदन्यत्रापि समानम्—
अवच्छेदकस्य गवयस्य तदानधिगमेऽपि सादृश्यस्य अवच्छेद्यस्य अधिगमात् । कथम-
प्रतीतस्य गवयस्य सादृश्यविशेषणतेति चेत् ? कदा तदप्रतीतिः—गोदर्शनसमये, उत्तर- 5
कालं वा ? प्रथमविकल्पे उत्तरपर्यायस्यापि द्रव्यविशेषणत्वाभावप्रसङ्गः, पूर्वपर्यायप्रतीति-
ममये तस्याप्यप्रतीतेः । अथ उत्तरप्रत्यक्षेण प्रतीतस्य तस्य तद्विशेषणता; तदेतदन्यत्रा-
प्यविशिष्टम् । तन्न गवयावच्छेदस्य अनुभवाभावः ।

नापि सादृश्यस्य; तद्धि असन्निहितत्वान्नानुभूयते, प्रतिबन्धकसद्भावाद्वा ?
न तावदसन्निहितत्वात्; सन्निहितपदार्थवृत्तित्वेन असन्निहितत्वाऽसिद्धेः । नापि प्रतिब- 10
न्धकसद्भावात् तस्यानुपलम्भः; गोपिण्डोपलम्भवत् सादृश्योपलम्भेऽपि प्रतिबन्धकस्य
कस्यचिदप्यनुपलम्भात् । ननु उभयवृत्तित्वात् सादृश्यस्य कथमेकपिण्डोपलम्भसमये
प्रतियोगिग्रहणमन्तरेणोपलम्भः स्यात् ? इत्यप्यसुन्दरम्; एकैकत्र अस्य समाप्ततया प्रति-
योगिग्रहणमन्तरेणापि उपलम्भोपपत्तेः । कथमन्यथेदं शोभेत—

“सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते । प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तत्तस्मादुपलभ्यते ॥” 15

[मी० श्लो० उपमान० श्लो० ३५] इति ।

‘इदमनेन सदृशम्’ इति सादृश्यव्यवहार एव हि प्रतियोगिग्रहणापेक्षो न पुनः तत्स्व-

(१) उत्तरपर्यायिनिष्ठमिदमेकत्वमित्याकारस्य । (२) एकत्वप्रत्यभिज्ञाने । मीमामकाभिमतोप-
मानस्य प्रगस्तपादभाष्यादिषु आगमस्मरणयोरप्यन्तर्भाव प्रादशि, तथाहि—“आप्तेनाप्रमिदस्य गवयस्य
गवा गवयप्रतिपादनादुपमानमाप्तवचनमेव ।”—प्रश० भा० पृ० ५७६ । “किञ्च स्मृतिस्वभावत्वाद्वा न
प्रमाणमुपमान स्मृत्यन्तरवत् ” एव तु युज्यते तत्र गोरूपावयवं सह । गवयावयवा केचित्तु न्यप्रत्ययहे-
तव ॥ तथास्य गवये दृष्टे स्मृति समुपजायते ।—तत्त्वस० पृ० ४४८ । “भवतु वंषा बुद्धिरनेन सदृशो
गो तथापि स्मृतित्वान्न प्रमाणफलम् ।”—न्यायम० पृ० १४६ । “तस्माद् गवयग्रहणे सति असन्निहितगो-
पिण्डायत्तम्बिनी सादृश्यप्रतीति सदृशदर्शनाभिव्यक्तनस्कारजन्या स्मृतिरेव न प्रमाणान्तरम् ।”—प्रश०
कन्द० पृ० २२१ । “सादृश्यज्ञानस्य चोत्पत्तावयव क्रम—पूर्वं तावत् गोगवययोर्विषाणित्वादिमादृश्य गवि
प्रत्यक्षत प्रतिपद्यते, परचाद् गवयदर्शनानन्तर ‘नदेतद् विषाणित्वादिमादृश्य पिण्डेऽस्मिन्नुपलभ्यते मया
तद् गव्यपुपलब्धम्’ इति स्मरति तदन्तर विषाणित्वादिमादृश्यप्रतिबन्धान् जायते ‘अनेन पिण्डेन सदृशो
गो’ इति । एषस्य स्मर्तमेतद् ज्ञान कथं प्रमाणान्तर भवेत् ?”—सम्प्रति० टी० पृ० ५८२ । (३)
सादृश्यप्रतीतिज्ञानेऽपि । (४) न एवायमिति एकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य । (५) उत्तरपर्यायस्यापि । (६)
उत्तरपर्यायस्य—आ० टि० । (७) अन्वितावच्छेदकानिमादृश्य गवावयवत सादृश्य विवक्षितम्, अत्रापि
गवयप्रत्यक्षेण प्रतीतस्य सादृश्यस्य गोविशेषणत्वोत्पत्तेरिति तात्पर्यम्—आ० टि० । (८) सादृश्यस्य ।
(९) तस्मादुपलभ्यते—मी० श्लो० । तस्मान्दुपलभ्यते—न्यायम० पृ० १४३ । उद्भूतोऽयम्—
न्यायम० पृ० १४५ । प्रमेयस्य० पृ० ३४६ । प्रश० कन्द० पृ० २२१ । इत्यत्र—नामादृष्टि सादृश्य
प्रत्यक्षेण न समाप्यते । प्रतियोगिग्रहणेऽपि तस्मादुपलभ्यते ॥—तत्त्वस० पृ० ४४५ ।

रूपप्रतिपत्तिः । प्रतिपत्ता हि गवयमुपलभ्य पूर्वानुभूतं गोपिण्डसंस्थानविशेषम् अवहितचेतसा परिभाष्य तयोः सादृश्यव्यवहारं प्रवर्त्तयति सङ्कलयति चैवम्—‘मया पूर्वमेव गौः अनेन प्राणिना तुल्यसंस्थानः प्रतिपन्नः, ततस्तां तुल्यसंस्थानतां स्मृत्वा सादृश्यं व्यवहरामि’ इति । ततो र्यः सङ्कलनात्मकः प्रत्ययः स प्रत्यभिज्ञानमेव यथा ‘स एवायम्’ इति प्रत्ययः, सङ्कलनात्मकश्च ‘अनेन सदृशो गौः’ इति प्रत्यय इति । सङ्कलनं हि पूर्वोत्तरसमयसमधिगतयोः वस्तुरूपयोः एकधर्मयोगितया सदृशादिधर्मयोगितया वा प्रत्यवमर्शनम् । तदात्मकत्वञ्च अत्रास्ति, गोगवययोः सदृशधर्मान्वितत्वेन प्रत्यवमर्शसम्भवात् ।

ननु चास्य प्रत्यभिज्ञानत्वे स्मृतिप्रत्यक्षप्रभवत्वप्रसङ्गः तत्सामग्रीत एवास्य आविर्भावात्, न चात्र सास्ति, गवयप्रत्यक्षादिसामग्रीमात्रात्तदुत्पत्तेः । न च विलक्षणसामग्रीप्रभवं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं युक्तमतिप्रसङ्गात्; इत्यप्यसाम्प्रतम्; अत्रापि तत्सामग्र्या विद्यमानत्वात् । तथाहि—स्मरणापेक्षं गवयप्रत्यक्षम् एवंविधं ज्ञानमुपजनयति, अनपेक्षं वा ? तत्र अनपेक्षस्य जनकत्वे अप्रसिद्धगोपिण्डस्यापि एतत् स्यात् । अथ स्मरणापेक्षं जनकत्वम्, तत्रापि किं स्मरणमात्रापेक्षम्, गोपिण्डस्मरणापेक्षं वा तत्तज्जनयेत् ? यदि स्मरणमात्रापेक्षम्; तदा अश्वादिस्मरणेऽपि तत् तज्जनयेत् । अथ गोपिण्डस्मरणापेक्षम्, तत्रापि किं गोपिण्डस्मृतिमात्रापेक्षम्, सादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डस्मरणापेक्षं वा ? प्रथमपक्षे महिष्यादिस्मरणेऽपि तस्य तज्जनकत्वप्रसङ्गः, सादृश्याप्रतिपत्तेः उभयत्राप्यविशेषात् । गवयसादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डस्मरणापेक्षित्वे तु सिद्धः पूर्वमेव सादृश्यानुभवः, तदसिद्धौ संस्कारविशेषाभावतः तत्स्मरणस्यैवाऽनुपपत्तेः । पूर्वं तदनुभवे च

(१) अनेन सदृशो गौरिति प्रत्यय प्रत्यभिज्ञानात्मक सङ्कलनात्मकत्वात् । (२) स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाने—आ० टि० । (३) तुलना—‘तत्र किं स्मरणापेक्षमिन्द्रियमेव ज्ञान जनयति अनपेक्ष वेति ? अनपेक्षस्य ज्ञानजनकत्वे अप्रसिद्धगोपिण्डस्य स्मरणेऽप्येतत् स्यात् । अथ पिण्डमात्रस्मरणे, अश्वादिपिण्डस्मरणे स्यात् । अथ गवयसादृश्यावच्छिन्नस्मरणापेक्ष जनकम्, तत्रापि यदि स्मरणमात्रमपेक्षेत, गजादिस्मरणेऽपि स्यात् । अथ गोपिण्डस्मरणापेक्षम्, तत्रापि किं गोपिण्डमात्रस्मरणमपेक्षेत, गवयसादृश्यावच्छिन्न गोपिण्डस्मरण वेति ? गोपिण्डमात्रस्मरणे अश्वादिपिण्डस्मरणेऽपि स्यात् । गवयादिमादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डस्मरणापेक्षित्वे पूर्वमेवानुभवो वाच्य, तदन्तरेण संस्कारानुत्पत्तेः स्मरणम्येवाभावात् । अन सविकल्पज्ञानाभावेऽपि गवयसादृश्यावच्छिन्ने गोपिण्डे पूर्वमनुभवोऽभ्युपगन्तव्य । येन हि मन्कारोत्पत्तौ स्मरणान्मदीयया गवा सदृशोऽय गवय इति ज्ञान स्यात् । पूर्वं च गवयसादृश्यावच्छिन्नगोपिण्डेऽनुभवप्रसिद्धौ गवयोपलम्भात् ‘मदीया गौरनेन सदृशी’ इति कथमेतत् स्मरणं न स्यात् ? तथा पृष्ठो ब्रवीति एतत्सदृशी मयोपलब्धा न तु प्रमाणान्तरं निर्दिशति ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ५८८ । (४) अनेन सदृशो गौरिति—आ० टि० । (५) गवयप्रत्यक्षम् । (६) गवयप्रत्यक्षस्य । (७) यथा हि महिष्यादिस्मरणे न गोमादृश्यं प्रतीयते तथा गोपिण्डस्य स्मरणमात्रेऽपि न सादृश्यस्य प्रतिपत्तिः । (८) सादृश्यस्मरणम्येव ।

१ मयपयति व० । १ एतदन्तर्गतं पाठो नास्ति आ० । २ एकधर्मयोगितया वा प्र- व० । ३-विद्यमान-व०, -विद्यविज्ञान-व० । ४-णापेक्षत्वे व० ।

यथा सन्निहितो गवयपिण्डः, तथा चायम्, तस्मात्तथेति । यदि वा, अविलक्षणविषाणाद्यवयवयोगित्वादिति हेतुः, साध्य-दृष्टान्तौ तौ एव ।

ननु माभूत् मीमांसकाभ्युपगतमुपमानं प्रत्यभिज्ञानादेः प्रमाणान्तरम्, नैयायिकै-

रभ्युपगतं तु भविष्यति । ^१ते हि “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुप-

सज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञान-
फलस्य उपमानस्य
पृथक् प्रामाण्यं वर्ण-
यतो नैयायिकस्य
पूर्वपक्ष -

मानम्” [न्यायसू० १।१।६] इत्युपमानलक्षणं वर्णयन्ति । तत्र

प्रसिद्धञ्च तत्साधर्म्यञ्च, प्रसिद्धेन वा गवा साधर्म्यं गवयस्य, प्रसिद्धं

वा साधर्म्यं यस्य स प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयः तस्मात्, तमाश्रित्य

साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य साधनं बोधनम् उपमानम् । श्रुताति-

देशवाक्यस्य हि प्रमातुः अप्रसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानं यद् इन्द्रियजं

संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलं तदुपमानं प्रतिपत्तव्यम् । तद्धि इन्द्रियजनितमपि धूम-

ज्ञानमिव तदगोचरप्रमेयप्रमितिप्रसाधनात् प्रमाणान्तरम् । श्रुतातिदेशवाक्यो हि नाग-

रकः कानने परिभ्रमन् गोसदृशप्राणिदर्शनानन्तरम् आटविकवचः ‘यादृशो गौस्तादृशो

(१) “प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेव गवय इति । किं

पुनरत्र उपमानेन क्रियते ? यदा खल्वय गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यते इति

समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं इत्याह । यथा गौरेव गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थम्

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानोऽस्य गवयशब्द सञ्ज्ञेति सज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यत इति । यथा मुद्गस्तथा

मुद्गपर्णी यथा माषस्तथा माषपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात् सज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्ता-

मौषधी भैषज्यायाहरति ।”-न्यायभा० १।१।६ । (२) “प्रसिद्धसाधर्म्यादिति-प्रसिद्ध साधर्म्यं यस्य,

प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य सोऽयं प्रसिद्धसाधर्म्यो गवयस्तस्मात् साध्यसाधनमिति समाख्यासम्बन्धप्रति-

पत्तिरुपमानार्थं । किमुक्तम्भवति ? आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यज्ञानमुपमानम् । यदा ह्यनेन

श्रुतं भवति यथा गौरेव गवय इति, प्रसिद्धे गोगवयसाधर्म्यं पुनर्गवा साधर्म्यं पश्यतोऽस्य भवति अयं

गवय इति समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिः ।”-न्यायवा० पृ० ५७ । “प्रसिद्धसाधर्म्यात् इत्यत्र प्रसिद्धिरुभयी

श्रुतिमयी प्रत्यक्षमयी च । श्रुतिमयी यथा गौरेव गवय इति । प्रत्यक्षमयी च यथा गोसादृश्यविशिष्टोऽ-

यमीदृश पिण्ड इति । तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेक्षा समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुः ।

तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृतिसहितं सादृश्यज्ञानमुपमानाख्यं प्रमाणमास्थेयम् ।”-न्यायवा०

ता० पृ० १९८ । (३) “अद्यतनास्तु व्याचक्षते-श्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रमातुरसिद्धे पिण्डे प्रसिद्ध-

पिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं सज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् । तद्धिन्द्रियजनितमपि धूमज्ञानमिव

तदगोचरप्रमेयप्रमितिसाधनात् प्रमाणान्तरम् । श्रुतातिदेशवाक्यो हि नागरकः कानने परिभ्रमन् गोस-

दृशं प्राणिनमवगच्छति, ततो वनेचरपुरुषकथितं यथा गौस्तथा गवय इति वचनमनुस्मरति, स्मृत्वा

च प्रतिपद्यते अयं गवयशब्दवाच्य इति । तदेतत्सज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानं तज्जन्यमित्युपमानफलमित्युच्यते ।”

-न्यायमं० पृ० १४२ । न्यायकलि० पृ० ३ । “सम्बन्धस्य परिच्छेदं सज्ञायाः सज्ञिना सह । प्रत्यक्षादेर-

अभिधायाः शब्दस्य लिङादेर्यासौ भावना पुरुषप्रवृत्त्युत्पत्तिं प्रति स्वकीयप्रयोजकव्यापारः तस्य अभिधायका लिङादयः । भव्यनिष्ठश्च भावकव्यापारो भावना । शब्द-

त्वावधारणात् लक्षणया गमयन्तीत्यर्थः ।”-न्यायसु० पृ० ५५९ । जैमिनिन्या० पृ० ७५ । तन्त्ररह० पृ० ४७ । मानमेयो० पृ० २७२ । वैयाकरणभू० द० पृ० १५६ । मुक्ता० दिन० पृ० ५१५ । “अभिधीयत इति अभिधा प्रवर्तना कर्तव्यता वा, सैव च पुरुषप्रवृत्ति भावयतीति भावना तामाहुरिति । अथवा अभिधाया शब्दस्य भावना अभिधाभावना सैव प्रवर्तना परस्मवेतापि शब्देन पुरुष प्रवर्तयना तत्तिद्वये अभिधीयमाना शब्दव्यापारत्वेनोच्यते तामाहुरिति । अथवा इष्टमाधनताभिधानमभिधा सैव विधान विधिरिति व्युत्पत्त्या विधिरित्यच्यते । सैव च भतिकर्तृत्वं प्रतिपद्यमानाया पुरुषप्रवृत्ते प्रयोजकस्य शब्दस्य व्यापारो भावना तामाहुः ।”-न्यायरत्नमा० पृ० ५३ । मीमामान्याय० पृ० १८१ । उद्धृतोयम्-‘शब्दात्मभावनामाहुः’-अष्टसह० पृ० १९ । तन्वायंश्लो० पृ० २६२ । विधिवि० पृ० १५ । न्यायम० पृ० ३४३ । बृहदा० भा० वा० टी० पृ० ५९० । ‘अभिधा भावना’-न्यायकु० प्र० ५।१३ । मीमासायं प्र० पृ० ८ । मीमासान्याय० पृ० १८१ । शास्त्रदी० २।१।१ । न्यायरत्नमा० पृ० ४७ । मीमासावाल० पृ० ७५ ।

(१) "तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुन । प्रयोजकक्रियामाहु भावना भावनाविद ॥"—
तन्त्रवा० २।१।१। "इह हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने गम्येते । शब्दात्मिका च अर्थात्मिका च ।
तत्र लिङादीनां प्रयोजककर्तृत्वं पुरुष प्रयोज्य, तेन किमित्यपेक्षायां पुरुषप्रवर्तनमिति मन्वध्यते ।
अथ तु योग्यतरैव लिङादिविषया क्रियोच्यते प्रवर्तयेदिति ततः किमित्यपेक्षिते पुरुषमित्येव मन्वध्यते ।
अथ केनेत्यपेक्षिते पूर्वमन्वधानुभवापेक्षेण विधिज्ञानेनेति मन्वध्यते । कथमिति प्रागम्यज्ञानानुगृही-
तेनेति । कृत एतत् ? बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत् प्रशस्तोऽयमिति नावबुध्यन्ते तावन्त प्रवर्तन्ते,
तत्र विधिविभवितरवमीदति तां प्रागम्यज्ञानमुत्ताम्नाति । नच्च पुरुषार्थात्मिके फलाद्ये सर्वस्य स्वयमे-
वान्छानं भवतीति प्रसिद्धत्वान्न वेदादुत्पद्यमानमपेक्ष्यते । साधनेतिकर्तृव्यतयोस्तु अप्रवृत्तपुरुषनिर्गो-
राच्छास्त्रमेव प्रागस्त्यप्रतिपादनायाकाङ्क्ष्यते ॥"—तन्त्रवा० १।२।१। न्यायसु० पृ० ३२- । "भाव्य-
भावनसमर्थो हि व्यापारो भावना ॥"—भावनावि० पृ० ६ । "भाव्योत्पादानुकूलस्य व्यापारस्य भाव-
नान्वप्रसिद्धे ।"—न्यायसु० पृ० ३१ । "भावना नाम भवितुं भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः ।"—
अर्थसं० पृ० ११ । "भवितुं भवसानुकूलो भावकव्यापारविशेषः ।"—मीमांसान्याय० पृ० २ । "तत्र
प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारोऽभिधा, फलानुकूलो व्यापारो भावनेति विवेकः ।"—मीमांसान्यायप्र० पृ० ८ ।
"भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना । भाव्य हि स्वर्गादिषु साध्यमानत्वात् तन्निष्पन्नफलादप्यत्र
पुरुषव्यापारो यस्य भावना ध्यन्तेन भवति नोच्यते । प्रवृत्त्यर्थस्य भवने वर्ता य स्वर्गादि स एव यस्तस्य
यमेता प्रतिपद्यते । तर्हि स्वस्य प्रयोजक पुरुष, ज्ञेयार्थं जिज्ञास्य प्रयोजकस्यागत, पुरुषो हि भवन्
स्वर्गादिमर्थं स्वसाधने भावयति सम्पादयति, स तस्मादग्रे व्यापारो भावनेत्युच्यते ।"—न्यायसं०
पृ० ३३५ । "भावनाएव नाम भवितुं प्रयोजकव्यापादन्यम् । त्वार्थभावनायां भवितुं रजिमानस्य
स्वर्गादि प्रयोजकव्यापारत्वात् लक्षणमिति शब्दभाषणायां हि पुरुषप्रवृत्तिरस्य भवितुं प्रयोजक-
प्राप्त्या लक्षणमिति ।"—मी० परि० पृ० २० । (२) तस्मादस्मिन् पुरुषप्रवृत्तिरिति निर्दिष्ट-
मिति । अर्थसाधोपादिरूपप्रमाणत्वात् तस्मिन्वक्तव्यत्वात् प्रमाणितत्वात् । प्रमाणितं तद्वद्भाष्यं,
अभिधान-स्थानीति न देवशादेत्यादि । साधनं तद्वद्भाष्यं । —भावरश्मि० टी० पृ० १४ । तत्र
पुरुषप्रवृत्तिसूत्रे भावयितुर्व्यापारविशेष इत्येव भावना । ना न निमित्तत्वेन मा प्रवर्तयति स्म
पुरुषप्रवृत्तिसूत्रे भावयितुर्व्यापारविशेष इत्येव भावना । ना न निमित्तत्वेन मा प्रवर्तयति स्म

१ भादप-५० ।

भावनायाश्च भाव्या पुरुषप्रवृत्तिः, प्रवृत्तिर्मान् वा पुरुषः । प्राशस्त्याभिधानञ्च विना विधिगन्तिर्निमित्तत्वेमुपगतापि प्रवर्त्तनायां न समर्था भवति । न हि 'इमां गां व्रीणीष्व' इति गतकृत्योप्युक्तः कश्चित् केतु प्रवर्त्तते यावत् 'घटोदनी सम्पन्नक्षीरा' इत्यादि प्राशस्त्यज्ञानं न प्रवर्त्तते । अतः अर्थवादोपजनितप्राशस्त्यज्ञानसचिवा शब्द-भावना प्रवर्त्तनाङ्गम् । सा च त्र्यंशपरिपूर्णा भवति—'किम्, केन, कथम्' इति । किं भावयेत् ? स्वर्गम् । केन ? दर्शपौर्णमासाभ्याम् । कथम् इति ? इतिकर्त्तव्यतां दर्शयति प्रयाजादिव्यापाररूपम् । सेत्थं त्र्यंशपरिपूर्णा शब्दभावना कैलभावनायां पुरुषं गामानयेत्वाग्निं वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम्, स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्राय-निर्देशः, वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङादिनिष्ठ एव । अत एव शाब्दी भावनेति व्यवहियते ।"—अर्थ-म० पृ० ११-१३ । मीमासान्याय० पृ० ३, १७८ । मीमासार्थप्र० पृ० ८ ।

प्रवर्तयति । यद्यपि चेच्छास्मृत्यादयः पुरुषप्रवृत्तिहेतवः तथापि न तेषां मुख्यः प्रवर्तना-
व्यपदेशः, शब्दभावनायास्तु साध्यावगतिकारित्वेन मूलभूतत्वात् मुख्यैः । 'शब्दभावना'
इति शब्दशब्देन शब्दधर्मतया व्यपदेशात्, यथा ग्रामादिदाने राज्ञो दातृत्वव्यपदेशो
मुख्यः लैकुटिकादीनां तु राजादेशानुसारेण प्रवृत्तानामौपचारिकः एवमत्रापि । तदुक्तम्—

“साध्यत्वे हेतुव्यापारः कथ्यते शब्दभावना ।

शब्दधर्मतयाख्यातः कैर्यसमूचितस्थितिः ॥” [

तथा च शब्दभावनासद्भावे किं प्रमाणमिति पर्यनुयोगोऽनुपपन्नः; यथैव हि अर्थ-
प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य अभिधात्मको व्यापारः परिकल्प (कल्प्य) ते तथा प्रवृ-
त्त्यन्यथानुपपत्त्या लिङादेः प्रवर्त्तनात्मकोऽपीति । तत्र 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यत्र द्वे भावने
प्रतीयेते शब्दात्मिका पुरुषप्रेरणारूपा अर्थात्मिका च पुरुषव्यापाररूपा इति । तत्र लंकार-
सामान्यस्यार्थः अर्थभावनाना । उक्तञ्च—

“ईय त्वन्येव सर्वार्थां सर्वारख्यातेषु विद्यते ।” [तन्त्र्या० २।१।१] इति ।

पुरुषव्यापारस्य हि सर्वत्रार्थे विद्यमानत्वात् सर्वार्था अर्थभावना, 'यजते,

(१) लाकुटिकप्राया—आ० टि० । द्वारपालमदृशा इत्यर्थः । (२) इच्छास्मृत्यादीनाम् ।
(३) प्रवर्तनाव्यपदेशः । (४) लकुट-दण्डधारिणाम् द्वारपालादीनाम् । (५) पुरुषत्वेण कार्येण तस्या-
मित्वं सूच्यते—आ० टि० । (६) आग्न्यान्विभक्ति—आ० टि० । (७) “प्रयोजनेच्छाजनितत्रिया-
विषयपापार्थीभायना । सा चाग्न्यान्वितायेनोच्यते आग्न्यान्वितामानस्य व्यापारवाचित्वात् । साध्य-
धर्ममपेक्षते साध्य साधनमितिकर्तव्यताञ्च किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति । नत्र साध्यात्
इक्षाया स्वर्गादिफलसाधनत्वेनावेति, क्तिकर्तव्यताकाङ्क्षाया प्रयाजाद्यद्भजानमितिकर्तव्यतात्वे-
नान्वति ।’—अर्थस्त० पृ० १९-२३ । “प्रवृत्तिश्चाप्यभावनेय” —मीमांसार्थ० पृ० ९ । “स्वगेन्द्रार्जुनीनां
यागविषयो य प्रयत्नः स भावना । स एव चाग्न्यान्वितायेनोच्यते । यज्ञत इत्याख्यातश्रवणे यागे यनेन
इति प्रतीतेर्जायमानत्वान् अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना । यथाह—(न्यायमु० पृ० ५७९) प्रयत्न-
व्यतिगिताधीभावना तु न शक्यते । वक्तुमाग्न्यान्वितायेनोच्यते प्रयत्नुत्पत्त्यर्थम् ॥ ’—मीमांसान्या० पृ०
१८५ ८७ । (८) आप्रीभायना । “अर्पात्मभावना त्वन्या सर्वाग्न्यान्विता पु गम्यते ॥”—तन्त्रया० २।१।१ ।
ब्रह्मा० भा० पा० टी० पृ० ५९० । शास्त्रदी० २।१।१। न्यायमु० प्र० ५।१३ । जैमिनिय्या० पृ०
७५ । मीमांसाभा० पृ० ७५ । ‘सर्वाग्न्यान्विता गोत्तरा’—मीमांसाय० पृ० ८ । प्रवृत्तपठ—अष्टमह० पृ०
१९ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६२ । ‘अर्पात्मा भावना त्वन्या सर्वग्न्यान्विता च ।’—तन्त्रया० पृ०
४७ । मानमेयो० पृ० २७२ । ‘सा चाग्न्यान्विता—वेद्यादरूपज्ञू० द० पृ० १५६ । मुक्ता० दिन०
पृ० ५१५ । रसान्या—‘विशेषाया भावनाया पुष्पाधर्मवन्निष्ठमन्त्रमन्त्राणां इत्यादिनां च भव-
दितुम् इत्यादि अर्पणे गिलादारप्येत इति ज्ञानं विदधान्तर्गतं चन्द्रादिव्याप्तं च अग्नि-
धर्म अर्पणदेव अग्निपानाद् भावनायाश्च पुष्पाधर्मवान् । अर्पणमित्येवमन्त्राणां भवतां भावनाया
विशिष्टा अर्पणा चार्पा भावना चेति विशदं ज्ञाय । अर्पणमित्येवमन्त्राणां भवतां भावनाया
निरूपणं ।’—न्यायमु० पृ० ५६० । (९) अर्पणादी—आ० टि० । यदा हि सर्वग्न्यान्विता
अर्पणादीनां प्राप्तिराभावात् अर्पणादीनां भवतां भावनाया विशिष्टा अर्पणा चार्पा भावना चेति विशदं ज्ञाय । अर्पणमित्येवमन्त्राणां भवतां भावनाया
निरूपणं ।’—न्यायमु० पृ० ५६० ।

अयजत, अयष्ट' इत्यादि सर्वाख्यातेषु च विद्यते । न हि तत्र पुरुषप्रेरणारूपा शब्द-
भावनाऽनुभूयते सिद्धस्य आत्मव्यापारस्य अर्थभावनापरपर्यायस्य अनुभवात् । लिङादि-
विषये तु 'यजेत' इत्यादौ द्वयमनुभूयते—स्वार्थं लिप्समानो हि पुरुषः स्वव्यापारे याग-
विधानलक्षणे प्रवर्तते इति अर्थभावना, तमयं लिङ् प्रवर्तयतीति शब्दभावना चेति ॥छ॥

5

तदेतद्भावनावादिनो मतमयुक्तम्, यतः शब्दस्य भावना, शब्द एव वा भावना
शब्दभावना स्यात् ? प्रथमपक्षे शब्दस्य भावना प्रेरकत्वम्, तच्च प्रेषणाध्येषणरूपम्,
तस्य चेतनात्मकपुरुषधर्मत्वात् कथं शब्देऽनुपचरितस्य सभवः ? तद्वर्माध्यासितपुरुष-
प्रयुक्ताद् वाक्यादेव हि शब्दे तत्संभाव्यते न मुख्यतः ।

10

किञ्च, 'प्रेर्यप्रेरकयोर्न निष्फला प्रवृत्तिः । किञ्चिद्धि स्वात्मनि परत्र वा अर्था-
नर्थप्राप्तिपरिहारादिप्रयोजनमभिसन्धाय कश्चित् प्रेरकः प्रेर्यश्च प्रसिद्धः । न चाचेतने
शब्दे तदभिसन्धान संभवति तत्कथं तस्य प्रेरकत्वम् ? बलवत्प्रभञ्जनादेरिवार्थं
अनभिप्रायस्यापि प्रेरकत्वे शब्दविधिपक्षनिक्षिप्ताऽशेषदोषोर्पनिपातः स्यात् ।

त्यर्थोऽवगम्यते । किं करोति ? पचति । किमकार्षीदपाक्षीत् । किं करिष्यति पक्षयति । किं कुर्यात्
पचेत् । किन्न कुर्यान्न पचेदिति ।"—तन्त्रवा० २।१।१ ।

(१) आख्याते । (२) "सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति । सामानाधिकरण्येन करोत्य-
र्थोऽवगम्यते ॥ तस्माल्लब्धात्मककर्तृव्यापारवचनानि करोत्यर्थवन्त्याख्यातानि ।"—तन्त्रवा० २।२।१ ।

(३) "नैतत्सारम्, न प्रयोगानिरूप्यत्वात् वैयर्थ्यात् पूर्वदोषत । अप्रवृत्ते फलायोगाद् रूपोक्तेर्व्यापृति
श्रुते ॥"—विधिवि० पृ० १६ । "असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधापि गरीयसी । बाधकस्य समानत्वात्
पण्डितोऽपि दुर्लभ ॥"—न्यायकु० ५।१३ । (४) "सज्ञापुरस्सरा व्यापारणा प्रेषणम्, निरूप्य-
विषयो नियोग इत्यर्थः । यत्पुनरभ्यर्हित व्यापारयति तदध्येषणम्, अभ्यर्हितविषय प्रबोधनमित्यर्थः ।"

—वाक्यप० प्र० तृ० का० पृ० २५७ । "प्रवर्त्यपुरुषपेक्षया ज्यायसा वक्त्रा प्रतिपाद्यमान कार्यं प्रैष इति
व्यपदिग्यते । समेन आमन्त्रणम् । हीनेनाध्येषणमिति ।"—प्रक० प० पृ० १८० । (५) "न हि प्रेषणा-

भ्यनुज्ञालक्षणा शब्दस्य व्यापारो निरूप्यते तस्य पुरुषधर्मत्वात् । न हि प्रेषणाध्येषणाभ्यनुज्ञालक्षण
शब्दस्य प्रयोगो व्यापारो निरूप्यते । ननु शब्दोच्चारणानन्तर तदवगमात्तनोक्तमिति कथं प्रेषणादिलक्षण

शब्दप्रयोगो न निरूप्यत इत्याह—तस्य पुरुषधर्मत्वात् । सत्यं शब्दविज्ञानानन्तरमुपलभ्यते । न त्वसौ
शब्दस्य, अभिप्रायभेदत्वात् । प्रेषणादे अचेतनत्वेन शब्देऽसम्भवात् ।"—विधिवि०, टी० पृ० १६ । (६)

शब्दस्य अचेतनत्वात् पुरुषाभिप्रायरूपा प्रेषणादय उपचरिता एव सम्भाव्यन्ते न तु मुख्या इति ।
(७) प्रेषणाध्येषणादिधर्मात्मकपुरुष । (८) प्रेषणाध्येषणरूपम् । (९) "न प्रवर्तते पुरुष, प्रवर्तयतोऽपि

शब्दम्यानुरोधित्वान् । न हि सर्वस्मिन् प्रवर्तयितरि प्रवृत्तिः प्रेक्षावताम् अपि त्वनुविधेये । न चार्था-
नर्थप्राप्तिपरिहाराद्यनुविधानकारण स्वाम्यादाविव शब्दे समस्ति । फलात्प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यम् ।"—विधिवि०

पृ० १८ । (१०) अर्थानर्थप्राप्तिपरिहारादिप्रयोजनानुसन्धानम् । (११) शब्दस्य । (१२) "स्यान्मत
पत्रादिरिव ऋडादि प्रेरयति पुरुषम्, तदसत्, अभिवानवैयर्थ्यात्, अप्रतीतव्यापारस्यापि वाक्यादेरिव

अभावना प्रेरकत्वात्, पूर्वोक्तदोषापापानाच्च । न हि प्रवृत्तिः प्रति कारकत्वे शब्दस्य सदपि तद्व्यापारा-
भिधानमङ्गम्, अनभिहितव्यापारस्यापि तस्य कारकत्वात्, कारकस्यानपेक्षितज्ञानत्वात् ।"—विधिवि०

पृ० १८ । (१३) शब्दस्य । (१४) प्रायश्चित्तवैयर्थ्यम्—आ० टि० ।

१ हि शब्दे न तन्त्र-आ०, हि तच्छब्दे संभाव्यते व० । २ न चाचेतनशब्दे आ० ।

किञ्च, अस्याः सद्भावे प्रमाणम् लिङादिश्रवणानन्तरभाविनी प्रवृत्तिः, लिङादि-
शब्द एव वा ? न तावत्प्रवृत्तिः; तस्यास्तन्निबन्धनत्वेन कचिदन्यत्राऽदृष्टत्वात् । यन्नि-
बन्धना हि प्रवृत्तिलोके दृष्टा तदेव तां दृष्ट्वाऽनुमातु युक्तम्, न पुनः अप्रतिपन्नपूर्व-
शब्दव्यापारविशेषः अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । नैपि लिङादिशब्द एव तत्र प्रमा-
णम्, अगृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्य अवाचकत्वात् । तदग्रहश्च तद्व्यापारविशेषलक्षणस्य
सम्बन्धिनोऽनवधारणात् सिद्धः । नहि अनवधारिते सम्बन्धिनि सम्बन्धबोधः सम्भवति,
अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च, शब्दः स्वव्यापार विधिज्ञानमव्यपेक्षो जनयति, अनपेक्षो वा ? न
तावदनपेक्षः, विधिज्ञानस्य पुरुषप्रेरणायां करणत्वाभ्युपगमात् । अथ शब्दो विधिज्ञान
जनयित्वा तत्करणानुगृहीतमन्तरेणारूप स्वव्यापारमारभते, तदिदमलौकिकम्; न हि
कस्यचिद्वस्तुनः स्वज्ञानम् उत्पादहेतुः लोके प्रतीयते । यदि च शब्दः स्वव्यापार करोति
अभिधत्ते च, तदा उत्पाद्य पञ्चात्तमभिधत्ते, युगपद्वा उत्पादयति अभिधत्ते च ? तत्र
प्रथमपक्षोऽनुपपन्नः, न खलु शब्दः स्वव्यापारमुत्पाद्य पञ्चात्तमभिधत्तातीति श्राद्धिका-
दन्यः प्रतिपद्यते । द्वितीयपक्षोऽप्यप्रातीतिकः, नहि 'सकृदुच्चरितः शब्दः स्वव्यापारस्य
कर्ता वक्ता च भवति' इति प्रामाणिकः प्रतिपद्यते । सिद्धे हि वस्तुनि प्रतिबन्धावगमपूर्विका
यचनस्य प्रवृत्तिः प्रतीयते ।

ननु लिङादिशब्दश्रवणानन्तरं प्रवृत्त्याख्यकार्यस्य प्रवर्तितोऽहमिति प्रतिपत्तितः
प्रतीतेः कथं तत्र तत्कर्तृत्वाप्रतिपत्तिरिति चेत् ? तदयुक्तम्, यतो द्विविधा प्रवृत्तिः प्रती-

(१) शब्दभावनाया । (२) प्रवृत्ते । "लिङादिशब्दानन्तरभाविनी प्रवृत्तिरेव प्रमाणमिति
चेत्, तन्निबन्धनत्वेन प्रवृत्तेरन्यत्रादृष्टत्वात् । न (ग) निबन्धना हि प्रवृत्तिर्दृष्टा तदेव तां दृष्ट्वा
अनुमानमातुम्, न पुनः प्रतिपन्नपूर्वकरणभावः शब्दव्यापारविशेषः ।'-वाक्यार्थमा० पृ० २७ । (३)
शब्दभावना-आ० टि० । (४) शब्दभावना-आ० टि० । (५) "लिङादिशब्द एव प्रमाणमिति
नास्त्वम्, अगृहीतसम्बन्धस्य शब्दस्यावाचकत्वात् । अनवधारिते हि सम्बन्धिनि सम्बन्धबोधः सम्भवति ।"
-प्रब० पृ० १७२ । (६) शब्दव्यापारम् । (७) युगपद्वृत्तिरूपम् । (८) "न्यायान् शब्दो
विधिज्ञानं जनयित्वा तत्करणानुगृहीतः प्रेरणारूपः स्वव्यापारमारभते इति न कल्प्यावभासः प्रमाण-
पक्षादेव कारणत्वात्, तदिदमलौकिकम्, न हि कस्यचिद्वस्तुनः स्वज्ञानमुत्पादहेतुः प्रतीयते ।"-प्रब०
पृ० १७३ । (९) विधिज्ञानरूपवर्णनम् । (१०) युगपद्वृत्तिः । (११) तन्ना- 'यन्नालो द्यापार-
रूपेण अभिधीयते च । न हि पूर्वमभिधीयते तत्र श्रियते, पूर्वं वा श्रियते पश्चादभिधीयते । अतदेव
वा अन्यः वर्णनविधान इति । न तावत्पूर्वमभिधीयते अतएव अन्वयानुपपत्तिः, न ह्यन्वयेन पश्चा-
त्तमपेक्षारूपम्, अपरिपक्वम् च शब्दः स्यात् । ननु पश्चात्तमपेक्षारूपम् अतएव अन्वयानुपपत्तिः प्रमाण-
पक्षादेव प्रसङ्गात् । परिहृत्वा विधानम्, विध्यः व्यापारान्वेदनम् ।-न्यायम० पृ० ३४५ । (१२)
शब्दव्यापारकत्वम् । (१३) शब्दः । (१४) प्रवृत्तिः-आ० टि० ।

१ अत्यन्तम्-प्र० । २-नुराग-प्र० । ३-प्रवृत्तिः-प्र० । ४-शब्दस्य-प्र० । ५-शब्दस्य-
प्र० । ६-शब्दो व्यापार-प्र० । ७-वाक्यार्थमा०-प्र० । ८-तत्कारणानु-प्र० । ९-प्रवृत्तिः-प्र० । न शब्द-
प्र० । १०-प्रवृत्तिरिति-प्र० ।

यते—एका परवशस्य, अन्या तु प्रेक्षापूर्वकारिणः । तत्राद्यपक्षे हठाद् यागादिकर्मणि
 वौद्धादेरपि प्रवृत्तिः शब्देन क्रियतां पुरुषस्वातन्त्र्याभावात् । न खलु बलवज्जलप्रभञ्जन-
 प्रेरितस्य स्वातन्त्र्याभावे हठात्प्रवृत्तिर्न दृष्टा ‘अनिच्छन्नप्यहं प्रभञ्जनादिना प्रेरितः प्रवर्त्तते’
 इति प्रतीतेः । द्वितीयपक्षे तु ‘येनाहं शब्देन प्रवर्त्तितः स किं प्रवर्त्तनायोग्यो न वा’ इति
 ५ यावन्न प्रेक्षापूर्वकारी विमृशति तावन्न प्रवृत्तिं विदधाति । नहि ‘शब्देनाहं प्रवर्त्तितः’ इति
 ‘अवश्यं प्रवर्त्तते’ इत्यसौ शब्दमात्रे समाश्वसिति तत्कारित्वविरोधानुषङ्गात् । अतोऽपौरुषे-
 यात् काकवासितप्रख्यात् शब्दात् कथं कस्यचित् प्रवृत्तिः स्यात् ? पौरुषेयस्यैव शब्दस्य
 प्रवर्त्तनायोग्यत्वोपपत्तेः । तत्प्रणेतुः कुतश्चिदाप्रतामवसाय प्रेक्षापूर्वकारिणः सदैव्याद्युपदे-
 शादिव निःशङ्क प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मादपौरुषेयत्वे शब्दस्य पुरुषप्रवृत्तेरनङ्गत्वान्न
 १० ‘शब्दस्य भावना—प्रवर्त्तकत्वं शब्दभावना’ इति पक्षो घटते ।

अथ शब्द एव भावना; तदप्यसाम्प्रतम्, शब्दस्वरूपमात्रस्य भावनास्वभावत्वे
 घटादिशब्देष्वपि भावनाप्रसङ्गात् तन्मात्रस्य अत्राप्यविशिष्टत्वात् । तथा च “लिङ्गलो-
 द्भव्यप्रत्ययप्रत्याग्यो विधिः ।” [ ] इति वचो विरुध्यते । तदेवं शब्दभावना-
 स्वरूपस्य विचार्यमाणस्याऽव्यवस्थितेः कथं तया अर्थभावना भाव्येत ? यतो ‘भाव्य-
 १५ निष्ठो भावकव्यापारो भावना’ इति सुव्यवस्थितं स्यात् । द्वैविध्योपवर्णनञ्चास्याः
 त्वपुष्पसौरभव्यावर्णनान्न विशिष्यते । तन्न भावनारूपोऽपि विधिर्घटते ॥ छ ॥

अपरे पुनः नियोग एव प्रवृत्तिहेतुत्वाद् विधिः इत्याचक्षते । तत्र चानेकधा

(१) प्रेक्षापूर्वकारी । (२) अन्यथा—शब्दमात्रे समाश्वसे प्रेक्षापूर्वकारित्वविरोधात् । (३)
 “अथ मतम्—अभिधैव भावना विधिर्लिङ्गाद्यर्थ इति, अत्रोच्यते—प्रवृत्ते सर्वतोऽर्थे वा प्रसङ्गात् कार्यतो
 गते । अस्थानान्नियतेर्हेतोरभावान्चाभिधैव न ॥ विधिरित्यनुषज्यते । अभिधा चेद्विधि सर्वशब्दानां
 यथास्वमभिधेयेषु तद्भाव इति घटादिशब्देभ्योऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः अस्याविशेषात् ।”—विधिवि० पृ०
 २१ । (४) शब्दस्वरूपमात्रस्य । (५) “लिङ्गलोदभव्यपञ्चमलकाराणां विधिर्वाच्यः ।”—न्यायसु०
 पृ० ५६० । “लिङ्गकृतलोदभव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना”—जैमिनिन्या० पृ० ७५ । (६) शब्द-
 भावनया । (७) तुलना—“यत्तावदुक्तं शब्दव्यापारं शब्दभावेनेति; तत्र शब्दात्ताद्व्यापारोऽनर्थान्तर-
 भूतोऽर्थान्तरभूतो वा ?—अष्टसह० पृ० ३१ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६२ । “या तु शब्दभावनैव लिङ्गाद्यर्थ
 इति कौमारिलकुसृति मा तु प्रतीतिविसवादादिप्रतिहता । न हि विधिवाक्यश्राविपुरुषो लिङ्गादि-
 म्वव्यापारमभिधत्ते अतो मया प्रवर्तितव्यमिति मन्यते ”—न्यायपरि० पृ० ३९८ । तन्त्ररह० पृ० ४८ ।
 “तस्मान्निष्ठादिजन्यबोधविषयाऽभिधाया इष्टसाधनत्वादिज्ञाननिरपेक्षायाः प्रवर्त्तकत्वं निर्युक्तिकमेव ।”
 —धैयाकरणभू० व० पृ० १५७ । (८) प्रभाकरमतानुयायिनः । (९) तुलना—“कोऽयं नियोगो नाम ?
 निश्चन्द्रो नि शेषार्थं योगार्थो युक्तिः निग्वशेषो योग नियोगः । निरवशेषत्वम् अयोगस्य मनागप्य-
 भावान्, अवश्यमन्यता हि नियोगः । नियोगप्रामाणिका हि नियोगप्रतिपत्तिमात्रतः प्रवर्त्तन्ते ।”
 —प्रमाणवार्तिकालं० पृ० १४ । “नियुक्तोऽहमनेन वाक्येनेति निरवशेषो योग नियोगः, तत्र मनागप्य-
 योगागत्यायाः सभवाभावान् ।”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ । अष्टसह० पृ० ५ । “यदपि दर्शनम्—
 प्रमाणान्तरातोच्यं शब्दमात्रालम्बनो नियुक्तोऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयं मुखादिवत् अपरामृष्टकालत्रयो

विप्रतिपत्ति — केचित् लिङादिप्रत्ययार्थो नियोगः इत्यातिष्ठन्ते ।

“प्रत्ययार्थो नियोगश्च यतः शुद्धः प्रतीयते ।

कार्यरूपश्च तेनात्र शुद्ध कार्यमसौ मतः ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० २९ ।]

इत्यभिधानात् । अन्ये तु प्रेरकत्वमेव नियोगः इति ब्रुवते ।

“प्रेरणैव नियोगोऽत्र शुद्धा सर्वत्र गम्यते ।

नाप्रेरितो यतः कश्चिन्नियुक्तं सैवं प्रपद्यते ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० २९ ।]

प्रेरणामहितं कार्यं नियोगः इति चापरे मन्यन्ते ।

“सैमदं कार्यमित्येव ज्ञातं पूर्वं यदा भवेत् ।

स्वसिद्धौ प्रेरकं तत्स्यादन्यथा तत्र सिद्ध्यति ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३० ।]

कार्यमहिता प्रेरणा नियोग इति चान्ये ।

“प्रेर्यते पुरुषो नैव कार्येणोह विना क्वचित् ।

ततश्च प्रेरणा प्रोक्ता नियोगः कार्यसङ्गता ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]

लिङादीनामर्थो विधिरिति ।” — विधिवि० पृ० ४८ ।

(१) तुलना — “केषाञ्चिल्लिङादिप्रत्ययार्थं शुद्धोऽन्यनिर्गन्धे कार्यरूपो नियोगः ।” — अष्टसह० पृ० ६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ । (२) “शब्दान्तराणि स्वाथेयं व्युत्पद्यन्ते यथैव हि । आवापोद्वा-
पभेदेन तत्राचार्ये लिङादयः ॥ लिङादियुक्तवाक्यश्रवणे तद्भावभाविन्या प्रवृत्त्या विगिण्टकार्यावग-
निमनमाय यास्यस्य तावद्वेतुतामध्यवस्यति । तत्रापि कोऽर्थभाग केन शब्दाद्येनाभिहित इति विवेचने
लिङाद्याप्येन कार्यावगतिर्दशनात् तदुद्गारे चादशनात् न एव कार्यावगतिं कृवंन्तीति शब्दान्तरस्य
लिङादीनां कार्यवाचकत्वव्युत्पत्तिमिद्धि कार्यमेव हि सर्वत्र प्रवृत्तावेव कारणम् । प्रवृत्त्यव्यभिचारि-
त्वालिङाद्यर्थोऽभिधीयते ॥ (पृ० १७९) कार्यस्यैव प्रधानत्वाद् वाक्यार्थत्व न युज्यते । वाक्यं तदेव
हि प्रातः नियोगविषयान्वितम् ॥ — प्रक० पृ० पृ० १८८ । “अतः कृत्स्नो वेद कार्यपरत एव प्रमाणम् ।
इदमेव वायु मानातरागोचरत्वादपूर्वमिति, स्वात्मनि पुरुष नियोज्यमानो नियोग इति गीयते ।” — नन्त्र-
रह० पृ० ६६ । “लिङादेरवगम्यमानं कार्यरूपं प्रेरणान्मा च वाक्यार्थो नियोगः ।” — न्यायम० पृ०
३५५ । (३) नियोग — आ० टि० । तुलना — “प्रत्ययार्थो नियोगश्च यतः शुद्धः प्रतीयते । कार्यरूपश्च
तेनात्र शुद्ध कार्यमसौ मतः ॥ विशेषणं तु यत्तस्य लिङिदन्त्यप्रतीयते । प्रत्ययार्थो न तद्वत्त घान्वय
स्योऽसामवत् ॥ प्रेरणश्च तु यत्तस्य विशेषणमिहेष्यते तस्याप्रत्ययवाच्यत्वात् शुद्धे कार्ये नियोगता ॥”
— अष्टसह० पृ० ६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ । प्रमाणवार्तिकाल० पृ० २९ । (४) “केषां शुद्धा
प्रेरणा नियोग इत्याशयः ।” — अष्टसह० पृ० ६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ । “अत्र शुद्धा प्रेरणा नियोगः”
एति पक्षे प्रेरणायां नियोज्यतामपत्त्या वागन्निमित्तनियोज्यतावान् स्वार्थम इत्येवमाद्यादौ । तत्रा
नियोज्यते नियोज्यकार्येणात्मानं विषय स्वमंगलाय नियोजकमिच्छन्तानि नियोज्यकार्ये इति च इत्यर्थः
इति ॥ — अष्टसह० पृ० पृ० ४९ । (५) स्व प्रवृत्त्यर्थे — अष्टसह०, तत्त्वार्थश्लो० । (६)
पराशर्यु — आ० टि० । (७) “अन्ता तद्वत्तिता तेषां समानागम्यतेति । अतः स्वतन्त्रादिति ।
यत्तस्य ता विना ॥ तत्राद्यन्तः स्वार्थमिति नैव लक्ष्यते । वाक्यं कदापि नैव स्व प्रवृत्तिरप्यस्ति ।”
— प्रक० पृ० पृ० १७७ । (८) अतः शुद्धः स्वार्थः — तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ । (९) शुद्धा —
प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३० । अष्टसह० पृ० ६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६१ ।

कार्यस्यैव उपचारतः प्रवर्त्तकत्वं नियोगः इत्यपरे ।

“प्रेरणाविषयः कार्यं न च तत्प्रेरकं स्वतः ।

व्यापारस्तु प्रमाणस्य प्रमेय उपचर्यते ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]-

कार्यप्रेरणयोः सम्बन्धो नियोगः इत्यन्ये ।

“प्रेरणा हि विना कार्यं प्रेरिका नैव कस्यचित् ।

कार्यं वा प्रेरणायोगः नियोगैस्तेन सम्मतः ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]

तत्समुदायो नियोगः इत्येके ।

“परस्पराविनाभूतं द्वयमेतत् प्रतीयते ।

नियोगः समुदायोऽस्मात् कार्यप्रेरणणयोर्मतः ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]

तदुभयस्वभावविनिर्मुक्तः परमात्मस्वभावो नियोग इति केचित् ।

“सिद्धमेकं यतो ब्रह्म गतैराम्नायतः सदा ।

सिद्धत्वेन न तत्कार्यं प्रेरकं कुत एव तत् ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]

यन्त्रारूढो नियोग इत्यपरे ।

“कामी यत्रैव यः कश्चिन्नियोगे सति तत्र सः ।

विषयारूढमात्मानं मन्यमानः प्रवर्त्तते ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३०]

भोग्यरूपो नियोगः इत्यपरे ।

“ममेदं भोग्यमित्येव भोग्यरूपं प्रतीयते । ममत्वेन च विज्ञानं भोक्तार्येव व्यवस्थितम् ॥

स्वामित्वेनाभिमानो हि भोक्तुर्यत्र भवेदयम् । भोग्यं तदेव विज्ञेयं तदेव स्वं निरुच्यते ॥

साध्यरूपतया येन ममेदमिति गम्यते । तत्प्रसाध्येन रूपेण भोग्यं स्व व्यपदिश्यते ॥

मिद्वरूपं हि यद् भोग्यं न नियोगः स तावता । साध्यत्वेनेह भोग्यस्य प्रेरकत्वान्नियोगता ॥”

[प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३० ।]

पुरुष एव नियोग इति चापरे ।

“ममेदं कार्यमित्येव मन्यते पुरुषः सदा ।

पुंसः कार्यविशिष्टत्वं नियोगोऽस्य च वाच्यता ॥” [प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३० ।] इति ।

(१) प्रवर्त्तकत्वम्-आ० टि० । (२) ‘कार्यप्रेरणयोः योग’-तत्त्वार्थश्लो० । (३) विनियोग्यत्वम्-आ० टि० । (४) ज्ञानम्-आ० टि० । (५) ज्ञातम्-आ० टि० । (६) “यन्त्रारूढो दृष्टान्तनगा यत्र स यन्त्रारूढो विषयारूढत्वाभिमानो नियोग इत्यर्थः । “यजेत् स्वर्गकाम इत्यतो यागारूढत्वाभिमानवान् स्वर्गकाम इति बोधः ।”—अष्टसह० यशो० पृ० ४६ B. । (७) स्वस्वामिभावो ज्ञापित-आ० टि० । ‘स्व निरूप्यते’-प्रमाणवार्तिकाल० । (८) ‘नियोगः स्यादवाधित’-तत्त्वार्थश्लो० । “कामस्य मिद्वो ज्ञाताया तद्युक्तं पुरुषं सदा । भवेत्साधितं इत्येव पुमान् वाक्यार्थं उच्यते ॥”—प्रमाणवार्तिकाल० पृ० ३० । अष्टसह० पृ० ६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६२ ।

१ न तावन्प्रे-व०, न चैतन्प्रे-थ० । २-विनिर्मुक्तपरमा-आ० । ३ इत्यन्ये थ०, व० । ४ तदेव स्व आ० । ५ निरुच्यते आ० व० । ६-ता इति पुरुष थ० । ७ नियोग्यस्य थ० ।

कुत ? अत्रिसंवादकत्वात् । किमिव ? इत्याह—उपमानवदिति । एव नैयायिकमीमांसकयोः प्रमाणान्तर्गम्यत्वात् तदभिमतप्रमाणमंग्यानिर्यमनाशक निरूप्य इदानीं मीमांसकाभिज्ञाऽर्थापत्तिं विचिन्तयन्नाह—‘अर्थापत्तिः’ इत्यादि । याऽमौ—

“प्रेमाणपटुविज्ञातो यत्रार्थाऽनन्यथाभवन् ।

अदृष्ट कल्पयेदन्य सार्थापत्तिरुदाहृतौ ॥ [मी० श्लो० अर्या० श्लो० १] 5

इत्येतल्लक्षणलक्षिता मीमांसकैः परिकल्पितार्थापत्ति सा 'अनुमानात् प्रमाणान्तरं
नैवा' इति किन्नश्चिन्तया ? अयमभिप्रायः—अर्थापत्त्युत्थापकार्थस्य सां-याभावे नियमे-
नाऽनुपपद्यमानस्य अविनाभावस्वभावलिङ्गलक्षणलक्षितत्वात् लिङ्गत्वमेवोपपन्नम् ।
तत्प्रभवश्च ज्ञानमनुमानमेवेति । अत —

“प्रत्यक्षमनुमानश्च शाब्दश्चापमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च पटप्रमाणाणि जैमिनेः^७ ॥” [पङ्क०ममु०श्लो०७२ (?)]

इति कुमारिलस्य वदतः प्रमाणसर्वथाव्याधान्, प्रभाकरस्य च अभाव प्रत्यक्षविशेषं वदत.
'पञ्च प्रमाणानि' इति ।

तनु चार्थापत्ते. स्वरूपादिभेदात् प्रत्यक्षादिभ्यो भेदप्रसिद्धे. कथं प्रमाणसंख्याव्या-

अर्थापत्तिः अनुमानातिरिक्तप्रमाणमिति उदितं मीमांसकस्य पूर्वपक्षः
घातः ? तथा च प्रयोगः—अर्थापत्तिः प्रत्यक्षादिभ्यः प्रमाणान्तरम्, 15
विभिन्नस्वरूपत्वात्, यद्यतो विभिन्नस्वरूपं तत्ततः प्रमाणान्तरं यथा
प्रत्यक्षादनुमानम्, प्रत्यक्षादिभ्यो विभिन्नस्वरूपा चार्थापत्तिरिति । नच
विभिन्नस्वरूपत्वमसिद्धम् तथाहि—तस्याः स्वरूपम्—एष धनो वा ६-

(१) एकत्र प्रमेय वृत्ता प्रमाणात् प्रवृत्तिः सम्भवति । (२) व्याख्या—'यत्र देवतायादी प्रत्य-
क्षानुमानोपमानाद्यर्थोपपत्त्यभावलक्षणं पदभिः प्रमाणं परिच्छिन्नोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते तत्रैवम्भूतोऽर्थो
तत्रैवैषिण्ये वा परीक्षाार्थविषया रूपना नाऽर्थापत्तिः प्रमाणमदाहता शब्दव्यामिना ।'—तत्त्वम०
पृ० ७० ४५६ । (३) उक्तोऽयम्—'नान्यथा भवेत्—मी० श्लो० । प्रमा० व्यो० पृ० ५९० । तत्त्वायं-
श्लो० पृ० २१६ । सन्मति० टी० पृ० ५७८ । वन्नाव्यव्यं—तत्त्वम० पृ० ४५६ । सन्मति० टी०
पृ० ५७८ । प्रमाणात्—प्रमेयक० पृ० १८७ । व्या० २० पृ० २७६ । रत्नाकराय० २११ । (४)
वाचस्पत्य-आ० टि० । (५) त्रिभोवताभावे—आ० टि० । (६) त्रिभोवताभावे । (७) तुल्य-
प्राप्त्यसमवसानेन सादृश्योपपत्त्या सह । अर्थापत्तिः सादृश्येन पदेन साध्यापत्त्या ।'—तत्त्वम० पृ०
पृ० ४५६ । (८) अर्थापत्तेरनुभावेऽनर्थाभावात् सादृश्योपपत्त्या—आ० टि० । (९) तत्रैवैषिण्ये
सादृश्योपपत्त्या कथा । सादृश्योपपत्त्यापत्तिरिति सूचितम् ॥—प्रमा० पृ० १८७ । (१०)
प्रमाणस्य साध्यापत्त्या तत्रैवैषिण्ये कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा तत्रैवैषिण्ये कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा
साध्यापत्त्या कथा ।—सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा
साध्यापत्त्या कथा ।—सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा सादृश्येन साध्यापत्त्या कथा

इन्द्राक्षर २० - विष्णुविना-२० - महाविष्णु-२० - १०० अक्षर २०
 वेदि १०० - प्रायश्चित्तविष्णु-२० - १००

- र्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पना । तत्र दृष्टः प्रत्यक्षादिभिः पञ्चभिः प्रमाणैरुप-
लब्धः, श्रुतः लौकिकाद् वैदिकाद्वा वाक्यादवगतः तस्मादनुपपद्यमानाद् या अर्थान्तर-
कल्पना सा अर्थापत्तिः । सा च षट्प्रकारा भवति प्रत्यक्षादिनिमित्तभेदात् । तत्र प्रत्य-
क्षप्रतिपन्नदोहाख्यकार्यान्यथानुपपत्त्या बह्वेदाहशक्तिकल्पना प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्तिः ।
5 देशान्तरप्राप्तेर्लिङ्गादनुमिताऽऽदित्यगत्यन्यथानुपपत्त्या आदित्ये गमनशक्तिकल्पना अनु-
मानपूर्विका । तथा उपमानज्ञानावगतगवयसौरूपाविशिष्टगोपिण्डान्यथानुपपत्त्या तस्य
तज्ज्ञानग्राह्यशक्तिकल्पना उपमानपूर्विका ।

- ता एता अर्थापत्तयः प्रमाणान्तरम् अतीन्द्रियशक्तिविषयत्वात् । न खलु शक्तयः
प्रत्यक्षपरिच्छेद्याः अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानपरिच्छेद्याः, प्रत्यक्षाविषये अनुमान-
10 स्याऽप्रवृत्तेः तत्पूर्वकत्वात्तस्य । प्रत्यक्षेण हि प्रतिपन्ने प्रतिबन्धे अनुमानं प्रवर्तते । न
च अक्तेरतीन्द्रियत्वेन अध्यक्षागोचरत्वे ततः केनचिल्लिङ्गेन सह अस्याः प्रतिबन्धप्रतिप-
त्तिर्युक्ता । नाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षाविषये तत्प्रवृत्तेरेवाऽसंभवात् ।
नाप्यनुमानात् प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः, तद्वि इदमेव, अन्यद्वा तत्प्रतिपत्तौ प्रवर्तते ? न ताव-
दिदमेव, चक्रकप्रसङ्गात्—सति हि प्रतिबन्धग्रहणे अनुमानप्रवृत्तिः, तद्ग्रहणञ्च शक्तिप्रति-

रकल्पना साऽर्थापत्तिः ।”—प्रक० प० पृ० ११३ । “प्रमितस्यार्थस्य अर्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य
तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः ।”—शास्त्रदी० पृ० २९० । नयवि० पृ० १५२ । तन्त्ररह०
पृ० १३ । प्रभाकरवि० पृ० ५३ ।

(१) “दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा । प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविल-
क्षणा ॥”—मी० श्लो० अर्था० श्लो० २ । “दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते तथापि श्रुतशब्दसन्निधानात्
गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते ।”—बृह० पं० पृ० ११७ । मी० श्लो० न्याय० पृ० ४५० ।
(२) स्फोट—आ० टि० । (३) सादृश्य । (४) सारूप्यविशिष्टगोपिण्डस्य—आ० टि० । (५) उपमा-
नज्ञान । (६) “शक्तयोऽपि च भावानां कार्यार्थापत्तिकल्पिता । प्रसिद्धा पारमार्थिक्य प्रतिकार्य व्यव-
स्थिता ।”—मी० श्लो० शून्य० श्लो० २५४ । “तेनार्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे । कार्यदर्शनत
शक्तेरन्तित्व सम्प्रतीयते । कार्यस्य ननु लिङ्गत्व न सम्बन्धानपेक्षणात् । दृष्ट्वा सम्बन्धिता चैषा
शक्तिर्गम्येत नान्यथा । तद्दर्शने तदानीं च प्रत्यक्षादेरसंभवात् । अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं त्रैलक्षण्याद्विना
भवेत् । शक्तिकल्पनाप्यर्थापत्तिरेवेत्याह यत्रेति । चोदयति कार्यस्येति । कारणवत्तया शक्ति कल्प्यते,
कार्याच्च कारणबुद्धिरनुमानमिति । निराकरोति नेति । कारणमाह सम्बन्धेति । बीजे सत्यङ्कुरोत्प-
त्तिदर्शनाद् बीजकारणत्वमवगम्यते, सत्यपि तस्मिन् मूषिकाघ्राते अङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्व तदिदं कारणा-
कारणत्वव्याधानपरिजिहीर्षया शक्तिकल्पनम्, सम्बन्धज्ञानानपेक्षत्वान्नानुमानम् इतश्च नानुमान-
मिन्याह—दृष्ट्वेति साद्वेन । सम्बन्धग्रहणपूर्वकं हि सम्बन्धग्रहणम्, न च शक्तेः प्रत्यक्षग्रहणं सम्भवति
अतोऽप्यत्र सम्बन्धग्रहणवेलायां शक्तिग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । अर्थापत्तिर्हि त्रैलक्षण्यवर्जिता शक्नोति ता
ग्रहीतुमिति ।”—मी० श्लो० अर्था०, न्याय० पृ० ४६२-६३ । शास्त्रदी० पृ० ३०६ । (७) प्रत्यक्ष-
पूर्वकत्वात् । (८) अनुमानस्य । (९) अविनाभावे—आ० टि० । (१०) प्रत्यक्षात्—आ० टि० ।
(११) अविनाभाव । (१२) अन्वयव्यतिरेक ।

पत्तौ, तत्प्रतिपत्तिश्चानुमानप्रवृत्तौ, तत्प्रतिपत्ति (तत्प्रवृत्ति) अ प्रतिबन्धग्रहणे इति । अथान्यतोऽनुमानात्तत्प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः, ननु तदपि प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ सत्या प्रवर्तते, तत्र च प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः प्रथमानुमानात्, तदन्तराद्धा स्यात् ? प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रय-
मिद्वे हि द्वितीयानुमाने ततः प्रसिद्धप्रतिबन्धाल्लिङ्गात् प्रथमानुमानमिद्वि, तस्मिद्धौ च
अतः प्रसिद्धप्रतिबन्धाल्लिङ्गाद् द्वितीयानुमानसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षे त्वनवस्था-अनु-
मानान्तरेऽपि प्रतिबन्धप्रतिपत्तः अनुमानान्तरादेव प्रसिद्धेः । नहि तत् प्रतिबन्धप्रतिपत्ति
विना स्वसाध्यमिद्वये प्रभवति । शब्दोपमानयोस्तु शक्तिप्रतिपत्तौ सभावनेव नास्ति,
शब्दसादृश्याभ्यां विनैव तत्प्रतिपत्तिप्रतीते । अतः अर्थापत्तेरेव शक्तिविषयत्वं युक्तम् ।
तथा शब्दसाधनार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिमवगम्य तदन्य-
थानुपपत्त्या तस्यै नित्यत्वकल्पना अर्थापत्तिपूर्विकाऽर्थापत्तिः ।

10

‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इति वाक्यश्रवणात् रात्रौ भोजनकल्पना
श्रुतार्थापत्तिः । नहीद श्रूयमाणं वाक्यमेव तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनम्; पीनादिपदाना
स्वार्थप्रतिपादनपरतया रात्रिभोजनलक्षणार्थप्रतिपादनसामर्थ्यानुपपत्तेः । अथ पदसमु-
दायात् तत्प्रतिपत्तिः; तन्न, अस्य अन्यार्थप्रतिपादनपरत्वात् । श्रूयमाणेन हि पदसमु-
दायेन देवदत्तस्य पीनस्य रसायनाद्यभावे दिवाभोजननिषेध एव प्रतिपाद्यते न तु रात्रि-

15

(१) प्रथमानुमानात् । (२) अनुमानान्तरम् । (३) शक्तिप्रतिपत्ते । (४) वाचकशक्त्यन्य-
थानुपपत्त्या । (५) शब्दस्य । (६) “वचनस्य श्रुतस्यैव मोऽप्यर्थं कैश्चिदाश्रितः । तदर्थपि श्रुतस्यान्यैरिष्टो-
पपत्त्यान्तरस्य तु । न तावद्व्ययमाणस्य वचसोऽर्थोऽयमिष्यते । न ह्यनेकार्थता युक्ता वाक्ये वाचकता नया ।
पदार्थान्वयरूपेण वाक्यार्थो हि प्रतीयते । न गद्यादिपदार्थश्च दिवावाक्येन गम्यते । न दिवादिपदा-
र्थानां मसर्गो रात्रिभोजनम् । न भेदो येन तद्वाक्य तस्य स्यात् प्रतिपादकम् । अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च न
द्वितीयार्थकल्पना । तस्माद्वाक्यान्तराण्य बुद्धिस्थेन प्रतीयते । प्रमाण तस्य वस्तव्य प्रत्यक्षादिषु यद्भवेत् ।
न ह्यनुच्चारणे वाक्ये प्रत्यक्ष तावदिष्यते । नानुमान न चेद हि दृष्टं तेन सह क्वचित् । यदि त्वनुप-
पत्तेऽपि मन्वन्त्ये लिङ्गतेष्यते । तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यमिति भवेत् । श्रुतस्यैव शब्दस्य तन्प्रतिपाद-
कत्वं केचित्पश्यन्ति, अन्ये तु शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति, तत्रानन्तरपक्ष निगम्यते न तावदिति ।
कारणमाह-न हीति । किञ्च यदि वाक्य वाचक स्यात् स्यादप्यनेकार्थता न तु वाक्य वाचकमिदमाह
वाचकतेति । कथं तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिरन अह-पदार्थेति । किमिति रात्रिभोजन दिवावाक्यस्यार्था न
नवन्त्य आह-न रात्रौति । न हि गद्यादिपदार्था दिवावाक्यपदंभिर्धीयन्ते, ते न समान्तरान्तरा
तद्वाक्यार्थो भवेयुरिति । यद्यपि पदार्थोऽपि रात्रिभोजन दिवादिपदानां मसर्गा भेदो वा न्यायतोऽपि तन्वैव
वाक्यस्यार्थं स्यात् न तु तदस्तीत्याह न दिवेति । यद्यपि चानेकार्थता, तत्रापि पश्यन्ति प्रयोग आह-
तस्य वाक्योऽनर नवन्तीत्याह-अन्यार्थेति । तस्माद्वाक्यान्तरस्यैव वाक्यस्यार्थमर्थो न तु श्रुतस्यैव
तस्मादिति । तस्य तु वाक्यस्य हि प्रमाणमिति विचारणीयमिदमाह-नन्वेति । यत्र तदर्थोऽनर तदा
यद्यपि वाक्यार्थस्यानर्थमिव न निष्प्रमाणं न तथापि तदव वाक्य हि प्रमाणमिति चिन्तयेत् ।
तत्रापि तन्निर्णय प्रमाणमिति यस्तु पूर्वोक्तं तादृशमेव द्यादितुमाह न हीति । -मी० श्लो० अर्थो-
न्यायप्र० पृ० ४६४-६५ । (७) दिवा न भुङ्क्ते इति निषेधापत्तिरिति तदर्थः ।

- र्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यदृष्टार्थकल्पना । तत्र दृष्टः प्रत्यक्षादिभिः पञ्चभिः प्रमाणैरुप-
लब्धः, श्रुतः लौकिकाद् वैदिकाद्वा वाक्यादवगतः तस्मादनुपपद्यमानाद् या अर्थान्तर-
कल्पना सा अर्थापत्तिः । सा च षट्प्रकारा भवति प्रत्यक्षादिनिमित्तभेदात् । तत्र प्रत्य-
क्षप्रतिपन्नदोहाख्यकार्यान्यथानुपपत्त्या वहेर्दाहशक्तिकल्पना प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्तिः ।
5 देशान्तरप्राप्तेर्लिङ्गादनुमिताऽऽदित्यगत्यन्यथानुपपत्त्या आदित्ये गमनशक्तिकल्पना अनु-
मानपूर्विका । तथा उपमानज्ञानावगतगवयसैरूप्यविशिष्टगोपिण्डान्यथानुपपत्त्या तस्यै
तज्ज्ञानग्राह्यशक्तिकल्पना उपमानपूर्विका ।

ता एता अर्थापत्तयः प्रमाणान्तरम् अतीन्द्रियशक्तिविषयत्वात् । न खलु शक्तयः
प्रत्यक्षपरिच्छेद्याः अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानपरिच्छेद्याः, प्रत्यक्षाविषये अनुमान-
10 स्याऽप्रवृत्तेः तत्पूर्वकत्वात्तस्यै । प्रत्यक्षेण हि प्रतिपन्ने प्रतिबन्धे अनुमानं प्रवर्तते । न
च शक्तेरतीन्द्रियत्वेन अध्यक्षागोचरत्वे ततः केनचिल्लिङ्गेन सह अस्याः प्रतिबन्धप्रतिप-
त्तिर्युक्ता । नाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तैर्प्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षाविषये तैर्प्रवृत्तेरेवाऽसंभवात् ।
नाप्यनुमानात् प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः, तद्धि इदमेव, अन्यद्वा तत्प्रतिपत्तौ प्रवर्तते ? न ताव-
दिदमेव, चक्रकप्रसङ्गात्—सति हि प्रतिबन्धग्रहणे अनुमानप्रवृत्तिः, तद्ग्रहणञ्च शक्तिप्रति-
रकल्पना साऽर्थापत्तिः ।”—प्रक० पृ० ५० पृ० ११३ । “प्रमितस्यार्थस्य अर्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य
तदुपपत्तये याऽर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः ।”—शास्त्रदी० पृ० २९० । नयवि० पृ० १५२ । तन्त्ररह०
पृ० १३ । प्रभाकरवि० पृ० ५३ ।

(१) “दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा । प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविल-
क्षणा ॥”—मी० श्लो० अर्था० श्लो० २ । “दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते तथापि श्रुतशब्दसन्निधानात्
गोवलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते ।”—बृह० पं० पृ० ११७ । मी० श्लो० न्यायर० पृ० ४५० ।
(२) स्फोट—आ० टि० । (३) सादृश्य । (४) सारूप्यविशिष्टगोपिण्डस्य—आ० टि० । (५) उपमा-
नज्ञान । (६) “शक्तयोऽपि च भावानां कार्यार्थापत्तिकल्पिता । प्रसिद्धा पारमार्थिकव्य प्रतिकार्यं व्यव-
स्थिता ।”—मी० श्लो० शून्य० श्लो० २५४ । “तेनार्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे । कार्यदर्शनत
शक्तेरस्तित्व सम्प्रतीयते । कार्यस्य ननु लिङ्गत्व न सम्बन्धानपेक्षणात् । दृष्ट्वा सम्बन्धिता चैषा
शक्तिर्गम्येत नान्यथा । तद्दर्शने तदानीं च प्रत्यक्षादेरसंभवात् । अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं त्रैलक्षण्याद्विना
भवेत् । शक्तिकल्पनाप्यर्थापत्तिरेवेत्याह यत्रेति । चोदयति कार्यस्येति । कारणवत्तया शक्ति कल्प्यते,
कार्याच्च कारणवृद्धिरनुमानमिति । निराकरोति नेति । कारणमाह सम्बन्धेति । बीजे सत्यङ्कुरोत्प-
निदर्शनाद् बीजकारणत्वमवगम्यते, सत्यपि तस्मिन् मूषिकाघ्राते अङ्कुरानुत्पत्तेरकारणत्व तदिदं कारणा-
कारणत्वव्याघातपरिजिहीर्षया शक्तिकल्पनम्, सम्बन्धज्ञानानपेक्षत्वान्नानुमानम् इतश्च नानुमान-
मिन्द्राह—दृष्ट्वेति माद्वेन । सम्बन्धग्रहणपूर्वकं हि सम्बन्धग्रहणम्, न च शक्ते प्रत्यक्षग्रहण सम्भवति
अनोज्ञस्य सम्बन्धग्रहणवेलायां शक्तिग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । अर्थापत्तिर्हि त्रैलक्षण्यावर्जिता शक्नोति ता
गृहीतुमिति ।”—मी० श्लो० अर्था०, न्यायर० पृ० ४६२-६३ । शास्त्रदी० पृ० ३०६ । (७) प्रत्यक्ष-
पूर्वत्वान् । (८) अनुमानस्य । (९) अविनाभावे—आ० टि० । (१०) प्रत्यक्षात्—आ० टि० ।
(११) अविनाभाव । (१२) अन्वयव्यतिरेक ।

पत्तौ, तत्प्रतिपत्तिश्चानुमानप्रवृत्तौ, तत्प्रतिपत्ति (तत्प्रवृत्ति)श्च प्रतिबन्धग्रहणे इति । अथान्यतोऽनुमानात्तत्प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः, ननु तदपि प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ सत्यां प्रवर्तते, तत्र च प्रतिबन्धप्रतिपत्तिः प्रथमानुमानात्, तदन्तराद्धा स्यात् ? प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रय-सिद्धे हि द्वितीयानुमाने ततः प्रसिद्धप्रतिबन्धाल्लिङ्गात् प्रथमानुमानसिद्धिः, तत्सिद्धौ च अतः प्रसिद्धप्रतिबन्धाल्लिङ्गाद् द्वितीयानुमानसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षे त्वनवस्था-अनुमानान्तरेऽपि प्रतिबन्धप्रतिपत्तेः अनुमानान्तरादेव प्रसिद्धेः । नहि तत् प्रतिबन्धप्रतिपत्तिं विना स्वसाध्यसिद्धये प्रभवति । शब्दोपमानयोस्तु शक्तिप्रतिपत्तौ संभावनैव नास्ति, शब्दसादृश्याभ्यां विनैव तत्प्रतिपत्तिप्रतीतेः । अतः अर्थापत्तेरेव शक्तिविषयत्वं युक्तम् ।

तथा शब्दसाधनार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिमवगम्य तदन्यथानुपपत्त्या तस्यै नित्यत्वकल्पना अर्थापत्तिपूर्विकाऽर्थापत्तिः ।

10

‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इति वाक्यश्रवणात् रात्रौ भोजनकल्पना श्रुतार्थापत्तिः । नहीदं श्रूयमाणं वाक्यमेव तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनम्, पीनादिपदानां स्वार्थप्रतिपादनपरतया रात्रिभोजनलक्षणार्थप्रतिपादनसामर्थ्यानुपपत्तेः । अथ पदसमुदायात् तत्प्रतिपत्तिः; तन्न; अस्य अन्यार्थप्रतिपादनपरत्वात् । श्रूयमाणेन हि पदसमुदायेन देवदत्तस्य पीनस्य रसायनाद्यभावे दिवाभोजननिषेध एव प्रतिपाद्यते न तु रात्रि-

15

(१) प्रथमानुमानात् । (२) अनुमानान्तरम् । (३) शक्तिप्रतिपत्तेः । (४) वाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या । (५) शब्दस्य । (६) “वचनस्य श्रुतस्यैव सोऽप्यर्थः कश्चिदश्रितः । तदर्थोपप्लुतस्यान्यैरिष्टो-वापयान्तरस्य तु । न तावद्व्युत्पन्नस्य वचसोऽर्थोऽप्यभिप्यते । न ह्यनेकार्थता युक्ता वाक्ये वाचकता तथा । पदार्थान्वयरूपेण वाक्यार्थो हि प्रतीयते । न रात्र्यादिपदार्थश्च दिवावाक्येन गम्यते । न दिवादिपदार्थानां ससर्गो रात्रिभोजनम् । न भेदो येन तद्वाक्य तस्य स्यात् प्रतिपादकम् । अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च न द्वितीयार्थकल्पना । तस्माद्वाक्यान्तरेणैव बुद्धिस्थेन प्रतीयते । प्रमाणं तस्य वक्तव्य प्रत्यक्षादिषु यद्भवेत् । न ह्यनुच्चारिते वाक्ये प्रत्यक्ष तावदिष्यते । नानुमान न चेद हि दृष्टं तेन सह क्वचित् । यदि त्वनुपलब्धेऽपि सम्बन्धे लिङ्गतेष्यते । तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यमितिर्भवेत् । श्रुतस्यैव शब्दस्य तत्प्रतिपादकत्वं केचित्कल्पयन्ति, अन्ये तु शब्दान्तरमेव तत्प्रतिपादकमिति, तत्रानन्तरपक्ष निराकरोति न तावदिति । पारणमाह—न हीति । किञ्च यदि वाक्य वाचक स्यात् न्यादप्यनेकार्थता न तु वाक्य वाचकमित्याह वाचकतेति । कथं तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिरत अह—पदार्थेति । किमिति रात्रिभोजन दिवावाक्यस्यार्थो न भवत्यत आह—न रात्रौति । न हि रात्र्यादिपदार्था दिवावाक्यपदैरभिधीयन्ते, ते कथमन्वितरूपतया तद्व्याप्यार्थो भवेयुरिति । यद्यपदार्थोऽपि रात्रिभोजन दिवादिपदानां मनसो भेदो वा स्यान्नतोऽपि तन्मैव वाक्यस्यार्थः स्यात् न तु तदस्तीत्याह न दिवेति । यद्यपि चानेकार्थता, तत्रापि एकस्मिन् प्रयोगे व्यापृतस्य नार्थान्तरं न भवतीत्याह—अन्यार्थेति । तस्माद्वाक्यान्तरस्यैव नित्यन्यायमर्थो न तु श्रुतस्येत्याह तस्मादिति । तस्य तु वाक्यस्य किं प्रमाणमिति विचारणीयमित्याह—तन्मैति । यच्च तदर्थान्तरं तदपि वाक्यार्थत्वादात्मिकं न निष्प्रमाणं तथापि तदेव वाक्य किं प्रमाणमिति विचार्यमिति । तत्रार्थापत्तिरेव प्रमाणमिति वक्तुं पूर्वेण तावदमन्त्रवदगम्यितुमाह न हीति । —सो० श्लो० अर्था-
निरा० पृ० ४६४-६५ । (७) दिवा न भुङ्क्ते इति निषेधादर्थप्रतिपादनरत्नवान् ।

- भोजनविधिः, विधिप्रतिषेधयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधतो मिथः ससर्गा-
भावात् । न चानेन्यतस्य पदार्थसमुदायस्य वाक्यार्थता दृष्टेष्टा वा, प्रतीतिविरोधात् ।
नापि तैर्वाविधे पदसमुदाये अभिधात्री तात्पर्यशक्तिर्वाऽस्तीति । अतः अर्थापत्तिर-
एव रात्रिभोजनलक्षणोऽर्थः प्रतीयते इति प्रमाणान्तरं श्रुतार्थापत्तिः सिद्धा । तदुक्तम्—
5 तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातादाहाद् दहनशक्तिता । वह्नेरनुमितात् सूर्ये यानात्तच्छक्तियोगिता ॥
गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तिता । अभिधानप्रसिद्धयर्थमर्थापत्त्याऽवबोधितात् ॥
शब्दे वाचकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रमेयता । अभिधा नान्यथा सिद्धेरिति वाचकशक्तिता ॥
अर्थापत्त्यावगम्यैव तदन्यत्व (दनन्य) गतेः पुनः । अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः ॥
दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्मिन्नेभिधास्यते ।” [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ३-७]
10 “पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचः श्रुतौ । रात्रिभोजनविज्ञान श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥”
[मी० श्लो० अर्था० श्लो० ५१] इति ।

अभावार्थापत्तेस्तु लक्षणम्—

“प्रमाणाभावनिर्यातचैत्राभावविशेषितात् । गेहाच्चैत्रवहिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥
तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत् ।” [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ८-९] इति ।

(१) मा भूत्ससर्ग को दोष इत्याह—आ० टि० । (२) ससर्गरहितस्य । (३) अन्यार्थप्रति-
पादनतत्परे । (४) साक्षात् शक्ति । (५) लक्षणा । (६) गमनशक्ति—आ० टि० । ‘ज्ञानादा-
हाद्दहनशक्तता । वह्नेरनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियोग्यता ॥”—मी० श्लो० । स्या० २० पृ० २७८ ।
उद्धृतोऽयम्—तत्त्वस० पृ० ४५७ । प्रमेयक० पृ० १८८ । सन्मति० टी० पृ० ५७९ । (७) ‘गवयो-
पमिता या गोस्तज्ज्ञानग्राह्यता मता’—मी० श्लो० । ‘ग्राह्यशक्तता’—स्या० २० पृ० २७८ । उद्धृतोऽ-
यम्—प्रमेयक० पृ० १८८ । सन्मति० टी० पृ० ५७९ । तुलना—“गवयोपमिता या गोस्तज्ज्ञानग्रा-
ह्यशक्तता । उपमाबलसंभूतसामर्थ्येन प्रतीयते ॥”—तत्त्वस० पृ० ४५९ । (८) ‘शब्दे बोधकसामर्थ्या-
त्तन्नित्यत्वप्रकल्पनम्’—मी० श्लो० । (९) तस्य शब्दस्य नित्यत्वेन प्रमेयत्व परिच्छेद्यत्वम्—आ० टि० ।
उद्धृतोऽयम्—प्रमेयक० पृ० १८८ । सन्मति० टी० पृ० ५७९ । स्या० २० पृ० २७८ । (१०)
“अभिधा नान्यथा सिद्धयेदिति वाचकशक्तताम् । अर्थापत्त्यावगम्यैव तदनन्यगते पुनः ॥”—मी०
श्लो० । ‘अर्थापत्त्यावगम्यैव’—तत्त्वस० पृ० ४५९ । ‘वाचकशक्तता । अर्थापत्त्यावगम्यैव’
—स्या० २० पृ० २७८ । प्रकृतपाठ—प्रमेयक० पृ० १८८ । “अभिधानमभिधा अर्थप्रतिपादनमिति
यावत् । सा शब्दस्य अन्यथा—वाचकशक्त्या विना न सिद्धयेदित्येव बोधकशक्तताम्, अवगम्य बुद्ध्या,
तदनन्यगते तस्या बोधकशक्तेरन्या गतिर्नास्ति शब्दनित्यत्वमन्तरेणेति । पुनरर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दस्य
नित्यत्वनिश्चयः ।”—तत्त्वस० पृ० ४५९ । (११) एकया अर्थापत्त्या वाचकशक्तिमवगम्य अन्यया
शब्दस्य नित्यत्व निश्चिन्यात् प्रमाता—आ० टि० । (१२) मीमांसासूत्रे । (१३) ‘शब्दार्थापत्तिरुच्यते’
—स्या० २० पृ० २७८ । उद्धृतोऽयम्—तत्त्वस० पृ० ४५७ । प्रमेयक० पृ० १८८ । सन्मति० टी० पृ०
५७९ । (१४) ‘वर्णिता’—तत्त्वस० पृ० ४६० । उद्धृतोऽयम्—प्रमेयक० पृ० १८९ । सन्मति० टी०
पृ० ५७९ । स्या० २० पृ० २७८ । व्याख्या—“प्रत्यक्षादे प्रमाणस्याभावेन निवृत्त्या निर्णीतो निश्चितो
यश्चैत्राभावः तेन विशेषिताद् गेहात् इह गृहे चैत्रो नास्तीत्यतः चैत्रस्य जीवने सति या बहिर्भावसिद्धि-

चैत्रस्य गृहाभावेन बहिर्भावः कल्प्यते, अन्यथा मृतेन अनेकान्तः स्यात् । अभावश्च गृहीतः, सन् बहिर्भावमवगमयति नागृहीतो धूमवत् । अभावग्रहणश्च सदुपलम्भ-
कप्रमाणपञ्चकाभावपूर्वकम् । इह च सदुपलम्भकमस्त्येव जीवनग्राह्यागमाख्यं प्रमाणम्,
सति तस्मिन् कथमभावग्रहणं प्रवर्त्तत इति ? प्रवर्त्तमानमेव एतत्सदुपलम्भकं प्रमाणं
5 पृथग्विषयमवस्थापयति । जीवनं हि अस्तित्वम्, आगमात् सामान्यतो यत्तस्य प्रतिपन्न
तद् गृहेऽभावं परिच्छिन्दता प्रमाणेन स्वविषयादन्यत्र सङ्कोच्यते 'बहिरस्य भावः गृहे
त्वभावः' इति । तेन जीवतो गृहेऽभावलक्षणमावनप्रतिपत्तेः बहिर्भावलक्षणसाध्य-
प्रतिपत्तिपूर्वकत्वसिद्धेः सिद्धः प्रमेयानुप्रवेशः, अतः नेयमनुमानम् । नहि बह्व्याद्यनुमाने
धूमादिलिङ्गग्रहणसमये अनुमेयप्रतिपत्तिः प्रतीता, धूमादिग्रहणोत्तरकाल तत्प्रति-
10 पत्तिप्रतीतेः । ननु अर्थापत्तावपि प्रमेयानुप्रवेशो दोषः समान एव, सत्यमेव ततः
तथापि प्रमाणद्वयसमर्पितैकवस्तुविषयभावाभावसमर्थनार्थं प्रवर्त्तमाना अर्थापत्तिः
परामृशत्येव प्रमेयद्वयम्, अन्यथा तत्सङ्घटनयोगात् । अतश्च येयम् आगमाद-
नियतदेशतया कचिदस्तीति सवित्तिरभूत् सैवेयं गृहाभावे गृहीते 'बहिरस्ति' इति संवित्
संवृत्ता । तदतो वैलक्षण्यात् नानुमानमर्थापत्तिः ।

15 सम्बन्धग्रहणाभावाच्च^१ । भावाभावौ हि न युगपद् बहि-धूमवद् एकत्रेन्द्रियप्रभ-

नन्वर्थापत्तावपि तुल्योऽयं दोषः, तत्रापि हि गृहाभावमात्र मरणेनाप्युपपन्नं न बहिर्भावं कल्पयति,
विद्यमानत्वसंसृष्टस्तु कल्पयेत्, स त्वनवगते बहिर्भावे न शक्यतेऽवगन्तुम्, नचानवगतं कल्पको भवति,
तदवगमे च प्रमेयाभावः स्यादत आह-अन्यथेति । अन्यथानुपपत्तिरूपे प्रमाणान्तरे योऽयं विद्यमान-
त्वसंसृष्टगृहाभावबुद्धावेव प्रमेयस्य बहिर्भावस्यानुप्रवेशः स न दोषः । कस्मात् ? तादृष्येणैव ज्ञानात् ।
ईदृग्रूपमेव हि एतत्प्रमाणं यदर्थञ्च यस्यासत्यर्थान्तरे मिथ प्रतिघातेनासम्भवमालोच्य अर्थान्तर-
कल्पनया प्रतिघातं परिहृत्य सम्भवतीत्यत एव विलक्षणसामग्रीत्वेन प्रमाणान्तरत्वम् अनुपपत्तिरिति
चावगतस्यार्थान्तरेण प्रतिघातश्चोच्यत इति ।"-मी० श्लो०, न्यायर० पृ० ४५५-७७ । शास्त्रदी०
पृ० २९७ । तुलना-न्यायम० पृ० ३७ ।

(१) केवलेन गृहाभावेन यदि बहिर्भावः कल्प्येत । (२) जीवित्वग्राह्यागमाख्यं प्रमाणम् ।
(३) न हि निर्विषयं प्रमाणं भवति, एव च भावो गृहीतो नाभावस्तत्कथं स हेतुः, भाववदद्यापि
साध्यत्वात्-आ० टि० । (४) चैत्रस्य । (५) अभावप्रमाणेन । (६) गृहलक्षणात् । (७) बहिः ।
(८) बहिः । (९) जीवति चैत्र इति आगमाख्यं प्रमाणम्, गृहे च नास्तीत्यभावप्रमाणम्, तत्समर्थनार्थं
बहिरस्तीत्यर्थापत्तिः प्रवर्त्तते अन्यथा प्रमाणद्वयस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्-आ० टि० । आगमप्रमाणेन हि
चैत्रस्य भावो विषयीकृतः अभावप्रमाणेन च तस्याभाव इति, अतः चैत्रविषयकसद्भावाभावयोः अविरो-
धस्थापनार्थम् अर्थापत्तिः प्रवर्त्तते, सा च चैत्रो गृहे नास्ति बहिरस्ति इति प्रमेयद्वयं परामृशति (१०)
अर्थापत्तिं विना । (११) भावाभावयोः-आ० टि० । भावाभावयोः सघटनस्य अविरोधस्य अयोगात्
अभावापत्तेः । (१२) नेयमनुमानमिति गतेन सम्बन्धः । (१३) "गृहाभावबहिर्भावौ न च दृष्टौ नियोगतः ।
माहित्ये तु प्रमाणञ्च तयोरन्यत्र विद्यते ॥"-मी० श्लो० अर्था० श्लो० ३१ । तुलना-न्यायम० पृ० ३७ ।

1 सच आ०, व० । 2 जीवग्राह्याग-आ०, व० । 3 वर्त्तमा-श्र० । 4 बहिर्भाविलक्ष्यसाध्य-व० ।
5 एवासत्यमेतत् व० । 6 योऽयम् श्र० । 7-ग्रहणाभावाभावाच्च श्र० ।

दुरधिगमत्वमुक्तम् अनन्तदेशवृत्तित्वात् । अथ अनुपलब्ध्या तन्निश्चयः; तन्न; गृह-
व्यतिरिक्तसकलदेशवर्तिनः तदभावस्य नियतदेशया अनुपलब्ध्या निश्चेतुमशक्यत्वात् ।
तेषु तेषु देशान्तरेषु गत्वा अनुपलब्ध्या तदभावः; इत्यप्यसुन्दरम्, यतः—

“गत्वा गत्वापि तान् देशान् नास्य ज्ञानासि नास्तिताम् ।

5 कौशाम्यास्त्वयि निष्क्रान्ते तत्प्रवेशोभिशङ्क्या ॥” [न्यायम० पृ० ३८]

तस्मादभूमिरियमसर्वज्ञानाम् । अतो नियतदेशोपलभ्यमानपरिमितपरिमाण-
पुरुषशरीराऽन्यथानुपपत्त्यैव तदितरसकलदेशनास्तित्वाऽवधारण तस्यैव इत्यर्थापत्त्यैव तत्र
तदभावनिश्चयः इति ॥छ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—“दृष्टः श्रुतो वा” इत्यादि; तत्र दृष्टः श्रुतो वाऽ-

10 अर्थापत्ते अनुमान- र्थः स्वसाध्येन सम्बद्धः, असम्बद्धो वा तं कल्पयति ? यदि असम्बद्धः;
प्रमाणे अन्तर्भाव- कथं तत्कल्पनाकारणम् ? नहि यत्किञ्चिद् दृष्ट्वा यः कश्चिदर्थः कल्प-
समर्थनम्- यितुं शक्यः अतिप्रसङ्गात् । अथ सम्बद्धः, तर्हि अतो जायमाना

(१) यत्र नोपलभ्यते तत्र नास्ति चैत्र—आ० टि० । (२) व्यतिरेकमुखेन सम्बन्धनिश्चय ।
“नन्वेवमितरत्रापि सम्बन्धोऽनुपलब्धित । चैत्राभावस्य भावेन दृष्टत्वादुपपद्यते ॥ साहित्ये मितदेश-
त्वात्प्रसिद्धे चाग्निधूमयो । व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्व प्रकल्प्यते ॥ इह साहित्यमेवेदमेकस्य सह-
भाविन । अनन्तदेशवृत्तित्वान्न तावदुपपद्यते ॥”—मी० श्लो० अर्था० श्लो० १-४३ । (३) “नन्वत्रा-
विद्यमानत्व गम्यतेऽनुपलब्धित । सा चाप्रयत्नसाध्यत्वादेकस्थस्यैव सिद्धयति ॥ नैतयाऽनुपलब्ध्याऽत्र
वस्त्वभाव प्रतीयते । तद्देशाऽगमनान् सा हि दूरस्थेष्वस्ति सत्स्वपि ॥ गत्वा गत्वा तु तान् देशान्
यद्यर्थो नोपलभ्यते । ततोऽन्यकारणाभावादसन्नित्यवगम्यते ॥”—मी० श्लो० अर्था० श्लो० ३६-३८ ।
(४) ‘जानामि’—न्यायम० । (५) ‘शादिशङ्क्या’—न्यायम० । (६) अनुपलब्धि । (७) चैत्रस्य ।
(८) बहि । (९) चैत्राभावनिश्चय । (१०) पृ० ५०५ प० १८ । (११) रात्रिभोजनादिना-
आ० टि० । तुलना—“एषा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानत ॥ प्रतिबन्धाद्विना वस्तु न वस्त्वन्तर-
बोधकम् । यत्किञ्चिदर्थमालोक्य न च कश्चित्प्रतीयते ॥ प्रतिबन्धोऽपि नाज्ञात प्रयाति मतिहेतुताम् ।
न सद्योजातबालादेरुद्भवन्ति तथा धियः ॥ न विशेषात्मना यत्र सामान्यज्ञानसम्भव । तत्राप्यस्त्येव
सामान्यरूपेण तदुपग्रह ॥”—न्यायम० पृ० ४१ । “अर्थापत्तेरप्यनुमान एवान्तर्भावोऽविनाभावबलेनार्थ-
प्रतिपत्तिसाधनत्वात् । अन्यथा नोपपद्यते इत्युक्ते सत्येवोपपद्यत इति लभ्यते । अयमेवाविनाभाव इति ।”
—न्यायसा० पृ० २२ । “अर्थापत्त्युत्थापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेनानवगत, अवगतो वाऽदृष्टार्थपरिक-
ल्पनानिमित्त स्यात् ?”—प्रमेयक० पृ० १९३ । स्या० २० २८३ । (१२) दृष्टात् श्रुतादर्थान्-
आ० टि० । तुलना—“दर्शनार्थादर्थान्तिपत्तिविरोध्येव श्रवणादनुमितानुमानम् ।”—प्रश० भा०, कन्द०
पृ० २२३ । प्रश० व्यो० पृ० ५९० । “शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद् अनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवानर्थान्तर-
भावाच्चाप्रतिषेध ।”—न्यायसू० २।२।२। “प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमान तथा
चार्यापत्तिसम्भवाभावा । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद् ग्रहणमर्थापत्तिरनुमान-
मेव ।”—न्यायभा० २।२।२। “कथमर्थापत्तिरनुमानेन सगृह्यते ? द्वयोरेकतरप्रतिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञा-
विषयत्वात् । यत्र यत्र द्वयोर्वस्तुनोरेकतरद्वस्तु प्रतिषिध्यते तत्र तत्र द्वितीयाभ्यनुज्ञा दृष्टा, यथा दिवा न
भुङ्क्ते इत्यभिधानात् रात्रौ भुङ्क्ते इति गम्यते ।”—न्यायवा० पृ० २७६ । न्यायली० पृ० ५७ ।

1 नियतदेशतया व०, श्र० । 2 तेषु देशान्त—आ०, श्र० । 3—तमानो पु—श्र० ।

न्तराद्वा प्रतीयेत ? न तावद् भूयोदर्शनात्, शक्तेरतीन्द्रियतया भूयोदर्शनाऽसंभवात् ।
 नापि विपक्षेऽनुपलम्भात्, तस्यापि उपलब्धियोग्येष्वेवार्थेषु सम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुत्वात् ।
 नापि अर्थापत्त्यन्तरात्; अनवस्थाप्रसङ्गात् । कथं तर्हि साध्यसाधनयोः सम्बन्धप्रति-
 पत्तिर्भवतोऽपीति चेत् ? ऊहाख्यप्रमाणान्तरात् । अस्माकं तदभ्युपगमे को दोषः
 ५ इति चेत् ? प्रमाणसंख्याव्याघातः, तथा “प्रत्यक्षेण हि प्रतिपन्ने प्रतिबन्धे अनुमानं
 प्रवर्तते” [ ] इत्यादिग्रन्थविरोधश्च, सर्वत्र ऊहाख्यप्रमाणादेव सम्बन्ध-
 प्रतिपत्तिप्रसिद्धेः । न खलु तस्य कश्चिदगोचरोऽस्ति येन शक्तेरतीन्द्रियतया केनचिल्लङ्घनेन
 सह सम्बन्धाऽप्रतिपत्तेः अनुमानतोऽप्रतिपत्तिः स्यात् ।

यदपि—‘प्रत्यक्षप्रतिपन्नदाहाख्यकार्यान्यथानुपपत्त्या’ इत्यादि प्रत्यक्षपूर्विकार्था-
 १० पक्षेर्लक्षणमुक्तम्; तत्र अनुपपत्तिस्वरूप वक्तव्यम्—किं साध्येन विना स्फोटादेरभावः
 अनुपपत्तिः, प्रमाणविरोधो वा ? प्रथमपक्षे तेन विना नोपपद्यते इति व्यतिरेकभणितिः,
 व्यतिरेकश्च प्रतीयमानः ‘तस्मिन् सति उपपद्यते’ इत्यन्वयमाक्षिपति, अन्वयव्यतिरेकौ
 च लिङ्गस्यैव गमकस्य धर्माविति कथमर्थापत्तिरनुमानादतिरिच्येत ? प्रमाणविरोधोऽपि
 बाध्यबाधकभावान्नान्यः । तथा च शुक्तिकायां रजततदभावग्राहिणोर्विज्ञानयोः बाध्यबाध-
 १५ कभावे सति रजतान्यथानुपपत्त्या अर्थान्तरकल्पनानुषङ्गः स्यात्, तैल्लक्षणाया अनुप-
 पत्तेरत्राप्यविशेषात् ।

किञ्च, प्रमाणयोः परस्परप्रतिबन्धकत्वे सति अर्थापत्तिः प्रवर्तते, ते च वक्तव्ये ।
 ननु किमत्र वक्तव्यं सुप्रसिद्धत्वात् ? तथाहि—‘स्फोटस्वरूपं तावद् अध्यक्षं परिच्छिनत्ति’,
 ‘न च तस्य दृष्टं कारणं संभवति, कारणान्तरञ्च नोपलभ्यते, कारणाभावे च कार्याभा-
 २० वो दृष्टः’, अतः कारणाभावाख्यलिङ्गप्रभवानुमानात् तस्याभावः प्राप्तः’ इत्येव प्रमाणद्वय-
 विघटनायां तत्सङ्घटनात्मिका तयोर्विषयभेदं दर्शयन्ती अर्थापत्तिः प्रवर्तते । स्फोट-
 ज्ञानं हि स्फोटविषयम्, कारणाभावानुमानश्च परिदृश्यमानकारणनिबन्धनकार्याभाव-
 विषयमिति, तदप्यसमीचीनम्; यतः कारणाभावोऽत्र कार्याभावाभिनिश्चये लिङ्गम्, स च
 निश्चितः, अनिश्चितो वा तल्लिङ्गं स्यात् ? न तावदनिश्चितः, वाष्पादेरपि धूमादि-

(१) तुलना—“भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः”—मी० श्लो० अनु० श्लो० १२ । (२) पृ०
 ५०६ प० ४ । (३) दहनशक्त्या । (४) तुलना—‘तेन विना नोपपद्यते इति च व्यतिरेकभणिति-
 रियम्, व्यतिरेकश्च प्रतीत तस्मिन् सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति, अन्वयव्यतिरेकौ च गमकस्य
 लिङ्गस्य धर्म इति च कथमर्थापत्तिरनुमानम् ।’—न्यायम० पृ० ४१ । (५) प्रमाणविरोधलक्षणाया ।
 (६) वल्लिरूपम्—आ० टि० । (७) शक्तिरूपम्—आ० टि० । (८) स्फोटस्य—आ० टि० । (९) स्फोट
 प्रत्यक्षेण तावत्स्फोटसद्भाव आवेदितः, शक्तिरूपकारणाभावानुमानेन तु स्फोटाभावोऽनुमित इति-
 स्फोटविषये प्रत्यक्षानुमाने विघटते, अतस्तयोर्विषयभेदं प्रदर्शयन्ती अर्थापत्तिः सघटनकारिणी भवति ।

१ सम्बन्धं प्रति हेतु—आ० । २ कृतात् अस्मा—व० । ३—कल्पनानुषङ्गात् व०, श्र० ।
 ४ प्रवर्तते च वक्त—व० । ५ दृष्टकारणं श्र० । ६—निश्चयलिङ्गम् श्र० ।

तथा मन्दिग्धस्य लिङ्गताप्रसङ्गात् । अथ निश्चितः; कुतस्तन्निश्चयः ? कारणानुपल-
ब्धेऽचेत्; सा किं दृश्यानुपलब्धिः, अदृश्यानुपलब्धिर्वा ? यद्यदृश्यानुपलब्धिः,
कथमतोऽभावसिद्धिः, परमाणुपिशाचादिना अनेकान्तात् ? अथ दृश्यानुपलब्धिः;
तर्हि अतः कारणाभावसिद्धेः कथमर्थापत्तेः कारणसद्भावावेदिकायाः प्रामाण्यं स्यात् ?
चक्रकप्रसङ्गाच्च न कारणाभावस्य लिङ्गता, तथाहि—कार्यकारणयोः सम्बन्धग्रहणे
सति कारणाभावाख्यमनुमानं प्रवर्तते, सम्बन्धग्रहणञ्च कारणग्रहणे सति, कारणग्रहणञ्च
अर्थापत्तिः, अर्थापत्तिश्च कारणाभावानुमाने सति, तच्च सम्बन्धग्रहणे सति इति ।
न च अर्थापत्ति एव स्फोटादौ कारणसद्भावसिद्धिः, अनुमानतोऽपि तत्सिद्धेः । तथाहि—
स्फोटादि कारणपूर्वकम्, कार्यत्वात्, यत् कार्यं तत् कारणपूर्वकम् यथा धूमादि, कार्यश्चेदं
स्फोटादि, तस्मात् कारणपूर्वकमिति ।

10

एतेन अनुमानोपमानपूर्वकाऽर्थापत्तिद्वयमपि^१ प्रत्याख्यातम्, तस्यापि शक्तिविषय-
त्वेन प्रत्यक्षपूर्वकार्थापत्तिपक्षनिश्चिन्नाऽशेषदोषानुपपन्नात् ।

यापि शब्दनित्यत्वसिद्धौ अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिरुक्तौ, साध्ययुक्ता, शब्दस्या-
नित्यत्वेऽपि वाचकत्वस्योपपत्तेः, तदनित्यत्वञ्च अग्रे प्रसाधयिष्यामः ।

यापि 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादि श्रुतार्थापत्तिरुक्तौ, सांख्यनुमानमेव,
कार्यतः कारणप्रतिपत्तेः । असति हि रमायनाद्युपयोगे पीनत्वं स्वात्मनि अन्यत्र च
भोजनकार्यत्वेन अवगतम्, तच्च देवदत्ताख्ये धर्मिणि आप्तवाक्यात् कालविशेषे भोजन-
निषेधेन निश्चीयमानं प्रतिपिध्यमानकालव्यतिरिक्तकालेऽप्रतिपिद्धे स्वोपपादकस्य कारणस्य
सत्तामवगमयति । नहि कारणं विना कार्यस्योदयो घटते, अहेतुकत्वेन सदा सत्त्वस्य

15

(१) पृ० ५०६ पं० ५, ६ । (२) तुलना—“उपमानस्य तु स्मरणादभेदे तत्पूर्विकाऽर्थापत्ति-
रनुमानमेव, व्याप्तेः पूर्वं ग्रहणात् । तथा च सादृश्यावच्छिन्नो गोपिण्डो बाहादिममं गोपिण्डत्वात्
पूर्वोपलब्धैवविषयोपिण्डवत् ।”—प्रमाणं पृ० ५९० । (३) पृ० ५०७ पं० ९ । (४) पृ० ५०७
पं० ११ । (५) तुलना—“ध्रुतार्थापत्तिरपि वराकी नानुमानाद् भिद्यते, वचनकदेवताया अनुप-
पत्त्यादर्शस्य च कार्यलिङ्गस्य सत्त्वात् । यथा क्षितिधरवन्धराधिराज धूममवागच्छन् तत्तत्क्षणमनु-
मिनोति भवान् एवमागमान्तीकृत्या च कार्यमवधार्य तत्क्षणमपि भोजनमनुमिनोति योऽत्र विशेषः”—
न्यायमं० पृ० ४५ । ‘क्षपामभोजनमन्वयी पुमानिष्ट प्रतीयते । दिवाभोजनं च यत्नान्तेन नदन्त्यम् ॥
भोजने सति पीतलमन्यव्यतिरेकः । निश्चितं तेन सन्नद्धाहस्तुनो दन्तुनो गतिः ॥ —नन्वनं० पृ०
४६५ । सप्तमि० टी० पृ० ५८७ । न्या० २० पृ० ३०६ । ‘पीनो दिवा न भुङ्क्ते’ इति वाक्यश्रुताद्वि-
भोजनस्य तात्पर्यमनुमानम्, लिङ्गभूतेन वाक्येन अनुमानात् पीनत्वात् तदनुमानस्य तद्विभोजनस्य
समुपपत्तिः ।—प्रमाणं पृ० २२३ । ‘देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते’ इत्यादौ भोजने सति पीनतादिनि ।’
—धर्म० ८५० ९।५ । (६) नृपे कुर्यात् । (७) दिवा । (८) पीनत्वमपवादजन्य—आ० ८८ ।
(९) भोजनम् । (१०) तुलना—‘यि सन्नद्धमनसि ति तेषां वाक्येनात् । अन्वयस्य भावात्
अपवादस्य नञश्च ॥ —प्रमाणं ३।३४ ।

१. वाचकत्वोपपत्तेः अ० । २. दोषसिद्धेः । ३. प्रसिद्धेऽनुमान—अ० । ४. स्वोपादकस्य द० अ० ।

५. कारणसत्तामद—अ० ।

असत्त्वस्यै वा प्रसङ्गात् । प्रयोगः—रात्रिभुक्तिमान् देवदत्तः, रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनत्वात्, यो यो रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनः स स रात्रिभुक्तिमान् यथा नक्तञ्चरः, रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनश्च देवदत्तः, तस्माद् रात्रिभुक्तिमानिति । ततो 'नहीदं वाक्य-
मेव तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनम्' इत्याद्युक्तमुक्तम्, यैथोक्तविशेषणविशिष्टस्य पीनत्वलक्षण-
लिङ्गस्यैवातो वाक्यात् प्रतिपत्तोः, तैत्प्रतिपत्ताच्च लिङ्गात् रात्रिभोजनप्रतिपत्तिसिद्धिरिति ।

याप्यभावपूर्विकाऽर्थापत्तिः सायन्यनुमानमेव, जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावेन लिङ्गेन बहिर्भावावगमात् । तथाहि—जीवतश्चैत्रस्य गृहेऽभावः बहिर्भावेन तद्वान्, जीवन्मनुष्य-
गृहाभावत्वात्, पूर्वोपलब्धैवविधगृहाभाववत्, यथा धूमोऽग्निमान् धूमत्वात् पूर्वोपलब्ध-
धूमवत् । ततश्च गृहादीनां लिङ्गत्वनिराकरण शब्दाडम्बरमात्रम् अस्मन्मतांशाऽस्पर्शित्वात् ।

यत्पुनः प्रमेयानुप्रवेशो दूषणमुक्तम्; तदपि न युक्तम्; यैतः किं प्रमेयमत्राऽभिप्रे-
तम्— किं सत्तामात्रम्, बहिर्देशविशेषित वा सत्त्वम् ? तत्र सत्तामात्रं तावद् आगमा-
देवाऽवगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषित तु सत्त्व भवति
प्रमेयम्, न च तस्य तदानीमनुप्रवेशः । गृहे चैत्राभावग्राहकं हि प्रमाणं तत्रैव तत्सद्भा-
वावेदकं प्रमाणमपाकरोति न पुनः बहिस्तत्सदसत्त्वचिन्तां करोति ।

“मृतस्य जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणेऽपि वा ।

गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषोस्ति कश्चन ॥” [न्यायम० पृ० ४३]

(१) पृ० ५०७ पं० १२ । (२) रसायनाद्युपयोगाभावेत्यादि—आ० टि० । (३) वाक्यप्रतिपत्तात् ।
(४) तुलना—“सायन्यनुमानमेव, व्याप्ते पूर्वमेव ग्रहणात् । तथाहि—देवदत्तो बहिर्देशसम्बन्धी जीवन-
सम्बन्धित्वे सति गृहेऽनुपलभ्यमानत्वात् विष्णुमित्रवत् ।”—प्रश्न० व्यो० पृ० ५९१ । “तदापि गेहा-
युक्तत्व दृष्ट्याऽदृष्टेर्विनिश्चितम् । अतस्तत्र बहिर्भावो लिङ्गादेवावसीयते ॥ सद्गना यो ह्यसंसृष्टो
नियत बहिरस्त्यसौ । गेहाङ्गणस्थितो दृष्ट पुमान् द्वारिस्थितैरिव ॥ विपक्षोऽपि भवत्यत्र सदनान्तर्गतो
नर । अर्थापत्तिरिय तस्मादनुमानान्न भिद्यते ॥”—तत्त्वस० पृ० ४७० । प्रमेयक० पृ० २०३ । सन्मति०
टी० पृ० ५८६ । स्या० २० पृ० ३०८ । “चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी बहिर्भावेन तद्वानिति साध्यो धर्म
जीवन्मनुष्यगृहाभावत्वात् पूर्वोपलब्धैवविधगृहाभाववत् ।”—न्यायम० पृ० ४३ । “तदप्यनुमानमेव,
यदा खलु सन्नेकत्र नास्ति तदाऽन्यत्रास्ति, यदा वाऽव्यापक एकत्रास्ति तदाऽन्यत्र नास्ति, सोऽयं स्वशरीर
एव व्याप्तिग्रह सुकर । तथा च सतो गेहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानम् ।”—न्यायवा०
ता० पृ० ४३८ । साध्यतत्त्वकौ० पृ० ४४ । प्रश्न० कन्द० पृ० २२३ । न्यायकुसु० ३।१९ । प्रश्न०
किरणा० पृ० ३२४ । वैशे० उप० ९।२।५ । (५) पृ० ५०९ पं० ८ । (६) तुलना—“किं प्रमेयमभिम-
तमत्र भवता किं सत्तामात्रमुत बहिर्देशविशेषित सत्त्वम् ।”—न्यायम० पृ० ४३ । स्या० २० पृ० ३०९ ।
(७) गृह एव । (८) 'वृत्तस्य'—न्यायम० । “मृतस्य जीवतो वा दूरे प्राङ्गणेऽपि वा । तिष्ठतश्चैत्रस्य
गृहाभावपरिच्छेदे विशेषाभावात् ।”—स्या० २० पृ० ३०९ ।

जीवनविशिष्टस्वसौ' गृह्यमाणो लिङ्गतामेव प्रतिपद्यते व्यभिचाराभावात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम्, यतो जीवनमन्यद् अन्यच्च वहिर्भावख्यं प्रमेयमिति ।

अथ मतम्—जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव वहिर्भावप्रतीतिरिति, तदप्यविचारितरमणीयम्; यतो जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतेर्वहिर्भावप्रतीतिर्भवति, न तु तत्प्रतीतिरेव वहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहननाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिर्दृष्टा । अथ धूमादन्यो दहनः तेनात्र तत्प्रतीतिभेदो युक्तः, तदेतदन्यत्रापि समानम्—गृहाभाव-जीवनाभ्यां तद्वहिर्भावस्यापि अन्यत्वात्, तत्कथमत्रापि तत्प्रतीत्योरभेदः स्यात् ? यथा च पर्वत-वह्नयोः सिद्धत्वात् मत्त्वर्थमात्र तत्र अपूर्वमनुमेयमेवमिष्टम्, एवमिहापि वहिर्देशमात्रम् अपूर्वमनुमेयमस्तु । यदि तु तदधिक प्रमेयमिह नेष्यते, तदा गृहाभावजीवनयोः स्वप्रमाणाभ्यामवधारणाद् आनर्थक्यमेव अर्थापत्तेः । तस्मात् प्रमेयान्तरसद्भावात् तस्य चाऽनुप्रवेशान्न कश्चिदोषः । अर्थापत्तावपि च तुल्य एवायं दोषः, तत्रापि अर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । तस्य तस्मात् प्रतीतिरिति यत्र व्यवहारः तत्रावश्यं तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशदोषोऽनुपपद्यते, स्वभावहेताविव तद्वुद्धिसिद्ध्या तस्मिन्नेऽप्रमाणान्तरवैफल्यात् ।

ननु चाभावो निश्चितो लिङ्गं भविष्यति, सदसत्त्वग्राहिणोश्च प्रमाणयोः विरोधे कथं तन्निश्चयः ? अतो यावदागमस्य वहिर्भावविषयता न प्रतीयते तावन्न गृहं गृहाभाव-निश्चय इति, तस्यै निश्चये प्रमेयानुप्रवेशदोषानुपपन्नः, अर्थापत्तिस्तु प्रमाणद्वयविरोधे मत्वेव

(१) गृहाभाव—आ० टि० । (२) तुलना—“जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिं वहिर्भाव प्रतीतिं न तत्प्रतीतिरेव वहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहननाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः, किन्तु धूमादन्यो दहनः, इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव वहिर्भावः, पर्वतवह्नयोः सिद्धत्वात् मत्त्वर्थमात्र तत्रापि अपूर्वमनुमेयम्, एवमिहापि वहिर्देशयोगमानमपूर्वमनुमेयम् ।”—न्यायम० पृ० ४३ । स्या० २० पृ० ३०९ । (३) जीवतो गृहाभाववहिर्भावयो—आ० टि० । (४) 'पर्वतो वह्निमान्' इति रूपम् । (५) भावस्य जीवनेनैव सिद्धत्वात्—आ० टि० । (६) गृहाभावग्राहक इति अभावप्रमाणम्, जीवनाग्राहक आगमप्रमाणमिति । (७) वहिः सद्भावः । (८) तुलना—“अर्थापत्तावपि च तुल्य एवायं दोषः, तत्रापि अर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । दृष्टं श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते न्यर्थस्य नेत्येव प्रमाणनिर्दोषता । तस्य तस्मात्प्रतीतिरिति तत्र व्यवहारस्तत्रावाच्यः (?) तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशो दोष एव । स्वभावहेताविव तद्वुद्धिसिद्ध्या तस्मिन्नेऽप्रमाणान्तरवैफल्यादिति ।”—न्यायम० पृ० ४४ । स्या० २० पृ० ३०९ । (९) तस्य साध्यस्य तस्मात् साधनात् प्रतीतिरिति व्युत्पत्त्यर्थं अनुमान इत्यादिनावाच्यम्—आ० टि० । (१०) यथा स्वभावहेतौ निरापादुपपत्तिं वक्ष्यतीति जायते प्रमाणान्तराभावे न तत्रापि तत्प्रतीतिः स्यात्—आ० टि० । (११) यथा न तत्प्रतीतिरिति—आ० टि० । (१२) तत्र जीवतो गृहाभावसिद्धयः न तत्र वहिर्भावसिद्धयः इति—आ० टि० । (१३) यतो प्रमेय वहिर्भावमात्रमनुपपद्यते इति भावः—आ० टि० ।

असत्त्वस्यै वा प्रसङ्गात् । प्रयोगः—रात्रिभुक्तिमान् देवदत्तः, रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनत्वात्, यो यो रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनः स स रात्रिभुक्तिमान् यथा नक्तञ्चरः, रसायनाद्युपयोगाभावे दिवाभुक्तिरहितत्वे च सति पीनश्च देवदत्तः, तस्माद् रात्रिभुक्तिमानिति । ततो 'नहीदं वाक्य-
मेव तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनम्' इत्याद्युक्तमुक्तम्, यैथोक्तविशेषणविशिष्टस्य पीनत्वलक्षण-
लिङ्गस्यैवातो वाक्यात् प्रतिपत्तोः, तैत्प्रतिपत्ताच्च लिङ्गात् रात्रिभोजनप्रतिपत्तिसिद्धिरिति ।

याप्यभावपूर्विकाऽर्थापत्तिः सायनुमानमेव, जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावेन लिङ्गेन बहिर्भावावगमात् । तथाहि—जीवतश्चैत्रस्य गृहेऽभावः बहिर्भावेन तद्वान्, जीवन्मनुष्य-
गृहाभावत्वात्, पूर्वोपलब्धैवविधगृहाभाववत्, यथा धूमोऽग्निमान् धूमत्वात् पूर्वोपलब्ध-
धूमवत् । ततश्च गृहादीनां लिङ्गत्वनिराकरण शब्दाडम्बरमात्रम् अस्मन्मतांशाऽस्पर्शित्वात् ।
यत्पुनः प्रमेयानुप्रवेशो दूषणमुक्तम्; तदपि न युक्तम्; यैतः किं प्रमेयमत्राऽभिप्रे-
तम्— किं सत्तामात्रम्, बहिर्देशविशेषितं वा सत्त्वम् ? तत्र सत्तामात्रं तावद् आगमा-
देवाऽवगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्व भवति
प्रमेयम्, न च तस्य तदानीमनुप्रवेशः । गृहे चैत्राभावग्राहकं हि प्रमाणं तत्रैव तत्सद्भा-
वावेदकं प्रमाणमपाकरोति न पुनः बहिस्तत्सदसत्त्वचिन्तां करोति ।

“मृतस्य जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणेऽपि वा ।

गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषोस्ति कश्चन ॥” [न्यायम० पृ० ४३]

(१) पृ० ५०७ पं० १२ । (२) रसायनाद्युपयोगाभावेत्यादि—आ० टि० । (३) वाक्यप्रतिपत्तात् ।
(४) तुलना—“साप्यनुमानमेव, व्याप्ते पूर्वमेव ग्रहणात् । तथाहि—देवदत्तो बहिर्देशसम्बन्धी जीवन-
सम्बन्धित्वे सति गृहेऽनुपलभ्यमानत्वात् विष्णुमित्रवत् ।”—प्रश० व्यो० पृ० ५९१ । “तदपि गेहा-
युक्तत्व दृष्ट्याऽदृष्टेर्विनिश्चितम् । अतस्तत्र बहिर्भावो लिङ्गादेवावसीयते ॥ सन्नना यो ह्यसृष्टो
नियत बहिरस्त्यसौ । गेहाङ्गणस्थितो दृष्ट पुमान् द्वारिस्थितैरिव ॥ विपक्षोऽपि भवत्यत्र सदनान्तर्गतो
नर । अर्थापत्तिरिय तस्मादनुमानान्न भिद्यते ॥”—तत्त्वस० पृ० ४७० । प्रमेयक० पृ० २०३ । सन्मति०
दी० पृ० ५८६ । स्या० २० पृ० ३०८ । “चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी बहिर्भावेन तद्वानिति साध्यो धर्म
जीवन्मनुष्यगृहाभावत्वात् पूर्वोपलब्धैवविधगृहाभाववत् ।”—न्यायम० पृ० ४३ । “तदप्यनुमानमेव,
यदा खलु सन्नेकत्र नास्ति तदाऽन्यत्रास्ति, यदा वाऽव्यापक एकत्रास्ति तदाऽन्यत्र नास्ति, सोऽयं स्वशरीर
एव व्याप्तिग्रह सुकर । तथा च सतो गेहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानम् ।”—न्यायवा०
ता० पृ० ४३८ । साख्यतत्त्वकौ० पृ० ४४ । प्रश० कन्द० पृ० २२३ । न्यायकुसु० ३।१९ । प्रश०
किरणा० पृ० ३२४ । वैशे० उप० ९।२।५ । (५) पृ० ५०९ पं० ८ । (६) तुलना—“किं प्रमेयमभिम-
तमत्र भवता किं सत्तामात्रमुत बहिर्देशविशेषितं सत्त्वम् ।”—न्यायम० पृ० ४३ । स्या० २० पृ० ३०९ ।
(७) गृह एव । (८) 'वृत्तस्य'—न्यायम० । “मृतस्य जीवतो वा दूरे प्राङ्गणेऽपि वा । तिष्ठतश्चैत्रस्य
गृहाभावपरिच्छेदे विशेषाभावात् ।”—स्या० २० पृ० ३०९ ।

प्रवर्तते इति कथं तदनुप्रवेशः ? तदसमीक्षिताभिधानम्; सन्देसत्त्वज्ञानयोः असमान-
विषयतया विरोधाऽसिद्धेः । आगमेन हि देशविशेषानवच्छिन्नस्य चैत्रस्य सत्ता प्रतिपाद्यते
न गृहे बहिर्वा, प्रैत्यक्षेण तु गृहावच्छिन्नस्य चैत्रस्याभाव इति । समानविषयत्वे तु तयोरन-
न्यथासिद्धाऽध्यक्षबाध्यत्वेन आगमजज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्येव नाऽर्थान्तरकल्पनाकारणत्वम्

5 अथ मतम्—अनुमाने गमकविशेषणम् अन्यथानुपपन्नत्वं ‘बहिं विना धूमो नोप-
पद्यते’ इति, अर्थापत्तौ तु विपर्ययः गमकं विना गम्यो नोपपद्यते । गम्यो हि बहिर्भावः,
स जीवतो गृहाभावं विना नोपपद्यते, गृहान्निर्गतो जीवन् बहिरस्तीत्येवं गम्यगमकयो-
रनुपपद्यमानत्वे विपर्ययात् प्रमाणान्तरमनुमानादर्थपत्तिरिति, तदप्यसङ्गतम्; ‘साध्या-
विनाभाविनो लिङ्गात् लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्’ इत्यनुमानलक्षणम् । तच्चार्थापत्तौ
10 अस्त्येव । न हि तदुत्थापकार्यस्य साध्येन अविनाभावोऽसिद्धः; ततः तत्सिद्ध्यभाव-
प्रसङ्गात् । स चाविनाभावः अन्यथानुपपन्नत्वापरपर्यायः उभयनिष्ठत्वात् गमकवि-
शेषणं वास्तु गम्यविशेषणं वा नैतावता अर्थापत्त्यनुमानयोः भेदः, अन्यथा ‘सूर्यस्य गम-
नशक्तिरस्ति गतिमत्त्वाऽन्यथानुपपत्तेः’ इति पक्षधर्मत्वसहिताया अर्थापत्तेः ‘बह्नेर्दाह-

(१) तुलना—“तथाहि—सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते चैत्रस्य गृहाभावेन गृहसत्त्व वैकत्रास्य । न तावद्यत्र
क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधः गृहेऽसत्तया समानविषयत्वाभावात् । गृहाभावावच्छिन्नाभावेन गृहसत्त्व
विरुद्धत्वात्प्रतिषिध्यते न तु सत्त्वमात्रम् तत्र तस्योदासीन्यात्, तस्माद् गृहाभावेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽ-
नुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधापादनं विषयव्यवस्थया अर्थापत्तिविषय
परास्त, अवच्छिन्नाऽनवच्छिन्नयोरविरोधात् ।”—न्यायवा० ता० पृ० ४३९ । साख्यतत्त्वकौ० पृ०
४४ । “अनियम्यस्य नायुक्तिः नानियन्तोपपादकः । न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥”—
न्यायकुसु० ३।१९ । (२) नियतदेशविषयत्वेनैव सिद्धमध्यक्षम्—आ० टि० । (३) अबलमागमज
ज्ञानमनियतदेशविषयत्वात्—आ० टि० । (४) प्रभाकरस्य । “यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवाव-
गमकं स्यात्, इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यते । किं चात्र नोपपद्यते ? जीवतो गृहाभावदर्शनात्
अन्यत्राभावो नोपपद्यते । ततः किम् ? नात्राभावस्य गम्यता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न चासौ
गृहाभावदर्शनेनोपपद्यते । बाढ नोपपद्यते । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यते ।”—शाबर-
भा० बृह० १।१।५ । “विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् । नयता दृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु
कल्पना ॥ अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना । नयताऽनुपपन्नत्वं कल्प्यमाना बहिर्यथा ॥
गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना । मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥ देशेन हि विना
भावो न कदाचन दृश्यते । विना भावेन सिद्धोऽपि ते सन्देहमाच्छेति ॥ तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या
प्रवर्तते । सन्देहापादाकादर्थार्थापत्तिरसौ स्मृता ॥ गमकस्यानुमाने तु विपक्षासत्त्वलक्षणम् । गम्यतेऽ-
नुपपन्नत्वं विना गम्येन वस्तुना ॥ तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् । अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे
इति निश्चितम् ॥”—प्रक० पृ० पृ० १२८ । तुलना—न्यायमं० पृ० ४४ । (५) तुलना—“एतदपि
ग्रन्थवैषम्योपपादनमात्रम् न तु नूतनविशेषतोत्प्रेक्षणम्; गम्ये तावदगृहीते सति तद्गतमनुपपद्यमानत्वं
कथमवधार्येत, गृहीते तु गम्ये किं तद्गतानुपपद्यमानत्वग्रहणेन साध्यस्य सिद्धत्वात् ।”—न्यायमं० पृ०
४४ । (६) अर्थापत्त्युत्थापकार्यत्वं । (७) साध्यः ।

प्रवर्तते इति कथं तदनुप्रवेशः ? तदसमीक्षिताभिधानम्; सन्दसत्त्वज्ञानयोः असमान-
विषयतया विरोधाऽसिद्धेः । आगमेन हि देशविशेषानवच्छिन्नस्य चैत्रस्य सत्ता प्रतिपाद्यते
न गृहे बहिर्वा, प्रत्यक्षेण तु गृहावच्छिन्नस्य चैत्रस्याभाव इति । समानविषयत्वे तु तयोरन-
न्यथासिद्धाऽध्यक्षबाध्यत्वेन आगमजज्ञानस्य मिथ्याज्ञानस्येव नाऽर्थान्तरकल्पनाकारणत्वम् ।

5

अथ मतम्—अनुमाने गमकविशेषणम् अन्यथानुपपन्नत्वं ‘बहिं विना धूमो नोप-
पद्यते’ इति, अर्थापत्तौ तु विपर्ययः गमकं विना गम्यो नोपपद्यते । गम्यो हि बहिर्भावः,
स जीवतो गृहाभावं विना नोपपद्यते, गृहान्निर्गतो जीवन् बहिरस्तीत्येवं गम्यगमकयो-
रनुपपद्यमानत्वे विपर्ययात् प्रमाणान्तरमनुमानादर्थोपत्तिरिति, तदप्यसङ्गतम्, ‘साध्या-
विनाभाविनो लिङ्गात् लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्’ इत्यनुमानलक्षणम् । तच्चार्थापत्तौ
अस्त्येव । न हि तदुत्थापकार्थस्य साध्येन अविनाभावोऽसिद्धः; तर्तः तत्सिद्ध्यभाव-
प्रसङ्गात् । स चाविनाभावः अन्यथानुपपन्नत्वापरपर्यायः उभयनिष्ठत्वात् गमकवि-
शेषणं वास्तु गम्यविशेषणं वा नैतावता अर्थापत्त्यनुमानयोः भेदः, अन्यथा ‘सूर्यस्य गम-
नशक्तिरस्ति गतिमत्त्वाऽन्यथानुपपत्तेः’ इति पक्षधर्मत्वसहिताया अर्थापत्तेः ‘बहेर्दाह-

10

(१) तुलना—‘तथाहि—सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते चैत्रस्य गेहाभावेन गेहसत्त्व वैकत्रास्य । न तावद्यत्र
क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोध गेहेऽसत्तया समानविषयत्वाभावात् ।’ गृहाभाववच्छिन्नाभावेन गृहसत्त्व
विरुद्धत्वात्प्रतिषिध्यते न तु सत्त्वमात्रम् तत्र तस्योदासीन्यात्, तस्माद् गृहाभावेन सिद्धेन सतो बहिर्भावोऽ-
नुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधापादनं विषयव्यवस्थया अर्थापत्तिविषय
परास्त, अवच्छिन्नाऽनवच्छिन्नयोरविरोधात् ।”—न्यायवा० ता० पृ० ४३९ । साह्यतत्त्वकौ० पृ०
४४ । “अनियम्यस्य नायुक्तिः नानियन्तोपपादकः । न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥”—
न्यायकुसु० ३।१९ । (२) नियतदेशविषयत्वेनैव सिद्धमध्यक्षम्—आ० टि० । (३) अबलमागमजं
ज्ञानमनियतदेशविषयत्वात्—आ० टि० । (४) प्रभाकरस्य । “यदि यद्येन विना नोपपद्यते तदेवाव-
गमकं स्यात्, इह तु यन्नोपपद्यते तदेवावगम्यते । किं चात्र नोपपद्यते ? जीवतो गृहाभावदर्शनात्
अन्यत्राभावो नोपपद्यते । ततः किम् ? नात्राभावस्य गम्यता । कस्य तर्हि ? भावस्य । न चासौ
गृहाभावदर्शनेनोपपद्यते । बाढ नोपपद्यते । न हि गृहाभावदर्शनेन विना बहिर्भाव उपपद्यते ।”—शाबर-
भा० बृह० १।१।५ । “विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् । नयता दृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु
कल्पना ॥ अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना । नयताऽनुपपन्नत्व कल्प्यमाना बहिर्यथा ॥
गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना । मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिलक्षणम् ॥ देशेन हि विना
भावो न कदाचन दृश्यते । विना भावेन सिद्धोऽपि ते सन्देहमाच्छेति ॥ तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या
प्रवर्तते । सन्देहापादाकादर्थोदार्थापत्तिरसौ स्मृता ॥ गमकस्यानुमाने तु विपक्षासत्त्वलक्षणम् । गम्यतेऽ-
नुपपन्नत्व विना गम्येन वस्तुना ॥ तत्सामग्रीविभेदेन भिन्ने एते परस्परम् । अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे
इति निश्चितम् ॥”—प्रक० पं० पृ० १२८ । तुलना—न्यायम० पृ० ४४ । (५) तुलना—“एतदपि
ग्रन्थवैषम्योपपादनमात्रम् न तु नूतनविशेषतोत्प्रेक्षणम्, गम्ये तावदगृहीते सति तद्गतमनुपपद्यमानत्व
कथमवधार्येत, गृहीते तु गम्ये किं तद्गतानुपपद्यमानत्वग्रहणेन साध्यस्य सिद्धत्वात् ।”—न्यायमं० पृ०
४४ । (६) अर्थापत्त्युत्थापकार्थात् । (७) साध्यः ।

1 तयोरन्यथा—व० । 2—मानविपर्ययात् श्र० । 3 तत्त्वार्थापत्तौ व० । 4 पक्षधर्मसहि—आ० ।

शक्तिरस्ति स्फोटान्यथानुपपत्तेः' इति तद्वहितार्थापत्तिः प्रमाणान्तरं स्यात्, तथा च प्रमाणसंख्याव्याघातः । नियमवतोऽर्थाद् अर्थान्तरप्रतिपत्तेरविशेषात्तयोरभेदे स्वसाध्याविनाभाविनोऽर्थाद् अर्थान्तरप्रतिपत्तेरेत्राप्यविशेषात् कथमनुमानादार्थापत्तेर्भेदः स्यात् ?

असिद्धञ्चात्र अविनाभावस्य गम्यविशेषणत्वम् ; गृहे चैत्राभावे एव बहिस्तत्सद्भावगमके तस्यै विशेषणत्वसम्भवात् । नहि तस्यै तद्विशेषणत्वे कश्चिद्दोषः सम्भवति येन गम्यविशेषणता कल्प्येत । न च सर्वस्यामर्थापत्तौ गम्यविशेषणता अविनाभावस्य सम्भवति, प्रत्यक्षादिप्रमवाऽर्थापत्तौ गमकस्यैव स्फोटादे, अविनाभावविशेषणत्वसंभवात् । न खलु तत्र गम्यायाः शक्तेः स्फोटं विनाऽनुपपत्तिः सम्भवति, तर्म्न्तरेणापि अस्याः सद्भावाभ्युपगमात् ।

यच्चान्यदुक्तम्—'पक्षधर्मतानिश्चयसमये साध्यस्य नियतदेशतया अत्राऽप्रतीतेः अनुमानाद्वैलक्षण्यम्' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्, गृहाभावाख्यधर्म्यवच्छेदेन बहिर्भावस्य प्रतीतेः, धर्मो एव हि देशशब्देन उच्यते, तदवच्छेदश्च अत्रास्त्येवेति न ततस्तद्वैलक्षण्यम् ।

यदपि 'सम्बन्धग्रहणाभावाच्च' इत्याद्युक्तम्, तदपि न; यतः 'सर्वत्र सम्बन्धग्रहणस्य ऊहाख्यप्रमाणप्रसादादेव प्रसिद्धेः' इत्युक्तम् । अतश्च 'देशान्तराणामानन्त्यान्न न तत्र नास्तित्वेन सम्बन्धग्रहः' इत्याद्युक्तम्, अनियतसाध्यसाधनव्यक्तिसम्बन्धग्रहणस्वभावत्वात्तस्यै । कथमन्यथा धूमस्य अनग्निव्यतिरेकनिश्चयः तत्रापि अस्य दोषस्याऽविशेषात् ? न च भूयोदर्शनावगम्यमानाऽन्वयमात्रेण गमकोऽसौ^{१६} युक्तः, अनिश्चितव्यतिरेकस्य साध्यनिश्चयाऽहेतुत्वात् । न च सत्तामात्रेणासौ तद्धेतुः, अन्वयवद् व्यतिरेकस्यापि निश्चितस्यैव अनुमानाद्गतोपपत्तेः ।

किञ्च, असर्वगतद्रव्यस्य चैत्रादेः नियतदेशवृत्तेः^{१७} तदन्यदेशे प्रतिनियते प्रत्यक्षतः,

(१) शक्तिर्वह्नी स्फोटश्च करतलादी इति न स्फोटस्य पक्षधर्मता-आ० टि० । (२) पक्षधर्मत्वसहिततद्वहितयोरर्थापत्त्योश्चेदभेदः, तदाऽनुमानार्थापत्त्योरपि तथास्तु-आ० टि० । षडेव प्रमाणानीति प्रमाणसंख्याव्याघातः सप्तमस्य प्रसिद्धेः । (३) पक्षधर्मत्वसहित-तद्वहितार्थापत्त्योः । (४) अर्थापत्तावपि । (५) गमकस्य विशेषणमविनाभाव-आ० टि० । (६) अविनाभावस्य । (७) गमकविशेषणत्वे । (८) स्फोटादिक विनापि । (९) शक्ते । (१०) पृ० ५११ पं० ६ । (११) अर्थापत्तौ । (१२) पृ० ५१० पं० १५ । (१३) तर्कनिरूपणप्रसङ्गे, पृ० ४२६ । (१४) ऊहस्य । (१५) तुलना- 'अनिश्चितव्यतिरेकनिश्चये च धूमस्य भवता का गति । या तत्र वार्त्ता सैवेहापि नो भविष्यति । न च भयोदर्शनावगम्यमानान्वयमात्रकशरणतया 'यस्य वस्त्वन्तराभावो गम्यस्तस्यैव दुष्यति । मम त्वदृष्टिनापेय गमना सहचारिण ॥' (मी० श्लो० अर्था० श्लो० ४०) इति कथयितुमुचितम्, अनिश्चितव्यतिरेकस्य साध्यनिश्चयाभावादिति पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकोऽपि नागृहीतोऽनुमानाद्गमम् ।"-न्यायम० पृ० ४५ । (१६) धूमो हेतुः । (१७) तुलना-"असर्वगतस्य द्रव्यस्य नियतदेशवृत्तेरवलोकनेन तदितरदेशानामित्वाभावात् ।"-न्यायम० पृ० ४५ । न्यायवा० ता० पृ० ४३८ । साख्यतत्त्वकौ० पृ० ४३ । "दृष्टमेतत्-द्रव्यस्य द्रव्यमेव नास्ति तदन्यत्र नान्तोति यथा प्राचीप्रतीच्योरेकत्रोपलभ्यमानः सविनाज्यत्र न भवतीति दर्शनलोकेनैवमवधार्यते ।"-प्रश० कन्द० पृ० २०३ । (१८) परिमितदेशवृत्तित्वादिति हेतोः । १ पूर्वस्यामर्थाप-व० । २ प्रतीति आ० । ३ धर्मो बहिर्देश-व० । ४ तदप्युक्तम् यत श्र०, व० । ५ सम्बन्धग्रहणमित्या-व० । ६ सौ अनि-श्र० । ७ तदन्यदेशे प्रतिनियते च अनु-व० ।

अप्रतिनियते चानुमानतोऽभावसिद्धेः कथमुक्तदोषानुपपन्नः ? तच्चानुमानम्—देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवत् । न च 'देशान्तराणि चैत्रयुक्तानि तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वात् चैत्राधिष्ठितदेशवत्' इति प्रत्यनुमानोपहतमेतदित्यभिधातव्यम्; तैत्पक्षस्य प्रत्यक्षादिवाधितत्वात् । तदेवमर्थापत्तेः अनुमानादर्थान्तरत्वाऽसिद्धेः सिद्धः परेषां प्रमाणसंख्याव्याघातः ।

ननु भवेतामप्येव प्रमाणसंख्यानियमविरोधस्तुल्यः 'उपमानादेः प्रदिपादितप्रमाण-प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामर्थान्तरत्वाऽविशेषात्' इत्यारेकापनोदार्थमाह—'सर्वस्य' इत्यादि । सर्वस्य अनन्तरोक्तस्य उपमानादिप्रमाणप्रपञ्चस्य परोक्षेऽन्तर्भावात् नाऽस्माकं कश्चिद्दोषः । कस्मात् तस्य तत्रान्तर्भाव इति चेत् ? तैल्लक्षणलक्षितत्वात् । यस्य यल्लक्षण-लक्षितत्वं तस्य तत्रान्तर्भावः यथा रूपसुखादिसंवेदनस्य प्रत्यक्षे, परोक्षलक्षणलक्षितत्वञ्च उपमानादेरिति । यथैव हि रूपादिसंवेदनस्य सुखादिसंवेदनस्य च विपर्ययेभेदात् सार्मग्री-भेदाच्च अन्योन्यं वैलक्ष्ण्येऽपि वैशद्यस्वरूपप्रत्यक्षलक्षणलक्षितत्वात् प्रत्यक्षत्वम्, तथा उपमानादेरपि अवैशद्यस्वभावपरोक्षलक्षणलक्षितत्वात् परोक्षत्वमिति ।

नन्वेवमपि परोक्षस्य स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्काऽनुमानागमभेदैः परिगणितत्वात् कथमुपमानादेस्तत्रान्तर्भावः, तदन्तर्भावे वा परिगणनविरोधः ? इत्यसमीचीनम्; उपमानादेः प्रत्यभिज्ञानादिरूपतया तत्परिगणनाऽविरोधकत्वात् । दर्शनस्मरणकारणकं हि सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानमुच्यते, इदमप्युपमानादिज्ञान दर्शनस्मरणकारणकं सादृश्यादि-

(१) तुलना—“देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवदिति”—न्यायम० पृ० ३८ । (२) “ननु देशान्तर शून्यं चैत्रेणैव प्रतीयते । तद्देशव्यतिरिक्तत्वात् समीपस्थित-देशवत् । विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते । समीपदेशभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् । एतदुक्तं भवति—न तावद्देशान्तराणि चैत्रशून्यानि तत्संयुक्तदेशव्यतिरिक्तदेशत्वादिति हेतुः स भवति, सन्दिग्ध-त्वात्, देशान्तराण्यपि तत्संयुक्तानि न वेत्येतावदेव विचार्यते । कथं तेषां तत्संयुक्तदेशाद् व्यतिरेकसिद्धिः । यदि परमेवमुच्यते—यमेवाधुना चैत्रोऽधिष्ठितोऽपवरकदेशः तद्व्यतिरिक्तत्वादिति, एव विधश्चाप्रयोजको हेतुः, इतरथा हि शक्यते—चैत्रयुक्त देशान्तरं तत्समीपव्यतिरिक्तदेशत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति ।”—मी० श्लो० अर्था०, न्यायर० पृ० ४६१-६२ । (३) “प्रतिपक्षप्रयोगस्तु प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्धेतुभास एव ।”—न्यायमं० पृ० ४५ । (४) मीमांसकानाम् । (५) जैनानामपि । (६) उपमानादयः परोक्षेऽन्तर्भवन्ति परोक्षलक्षणलक्षितत्वात् । तुलना—“यदेकलक्षणलक्षितं तद्व्यक्तिभेदेऽप्येकमेव यथा वैशद्यैकलक्षणलक्षितं चक्षुरादिप्रत्यक्षम्, अवैशद्यैकलक्षणलक्षितञ्च शब्दादीति ।”—प्रमेयक० पृ० १९२ । सन्मति० टी० पृ० ५९५ । स्या० र० पृ० २८३ । (७) रूपादि-सुखादिलक्षणः । (८) चक्षुरादिमानसादिरूपः । (९) लघीयस्त्रयस्य 'ज्ञानमाद्यं स्मृति' (का० १०) इति कारिकायाम्, परोक्षामु० ३।२ । प्रमाणनय० ३।२ । प्रमाणमी० १।२।२ । इत्यादिषु च । (१०) तुलना—प्रमेयक० पृ० १९३ । स्या० र० पृ० २८३ ।

1 अतिनियते आ० । 2-न्तरतासिद्धेः श्र० । 3 प्रमाणपञ्चकस्य ब० । 4 अन्योन्यवैल-आ०, व० । 5 सकल्पनं श्र० ।

सङ्कलनस्वभावश्च, अतः कथं प्रत्यभिज्ञानात् व्यतिरिच्येत ? यद् दर्शनस्मरणकारणक सादृश्यादिसङ्कलनस्वभावश्च तत् प्रत्यभिज्ञानमेव यथा प्रसिद्धप्रत्यभिज्ञानम्, तत्कारणक सादृश्यादिसङ्कलनस्वभावश्चोपमानमिति ।

‘तद्’ इत्यादिना प्रकृतोपसंहारमाह—यस्माद् उपमानादेः परोक्षेऽन्तर्भावः तन् तस्मात् समञ्जसम् उपपन्नम् ‘प्रत्यक्षं परोक्षञ्च इति एव द्वे एव प्रमाणे’ इति । कुत एतत् ? इत्यत्राह—‘अन्यथा’ इत्यादि । अन्यथा अन्येन प्रकारेण तेषां प्रमाणानां सङ्ख्याया अनवस्थानादिति ॥ छ ॥

मिथ्यायुक्तिपलालकूटनिचयं प्रज्वालय निःशेषतः,

सम्यग्युक्तिर्महांशुभिः पुनरियं व्याख्या परोक्षे कृता ।

येनासौ निखिलप्रमाणकमलप्राज्यप्रबोधप्रदः,

भास्वानेपं जयत्यचिन्त्यमहिमा शास्ताऽकलङ्को जिनः ॥ छ ॥

इति श्रीप्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघ्वीयस्त्रयालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥ छ ॥

प्रमाणप्रवेशे चतुर्थ आगमपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षेतररूपमानमखिल व्याख्याय साभासताम्,

तस्यै ख्यापयितुं कथञ्चिदधुना प्रारभ्यते प्रक्रमः ।

मिथ्यैकान्तमहान्धकूपतनव्यामुग्धबुद्धे स्फुटम्,

कः सन्मार्गनिरूपणेऽत्र कुशलः स्याद्वादभानो परः ॥ १ ॥

अथ प्रमाणाभासत्वेन प्रसिद्ध विज्ञानं कथञ्चिदेव तदाभास न सर्वथेति प्रदर्शयन्ताम्—

प्रत्यक्षाभं कथञ्चित् स्यात् प्रमाणं नैमिरादिकम् ।

यैवैवाऽविसंवादि प्रमाणं नत्तथा मनम् ॥ २२ ॥

अप्रतिनियते चानुमानतोऽभावसिद्धेः कथमुक्तदोषानुषङ्गः ? तच्चानुमानम्—देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवत् । न च 'देशान्तराणि चैत्रयुक्तानि तत्समीपदेशव्यतिरिक्तत्वात् चैत्राधिष्ठितदेशवत्' इति प्रत्यनुमानोपहतमेतदित्यभिधातव्यम्; तैत्पक्षस्य प्रत्यक्षादिबाधितत्वात् । तदेवमर्थापत्तेः अनुमानादर्थान्तरत्वाऽसिद्धेः सिद्धः परेषां प्रमाणसंख्याव्याघातः ।

ननु भवेतामप्येव प्रमाणसंख्यानियमविरोधस्तुल्यः 'उपमानादेः प्रदिपादितप्रमाणप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामर्थान्तरत्वाऽविशेषात्' इत्यारेकापनोदार्थमाह—'सर्वस्य' इत्यादि । सर्वस्य अनन्तरोक्तस्य उपमानादिप्रमाणप्रपञ्चस्य परोक्षेऽन्तर्भावात् नाऽस्माकं कश्चिद्दोषः । कस्मात् तस्य तत्रान्तर्भाव इति चेत् ? तैल्लक्षणलक्षितत्वात् । यस्य यल्लक्षणलक्षितत्वं तस्य तत्रान्तर्भावः यथा रूपसुखादिसंवेदनस्य प्रत्यक्षे, परोक्षलक्षणलक्षितत्वञ्च उपमानादेरिति । यथैव हि रूपादिसंवेदनस्य सुखादिसंवेदनस्य च विपर्ययेभेदात् सार्मग्रीभेदाच्च अन्योन्यं वैलक्ष्येऽपि वैशद्यस्वरूपप्रत्यक्षलक्षणलक्षितत्वात् प्रत्यक्षत्वम्, तथा उपमानादेरपि अवैशद्यस्वभावपरोक्षलक्षणलक्षितत्वात् परोक्षत्वमिति ।

नन्वेवमपि परोक्षस्य स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्काऽनुमानागमभेदैः परिगणितत्वात् कथमुपमानादेस्तत्रान्तर्भावः, तदन्तर्भावे वा परिगणनविरोधः ? इत्यसमीचीनम्; उपमानादेः प्रत्यभिज्ञानादिरूपतया तत्परिगणनाऽविरोधकत्वात् । दर्शनस्मरणकारणकं हि सङ्कलनं प्रत्यभिज्ञानमुच्यते, इदमप्युपमानादिज्ञान दर्शनस्मरणकारणकं सादृश्यादि-

(१) तुलना—“देशान्तराणि चैत्रशून्यानि चैत्राधिष्ठितव्यतिरिक्तत्वात् तत्समीपदेशवदिति”-न्यायम० पृ० ३८ । (२) “ननु देशान्तर शून्य चैत्रेणैव प्रतीयते । तद्देशव्यतिरिक्तत्वात् समीपस्थितदेशवत् । विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते । समीपदेशभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् । एतदुक्तं भवति—न तावद्देशान्तराणि चैत्रशून्यानि तत्सयुक्तदेशव्यतिरिक्तदेशत्वादिति हेतुः स भवति, सन्दिग्धत्वात्, देशान्तराण्यपि तत्सयुक्तानि न वेत्येतावदेव विचार्यते । कथं तेषां तत्सयुक्तदेशाद् व्यतिरेकसिद्धिः । यदि परमेवमुच्यते—यमेवाधुना चैत्रोऽधिष्ठितोऽपवरकदेशः तद्व्यतिरिक्तत्वादिति, एव विधश्चाप्रयोजको हेतुः, इतरथा हि शक्यते—चैत्रयुक्त देशान्तरं तत्समीपव्यतिरिक्तदेशत्वात् तदधिष्ठितदेशवदिति ।”—मी० श्लो० अर्था०, न्यायर० पृ० ४६१-६२ । (३) “प्रतिपक्षप्रयोगस्तु प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वाद्धेत्वाभास एव ।”—न्यायम० पृ० ४५ । (४) मीमासकानाम् । (५) जैनानामपि । (६) उपमानादयः परोक्षेऽन्तर्भवन्ति परोक्षलक्षणलक्षितत्वात् । तुलना—“यदेकलक्षणलक्षितं तद्व्यक्तिभेदेऽप्येकमेव यथा वैशद्यैकलक्षणलक्षितं चक्षुरादिप्रत्यक्षम्, अवैशद्यैकलक्षणलक्षितञ्च शब्दादीनि ।”—प्रमेयक० पृ० १९२ । सन्मति० टी० पृ० ५९५ । स्या० २० प० २८३ । (७) रूपादिगुणादिलक्षणः । (८) चक्षुरादिमानसादिरूपः । (९) लघीयस्त्रयस्य 'ज्ञानमाद्यं स्मृति' (का० १०) इति वाग्विग्रहः, परोक्षामु० ३।२ । प्रमाणनय० ३।२ । प्रमाणमी० १।२।२। इत्यादिषु च । (१०) तुलना—प्रमेयक० पृ० १९३ । स्या० २० पृ० २८३ ।

१ अनिनियते आ० । २-न्तरतासिद्धेः श्र० । ३ प्रमाणपञ्चकस्य व० । ४ अन्योन्यवैल-आ०, व० । ५ मकल्पनं श्र० ।

सङ्कलनस्वभावञ्च, अतः कथं प्रत्यभिज्ञानात् व्यतिरिच्येत ? यद् दर्शनस्मरणकारणक
सादृश्यादिसङ्कलनस्वभावञ्च तत् प्रत्यभिज्ञानमेव यथा प्रसिद्धप्रत्यभिज्ञानम्, तत्कारणक
सादृश्यादिसङ्कलनस्वभावञ्चोपमानमिति ।

‘तद्’ इत्यादिना प्रकृतोपसंहारमाह—यस्माद् उपमानादेः परोक्षेऽन्तर्भावः तत्
तस्मात् समञ्जसम् उपपन्नम् ‘प्रत्यक्षं परोक्षञ्च इति एव द्वे एव प्रमाणे’ इति । कुन 5
एतत् ? इत्यत्राह—‘अन्यथा’ इत्यादि । अन्यथा अन्येन प्रकारेण तेषां प्रमाणाना
सङ्ख्याया अनवस्थानादिति ॥ छ ॥

मिथ्यायुक्तिपलालकूटनिचयं प्रज्वाल्य निःशेषतः,
सम्यग्युक्तिर्महांशुभिः पुनरियं व्याख्या परोक्षे कृता ।
येनासौ निखिलप्रमाणकमलप्राज्यप्रबोधप्रदः,
भास्वानेष जयत्यचिन्त्यमहिमा शास्ताऽकलङ्को जिनः ॥ छ ॥

10

इति श्रीप्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघीयस्त्रयालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥ छ ॥

प्रमाणप्रवेशे चतुर्थ आगमपरिच्छेदः ।

प्रत्यक्षेतररूपमानमखिलं व्याख्याय साभासताम्,
तस्यै ख्यापयितुं कथञ्चिदधुना प्रारभ्यते प्रक्रमः ।
मिथ्यैकान्तमहान्धकूपपतनव्यामुग्धबुद्धेः स्फुटम्,
कः सन्मार्गनिरूपणेऽत्र कुशलः स्याद्वाद्भानोः परः ॥ १ ॥

15

अथ प्रमाणाभासत्वेन प्रसिद्ध विज्ञानं कथञ्चिदेव तदाभास न सर्वथेति प्रदर्शयन्नाह—

प्रत्यक्षाभं कथञ्चित् स्यात् प्रमाणं तैमिरादिकम् ।
यैवैवाऽविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ॥ २२ ॥

20

विवृतिः—तिमिराद्युपसवज्ञानं चन्द्रादावविसंवादकं प्रमाणं यथा तत्सङ्ख्यादौ विसंवादकत्वादप्रमाणम्, प्रमाणेतरव्यवस्थायाः तल्लक्षणत्वात् । नहि ज्ञानं यदप्य-
नुरुरोति तत्र प्रमाणमेव समारोपव्यवच्छेदाकाङ्क्षणात् । कथमन्यथा दृष्टे प्रमा-
णान्तरवृत्तिः ? कृतस्य करणयोगात्, तदेकान्तहानेः कथञ्चित्करणानिष्टेः । तदस्य
विसंवादोऽपि अवस्तुनिर्भासात्, चन्द्रादिवस्तुनिर्भासानामविसंवादकत्वात् ।

प्रकारेण प्रमाणं मतमिष्टं परीक्षकैरिति । तथाहि—सर्वं सशयादिकं प्रमाणाभासं स्वरूपापेक्षया
द्रव्यापेक्षया वा प्रमाणं भवति तत्राविसंवादित्वात्, यत्राविसंवादि तत्तत्र प्रमाणं यथा रमे रसज्ञानम्,
अविसंवादि च सशयादिकं स्वरूपे द्रव्यरूपादी वा, ततस्तत्र कथञ्चित्प्रमाणमिति । विसंवाद एव
खल्वप्रामाण्यनिबन्धनम् अविसंवादश्च प्रामाण्यनिबन्धनमिति न्यायस्य सकलवादिसम्मतत्वात् सर्वथा
प्रमाणाभासस्य न्यायशून्यत्वात् । ‘बहिः प्रमेयापेक्षायां प्रमाणं तन्निभञ्च ते’ (आप्तमी० श्लो०
८३) इति वचनात् । न हि ज्ञानं स्वरूपे विसंवादि तस्याहमप्रत्ययसिद्धत्वात् । प्रसिद्धे च विषये
प्रवर्तमानं कथमप्रमाणं स्यादिति ।—लघी० ता० पृ० ४२ । अस्यां कारिकायां यद्विज्ञानादिना
तैमिरादिकं प्रत्यक्षाभासमुक्तम्, तस्य कथञ्चिदेव प्रत्यक्षाभासतां दर्शयति । दिग्नागादेः प्रत्यक्षाभ-
स्वरूपप्रदर्शकां ग्रन्थास्तिवत्यम्—“भ्रान्तिस्संवृत्तिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् । स्मरणञ्चाभिलापश्चेत्य-
क्षाभासं सतैमिरम् ॥ अथ मरीचिकादिषु जलादिकल्पनात् भ्रमज्ञानं प्रत्यक्षाभासम् । संवृत्तिसत्यं हि
स्वस्मिन् अर्थान्तरमारोप्य तत्स्वरूपकल्पनात् प्रत्यक्षाभासम् । अनुमानं तत्फलञ्च पूर्वानुभवकल्प-
नान्न प्रत्यक्षम् ।”—प्रमाणममु०, वृ० १।८ । “त्रिविधं कल्पनाज्ञानमाश्रयोपप्लवोद्भवम् । अविकल्प-
कमेकञ्च प्रत्यक्षाभं चतुर्विधम् ॥ त्रिविधं कल्पनाज्ञानं प्रत्यक्षाभम्—मरीचिकायां जलाध्यवसायि भ्रान्ति-
ज्ञानम् । संवृत्तौ विसंवादिव्यवसायसावृतज्ञानम्, पूर्वदृष्टेकत्वकल्पनाप्रवृत्तं लिङ्गानुमेयादिज्ञानम् ।
अविकल्पकञ्चैकं प्रत्यक्षाभासम्, कीदृशम् ? आश्रयस्य इन्द्रियस्य उपप्लवस्तिमिराद्युपधातं तस्मा-
द्भवो यस्य तत्तथा । एवञ्च चतुर्विधं प्रत्यक्षाभासम् । नन्वविकल्पकं प्रत्यक्षम्, तत्स्वयमपीदं
सविकल्पकत्वादेकः प्रत्यक्षाभासः । तत्किम् ? भ्रान्तिज्ञानं मृगतृष्णिकायां जलावसायि । संवृत्तिमतो
द्रव्यादेशानम् । अनुमानं लिङ्गज्ञानम्, आनुमानिकं लिङ्गज्ञानम् । स्मर्तुं स्मृतिः । आभिलाषिक-
ञ्चेति विकल्पप्रभेदोऽप्येतादिनागेनोक्तः ।”—प्रमाणवा० मनोरथ० २।२८८ । तुलना—“पीतशस्त्रादिषु
विज्ञानं तु न प्रमाणमेव तथार्थक्रियाव्याप्तेरभावात्, सस्थानमात्रार्थक्रियाप्रसिद्धावन्यदेव ज्ञानं प्रमाण-
मनुमानम्, ततोऽनुमानं सस्थाने सशयं परत्रेति प्रत्ययद्वयमेतत् प्रमाणमप्रमाणञ्च ।”—प्रमाणवार्तिकाल०
प्रथमपरि० । (५) तुलना—“यथा यत्र विशदं तथा तत्र प्रत्यक्षम् । यथा यत्राविसंवादं तथा तत्र
प्रमाणता ॥ (पृ० ६५ B) तथा च सर्वं स्वभावे परभावे वा कथञ्चिदेव प्रमाणं न सर्वथा ।”—
सिद्धिवि०, टी० पृ० ८६ A । “यथा यत्राविसंवादस्तथा तत्र प्रमाणता ।”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १७० ।
सिद्धिवि० टी० पृ० ६९ B । “यथा यत्राविसंवादस्तथा तत्र प्रमाणतेत्येकलङ्कदेवैरप्युक्तत्वात् ।”—
अष्टसह० पृ० १६३ । “यद्यथैवासंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् । विसंवाद्यप्रमाणञ्च तदध्यक्षपरो-
क्षयो ॥”—सन्मति० टी० पृ० ५९५ ।

(१) तुलना—“येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदं तदपेक्षया प्रामाण्यमिति । तेन प्रत्यक्षतदाभासयो-
रपि प्रायशः सङ्कीर्णप्रामाण्येतरस्थितिरुन्नेतव्या । प्रसिद्धानुपहतदृष्टेरपि चन्द्रादीदिषु देशप्रत्यासत्त्या-
द्यभूताकारावभासनात् । तथोपहृताक्षादेरपि संख्यादिविसंवादेऽपि चन्द्रादिस्वभावतत्त्वोपलम्भात् ।
तत्प्रकषपेक्षया व्यपदेशव्यवस्था गन्धद्रव्यादिवत् ।”—अष्टसह०, अष्टसह० पृ० २७७ । “अनुपप्लुत-
दृष्टीनां चन्द्रादिपरिवेदनम् । तत्संख्यादिषु संवादि न प्रत्यासन्नतादिषु ॥”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १७० ।
उद्धृतेयं समग्रा विवृतिः—सन्मति० टी० पृ० ५९५ ।

प्रत्यक्षाभम् इत्युपलक्षणम्, तेन परोक्षाभमपि त्रैदेकान्तेन वादिनां लोकानां

कारिकार्थ -

वा प्रसिद्धं तत्कथञ्चित् स्याद् भवेत् प्रमाणम् नैकान्तेन तदा-
भासम् इत्यभिप्रायः । किं तद् ? इत्यत्राह—तैमिरादिकमिति ।

तिमिरादागतं तैमिरम् आदिर्यस्य आशुभ्रमणादिज्ञानस्य तत्तथोक्तम् । कुत एतद् ? इत्याह—
'यद्यथा' इत्यादि । यतो यद्विज्ञानं येनैव प्रकारेण अविसंवादि तद् विज्ञानं तेनैव
प्रकारेण प्रमाणमभिप्रेतम् । तथा च "कल्पनापोढमभ्रान्तम्" [न्यायवि० १।४] इत्यत्र,
"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि" [न्यायसू० १।४] इत्यत्र, "सत्सम्प्रयागे"
[जमिनि० १।१।४] इत्यादौ च यदभ्रान्तोदिग्रहणं भ्रान्तनिवृत्त्यर्थं तद् यदि सर्वथा अप्रत्य-
क्षत्वात् तेनापसार्यते तदा प्रमाणविरोधः । अथ कथञ्चित्, तदा एकान्तहानिरित्युक्तं भवति ।

कारिकां व्याचष्टे 'तिमिर' इत्यादिना । तिमिरादीनां कार्यभूतं यद् उपस- 10

विवृतिव्याख्यानम्—

वज्ञानं द्विचन्द्रादिविषयं तत् चन्द्रादौ आदिशब्देन धावत्यवर्तुलत्वा-

दिपरिग्रहः तत्र प्रमाणम् । कुत एतत् ? अविसंवादकं यत्, तत्राग्रे ।

अत्र दृष्टान्तमाह—यथा इत्यादि । यथा तत् तिमिराद्युपप्लवजान् संख्यादौ द्वित्यन्वि-
त्वादौ विसंवादकत्वादप्रमाणम् । यदि नाम तत्तथाविधं किमेतावता प्रमाणेनर-
रूपं भविष्यति इत्याशङ्क्य आह—'प्रमाण' इत्यादि । प्रमाणञ्च इतरञ्च अप्रमाणं तयोः 15
व्यवस्थायाः तल्लक्षणत्वात् संवादविसंवादलक्षणत्वात् । ननु कथं तदेव प्रमाणमि-
तरञ्च युक्तं विरोधादिति चेत् ? अत्राह—'नहि' इत्यादि । हिर्यम्मान न ज्ञान
भवत्कल्पितं निर्विकल्पकवेदनं यदपि इत्यपिशब्दोऽभ्युपगमे, परमार्थन- अर्था-
कारताया ज्ञानेऽसम्भवात्, तदसंभवञ्च प्रपञ्चतः प्रागेवं तत्प्रतिषेधात् सिद्धं । अभ्यु-

(१) "तिमिरमक्षोविप्लव, इन्द्रियगतमिदं विभ्रमकारणम् । आशुभ्रमणनशातादे, मरुतः ।
भ्रममाणेऽलातादौ न चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते, तदर्धमाशुग्रहणेन विशेष्यते भ्रमणम्, एतच्च विषय-
विभ्रमकारणम् । सक्षोभो वातपित्तश्लेष्मणाम्, वातादिषु हि क्षोभे तेषु उत्पन्नस्तन्नाशिका-
मृशयने, एतच्चाध्यात्मगत विभ्रमकारणम् । सर्वत्रैव च विभ्रमकारणं इन्द्रियविषयवादात्तमिति
भ्रमणंरिन्द्रियमेव विकर्तव्यम् । अविकृत इन्द्रिय इन्द्रियभ्रान्त्ययोगात् । आशुभ्रमणं
इन्द्रियस्था गृह्यन्ते । आशुभ्रमणानयनादयो विषयस्था । आशुभ्रमणानयने हि वातमृश-
पणंदृष्टाभासा भ्रान्तिर्भवति । हन्तियानादयो दाह्याभ्रमस्या गादाम्भ्रमतादयः भ्रमणं तत्तत्तत्
विभ्रमहेतवो गृह्यन्ते ।"—न्यायवि० टी० पृ १६-१७ । (२) प्रमाणं तत्तत्तत् । (३) प्रमाणं
शांतिविकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यभिचारि व्यपनात्तत्तत् प्रत्यक्षम् । —न्यायवि० १।१।८ । (४)
एतत्प्रमाणं परमस्येन्द्रियाणां बहिर्जनं तत्प्रत्यक्षमिति निमित्तं निमित्तम् ।

पगम्याप्युच्यते—यथोक्तं ज्ञानं यदपि वस्त्वनुकरोति यदाकारं भवति तत्र वस्तुनि प्रमाणमेव, 'नहि' इत्यभिसम्बन्धः, किन्तु अप्रमाणमपि इत्येवकारार्थः । कुत एतद् ? ईत्याह—'समारोप' इत्यादि । क्षणिकेऽक्षणिकज्ञान समारोपः तस्य व्यवच्छेदो निरासः तस्य आकाङ्क्षाणात् । तदनभ्युपगमे दूषणमाह—'कथम्' इत्यादि । कथमन्यथा तदा-काङ्क्षाणाभावप्रकारेण हृष्टे दर्शनविषयीकृते क्षणभङ्गादौ प्रमाणान्तरस्य अनुमानस्य वृत्तिः ? न कथमपि इत्यर्थः । नहि समारोपव्यच्छेदात् अन्यत्तस्य फलम् । अथ न समारोपनिषेधार्था तत्रास्य प्रवृत्तिः । किं तर्हि ? ग्रहणार्था, इत्यत्राह—'कृत' इत्यादि । कृतस्य अनुभवेन अनुभूतस्य क्षणभङ्गादेः अनुमानेन करणस्य ग्रहणस्य अयोगात्, अन्यथा अनवस्था स्यात्, तद्गृहीतेष्यस्मिन् अनुमानान्तरेण ग्रहणप्रसङ्गात् ।

अथ अर्थदर्शनेन नीलादिकमेव गृहीतं न क्षणभङ्गादिकं तेनायमदोषः, अत्राह—'तद्' इत्यादि । तदेकान्तः कृतैकान्तः "एकस्यार्थस्वभावस्यै" [प्रमाणवा० ३।४२] इत्यादिवचनात् । यत्कृतं तत्कृतमेव तस्य हानेः हानिप्रसङ्गात् कथं प्रमाणान्तरवृत्तिः ? तद्धानिः कुतः ? इत्यत्राह—'कथञ्चिद्' इत्यादि । कथञ्चित् नीलादिरूपेण न क्षण-भङ्गादिरूपेण यत् करणं वस्तुनो ग्रहणं तस्याऽनिष्टेः, अन्यथा गृहीतेतररूपता एकस्य स्यात् । उपसंहारव्याजेन दूषणान्तरमाह—'तद्' इत्यादि । यत एव तत् तस्मात् अस्य अर्थाकारदर्शनस्य विसंवादोऽपि विप्रलम्भोपि न केवलं कथञ्चित् प्रामाण्यमेव । कुत एतत् ? इत्यत्राह—अवस्तुनिर्भासात् । अवस्तुनो भवन्मते बहिरन्तर्वाऽसत एव स्थूला-कारस्य निर्भासाद् अनुकरणाद् दर्शनं प्रमाणं न स्यादिति भावः । व्यवहारेण प्रामाण्येऽपि न सौगतस्य इष्टतत्त्वसिद्धिः । अथ निरन्वयविनश्वरादिवस्तुस्वरूपानु-करणेऽपि नीलादिसच्चेतनादिवस्तुस्वरूपानुकरणात् तत्प्रामाण्यम्, इत्याह—'चन्द्रादि' इत्यादि । चन्द्रादि च तद् वस्तु च तस्य निर्भासानाम् उपप्लवज्ञानसम्बन्धिप्रति-भासानां प्रामाण्यं स्यात् 'प्रमाणम्' इत्येतदनुवर्त्तमानं लब्धभावप्रत्ययमिह सम्बद्ध्यते । कुत एतद् ? इत्यत्राह—अविसंवादकत्वात् । न खलु चन्द्रादिविप्लवज्ञानं धावत्यवर्तु-लत्वादौ विसंवदति इति । एवं तावत् यत् परेण प्रत्यक्षामं^१ तैमिरिकादीन्द्रियज्ञानमुक्तं तदपि कथञ्चित् प्रत्यक्षमिति व्यवस्थापितम् ।

(१) क्षणिकादेरग्रहणादप्रमाण निर्विकल्पकम्, यदि हि क्षणभगादि निर्विकल्पकप्रत्यक्षेणैव गृहीत स्यात्तदा तत्साधनार्थमनुमान किमर्थं प्रयुज्यत इति हृदयम्—आ० टि० । (२) अनुमानस्य । (३) निर्विकल्पकप्रत्यक्षेण । (४) यद्धि वस्तु तत्सर्वात्मना कृत गृहीत निर्विकल्पेन इत्येकान्त कृतैकान्त । (५) "एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सत स्वयम् । कोऽन्यो भागो न दृष्ट स्यात् य प्रमाणं परीक्ष्यते ॥" —प्रमाणत्रा० । उद्धृतश्चायम्—न्यायमं० पृ० ९३ । अभि० आलोक० पृ० १५२ । सिद्धिवि० टी० पृ० ७१ A । तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४०५ । प्रमेयक० पृ० २३६ । सन्मति० टी० पृ० ५०७ । न्यायवि० वि० पृ० ४९६ B । स्या० २० पृ० ५३४ । शास्त्रवा० यशो० पृ० १५८ B । (६) अग्रहणेऽपि—आ० टि० ।

१ तथोक्त श्र० । २ इत्यत्राह श्र०, ब० । ३ करणस्यायोगात् ब० । ४ क्षणैकान्त ब० ।

५ न च क्षण—श्र० । ६ 'विप्रलम्भोऽपि' नास्ति ब० । ७ तैमिरादीन्द्रि—श्र०, ब० ।

साम्प्रतं कल्पनापदेन यत् परेण विकल्पज्ञान तदाभासमुक्तं तदपि प्रत्यक्ष साधयन्नाह—

स्वसंवेद्यं विकल्पानां विशदार्थावभासनम् ।

संहताशेषचिन्तायां सविकल्पावभासनात् ॥ २३ ॥

विवृतिः—सर्वतः संहृत्य चिन्तां स्तिमितान्तरात्मना स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं संस्थानात्मकं स्थूलात्मकमेकं सूक्ष्मानेकस्वभावं पश्यति न पुनः असाधारणैकान्तं 5
स्वलक्षणम्, प्रतिसंहारव्युत्थितचित्तस्य तथैवास्मरणात् । तस्मादविशदमेव अविकल्पकं प्रत्यक्षाभम् । न च विशदेतरविकल्पयोः विषयभेदैकान्तः प्रत्यासन्नेतरार्थप्रत्यक्षाणाम् एकार्थविषयतोपपत्तेः ।

स्वसंवेद्यं स्वसंवेदनाध्यक्षग्राह्यम् । केषाम् ? इत्याह—विकल्पानाम् । किं तद् ?

कारिकार्थ — इत्याह—विशदार्थावभासनम् । कुत् एतत् ? इत्याह—‘संहृत’ 10

इत्यादि । **संहृता अशेषाश्चिन्ता** यस्यामवस्थायां तस्यामपि **सविकल्पकस्यैव** ज्ञानस्य **अवभासनात्** । ततो यदुक्तं परेण—“न विकल्पानुविद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासता ।” [प्रमाणवा० २।२८३] इत्यादि, “प्रत्यक्ष कल्पनापोढ प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।” [प्रमाणवा० २।१२३] इत्यादि च, तन्निरस्तम् ; प्रत्यक्षवाधितत्वात् ।

(१) द्रष्टव्यम्—पृ० ५२१ टि० ४।(२) “भवति । किम् ? स्वसंवेद्यम् स्वेन तत्त्वज्ञानात्मना संवेद्य ग्राह्यम् स्वसंवेद्यं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः । वेद्यवेदकाकारद्वयाविरोधात् ज्ञानस्य अन्यथा अवस्तुत्वापत्तेः । किं विशिष्टम् ? विशदार्थावभासनम् अर्थस्य परमार्थसतोऽवभासनमवबोधनमर्थावभासनम् विशद स्पष्ट तच्च तदार्थावभासनं च तत्तथोक्तम् । केषाम् ? विकल्पानाम्, घटोऽयं गौरयः शुक्लोऽयं गायकोऽयमित्यादिनिश्चयज्ञानानाम् । कुत ? सविकल्पावभासनात्, विकल्पो जात्याद्याकारावबोधः सह विकल्पेनेति सविकल्पकं तस्यावभासनादनुभवात् । कदा ? संहृताशेषचिन्तायाम्, संहृता नष्टा अशेषा स्मृत्यादयश्चिन्ता विकल्पा यस्यामवस्थायां सा तथोक्ता तस्याम् । चक्षुरादिवुद्धौ जात्याद्याकारविशेषस्य अवबोधनस्य अप्रतिहतत्वात्, ततो विकल्पज्ञानस्य प्रत्यक्षाभासत्वमयुक्तमित्यर्थः ।”—लघी० ता० पृ० ४३ । (३) धर्मकीर्तिनोक्तं यत्—शान्तचेतस्कतया चक्षुषा यद्रूपदर्शनं भवति तन्निविकल्पकम् । तन्मिदं रूपस्वलक्षणं क्षणिक-परमाण्वात्मकं प्रतिभासते । तथाहि—“संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥”—(प्रमाणवा० २।१२४) ग्रन्थदृता तत्प्रतिविहितम्—यत्तदवस्थायामपि सविकल्पकमेव ज्ञानं स्थिरस्थूलाद्यर्थग्राह्यनुभूयते । तुलना—“न ह्यन्यं सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं स्वं च स्पष्टं व्यवस्यति ।”—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८६ । (४) तुलना—“न हि जातुचिदनहायमाकारं पश्यामो यथा व्यावर्ण्ये तथैवानिर्णयान्, नानावद्व-रूपाद्यात्मनो घटादे व हि नम्प्रतिपत्तेः न परमाणुसंघट्टस्य ।”—मिद्वि०, टी० पृ० ३६ B । (५) “न विकल्पानुविद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता । न विकल्पेनानुविद्धस्य नन्तुनस्य ज्ञानस्य स्पृष्टार्थावभासिताऽस्ति ।”—प्रमाणवा० मनोरथ० २।२८३ । उद्धृतोऽयम्—तत्त्वोप० पृ० ३४ । मिद्वि० टी० पृ० २८ B, ९५ A । तत्त्वार्थश्लो० पृ० १०० । तन्मनि० टी० पृ० ५०२ । न्यायवि० वि० पृ० ७७ A । ‘न विकल्पानुविद्धस्य’—शाम्प्रया० यशो० पृ० १५७ B । ‘निर्विकल्पानुविद्धस्य नष्टाव प्रतिभासते’—न्यायवि० टी० टि० पृ० ३५ । (६) ‘प्रत्यक्षं ज्ञानापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।

इदमपरं व्याख्यानम्—स्वसंवेद्यं स्वसंवेदनग्राह्यं यद्रूपम् । केषाम् ? विकल्पानाम् अनुमानादिमानसज्ञानानाम् । तत्किम् ? विशदार्थावभासनम् निर्विकल्पकमभ्रान्तम् इत्यर्थः । कदा ? संहताशेषचिन्तायाम् । केन रूपेण ? 'स्वसंवेद्येन' इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । किं कृत्वा ? सविकल्पावभासनात् तदवभासनमाश्रित्य इत्यर्थः । ततस्ते विकल्पाः कथञ्चित् प्रत्यक्षाभा इति भावः ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—'सर्वतः' इत्यादि । सर्वतः सजातीयाद् विजातीयाच्च संहृत्य त्यक्त्वा । काम् ? चिन्ताम् परामर्शबुद्धिम् । स्थितोऽपि विवृतिव्याख्यानम्—

प्रतिपत्ता । केन रूपेण ? इत्याह—'स्तिमितेन' इत्यादि । स्तिमितः स्थिरीभूतः अपरिस्पन्दः अन्तरात्मा मनः तेन । स किं करोतीत्याह—'चक्षुषा' इत्यादि । चक्षुर्ग्रहणमुपलक्षणं श्रोत्रादेः, तेन रूपं पश्यति, रूपग्रहणमपि रसादीनामुपलक्षणम् । कथम्भूतम् ? संस्थानात्मकं वर्तुलत्वादिधर्मस्वभावम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? स्थूलात्मकं स्थूलस्वभावमेकम् । पुनरपि क्विविशिष्टम् ? सूक्ष्मानेकस्वभावम्, सूक्ष्मोऽनेकः स्वभावो यस्य तत्तथोक्तम् । ननु संस्थानादिकं गुणत्वाद् द्रव्यस्य न रूपस्य, अस्य गुणत्वेन निर्गुणत्वात्; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्, अनेकान्ते द्रव्यगुणयोरभेदार्पणया रूपस्यापि द्रव्यधर्माऽविरोधात् । ननु चक्षुषा रूपं दृश्यमानम् अन्योन्यविलक्षणानेकानंशपरमाणुस्वभावस्वलक्षणरूपमेव दृश्यते ननु स्थूलादिस्वरूपम्, इत्यत्राह—'न पुनः' इत्यादि । पुनरिति भावनायाम्, न स्वलक्षणं पश्यति, कथम्भूतम् ? असाधारणम्, असाधारणः सजातीयविजातीयव्यावृत्तः एकोऽसहायः अन्तो धर्मो यस्य तत्तथोक्तम् । कुत एतत् ? इत्याह—'प्रतिसंहार' इत्यादि । संहारः अशेषविकल्पाभावः, प्रतिसंहारः पुनर्विकल्पप्रवृत्तिः, तमाश्रित्य व्युत्थितं प्रतिबुद्धं चित्तं यस्य स तथोक्तः तस्य, तथैव असाधारणैकान्तप्रकारेण अस्मरणात् स्मरणाभावात् स्वलक्षणस्य, अतो न तस्य कदाचिद् दर्शनम् स्थूलादिस्वभावस्यैव तु स्मरणात् सदा दर्शनमिति ।

'तस्मात्' इत्यादिना उपसंहारमाह—यस्मान्निर्विकल्पकं ज्ञानं परस्य प्रत्यक्षत्वेनाऽभिप्रेतं न कदाचिद् विशदस्वरूपतया प्रतिभाति तस्माद् अविशदमेव अविकल्पकं प्रत्यक्षाभम् । ननु विशदेतरज्ञानानां विभिन्नप्रतिभासतया विभिन्नविषयत्वान्न 'स्थूलादि-

प्रत्यात्मवेद्य सर्वेषां विकल्पो नामसश्रयः ॥ यत्तत्प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं तत्कल्पनाया अपोहं द्रष्टव्यं कल्पनार्थरहितमित्यर्थः । तच्चैतदीदृशं प्रत्यक्षेणैव स्वसंवेदनेनैव सिद्धयति । कल्पनारहितस्यार्थस्य रूपस्य संवेदनस्यापरोक्षत्वात् । यदि तु कल्पनास्वभावत्वमस्य स्यात्तथैव प्रकाशेत विकल्पस्यापरोक्षत्वात् । तथाहि—प्रत्यात्मवेद्य सर्वेषां प्राणिना विकल्पो नामसश्रयः शब्दसंसर्गवान् । स यदि स्यादुपलभ्य एव भवेत् ।"—प्रमाणवा० मनोरथ० २।१२३ । उद्धृतोऽयम्—अनेकान्तजय० पृ० २०७ । न्यायवा० ता० पृ० १५४ । सिद्धिवि० टी० पृ० १७ A, ३१ A । प्रमेयक० पृ० ३२ । सन्मति० टी० पृ० ५०३ । न्यायवि० वि० पृ० ४५ A, ८३ B, ४९५ A । स्या० २० पृ० ८२ । शास्त्रवा० यशो० पृ० १५७ B ।

1 तेन किं श्र० । 2—स्वभावलक्षणरूपमेव श्र० । 3 'असाधारणम्' नास्ति आ०, ब० । 4—व्यावृत्तं य एको—ब० । 5—वस्तुनानुस्म—ब० । 6—मिति यस्मा—ब० । 7 अविकल्प प्र—श्र० ।

स्वभाव रूपं पश्यति' इत्यादि युक्तम्, ययोर्विभिन्नप्रतिभासत्व तयोर्विभिन्नविषयत्वं यथा रूपरसज्ञानयोः, विभिन्नप्रतिभासत्वञ्च प्रत्यक्षेतरज्ञानयोरिति । तथा च, विशदस्वभावस्य अध्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वं सिद्धम्, अविशदस्वभावस्य तु विकल्पस्य स्थूलादि-विषयत्वम् इत्याशङ्क्याह—'नच' इत्यादि । नच नैवं विशदेतरविकल्पयोः अवग्रहादिस्मरणाद्योः विषयभेदैकान्तः, 'परमार्थवस्तुनि विशदविकल्पः प्रवर्तते, कल्पिते अविशदविकल्पः' इति, किन्तु विशदविकल्पविषय एव अविशदविकल्पस्य विषयः । यच्च 'विभिन्नप्रतिभासत्वात्' इत्युक्तम्, तदप्यनैकान्तिकमित्युपदर्शयन्नाह—'प्रत्यासन्न' इत्यादि । प्रत्यासन्नश्च इतरश्च अप्रत्यासन्न अर्थो येषां तानि च तानि प्रत्यक्षाणि तेषां विशदेतररूपप्रतिभासभेदसमवेऽपि एकार्थविषयतोपपत्तेः । नहि दूरासन्नपुरुषाणां पादपादिप्रत्यक्षेषु प्रतिभासभेदोऽसिद्धः । नापि विषयाभेदः, पादपादेरेकस्यैव तद्विषयत्वात् ।

यदप्युच्यते—'प्रत्यक्षे न सन्ति कल्पना उपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलब्धेः, यद्यत्र उपलब्धिलक्षणप्राप्त सन्नोपलभ्यते तत्तत्र नास्ति यथा क्वचित् प्रदेशविशेषे घटः, नोपलभ्यन्ते च प्रत्यक्षे तथाविधाः सत्यः कल्पना इति । न च उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्व तासामसिद्धम्, 'नहि इमाः कल्पना अप्रतिसविदिता एव उदयन्ते व्ययन्ते च यतः सत्योऽप्यनुपलक्षिताः स्युः' इति; तद्दूषयन्नाह—

प्रतिसंविदितोत्पत्तिव्ययाः सत्योऽपि कल्पनाः ।
प्रत्यक्षेषु न लक्ष्येरन् तत्स्वलक्षणभेदवत् ॥ २४ ॥

(१) प्रत्यक्षेतरज्ञाने विभिन्नविषये विभिन्नप्रतिभासत्वात् । (२) [अ]सिद्ध इत्यत्रापि योज्यम्—आ० टि० । (३) "यदाह—न चेमा कल्पना अप्रतिसंविदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते चेति । नापि नत्प्रतिपत्ती लिङ्गानुसरणेन तदाकारसमारोपसंशयः शक्यते कल्पयितुम्" —प्रमाणवा० स्व० टी० १।५० । (४) "न लक्ष्येरन् विविच्येरन् । का ? कल्पना विकल्पा । केपु ? प्रत्यक्षेषु स्वमवेदनादिषु । किं विशिष्टा अपि ? सत्योऽपि विद्यमाना अपि । पुनः कथम्भूता ? प्रतिनविदितोत्पत्तिव्यया, उत्पत्तिस्वरूपलाभ व्ययोऽभावप्रत्यय, प्रतिनविदितो प्रतिप्राणि समुपलब्धौ उत्पत्तिव्ययौ याया नाम्नयोस्ता । न खलु सर्व विना उत्पादव्ययवत्त्वमनुभूयते, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ननु मता विकल्पानां प्रत्यक्षवृद्धानुपलक्षणे किं कारणमिति चेत्, प्रतिपत्तुरयवितरप्रणिधानञ्चेति ब्रूम । अत्र निदर्शनमाह—नदिन्यादि । तेषां विकल्पानां स्वलक्षण स्वरूप तस्य भेद मजानीयविजानीयव्यावृत्ति न इत्यतद्वत् । अयमर्थः—यथा प्रतीतोत्पादव्यया सत्यपि स्वलक्षणव्यावृत्ति कल्पनानु न लक्ष्यते अनुमानत एव नन्मिदं तथा प्रत्यक्षेषु कल्पना अपि न लक्ष्यन्ते इति । नहि कथमलक्षितानां तासां तथान्वित्वमिद्विनि चेत् ? न, पुनस्तद्विषयस्मरणान्तरानुपपत्त्या तन्मिदं । नहृतमवलम्बित्वा याम्स्या हि अत्र विकल्पयतो गोदर्शनावस्था, तत्रापि गोदर्शन निरन्तरात्मकमेव पुनस्तद्विषयस्मरणान्तरानुपपत्तेः ।—एषो० ता० पृ० ८४ । नृत्ता—"नहि सचित्ते तद्दृष्टविषयप्रभृत्यास्तस्य स्वयमसंविदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते वा यतः सत्योऽप्यनुपलक्षिताः स्युः कल्पनायत् ।"—मिद्वि० टी० पृ० ९८ ।

१ नैव द० । २-विकल्पवत्त्व एव । ३ 'प्रत्यासन्नेत्यादि' तन्मिदं आ० पृ० ४ । ४ प्रत्यक्षेण सन्ति ए०, द० । ५ सत्योऽप्यनु-वा ।

विवृतिः—सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् तद्विशेषादर्शिनोऽनवधारणम् असमीक्षिताभिधानम्; सर्वथा तत्सादृश्याऽनिष्टेः । प्रतिसंहारैकान्तः संभवति न वेति चिन्त्यमेतत् । कथञ्च प्रत्यक्षबुद्ध्यः सर्वाथाऽविकल्पाः पुनर्विकल्परन् ?

प्रति प्राणि संविदितौ उत्पत्तिव्ययौ यासां ता. तथोक्ता. ताः तथाविधाः

5

कारिकार्थ —

सत्योऽपि विद्यमाना अपि न केवलमसत्यः, प्रत्यक्षेषु, बहुवचनं चतुर्विधस्यापि प्रत्यक्षस्य सङ्ग्रहार्थम् । कल्पना न लक्ष्येरन् ।

न च सतः प्रतिसंविदिताविर्भावविनाशवतोऽनुपलक्षणं विरुद्धम्, इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं तत्प्रसिद्धमेव निदर्शनं प्रदर्शयन्नाह—‘तत्स्वलक्षणभेदवत्’ इति । तासां कल्पनानां स्वलक्षणं स्वस्वरूपं तस्य भेदः संजातीयाद्विजातीयाच्च व्यावृत्तिः स इव तद्वदिति ।
10 एतदुक्तं भवति—यथा प्रतिसंविदितोत्पत्तिव्ययः सन्नपि कल्पनासु तद्भेदो न लक्ष्यते, अन्यथा क्षणक्षयानुमानमनर्थकं स्यात्, तथा प्रत्यक्षेषु कल्पनाः सत्योऽपि न लक्ष्यन्त इति ।

तद्भेदानुपलक्षणे परकीयां युक्तिं सदूषणां ‘सदृश’ इत्यादिना प्रदर्श्य कारिकार्थं

विवृतिव्याख्यानम्—

‘प्रतिसंहारैकान्त’ इत्यादिना दर्शयति—सदृशस्य समानस्य अपरस्यापरस्य उत्पत्तिः तथा विप्रलम्भः अलातचक्रवत् चक्षुषो भ्रमः

15

तस्मात्तद्विशेषादर्शिनः तं प्रकृतं सजातीयव्यावृत्तिलक्षणविशेषम् अलातचक्रवन्न पश्यतीत्येवंशीलस्य सौगतस्य अनवधारणं यद् भेदानुपलक्षणम्, तदसमीक्षिताभिधानम्, कुत एतत् ? इत्यत्राह—‘सर्वथा’ इत्यादि । सर्वथा भेदाभेदोभयानुभयप्रकारेण तासां कल्पनानां सादृश्यस्य अनिष्टेः ततः तद्भेदोपलक्षणमेव स्यात् इत्यभिप्रायः । नचैतदस्ति, अतो यथा तद्भेदः सन्नपि नोपलक्ष्यते तथा प्रत्यक्षेषु सत्योऽपि कल्पना
20 इति । ततः प्रतिसंहारैकान्तः प्रत्यक्षेषु सकलकल्पनाविरहैकान्तः ‘संभवति न वा’ इति चिन्त्यमेतत् पर्यालोच्यमेतत् ‘न संभवति’ इत्यर्थः । तत्स्वलक्षणभेदवत् तासां तत्रानुपलक्षितानां संभवात् । ननु यद्यपि तासां तद्भेदो न लक्ष्यते तथापि अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासो विद्यमानो लक्ष्येत, न च उपलक्ष्यते । अतः अस्याऽनुपलक्षणात् अभावंसिद्धेः सिद्धः प्रतिसंहारैकान्तः; इत्यत्राह—‘कथञ्च’ इत्यादि । कथञ्च न कथञ्चिदपि

(१) “स्वहेतोरेव तथोत्पत्तेः क्षणस्थितिधर्मता तत्त्वभाव पश्यन्नपि मन्दबुद्धिः सत्तोपलम्भेन सर्वदा तथाभावस्य शङ्कया सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वा न व्यवस्यति ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० १।३४ । “ता पुनरनित्यता पश्यन्नपि मन्दबुद्धिः नाध्यवस्यति सत्तोपलम्भेन सर्वदा तद्भावशङ्काविप्रलब्ध सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलब्धो वा ।”—प्रमाणवार्तिकाल० लि० पू० २३७ । (२) इन्द्रियमनस्ववेदनयोगिलक्षणस्य । (३) क्षणभङ्गित्वम्, स्वरूपभेदश्च । (४) उवाङ(?)—आ० टि० । (५) भेदम् । (६) कल्पनानाम् । (७) कल्पनाया लक्षणमिदम्; तथाहि—“अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीति कल्पना”—न्यायवि० पू० १४ । (८) अभिलापससर्गयोग्यप्रतिभासस्य ।

1 मजातीयाच्च व्या—आ० । 2 तदुक्तं व० । 3 तथा आ० । 4 तद् श्र० । 5 ‘सर्वथेत्यादि’ नास्ति श्र० । 6 सादृश्यानिष्टे. व० । 7 ततस्तदभेदोप—आ० । 8 ‘पर्यालोच्यमेतत्’ नास्ति आ० । 9 तत्र व० । 10—मिद्धे. प्रति—श्र० । 11 कथञ्चेदित्यादि व० ।

प्रत्यक्षबुद्धयः, बहुवचनम् अशेषाध्यक्षबुद्धिसङ्ग्रहार्थम्, सर्वथा स्वरूपवद् बहिरपि अविकल्पाः, पुनरिति चित्के विकल्पेरन् बहिर्विकल्पात्मिका भवेयुः अनेकान्त-प्रसङ्गादिति मन्यते । अथवा तद्बुद्धयः सर्वथाऽविकल्पाः सत्यः कथञ्च न पुनः पश्चाद् विकल्पेण विकल्पान् कुर्युः । न हि अविकल्पादनुभवाद् अर्थादिव विकल्प-सम्भवतीत्युक्तं सविकल्पसिद्धिप्रघट्टके । ततः स्थितमर्थमुपदर्शयन्नाह—

अक्षधीस्मृतिसंज्ञाभिः चिन्तयाभिनिबोधिकैः ।

व्यवहाराऽविसंवादः तदाभासस्ततोऽन्यथा ॥ २५ ॥

विवृतिः—प्रत्यक्षस्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानुमानादिभिः अविसंवादसिद्धेः अर्थेषु तत्प्रामाण्यम्, अन्यथा तदाभासव्यवस्था । तथैव श्रुतज्ञान-तदाभासव्यवस्था ।

अक्षाणां चक्षुरादीनां कार्यभूता धीर्बुद्धिः अवग्रहाद्यात्मिका मतिः सा च

कारिकार्थ —

स्मृतिश्च संज्ञा च ताभिः, चिन्तया तर्केण, आभिनिबो-
धिकैः अनुमानैः व्यक्त्यपेक्ष बहुवचनम् तैः समस्तैर्व्यस्तैश्च व्यव-

हाराविसंवादः, अतस्तेषां प्रामाण्यम्, अन्यथा एकान्तवादिपरिकल्पितप्रकारेण तदाभासः प्रमाणाभासः । नहि एकान्तवादिपरिकल्पितस्मृतिप्रत्यभिज्ञानतर्काऽप्रामा-
ण्यप्रकारेण अविकल्पाक्षज्ञान-कार्यादिपरिगणितलिङ्गप्रभवानुमानप्रकारेण च प्रवृत्त्यादि-
व्यवहाराविसंवादो लोके प्रसिद्धः ।

कारिकां विवृण्वन्नाह—‘प्रत्यक्ष’ इत्यादि । प्रत्यक्षस्मृतिप्रत्यभिज्ञानोहानु-

विवृतिव्याख्यानम्—

मानादिभिः अविसंवादसिद्धेः कारणाद् अर्थेषु घटान्निषु तेषां प्रत्य-
क्षादीनां प्रामाण्यम्, अन्यथा एकान्तवादिपरिकल्पितप्रकारेण तदाभास-

व्यवस्था प्रामाण्याभासव्यवस्था । एतदेव शाब्दे श्रुतेऽतिदिशन्नाह—‘तथैव’ इत्यादि ।
स्मरणादिना अन्यस्य श्रुतस्य उक्तत्वात् शाब्द श्रुत श्रुतज्ञानशब्देनेह गृह्यते, तथैव
व्यवहारसंवाद-विसंवादप्रकारेणैव श्रुतज्ञानं तदाभासश्च तयोर्व्यवस्था ।

ननु श्रुतज्ञान प्रमाणमेव न भवति तत्कथं तद्व्यवस्था इत्याशङ्क्याह—

प्रमाणं श्रुतमर्थेषु सिद्धं द्वीपान्नरादिषु ।

अनाश्वासं न कुर्वीरन् क्वचित्तद्व्यभिचारतः ॥ २६ ॥

(१) यथाहि अभिलाष-अभिलष्यमानजातिगुणव्यादिरहितान् क्षणिकान् न शब्दमर्गो
विकल्पो जायते तथैव निर्विकल्पानुभवादपि शब्दमूल्यान् न शब्दान्मयो विद्यन् समुत्पद्येत् । (२) ७०
५१ । (३) ‘प्रमाणमित्यन्वयेन । तेनाभिसम्बन्धाद् अध्यादीनां प्रमाणान्वयम्’ अयं पञ्चाद्विभक्तिवित्ति-
पाम’ इति न्यायान् तत एव व्याख्यायते—अक्षधीस्मृतिसंज्ञाभिः चिन्तयाभिनिबोधिकैश्च व्यवहारा-
पादान्तरेऽभिनिबोधादव्यभिचारः सत्यव्यवहारान्ता प्रतीतिनिष्ठ वचनानि प्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः ।
—लघु ० ता० ५० ४५ । (४) परोक्षम्—जा० टि० । (५) परोक्षम्—जा० टि० । (६) ‘व्यवहार-विन्यास-
१ वचनं पुन जा० । २ विन्यासं विन्यास-५० । ३ निबोधकं ३० । ४ अभिनिबोधि-
३०, ५० । ५ परोक्षं जा० । ६ संवादप्रकारे—५० ।

विवृतिः—श्रुतज्ञानं वक्त्रभिप्रायादर्थान्तरेऽपि प्रमाणम्, कथमन्यथा द्वीप-
देशनदीपर्वतादिकम् अदृष्टस्वभावकार्यं दिग्विभागेन देशान्तरस्थं प्रतिपत्तुमर्हति
निरारेकमविसंवादश्च ?

श्रुतं धर्मि, प्रमाणमिति साध्यो धर्मः 'अविसंवादसिद्धेः' इत्येतदनुवर्तमानं

5

कारिकार्थ -

साधनं तेन 'अविसंवादक श्रुतं प्रमाणं न सर्वम्' इत्युक्तं भवति ।

तदित्थम्भूतं श्रुतं क प्रमाणमित्याह—अर्थेषु, न पुनः अभिप्रायमात्रे ।

किंविशिष्टेषु तेषु ? इत्याह—द्वीपान्तरादिषु सिद्धं शास्त्रान्तरे लोके वा प्रसिद्धम् ।

ननु अर्थाभावेऽपि शब्दानां प्रवृत्तिप्रतीतेः कथं तैत्तत्र प्रमाणमित्याह—'अनाश्वासम्'

इत्यादि । अनाश्वासम् आश्वासाभावं न कुर्वीरन् क्वचिद् 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथगत-

10

मास्ते' इत्यादौ तस्य श्रुतस्य व्यभिचारतो व्यभिचारमाश्रित्य, इन्द्रियज्ञानेपि अत
एव तद्भावापत्तेरित्यभिप्रायः ।

ननु श्रुतस्य अनुमानाद् व्यतिरेकाऽसिद्धितः तत्प्रामाण्यप्रसाधनादेव प्रमाणप्रसिद्धेः

श्रुतज्ञानमनुमानाद-

तिरिक्त प्रमाणमनभ्यु

'प्रमाणं श्रुतमर्थेषु' इत्याद्युक्तम्, तथाहि—शब्दोऽनुमानान्न व्य-

तिरिच्यते तदभिन्नविषयत्वात् तदभिन्नसामग्रीसमन्वितत्वाच्च, यद्

यत् तथाविधं तत्तदनुमानान्न व्यतिरिच्यते यथा कुतश्चिदनुमानाद्

अनुमानान्तरम्, तथाविधश्चायं शब्द इति । न चास्य तदभिन्न-

15

गच्छतोवैशेषिकबौ-

द्धयो पूर्वपक्ष -

इत्यनुवर्तते । आप्तवचनादिनिबन्धन मतिपूर्वमर्थज्ञान श्रुत तच्च प्रमाण सिद्धमेव । केन सिद्धमिति
चेत् ? व्यवहाराविसवादादित्युच्यते प्रत्यक्षादिवत् । केषु ? अर्थेषु प्रमेयेषु । कीदृक्षु ? द्वीपान्तरादिषु,
प्रकृतो जम्बूद्वीप तस्मादन्ये धातकीखण्डादयो द्वीपान्तराणि तान्यादिर्येषां कालस्वभावव्यवहितानां ते
तथोक्ता तेषु देशकालाकारविप्रकृष्टेष्वित्यर्थः । न हि श्रुतादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो रसायनादि-
क्रियायां विसवाद्यते ग्रहणादौ वा मलयादिप्राप्तौ वा । ततोऽनाश्वासमविश्वास न कुर्वीरन् परीक्षका ।
कुत ? क्वचित्तद्व्यभिचारतः । क्वचिन्नदीतीरे मोदकादिप्रतिपादने तस्य श्रुतस्य व्यभिचारो विसवाद
तस्मात् । नहि क्वचिद्विसवादादप्रामाण्ये ज्ञानस्य सर्वत्राप्रामाण्यं शङ्कनीयं प्रत्यक्षादिष्वपि तथात्व-
प्रसङ्गात् सकलव्यवहारविलोपापत्तेः ।—लघी० ता० पृ० ४६ ।

(१) तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकादौ, नैयायिक-मीमांसकादिग्रन्थे वा । (२) श्रुतमर्थे । (३) तुलना-
“एतत्साख्यपशो कोऽन्य सलज्जो वक्तुमीहते । अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणा शतम् ।”—प्रमाणवा०
१।१६७ । प्रश० व्यो० पृ० ५८१ । “अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति च”—परीक्षामु० ६।५३ । (४)
क्वचिद् द्विचन्द्रादिज्ञाने चाक्षुषप्रत्यक्षस्य व्यभिचारोपलम्भात् एकचन्द्रविज्ञानेऽपि अविश्वासप्रसङ्गात् ।
(५) अनाश्वासापत्तेः । (६) “शब्दादीनामप्यनुमानेऽन्तर्भाव समानविधित्वात् । यथा प्रसिद्धसमयस्य
असन्दिग्धलिङ्गदर्शनप्रसिद्धचतुस्मरणाभ्यामतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेव शब्दादिभ्योऽपीति । श्रुतिस्मृति-
लक्षणोप्याम्नायो वक्तृप्रामाण्यापेक्षः ”—प्रश० भा० पृ० ५७६ । “अन्तर्भावव्यवहारे च समानवि-
धित्वात् समानलक्षणयोगित्वादिति हेतूपन्यासः ”—प्रश० व्यो० पृ० ५७७ । “प्रसिद्धः समयोऽविना-

1 'च' नास्ति ई० वि०, ज० वि० । 2-म्भूतं क्व आ० । 3 शास्त्रे लोके श्र० । 4 इत्या-
धारस्य श्रुतस्य श्र० । 5 तस्य व्यभि-व० । 6-काप्रसि-श्र०, व० ।

विषयत्वमसिद्धम्; शब्दानुमानयोरविशेषतः सामान्यगोचरचारित्वात् । सम्बद्धार्यप्र-
तिपत्तिहेतुत्वाच्च, न हि शब्दः असम्बद्धमर्थं प्रतिपादयति अतिप्रसङ्गात्, सम्बद्धश्च त
प्रतिपादयन्नसौ तल्लिङ्गतां नातिवर्त्तेत । नापि तदभिन्नसामग्रीसमन्वितत्वमसिद्धम्,
धूमादिवत् शब्दस्य अर्थप्रतीतौ सम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् । अन्वयव्यतिरेकवत्त्वाच्च,
यो हि शब्दो यत्रार्थे लोके दृश्यते स तस्य वाचकः यत्र तु न दृश्यते न तस्य वाचकः ।
पक्षधर्मत्वोपेतत्वाच्च, तथाहि—विवक्षितः शब्दः अर्थवान् शब्दत्वात् पूर्वोपलब्धशब्दवत्,
यथा अयं धूमोऽग्निमान् धूमत्वात् पूर्वोपलब्धधूमवत् । यथा च प्रत्यक्षतो धूम दृष्ट्वा
वह्निः प्रतीयते तथा शब्दं श्रुत्वा तदर्थोऽपि । दृष्टान्तनिरपेक्षत्वञ्च अभ्यस्तविषये द्वयो-
रप्यनयोरविशिष्टम् ।

किञ्च शब्दो विवक्षायामेव प्रमाण न बाह्ये व्यभिचारात् । न हि 'अङ्गुल्यग्रे
हस्तियूथशतमास्ते' इत्यादि शब्दानां बाह्येऽर्थे प्रामाण्यमुपपद्यते प्रतीतिविरोधात् । तस्याञ्च
एतस्य लिङ्गतैवेति ॥छ॥

भावो यस्य पुरुषस्य तस्य लिङ्गदर्शनप्रसिद्धचनुस्मरणाभ्यां लिङ्गदर्शनं यत्र धूमस्तत्राग्निरित्येवम्भूताया
प्रसिद्धेरनुस्मरणञ्च ताभ्यां यथाऽतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानं तथा शब्दादिभ्योऽपीति । तावद्वि शब्दो नार्थं
प्रतिपादयति यावदयमस्याव्यभिचारीत्येव नावगम्यते, जाते त्वव्यभिचारे प्रतिपादयन् धूम इव लिङ्ग
स्यात् —प्रश्न० कन्द० पृ० २१४ । "अत्र हेतुमाह—समानविधित्वात् । समानप्रवृत्तिकारणत्वात्
विजातीयलक्षणानाक्रान्तत्वादिति यावत् । अप्रतिबन्धकत्वे अप्रामाण्यमेव, साक्षात्प्रतिबन्धकत्वे प्रत्यक्षा-
न्तर्भावः, परम्पराप्रतिबन्धकत्वे चानुमान एवान्तर्भावः —प्रश्न० किर० पृ० ३०९ ।

(१) तुलना—"परोक्षविषयत्व हि तुल्यं तावद् द्वयोरपि । सामान्यविषयत्व च सम्बन्धा-
पेक्षणाद् द्वयोः ॥"—न्यायम० पृ० १५२ । (२) "यद्यप्येते पदार्था मिथ ममगन्तव्यं वाक्यत्वादिति
व्यधिकरणम्, पदार्थत्वादिति चानैकान्तिकम्, पदै स्मारितार्थससर्गवन्नि तत्स्मारकत्वादित्यादौ माध्या-
भावः, तथापि आकाङ्क्षादिमद्भि पदै स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थवदिति स्यात् ।"—प्रश्न० किर०
पृ० ३०९ । वैशे० उप० पृ० ३३१ । "पदानि स्मारितार्थविजन्तिपूर्वकाणि योग्यतामत्तिमत्त्वे मति
समृष्टार्थपरत्वात् गामभ्याजेति परत्वात् गामभ्याजेति पदकदम्बवदित्यनुमानादेव माध्यमिद्वे ।"—न्यायली०
पृ० ५५ । (३) तुलना—"अन्वयव्यतिरेको च भवतोऽपि लिङ्गवत् । यो यत्र दृश्यते स च न न्या-
यस्य वाचकः ॥"—न्यायम० पृ० १५२ । (४) लिङ्गशब्दयोः । (५) "वचोभ्यो निमित्तभ्योऽपि
विवक्षेपाज्जुमीयते । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तद्वेतु मा हि निश्चिन्ता ॥१५१५॥ विवक्षायाञ्च गम्याया
विस्पष्टं विरूपता । पुंसि धर्मिणि मा माध्या कार्येण वचना यत ॥१५२१॥ पादार्थविवक्षायां
पुरषोऽप्य प्रतीयते । वृक्षशब्दप्रयोजनत्वात् पूर्ववस्थान्वह यथा ॥१५२२॥"—तत्त्वम० पृ० ४४१-४३ ।
"प्रथमं गोशब्दादुच्चारिताद्वक्तुं कबुदादिमदर्थविवक्षा गम्यते न्वनन्तानि गोशब्दोच्चारणस्य तदर्थविवक्षा-
पूर्वकत्वोपगमनात्, तदर्थविवक्षा चाप्यनुमानम् । अतश्चात्र प्रयोग—पुरषो धर्मो कबुदादिमदर्थ-
विवक्षावान् गोशब्दोच्चारणवन्त्वात् अहमिवेति ।"—प्रश्न० कन्द० पृ० २१५ । (६) विवक्षयाम् ।
'विवक्षायासाधिममे लिङ्गत्वात् । यथाहि आवागाधिने नवं शब्दोऽनुमानम्, विवक्षायासाधिमं
विवक्षाधिनेऽपि शनि ।"—प्रश्न० पृ० ५३८ ।

१-हेतुत्वादि हि द० । २-तत्र लिङ्गता श०, प्र० । ३-अन्वयव्यतिरेकवत्त्वाच्च उप०, द० ।

४ यत्र तत्र प्र० ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘शब्दोऽनुमानान्न व्यतिरिच्यते’ इत्यादि,

तदसमीचीनम्, अभिन्नविषयत्वस्य अनयोरसिद्धेः । अर्थमात्रं हि
 तत्प्रतिविधानपुरस्सरं शब्दस्य विषयः, अनुमानस्य तु साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी इति । किञ्च,
 श्रुतज्ञानस्य अनुमाना- शब्दस्य विषयः, अनुमानस्य तु साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी इति । किञ्च,
 दिभ्योऽतिरेकेण प्रामा- अनयोर्विषयाभेदः सामान्यमात्रगोचरचारितया, तद्वन्मात्रविषयतया,
 ६ एयसमर्थनम्— सम्बद्धार्थप्रतिपत्तिहेतुतया वा स्यात् ? प्रथमपक्षे किमिदं सामान्यं
 नाम—सकलव्यक्त्यनुस्यूत नित्यैकत्वादिधर्मोपेतम्, अन्यव्यावृत्तिरूप वा ? पक्षद्वय-
 मप्येतदनुपपन्नम्, उभयरूपस्यापि सामान्यस्य सामान्यपरीक्षावसरे प्रतिक्षिप्तत्वात्,
 अन्यापोहमात्रविषयत्वस्य अनयोः प्रतिपेत्यमानत्वाच्च । नित्यादिस्वभावसामान्यविषयत्वे
 चानयोः मीमांसकमतानुप्रवेशः सौगतस्य स्यात्, स चानुपपन्नः, तद्विषयत्वस्याप्यग्रे
 १० निराकरिष्यमाणत्वात् । अथ तद्वन्मात्रविषयतया तयोर्विषयाभेदोऽभिप्रेतः, नन्वेवं प्रत्यक्ष-
 स्यापि अनुमानत्वप्रसङ्गः तथा तदभेदस्यात्राप्यविशेषात्, सकलप्रमाणानां सामान्यविशे-
 पात्मकार्थविषयत्वप्रतिपादनात् ।

एतेन सम्बद्धार्थप्रतिपत्तिहेतुतयाप्यनुमानत्वं शब्दस्य प्रत्याख्यातम्; प्रत्यक्षस्यापि
 सम्बद्धार्थप्रतिपत्तिहेतुतया अनुमानत्वानुषङ्गात् । तदपि हि स्वविषये सम्बद्धं सत्
 १५ तत्प्रतिपत्तिहेतुः नान्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ तत्र सम्बद्धस्यार्थं प्रतिपत्तिहेतुत्वाविशेषेऽपि
 सामग्रीभेदाद् अनुमानाद्भेदः; कथमेवं शब्दस्यापि अतो भेदो न स्यात् तद्विशेषात् ?
 तन्न अभिन्नविषयत्वात् शब्दस्यानुमानत्वं युक्तम् ।

नापि अभिन्नसामग्रीसमन्वितत्वात्, शब्दे तदसंभवात् । पक्षधर्मत्वादिरूपत्रय-
 रूपा हि अनुमाने सामग्री, सा च शब्दे न संभवति । तथाहि—न तावत् शब्दस्य

(१) पृ० ५३० प० १३ । तुलना—“विषयोऽन्यादृशस्तावद् दृश्यते लिङ्गशब्दयो । सामान्य-
 विषयत्वञ्च पदस्य स्थापयिष्यति । धर्मी धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च साधितम् । न तावदनुमानं हि
 यावत्तद्विषयं न तत् ॥”—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० ५५-५६ । “अर्थमात्रं हि शब्दस्य गोचरोऽनु-
 मानस्य तु साध्यधर्मविशिष्टो धर्मीति ।”—स्या० २० पृ० ६२० । “विषयस्तावद्विसदृश एव पदलि-
 ङ्गयो । तद्वन्मात्रं पदस्यार्थ इति स्थापयिष्यते । अनुमानं तु वाक्यार्थविषयम् अत्राग्निरग्निमान् पर्वत
 इति प्रतिपत्ते ।”—न्यायम० पृ० १५३ । (३) अनुमानशब्दयो । तुलना—“अपि चानयोर्गोचराभेद
 सामान्यमात्रविषयतया तद्वन्मात्रगोचरतया वा भवेत् ?”—स्या० २० पृ० ६२० । (४) पृ० २८५, पृ०
 २८९ । (५) शब्दानुमानयो । (६) मीमांसकमतानुप्रवेश (७) नित्यादिस्वभावसामान्यविषयत्वस्यापि ।
 (८) सामान्यवदर्थविषयतया । (९) सामान्यवदर्थविषयत्वेन विषयाभेदस्य । (१०) स्वविषये । (११)
 प्रत्यक्षस्य । (१२) अनुमानात् । (१३) सामग्रीभेदस्य समानत्वात् । (१४) तुलना—“तस्मादनुमानत्व
 शब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् । त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥”—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० ९८ ।
 स्या० २० पृ० ६२० । (१५) तुलना—“अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्ष कस्मान्न कल्प्यते । प्रतिज्ञार्थकदेशो हि
 हेतुस्तत्र प्रसज्यते । पक्षे धूमविशेषे च सामान्य हेतुरिष्यते । शब्दत्व-गमकन्नात्र गोशब्दत्व निषेत्स्यते ।
 व्यक्तिरेव विशेष्यास्तौ हेतुश्चैका प्रसज्यते ॥”—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० ६२-६४ । “ननुक्त

पक्षधर्मत्व संभवति, धर्मिण एवात्र कस्यचिदसभवात् । अत्र हि धर्मी शब्दः, अर्थो वा स्यात् ? न तावत् शब्दः; तस्यैव धर्मित्वे तस्यैव च हेतुत्वे हेतोः प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्रसङ्गात् । अथ शब्दत्व हेतुरिति न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वम्, न, शब्दत्वस्य सामान्यस्वभावस्य भवन्मते परमार्थसतोऽसभवात् । कैल्पितस्य तु सत्त्वेऽपि न गमकत्वम् “अर्थो ह्यर्थं गमयति” [ ] इति च भवद्विरेव अभ्युपगमात् ।

एतेन ‘शब्दोऽर्थवान्’ इत्याद्यनुमान प्रत्याख्यातम् । अस्तु वा शब्दत्वं हेतुः, तथापि अतः शब्दस्य धर्मिणः किम् अर्थविशिष्टत्वं साध्यते, अर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वम्, अर्थप्रतीतिविशिष्टत्व वा ? तत्र आद्यपक्षोऽनुपपन्नः; अचलानलयोरिव शब्दार्थयोः धर्मिधर्मभावाऽसभवात्, आश्रितो हि धर्मो भवति, न चार्थः शब्दाश्रितो विभिन्नदेशत्वात् । यद् यतो विभिन्नदेश न तत्तत्राश्रितं यथा सद्ये विन्ध्यः, शब्दाद् विभिन्नदेशश्चार्थ इति । यत्र च आश्रयाश्रयिभावो नास्ति न तत्र धर्मधर्मिभावः यथा चित्रकूटकम्भीरयोः, आश्रयाश्रयिभावाभावश्च शब्दार्थयोरिति । न चार्थविशिष्ट शब्द कश्चिदवालिशो मन्यते, शब्दात् पृथगेवार्थस्य आचाल सुप्रसिद्धत्वात् ।

अथ अर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वमस्य साध्यते; तदप्यसत्; तदर्थतया शब्दप्रयोगाऽसंभवात् । न हि तच्छक्तिसिद्धये शब्दः प्रयुज्यते श्रूयते वा, किन्तु अर्थसिद्धये ।

अथ अर्थप्रतीतिविशिष्टत्वं साध्यते; तदप्ययुक्तम्, सिद्धाऽसिद्धविकल्पानुपपत्तेः । असिद्धया हि अर्थप्रतीत्या तद्वत्त्व शब्दस्यायुक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । सिद्धायां त्वस्या किमन्यदनुमीयताम् ? स्वसविदितस्वभावायामस्यां विसवादाभावात् इत्यस्यानुमानस्य वैफल्यम् । न च धूमाद्यनुमानेऽप्ययं दोषस्तुल्य इत्यभिधातव्यम्, तत्र कार्यकारणभावायथानुमाने धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य एवमिहार्थविशिष्ट शब्द माध्यो भवतु, भवम्, शब्दस्य हेतुत्वात् । न च हेतुरेव पक्षो भवितुमर्हति ।—न्यायम० पृ० १५३ । स्या० २० पृ० ६२० ।

(१) सौगतमते । (२) अन्यापोहरूपस्य । (३) तुलना—“अर्थो ह्यर्थं गमयतीति भवदभिनये स्वीकरणात् ।”—स्या० २० पृ० ६२० । (४) सौगतेरेव । (५) तुलना—“शब्दस्य धर्मिण रिमधरि-
गिष्टत्व वा साध्यते, प्रत्यायनशक्तिविशिष्टत्व वा, अर्थप्रतीतिविशिष्टत्व वा ?”—न्यायम० पृ० १५३ । स्या० २० पृ० ६२० । (६) तुलना—“गैलज्वलनयोरिव शब्दार्थयोः धर्मधर्मिभावानावात् ।”—न्यायम० पृ० १५३ । “पर्वतपावकयोरिव शब्दार्थयोः धर्मधर्मिभावामन्भवात् ।”—स्या० २० पृ० ६०१ । (७) शब्दार्थयोः धर्मधर्मिभावो नास्ति आश्रयाश्रयिभावाभावात् । (८) अर्थप्रत्यायनशक्तिप्रतीतिरूपम् । तुलना—“न शक्तिसिद्धये शब्दं कथ्यते ध्रुवनेऽपि वा । अर्थगन्धधर्मिवाम् गृह्यन्ति च वर्तन्ति च ।”—न्यायम० पृ० १५४ । स्या० २० पृ० ६२१ । (९) तुलना—“सिद्धयनिर्दिष्टविशेषानुपपत्तेः । असिद्धयाऽपि तद्वत्त्व शब्दस्वार्थविषया कथम् । मित्राया तत्प्रतीतिरिति वा किमप्यनुमीयते ।”—न्यायम० पृ० १५४ । “शब्दप्रतीतिरिति शब्दोपाज्योत्पादा भवेत् ।”—स्या० २० पृ० ६२१ । (१०) अर्थप्रतीतिः । (११) तुलना—“न हि तत्र अग्निधूमैकं जग्यते ऽपि तु गम्यते । इयं स्वार्थप्रतीतिरिति शब्दोपाज्योत्पादो मित्राऽसिद्धय-
विशेषावसरः ।”—न्यायम० पृ० १५४ ।

१ इति भव-प्र०, ४० । २ अचलानिल-आ० । ३ शब्दार्थयोर्धर्मिभावो-४० । ४ शब्दार्थं ४ । ५ शेष इति-आ० ।

भावात् । न खलु धूमेन अग्निर्जन्यते किन्तु गम्यते, शब्देन तु अर्थप्रतीतिर्जन्यते अतः
अन्यमेव सिद्धासिद्धविकल्पावतारः । तन्न शब्दस्य धर्मित्वं घटते ।

नाप्यर्थमय, तेन सह शब्दस्य भवद्विः सम्बन्धानभ्युपगमात् । न हि शब्दार्थ-
योस्तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिरूपो वा सम्बन्धः सौगतैरभ्युपगम्यते । “न ह्यर्थे शब्दाः
५ सन्ति तदात्मानो वा” [ ] इत्यादिवचनविरोधानुषङ्गात् । न च अर्थेनाऽ-
सम्बन्धोऽपि शब्दः तस्य धर्मः अतिप्रसङ्गात् । अथ अर्थप्रतीतिहेतुत्वात् तद्धर्मोऽसौ; न,
“नरेतगश्रयानुपङ्गात्—पक्षधर्मत्वसिद्धौ हि शब्दस्य अर्थप्रतीतिहेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
पक्षधर्मत्वसिद्धिरिति । तत्प्रतीतिहेतुत्वेन चास्य तद्धर्मत्वे चक्षुरादेरपि पक्षधर्मतासिद्धेः
नैत्रमवापि प्रतीतिः आनुमानिक्येव स्यात् । तन्न पक्षधर्मत्वं शब्दे संभवति ।

10) नार्ण्यन्वयव्यतिरेकौ, देशे काले च शब्दार्थयोरनुगमाभावात् । नहि यत्र देशे

(१) अर्थेन स्वलक्षणान्तरकेन । (२) बौद्धे । (३) “उक्तञ्च—न ह्यर्थे शब्दा तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासमाने तेऽपि प्रतिभासेरन्नित्यादि ।”—न्यायप्र० वृ० पृ० ३५ । “यथाहि बह्वौ भूमी जन्मजनकसम्बन्धसम्बद्ध उत्तरभावेन भवति एवं नार्थे जन्मजनकसम्बन्धसम्बद्धा शब्दा उत्तरभावेन गन्ति । एतेन तदुत्पत्तिमन्वन्ध समर्थ (शब्दार्थ) योर्नास्ति इत्याचष्टे । स एवार्थ आत्मा येषां शब्दानां ते तदात्मानः, अनेन तादात्म्यसम्बन्धोऽपि नास्तीत्याह तस्मिन्निति । अर्थे प्रतिभासमाने प्रत्यक्षेण परिच्छिद्यमाने प्रतिभासेरन् प्रदीप्येरन् शब्दा इति । अयमभिप्राय—द्विविधो हि सम्बन्धः योगानां तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणश्च । तत्र तादात्म्यलक्षणो बृक्षत्वविशेषात्त्वयोरिव तदुत्पत्तिलक्षणस्तस्मिन्गमयोरिव । शब्दार्थयोर्द्विविधोऽपि सम्बन्धोऽपि न घटते । तथाहि—न तावत्तादात्म्यलक्षणम् । तादात्म्ये हि शब्दार्थयोः शब्दो वा स्यादर्थो वा न द्वयम् । तथा शब्दार्थयोस्तादात्म्ये क्षणिकामोक्षदिशब्दोच्चारणे मुखपाटनपूरणादिप्रसङ्गः, न च दृश्यते । तदुत्पत्तिलक्षणोऽपि न घटते । यत्र केयं तदुत्पत्तिर्नाम ? किं शब्दार्थोत्पत्तिरर्थाद्वा शब्दोत्पत्तिः ? यदि शब्दार्थोत्पत्तिः स्यात्तदा विद्यमदस्ति न्यानं हिरण्यादिशब्दोच्चारणादेव तदुत्पत्तिः । नाप्यर्थच्छब्दोत्पत्तिः, तात्वादिकारणकशब्दानुत्पत्तिदर्शनात् ।”—न्यायप्र० वृ० पृ० ७६ । “उक्तञ्च धर्मकीर्तिना—न ह्यर्थे शब्दा गन्ति तदात्मानो वा येन तस्मिन् प्रतिभासेरन् ।”—अनेकान्तजय० पृ० ११९ । उद्धृतमिदम्—अष्टसह० पृ० ११८ । गिद्विवि० टी० पृ० ७५ B । स्या० २० पृ० ६२१ । पङ्क्तं बृह० पृ० १६ । “न ह्यर्थे शब्दा गन्ति तदात्मानो वा तथा मत्यव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नवद् व्यवहारः स्यादित्युक्तम् ।”—न्यायवा० भा० पृ० १३३ । (४) अर्थधर्मागो शब्दः । (५) तुलना—“गमकत्वाच्च धर्मत्व धर्मत्वाद् गमको यदि । शब्दधर्मागोऽथवा हि तस्मान्नपापि कल्पना ॥”—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० ७७ । “प्रतीतिजनकत्वेन धर्मधर्मागोऽप्यमानाया पूर्ववदिदमेवराश्रित्वम् । पक्षधर्मादिवत्त्वेन प्रतीतिः, प्रतीती च सत्या पक्षधर्मादिवत्त्वमिति ।”—न्यायम० पृ० १५४ । स्या० २० पृ० ६२१ । (६) शब्दस्य । (७) चक्षुरादिकम् । (८) तुलना—“अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निष्पद्यते ॥ व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतृत्वप्रतिपत्तिः । यत्र भूमी नित्याग्निगमिन्त्वेनान्वयः स्फुटः । नन्वेव यत्र शब्दोऽस्मिन् तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः । न तावत्तद्वैजात्येनान्वयः ।”—मी० श्लो० शब्दपरि० श्लो० ८५-८६ । “अन्वयव्यतिरेकः । यत्र दृश्यतदो, देवो काले च शब्दार्थयोगगुणमाभावात् । नहि यत्र देवो शब्दः तत्रार्थः । ययोक्तं अर्थे—ननु हि शब्दोऽन्वयमात्रेणैव भावार्थमिति ।”—न्यायम० पृ० १५५ । स्या० २० पृ० ६१२ ।

१-गिदधिक-पा० । २-त्रादमोऽथो पा० ।

अब्दः तत्रार्थः “मुखे हि शब्द उपलभ्यते भूमावर्थः” [शावरभा० १।१।५] इति भवद्विरेवा-
भ्युपगमात् । नापि व्यवहारिणां तदन्वयाध्यवसायोऽस्ति ; न खलु यत्र यत्र पिण्डखर्जू-
रादिशब्द शृण्वन्ति तत्र पिण्डखर्जूराद्यर्थास्तित्व व्यवहारिणः प्रतिपद्यन्ते । यत्र हि धूमः
तत्रावश्यं वह्निरस्तित्वेन प्रसिद्धोऽन्वेता भवति^१ धूमस्य, नत्वेव देशकृतः शब्दस्य अर्थेना-
ऽन्वयोऽस्ति । नापि कालकृतः, न हि यत्र काले शब्दः तत्र तदर्थोऽवश्यं सभवति, 5
रावणशङ्खचक्रवर्त्यादिशब्दा हि वर्तमानाः तदर्थस्तु भूतो भविष्यंश्चेति कुतोऽर्थानां
शब्दान्वेतृत्वम् ? अन्वयाभावे च व्यतिरेकस्याप्यभावः तत्पूर्वकत्वात्तस्य ।

यदप्युक्तम्—‘यो हि शब्दो यत्रार्थे दृष्टः’ इत्यादि, तदप्युक्तम् ; एवंविधाऽन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां तद्वाचकत्वस्य अस्माभिरभीष्टत्वात् । न चैवविधान्वयव्यतिरेकत्वमात्रेण
अस्यानुमानत्व वाच्यम्, प्रत्यक्षस्यापि तत्प्रसङ्गात् तन्मात्रस्य तत्रार्थविशेषात् । यत्र हि 10
घटसद्भावोऽस्ति तत्र तत् प्रत्यक्षं भवति, यत्र तु स नास्ति तत्र तन्न भवतीति ।

यदपि—‘सम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वात्’ इत्युक्तम्, तदप्यनुपपन्नम्, अनुमानेऽपि
संशयोपमानादौ अस्य सद्भावेनाऽनैकान्तिकत्वात्, अनुमानत्वञ्च उपमानादेः प्रागेवं
प्रसाधितम् ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘शब्दो विवक्षायामेव प्रमाणम्’ इत्यादि, तदप्यनल्पतमोविल- 15
सितम्, तत्र तत्प्रामाण्यस्य ‘वर्णाः पदानि वाक्यानि प्राहुरर्थानवाञ्छितान्’
[लघी० का० ६४] इत्यत्र प्रपञ्चतः प्रतिपेक्ष्यमानत्वात् ।

ततः शब्दो नानुमानं तद्विभिन्नविषयत्वात् तद्विभिन्नसामग्रीसम्बन्धित्वाच्च
प्रत्यक्षवत् । इतोऽप्यननुमानमसौ पुरुषैर्यथेष्टं नियुज्यमानस्य अर्थप्रतीतिहेतुत्वात्, यत्पु-
नरनुमानं न तत्तथा यथा कृतकत्वादि, तथा च शब्दः, तस्मान्नानुमानमिति । न च 20
साधनाऽव्यतिरेकोऽयं दृष्टान्तः इत्यभिधानव्ययम्, तथा तेनियुज्यमानस्यान्यं साध्य-
प्रतीत्यजनकत्वात् । न हि कृतकत्व नित्यत्वमाध्येच्छया धूमत्वादिकं वा जलादिनाभ्ये-
च्छया नियुज्यमानं तत्प्रतीतिहेतु^२, अन्यथा न कश्चिद् विन्दो हेतुः स्यात् । तथा,

(१) बोद्धादिभ । (२) व्यतिरेकस्य । (३) पृ० ५३१ प० ५ । (४) ज्ञेयं । (५) गन्धस्य ।
(६) प्रत्यक्षेऽपि । तृतीया—‘अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि यथा यत्र घटस्य घटज्ञानम्, यत्र नाग्नि-
त्वं तदभाव इति ।’—न्यायवा० पृ० २६१ । (७) पृ० ५३१ प० ४ । (८) तृतीया—‘यन्मात्रम्-
तपेक्षयाऽननुमानं शब्द इति, नन्व, अत्रेवान्तात् । अन् (अनन्तः) मानेऽपि ननुपपत्तिर्वर्तमानं यथा नान्य-
स्या तर्को यथोपमान इति ।—न्यायवा० पृ० २६० । (९) सम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्वात् । (१०) पृ० ८९ ।
(११) पृ० ५३२ प० १० । (१२) निवक्षायाम् । (१३) तृतीया—‘एवमिष्टदिपदमदन्तं मानसं-
भेदाच्च प्रमादयन्मात्रादन्तं शब्द इति सिद्धम् ।’—न्यायवा० पृ० १५५ । (१४) तृतीया—‘नान्य-
स्याऽव्यतिरेकस्य अप्यस्य । जातिविशेषे जातिरस्ति । श्रुत्यापेक्षितत्वात् यथाऽपि शब्दप्रमाणमर्थप्रमा-
णात् प्रवर्तते ।—न्यायवा० २।१।५७-५८ । एवमिष्टदिपदमदन्तं प्रतीतिर्विधिः शब्दस्य । न घटस्ये-
ति ।—सौ० श्लो० शबरपरि० श्लो० १९ । (१५) इत्यन्वयदेहेको ।

१ यत्र सिद्धः—२०१ २—वि नादिरे—२०१ ३—भावे दृष्टि—२०१ ४—शब्दो दृष्ट्यापेक्षितः शब्द इत्यादि—२०१

शब्दो नानुमानम् आप्तोक्तत्वेनैवाऽव्यभिचारिज्ञानजनकत्वात्, यत् पुनरनुमानं न तत्तथा तज्जनकम् यथा कृतकत्वादि, तथा तज्जनकश्च शब्द इति । कृतकत्वादिसाधनस्य हि साध्येऽव्यभिचारिज्ञानजनने अविनाभाव एव निमित्तं नाप्तोक्तत्वमनाप्तोक्तत्वं वा शब्दस्य तु आप्तोक्तत्वमेवेति ।

सत्यम्, अननुमानस्वभाव एवायं शब्दः अप्रमाणत्वात्, प्रमाणत्वे हि तस्य अनुमानेऽन्तर्भावप्रयासः फलवान् । न चास्यैतदस्ति, वस्तुनि सम्बन्धाऽसंभवात् । सम्बन्धो हि शब्दार्थयोर्भवन् तादात्म्यलक्षणः, तदुत्पत्तिस्वभावो वा भवेत् ? न तावत् तादात्म्यलक्षणः, विभिन्नदेगतया तयोः प्रतीयमानत्वात्, मुखे हि शब्दः प्रतीयते भूमावर्थ इति । तैत्तादात्म्ये च क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणप्रसङ्गः । नापि तदुत्पत्तिस्वभावः ; ‘अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते’ इत्यादि शब्दानाम् अर्थाभावेऽप्युत्पत्तिप्रतीतेः, स्थानकरणप्रयत्नप्रभवत्वाच्च । अतोऽर्थाऽसस्पर्शिनः शब्दा न बाह्यार्थे प्रतीतिं जनयितुमल तत्कथं प्रामाण्यभाजो भवेयुः ? ते हि विकल्पमात्राधीनजन्मानः स्वमहिम्ना तिरस्कृतबाह्यार्थान् प्रत्ययानुत्पादयन्ति यथा ‘अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते’ इति ।

(१) तुलना—“आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः । २।१।५२ । स्वर्गं अप्सरस उत्तरा कुरव सप्त द्वीपा समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः । कितहि ? आप्तैरयमुक्त शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः, विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावात् न त्वेवमनुमानमिति ।”—न्यायभा०, न्यायवा०, २।१।५२ । (२) “नान्तरीयकताभावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह । नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचका ॥ अधुना नैव बाह्येऽर्थेऽस्य प्रामाण्यमित्याह—अपि चेत्यादि । वस्तुभिः स्वलक्षणै सह शब्दनान्तरीयकताया अविनाभावस्याभावात् तेभ्यः शब्देभ्यो नार्थसिद्धिर्न बाह्यवस्तुनिश्चयः, यस्मात्ते वक्त्रभिप्रायसूचका ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० ३।२।२२ । “वचसा प्रतिबन्धो वा को बाह्येष्वपि वस्तुषु । प्रतिपादयता तानि येनैषा स्यात्प्रमाणता ॥ भिन्नाक्षग्रहणादिभ्यो नैकात्म्यं न तदुद्भवः । व्यभिचारान्न चान्यस्य युज्यते व्यभिचारिता ॥ न हि वाच्यै वस्तुभिः सह कश्चित्तादात्म्यलक्षणस्तदुत्पत्तिलक्षणो वा प्रतिबन्धो वचसामस्ति येन तानि वस्तूनि प्रतिपादयतामेषा वचसा प्रामाण्यं स्यात् । तत्र तावन्न तादात्म्यलक्षणप्रतिबन्धोऽस्ति भिन्नाक्षग्रहणादिभ्यो हेतुभ्यः । तत्र भिन्नाक्षग्रहणं भिन्नेन्द्रियेण ग्रहणम् । तथाहि—श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते अर्थस्तु चक्षुरादिना । आदिशब्देन कालदेशप्रतिभासकारणभेदो गृह्यते ।”—तत्त्वसं० पृ० ४४० । न्यायप्र० वृ० पं० पृ० ७६ । तुलना—“मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थमिति ।”—शाबरभा० १।१।५ । (३) तुलना—“पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ।”—न्यायसू० २।१।५३ । “स्यान्वेदर्थेन सम्बन्धः क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणे स्याताम् ।”—शाबरभा० १।१।५ । शास्त्रवा० श्लो० ६४५ । अनेकान्तजय० पृ० ४२ A । न्यायकु० पृ० १४४ टि० ३ । (४) “विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचरा । जायन्ते बुद्ध्यस्तत्र केवलं नार्थगोचरा । अनादि समानजातीयो यो विकल्पस्तेन आहिता या वासनाशक्तिस्ततः उद्भूता उत्पन्ना यथागम समारोपिता य आकाशाद्याकारा तद्गोचरा त त्प्रतिभासिन्य एव केवलं गता तत्र बाह्यत्वेन कल्पितेषु आकाशादिषु जायन्ते । न तु ता बुद्ध्योऽर्थगोचरा नाकाशादिस्वलक्षणविषया ।”—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२।८८ ।

पुरुषदोषाणामेव महिमा न शब्दानाम्, इत्यप्युक्तम्, दोषवतोऽपि मूकादेः पुरुषस्य अनुच्चारितशब्दस्य ईदृशाऽसत्यप्रत्ययोत्पादनसामर्थ्याऽसम्भवात्, असत्यपि च पुरुषहृदयकालुष्ये आप्तप्रयुक्तानि अङ्गुल्यादिवाक्यानि तानुत्पादयन्त्येव । अतः शब्दानामेवैष स्वभावो न वक्तृदोषाणाम् । नैवाप्रा नेदृशि वाक्यानि प्रयुज्यन्ते, प्रयुज्याना वा नाप्ता स्युः, इत्यप्यसत्; एवमपि हि वक्तृदोषाणाम् अयथार्थज्ञानोदयकारणत्वासिद्धिः, व्यतिरेकासिद्धेः । यदि हि वक्तृदोषाभावे अमून्यपि वाक्यानि प्रयुज्येरन् न चायथार्थान् प्रत्ययान् कुर्युः, तदा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वक्तृदोषजत्वं शब्दज्ञानस्य स्यात् । आप्तैस्तु तेषामप्रयोगे 'किं शब्दाभावाद् अयथार्थज्ञानानुत्पत्तिः, आहोस्विदोषाभावात्' इति सन्दिग्धो व्यतिरेकः, शब्दे तु निश्चितः-सत्त्वपि दोषेषु शब्दानुच्चारणे मिथ्याज्ञानानुत्पत्तेः । न चाप्तत्वम् ईदृग्वक्त्रप्रयोक्तृत्वेन विरुध्यते, तथाविधशब्दोच्चारणे सत्यपि आशयदोषाभावतोऽनाप्तत्वायोगात् । तथाहि-आप्तोऽपि कस्मैचिदुपदिशति न त्वयाऽननुभूतार्थवाक्यं प्रयोक्तव्यं यथा 'अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते' इति । अतः शब्दस्यैव महिमा न वक्तृदोषाणाम् ।

किञ्च, बाधकप्रत्ययोत्पत्तावपि शब्दो मिथ्याज्ञान जनयत्येव नेन्द्रियबहुदास्ते, अतोऽर्थाऽसस्पर्गिनः शब्दा विकल्पमात्राधीनजन्मानः सिद्धाः । तदुक्तम्-

“विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पा, शब्दयोनयः ।

तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥” [ ] इति ।

(१) तुलना-“इहापि पुरुषदोषाणामेव महिमा न शब्दानामिति चेत्, मैवम्, दोषवतोऽपि पुरुषस्य मूकादेरनुच्चारितशब्दस्येदृशविप्लवोत्पादनपाटवाभावात् । असत्यपि च पुरुषहृदयकालुष्ये यथा प्रयुज्यमानानि अङ्गुल्यादिवाक्यानि विप्लवमावहन्त्येवेति शब्दानामेवैष स्वभावो न वक्तृदोषाणाम् ।” -न्यायम० पृ० १५७ । स्या० २० पृ० ७०० । (२) बाह्यार्थगूणान् मिथ्याप्रत्ययान् । (३) तुलना-“न चाप्रा नेदृशानि वाक्यानि प्रयुज्यन्ते प्रयुज्याना वा नाप्ता स्युर्गिति चेत्, एतदप्यनुन्दग्म्, एवमपि हि वक्तृदोषाणामयथार्थज्ञानोदयकारणत्वमिद्धि, व्यतिरेकमिद्धे ”-स्या० २० पृ० ७०१ । (४) अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इत्यादीनि । (५) तुलना-“उक्तञ्चैतदुभयेन-यदाप्तोऽपि कस्मैचिदुपदिशति न त्वयाऽननुभूतार्थवाक्यं प्रयोक्तव्यं यथाऽङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति नार्थव्यभिचारः स्फुट इति ।”-चित्तु० पृ० २६५ । (६) तुलना-“अपि च न चक्षुरादि बाधकज्ञानोदये गति न विरमति, विपरीतवेदनजन्मनः शक्तिवारजतादिदृष्टिषु विभ्रमस्याणवदर्शनान् । शब्दस्तु जनहृदयोऽपि बाध्यमानो यथैवोच्चरितः वरणादिगिरिरे केषुगतमान् इति नर्दय तथानून मूयोऽपि विष्णुसद-पार्थम्यत्वादपत्त्येवेति विषयाधीनजन्मत्वाच्छब्दानामेवेदं स्पष्टमर्थान्तरमिति नामेति ।”-न्यायम० पृ० १५८ । (७) तेषामन्योन्यसम्बन्धे-न्यायम० पृ० १५८ । 'तेषामन्योन्यसम्बन्धो'-नवचन्द्र० पृ० १६७ । 'तेषामन्योन्यसम्बन्धमात्रं'-मिद्धिदि० टी० पृ० ३६५ B, ८८८ B । 'वक्तृदोषाणां तेषां नार्थं शब्दा नृशब्दवि'-न्यायावता० टी० पृ० ४४ । रत्नाकराद० पृ० ९ । स्या० म० पृ० १३५ । प्रस्ताव-स्या० २० पृ० ७०१ । पृथङ्-अनेकान्वयः पृ० ३३ । अनेकान्वयः पृ० ८३ । मिद्धिदि० टी० पृ० २६० B । सात्त्विका० दशो० पृ० ४८० A ।

१ इत्यु-आ० २ प्रस्तावः ३०, ४० । नेदृशवा-४० । वक्तृदोष-४० । वक्तृदोष-४० ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘वस्तुनि सम्बन्धासंभवात्’ इत्यादि; तदसमी-

तत्प्रतिविधानपुरस्सरं
शब्दस्य परमार्थस-
दर्थवाचकत्वस्य

क्षिताभिधानम्, तत्र शब्दस्य तदभावाऽसंभवात् । तथाहि—शब्दः
अर्थेन सम्बद्ध एव त प्रकाशयति प्रतिनियततत्प्रत्ययहेतुत्वात् चक्षुर्वत् ।

6 प्रथक् प्रामाण्यस्य
च समर्थनम्—

शब्दप्रत्ययो वा सम्बद्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां जन्यते प्रतिनियतप्रत्ययत्वात्
दण्डीत्यादिप्रत्ययवत् । ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्ब-
न्धस्याऽपास्तत्वात् कथं सम्बद्धत्वम् ? इत्यप्यनुपपन्नम्, तदभावेऽ-

प्यनयोः योग्यतालक्षणसम्बन्धसंभवात् । तदभावे सौऽपि कथम् ? इत्यप्यवाच्यम्;
चक्षुरूपयोस्तदभावेऽपि तद्दर्शनात् । न खलु चक्षुषो घटादिरूपेण सह तादात्म्यं तदुत्प-
त्तिः सयोगो वा सौगतैरभ्युपगम्यते प्रतीतिविरोधानुषङ्गात्, अप्राप्यकारित्वक्षतिप्रसङ्गाच्च ।
10 नाप्यस्य तदभावे रूपप्रकाशनयोग्यतास्वभावसम्बन्धस्याप्यसंभवः; श्रोत्रादिवत् तस्यापि
तदप्रकाशकत्वप्रसङ्गात् ।

ननु योग्यतातः शब्दस्य अर्थवाचकत्वे अर्थस्यापि शब्दवाचकत्वं किन्न स्यात् ?
इत्यप्यसाम्प्रतम्, प्रतिनियतशक्तित्वाद् भावानाम् । योग्यता हि शब्दार्थयोः प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकशक्तिः, ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिवत् । नच ज्ञानज्ञेययोः कार्यकारणभा-
15 वात् तत्प्रतिनियमो न योग्यतात इत्यभिधातव्यम्; तत्कार्यकारणभावस्य ‘अन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामर्थश्चेत् कारणं विदः’ [लघी० का० ५४] इत्यत्र विस्तरतो निरा-
करिष्यमाणत्वात् । कथञ्चैव चक्षुरूपयोः घटप्रदीपयोश्च प्रकाश्यप्रकाशकभावप्रतिनियमः
स्यात् ? योग्यतातोऽन्यस्य कार्यकारणभावादिप्रतिबन्धस्य तत्र तत्प्रतिनियमहेतोरसंभवात् ।

ननु योग्यतावशात् शब्दो यद्यर्थं प्रतिपादयति तदा भूभवनवर्द्धितोत्थितस्यापि

(१) पृ० ५३६ पं० ६ । (२) वस्तुनि । (३) सम्बन्धाभाव । (४) अर्थ । (५) तादात्म्यतदुत्प-
त्तिसम्बन्धाभावे—आ० टि० । तुलना—“सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ।”—न्यायसू० २।१।५५ । “स
च वाच्यवाचकावलम्बन सङ्केतज्ञानमेव ।”—प्रश० व्यो० पृ० ५८५ । “तादृशो वाचक शब्द सकेतो
यत्र वर्तते ।”—न्यायवि० का० ४३२ । “अन्ये त्वभिदधत्येवं वाच्यवाचकलक्षण । अस्ति शब्दार्थ-
योर्योगस्तत्प्रतीत्यादितस्तत् ॥”—शास्त्रवा० श्लो० ६५२ । “सहजयोग्यतासङ्केतवशाद्धि शब्दादयो
वस्तुप्रतिपत्तिहेतव ।”—परीक्षामु० ३।१०० । “स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिबन्धन शब्द
इति ।”—प्रमाणनय० ४।११ । (६) शब्दार्थयो । (७) योग्यतालक्षणोऽपि । (८) तादात्म्यतदुत्पत्त्य-
भावेऽपि । तुलना—“नयनरूपयो क्वचित्तदभावेऽपि तदुपलभ्यात् ।”—स्या० २० पृ० ७०२ । (९)
चक्षुरूपयो मयोगाभ्युपगमे । (१०) चक्षुष—आ० टि० । (११) तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावे—आ० टि० ।
(१२) चक्षुष—आ० टि० । (१३) रूपस्य—आ० टि० । (१४) तुलना—“सहजा स्वाभाविकी योग्यता
शब्दार्थयो प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्ति ज्ञानज्ञेययोर्ज्ञाप्यज्ञापकशक्तिवत् ।”—प्रमेयक० पृ० ४२८ ।
स्या० २० पृ० ७०२ । (१५) ज्ञाप्यज्ञापकप्रतिनियम । (१६) जानार्थयो कार्यकारणभावस्य । (१७)
चक्षुरूपयो घटप्रदीपयोश्च । तुलना—“इतरथा ज्ञानमेव प्रकाशक ज्ञेयमेव च प्रकाश्य न पुनर्ज्ञानमिति
नियमन्यापटनान् ।”—म्या० २० पृ० ७०२ । (१८) प्रकाश्यप्रकाशकप्रतिनियम ।

प्रतिपादयेत् विशेषाभावात्, इत्यप्यपेक्षलम्, सङ्केतसचित्रयोग्यतावशात्तस्य तत्प्रतिपाद-
कत्वाभ्युपगमात्, भूभवनवर्द्धितोत्थित प्रति चास्य तथाविधत्वाभावात् तत्प्रतिपादकत्व-
प्रसङ्गः । सङ्केतो हि 'इदमस्य वाच्यम् इदं वाचकम्' इत्येवविधो वाच्यवाचकयोर्वि-
नियोगः, स यस्यास्ति तस्यैव शब्दः स्वार्थं प्रतिपादयति नान्यस्य, अन्यथा धूमादिसा-
धनमप्यस्यै अग्न्यादिसाध्यं गमयेदविशेषात्, अविनाभावो हि साधनस्य साध्यगम-
कत्वे अङ्गम्, स च सर्वदा सर्वं प्रत्यस्यास्ति । 'येनैव साध्यसाधनयोरविनाभावो गृहीत
तं प्रत्येव साधन साध्यस्य गमकमित्यभ्युपगमे येनैव शब्दार्थयोः सङ्केतो गृहीतः न प्रत्येव
शब्दोऽर्थस्य वाचकः इत्यभ्युपगम्यतामविशेषात् ।

ननु सङ्केतः पुरुषेच्छाकृतः, नच तदिच्छया वस्तुव्यवस्था युक्ता अतिप्रसङ्गात्,
अतोऽर्थोपि वाचकः शब्दस्तु वाच्यः किन्न स्यात् तदिच्छया निरङ्कुशत्वात् ? इत्यप्य-
सुन्दरम्; तत्सङ्केतस्य सहजयोग्यतानिवन्धनत्वाद् धूमाग्नवत् । यथैव हि धूमाग्नयोर्नै-
सर्गिक एवाविनाभावः सम्बन्धः, तद्व्युत्पत्तये तु भूयोदर्शनादिनिमित्तमाश्रीयते, तथा
शब्दार्थयोः स्वभाविक एव प्रतिपाद्यप्रतिपादकशक्त्यात्मा सम्बन्धः, तद्व्युत्पत्तये तु सङ्केतः
समाश्रीयते । सांसिद्धिकार्थशक्तिव्यतिक्रमे च चक्षुरूपादीनामपि प्रकाश्यप्रकाशकशक्ते-
र्व्यतिक्रमः स्यात् । तथा च चक्षुःप्रदीपादीनां प्रकाश्यत्व घटादीनां तु प्रकाशकत्व
स्यात् । प्रतीतिविरोधोऽनर्थत्रापि न काकैर्भक्षितः ।

ननु शब्दस्य स्वाभाविकी शक्तिः किमेकार्थप्रत्यायने, अनेकार्थप्रत्यायने वा ?
यशेकार्थप्रत्यायने, तदा सङ्केतगतैरपि ततोऽर्थान्तरे प्रतीतिर्न स्यात् धूमादनग्निप्रतीतिवत् ।

(१) शब्दस्य । (२) अर्थवाचकत्वस्वीकारात् । (३) तुङ्गा—“य पुनरस्य नमय ? अस्य
शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमित्यभिधानाभिधेयनियमनियोगः, तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दार्थप्रत्ययो भवति ।”
—न्यायभा० २।१।५५ । “अभिधानाभिधेयनियमनियोगः नमय उच्यते ।” —न्यायम० ५० २८१ ।
“अन्यार्थस्याय वाचक इत्यर्थरूपन नमय” —प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२३० । “इदं पदममर्थं बोध-
यतु इति अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति चेच्छा ।” —तत्त्वचि० शब्दपरि० । स्या० १० ५० ७०२ ।
(४) पुरुषस्य । (५) भूभवनवर्द्धितोत्थितस्य । (६) पुरुषेण । (७) अतिप्रसङ्गमेव स्पष्टमिति ।
(८) तुङ्गा—“न हि पुरुषश्च न ज्ञेय न च पुरुषेच्छया वस्तुनियमोऽन्यथा स्यात्, तदिच्छया जगत्प्र-
सन्नत्वात् । अप्योऽपि विमिति वाच्यो न भवति । न चैवमस्ति, न हि दहनार्थेऽपि तुङ्गो
धूमात् तत्प्रत्येति जगत् तत् इच्छत्यपि प्रतिपद्यते । नच यदा धूमाग्नौ नैवग्निर एवादिविनाश-
नाम सम्बन्धः पश्यते तु भूयोदर्शनादि निमित्तमाश्रीयते एव शब्दादपि सांसिद्धिकस्य गमकस्य
सम्बन्धः तद्व्युत्पत्तये तु व्युत्पत्त्यवधारप्रतिनिमित्तमाश्रयम् ।” —न्यायम० ५० २८१ । “सङ्केतस्य गृह्यता-
गतानिवन्धनत्वात् । नपेव हि धूमाग्नयोः स्वाभाविक एवाविनाभावः” —न्याय० १० ५० ७०२ ।
(९) अविनाभाववत्त्वम् । (१०) आदिगद्वेन तर्को ग्राह्यः । (११) अत्राप्येवमिति वाच्यत्वात् ।
(१२) तुङ्गा— निमित्तमेवमिति न स्यादर्थान्तरं मतिः । अत्रापि, सम्बन्धे विरोधोऽस्ति ।
—प्रमाणवा० १।२३८ ।

१ प्रतिपादयतु २- । ३-विषयशब्दात्-५० । ४-साध्यसाधनसम्बन्धः ५- । ६-शब्द-
१०-५०, २० । ७-यस्यैव ८-५० । ९-अविनाशः १०- । ११-तदा २० ।

अथ अनेकार्थप्रत्यायने, तदा युगपत् ततोऽनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् प्रतिनियतेऽर्थे प्रवृत्तिर्न स्यात्; इत्यप्यचर्चिताभिधानम्, सर्वशब्दानां सर्वार्थेषु प्रत्यायनशक्तिसम्भवात् । कथमन्यथा अनवगतसम्बन्धे शब्दे प्रयुक्ते सन्देहः स्यात्—‘कथमर्थं प्रतिपादयितुमनेन शब्दः प्रयुक्तः’ इति । नचैवं सकृत्सर्वार्थप्रतिपत्तिप्रसक्तेः प्रतिनियतेऽर्थे ततः प्रवृत्तिर्न स्यादित्यभिधातव्यम्; प्रतिनियतसङ्केतवशात्तेषां प्रतिनियतार्थप्रतिपादकत्वोपपत्तेः । एकस्यापि हि शब्दस्य देशादिभेदेन प्रतिनियतः सङ्केतोऽनुभूयते, यथा मालवकादौ कर्कटिकाशब्दस्य फलविशेषे, गुर्जरादौ तु योन्यामिति । दृश्यते च सर्वत्र रूपप्रकाशने योग्यस्यापि चक्षुषः प्रत्यासन्नतिमिरवशादसन्निहिते, दूरतिमिरवशाच्च सन्निहिते रूपे, विशिष्टाञ्जनादिवशात् अन्धकारान्तरितेऽपि ज्ञानजनकत्वम्, काचकामलादिवशाच्च विवक्षितरूपाभावेऽपीति । तयो यथा अनेकरूपप्रकाशनयोग्यस्यापि चक्षुषो दूरतिमिरादिप्रतिनियतसहकारिवशात् प्रतिनियतदूररूपादिज्ञानजनकत्वं तथा अनेकार्थप्रत्यायनयोग्यस्यापि शब्दस्य प्रतिनियतसङ्केतवशात् प्रतिनियतार्थप्रतिपादकत्वमविरुद्धम् ।

अथ मतम्—चक्षुरादिवत् शब्दस्य अर्थे योग्यतालक्षणसम्बन्धसंभवे तद्वदेव अतः सङ्केतानपेक्षा अर्थप्रतीतिः स्यात्, तदप्यसङ्गतम्; तस्य जापकतया तत्सापेक्षस्यैव अर्थ-

(१) तुलना—“सर्वाकारपरिच्छेद्यशक्तेऽर्थे वाचकेऽपि वा । सर्वाकारार्थविज्ञानसमर्थे नियमकृतः ॥”—मी० श्लो० पृ० २०२ । “सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् क्वचिद्देशे केनचिदर्थेन व्यवहारः । अत एव चानधिगतसम्बन्धे श्रुते सति सन्देहो भवति कथमर्थं प्रत्याययितुमनेन शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति ।”—न्यायमं० पृ० २४२ । “समयापेक्षणे चेह तत्क्षयोपशमं विना । तत्कर्तृत्वेन सफल योगिना तु न विद्यते ॥ सर्ववाचकभावत्वाच्छब्दानां चित्रशक्तितः । वाच्यस्य च तथाऽन्यत्र नागोऽस्य समयेऽपि हि ॥”—शास्त्रवा० श्लो० ६६३-६४ । “तथा च सर्वे शब्दा प्रायः सर्वार्थवाचकशक्तिमन्तः सर्वे चार्था सर्वशब्दवाच्यशक्तियुक्ता इति विचित्रक्षयोपशमादिसहकारियोगतः तथा तथा प्रवर्तन्ते इति न काचिद्वाधा”—अनेकान्तजय० पृ० ३६ A । “सर्वस्य शब्दस्य सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिवैचित्र्यसिद्धेः । पदार्थस्य च सर्वस्य सर्वशब्दवाच्यत्वशक्तिनानात्वात् ।”—अष्टसह० पृ० १४३ । “शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादने नैसर्गिकशक्तिसद्भावेऽपि प्रतिनियतसङ्केतसामर्थ्यात् प्रतिनियतार्थप्रतिपादकत्वोपपत्तेः ।”—स्या० २० पृ० ७०३ । (२) शब्दात् । (३) शब्दानाम् । (४) तुलना—“तथाहि—यवशब्द आर्यैर्दीर्घशूके पदार्थं प्रयुज्यते, ते हि यवशब्दात् दीर्घशूकं पदार्थं प्रतिपद्यन्ते म्लेच्छास्तु प्रियङ्गुं प्रतिपद्यन्ते । एवं त्रिवृत्-शब्दमृषयः स्तोत्रीयानवके प्रयुज्यन्ते, आर्यास्तु लताविशेषे ।”—न्यायवा० ता० पृ० ४२० । “एकस्यापि हि शब्दस्य देशादिभेदेन प्रतिनियतः सङ्केतोऽनुभूयते, यथा गुर्जरादौ चोरशब्दस्य तस्करे द्राविडादौ पुनरोदन इति । दृश्यते च सर्वत्र रूपप्रकाशने योग्यस्यापि चक्षुषः प्रत्यासन्नतिमिरवशादसन्निहिते दूरतिमिरसामर्थ्याच्च सन्निहिते रूपे विशिष्टाञ्जनादिवशादन्धकारान्तरितेऽपि ज्ञानजनकत्वम्, काचकामलादिदूषणवलाच्च विवक्षितरूपाभावेऽपीति ।”—स्या० २० पृ० ७०३ । (५) “एवं कर्कटीशब्दादयोऽपि तत्तद्देशापेक्षया योन्यादिवाचका ज्ञेया ।”—स्या० म० पृ० १७८ । (६) पीतरूपाभावेऽपि शखे पीतज्ञानजनकत्वम् । (७) चक्षुर्वदेव । (८) शब्दात् । (९) शब्दस्य । तुलना—“वाच्यवाचकलक्षणो हि शब्दार्थयोः प्रतिबन्धः, तथाहि वाच्यस्वभावा अर्था वाचकस्वभावाश्च शब्दा इति तज्ज्ञप्तिवादः । यदैवं

प्रतीत्यङ्गतोपपत्तेः । यज्ज्ञापक तत् ज्ञाप्ये प्रतिपन्नप्रतिबन्धमेव प्रतीतिमुत्पादयति यथा धूमादि, ज्ञापकश्च शब्द इति । चक्षुरादीनां तु कारकत्वात् युक्त स्वार्थसम्बन्धग्रहणान-
पेक्षाणां तदुत्पादकत्वम् । स्वयं हि प्रतीयमानम् अप्रतीतार्थप्रतीतिहेतुर्ज्ञापकमुच्यते ।
तद्रूपता च शब्दादेरेवास्ति न चक्षुरादेः, अतः स एव प्रतिपन्नप्रतिबन्धं स्वार्थं गमयति ।
शक्तिस्तु स्वाभाविकी यथा रूपप्रकाशने चक्षुरादेः तथा अर्थप्रकाशने शब्दस्य ।

यदप्युक्तम्—‘अतोऽर्थासंस्पर्शिनः शब्दाः’ इत्यादि, तदप्यसमीक्षिताभिधानम्,
यतः किमाप्तप्रणीतस्य शब्दस्य अर्थासंस्पर्शित्वं प्रसाध्यते, अनाप्तप्रणीतस्य, शब्दमात्रस्य वा ?
तत्राद्यपक्षे प्रत्यक्षवाधा, आप्तप्रणीतात् ‘नद्यास्तीरे फलानि सन्ति’ इति वाक्यादतिरस्कृत-
वाह्यार्थप्रत्ययप्रतीतेः ततः प्रवृत्तस्य तदर्थप्राप्ते । अथाऽनाप्तप्रणीतस्य, तर्हि तस्यैव अर्था-
ऽसंस्पर्शित्वं युक्त नान्यस्य, अन्यथा काचादिदोषदुष्टचक्षुःप्रभवप्रत्यक्षस्यैव अर्थान्तर-
र्शित्वोपलम्भात् गुणवच्चक्षुःप्रभवप्रत्यक्षस्यापि तत्स्यात् ।

एतेन तृतीयविकल्पोऽपि प्रत्याख्यातः, आप्तानाप्तप्रणीतशब्दव्यतिरिक्तस्य शब्दमात्र-
स्याऽसंभवात् । नन्वाप्तप्रणीताद् अङ्गुल्यादिवाक्याद् विपर्ययज्ञानोत्पत्तिप्रतीतेः शब्द-
स्यैव महिमा न वक्तृदोषाणाम् ; इत्यप्यचर्चिताभिधानम् ; आप्तैरेवविधवाक्याऽप्रयोगात् ।

यत्तु—‘आप्तोऽपि कस्मैचिदुपदिशति’ इत्याद्युक्तम्, तत्र निषेधपरत्वेनार्थं यथार्थ-
कथनं सङ्केतमन्तरेणैव ततस्तदवगतिः ? उच्यते—तथाविधक्षयोपशमाभावात् । न हि रूपप्रकाशनस्व-
भावोऽपि दीपोऽसति चक्षुषि तत्प्रकाशयति, चक्षुः कल्पश्च क्षयोपशमः, स च सङ्केतपदचरणभावनादि-
जन्यस्तथोपलब्धे ।—‘अनेकान्तजय० पृ० ३६ A । “शब्दस्य ज्ञापकत्वात् । ज्ञापकस्य धूमादेरेतद्रूप
यत्सम्बन्धग्रहणापेक्ष स्वज्ञाप्यज्ञापकत्वम् । तद्योग्यतादयस्तु प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतत्वात् व्युत्पत्त्यपेक्षा
भवन्ति । शक्तिस्तु नैसर्गिकी यथा रूपप्रकाशिनी दीपादेस्तथा शब्दस्यार्थप्रतिपादने ।—न्यायम० पृ०
२४१ । (१०) सङ्केतग्रहणसहितस्य ।

(१) ज्ञापकरूपता । (२) शब्दादि । (३) पृ० ५३६ प० १२ । (४) तुलना—यत्
किमाप्तनिगदितशब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वं—स्या० २० पृ० ७०३ । (५) तुलना—‘भवदेतदेव यदि न
वदाचिदपि यथार्थं शब्द प्रत्ययमुपजनयेत् । अर्थसंस्पर्शित्वमेवान्य स्वभाव उच्यते गम्यते । भवति तु
गुणवत्पुरुषभाषितान्नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वाक्यादतिरस्कृतवाह्यार्थं यथार्थप्रत्ययं न प्रवृत्तस्य
तदर्थप्राप्ते ।—न्यायम० पृ० १५८ । (६) आप्तोक्तशब्दान् । (७) शुक्ले शखे शुक्लत्वावभासकस्यापि । (८) अर्थान्तरनिमित्तत्वात् निमित्त-
भावः । (९) अर्थान्तरनिमित्तत्वात् निमित्त-
भावः । (१०) अङ्गुल्यग्रे हन्तिव्यूथगतमास्ते इत्यादिवाक्यान् । (११) यत् तिरस्कृतत्वात् यथार्थ-
योपपादकत्वम् । (१२) तुलना—‘गुणवतामेवविधवाक्योच्चारणवाक्यभावात् ।—न्यायम० पृ०
१५८ । ‘आप्तैरेवविधवाक्यस्याप्रयुक्ते’—स्या० २० पृ० ७०८ । (१३) पृ० ५३७ प० ११ ।
(१४) तुलना—‘यत् आप्तोऽपि वचिदनुगामि मा भवतु ननु यत् वाक्यं तदपि अङ्गुल्यग्रे तिरस्कृत-
गतमास्ते इति, तत्र इतिवृत्त्यावच्छिन्नस्य दृष्टान्तत्वात् शब्दस्यार्थप्रतिपादनात् प्रतिपन्नप्रतिबन्ध-
पर्याप्तमेव । अपरपक्षे तु निषेधज्वाग्यनन्द न स्यादिति । तस्मादात्मवाग्यनन्दपर्याप्तमेव शब्द-
स्योपार्थान्तरनिमित्तं शब्द पुरुषदोषानुपपन्न एवापि निमित्तम् ।—न्यायम० पृ० १५८ । स्या० २० पृ०
७०४ । (१५) अङ्गुल्यादिवाक्यप्रयोगनिषेधज्वाग्यनन्द पर्याप्तमेव ।

१ अतस्तरेव ध०, ४० । २-परपक्षे प्रवृत्तस्य ज्ञा० । -प्रवृत्तस्य २, ४० ।

तैव, वाक्यैकदेशस्यापि उदाहरणविवक्षायाम् इतिकरणावच्छिन्नस्य शब्दपरत्वेनोपादानात् प्रतिषेधैकवाक्यतया यथार्थतैव । अर्थपरत्वे तु निषेधेनैकवाक्यतैव न स्यात् । तस्माद् आप्तप्रणीतशब्दानामयथार्थत्वाभावान्न स्वतोऽर्थासंस्पर्शिनः शब्दाः, किन्तु पुरुषदोषवशात् ।

नन्वाप्तैरेवंविधवाक्याप्रयोगेऽपि सन्दिग्धो व्यतिरेकः 'किं शब्दाभावादयथार्थ-
5 ज्ञानानुत्पत्तिः, वक्तृदोषाभावाद्वा', इत्यप्यविचरितरमणीयम्, अनुच्चारितशब्दस्यापि दोषवतः पुरुषस्य हस्तसंज्ञादिना प्रतारकत्वप्रतीतिः । न च हस्तसंज्ञादिना शब्दानुमानं ततो वितथप्रत्यय इत्यभिधातव्यम्; तथाप्रतीत्यभावात् । नद्यादिवाक्यादुत्पन्ने च क्वचिद्विज्ञाने तरङ्गिणीतीरमनुसरन् अनासादितफलः पुरुषः पुरुषमेवाधिक्षिपति 'दुरात्मनाऽनेन विप्रलब्धोऽस्मि' इति, न शब्दम् । ननु पुरुषस्य गुणवतो दोषवतो वा
0 शब्दोच्चारणमात्र एव व्यापारः, अर्थप्रतिपत्तिस्तु शब्दनिबन्धनैवेति तद्विपर्यये शब्दस्यैव व्यापारो न वक्तृदोषाणाम्; इत्यप्युक्तम् यतो गुणवद्वक्तृप्रणीतात् 'तरङ्गिणीतीरे फलानि सन्ति' इति वाक्यात् सत्यप्रत्ययोदयेऽप्येवं शब्दस्यैव व्यापारः स्यात् तद्वक्तुः तदुच्चारणमात्रे चरितार्थत्वात् । अतः कथमेकान्ततः शब्दस्याऽर्थासंस्पर्शित्वमेव स्वरूपं स्यात् ?

किञ्च, विपर्ययज्ञानोत्पत्तेर्यद्विद्विः सह तद्भावभावित्वमवगम्यते तावतां तत्र
व्यापारः, सां चात्र शब्दोच्चारणे सत्यपि अनाप्तयोगितां विना न दृष्टेति शब्दवर्त्तदा-
शयस्यापि तत्र व्यापारः ।

“किञ्च, चक्षुरादिवदर्थप्रकाशकत्वमात्रं शब्दस्य स्वरूपं न पुनः यथार्थप्रकाशक-

(१) अङ्गल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति वाक्यस्य एकदेश 'अङ्गल्यग्रे' इत्यादिरूपः । (२) तुलना-
“अनुच्चरितशब्दोऽपि पुरुषो विप्रलम्भकः । हस्तसंज्ञाद्युपायेन जनयत्येव विप्लवम् ॥” —न्यायमं० पृ०
१५८ । स्या० २० पृ० ७०४ । (३) तुलना-“इत्थमप्रतीतिः । उत्पन्ने च क्वचिन्नद्यादिवाक्याद्विज्ञाने
तरङ्गिणीतीरमनुसरन्नासादितफलः प्रवृत्तबाधकप्रत्ययः पुरुषमेवाधिक्षिपति 'धिग् हा तेन दुरात्मना
विप्रलब्धोऽस्मि' इति न शब्दम्, प्राप्तफलश्च पुसामेव श्लाघते साधु साधुना तेनोपदिष्टमित्यतः
पुरुषदोषान्वयानुविधानात्तदभावकृत एव आप्तेषु तूष्णीमासीनेषु विभ्रमानुत्पाद इति न सन्दिग्धो
व्यतिरेकः । पुरुषदोषकृत एव शब्दाद्विप्लवो न स्वरूपनिबन्धनः ।” —न्यायमं० पृ० १५८ । स्या० २०
पृ० ७०४ । (४) अर्थप्रतीतिविपर्यये । (५) तुलना-“हन्त तर्हि वक्तरि गुणवति सति सरितस्तीरे
फलानि मन्तीति सम्यक्प्रत्ययेऽपि शब्दस्यैव व्यापारात् पुरुषस्य उच्चारणमात्रे चरितार्थत्वाच्चैकान्ततः
शब्दस्यार्थमस्पर्शित्वमेव स्वभावः ।” —न्यायमं० पृ० १५९ । (६) कार्यकारणभावः । (७) विपर्यय-
ज्ञानोत्पत्तिः । (८) अनाप्ताभिप्रायस्य । (९) विपर्ययज्ञानोत्पत्तौ व्यापारः । तुलना-स्या० २० पृ०
४०७ । (१०) तुलना-“युक्तञ्चैदेव यत् दीपवत् प्रकाशत्वमात्रमेव शब्दस्य स्वरूपं न यथार्थत्वमय-
थार्थत्वं वा, विपरीतेऽप्यर्थे दीपस्य प्रकाशत्वानतिवृत्ते । अयं तु विशेष-प्रदीपे व्युत्पत्तिनिरपेक्षमेव
प्रकाशकत्वं शब्दे तु व्युत्पत्त्यपेक्षमिति । प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य वक्तृगुणदोषाधीने यथार्थतरत्वे । अतः
एव अङ्गलिगिराधिकरणकण्ठगतवचसि बाधितेऽपि पुनः पुनरुच्चर्यमाणे भवति विभ्रमः प्रकाशकत्व-
नष्टपाननायान्, न त्वेव शब्दस्य दोषः । पदार्थानां तु ससर्गमसमीक्ष्य प्रजल्पतः । वक्तुरेव प्रमादोऽयं न
शब्दोऽनाप्तगन्धनि ।” —न्यायमं० पृ० १५९ । स्या० २० पृ० ७०४ ।

त्वमयथार्थप्रकाशकत्व वा, तस्य गुणदोषनिबन्धनत्वात् । सति हि नैर्मल्यादिगुणे चक्षुर्यथावद्वस्तु प्रकाशयति काचादिदोषे तु सति अयथावत्, एव गच्छोऽपि वक्तृगुण-
दोषापेक्षः सत्येतरूपं वस्तु प्रकाशयति । अत एव अङ्गुलिगिराधिकरणकरेणुगतवचसि
वाध्यमानेऽपि पुनः पुनरुच्चार्थसाणे भवति भ्रान्तिः प्रकाशकत्वस्य तैस्त्वरूपस्य बाधक-
गतोपनिपातेऽप्यनपायात् ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘नेन्द्रियवदुदास्ते’ इति, तदप्युक्तिमात्रम्, बाधकप्रत्ययप्रवृत्ता-
वपीन्द्रियस्य चन्द्रद्वयविषयमिथ्याज्ञानजनकत्वप्रतीतेः । न च तैत्प्रवृत्तौ तन् तद्विषय
विज्ञान नोत्पादयतीत्यभिधातव्यम्, प्रतीतिविरोधात् ।

यदप्युक्तम्—‘विकल्पयोनयः शब्दाः’ इत्यादि, तत् सविकल्पकसिद्धौ कृतोत्तर-
त्वादुपेक्षते । ततः प्रमाणं शब्दः अर्थोपलब्धिनिमित्तत्वात् प्रत्यक्षादिवत्, स्वपरपक्ष-
साधनदूषणसमर्थत्वाच्च सम्यग्ज्ञानवत्, तथा सकलतत्त्वविप्रतिपत्तिनिवृत्तिनिमित्तत्वात्
योगिज्ञानवत् । न खलु देवकालस्वभावविप्रकृष्टाऽखिलार्थानां शब्दादन्यतो विप्रति-
पत्तिनिवृत्तिः सम्भवति तदुपायान्तराऽसंभवात् । लिङ्ग तदुपायान्तरं सम्भवतीति चेत्,
न; तत्प्रतिवद्वलिङ्गस्य कस्यचिदप्यप्रतिपत्तेः । ततो योग्यतालक्षणसम्बन्धात् शब्दस्यैव
तत्रैव प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति ॥ छ ॥

नन्वस्तु शब्दस्यार्थे सम्बन्धः, स तु अनित्यः, नित्यो वा स्यात् ? तत्रापक्षोऽ-
‘शब्दार्थयोर्नित्यसम्ब-
न्धमवान्नास्ति पुरुष-
श्च सङ्केतः इति
मीमांसकस्य पूर्वपक्ष-
नुपपन्नः’, अनित्यस्य सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् । समयो हि क्रिय-
माणः प्रतिपुरुषम्, प्रतिशब्दम्, प्रत्यर्थं सर्गादौ सकृदेव क्रियते
प्रकारान्तरासम्भवात् । उक्तञ्च—

‘समय प्रतिमर्त्यं वा प्रत्युच्चारणमेव वा ।

क्रियते जगदादौ वा मरुदेकेन केनचित् ॥’

[मी० श्लो० सम्बन्धप्र० २॥ १०]

प्रथमपक्षे पुरुषेण प्रतिपुरुष सम्बन्ध क्रियमाणः किमेव क्रियते, अनेनो वा ?

यद्येकः, कथं कृतैकैः ? पूर्वमप्यस्यैव सद्भावतोऽकृतकत्वप्रसिद्धेः । नहि सतो वस्तुनः पुरुषाब्जन्म युक्तम्, अभिव्यक्तेरेवातस्तस्योपपत्तेः । अथानेकः; कथमेकार्थसङ्गतिः ? यथा गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थः केसरादिमानश्चशब्दस्येति ।

किञ्च, प्रतिपुरुष सम्बन्धकरणे किमेकस्तत्कर्त्ता, बहवो वा ? यद्येकः; तन्नामौ देशान्तरव्यवस्थितानां कथं समयं विदध्यात् ? तत्र तत्र गत्वाऽसौ करोति चेत्, तर्हि पुरुषायुषेणापि तत्करणानुपपत्तिः तेषामनन्तत्वात् । अथैकः सन्निहितेषु बहुषु समयं करोति, ते च कृतसमया अन्येषां तं करिष्यन्ति, तेऽप्यन्येषाम्, इत्येवं सर्वत्र व्यवहारः उपपत्स्यते; तत्र; तेषां प्रयोजनाभावतः सर्वत्र गमनानुपपत्तेः, अतो यत्रैव ते न गच्छन्ति तत्र व्यवहारो न प्राप्नोति । अथ बहवः समयस्य कर्त्तारः, तर्हि सकलदेशकालेषु एकरूपता समयस्य न प्राप्नोति, तस्यां निमित्ताभावात् । न च ते सर्वे सभूय पर्यालोच्य वा एकमेव समयं कुर्वन्ती लब्धिधातव्यम्, परस्परानपेक्षाणां स्वातन्त्र्येण समयं कुर्वतां तथैव तत्करणानुपपत्तेः ।

प्रतिशब्दमपि उच्चार्य समयः क्रियेत, अनुच्चार्य वा ? न तावदनुच्चार्य; अस्य निराश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च निराश्रयः सम्बन्धो युक्तः अतिप्रसङ्गात् । नापि उच्चार्य, पुरुषायुषेणापि तथैव सम्बन्धस्य कर्तुमशक्यत्वात् ।

किञ्च, प्रतिशब्दमुच्चार्य अभिनवः सम्बन्धो विधीयते, प्राक्तन एव वा ? अभिनवस्य विधाने कथमस्य अर्थप्रत्यायनसामर्थ्यावगतिः ? तदनवगतौ च सम्बन्धकरणानुपपत्तिः । प्राक्तनस्य तु पूर्वमपि सत्त्वात् करणानुपपत्तिः । एकस्य हि वस्तुनो ज्ञप्तिरेव असंकुदावर्तते न तूत्पत्तिः ।

नापि प्रत्यर्थ सम्बन्धः कर्तुं शक्यः; अर्थानामानन्त्याद् विदूरेत्वाच्च । सर्गादा-

(१) “प्रत्येक वाऽपि सम्बन्धो भिद्येतैकोऽथवा भवेत् । एकत्वे कृतको न स्यात् भिन्नश्चेद्भेदधीर्भवेत् ॥ एकत्वे तावत्कृततैव न स्यात्, न हि एकस्य बहुभि क्रिया संभवतीत्याह एकत्व इति ।” —मी० श्लो० न्याय० २० सम्बन्धा० श्लो० १४ । “एकत्वपक्षे जातिवद्देशकालभेदानुयायित्वात्कृतको न स्यात्, नित्य एव स्यादिति यावत् ।” —तत्त्वसं० पं० पृ० ६२२ । (२) गगनैकपरमाण्वादीनामेकत्वस्य नित्यत्वाविनाभूतत्वात्, एकत्व ह्येकरूपत्वम्, तच्च क्रियमाणत्वे विनश्यति—आ० टि० । (३) सम्बन्धस्य । (४) पुरुषव्यापारात् । (५) “यथाऽस्मिन्देसे सास्नादिमति गोशब्द एव सर्वेषु दुर्गमेष्वपि । बहव सम्बन्धार कथं संगस्यन्ते ? एको न शक्नुयात् । अतो नास्ति सम्बन्धस्य कर्त्ता ।” —शाबरभा० १।१।५ । (६) सङ्केतकरणानुपपत्तिः । (७) देशान्तराणाम् । (८) समयम् । (९) अन्यपुरुषाणाम् । (१०) सङ्कृतस्य एकरूपतायाम् । “बहुभि कृतसम्बन्धे न चैको गमको भवेत् ।” —मी० श्लो० पृ० ६४४ । (११) “समुच्चयोऽपि नैतेषा व्यवहारेऽवगम्यते ।” —मी० श्लो० सम्बन्धा० श्लो० १७ । (१२) पुरुषाणाम् । (१३) मिलित्वा सङ्केतकरणे प्रयोजनाभावात् । (१४) सङ्केतस्य । (१५) प्रतिशब्दमुच्चार्य उच्चार्य । (१६) तुलना—“प्रत्युच्चारण प्राक्तन एव क्रियते, नूतनो वा ? नवस्य तावत्त्रिषमाणस्य कथमर्थप्रत्यायनसामर्थ्यमवगम्यते तदवगतौ वा किं तत्करणेन ? पूर्वकृतस्य तदकृतत्वादेव पुनः करणमनुपपन्नम् । एकस्य वस्तुनो ज्ञप्तिरसंकुदावर्तते नोत्पत्तिः ।” —न्यायम० पृ० २४२ । “प्रत्युच्चारणनिर्वृत्तिर्न युक्ता व्यवहारतः ।” —तत्त्वसं० का० २२७४ । (१७) नूतनसङ्केतस्य । (१८) अभिनवसङ्केतस्य अर्थप्रत्यायनशक्तिपरिज्ञानाभावे । (१९) सङ्केतस्य । (२०) पुनः पुनः । (२१) विप्रकृष्टदेशवर्तितत्वात् ।

यैपि सकृत्सम्बन्धकर्मणमयुक्तम्, तत्राखिलवाच्यवाकानां सकृत्सम्भवाभावान् । शब्दार्थ-
व्यवहारविकलस्य कालस्य चाऽसम्भवान् । अतो नित्यं एव शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽ-
भ्युपगन्तव्यः ।

तन्प्रतीतिश्च प्रमाणत्रयसम्पाद्या, तथाहि—यदैकोऽन्यस्मै प्रतिपन्नमङ्केताय प्रतिपाद-
यति 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन' इति, तदा पार्श्वस्थोऽन्योऽन्युत्पन्नमङ्केतः
शब्दार्थौ प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यते, श्रोतुश्च तद्विषयश्रेयणादिचेष्टोपलम्भादनुमानतो गवादि-
विषयां प्रतिपत्तिं प्रतिपद्यते, तत्प्रतिपत्त्यन्यथानुत्पत्त्या च शब्दस्यैव तत्र वाचिकां शक्तिं
परिकल्पयतीति । उक्तञ्च—

“शब्दवृत्ताभिव्येयानि प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

10

अन्येयानुपपत्त्या तु वेत्ति शक्तिं द्रव्याश्रिताम् ।’ [मी०ऽलो०सम्बन्धा०१४०-४१] इति ।

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अनित्यो नित्यो वा’ इत्यादि ; तदसमीक्षिता-

तन्निरसरनपुरस्सरम्
पुरुषकृताऽनित्यसङ्के-
तवशादेव शब्दानाम्
अर्थप्रतिपादकत्वस-
मर्थनम्—

भिधानम् ; तत्सम्बन्धस्य नित्यरूपतया विचार्यमाणस्यानुपपत्तितो
नित्यत्वानुपपत्तेः । यद् यद्रूपतया विचार्यमाणं नोपपद्यते न तत्
तद्रूपतयाऽभ्युपगन्तव्यम् यथा जगदद्वैतरूपतया, नित्यरूपतया विचा-
र्यमाणो नोपपद्यते च शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति । न चास्य तद्रूपतया
विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वमसिद्धम्, तथाहि—तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वं

स्वभावतः, सम्बन्धनित्यत्वाद्वा स्यात् ? यदि स्वभावतः ; तर्हि सर्वदा सर्वस्य अर्थमसौ
प्रकाशयतु स्वरूपतस्तस्यै प्रकाशकत्वात् । नहि प्रदीपः स्वरूपतो रूपप्रकाशकः सन्
कश्चित्प्रति तत् प्रकाशयति कश्चिन्नेति नियमो दृष्टः । अथ सङ्केतव्यक्तोऽसौ तत्प्रकाशकः
तेनायमदोषः ; कथमेवमस्य नित्यैकरूपता, व्यक्ताव्यक्तरूपतया भेदप्रसङ्गात् ? नित्यैक-

मेतस्माद्वाक्यादयमर्थः प्रत्यायित इत्येव सम्मुग्धरूपेणावगत प्रत्यायकत्वं पश्चाद्बहुषु प्रयोगेषु अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां वाक्यभागानां पदानां पदभागानाञ्च प्रकृतिप्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते तस्मान्न
पौरुषेय सम्बन्धः । ”—शास्त्रदी० पृ० ४६३ । ‘तु बुद्धे शक्ति’—स्या० २० पृ० ६७७ ।

(१) पृ० ५४२ पं० १६ । (२) शब्दार्थसम्बन्धस्य । तुलना—“शब्दवदर्थवच्च तृतीयस्य तस्य-
प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात् ।”—न्यायम० पृ० २४३ । (३) न शब्दार्थसम्बन्धो नित्य
नित्यरूपतया विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वात् । (४) नित्यरूपतया । (५) सम्बन्धिनो शब्दार्थयो
नित्यत्वाद्वा । तुलना—“असौ नित्यः सन् स्वभावतोऽर्थं प्रकाशयेत्, सङ्केताभिव्यक्तेर्वा”—स्या० २० पृ०
७०१ । (६) तुलना—“सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात्प्रतीतिरसविद । सम्बन्धापौरुषेयत्वेपीष्यमाणे स्याद-
र्थानां प्रतीतिरसविदोऽविद्यमानसङ्केतप्रतीते पुनः । न चेच्छब्दार्थयोः साङ्केतिको वाच्यवाचकता
सम्बन्धः किन्तु स्वाभाविक, तदाऽगृहीतसङ्केतोऽपि श्रुताच्छब्दार्थं प्रतिपद्येतेति ।”—प्रमाणवा० मनोरथ०
३।२२७ । “यद्यर्थप्रतिपादने शब्दस्य स्वभावेन शक्तिः स्यात् ; एवन्तर्हि सन्देहलक्षणमस्याप्रामाण्य
स्यात् इष्टेऽनिष्टे चार्थे प्रकाशनशक्तिसंभवात् । यदि चास्य स्वभावत एव सा शक्तिः किं सङ्केतेन ?”
—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२२९ । “अर्थद्योतनशक्तेरुच सर्वदेव व्यवस्थिते । तद्वेतुरर्थबोधोऽपि सर्वेषां
गर्वदा भवेत् ॥”—तत्त्वस० पृ० ७१० । “सासिद्धिके हि तथात्वे भ्रमित्वादिप्रयुक्तादन्यतो वा यत
कुनश्चिदभिनवादपि दीपादिव शब्दार्थप्रतिपत्तिः स्यात् ।”—न्यायम० पृ० २४३ । (७) शब्दार्थसम्ब-
न्धस्य । (८) रूपम् । (९) सम्बन्धः । (१०) शब्दार्थप्रकाशकः । तुलना—“सङ्केतात्तदभिव्यक्तावसदर्थ-
न्यवपना । न वै सम्बन्धो विद्यमानोऽप्यनभिव्यक्तोऽर्थप्रतीतिहेतुः । सङ्केतः खल्वेनमभिव्यक्तिमे (ति)
तर्हि मिद्वोऽन्यायी किमकारणं पोष्यते ?”—प्रमाणवा० स्ववृ० १।२२९ । “यथा दीपस्यार्थप्रकाशने
गन्तव्येन्द्रियापेक्षा तथा शब्दस्येन्द्रियापेक्षा तथा शब्दस्यापि सङ्केतापेक्षेति चेत्, न, प्रदीपेन्द्रिययो-
रन्वयेऽनभिव्यक्त्यर्थप्रकाशनस्वभावात् तत्रान्योन्यापेक्षत्वमुक्तं नैव शब्दशक्तिसङ्केतयोः, सङ्केतमात्रेणैवा-
दर्थप्रतिपत्तिरन्वये तस्मान्न स्वभावेन शब्दोऽर्थप्रतिपादनसमर्थ इत्युत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यम् ।”—प्रमाणवा०
स्ववृ० टी० १।२२९ । प्रमाणवा० मनोरथ० ३।२२७ । “तस्मिन् सङ्केतसापेक्षा शक्तिरुचैत्परिकल्प्यते ।
ननुसापेक्षेण नोपपत्तिर्वाच्यमात्रं ॥”—तत्त्वस० पृ० ७१० । “अथ सङ्केताभिव्यक्तेः ; कथमस्य नित्य-
त्वमन्यतः व्यक्ताव्यक्तरूपतया भेदप्रसङ्गे ।”—स्या० २० पृ० ७०९ । (११) शब्दार्थसम्बन्धस्य ।

१ स्वभावान् श० । २ प्रकाशयेत् श० । ३—पस्तत्स्वरूपतोऽतत्प्रकाशकः

श० । ४ प्रकाशकः श० ।

रूपं हि वस्तु यदि व्यक्तं तदा सर्वदा व्यक्तमेव अभिन्नस्वभावत्वात्तस्य ।

किञ्च, मद्धेतुः पुरुषाश्रयः, मै च अतीन्द्रियार्थज्ञानविक्लवया अन्यथापि वेदे मद्धेतुं कुर्यात् अतो मिथ्यात्वलक्षणमस्याऽप्रामाण्यं स्यात् ।

किञ्च, नित्यमन्वयवशात् शब्दः एकार्थनियतः, अनेकार्थनियता वा स्यात् ? एकार्थनियतश्चेत्, किमेकदेशेन, सर्वात्मना वा ? सर्वात्मनैकार्थनियमे अर्थान्तरे वेदान् प्रतिपत्तिर्न स्यात्, तेनश्चास्त्याद्यानलक्षणमप्रामाण्यम् । चौरशब्दो वा नित्यमन्वयान् तस्करे रूढः कथं दाक्षिण्यं, औदने प्रयुक्तः तमभिदध्यात् । अर्थैकदेशेनामौ तन्नियतः, न किमेकदेशः अभिमतैकार्थनियतः, अनभिमतैकार्थनियता वा ? अनभिमतैकार्थनियमे मिथ्यात्वलक्षणं वेदस्याऽप्रामाण्यं स्यात् । अथाऽभिमतैकार्थनियतः, किं पुरुषात् । स्वभावाद्वा ? प्रथमपक्षे अस्यापौरुषेयत्वमर्थनप्रयागो व्यर्थः । पुरुषो हि रागाद्यन्ध-

(१) नित्यैकरूपस्य मन्वयस्य । (२) तुलना—“अर्थज्ञापनहेतुर्हि नद्धेतुः पुरुषाश्रयः । गिगम-
पौरुषेयत्वेऽप्यतो मिथ्यात्वमभव ॥ किं ह्यस्यापौरुषेयतया ? यतो हि नमयादर्शप्रतिपत्तिः, न पौरुषेय-
वितथोऽपि स्यात्, शीघ्रं नापन स्वर्गवचनम्, अन्यथा समयेन विपर्यासयेत् तेनायकार्थमपि प्रमाणमभ-
वात्”-प्रमाणवा० स्व० १।२२८ । “मद्धेतुमन्तरेणापौरुषेयादपि वाक्यादर्शप्रतीतिरभावात् । अर्थज्ञा-
पनहेतुरिह मद्धेतुः स्वीकर्तव्यः, न च पुरुषकृतत्वात्पुरुषाश्रयः । अतः नद्धेतव्यं पुरुषाश्रयत्वात् गिगम-
पौरुषेयत्वेऽपि मिथ्यात्वस्य सम्भवः । नद्धेतव्येन वाचोऽर्थं नृवने । न च दोषाश्रयेण पुरुषेण प्रियत इति
तागा न विमवादगद्धानिरासः पौरुषेयवाक्यवदिति व्यर्थमपौरुषेयत्वमन्यतम् ।”-प्रमाणवा० मनोग्रन्थ०

त्वात् प्रतिक्षिप्यते तस्माच्चेद् वेदैकदेशोऽर्थनियमं प्रतिपद्येत किमपौरुषेयत्वेन ?
स्वभावादभिमतैकार्थनियमे तु भावनाद्यर्थभेदानुपपत्तिः । अनेकार्थनियतत्वे तु वेदस्य
सकलार्थसाधारणत्वात् कथमिष्टव्यक्तावेव समयकारः समयं कुर्यात् ?

“तेनाऽग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामं इति श्रुतौ ।

खादेत् श्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥” [प्रमाणवा० ३।३१८]

तन्न स्वरूपतः सम्बन्धो नित्यः ।

नैपि सम्बन्धिनित्यत्वात्; यतः कोऽत्र नित्यः सम्बन्धी-शब्दः, अर्थः, द्वयं वा ?

न तावच्छब्दः; तस्याग्रेऽनित्यत्वप्रसाधनात् । नाग्यर्थः; घटादेस्तदर्थस्य अनित्यतया

प्रत्यक्षादितः प्रतीतेः । अथ सामान्यं तदर्थः, तच्च नित्यम्, अतस्तद्विश्रितः सम्बन्धोऽ-

पि नित्य इत्युच्यते, तदसत्; सामान्यस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः, तद्वानेव शब्दार्थः

इत्यग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात्, परंपरिकल्पितसामान्यस्य निषिद्धत्वाच्च । उभयपक्षोऽपि

उभयपक्षनिक्षिप्तदोषानुषङ्गादयुक्तः ।

र्थाभिधाय्यपि शब्द पुरुषेण सङ्केतादभिमतार्थाभिधायित्वेन नियम्यते तदा-अपौरुषेयतायाञ्च व्यर्था
स्यात्परिकल्पना । वाच्यश्च हेतुभिन्नाना सम्बन्धस्य व्यवस्थिते ॥”-प्रमाणवा० मनोरथ० ३।२२९ ।

(१) तुलना-“असस्कार्यतया पुंभिः सर्वथा स्यान्निरर्थता । सस्कारोपगमे मुख्य गजस्नानमिदं
भवेत् ॥”-प्रमाणवा० ३।२३० । प्रमेयक० पृ० ४३० । (२) तुलना-“प्रकृत्यैव स्वभावेनैव वैदिका
शब्दा नियता अभिमतेऽर्थे ततो न पुरुषसस्कारकृतो दोष इति चेत्, एव सत्यर्थप्रकाशने नोपदेशमपेक्षेरन्,
अपेक्षन्ते च, स्वतस्तेभ्योऽर्थप्रतीतेरभावात् । यदि च ते स्वभावत एव प्रतिनियता स्युः तदा यत्र क्वचिदर्थे
एकदा समिता पुनः कथञ्चित् ततोऽन्यथा सङ्केतेनार्थान्तरं न प्रकाशयेयुः, प्रकाशयन्ति च ततो न
प्रकृत्यैकार्थनियता इति । स्वभावतश्चैकार्थनियमे योज्य वैदिकेषु वाक्येषु व्याख्यातृणां व्याख्याविकल्पश्च
अपरापरव्याख्याभेदश्च न स्यात् एकार्थप्रतिनियमात्, भवति च, तस्मात् पौरुषेयवाक्यवन्नैकार्थनियता
वैदिका शब्दा इति ।”-प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२३० । (३) भावनाविधिनियोगरूपेण भाट्टवेदा-
न्तिप्राभाकाराणां वेदार्थविषये व्याख्याभेदो न स्यादिति भावः । (४) तुलना-“सर्वत्र योग्यस्यैकार्थ-
द्योतने नियमः कुतः ।”-प्रमाणवा० ३।३२६ । “नानार्थद्योतने शक्तिर्भवत्येकस्य हि ध्वने । नाग्निहो-
त्रादयस्त्वर्था सर्वे सर्वोपयोगिनः । तदिष्टविपरीतार्थद्योतनस्यापि सभवात् । नित्यशब्दार्थसम्बन्धकल्पना
वो निरर्थिका ॥”-तत्त्वस० पृ० ७११ । (५) “अग्निहोत्रं जुहुयात्”-मैत्र्यु० ६।३६ । (६) व्याख्या
“तेनेति अपरिज्ञातार्थत्वेन अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ वेदवाक्ये खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थः
किन्त्वन्योऽभिमतोऽर्थ इत्यत्र का प्रमा ? नैव किञ्चित्प्रमाणम् ।”-प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।३२० ।
“अग्निं हन्तीति अग्निहं श्वा तस्योत्र मासं जुहुयात् खादेत् । अथवा अगतिं गच्छतीत्यग्निं श्वा हूयतेऽ-
द्यते यत्तत् होत्र मासम् अनेर्होत्रमित्यग्निहोत्रं श्वमासं तज्जुहुयात् खादेत् स्वर्गकामं पुमान् द्विजः ।”
-प्रमेयरत्नमा० टि० पृ० १३४ । उद्घृतोऽयम्-शास्त्रवा० श्लो० ६०५ । न्यायम० पृ० ४०५ ।
नन्दिमलय० पृ० १९ । (७) तुलना-“सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न सम्बन्धेऽस्ति नित्यता ।”-प्रमाणवा०
३।२३१ । (८) शब्दस्य (९) सम्बन्धविषयभूतस्य अर्थस्य । (१०) शब्दार्थ-आ० टि० । (११)
सामान्याश्रितः । (१२) सामान्यवानेव । (१३) मीमांसकनैयायिकादि । (१४) पृ० २८५ ।

अस्तु वा कुनश्चिन्नित्यः सम्बन्धः; तर्थाप्यसौ किमेन्द्रियः, अतीन्द्रियः, अनुमानगम्यो वा स्यात् ? न तावदेन्द्रियः, नित्यस्वभावस्यै कचिदपीन्द्रियेऽप्रतिभा-
समानत्वात् । अतीन्द्रियः, कथमर्थप्रतिपत्त्यङ्गम् अज्ञातस्य ज्ञापकत्वविरोधान् ?
“नाज्ञात ज्ञापक नामै” [ ] इत्यभिधानात् । मन्त्रिविमात्रेण ज्ञापकत्वेऽति-
प्रसङ्गात् । नाप्यनुमानगम्यः, सम्बन्धस्याप्रत्यक्षत्वे तत्पूर्वकत्वेनात्राऽनुमानस्याऽप्रवृत्ते ।
न एगृहीतप्रतिबन्धं किञ्चिल्लिङ्गमनुमानमाविर्भावयत्यतिप्रसङ्गात् । अथास्याप्रत्यक्ष-
त्वेऽपि अनुमानात् प्रतिबन्धग्रहो भविष्यति, ननु किमत एवाऽनुमानात्, तदन्तर्गता
तद्ग्रहः स्यात् ? यद्यन एव, अन्योन्याश्रयः—सिद्धे हि अनुमाने तद्ग्रहमिद्विः, तत्सिद्धेश्चा-
नुमानमिद्विगिति । अनुमानान्तर्गतमिद्विद्वौ अनवस्था, तत्रापि तद्ग्रहस्य अनुमानान्त-
गत प्रसिद्धेः । न चात्र किञ्चिल्लिङ्गमस्ति ।

नित्यसम्बन्धस्य हि लिङ्गम्—अर्थज्ञानम्, अर्थः, शब्दो वा ? न तावदर्थज्ञानम्
सम्बन्धासिद्धौ तत्कार्यत्वेनास्याऽनिश्चयत्वात् । नार्थः, तस्य तेन सम्बन्धमिद्विः,
नहि सम्बन्धार्थयोस्तादात्म्यं सम्भवति घटाद्यर्थवत् सम्बन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । नापि
तदुत्पत्तिं मयोगादिर्वा, अनभ्युपगमात् । नापि शब्दो लिङ्गम् अर्थपक्षोपक्षिपक्षोपातु-

पङ्गात् । ततो नित्यसम्बन्धस्य कुतश्चिदप्रसिद्धेः अनित्य एवाऽसौ अभ्युपगन्तव्यः ।

यदपि तदनित्यत्वे 'प्रतिपुरुषम्' इत्यादि दूषणमुक्तम्, तदप्यसमीक्षिताभिधानम्; अनादित्वात् शब्दव्यवहारस्य । नहि सर्वथा सतो जगतो निर्मूलनाशलक्षणो महाप्रलयः असतश्चात्मलामलक्षणा सृष्टिः अस्माकं भवतां वा प्रसिद्धा येन अपूर्व-
 5 सृष्टिप्रादुर्भावाश्रयणेन 'समयः प्रतिमर्त्य वा' इत्याद्युक्तं शोभेत । नित्यत्वेऽपि च तत्सम्बन्धस्य अभिव्यक्तिरनित्याऽभ्युपगन्तव्या, अतस्तत्रापीदं दूषणं तुल्यम् । कथञ्चैवंवादिनोऽग्निधूमयोरपि सम्बन्धः सिद्ध्येत् तत्राप्युक्तविकल्पानां समानत्वात् । अथाग्निधूमत्व-
 सामान्ययोर्नित्यस्वरूपयोः सम्बन्धित्वेन तत्सम्बन्धनित्यत्वसंभवात् नोक्तविकल्पानां
 तत्रावकाशः; तदप्यपेशलम्; केवलसामान्ययोः सम्बन्धित्वस्य व्याप्तिविचारप्रघट्टके
 10 प्रतिषिद्धत्वात् । नित्यत्वञ्च सामान्यस्य प्रागेवं प्रतिषिद्धम् । अतो यथा सादृश्यप्रधान-
 तथा सादृश्योपलक्षितानां साध्यसाधनव्यक्तिविशेषाणामनन्तानामपि व्याप्तिज्ञानेन
 क्रोडीकरणं तथा वाच्यवाचकव्यक्तिविशेषाणामपि । अतः "सम्बन्धस्त्रिप्रमाणकः"
 [मी० श्लो० पृ० ६८०] यत्त्वयोच्यते, तत्र 'शब्दवृद्धाभिधेयानि प्रत्यक्षेणात्र पश्यति' इति
 युक्तम् । 'श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया' इत्यप्युपपन्नम्, 'अन्यथानुपपत्त्या तु वेत्ति
 15 शक्तिद्वयाश्रिताम्' इत्येतत्त्वमनुपपन्नम्, नित्यशक्तौ सम्बन्धाख्यायामन्यथानुपपत्तेरभावात् ।
 बहिर्धूमोद्विगतिवत् शब्दार्थाश्रितायाः शक्तेरनित्यत्वेऽपि श्रोतुरर्थप्रतिपत्त्युपपत्तेः ।
 एतेनेदमपि निरस्तम्—

"नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः तत्राम्नाता महर्षिभिः ।

सूत्राणां सानुतन्त्राणा भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः^{१६} ॥" [वाक्यप० १।२३] इति;

(१) पृ० ५४३ प० १३। (२) जैनानाम् । (३) मीमांसकानाम्—आ० टि० । "तस्मादद्यवदेवात्र
 मर्गप्रत्ययकल्पना । समस्तक्षयजन्मभ्या न सिद्धयत्यप्रमाणिका ।"—मी० श्लो० सम्बन्धा० श्लो० ११३ ।
 (४) अभिव्यक्तावपि । (५) शब्दार्थयो नित्यसम्बन्धवादिनः । (६) अग्निधूमसम्बन्ध । (७)
 नाग्निधूमत्वयोरविनाभावो गृह्यते किन्तु अग्नित्वविशिष्टाग्निना सह धूमत्वविशिष्टधूमस्याविनाभाव
 गृह्यते इति भावः । (८) पृ० ४२३ । (९) पृ० २८५ । (१०) साध्यसाधनव्यक्तीनामानन्त्येऽपि
 मादृश्याद् व्याप्तिज्ञानेन क्रोडीकृति एव वाच्यवाचकव्यक्तीनामपि सादृश्यवशात्तेन क्रोडीकरणम्,
 अग्नि तत्रापि मादृश्यम्, घटशब्दवाच्योऽप्यपृथुबुद्धोदराद्याकारत्वात् पूर्वोपलब्धघटान्तरवत् । —आ०
 टि० । (११) तुलना—“अतएव च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति यत्त्वयोच्यते तदस्माभिर्न मृष्यते । शब्द-
 वृद्धाभिधेयान्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यतीति सत्यं श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टयेत्येतदपि सत्यम् । अन्य-
 थानुपपत्त्या तु वेत्ति शक्तिद्वयाश्रितामित्येतत्तु न सत्यम्, अन्यथाप्युपपत्तेरित्युक्तत्वात् ।"—न्यायमं०
 पृ० २८५ । (१२) मीमानकेन कुमारिलभट्टेन । (१३) जाप्यजापकशक्ति—आ० टि० । (१४)
 यनादि बहिर्धूमयो जाप्यजापकशक्तिरनित्याऽपि अनुमेयार्थप्रतिपत्तिप्रयोजिका तथैव शब्दार्थयो वाच्य-
 वाचकशक्तिरपि । (१५) नवृत्तिवाणा (ना) म्—आ० टि० । "अनुतन्त्र वाक्तिकम्"—वाक्यप० पु० टी० ।
 (१६) "निर्दे शब्दार्थसम्बन्धे । सिद्धे शब्देऽपि सम्बन्धे चेति ।"—पा० महाभा० पृ० ५५ । "नित्य

ः भवतो वा श्र० । २—वादिनो धूमान्योरपि श्र० । ३—विद्ध यथा श्र० ।

सम्बन्धस्यानित्यत्वममर्थनात्, शब्दस्य तदर्थस्य चात्र अनित्यतया समर्थयित्वा-
माणत्वाच्च, सर्वथा नित्यस्य वस्तुन क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वाभावप्रतिपाद-
नाच्च । कथञ्चैवंवादिनः कैर्यैर्य चोदनायाः प्रामाण्यं स्यात् कार्यग्याऽनित्यत्वात् ?
ततः सिद्धं कथञ्चिदनित्ययोग्यतालक्षणसम्बन्धवशात् श्रुतस्यार्थप्रतिपादकत्वम् । अतः
सूक्तम्—‘संवादकं श्रुतं प्रमाणम्’ इति ॥ छ ॥

ननु श्रुतस्याविमवाङ्मिवममिदम्, अर्थाभावेऽपि शब्दानामुपलम्भान् । य एव
 शब्दगत्यापान्मा- हि शब्दाः सत्यर्थे दृष्टाः ते तदभावेऽपि दृश्यन्ते, अतः शब्दानां
 त्रामिषयकत्वम- विधिद्वारेणाऽर्थाभिधायकत्वानुपपत्तेः अन्योपोहमात्राभिधायकत्वमेवो-
 पपन्नम् । उक्तञ्च—“उपोहः शब्दलिङ्गाभ्या न वस्तु विधिनोऽप्यने” ।

शब्द नित्योऽर्थं नित्य सम्बन्ध इत्येषा शास्त्रव्यवस्था । तत्रास्मान्ता मत्पिभि मूत्रादीना प्रणेतृभि ।
व्याकरण एव ये मूत्रादीना प्रणेतारस्ते व्यपदिश्यन्ते । तत्र मूत्राशामाग्भादय शब्दाना तिन्यन्तमनि-
मतम् । न ह्यनित्यत्ये शब्दादीना शास्त्राग्भे किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । व्यपह्वाग्माय तावदात्र न
महान्त शिष्टा समनुगन्तुमहन्तीति तस्माद् व्यवस्थितसाधुत्वेऽप्य शब्देऽप्य म्निनाम्प्र प्रवृत्तिरिति । -
वाक्यप० हरि० १।२३ । उद्धतोऽयम्-सिद्धिभि० टी० पृ० ५०५ । प्रमेयक० पृ० ४२९ ।

(१) पृ० ३७२ । (२) नित्यममम्वन्त्रदादिन - आ० टि० । (३) जाम्नावन्त्र प्रियापंत्यात् - जमिनिसू० १।२।१ । 'चोदनेति प्रियाया प्रवर्तक वचनामाह ।' - भाष्यभा० १।१।२ । (४) मति-

[क्षणभङ्गाध्याय (?)] इति । प्रयोगः—यद्यत्र प्रतिभाति तत्तस्य विषयः यथा अक्षजे संवेदने परिस्फुटप्रतिभासमानवपुरर्थात्मा नीलादिस्तद्विषयः, शब्दलिङ्गप्रभवे च प्रत्यये बहिरर्थतत्त्वरहितं स्वरूपमात्रमेव प्रतिभाति अतस्तदेव तस्य विषय इति । न च तत्प्रभवप्रत्यये बहिरर्थाऽसंस्पर्शिस्वरूपमात्रावभासित्वमसिद्धम्; शब्दलिङ्गयोर्बहिरर्थ-विषयत्वायोगतस्तत्सिद्धे. । तथाहि—शब्दस्य बहिरर्थो विषयो भवन् स्वलक्षणस्वभावो भवेत्, सामान्यस्वरूपो वा ? तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः, तत्रै सङ्केताभावतः शब्दानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सङ्केतो हि सङ्केतव्यवहारकालानुयायिस्वरूपेऽर्थे विधीयते, न च स्वलक्षणस्य तथाविधं स्वरूपं सभवति देशकालाकारसङ्कुचितत्वेन अननुयायिस्वरूपत्वात् । यैः सङ्केतव्यवहारकालाननुयायी न तत्र व्यवहारिभिः शब्दः सङ्केत्यते यथा उत्पन्नमात्र-प्रध्वंसिनि कचिदर्थे, नान्वेति च विवक्षितदेशादिभ्यः शाबलेयादिर्देशान्तरादाविति ।

किञ्च, 'अस्येदमभिधानम्' इति यस्मिन् ज्ञाने सम्बन्धः प्रतिभाति न तत्र ज्ञाने प्रतिनियतेन्द्रियविषययोः शब्दार्थस्वलक्षणयोः प्रतिभासः । न च तत्राप्रतिभासनयोः

प्रमाणवा० स्ववृ० १।४४ । "अन्यापोहविषया आचार्येण प्रोक्ता 'अपोह' शब्दलिङ्गाभ्या प्रतिपाद्यते' इति ब्रुवता ।"—प्रमाणवा० मनोरथ० ३।१३३ ।

(१) शब्दलिङ्गप्रभवप्रत्यययो बहिरर्थरहित स्वरूपमात्रमेव विषय तत्र स्वरूपमात्रस्यैव प्रतिभातत्वात् । "उच्यते विषयोऽमीषा धीवनीना न कश्चन । अन्तर्मात्रानिविष्ट तु बीजमेषा निबन्धनम् । तथाहि—अस्माभिरिष्यत एवैषामन्तर्जल्पवासनाप्रबोधो निमित्तम्, न तु विषयभूत भ्रान्तत्वेन पूर्वस्य शब्दप्रत्ययस्य निर्विषयत्वात् । अन्तर्मात्रानिविष्टमिति विज्ञानसन्निविष्ट वासनेति यावत् । एतदेवागमेन सस्पदयन्नाह यस्य यस्येत्यादि—यस्य यस्य हि शब्दस्य यो यो विषय उच्यते । स स सविद्यते नैव वस्तूना सा हि धर्मता ॥"—तत्त्वसं०, पृ० २७५ । (२) "यत स्वलक्षण जातिस्तद्योगो जातिमास्तथा । बुद्ध्याकारो न शब्दार्थे घटामञ्चति तत्त्वत ।"—तत्त्वम० पृ० २७६ । (३) "शब्दा सङ्केतित प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृत । तदा स्वलक्षणं नास्ति सङ्केतस्तेन तत्र न ॥"—प्रमाणवा० ३।९१ । "तदा व्यवहारकाले तत्स्वलक्षण नास्ति यत्र सङ्केत कृत । एकस्यापि स्वलक्षणस्य क्षणिकत्वात् कालान्तरे तेनैव रूपेणानुगमो नास्ति, अक्षणिकत्वे वा सङ्केतज्ञानाभावादेव तद्विषयत्वस्य कालान्तरेऽनुगमो नास्ति किमुत देशकालभिन्नेषु स्वलक्षणेपु, तेन कारणेन तत्र स्वलक्षणेषु सकतो न क्रियते ।"—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० । "तत्र स्वलक्षण तावन्न शब्दै प्रतिपाद्यते । सङ्केतव्यवहाराप्तकालव्याप्तिवियोगत ॥ एतदुक्तं भवति—ममयो हि व्यवहारार्थं क्रियते न व्यसनितया, तेन यस्यैव सङ्केतव्यवहाराप्तकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव ममयो व्यहर्तृणा युक्तो नान्यत्र । न च स्वलक्षणस्य सङ्केतव्यवहाराप्तकालव्यापकत्वमस्ति । तस्मान्न तत्र ममय इति । व्यक्त्यात्मानोनुयन्त्येते न परस्पररूपत । देशकालक्रियाशक्तिप्रतिभासादिभेदत ॥ तस्मात् सङ्केतदृष्टोऽर्थो व्यवहारे न दृश्यते । नचागृहीतसङ्केतो बोद्धव्येतान्य इव ध्वने ॥"—तत्त्वसं०, पृ० २७७ । (४) एकपरमाण्वाकारतया एकक्षणस्यायितया निरशतया च न देशकालाकारान्तरव्याप्तिस्वलक्षणम्येति भावः । "तस्य देशकालभेदेष्वास्कादनात्, तस्येति सङ्केतकालदृष्टस्य व्यवहारावस्थानादिषु देशकालभेदेषु अनास्कादनात् अननुगमात् । न हि एकत्र दृष्टो भेदोऽन्यत्र संभवति ।"—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।९४ । (५) स्वलक्षणे नास्ति सङ्केत सङ्केतव्यवहारकालाननुयायित्वात् । (६) यो हि विवक्षितदेशे सोऽन्य यच्च देशान्तरं याति सोऽन्य क्षणिकत्वात्—आ० टि० । (७) श्रोत्रचक्षुषी ।

मर्थक्रियाकाग्नित्वं सम्भवतीत्युक्तं सामान्यनिषेधावमरे । तन्नार्थगोचराः शब्दाः किन्तु
अन्यापोहगोचराः ।

स चार्थपञ्चमाकारः, तथाहि—न जानिष्यक्तथोस्तैर्द्रोचरत्वपूर्वोक्तदोषान् । नापि
ज्ञानतदाकारयोः; तयोर्गपि स्वेन रूपेण स्वलक्षणत्वान्. तस्यै च सङ्गेताविषयतया
शब्दगोचरतानुपपत्तोः, किन्तु स एव ज्ञानाकारो दृश्यविकल्पावेकीकृत्य बहीन्पतया- 5
ऽध्यस्तोऽर्धपञ्चमाकारः अन्यापोहः । बाह्यत्व हि तस्य अर्धाकारः ।

अपोहश्च निषेधः । स च द्विविधः—पर्युदासः, प्रमज्यश्च । पर्युदासोऽपि द्विविधः—
बुद्ध्यात्मा, अर्थात्मा च । तत्र बुद्ध्यात्मा, बुद्धिप्रतिभासोऽनुगन्तकरूपत्वेन अर्थेष्वप्य-
वगमिन् । अर्थात्मा अर्थस्वभावो विजातीयव्यावृत्तमर्थस्वलक्षणम् । तत्र बुद्ध्यात्मनो

नचैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्ति येन अस्पष्टं वस्तुगतमेव रूपं शाब्दप्रत्यये प्रतिभासेत; एकस्य द्वित्वविरोधात् । प्रयोगः—यत्कृते प्रत्यये यन्न प्रतिभासते न तत्तस्य विषयः यथा रूपप्रभवप्रत्यये रसः, न प्रतिभासते च शब्दप्रत्यये स्वलक्षणमिति । वस्तुविषयत्वे च शब्दानां मतभेदेन अर्थभेदाभिधायित्वानुपपत्तिः । उक्तञ्च—

“परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु सम्यैयान्तरभेदिषु ॥” [प्रमाणवा० ३।२०६] इति ।

तन्न स्वलक्षणस्वभावः शब्दस्य विषयो घटते ।

नापि सामान्यरूपः; वास्तवस्य सामान्यस्यैवाऽसंभवात्, तदसंभवश्च अश्व-
विषाणवदनर्थक्रियाकारित्वात् सुप्रसिद्धः । न खलु नित्यैकस्वभावस्य क्रमयौगपद्याभ्या-

प० पृ० २८० । प्रमेयक० पृ० ४४७ । सन्मति० टी० पृ० १७७, २६० । स्या० २० पृ० ७१० । तुलना—“(उष्णादिप्रतिपत्तिर्या) नामादिध्वनिभाविनी । विस्पष्टा (भासते नैषा) तदर्थेन्द्रियबुद्धिवत् ॥ यथा ह्युष्णाद्यर्थविषयेन्द्रियबुद्धि स्फुटप्रतिभासा वेद्यते न तथोष्णादिशब्दभाविनी । न ह्युपहतनयन-
रसनघ्राणादयो मातुलिङ्गादिशब्दश्रवणात्तद्रूपरसाद्यनुभावितो भवन्ति यथाऽनुपहतनयनादय इन्द्रियवि-
याऽनुभवन्त ।”—तत्त्वसं०, पं० पृ० २८० ।

(१) “न चैकस्य वस्तुनो रूपद्वयमस्ति स्पष्टास्पष्टम् । येनास्पष्ट वस्तुगतमेव रूपं शब्दैरभि-

धीयते इति स्यात्, एकस्य द्वित्वविरोधात् ।”—तत्त्वसं० पं० पृ० २८१ । “न हि स्पष्टास्पष्टे द्वे रूपे परस्परविरुद्धे एकस्य वस्तुन स्त यत एकेनेन्द्रियबुद्धौ प्रतिभासेत अन्येन विकल्पे । तथा सति वस्तुन एव भेदप्राप्ते ।”—अपोहसि० पृ० ७ । (२) स्वलक्षणं न शब्दप्रत्ययविषयं शब्दप्रत्ययेऽप्रतिभासमा-

नत्वात् । “न स तस्य च शब्दस्य युक्तो योगो न तत्कृते । प्रत्यये सति भात्यर्थो रूपबोधे यथा रस ॥ प्रयोग—यो हि तत्कृते प्रत्यये न प्रतिभासते न स तस्यार्थं यथा रूपजनिते प्रत्यये रस, न प्रतिभासते च शब्दे प्रत्यये स्वलक्षणमिति व्यापकानुपलब्धिः”—तत्त्वसं० पं० पृ० २८० । (३) व्याख्या—“परमार्थ

स्वलक्षणम् तस्मिन् एकस्थान (एकस्थान) प्रवृत्तिर्येषा तद्भावस्तत्त्व तस्मिन् सति शब्दानामनिब-
न्धना परमार्थनिबन्धनरहिता प्रवृत्तिर्न स्यात् दर्शनान्तरभिन्नेष्वर्थेषु सिद्धान्तभेदभिन्नेषु ।”—प्रमाणवा०

स्ववृ० टी० १।२०९ । “परमार्थैकतानत्वे परमार्थैकपरत्वे शब्दानामर्थेषु दर्शनान्तरभेदिषु प्रतिदर्शनं भिन्नाभ्युपगमेन नित्यत्वानित्यत्वत्रिगुणीमयत्वादिकल्पितभेदेषु अनिबन्धना परमार्थनिबन्धनरहिता प्रवृत्तिर्न स्यात् । न हि परस्परविरुद्धा बहवो धर्मा एकत्र सन्ति ।”—प्रमाणवा० मनोरथ० ३।२०६ ।

(४) ‘दर्शनान्तरभेदिषु’—प्रमाणवा० । शास्त्रवा० श्लो० ६४७ । अनेकान्तजय० पृ० ३५ A । प्रकृतपाठ—अष्टसह० पृ० १६८ । सिद्धिवि० टी० पृ० २६८ A । ‘तस्मात्प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तर-

भेदिषु’—स्या० २० पृ० ७१० । (५) “अपि प्रवर्तते पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् । तत्साधनायेत्यर्थेषु मयोज्यन्तेऽभिधायका ॥ तत्रानर्थक्रियायोग्या जाति ।—न खलु लोकोऽसकेतयन् शब्दानप्रयुञ्जानो वा दुःखिनः स्यात् । व्यसनापन्नं यथ किमिति चेत्, सर्वं एवाधेय आरम्भ फलार्थं । निष्फलारम्भस्य उपेक्षणीयत्वात् । तदयं क्वचिच्छब्दं नियुञ्जान किञ्चित्फलमेवेहितुं युक्तः । तच्चेत् सर्वम् इष्टानि-

ष्टानिष्टागलक्षणम् । तेनायमिष्टानिष्टसाधनासाधनं कृत्वा तत्र प्रवृत्तिं निवृत्तिं वा कुर्यात् कारयेय वेति नियोग आद्रियेत शब्दान् वा नियुञ्जीत अन्यथोपेक्षणीयत्वात् । तत्र जातिरनर्थक्रियायोग्या । नहि जाति-

र्वाहोद्गतादौ क्वचिदपि प्रत्युपस्थिता । न वा तादृशप्रकरणाभावे लोकव्यवहारेषु शब्दप्रयोगः ।”—प्रमाण-
वा० स्ववृ० १।१९५ । (६) सामान्यस्य ।

मर्थक्रियाकारित्वं समवर्तीत्युक्तं सामान्यनिषेधावन्तरे । तन्तार्थगोचरा शब्दा हिन्तु
अन्यापोषागोचरा ।

न चार्थपद्व्यमाकारः तथाहि—न जानिष्यन्त्योन्नेद्वेचग्न्य पूर्वोक्तमेवान् । नार्था-
ज्ञानतदाकारयोः; तयोऽपि स्वेन रूपेण न्यलक्षणव्यान् । तस्य च तदेतादृशपरतया
शब्दगोचरतानुपपत्तेः, किन्तु न एव ज्ञानाकारो दृश्यविग्रहोऽस्तीत्युक्तं तदीयपरतया-
ऽपरतोऽर्थपद्व्यमाकारः अन्यापोषादः । वास्तव्यं हि तस्य अर्थमात्रं ।

अपोषादश्च निषेधः । अं च द्विविधः—पर्युक्तान्, प्रत्यक्षम् । पर्युक्तानोऽपि द्विविधः—
बुद्ध्यात्मा, अर्थात्मा च । तत्र बुद्ध्यात्मा, बुद्धिप्रतिमानोऽनुगतस्वरूपेण अर्थव्यप-
रमितः । अर्थात्मा अर्थस्य भावो विज्ञानीयव्यावृत्तमर्थन्यलक्षणम् । तत्र बुद्ध्यात्मनो

विशेषलक्षणम्—स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्थानेकार्थकारितया समानहेतुत्वेनाश्रित्य
यदेकप्रत्यवमर्शरूपमर्थप्रतिबिम्बस्वभावं ज्ञानमुत्पन्न तस्य 'अपोह' इति संज्ञा । वस्तु-
भागच्छायो विकल्पेनोल्लिख्यमानो बाह्यत्वेनाऽभिमन्यमानो विकल्पाकारः स्वाकार-
विपरीताकारोन्मूलकोऽपोहः 'अपोह्यते अनेन' इति, विकल्पान्तरवर्त्याकाराद् भेदेन स्वयं
5 प्रतिभासमानत्वात् । 'अपोह्यते अन्यस्मात्' इत्यन्यापोहः, अयं हि मुख्यतयैव अन्यापोह-
शब्दाभिधेयः । त्रिभिस्तु कारणैः औपचारिकः—कारणे कार्यधर्मोपात्, कार्ये कारण-
धर्मोपचाराद्वा, विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणेन सहैकत्वाध्यवसायाद्वा ? कार्यं हि यथो-
क्तान्यापोहस्य अन्यव्यावृत्तवस्तुप्राप्तिः, अतस्तत्कारणतया कार्यधर्मोऽन्यव्यावृत्तिः तत्रा-
ध्यारोप्यते । कार्ये कारणधर्मो वा; कारणं हि एकप्रत्यवमर्शात्मनोऽन्यापोहस्य अन्यास-
10 सृष्टं स्वलक्षणं तदनुभवेन तस्यैव जनितत्वात्, अस्ति च कारणभूते स्वलक्षणे अन्यव्या-
वृत्तिः अतस्तस्याः कार्यभूते प्रत्यवमर्शे उपचारः । विजातीयव्यावृत्तं यत्स्वलक्षणं तेन
सह प्रत्यवमर्शप्रतिभासिनो रूपस्य एकत्वेनाध्यवसितत्वाद्वा अन्यापोहतेति प्ररूपितः
पर्युदासरूपोऽपोहः ।

प्रसज्यरूपस्तु 'गौरयम् अगौर्न भवति' इति व्यवच्छेदमात्रपर्यवसित इति ।
15 प्ररूपितप्रकारस्य अन्यापोहस्यैव वाचकः शब्दोऽभ्युपगन्तव्यः । वाच्यवाचकभावश्च
भासो भाति तादात्म्येन तत्रान्यापोह इत्येषा संज्ञा उक्तेति सम्बन्धः । कल्पक इति—विकल्पके सविकल्प
इति यावत् । एतच्च ज्ञान इत्यनेन समानाधिकरणम् । अर्थात्मताभावेऽपि इति । बाह्यार्थात्मताया
अभावेऽपि । निश्चितमिति अध्यवसितम् ।"—तत्त्वस०, पं० पृ० ३१७ ।

(१) अश्वादिविकल्पादन्यो गवादिविकल्पः—आ० टि० । (२) "अथ कथं तस्यापोह इत्येष
व्यपदेश इत्याह—प्रतिभासान्तरादित्यादि । प्रतिभासान्तराद् भेदादन्यव्यावृत्तवस्तुनः । प्राप्तिहेतुतयाऽ-
श्लिष्टवस्तुद्वारा गतेरपि ॥ विजातीयपरावृत्तं तत्फलं यत्स्वलक्षणम् । तस्मिन् अध्यवसायाद्वा तादात्म्ये-
नास्य विप्लुतं । तत्रान्यापोह इत्येषा संज्ञोक्ता सनिबन्धना । चतुर्भिर्निमित्तैरपोह इति तस्याख्या ।
विकल्पान्तरारोपितप्रतिभासान्तराद् भेदेन स्वयं प्रतिभासनात् मुख्यतः अपोह्यत इत्यपोहः, अन्यस्माद-
पोहोऽन्यापोह इति व्युत्पत्तेः । उपचारात् त्रिभिः । १—कारणे कार्यधर्मोपात्, यदाह अन्यव्यावृत्त-
वस्तुनः प्राप्तिहेतुतयेति । २—कार्ये वा कारणधर्मोपचारात्, तद्दर्शयति—अश्लिष्टवस्तुद्वारा गतेरपीति ।
अश्लिष्टम् अन्यासम्बद्धम् अन्यतो व्यावृत्तमिति यावत्, तदेव वस्तु द्वारमुपायं, तदनुभवबलेन तथावि-
धविकल्पोत्पत्तेः । ३—विजातीयापोहपदार्थेन सहैक्येन भ्रान्तं प्रतिपत्तृभिरध्यवसितत्वाच्चेति चतुर्थं
कारणम् । तद्दर्शयति—विजातीयेत्यादि । अस्येति । विकल्पबुद्ध्यारूढस्य अर्थप्रतिबिम्बस्य सनिबन्धनेति ।
सह निबन्धनेन प्रतिभासान्तराद् भेदादिनोक्तेन चतुर्विधेन वर्तते इति सनिबन्धना ।"—तत्त्वस०, पं०
पृ० ३१७ । (३) अन्यापोहः कारणम् अन्यव्यावृत्तवस्तुप्राप्तिः कार्यम्—आ० टि० । (४) अपोहे
कारणे—आ० टि० । (५) एतत्कार्यम् । (६) एतत्कारणम्—आ० टि० । (७) अन्यापोहस्य—आ०
टि० । (८) अन्यापोहस्वरूपे—आ० टि० । (९) "प्रसज्यप्रतिषेधश्च गौरगौर्न भवत्ययम् । अति-
विम्पष्ट एवायमन्यापोहोऽवगम्यते ॥"—तत्त्वस० पृ० ३१८ । (१०) "तदेव त्रिविधमपोहं प्रतिपाद्यं
प्रवृत्ते शब्दार्थत्वे योजयन्नाह—तत्रायमित्यादि । तत्रायं प्रथमं शब्दैरपोहं प्रतिपाद्यते । बाह्यार्थाध्यवसा-
यिन्या बुद्धेः शब्दान्ममुद्भवात् ॥ प्रथमं इति यथोक्तार्थप्रतिबिम्बात्मा । तत्र कारणमाह—बाह्यार्थाध्यव-

कार्यकारणभावान्तान्य ; बुद्धिस्वन्धिनो हि प्रतिविम्बस्य गच्छन्नन्यत्वात् तेषां नान्य-
नञ्जनकत्वात् अत्रस्य वाचकत्वमिति ॥ छ ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अपोह, गच्छन्निद्वान्याम’ इत्यादि, तन्मयी-

चिन्तम्, यत् प्रमाणत्वं कुतश्चिन्नान्निद्रौ तस्य तन्निप्रत्यक्षं प्रमाणम्,
न चामौ कुतश्चित् प्रमाणान्प्रनिद्र, तथाहि—अपोहं प्रत्यक्षतः निमित्तम्,
अनुमानाद्वा ? न तावत्प्रत्यक्षतः, स्वल्पक्षणाप्रियत्वात्तान्य । नाप्यनु-
मानतः, तदधिनाभाविलिङ्गाभावात् । नहि अन्ननिद्रवृत्त्या अगोचि-
वत्त्वात् चोचिनाभनं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । तादात्म्यतदव्यभिचिप्रतिपत्तिः-

अपोहवाचनिरूप-
णस्य अत्रत्य-
प्रमाणमर्थमात्र-
विशेषमर्थमात्र-
प्रमाणमर्थमात्र-

विशेषलक्षणम्—स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्थानेकार्थकारितया समानहेतुत्वेनाश्रित्य
यदेकप्रत्यवमर्शरूपमर्थप्रतिबिम्बस्वभावं ज्ञानमुत्पन्न तस्य ‘अपोह’ इति सज्ञा । वस्तु-
भागच्छायो विकल्पेनोल्लिख्यमानो बाह्यत्वेनाऽभिमन्यमानो विकल्पाकारः स्वाकार-
विपरीताकारोन्मूलकोऽपोहः ‘अपोह्यते अनेन’ इति, विकल्पान्तरवर्त्याकाराद् भेदेन स्वयं
प्रतिभासमानत्वात् । ‘अपोह्यते अन्यस्मात्’ इत्यन्यापोहः, अयं हि मुख्यतयैव अन्यापोह-
शब्दाभिधेयः । त्रिभिस्तु कारणैः औपचारिकः—कारणे कार्यधर्मोपात्, कार्ये कारण-
धर्मोपचाराद्वा, विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणेन सहैकत्वाध्यवसायाद्वा ? कार्यं हि यथो-
क्तान्यापोहस्य अन्यव्यावृत्तवस्तुप्राप्तिः, अतस्तत्कारणतया कार्यधर्मोऽन्यव्यावृत्तिः तत्रा-
ध्यारोप्यते । कार्ये कारणधर्मो वा, कारणं हि एकप्रत्यवमर्शात्मनोऽन्यापोहस्य अन्यासं-
सृष्टं स्वलक्षणं तदनुभवेन तस्यैव जनितत्वात्, अस्ति च कारणभूते स्वलक्षणे अन्यव्या-
वृत्ति अतस्तस्याः कार्यभूते प्रत्यवमर्शे उपचारः । विजातीयव्यावृत्तं यत्स्वलक्षणं तेन
सह प्रत्यवमर्शप्रतिभासिनो रूपस्य एकत्वेनाध्यवसितत्वाद्वा अन्यापोहतेति प्ररूपितः
पर्युदासरूपोऽपोहः ।

प्रसज्यरूपस्तु ‘गौरयम् अगौर्न भवति’ इति व्यवच्छेदमात्रपर्यवसित इति ।

प्ररूपितप्रकारस्य अन्यापोहस्यैव वाचकः शब्दोऽभ्युपगन्तव्यः । वाच्यवाचकभावश्च

भासो भाति तादात्म्येन तत्रान्यापोह इत्येषा सज्ञा उक्तेति सम्बन्धः । कल्पक इति—विकल्पके सविकल्प
इति यावत् । एतच्च ज्ञान इत्यनेन समानाधिकरणम् । अर्थात्मताभावेऽपि इति । बाह्यार्थात्मताया
अभावेऽपि । निश्चितमिति अध्यवसितम् ।” —तत्त्वस०, प० पृ० ३१७ ।

(१) अश्वादिविकल्पादन्यो गवादिविकल्पः—आ० टि० । (२) “अथ कथं तस्यापोह इत्येष
व्यपदेश इत्याह—प्रतिभासान्तरादित्यादि । प्रतिभासान्तराद् भेदादन्यव्यावृत्तवस्तुनः । प्राप्तिहेतुतयाऽ-
श्लिष्टवस्तुद्वारा गतेरपि ॥ विजातीयपरावृत्तं तत्फलं यत्स्वलक्षणम् । तस्मिन्नध्यवसायाद्वा तादात्म्ये-
नास्य विप्लुतं । तत्रान्यापोह इत्येषा सज्ञोक्ता सनिबन्धना । चतुर्भिर्निमित्तैरपोह इति तस्याख्या ।
विकल्पान्तरारोपितप्रतिभासान्तराद् भेदेन स्वयं प्रतिभासनात् मुख्यतः अपोह्यत इत्यपोहः, अन्यस्माद-
पोहोऽन्यापोह इति व्युत्पत्तेः । उपचारात् त्रिभिः । १—कारणे कार्यधर्मोपात्, यदाह अन्यव्यावृत्त-
वस्तुनः प्राप्तिहेतुतयेति । २—कार्ये वा कारणधर्मोपचारात्, तद्दर्शयति—अश्लिष्टवस्तुद्वारा गतेरपीति ।
अश्लिष्टम् अन्यासम्बद्धम् अन्यतो व्यावृत्तमिति यावत्, तदेव वस्तु द्वारमुपाय, तदनुभवबलेन तथावि-
धविकल्पोत्पत्तेः । ३—विजातीयापोहपदार्थेन सहैक्येन भ्रान्तं प्रणिपतृभिरध्यवसितत्वाच्चेति चतुर्थं
कारणम् । तद्दर्शयति—विजातीयेत्यादि । अस्येति । विकल्पबुद्ध्यारूढस्य अर्थप्रतिबिम्बस्य सनिबन्धनेति ।
सह निबन्धनेन प्रतिभासान्तराद् भेदादिनोक्तेन चतुर्विधेन वर्तत इति सनिबन्धना ।” —तत्त्वस०, प०
पृ० ३१७ । (३) अन्यापोहः कारणम् अन्यव्यावृत्तवस्तुप्राप्तिः कार्यम्—आ० टि० । (४) अपोहे
कारणे—आ० टि० । (५) एतत्कार्यम् । (६) एतत्कारणम्—आ० टि० । (७) अन्यापोहस्य—आ०
टि० । (८) अन्यापोहस्वरूपे—आ० टि० । (९) “प्रसज्यप्रतिषेधश्च गौरगौर्न भवत्ययम् । अति-
विस्पष्ट एवायमन्यापोहोऽवगम्यते ॥” —तत्त्वस० पृ० ३१८ । (१०) “तदेव त्रिविधमपोहं प्रतिपाद्य
प्रकृते शब्दार्थत्वे योजयन्नाह—तत्रायमित्यादि । तत्रायं प्रथमं शब्दैरपोहं प्रतिपद्यते । बाह्यार्थाध्यवसा-
यिन्या बुद्धेः शब्दात्ममुद्भवात् ॥ प्रथमं इति यथोक्तार्थप्रतिबिम्बात्मा । तत्र कारणमाह—बाह्यार्थाध्य-

कार्यकारणभावान्तान्यः; बुद्धिसम्बन्धिनो हि प्रतिविम्बस्य शब्दजन्यत्वात् तद्वाच्यत्व
तज्जनकत्वाच्च शब्दस्य वाचकत्वमिति ॥ छ ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्—‘अपोह. शब्दलिङ्गाभ्याम्’ इत्यादि, तदसमी-

अपोहवादनिरसन-
पुरस्सर शब्दस्य
परमार्थसत्त्वामान्य-
विशेषात्मकार्यवाच-
कत्वसमर्थनम्-

चीनम्, यतः प्रमाणतः कुतश्चित्तात्सिद्धौ तस्य तद्विषयत्व युक्तम्,
न चासौ कुतश्चित् प्रमाणात्प्रसिद्धः, तथाहि—अपोहः प्रत्यक्षतः सिद्ध्येत्,
अनुमानाद्वा ? न तावत्प्रत्यक्षतः; स्वलक्षणविषयत्वात्तस्य । नाप्यनु-
मानतः; तद्विनाभाविलिङ्गाभावात् । नहि असन्निवृत्त्या अगोनि-
वृत्त्या चाविनाभूतं किञ्चिल्लिङ्गमस्ति । तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्ध-

6

वसायिन्या इत्यादि । यदेव हि शब्दे ज्ञाने प्रतिभासते स एव शब्दार्थो युक्तः । न चान् प्रसज्यप्रतिषे-
धाध्यवसायोऽस्ति, न चापीन्द्रियज्ञानवत् स्वलक्षणप्रतिभासः । किं तर्हि ? बाह्यार्थाध्यवसायिनी केवल
शब्दी बुद्धिरुपजायते । तेन तदेवार्थप्रतिविम्बक शब्दे ज्ञाने साक्षात्तदात्मतया प्रतिभामनाच्छब्दार्थो
युक्तो नान्य इति भावः । एव तावत्प्रतिविम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाच्छब्दरूपजन्यमानत्वान्मुख्य शब्दार्थ
इति दर्शितम् । शेषयोरप्यपोहयो गौण शब्दार्थत्वमुपवर्ण्यमानमविरुद्धमेवेति दर्शयन्नाह—साक्षादाकार
एतस्मिन्नेवञ्च-प्रतिपादिते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि सामर्थ्येन प्रतीयते ॥ न तदात्मा परात्मेति सम्बन्धे
सति वस्तुभिः ॥ व्यावृत्तवस्त्वधिगमोऽप्यथदिव भवत्यतः ॥ तेनायमपि शब्दस्य स्वार्थः इत्युपचर्यते ।
न तु साक्षादयं शब्दो द्विविधोऽपोह उच्यते ॥ एवञ्चेति । जन्यत्वेन । कस्मात्पुनः सामर्थ्येन प्रसज्य-
प्रतिषेधः प्रतीयत इति दर्शयन्नाह—न तदात्मेति । तस्य गवादिप्रतिविम्बस्यात्मा य परस्य अगवादि-
प्रतिविम्बस्यात्मा स्वभावो न भवतीति कृत्वा । एव प्रसज्यलक्षणापोहस्य नान्तरीयकतया प्रतीतिगौण
शब्दार्थत्वं प्रतिपाद्य स्वलक्षणस्यापि प्रतिपादयन्नाह—सम्बन्धे मतीत्यादि । तत्र सम्बन्ध शब्दस्य वस्तुनि
परम्पर्येण कार्यकारणभावलक्षण प्रतिबन्धः । प्रथम यथावस्थितवस्त्वनुभवः ततो विवक्षा ततः तान्त्रा-
दिपरिस्पन्दः ततः शब्द इत्येव परम्परया शब्दस्य वस्तुभिः बाह्यैरग्न्यादिभिः सम्बन्धः स्यात्तदा तस्मिन्
सम्बन्धे सति विजातीयव्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽर्थापत्तिनोऽधिगमो भवति । जतो द्विविधोऽपि प्रसज्य-
प्रतिषेधः अन्यव्यावृत्तवस्त्वात्मा चापोहः शब्दार्थः इत्युपचर्यते । अयमिति स्वलक्षणान्मा, अपिगच्छान्
प्रसज्यात्मा च ।”-तत्त्वस०, प० ५० ५० ३१८-१९ ।

(१) ननु सौगतैस्तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप एव सम्बन्ध उपपन्ने तन्निमित्तं वाच्यवाचकभावोऽती-
र्यते इत्याह—आ० टि० । “यद्यपि शब्दस्यार्थेन न वाच्यवाचकभावलक्षणं नगदयः प्रसिद्धं नानां
कार्यकारणभावान्वयोऽवतिष्ठते, अपि तु कार्यकारणभावान्मा एवेति दर्शयन्ति—तद्रूपप्रतिविम्बस्यार्थेणादि ।
तद्रूपप्रतिविम्बस्य धियः शब्दाच्च जन्मनि । वाच्यवाचकभावोऽपि ज्ञानो हेतुपरान्तरः ॥ तत्र प्रतिवि-
म्बस्य जनकत्वाद्वाचक उच्यते, तच्च प्रतिविम्ब शब्देन जन्यमानत्वाद्वाच्यम् ।”-तत्त्वस० प० ५० ५० ३१८-
१९ । (२) तेन शब्देन तत्प्रतिविम्बस्य वाच्यत्वम्—आ० टि० । (३) ५० ५५१ प० ९ । (४) तत्रा-
स्य । (५) शब्दलिङ्गावधारणम् । (६) तुलना—“तद्विद्वन्मार्गमोहः प्रथमः शब्दमोहः । तत्रापि
शब्दवृत्तिरपि विदृष्ट्वा न प्रयुज्यताम् ॥ ५८ ॥ पूर्वोक्तेन प्रदर्शितं तन्नुमाद्यथ विदुः । सम्बन्धस्य प्रमाण-
स्य तेन नैवोपपद्यते ॥ ५९ ॥ नाहोतद्वच्च तस्य शब्दमोहः कथञ्चन । तत्रापि न न—तत्र न न—
लिङ्गावधारणम् ॥ ६० ॥ एतः स्यात् प्रमाणं तस्य, लिङ्गावधारणं वस्तुने । न शब्दस्य हि वाच्यत्वं वि-
प्रमाणम् ॥ ६० ॥”-सी० श्लो० अपोहः ५८-५९, १-६-७ । प्रमेयः ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० । (७) अपोहविनाभावः ।

प्रकारेण हि भवन्मते अविनाभावो व्यवस्थितः । नचान्यव्यावृत्तोः केनचित्सह तादात्म्य-
तदुत्पत्ती घटेते । तथाहि—अकृतकत्वव्यावृत्तिः कृतकत्वम्, तत् स्वलक्षणात्मकम्, नित्य-
व्यावृत्तिरूपाऽनित्यत्वात्मकं वा स्यात् ? न तावत्स्वलक्षणात्मकम्; अवस्तुरूपत्वात्, यद-
वस्तुरूपं न तत् स्वलक्षणात्मकं यथा खरविषाणम्, अवस्तुरूपञ्च अकृतकत्वव्यावृत्ति-
रूपतया कृतकत्वमिति । नापि नित्यव्यावृत्तिरूपाऽनित्यत्वात्मकम्; उभयो नीरूपतया
तादात्म्यसम्बन्धाभावात् । यथो नीरूपत्वं न तयोस्तादात्म्यसम्बन्धः यथा खपुष्पवन्ध्या-
सुतयोः, नीरूपत्वञ्च अन्यव्यावृत्तिस्वभावयोः कृतकत्वानित्यत्वयोरिति । तन्नानयोस्ता-
दात्म्यं घटते । नापि तदुत्पत्तिः, नीरूपत्वादेव । तथाहि—यन्नीरूपं तन्न कस्यचिज्जन्यं
जनकं वा यथा खरविषाणम्, नीरूपञ्च साध्यसाधनत्वेनाऽभिप्रेतं प्रकृतैर्मन्यापोहद्वयमिति ।
ननु चार्थाभावेऽपि अर्थाकारं यत् प्रतिबिम्बमुत्पन्नं तदेवान्यापोहः, स च स्वसंवे-
दनप्रत्यक्षत एव सिद्ध्यति, इत्यनर्थकं तत्रानुमानम्; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; ज्ञानेऽ-
र्थाकारधारित्वस्य तन्निराकारत्वसिद्धौ^१ प्रतिपिद्धत्वात् ।

अस्तु वा तैत्, तथापि—अत्र कस्य प्रतिबिम्बनम्—स्वलक्षणस्य, सामान्यस्य वा ?
न तावत्स्वलक्षणस्य; तस्य व्यावृत्ताकारत्वात् । अनुगतैकरूपञ्च प्रतिबिम्बम् अन्यापो-
होऽभिप्रेतः, अतः स्वलक्षणेनापि तथाविधेनैव भवितव्यम् । तथाहि—यस्य हि यदाकारं
प्रतिबिम्बं तत् स्वयमपि तदाकारमेव यथा मुखचन्द्रादि, अनुगतैकाकारञ्च स्वलक्षणस्य
ज्ञाने प्रतिबिम्बमिति । अथ सामान्यस्य ज्ञाने प्रतिबिम्बनमिष्यते; तदप्यसत्, तस्यां-
ऽसतः प्रतिबिम्बनानुपपत्तेः । यदसन्नं तत् क्वचित् प्रतिबिम्बति यथा खपुष्पम्, असञ्च
भवन्मते सामान्यमिति । तत्रै तत्प्रतिबिम्बाभ्युपगमे वा प्रतिबिम्बोदयात्प्रागन्योन्यवि-
विक्ततद्रूपद्वयोपलम्भप्रसङ्गः । यत्र यत् प्रतिबिम्बति तद्द्वयं प्रतिबिम्बोदयात्प्रागन्योन्यवि-
विक्तमुपलभ्यते यथा मुखादर्शादि, प्रतिबिम्बति च ज्ञाने सामान्याकार इति ।

अथ बाह्यदोहाद्येकार्थक्रियाकारितया स्वलक्षणमेवानुवृत्ताकारं सत् सामान्यम्,
अतो नोक्तदोषावकाशः; तदयुक्तम्; एकार्थक्रियामकुर्वतस्तत्कारित्वाभावतः प्रतिबिम्बो-

(१) सौगतसिद्धान्ते । (२) अकृतकत्वव्यावृत्तिरूप कृतकत्वं न स्वलक्षणात्मकम् अवस्तुरूप-
त्वात् । (३) अकृतकत्वव्यावृत्तिरूपकृतकत्व-नित्यत्वव्यावृत्तिरूपाऽनित्यत्वयोश्च । (४) अन्यव्यावृत्ति-
रूपयोः कृतकत्वानित्यत्वयोः तादात्म्यं न भवति नीरूपत्वात् । (५) कृतकत्वमनित्यत्वञ्च—आ० टि० ।
(६) पृ० १६७ । (७) प्रतिबिम्बम् । (८) अनुगतैकरूपेण । (९) स्वलक्षणमनुगतैकाकारम् अनुग-
तैकाकाररूपेण प्रतिबिम्बितत्वात् । (१०) सामान्यस्य अन्यापोहात्मकत्वेन अर्थक्रियाकारित्वाभावेन
चासत् । (११) न सामान्यं ज्ञाने प्रतिबिम्बति असत्त्वात् । (१२) बौद्धमते । (१३) ज्ञाने । (१४)
सामान्यं । (१५) प्रतिबिम्बाधारस्य ज्ञानस्य प्रतिबिम्बस्य च सामान्यस्य विविक्त स्वरूपद्वयं प्रति-
भासेत इति भावः । (१६) ज्ञानं सामान्यञ्च विभिन्नतया उपलभ्येताम् तत्र प्रतिबिम्बमानत्वात् ।
(१७) प्रतिबिम्बाभावलक्षणो दोषः । (१८) सामान्यस्य ।

१—क तयो श्र० । २ ननु चार्थाकारं आ० । ३ इत्यसमी—श्र० । ४ 'तस्य' नास्ति आ० । ५—तस्य
यस्य यस्य हि आ०, श्र० । ६—विविक्तस्तद्रूप—व० । ७—बिम्बते श्र० । ८—बिम्बते च श्र० ।

दयाभावानुषङ्गात् । अर्थक्रियायाश्च कदाचित्कत्वात् तदुद्योऽपि कदाचिदेव स्यात् ।

किञ्च, एकार्थक्रियाकारित्वं स्वलक्षणे यद्येकमभ्युपगम्यते तदा बाह्यावभासितयोपलभ्यमानप्रतिभासवलात् तदेव प्रतिभास्यमस्तु किं प्रतिविम्बाग्रहग्रहेण ?

किञ्च, यदि स्वप्रतिविम्बमात्राध्यवसायित्व आन्दविकल्पस्य स्यात् तर्हि अतः कुतो वहिरर्थे प्रवृत्तिः स्यात् ? स्वप्रतिभासेऽनर्थे अर्थाध्यवसायाच्चेत्, ननु कोऽयमर्थाध्य- ५
वसायो नाम—बाह्यस्यार्थस्य ग्रहणम्, करणम्, योजनम्, समारोपो वा ? प्रथमपक्षे पर-
मतसिद्धिः, शक्यैः आन्दप्रत्ययानां वहिरर्थग्रहणानभ्युपगमात् । द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्नः,
नहि बाह्यार्थकरणे ज्ञानानां सामर्थ्यम्, स्वसामग्रीतस्तेषामाविर्भावात्, अन्यथा अप्रति-
हता सर्वस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् ।

अथ स्वाकारं विकल्पो बाह्येनार्थेन योजयति, तदसत्, तथाप्रतीतेरसम्भवात् । नह्येव 10
कस्यचित् प्रतीतिः 'योऽयमाकारो मदीयः स बाह्यार्थविशिष्टः' इति, बाह्यार्थेन सह स्वाकारस्य
सम्बन्धाभावतो विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः । न च परम्परया तदुत्पत्तिमस्वन्धोऽ-
स्यास्तीत्यभिधातव्यम्, व्यावृत्ताकारार्थस्य अनुवृत्ताकारप्रतिविम्बनहेतुत्वप्रतिषेधान् ।

अथ बाह्यमर्थं विकल्प. स्वाकारे समारोपयति, तदप्यसाम्प्रतम्; समारोपो हि 15
उभयग्रहणे सति स्यात्, असति वा ? न तावदस्ति; उभयग्रहणपुरस्सरत्वात्तर्ह्य । यैः
समारोपः स उभयग्रहणपुरस्सर. यथा गोर्वाहीके समारोपः, समारोपश्च विकल्पाकारे
बाह्यार्थस्येति । न चेदं निदर्शनं साध्यविकलम्, चेन्नैव हि गौरनुभूत वाहीकश्च, न

तद्वर्मान् बहुमारोद्धहनादीन् वाहीके निश्चित्य गोत्वमारोपयति 'गौर्वाहीकः' इति । अथोभयग्रहणे सति आरोपः स्यात्; ननु उभयोर्ग्रहणं विकल्पेन, निर्विकल्पेन वा स्यात् ? न तावन्निर्विकल्पेन, अस्य स्वलक्षणगोचरतया अन्यापोहस्वरूपविकल्पाकारे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि विकल्पेन; अस्य बाह्यार्थपरोमर्शपराङ्मुखत्वात्, अतः कथमसौ स्वाकारे बाह्यं तत्र वा स्वाकारमारोपयेत् ?

अस्तु वाऽस्योभयग्रहणम्; तथापि—पूर्वं स्वप्रतिभासमनर्थमनुभूय पश्चादर्थ-मारोपयति, युगपदेव वा स्वप्रतिभासञ्चानुभवति अर्थञ्च समारोपयति, किं वा यावदेवोक्तं भवति—स्वाकारमनुभवतीति तावदेवोक्तं भवति अर्थमध्यवस्यतीति ? न तावत्स्वरूपानुभवः पूर्वं पश्चादर्थसमारोपः; क्षणद्वयावस्थानविकलत्वाज्ज्ञानानाम्, अन्यथा क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । अथ युगपदेव स्वप्रतिभासमनुभवति अर्थञ्च समारो-पयति, तर्हि ग्राह्यग्राहकाकारात्मके विकल्पस्वरूपे संवेद्यमाने स्वानुभवसमानकाल एवार्थः समारोप्यमाणो विकल्पस्वरूपाद् बहिरेवाऽवतिष्ठते तत्कथमात्मनमनर्थम् अर्थ-मारोपयेदसौ ? अथ स्वाकारानुभव एव अर्थसमारोपः, तदप्यसुन्दरम्; अनुभवितव्य-विकल्पयितव्ययोर्भेदात् । शब्दसंसृष्टं हि स्वरूपं विकल्पयितव्यम्, अशब्दसंसृष्टं तु स्वसवेदनेनानुभवितव्यम्, तत्कथमनयोरेकत्वम् ?

एतेन 'दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य वहीरूपतयाऽध्यस्तः' इत्यादि प्रत्युक्तम्; तदेकी-

(१) "जर्तिका नाम वाहीकास्तेषा वृत्त सुनिन्दितम् ।"—महाभार० कर्णपर्व अ० २०० । 'जाट' इति भाषायाम् । "यथा गोगन्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः ।"—महाभा० प्र० १।१। १५ । (२) तुलना—"क खलु विकल्पमेव दृश्यमित्यध्यवस्यति । विकल्प एवेति चेत्, न, तत्र सामा-न्यावभावात् अन्यथा विकल्पत्वायोगात् । अन्य इति चेत्, न, आत्मवादापत्तेः तत्तथाध्यवसायनिमित्ता-भावाच्च ।"—अनेकान्तजय० पृ० ३५ B । "नैकत्वाध्यवसायोऽपि दृश्य स्पृशति जातुचित् । विकल्प-स्यान्यथा मिद्वेत्ते दृश्यस्पर्शित्वमञ्जसा ।"—तत्त्वार्थश्लो० पृ० १०९ । "तदेकत्व हि दर्शनमध्यवस्यति तत्पृष्ठजो व्यवसायो जानान्तर वा ।"—प्रमाणप० पृ० ५३ । प्रमेयक० पृ० ३१ । सन्मति० टी० पृ० ५०० । म्या० २० पृ० ८२ । (३) निर्विकल्पस्य । (४) अवस्तुविषयत्वात्—आ० टि० । (५) विकल्पः । (६) बाह्येऽर्थे । (७) तुलना—"न च स्वाकारमनर्थमर्थ आरोपयति । न तावदगृहीतः स्वाकार-गम्य आरोपयितुमिति तद्ग्रहमेपितव्यम् । तत्किं गृहीत्वा आरोपयति, अथ यदेव गृह्णाति तदेवारो-पयति । न तावत्पूर्वं पक्षः, न हि विकल्पज्ञान क्षणिक क्रमवन्ती ग्रहणसमारोपी कर्तुमर्हति । उत्तरस्मिस्तु पक्षे विकल्पमन्वेदनेन प्रत्यक्षाद्विकल्पाकारादहङ्कारास्पदाद् अनहङ्कारास्पद समारोप्यमाणो विकल्पो नाम्नगोचरो न शक्योऽभिन्नः प्रतिपन्तुम् । नापि बाह्यस्वलक्षणैकत्वेन गम्यः प्रतिपत्तु विकल्पज्ञानेन गम्यः प्रत्यक्षान्य बाह्यस्याप्रतिभासनात् ।"—न्यायवा० ता० पृ० ४८५ । (८) स्वाकारानुभवनमेव अर्थाध्य-वसाय इति भावः । (९) यदि यदेव विकल्पाकार स्वप्रतिभासमनर्थमनुभवति तदेवार्थं समारोपयति; तदा सितान्य स्वानुभवव्यापृतत्वादर्थोऽवकाशमलभमान तत्स्वरूपाद् बहिरेवास्ते विकल्पे न सद्रूपमिति, तद्वद्वान्मति अनर्थमने अर्थं विकल्पाकार आरोपयतीति तात्पर्यम् ।—आ० टि० । (१०) आत्मनि गम्यः प्रत्यक्षः । (११) पृ० ५५५ पं० ५ ।

१—परामर्शप्राप्तमनुभवात् थ० । २ पूर्वं प्रतिभासमानार्थमनु-थ० । ३—भासं वानुभ-व० । ४—ननुभवात्प्रमाण व० ।

करणञ्च किं तेनैव ज्ञानेन, ज्ञानान्तरेण वा ? न तावत्तेनैव स्वाकार दृश्यञ्च पृथक् प्रति-
पद्यैक्यं प्रतीयते, तथा प्रतीत्यभावात्, क्षणिकत्वाच्च । नापि ज्ञानान्तरेण, तद्धि एकम्,
अनेकं वा ? यद्यनेकम्; कथमैक्यं प्रतिपद्येत ? स्वसंवेदनेन हि ज्ञानस्वरूपं प्रतीयते दर्शनेन
तु दृश्यम् । एकं तु यदि द्वयं प्रत्येति, कथमैक्यम् ? अथैक्यं प्रत्येति, कथं द्वयं विरोधात् ?

किञ्च, अयमपोहो भावे भावस्य प्रतीयते, केवलो वा ? प्रथमपक्षे भावयोः 5
प्रतीतिः किं शब्दादेव, प्रमाणान्तराद्वा ? न तावत् शब्दादेव, अस्य अपोहादन्यत्र
प्रवृत्त्यनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा किं भावौ प्रतीत्य अतोऽपोहः प्रतीयते, अपोहः वा
प्रतीत्य भावाविति ? तत्राद्यविकल्पे नान्यापोहः शब्दार्थः, मुख्यतो भावयोरेव तदर्थत्वात्,
प्रतीत्युत्तरकालं सामर्थ्यादेव वा अन्यव्यावृत्तेः प्रतीतेः । नीलञ्च प्रतीत्य अनीलव्यावृत्ति-
प्रतीत्यभ्युपगमे स्खलन्ती तत्प्रतीतिः स्यात् । अतो नीलस्य अनीलव्यावृत्त्यात्मकस्यैव 10
प्रत्यक्षादिव शब्दात्प्रतीतिरभ्युपगन्तव्या । द्वितीयविकल्पे तु प्रतीतिविरोधः, न ग्लु केव-
लोऽपोहः प्रथमं शब्दात् प्रतीयते पश्चाद् भावाविति कस्यचित्त्वप्तेऽपि प्रतीतिरस्तीति ।
एतेन प्रमाणान्तरादपि तत्प्रतीतिः प्रत्याख्याता, ततोऽपि भावयोः प्रतीतौ उक्तदोषानुपद्वा-
विशेषात् । अस्तु वा कुतश्चिदर्थं प्रतीतिः, तथापि—भावाभ्यां भिन्नस्यापोहस्य प्रतीतौ
कथमर्थं भावसम्बन्धिता स्यात्, भावाभावयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धान्मभावात् ? 15

‘केवलोऽपोहः प्रतीयते’ इत्ययमपि पक्षोऽनेनैव प्रतिव्यूढः, यदि च केवलोऽपोहः
शब्दाल्लिङ्गाद्वा प्रतीयेत, तर्हि सर्वशब्दानां पर्यायता स्याद् अपोहमात्रस्याऽविशिष्टस्या-
शेषशब्दैः प्रतिपादनात् । एवञ्च विशेषणविशेष्यभेदः अतीतादिकालभेदः स्त्रीपुनपुमक-

(१) तुलना—“नैतद् दृश्यविकल्पार्थकीकरणेन भेदतः । एकप्रमात्रभावाच्च तयाम्बन्वाप्रति-
द्वितः ।”—शास्त्रवा० ११।१० । “अतीते तदात्मवन्तया अभावमारोपानुपपत्तं ।”—प्रश० पद० ७०
३२० । (२) तुलना—“यच्चायमन्यापोहः अर्गानं भवतीति गोमन्दस्याय न किं भावोऽयं भावः
इति ?”—न्यायवा० ७० ३२९ । इति प्रसज्य—आ० टि० । (३) शब्दस्य अपोहादितिभेदे भावे
प्रवृत्तौ । (४) शब्दार्थत्वात्—आ० टि० । (५) भावस्य प्रतिनियतमसाधारणं स्वरूपं हि तद्वशात् तदा-
त्मकं भवत्येव । (६) सापेक्षत्वात्—आ० टि० । (७) अनीलव्यावृत्तिप्रतीतिः । (८) प्रमात्रात्म-
पुरपत्य । (९) भावयोः प्रतीतिः । (१०) अपोहस्य । (११) अपोहस्य । (१२) तदा—‘तदा-
सामान्यवतना विशेषवचनाच्च ये । सर्वे भवेयुः पर्यायास्तपोहस्य दान्तरा ॥ —मी० श्लो० अपोह-
श्लो० ४२ । न्यायम० पृ० ३०४ । “अपि च ये विभिन्नमागत्यगताः सनादयो ये च त्रिदशजः सनादयो”

लिङ्गभेदः एकद्विवहुवचनादिभेदश्च दुर्लभः । लिङ्गलिङ्गिभेदश्च दूरोत्सारित एव स्यात्, यदेव हि लिङ्गशब्दवाच्यमपोहमात्रं तदेव लिङ्गिशब्दस्यापि ।

अथापोहस्य भेदाभ्युपगमान्नायं दोषः; तदयुक्तम्, तस्य भेदाऽसिद्धेः । तस्य हि भेदः अपोह्यभेदाद्, वासनाभेदात्, विभिन्नसामग्रीप्रभवत्वात्, विभिन्नकार्यकारित्वात्, आश्रयभेदात्, स्वरूपभेदाद्वा स्यात् ? न तौवदपोह्यभेदात्; सर्व-प्रमेयादिशब्दानाम-पोह्यभेदाभावतः पर्यायताप्रसङ्गात् । न हि असर्व सर्वराशेर्व्यतिरिक्तम्, अप्रमेयं वा किञ्चिदस्ति यदपोहेन सर्वादिकं सिद्ध्येत् । कथं वा सत्त्वं-कृतकत्वादिहेतोः सिद्धिः ? न हि असदकृतकं वा जगति किञ्चिदस्ति यदपोहेन सत्त्वादिसाधनं सिद्ध्येत् । अपो-ह्यभेदादपोह्यभेदे चान्योन्याश्रयः—सिद्धे ह्यपोह्यभेदे अपोह्यभेदसिद्धिः, तत्सिद्धौ चापोह्यभेद-सिद्धिरिति । तन्नापोह्यभेदादपोहस्य भेदः । नापि वासनाभेदात्; तद्भेदस्याप्यनुपपत्तेः । अनुभवभेदनिबन्धनो हि वासनाभेदः, अपोहस्य चैकैक्यरूपत्वे अनुभवभेदो दुर्घटः । नापि विभिन्नसामग्रीप्रभवत्वादपोह्यभेदः; अस्य कल्पितरूपतया सामग्रीविशेषतः प्रादुर्भावस्यै-वाऽनुपपत्तेः । यत् कल्पितरूपं तन्न कुतश्चित्प्रादुर्भवति यथा तुरङ्गमोत्तमाङ्गे शृङ्गम्, कल्पितरूपश्च भवन्मते अपोह इति । तैस्तदुत्पत्तौ वा कल्पितरूपत्वव्याघातः । यत् कुतश्चिदुत्पद्यते तन्न कल्पितरूपं यथा स्वलक्षणम्, उत्पद्यते च सामग्रीविशेषतोऽपोह इति ।

(१) तुलना—“ननु भेदादपोहानां प्रसङ्गोऽयं न युज्यते । सामान्यापोहकल्प्या चेद्वस्तुमात्रे समं तव ॥ भिद्यन्ते मम वस्तुत्वात्सामान्यानि परस्परम् । असङ्कीर्णस्वभावानि न चैकत्वं वितन्वते । समष्टैकत्वनानात्वविकल्परहितात्मनाम् । अवस्तुत्वादपोहानां तव स्याद् भिन्नता कथम् ॥”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० ४३-४५ । (२) अपोहस्य । (३) तुलना—“अन्यापोहश्च शब्दार्थ इत्ययुक्तम्, अव्यापकत्वात् । यत्र द्वैराश्यं भवति तत्रेतरप्रतिषेधादितरं प्रतीयते यथा गौरिति पदे गौ प्रतीयमाना गौ प्रतिपिध्यमाना । न पुनः सर्वपद एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्सर्वपदेन निवर्त्यते ।”—न्यायवा० पृ० ३२९ । “ननु चापोह्यभेदेन भेदोऽपोहस्य सेत्स्यति । न विशेषः स्वतस्तस्य परतश्चौ-पचारिकः ॥ ४७ ॥ प्रमेयज्ञेयशब्दादेरपोह्यं कुत एव तु ।”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० ४७, १४४ । प्रमेयक० पृ० ४३४ । प्रमेयर० ३।१०१ । (४) तुलना—“यद्यप्यन्येषु शब्देषु वस्तुन स्यादपोह्यता । मच्छब्दस्य त्वभावाख्यानाऽपोह्यं भिन्नमिष्यते ॥”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० ९८ । (५) तुलना—“अपोह्यभेदकल्पितश्च नाभावाऽभेदतो भवेत् । तद्भेदोऽपोह्यभेदाच्चेत् प्राप्तमन्योन्यसंशयम् ॥ गोसा-मान्यस्य भिन्नत्वादगौरित्येष भिद्यते । अगौरित्यस्य च भेदेन गोसामान्यं च भिद्यते ॥”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० ६५-६६ । न्यायम० पृ० ३०४ । (६) तुलना—“नचापि वासनाभेदाद् भेदः सद्रूप-नापि वा । अपोहानां प्रकल्प्येन न ह्यवस्तुनि वामना ॥ स्मृतिं मुक्त्वा नचास्त्यस्या शक्तियोग-श्रियान्ते । तन्मात्रान्यादृशे माऽर्थं करोत्यन्यादृशी मतिम् ॥ भवद्भिः शब्दभेदोऽपि तन्निमित्तो न भवन्ते ।”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० १००-२ । प्रमेयक० पृ० ४३९ । (७) वासनाभेदस्य । (८) अभावमनना नुच्छेदकभावत्वे । (९) अपोहस्य । (१०) अपोहो न कुतश्चित्प्रादुर्भवति कल्पितरूपत्वात् । (११) मीगतमते । (१२) कारणसामग्रीत अपोहोत्पत्तौ । (१३) अपोहो न तस्मिन् वागतादृशप्रमानत्वात् ।

१ ‘विभिन्नसामग्रीप्रभवत्वात्’ नास्ति श्र० । २-भेदे वान्यो-व०, श्र० । ३ तद्भेदस्याप्यनुभव-व० । ४-त्वादपोह्यभेदस्य कल्पि-व० । ५ प्रादुर्भावानुप-श्र० ।

एतेन विभिन्नकार्यकारित्वात्तद्भेदः प्रत्याख्यातः; अपरमार्थसतो विभिन्नकार्य-
कारित्वानुपपत्तेः स्वपुष्पवत् । तत्कारित्वे वाऽपरमार्थमत्त्वाऽसम्भवात् स्वलक्षणवत् ।
कुतश्च कार्यकारणयोर्भेदः सिद्धो यत् तद्भेदादपोहस्य भेदः सिद्ध्येत्—अपोहभेदान्,
स्वरूपतो वा ? अपोहभेदाच्चेद्; अन्योन्याश्रयः—सिद्धे हि कारणभेदे कार्यभेदे च
तत्प्रभवतया तत्कारितया च अपोहभेदसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कार्यकारणयोर्भेदसिद्धिः- 5
रिति । स्वरूपतस्तद्भेदसिद्धौ च अपोहकल्पनाऽनर्थक्यम् ।

अथाश्रयभेदादपोहभेदः, तन्न, अवस्तुरूपस्यास्य क्वचिदाश्रितत्वानुपपत्तेः ।
यदेवस्तुरूपं न तत् क्वचिदाश्रितम् यथा गगननलिनम्, अवस्तुरूपञ्चापोह इति ।
आश्रितत्वे वा किमसौ प्रतिव्यक्ति भिन्नः, अभिन्नो वा स्यात् ? यदि भिन्नः, तदा
द्रव्यगुणकर्मणां मध्ये अन्यतरूपतैवास्त्याभ्युपगता स्यात्, प्रतिव्यक्त्यन्यस्य आश्रि- 10
तत्वानुपपत्तेः । अथाभिन्नः, तदा सामान्यरूपतैव नामान्तरेणोक्ता स्यात् इत्युभ-
यथाप्यन्यापोहरूपतानुपपत्तिः ।

अथ स्वरूपभेदादपोहस्य भेदः; तन्न, अपरमार्थसत्त्वेऽस्य स्वरूपभेदानुपपत्तेः ।
यदेपरमार्थसन्न तस्य स्वरूपभेदः यथा खपुष्पग्रविपाणादेः, अपरमार्थसञ्चापोह
इति । स्वरूपभेदे वाऽस्य स्वलक्षणवत् परमार्थमत्त्वप्रसङ्गः ।

किञ्च, पर्युदासं रूपं, प्रमज्यरूपो वाऽपोहः स्वरूपतो भिन्नः शब्दैर्गभिधीयेत ?
यदि पर्युदासरूपः, तदास्य भावान्तररूपताभ्युपगन्तव्या । भावान्तरश्च 'विशेषः', सामान्यम्,
तदुपलक्षितो वा विशेषः, तत्प्रमुदायो वा स्यात् इति पक्षचतुष्टयेऽपि विविरेव शब्दार्थः
स्यात् नाऽपोहः । अथ प्रमज्यरूपः, तदा 'निषेधमात्रमेव शब्दैर्गभिहितं न्यात, तन्नायुक्त

तथाप्रतीत्यभावात् । परप्रतिपादनार्थो हि शब्दप्रयोगः, परश्च नीलार्थी न अनीलनिषेधमात्रं जिज्ञासते, अजिज्ञासितञ्च प्रतिपादयतः प्रतिपादकस्याऽप्रेक्षापूर्वकारित्वप्रसङ्गः ।

निषेधमात्राभिधायित्वे च नीलोत्पलशब्दयोः सामानाधिकरण्यञ्च प्राप्नोति, नीलशब्दो ह्यनीलव्यवच्छेदमात्रे चरितार्थः, उत्पलशब्दोऽपि अनुत्पलव्यवच्छेदमात्रे । न चैतौ व्यवच्छेदौ एकस्मिन् धर्मिणि सम्बद्धौ; भावाभावयोस्तादात्म्यादिसम्बन्धा-संभवात् । नपि तौ शब्दौ एकधर्मिविषयौ; घटपटशब्दयोरिवाऽनयोः एकधर्मिविषय-त्वानभ्युपगमात् ।

किञ्च, नञेव पर्युदासवृत्तिः प्रसज्यवृत्तिर्वा भवति, गौरिति च नायं नञ्, अतः कथमगोपर्युदासेन गोशब्दवृत्तिः ? गौरयमिति विधिरूपेणैवास्य प्रवर्तमानत्वात् । ततः सामान्यविशेषवानर्थः शब्दस्य विषयोऽभ्युपगन्तव्यः अल प्रतीत्यपलापेन । तस्यै च सङ्केतव्यवहारकालानुयायित्वप्रसिद्धेः नेत्यम्भूते स्वलक्षणे सङ्केतकरणवैफल्यम् । भवत्क-ल्पितस्य तु स्वलक्षणस्य सुगतमतपरीक्षायां प्रपञ्चतः प्रतिक्षिप्तत्वात् तत्र तत्करणं विफल-मेव । अतो यः 'सङ्केतव्यवहारकालानुयायी' इत्यादि^१ सिद्धसाधनत्वादुपेक्षणीयम् ।

सम्बन्धश्च वाच्यवाचकयोः ऊहाख्यप्रमाणेन प्रतीयते, सर्वत्र सम्बन्धप्रतीते-
स्तदधीनत्वात् । अतः 'अस्येदमभिधानमिति सम्बन्धकारिणि ज्ञाने प्रतिनियतेन्द्रियवि-
षययोः शब्दार्थयोर्न प्रतिभासः' इत्याद्यर्थयुक्तमुक्तम्, सामान्यविशेषात्मनोरेव शब्दार्थयोः
प्रतिनियतेन्द्रियविषयतोपपत्तेः, अतः कथं तयोः तत्कारिणि ज्ञाने प्रतिभासाभावः ?

ननु चातीतानागतार्थशब्दानां 'नद्यास्तीरे मोदकराशयः सन्ति' इत्यादिशब्दानाञ्च
अर्थाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतीतेः कथमर्थे प्रतिबन्धसिद्धिस्तेषाम् ? इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्,

(१) "भिन्ननिमित्तयो शब्दयोरेकस्मिन्नधिकरणे वृत्ति सामानाधिकरण्यम्"—प्रमाणवा० स्ववृ०
टी० १।६४ । तुलना—“यस्य चान्यापोह शब्दार्थस्तेनानीलानुत्पलव्युदासी कथं समानाधिकरणाविति
वक्तव्यम् । यस्य पुनर्विधीयमान शब्दार्थस्तस्य जातिगुणविशिष्ट नीलोत्पलशब्दाभ्यां द्रव्यमभिधीयते,
जातिगुणो द्रव्ये वर्तेते न पुनरनीलानुत्पलव्युदासी, तस्मात् समानाधिकरणार्थो नास्तीति ।”—न्यायवा०
पृ० ३३१ । व्यापन० पृ० ३०५ । “सामानाधिकरण्यञ्च न भिन्नत्वादपोहयोः । अर्थतश्चैतदिष्येत
रौद्रशायेन तयो ॥ न चामावाग्नं वस्तु गम्यतेऽन्यच्च नास्ति ते । अगम्यमानमेकार्थं शब्दयो
नोत्पन्नते ॥”—मी० श्लो० अपोह० श्लो० ११८-१९ । अनेकान्तजय० पृ० ४० । प्रमेयक० पृ०
८३६ । (२) धर्मो भावान्मक, अभावात्मको च अनीलानुत्पलव्यवच्छेदी । (३) नीलमुत्पलमिति
शब्दौ । (४) सामानाधिकरण्यं हि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो शब्दयो एकत्रार्थे वृत्ति—आ० टि० । (५)
सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य । (६) सामान्यविशेषात्मके । (७) मीगतकल्पितस्य । (८) पृ० ३७९ ।
(९) प्रतिभासः । (१०) सङ्केतकरणम् । (११) पृ० ५५२ पृ० ९ । (१२) ऊहाख्यप्र-
माणप्रमाणम् । (१३) पृ० ५५३ पृ० ४ । (१४) सङ्केतकारिणि । (१५) शब्दानाम् ।

यतो न वैय सर्वशब्दानामर्थनान्तरीयकत्व प्रतिपन्नाः । किं हि ? सुनिश्चिताप्रमाणेवृत्ता-
णामेव । न च कैषाञ्चिच्छब्दानामर्थव्यभिचारित्वदर्शनात् सर्वेषा तद्व्यभिचारित्वं
युक्तम् ; मरीचिकादौ जलाद्यवभासिनोऽध्यक्षस्य अप्रामाण्योपलम्भात् सत्यजलाद्यवभा-
सिनोऽप्यस्याऽप्रामाण्यप्रसङ्गात् । मरीचिकादौ जलाद्यवभासिन एवास्याऽप्रामाण्य-
बाधकमद्भावान्तेतस्य इत्यन्यत्रापि समानम् । तन्न प्रत्यक्षशब्दयोः परमार्थविषयत्वे
कञ्चिद्विशेषः ।

अतो निराकृतमेतत्—‘अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यम्’ इत्यादि । नहि प्रतिभामभेदो विषय-
भेद प्रमाधयति, अभिन्नेऽप्यर्थे स्वसामग्रीविशेषात्तद्भेदस्योपपद्यमानत्वात् दूरामन्ना-
र्थोपनिबद्धदृष्टिप्रेक्षकजनवत् । यथैव हि दूरासन्नदेशादिसामग्रीविशेषवशात् पात्रपादंगभि-
न्नस्यापि विभिन्नप्रतिभामविषयत्वं तथा शब्द-प्रत्यक्षप्रत्यययोरभिन्नविषयत्वेऽपि
शब्देन्द्रियादिनामग्रीभेदाद् अस्पष्टेतरप्रतिभासभेदो न विरोधमध्यास्ते । अतः अन्वय-
चक्षुष्मतश्च अभिन्नेऽपि विषये सामग्रीभेदात् प्रतिभामभेदोपपत्तेः अयुक्तमुक्तम्—
‘शब्दात्प्रत्ययेति भिन्नानां नतु प्रत्यक्षमीक्षते ।’ इति ।

यच्चान्यदुक्तम्—‘वाच्यवाचकभावश्च कार्यकारणभावान्नान्यः’ इत्यादि, तदप्य-
चारु, यतः सति बुद्धिमन्वन्धिनि प्रतिविम्बे अस्य शब्दजन्यत्वात् तद्वर्तमानत्वं स्यात् ।
शब्दस्य च तज्जनकत्वाद् वाचकत्वम्, न च तदस्ति, प्रागेवाम्य प्रपञ्चतः प्रतिषेधान् । यदि
च कार्यकारणभाव एव वाच्यवाचकभावः स्यात्, तदा धोत्रज्ञाने प्रतिभाममानोऽपि शब्दः